تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری

(١٨٨٠)

لە بەڵگەنامەی قاجاری دا

محەمەد حەمە باقی

شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری

(١٨٨٠)

لە بەڵگەنامەی قاجاری‌دا

شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری

(١٨٨٠)

لە بەڵگەنامەی قاجاری‌دا

محەمەد حەمەباقی

■ دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی
ت (٢٩٩٩٢)

■ کتێبی ژمارە: (١٤)

■ کتێب: شۆڕشی شێخ عوبدوڵڵای نەهری: ١٨٨٠
لە بەڵگەنامەکانی قاجاری دا

■ نووسینی: محەمەد حەمەباقی

■ چاپی یەکەم: هەولێر – ٢٠٠٠

■ پیتچنین: کۆمپیوتەری بەدرخان– سەقز– عەتا بەرفی

■ بەرگی دەرەوە: محەمەد قادر

■ تیراژ: ٢٠٠٠

■ ژمارەی سپاردن (٤٤٧)ی ساڵی ٢٠٠٠ی دراوەتێ.

■ چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە/هەولێر

کـاری ئـەم کتێبـە هـاتبووە دوایـیو خـرابووە سەر ترێس، کـە برای هێژا **نێچیروان بارزانی** بەسوپاسەوە هاودەروێشیی لەگەڵمدا کردو بۆ پەیداکردنی بەشێکی تر لە بەڵگەنامەکانی عوسمانی لەسەر شێخ عوبەیدوڵڵا و شۆڕشی (١٨٨٠) لە ئەرشیفی عوسمانیدا، بەخەمەوە بوو؛ تا لە داهاتوویەکی نزیکدا ئەو چەپکە بەڵگەنامەیەش بۆ کتێبێکی دەوڵەمەنتر ئامادە بکەین، بە ناوی :

شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری

(١٨٨٠)

لەبەڵگەنامەی نێودەوڵەتییدا

پێشکەشە بە :

یادی (١٧٠) ساڵەی لەدایکبوونی رابەری مەزن :
شێخ عوبەیدوڵلاّ ی نەهری

و

یادی (١٢٠) ساڵەی شۆڕشی (١٨٨٠)،
کە هەر ئەو رابەرە نوێخوازە رابەرایەتی کرد و
دۆزی رەوای کوردی گەیاندە قۆناغێکی هەمیشە نوێ.

سوپاس و پێزانین

لەم تەقەللایەی بەردەستتاندا، رەنج و ماندووبوونی هەمەجۆرەی گەلێ هاورێی دڵسۆزی تێدایە، کە بە پشوویەکی درێژ و پەرۆشێکی خاوێنەوە هاوکارییان کردووم و دەبێ بەوپەری سوپاس و پێزانینەوە ناویان بهێنم؛ بەرێزان:

ئاسۆ (محەمەد سەعید نەجاری) ، ناسر وەحیدی، ئیبراهیم حەسەنی، عەبدولخالق یەعقووبی، ئەمین گەردیگلانی – **بۆکان**

سەیید محەمەد سەمەدی، سەلاح پایانیانی – **مهاباد**

حاجی محەمەدشەفیع خزری، تاهیر ئاهەنگەری، ئازاد ئاغایی – **شنۆ**

خانم (م) کە پێی خۆش بوو ناوی نەهێنم، عەتا بەرفی، عومەر عەبدوڵڵابەگی، مەنسوور تەیفووری، مەنسوور شەهلایی، نەجیبە ئەحمەد –– **سەقز**

خانم فەرزانەی فەلاح – **تاران**

ئەنوەر سوڵتانی ، دیاری ئەحمەد –– **ئینگلستان / لندن**

ئەنوەر مەعریفەت – **دیواندەرە**

پێڕست

پێشەکی ١١
ئەو مێژووانەی پێوەندییان بە شۆڕشی (١٨٨٠)ەوە هەیە ٢١
ناسنامەی نووسین و کتێب و سەرچاوە دەربارەی شۆڕشی ١٨٨٠ .... ٢٧
بەشی یەکەم ٣٧
١- کورد لە سەرەتای ١٨٥٠ بە دواوە ٣٨
١/١ کورد لە نێوان دوو جەنگی دوایی رووس و عوسمانیدا ٤١
٢- شێخ عوبەیدوڵلاَ ی نەهری ٤٢
٣- دەربارەی تەریقەتی نەقشبەندی ٤٨
٤- درەوشانەوەی شێخ عوبەیدوڵلاَ ی نەهری ٥٤
٥- هەڵوێستی شێخ عوبەیدوڵلاَ لە جەنگی ١٨٧٧ - ١٨٧٨ی نێوان رووس و عوسمانیدا ٥٨
٦- رووداوی تازە و گرنگ ٦٥
١/٦ پەیماننامەی سان‌ستیڤانۆ ٦٦
٢/٦ پەیماننامەی بەرلین و بڕیاری ئۆتۆنۆمی بۆ گەلی ئەرمەن ٦٨
بەشی دووەم ٦٩
١- کوردستان دوای برانەوەی جەنگی ١٨٧٧ - ١٨٧٨ .... ٧٠
١/١ یەکخستن و ڕێکخستنی ریزەکانی کورد ٧٥
٢/١ بانگەواز بۆ کۆکردنەوەی سەرانی کورد ٧٥
٣/١ پێکهێنانی یەکەمین ڕێکخراوی سیاسی کوردی ٧٧
٤/١ ناوەڕۆك و بایەخی کۆمەڵەی «یەکێتی کوردان» ٧٨
٢- کێشەی ئەرمەن ٨١
١/٢ پێشینە و ناسنامەی ئەرمەن ٨١
٢/٢ ئەو هۆیانەی کورد و ئەرمەن لە یەك نزیك دەکاتەوە ٨٣
٣/٢ ئەو هۆیانەی کورد و ئەرمەنی لە یەکتر دوور دەخستەوە ٨٤
١/٣/٢ جیاوازی ئایین و زمان ٨٤
٢/٣/٢ جیاوازی فەرهەنگیی و ئابووری ٨٤
٣/٣/٢ ژیاندنەوە و دەوڵەتاندنی کێشەی ئەرمەن ٨٥
٤/٢ هەڵوێستی کورد لە کێشەی ئەرمەن ٩٤
٥/٢ حاجی قادری کۆیی بزوێنەری جەماوەر بۆ شۆڕشی ١٨٨٠ .... ٩٦
٦/٢ هەڵوێستی ئاشتیخوازانەی شێخ عوبەیدوڵلاَ بەرانبەر بە ئەرمەن ١٠٢
٧/٢ شێخ عوبەیدوڵلاَ دۆستی هەمیشەی ئەرمەن ١٠٤
٨/٢ هەڵوێستی ئەرمەن لە کێشەی کورد ١٠٦
٩/٢ هەڵوێستی دەوڵەتی عوسمانی لە کێشەی کورد ١٠٨

٣- کاری دیپلۆماسی و دەوڵەتاندنی کێشەی کورد ١١١
١/٣ هەڵسەنگاندنی هێزی کورد و دوشمنەکانی ١١٢
٢/٣ جوانترکردنی وێنەی کورد ١١٣
٣/٣ جێگاکردنەوە بۆ کێشەی کورد ١١٥
٤/٣ هەڵوێست لە ئینگلستان ١١٦
١/٤/٣ دیداری شێخ عوبەیدوڵلاّ و نوێنەری ئینگلستان ١١٩
٢/٤/٣ دوو نامەی شێخ عوبەیدوڵلاّ بۆ دوکتور کۆچران ١٢١
١- نامەی یەکەم: بۆ ئابۆت ١٢١
٢- نامەی دووەم: بۆ ئیلیۆت ١٢٢
٣/٤/٣ سەردانی نوێنەری ئینگلستان بۆ لای شێخ عوبەیدوڵلاّ ١٢٤
٥/٣ هەڵوێست لە رووسیا ١٢٦
١/٥/٣ ناردنی دوو جار نوێنەری کورد بۆ لای کۆنسوّلی رووسیا لە ئەرزڕوم ١٢٦
٢/٥/٣ ناردنی نوێنەری کورد (بۆ سێیەم جار) بۆ لای کۆنسۆلی رووسیا لە ئەرزرۆم ١٢٨
٣/٥/٣ ناردنی نوێنەری کورد (بۆ چوارەم و پێنجەم جار) بۆ لای کۆنسۆلی رووسیا لە ئەرزروم ١٣٠
٤/٥/٣ هەڵوێستی رووسیا لە کێشەی کورد ١٣١
٦/٣ هەڵوێست لە ئێران ١٣٢
١/٦/٣ ناردنی نوێنەری کورد بۆ تاران ١٣٤
٢/٦/٣ پێکهێنانی کۆمیسیۆنی نێودەوڵەتیی ١٣٥
٧/٣ قۆستنەوەی ناکۆکیی ١٣٧
١/٧/٣ نامەی شێخ عوبەیدوڵلاّ بۆ عەبباس میرزا (مولكئارا) ١٣٨
٢/٧/٣ بەدەستەوەدانی پەیامنێری کورد ١٤٠
٨/٣ نامەی شێخ عوبەیدوڵلاّ بۆ وەلیعەهد لە تەورێز ١٤٣
٩/٣ نامەی شێخ عوبەیدوڵلاّ بۆ ئیقباڵودەولە ١٤٤
١٠/٣ هەڵوێست لە دەوڵەتی عوسمانی ١٤٦
١١/٣ هەڵوێست لە گەڵی عەرەب و گەورەپیاوانی ١٥١
٤- شۆرش ١٥٣
١/٤ قۆناغی یەکەم: بیروڕای جیاواز ١٥٣
٢/٤ ئاڵوگۆری بەرنامە ١٥٥
٣/٤: گواستنەوەی جوگرافیا ١٥٧
٤/٤: بۆچی کوردستانی ئێران و لەویش ورمێی هەڵبژارد؟ ١٦١
١/٤/٤ پێشینەی ورمێ ١٦١

٢/٤/٤ هێنانی ئێلـی ئەفشار.............................. ١٦٢
٣/٤/٤ کێشەی ئەرمەن.............................. ١٦٤
٤/٤/٤ بنکەیەکی جەماوەری بەربلاو.............................. ١٦٦
٥/٤/٤ خەریکبوونی ئێران بە شەڕی ناوخۆوە.............................. ١٦٩
٦/٤/٤ ئێران لە تورکیا دەوڵەمەندترە.............................. ١٦٩
٥- قۆناغی دووەم: بزواندنی هێز و لەشکرکێشیی.............................. ١٧٠
١/٥ قۆڵـی خۆرهەڵاتی ورمێ.............................. ١٧٠
٢/١/٥ ئازادکردنی موکریان و دەوروبەری.............................. ١٧١
٣/١/٥ گرتنی میاندواو و دەوروبەری.............................. ١٧١
٤/١/٥ فرماننامەی شێخ عەبدولقادر بۆ فەرماندارانی سەقز و بانە.............................. ١٧٤
٥/١/٥ تەقەللای تەورێز.............................. ١٧٤
٦/١/٥ تەقەللای تاران.............................. ١٧٥
٧/١/٥ تەقەللای گرتنی بناو.............................. ١٧٦
٨/١/٥ نامەی هەمزاغا بۆ شێخ عوبەیدوڵلا.............................. ١٧٧
٩/١/٥ دوو نامەی شێخ عەبدولقادر بۆ شێخ عوبەیدوڵلا.............................. ١٧٧
١٠/١/٥ دوو نامەی‌تر بۆ شێخ عوبەیدوڵلا (نامەی ئەلیکساندەر رەینارت و؟).............................. ١٧٨
١١/١/٥ سەردانی کۆنسوڵـی ئینگلستان لە ناوچەکانی راپەڕین.............................. ١٨٠
١٢/١/٥ کوشتنی بەکۆمەڵـی کورد.............................. ١٨١
١٣/١/٥ کشانەوەی هێزەکانی کورد لە موکریان.............................. ١٨١
٢/٥ قۆڵـی ورمێ.............................. ١٨٣
١/٢/٥ گەیشتنی شێخ عوبەیدوڵلا و هێزەکەی بۆ نزیك ورمێ.............................. ١٨٣
٢/٢/٥ دوو نامەی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ زانایانی ورمێ.............................. ١٨٥
٣/٢/٥ فێڵکردن لە شێخ عوبەیدوڵلا ؟ یان تکای مۆڵەت؟.............................. ١٨٥
٤/٢/٥ گەڕانەوەی ئێقباڵدەولە بۆ ورمێ.............................. ١٨٦
٥/٢/٥ سەردانی کۆنسوڵـی ئینگلستان لە ناوچەکانی راپەڕین.............................. ١٨٧
٦/٢/٥ تەقەللای شێخ عوبەیدوڵلا بۆ پاراستنی مەسیحی و خوێن‌نەڕشتن.............................. ١٨٨
٧/٢/٥ هەڵایسانی جەنگ.............................. ١٨٩
٨/٢/٥ نامەی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ ئێقباڵدەولە.............................. ١٩٣
٩/٢/٥ وەڵامی ئێقباڵدەولە بۆ شێخ عوبەیدوڵلا.............................. ١٩٤
١٠/٢/٥ تەقەللای‌تری شێخ عوبەیدوڵلا.............................. ١٩٨
١١/٢/٥ نامەی‌تری شێخ عوبەیدوڵلا بۆ ئێقباڵدەولە.............................. ١٩٨
١٢/٢/٥ گەیشتنی هێزەکەی تەیموورپاشاخان.............................. ١٩٩

١٣/٢/٥ کشانەوەی هێزەکانی کورد لە ورمێ ٢٠١
بەشی سێیەم١٩٩ .... ٢٠٣
١- تێشکان و تەقەللای هەستانەوە ٢٠٤
١/١ قۆناغی سێیەم: کشانەوە و ئاکام ٢٠٤
٢/١ قۆڵـی موکریان ٢٠٤
٣/١ قۆڵـی ورمێ ٢٠٥
٤/١ بەرپەرچ و کاردانەوەی سەربازییانەی دەوڵەتی
ئێران ٢٠٩
٥/١ بەرپەرچ و کاردانەوەی دیپلۆماسییانەی دەوڵەتی ئێران ٢١٥
٦/١ هەڵوێستی ئینگلستان ٢١٧
٧/١ هەڵوێستی رووسیا ٢١٩
٨/١ هەڵوێستی عوسـمانی ٢٢٠
٩/١ تەقەللای‌تری ئێران بۆ سەرکوتی شۆرشەکە ٢٢٣
٢- قۆناغی چوارەم : تەقەللای هەستانەوە و ژیاندنەوەی شۆرش ٢٢٧
١/٢ سکاڵانامەی خەڵکی کوردستان ٢٢٨
٢/٢ گەلەکۆمەکێی دەوڵەتان لە دژی کورد ٢٣٠
٣/٢ تەقەللای تورکیا بۆ هێمن‌کردنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا ٢٣٣
٤/٢ نامەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ محەمەدئاغای ئاکۆ ٢٣٣
٥/٢ نامەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ مامەندئاغای پیران ٢٣٤
٦/٢ نامەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ کوردانی سەرسنوور ٢٣٦
٧/٢ تەقەللای کرینی چەك و تەقەمەنی ٢٣٧
٨/٢ بڕوای شێخ عوبەیدوڵڵا بە دەوڵەتی عوسـمانی ٢٣٨
٩/٢ بردنی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ ئەستەمووڵ ٢٤٠
١٠/٢ هەڵاتن لە زیندان ٢٤١
١١/٢ تورکیا و ئێران دژی داخوازییەکانی شێخ عوبەیدوڵڵان ٢٤٣
١٢/٢ بەرنامەی ئەمجارەی شێخ عوبەیدوڵڵا ٢٤٣
١٣/٢ نامەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ میرزا موحسین ٢٤٤
١٤/٢ دواگرتن و بردنی بێگەڕانەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا ٢٤٧
ئەنجام ٢٤٩
بەشی چوارەم ٢٥٧
پاشکۆ ٢٥٩
سەرچاوە ٦٤٣
فەرهەنگی ناو ٦٤٧
فەرهەنگی جوگرافیا ٦٦٠

پێشەکی

هێشتا هیچ یەکێك لەو چەندین راپەڕین و شـۆڕش و بزووتنـەوە ئازادیخوازانـەی گەلـی کورد (کە لە سەدەی نۆزدەهەمدا روویانداوە)، بە ئـەندازەی شۆڕشـی ساڵی (١٨٨٠ ز)، لـە لایەن شا و سوڵتانی دەوڵەتانی دراوسـێ و سیاسـەتمەدارانی دنیـاوە، جێـی گرنگیپێدان و هەڵوێست وەرگرتن و سەرنج لێـدان نـەبوون و لـە هـەمان کاتیشـدا هیچیـان ئـەوەندەی ئـەم شۆڕشە، راپۆرت و نووسـین و لێکۆڵینـەوەی مێژوویـی و کۆمەڵایـەتی و سیاسـییان لـە لایـەن نووسەرانی بیـانی و کـوردەوە لـەبارەوە نەنووسـراوە و هیچیشـیان ئـەوەندەی ئـەم شۆڕشـە و رابەرەکەی، بەڵگەنامەی لە ئەرشـیفەکانی دنیـادا لـەدوا بەجێنـەماوە؛ کـە بێگومـان هـۆی سەرەکی ئەم گرنگیپێدان و نووسینە زۆرە؛ هەر دەگەڕێتەوە بۆ جۆری بەرنامە و سیسـتەم و هەڵبژاردنی جوگرافیای راپەڕینەکە و جۆری هەڵکەوتن و بیرکردنەوەی تازە و هاوچەرخانەی رابەرە هۆشیارەکەی، کە شێخعوبەیدوڵڵای نەهریـیە.

شێخعوبەیدوڵڵای نـەهری، کـە لـە دوا چـارەکی سـەدەی نۆزدەهـەمدا، وەك رابـەرێکی ئایینی و سیاسەتمەدارێکی سەردەمی تـازە، دەدرەوشـێتەوە؛ کۆمەڵگـەی کـوردی، لەوپـەڕی ژێردەستیی و پەرتـەوازەیی و لێکدابـڕان و هـەژاریی و ژێـر بـاری زوڵـم و زۆرداریـی و بـاج و سەرانە و بێگاریی هەردوو دەوڵەتی قاجاری و عوسـمانیدا دەیناڵاند. هەردوو دەوڵەتی ئـێران و عوسـمانیش، کە نزیکـەی چـوار سـەدە، لـە ململانـێ و شـەڕێکی پچڕپچـڕی بـەردەوامدا دەژیان، لە لایەکەوە زۆربەی شەڕ و بەیەکدادانەکانیان لەسەر خـاکی کوردسـتان و لـە سـەر ئەستۆی مەزنان و ئێڵ و جەماوەری کوردستان بووە؛ کە جەماوەری کوردیـش بـە ئـارەزووی خۆیان بووبێت، یان بە زۆرەملـێ، لەم شەڕانەدا تێوەگلاون و بوونەتە سووتەمەنی و پاشکۆی یەکێك لەم دوو دەوڵەتە و چونکە کوردستانیش کەوتبووە نێوان هـەردوو دەوڵەتـەوە، بـوو بـە یەکێك لە رێگە سەرەکییەکانی لەشکرکێشییە گەورەکانی هـەردوو دەوڵـەت، بـۆ پـەلاماردانی شـار و مەڵبـەندە سـتراتیژی و گرنگـەکانی یـەکتری. لـە ئـەنجامی ئەمەشـدا، ئاواییـەکانی کوردستان وێران بوون، سامانی بە تالانی لەشکری داگیرکار دەبـرا. بـەروبوومی کشـتوکاڵ و ئاژەڵـی دەفەوتا، زەرەری گیانیی زۆری لێدەکەوت.[1]

ئەم داروبارەش هەمیشە کوردستانی کردبووە مەیدانێکی وێرانە و کاولـی زۆرانبازیی ئـەم دوو دەوڵەتە زلهـێزە و ئەمـەش هەمیشـە دەبـووە مایـەی زیـاتر دواکـەوتنی بـاری ئـابووری، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی و سیاسی... کۆمەڵگەی کوردەواری؛ کە سـەرەڕای ئەمانـەش، هـەر ئەم دوو دەوڵەتە، لە دوای هەموو شەڕ و بەیەکدا هەڵپژانێکدا، کە بە رێگەی رێکەوتننامـە و

---

[1] ساڵح محەمەد ئەمین ل ٢٦

پەیماننامە، دوایی هاتووە، ئاکامەکانی مەرج و داخوازیی هەریەکەیان لەویتر؛ بە بارێکی گرانتر، بۆ سەر کوردستان گەڕاوەتەوە.

لە سەرەتای سەدەی پازدەهەم و دروستبوونی دەوڵەتی ئێران؛ واتە: دەوڵەتی سەفەوی (١٥٠١ ز) و هەوڵدانی شا ئیسماعیلی یەکەم (١٤٨٧ ز – ١٥٢٤ ز)، بۆ فراوانبوونی سنووری دەسەڵاتی، بە هەر چوار دەوری دەوڵەتەکەیدا و بۆ پەرەپێدان و بەزۆرسەپاندنی مەزهەبی شیعە (کە لە یەکەمین ڕۆژی شاهێتی خۆیەوە، شیعەی کردە مەزهەبی ڕەسمیی دەوڵەت)، لە زستانی ١٥٠٦ بە دواوە، لەو هێرش و لەشکرکێشییەدا، کە بە ناو کوردستاندا بۆ سەر دیاربەکر و مووسڵ و بەغدا (١٥٠٨) و لوڕستانی کرد و داگیر و کاولی کردن؛ دەستی لە هیچ نەپاراست و قەتلوعامێکی ڕەشۆکییانە و بەربلاوی موسڵمانانی سوننی مەزهەبی کرد.[1]

ئەم کارانەی شا ئیسماعیل، هەڕەشە و مەترسییەکی ڕاستەوخۆی بۆ دەوڵەتی عوسمانی دروستکرد و سوڵتان سەلیم (١٥١٢ – ١٥٢٠ ز)ی عوسمانیش لە ساڵی ١٥١٤ ز – دا، بە لەشکرێکی گەورەوە، کە بەشێکی کوردی سوننی مەزهەب بوون؛ ئەویش هەر بە ناو کوردستاندا هێرشی بردە سەر تەورێز، (ناوەندی دەسەڵاتی سەفەوی) و سەرانی لەشکری سەفەویش، بۆ بەرگری لە هێرشەکە، بە هێزەکانیانەوە کشانەوە دواوە و لە دوای خۆیشیانەوە، هەموو ئەو ناوچانە، واتە: (کوردستان)یان سووتاند و کاولکرد، تا لەشکری عوسمانی نەتوانێ خۆراکی لەشکر و تفاقی بارەبەرەکانی لێ دابین بکات.[2]

ئەم دوو لەشکرە، لە دەشتی (چاڵدێران)ی باکووری خۆرئاوای زەریاچەی (ورمێ) بەیەکدا هەڵپژان و دوای شەڕ و کوشتارێکی زۆر، لەشکری سەفەوی شکا و لە ئەنجامی ئەم شەڕەشدا بەشێکی زۆری خاکی کوردستان، کەوتە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی...

سەرەڕای ئەمەش؛ لە سۆنگەی پشتیوانیکردنی کوردانی سوننی، لە دەوڵەتی عوسمانی، لە دژی دەوڵەتی شیعەی ئێرانی؛ شاکانی بەرودوای ئێران، ڕقێکی ئەستوور و مێژینەیان لە کورد هەڵگرت و بەڕێوەبردنی هەندێ لە میرنشینە میرایەتییەکانی کوردیان لە مەزنەکانی کورد سەندەوە. بەڵام بەپێچەوانەوە سوڵتان سەلیم، لەبەرامبەر ئەم پشتیوانییەی کورد، بە ڕاوێژی زانای ناوداری کورد؛ ئیدریس بدنیسی (١٤٥٢ – ١٥٢٠ ز)، بەڕێوە بردنی میرنشینە میرایەتییەکانی کوردی بە میرەکانی کورد سپاردەوە.

نموونەی ئەمجۆرە زنجیرە جەنگ و کاولکارییە، کە نزیکەی بیست ساڵێك لە نێوان سەفەوی و عوسمانیدا خایاندی؛ لە ئاکامدا بە ڕێکەوتننامەی: ئەماسیە (١٥٥٥ ز)ی نێوان شاتەهماسب (١٥٣١ – ١٥٧٦ ز) و سلێمان قانوونی (١٥٢٠ – ١٥٦٦ ز) دوایی پێهێنرا، کە

---

[1] استانفورد. جی. شاو و ازل کورال شاو . جلد ٢ ل ١٤٦

[2] هامر پورگشتال. جلد ٢ ل ٨٣٦ . هەروەها مجیر شیبانی، ل ٩١

بە گوێرەی بەندەکانی ئەم ڕێکەوتننامەیە، کوردستان بەسەرهەردوو دەوڵەتدا دابەشکرا و بەمەش چەندان میرنشینی خۆجێیی نیمچە سەربەخۆی کورد (کە پێشتر هەبوون)؛ ئەوانەی بەری خۆرئاوا و باشووری کوردستان، کەوتنە ژێر دەسەڵاتی عوسمانی و ئەوانەی بەری خۆرهەڵاتیش، کەوتنە ژێر دەسەڵاتی سەفەوی.

خاڵە سەرەکییەکانی ڕێکەوتننامەی (ئەماسیە) لە سەردەمەکانی داهاتوودا و پاش دروستبوونەوەی هەموو زنجیرە شەڕێکی تازەی نێوان ئێران و عوسمانی و دەستپێکردنەوەی هەموو دانووساندنێکی ئاشتی؛ دەکرانە بنچینەی گفتوگۆ، بۆ ڕێکخستنی ڕێکەوتننامەی تازە.

بەڵام ڕێکەوتننامەی لەمە ترسناکتر و دوای نزیکەی ٨٤ ساڵ شەڕ و بەیەکدادانی ناوبەناوی لەشکری عوسمانی و ئێران، ڕێکەوتننامەی ساڵی (١٦٣٩ ز) بوو، کە بە ڕێکەوتننامەی (زەهاو) بەناوبانگە و بە سەرەتای یەکەمین دابەشکردنی کوردستان دەژمێردرێ. چونکە لەم ڕێکەوتننامەیەدا ئەو سنوورەی هەردوو دەوڵەت لە سەری پێکهاتبوون، لە ئاخسقەوە، لە قەقفاس بە ناو مەڵبەندەکانی؛ کارس، وان، شارەزوور، بەغدا، بەسرا، تا سەر ئاوی کەنداو، بە ناو جەرگەی خاکی کوردستاندا ڕادەبوورد و کوردستانی بە دوو بەشەوە دەکرد.[1]

دوای زنجیرە شەڕێکیتریش، ڕێکەوتننامەی (١٧٤٦)ی نادر شا (١٦٨٨ – ١٧٤٧ ز) و ڕێکەوتننامەی یەکەمی ئەرزەڕۆم (١٨٢٣ ز) و ڕێکەوتننامەی دووەمی ئەرزەڕۆم (١٨٤٧ ز) بە هەمان شێوە لە نێوان ئێران و عوسمانیدا دووپاتە دەبێتەوە.

بەڵام لە نێوان ئەم دوو ڕێکەوتننامەیەی دوایی و ڕوونتر؛ لە چارەکی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم بە دواوە، کە ئەم ڕێکەوتنانە بوونە هۆی خاوبوونەوەی گرژیی نێوان عوسمانی و قاجاری و کەمتر کاریان بە کورد ما؛ ئیتر لە لایەکەوە: سوڵتان مەحموودی دووەم ١٨٠٨ – ١٨٣٩) و سوڵتان عەبدولمەجید خان (١٨٣٩ – ١٨٦١)؛ هەموو میرایەتییە ئۆتۆنۆمییەکانی کوردستانی عوسمانی: سۆران (١٨٣٧)، بابان (١٨٤٢)، بادینان (١٨٤٣)، هەکاری (١٨٤٨)، بۆتان (١٨٤٨)، بتلیس (١٨٤٩) و لە لایەکیتریشەوە محەمەد شای قاجار (١٨٣٤ – ١٨٤٧) میرایەتییە ئۆتۆنۆمەکانی کوردستانی ئێران: ئەردەڵان، لوڕستان و موکریانیان بەرودوا بە لەشکرکێشی و زنجیرەشەڕ و تێهەڵچوونێکی خوێناوی و کاولکاری تێکدا و لە جێی ئەوان، دەسەڵاتی ناوەندی عوسمانی و قاجارییان تێدا دامەزراندن.

ئەگەرچی ئەم میرنشینانەی کورد، بە هۆی دابەشبوونی سیاسی کوردستان بە سەر دوو دەوڵەتی ناکۆکی سوننی و شیعەدا، کە دوو زمانی ڕەسمیی جیاواز و دوو فەرهەنگی جیاواز و پێڕەوی دوو جۆر ڕێکخستنی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری جیاواز و تۆپۆگرافی نالەباری ئەرزی کوردستان و... نەیانتوانیبوو هەنگاوی بەرەو هاوکاری و یەکێتی و یەکبوون و

---

[1] ساڵح محەمەد ئەمین، ل ٣٩

دارشتنی کار و بەرنامەی هاوبەش هەڵبگرن و زۆرجاریش بە دنەدان و نەخشەی سەرانی عوسمانی و ئێران؛ شەڕ و بەیەکدادانی خوێناوییان لەگەڵ یەکتری و لەگەڵ ئەندامانی بنەماڵەکانی خۆیشیاندا کردووە؛ بەڵام لە هەمان کاتیشدا، ئەم میرنشینانە لە زۆر سەردەمدا سەرومڕ لە پێناوی دروستکردنی نیمچە سەربەخۆییەکی ناوچەیی و پاراستنی داد و ئاسایش و ئازادی دانیشتووانی سنووری ناوچەکانیان و پارێزگاریکردن و گەشەسەندنی فەرهەنگ و ئەدەب و داب و نەریتی کوردەواریدا، لەشکری رێکخرا و و چەکدار و ئیدارەی چەسپاویان هەبووە و هەندێکیشیان پارە و سکەیان بە ناوی خۆیانەوە لێداوە و لە نوێژی رۆژانی هەینیشدا، لە جیاتی ناوی سوڵتانی عوسمانی، ناوی میرەکان هێنراوە و زۆر جاریش هەستی پاکی نەتەوەیی و نیشتمانیی، هانیداون بۆ تەقەللای خۆ رزگارکردن لەو دوو هێزە و پێکهێنانی قەوارەی گەورەتری سەربەخۆیی؛ کە ئەمەیان بە ئاشکرا، لە سەرەتای چارەکی دووەم، تا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم، لە چەندان راپەڕین و یاخیبوونی پچڕپچڕ و ناوچەیی میرنشینەکانی: بۆتان، سۆران و بابانٍدا خۆی نوواندووە... بۆیە لە ناوبردنیان بۆشاییەکی گەورە و ئاشکرای لە دڵ و دەروونی مرۆڤی کورد و هەمە لایەنەی کۆمەڵگەی کوردیدا دروستکردووە و لەو بۆشاییە گەورەیەشدا، کە نزیکەی چل ساڵێکی خایاندووە، دەسەڵاتی بێگانە؛ چەوساندنەوە و بێدادی و زوڵمی زۆرتری هێناوەتە ناوچەکانیان و شیرازەی ئاسایش و ئۆقرەی ناوچەکانیشیان هەر بەرەو شێواوتر و دواکەوتووتر چووە.

ئەم داروبارە، وەك «وادی جویدە» دەڵێ: زەمینەی بۆ دەرکەوتنی «شێخ»ەکان وەك رێبەرانی سیاسی خۆشکرد، کە دوای سەرکوت و هەڵوەشاندنەوەی میرنشینەکان و ئاکامەکانی[1] ئەو سەرکوتکردنە؛ شێخ‌عوبەیدوڵڵای نەهری، وەك دەرەتان و بانگەوازێکی تازە و رزگارکەر دەرکەوێ و بەرنامە و ئامانجی سیاسی و چارەی کێشەی رەوای کورد رادەگەیەنێ.

دەرکەوتنی شێخ‌عوبەیدوڵڵا، وەك کەسایەتییەکی دیار؛ نیشانەی هۆشیاری زۆرتری میللیگەرایی (ناسیونالیست)ی کوردە.[2] هەرچەندە پێشتریش هەستی میللیگەرایی لە ناو کورددا هەبووە، (بەڵام قسە راشکاوەکانی شێخ، کە دەیوت: نیازی وایە کوردستانێکی سەربەخۆ دابمەزرێنێ؛ مەبەستی ئەوە بوو، ئەو حکومەتەی بە نیازە دایمەزرێنێ؛ زۆر جیاوازتر دەبێ لەوانەی پێشووتری خۆی؛ واتە: کەسانی وەك (میربەدرخان‌بەگی بۆتان، کە مەبەستەکانی هەر لە بازنەی خودموختاریدا دەسووڕانەوە[3] و لە دەیەی (١٨٢٠)، تا دەیەی (١٨٤٠)، سەرومڕ حوکمی بە سەر چەندان ناوچەی خۆرهەڵاتی تورکیا و باکووری

---

[1] روبرت اولسن، ل ٢١

[2] هەمان سەرچاوە، ل ١٩

[3] روبرت اولسن، ل ٢٠

خۆرهەڵاتی عێراقدا دەکرد و هەمان ئــەو ناوچانــە، دواتـر کەوتنــە نـاو قەڵـەمڕەوی حوکمـی شێخ‌عوبەیدوڵڵاوە.[1]

بۆیــە «وادی جویــدە» پێــی وایــە: «دەرکــەوتنی شــێخ‌عوبەیدوڵڵا، دەرکــەوتنی جــۆرە رابەرایەتییەکی نوێیە لە ناو کورددا. بە واتە: شێخ‌عوبەیدوڵڵا یەکــەمین و رەنگــە گــەورەترین رێبەری ئایینی – سیاسیی کوردستان بێت.»[2]

کەواتە دەرکەوتنی شـێخ‌عوبەیدوڵڵا، وەك دەرکــەوتنی ئاسـاییانەی رابــەرانی پێشـووتری کورد نییە؛ چونکە:

١– شێخ‌عوبەیدوڵڵا بە پێچەوانەی رابەرانی پێشووتری کوردەوە، کە مــیر و دەرەبــەگ و سەرۆك‌هۆز بوون و سەدان ساڵ بوو جڵەوی رێبەرایەتی میرنشینە خوجێیەکانیان لــە دەسـتدا بوو، بەڵام (ئەم) بۆ یەکەمجار لە مێژووی بزاڤی کورددا، دەبێتە یەکــەمین رابــەری ئـایینی؛ کە جڵەوی بزووتنەوەی رزگاریخوازانەی گەلـی کورد بگرێتە دەست.

٢– شێخ‌عوبەیدوڵڵا بە پێچەوانەی رابەرانی پێشووتری خۆیەوە، کە راپــەڕین و شـۆڕش و یاخیبوونیان لە سنووری تەنگی میرنشین و ناوچــەکانی خۆیـان تێپــەڕی نــەکردووە؛ بــەڵام (ئەم) وەك (شێخێك)، هەتا لەو ناوچانەش کە لە ژێر فەرمانی سەرۆك هۆزەکاندا بــوون، بــە دەســەڵات بــوو.[3] بۆیــە توانــی زۆربــەی ســەرۆك‌خێڵ و دەســەڵاتداران و جــەماوەری ناوچـــە جیاجیاکانی کوردستان یەك بخـات و راپــەڕینی ســاڵی (١٨٨٠)ی لــە سـنووری ناوچەکــەی خــۆی و کوردســتانی بندەســتی عوســمانی تێپــەڕاند و بــەم کــارەش کێشــەی کــوردی، لـــە کێشــەیەکی ناوچــەیی و ناوخۆییــەوە، کـــردە کێشـــەیەکی رەوای نیشـــتمان و نەتەوەیـــەکی دابەشکراو و داگیر کراوی نێوان دوو دەوڵەتی عوسـمانی و قاجاری.

٣– لەمانەش گرنگتر، شێخ‌عوبەیدوڵڵا(١٢٠) ساڵ بەر لە ئێستا و بەر لــە کۆکردنــەوەی هێزی چەکدار و بەر لە سەنگەرگرتن و تەقەکردن و دەسـتکردن بــە راپــەڕینی (١٨٨٠ ز) بـۆ رزگــارکردنی کوردســتان؛ هەوڵــی دروســتکردنی پــردی پێوەنــدی داوە، لەگــەڵ نوێنـــەرانی دەوڵــەتانی ئــەوروپا و ســەرانی قاجـار و عوسـمانی و عـــەرەب و مەســیحی و ئەرمــەنی و ئاسوورییەکانی کوردستان و نامەیەکی یەکجار زۆری لەگەڵدا گۆڕیونەتەوە و نوێنەری تایبەتی خۆی بۆ لایان ناردووە، تا کێشەی کورد و هەلومەرجی کوردستانیان بۆ روون بکاتەوە.

بەم کارەش، شێخ‌عوبەیدوڵڵا، یەکەمین رابەرێکە، لە رێگەی کاری دیپلۆماسییانەوە، لــە رێگەی (دیالۆگ)ەوە پردی گفتوگۆی لەگەڵ دۆست و دوژمنــاندا دامــەزراندووە و قســەی دڵ و داخوازیی ئەشکەوت و گوند و شار و هەستی مرۆڤانەی مرۆڤی کوردی گەیاندۆتــە بنکــەکانی

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ٢٠

[2] هەمان سەرچاوە، ل ٢٠

[3] روبرت اولسن، ل ٢٠

دیپلۆماسی دنیا و دەرباری قاجار و عوسمانی و کۆمیسیۆنەکانی نێودەوڵەتی و باڵوێزخانە و کونسوڵگە و مزگەوت و کەنیسە و گۆڤار و رۆژنامەکانی ئەو رۆژگارە.

ئەم دەستپێشکەرییە دیپلۆماسییانەیەی شێخ عوبەیدوڵلا، هەر زوو بووە جێی سەرنج و ئاوردانەوەی دۆست و دوژمن، لە ولاتانی دوور و نزیك و هەموویان بە چاوی بایەخدانی تازەوە، ئاوری تازەشیان لە کێشەی کورد دایەوە و بۆیان دەرکەوت؛ کە ئەگەر تا ئەو رۆژگارەش سەرنجێکیان لە کێشەی کورد نەدابێتەوە، ئەوا دەبێ بە هۆی شۆڕشی (١٨٨٠)وە، ئاوری تازە لە کورد بدرێتەوە. بۆیە «ئاپۆت»ی سەرکۆنسوڵی ئینگلتەرا لە تەوریز، لە نامەیەکیدا، کە لە رۆژانی هەڵایسانی شۆڕشی (١٨٨٠)دا، بۆ (ئێرل گرانڤیل)ی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرای ناردووە؛ دەڵێ: «من پێم وا نییە ئەورووپا دوایین دەنگی کێشەی کوردی بیستبێ؛ رەنگە دواڕۆژ ئەم پرسیارە بێتە ئاراوە: دەبێ لەگەڵ کوردستان چ بکرێ؟!»[1]

بۆیە ئەم ئاوردانەوە تازەیە، ئەو دەوڵەتانەی وا لێکرد، بکەونە هەواڵ و راپۆرتکۆکردنەوە لە سەر خودی شێخ و خۆ ئامادە کردنی بۆ راپەڕینی (١٨٨٠ ز) و لە گەرمەی راپەڕینەکە و دوای راپەڕینەکە و تا ئێستاش، هەرجێی باسوخواس و لەسەر نووسینە؛ کە هەموو ئەو نووسین و لێکۆڵینەوانە، وەك سەرەتای قۆناغێکی نوێ دەنوارنە ئەم سەردەمەی کورد و راپەڕینی (١٨٨٠ ز) و رابەرەکەی. هەر لەم بوارەشدا نووسین و بەڵگەیێکی زۆر، لە ئەرشیفی رووسیا، ئینگلستان، دەرباری قاجاری و عوسمانی و لە لایەن سەرانی هەردوو لەشکرەکانیان و نووسەرانیتری رۆژگاری قاجارەوە، لەو راپەڕینە و رابەرەکەی بەجێماون؛ کە تا ئێستا بەشێکی زۆر لەو نووسین و بەڵگەنامانە، بوونەتە کەرەسە و بابەتی هەندێ کتێب، یان فەسڵێك لە کتێب و لێکۆڵینەوە.

بەڵام بەشە زۆرەکەی ئەم بەڵگانە، کە بەڵگەی قاجارین، ئەگەر تا ئێستا (هەندێکیشیان) لە دووتوێی کتێب و لە شێوەی کتێبیشدا چاپ بووبن، دیسان هەر کەرەسەی خاو بوون و سەروبەر نەکراون و بەگوێرەی مێژووی رووداوەکان ریز نەکراون و هێشتا ئەڵقەی پەرتوبلاو و لەیەکترهەڵوەشاوەی رووداوەکانن و نەخراونەتەوە ناو زنجیرەی رووداوەکان و لە هەمان کاتیشدا بەو هۆیەوە کە زۆربەی ئەم بەڵگەنامانەی قاجاری، هێشتا رووناکییان نەدیوە و دەستی لێکۆڵەرەوە و توێژینەوەیان نەگەیوەتێ؛ بۆیە ئەو چەند کتێبەش کە تا ئێستا لە سەر ئەم راپەڕینە دواون،[2] لەم بەڵگانە بێبەشن.

---

[1] بنوارە پاشکۆی ژمارە ١٣

[2] بەتایبەتیش کتێبە ناوازەکەی دوکتۆر جەلیلی جەلیل (راپەڕینی کوردەکان – ساڵی ١٨٨٠)، کە تایبەت و تەرخانە بۆ ئەم راپەڕینە و هەروەها کتێبەکانی: دوکتۆر سەیید عەزیز شەمزینی (جووڵانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان) و (ن. خالفین – خەبات لە رێی کوردستاندا)، کە هەریەکەیان فەسڵێکیان بۆ هەمان

مەبەستیش لەم بەڵگەنامانەی قاجاری دوو جۆرن:

١- جۆرێکیان ئەو نامە و یادداشتنامە و تەلگرافە رەسمییانەن، کە دەوڵەتی قاجاری بە هەموو دامودەزگاکانییەوە (هەر لە ناسرەدینشاوە، تا وەزارەتی کاروباری دەرەوە و باڵوێز و کونسوڵ و کارگێڕ و هەموو بەڕێوەبەرایەتی قاجاری) لەگەڵ خودی دامودەزگاکانی خۆیان و لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی، رووسی و ئینگلیسدا گۆردراونەتەوە.

٢- جۆرێکیتریان ئەوانەن کە سەرانی لەشکر و نووسەرانی قاجاری، لە شێوەی بیرەوەری و کتێبی شەخسیدا نووسیویانن و بریتین لە یادداشتکردن و گێڕانەوەی رووداوەکانی راپەڕینی ١٨٨٠، بە هەموو وردەکارییەکانییەوە، کە خۆیان راستەوخۆ لەگەڵ لەشکری قاجاردا، لە سەنگەری دژی راپەڕینەکە بەشدار بوون و شەڕیان کردووە.

ئەگەرچی ئەم دوو جۆر بەڵگەنامانە بە گیانی ناحەزانە و دوژمنانەی رۆژگاری قاجارەوە نووسراون؛ بەڵام لە هەمان کاتیشدا گەنجینەیەکی دەوڵەمەندن و پڕن لە زانیاریی تازە و شاراوە دەربارەی راپەڕینەکە.

بەو هۆیەشەوە کە ئەم بەڵگەنامانە، لە ئەرشیف، یان ناوەند و کتێبخانەیەکی دیاریکراودا نەپارێزرابوون، بۆیە چنگخستن و کۆکردنەوەیان زۆر بە دژواری و لە ماوەی (٨-٩)ساڵی کاوەخۆدا هەموویانم چنگخستوون.[1]

لە بەرانبەر ئەم بەڵگەنامانەی قاجاریدا، بەڵگەنامەی: رووسی، ئینگلیسی و عوسمانیش هەبوون، کە ئەگەرچی ئەمانیش بە گیانێکی دۆستانە نەنووسراون، بەڵام بەڵگەنامەکانی رووسی و (بەتایبەتی) ئینگلیسی، لەچاو ئەوانەی قاجاریدا، بەگیانێکی بابەتییانەتر نووسراون و ئەو داخوازییە بنەڕەتییانەی شێخ عوبەیدوڵڵا، کە بەڵگەنامەکانی قاجاری کردوویانن بە ژێر لێوەوە، یان هەر ونیانکردوون و شاردوویاننەتەوە، لە بەڵگەنامەکانی رووسی و ئینگلیسیدا هەبوون.

بۆیە بۆئەوەی بەڵگەنامەکانی قاجاری لە تەك بەڵگەنامەکانی عوسمانی، رووسی، ئینگلیسیدا پێکەوە ببنە پانۆرامایەکی هەمەلایەنەی راپەڕینەکە، کاری ئەم کتێبەم بەم شێوەیە دارشت:

١- سەرجەمی بەڵگەنامەکانی قاجاری، عوسمانی، ئینگلیسی و رووسی و ئەو کتێب و لێکۆڵینەوانەی کە تائێستا لە سەر ئەم راپەڕینە هەبوون، هەموویانم کردنە یەك خەرمان و لە پوختەی زانیارییەکانی هەموویان، مێژوویەکی کامڵتری راپەڕینەکەم پێکهێنا. واتە:

راپەڕین تەرخانن. بەڵام کتێبەکەی ساڵح محەمەدئەمین ئاوڕێکی زیرەکانەی لە بەشێکی زۆری ئەم بەڵگەنامانەی قاجاری داوەتەوە.

[1] دڵنیام هێشتا زۆریتریش لە جێگەیتردا مابن و من دەستم پێیاننەگەیشتبێ، یان هەر ڕێگەی دیتنیان پاوان بێت.

بەڵگەنامەکانم بە گوێرەی مێژوویان خستنەوە شوێنی مێژوویی خۆیان و بەمەش گەلێ درز و کەلێنی زەق و بەرچاو پڕ بوونەوە. لەمکارەشمدا هەوڵمداوە وردترین و زۆرترینی ئەو زانیارییانەی لەم بەڵگەنامانەدا هەن، بیانکەمە هەوێنی کتێبەکەم و بە گیانێکی بێلایەن کەڵکیان لێوەربگرم.

٢- تەقەللام داوە رووداوەکانی راپەڕینەکە بە جۆرێك دابرێژمەوە، شەقڵی بیرەوەریی، یان رۆژژمێرێکی زیندووی بەبەردا بکەم.

٣- لە کۆتایی کتێبەکەشمدا سەرجەمی بەڵگەنامەکانی قاجاری (بەتایبەتی) و هەندێکیتریشم بەشێوەیەکی سەربەخۆ کردنە پاشکۆ، تا مێژوونووسان و توێژەران، پەژارە و دڵەراوکەی چنگخستنی ئەم بەڵگەنامانەیان نەمێنێ و بتوانن بۆ بابەتگەلێتری: مێژوویی، سیاسی، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی و... وەك بەڵگەنامەی دەستی یەکەم و کەرەسەی خاو، لەبەر دەستدا بن و کەڵکیان لێببینن. چونکە دڵنیام ئەم بەڵگەنامانە ئەوەندە زانیارییتریان تێدایە و ئەوەندەش دەوڵەمەندن، کە جگە لەم کتێبەی بەردەستتان، چەندان لێکۆڵینەوە و کتێبیتریشیان لێپێكدێت.

٤- تەقەللام داوە بابەتە باسکراوەکانی ناو ئەو کتێب و لێکۆڵینەوانەی بەر لەم کتێبەی من لەسەر ئەم راپەڕینە نووسراون، دووبارەیان نەکەمەوە؛ مەگەر زۆر پێویست بووبن. چونکە بەو هۆیەوە کە ئەم کتێبەش لە هەمان راپەڕین دەدوێت، بۆیە ناچار بووم لە هەندێجێگەدا هەمان بابەت دووپاتە بکەمەوە. بەڵام تا توانیومە، بە زۆری ئەو زانیارییانەیان لێبخوازم، کە پشت بە بەڵگەنامەکانی رووسی و ئینگلیسی دەبەستن و ئەو خواستنانەش لە شوێنی خۆیاندا ئاماژەیان پێکراوە.

٥- بە پێی زنجیرەی رووداوەکان، بەدەستی ئەنقەست کاری دیپلۆماسییانەی شێخ عوبەیدوڵلاّ و دەوڵەتاندنی کێشەی کورد و رۆڵی دواجەنگی رووسی - عوسمانی (١٨٧٧-١٨٧٨) و کێشەی گەلی «ئەرمەن»م بەرجەستە کردوون؛ کە هەر یەکەیان بە شێوەیەکی جیاواز، کاردانەوەی لەسەر راپەڕینی (١٨٨٠) هەبووە و لە هەمان کاتیشدا ئەوە بڵێم کە زۆربەی راپەڕینەکانی کورد، بەدوای جەنگێکی نێودەوڵەتیی، یان جەنگی نێوان دوو دراوسێی کورددا هاتوون.

بەمپێیە؛ ئەگەرچی ئەم کتێبە ناونراوە: «شۆڕشی شێخعوبەیدوڵلاّی نەهری لە بەڵگەنامەی قاجاریدا»، بەڵام لەراستیدا (وەك پێشتر وترا) سەرجەمی ئەو بەڵگەنامە و نووسینانەی: ئینگلیسی، رووسی، عوسمانی، کە لەسەر ئەم شۆڕشە بلاّو ببوونەوە، یان من چنگم خستوون، هەموویان بوونەتە هەوێنی ئەم کتێبە. بەواتە: هەموو ئەو بەڵگەنامانەی لەسەر ئەم شۆڕشە لە ئەرشیفەکانی نێودەوڵەتیدا هەبوون؛ لەم کتێبەدا کەڵکیان لێوەرگیراوە، بەتایبەتی ئەوانەی قاجاری، کە ئەمە یەکەمین جارە لەو خەرمانە گەورە هێشتا دەستبۆنەبراوەی ئەرشیفی قاجاریدا، ئەم ژمارە زۆرە بەڵگەنامە و نووسینە دەکرێنە

کوردی و سەرەڕای ئەوەش کە هەموویان بە گیانێکی نەیارانە نووسراون، بەڵام بەو هۆیەوە کە کورد خۆی (لەبەر هەر هۆیەك بێت) بەڵگەنامە و مێژووی لەسەر ئەم شۆڕشە مەزنە نەبووە،[1] بۆیە ئەم بەڵگەنامانەی قاجاری، گەورەترین و دەوڵەمەندترین سەرچاوەی جێماوی ئەو شۆڕشەن، کە سەرجەمی بەڵگەنامە و نووسینەکان لە گەرمەی شۆڕشەکە و لەلایەن ئەو کەسانەوە نووسراون، کە راستەوخۆ ئاگادار و لە سەنگەری دژی شۆڕشەکەدا بەشدار بوون و هەموو رووداوەکانیان بەچاوی خۆیان دیوە.

لە هەموو ئەم بەڵگەنامانەشدا چەند مانایەکی گشتی ئەم شۆڕشە دەردەکەوێ:

١- گەورەیی و فراوانبوونی شۆڕشەکە و ترس‌ولەرز و رقی رەش و ئەستووری ناسرەدین‌شا و دەربار و سەرانی لەشکری قاجاری لە شۆڕشەکە و مەترسیی سەرکەوتنی.

٢- ئەگەرچی ئەم بەڵگەنامانە و نووسینانەی قاجاری و نێودەوڵەتان، بەگیانی نەیارانە لەسەر شۆڕشەکەیان نووسیوە و دەیانەوێ رووی راستەقینەی شۆڕشەکە بشارنەوە و ناشیرینی بکەن و بەپێچەوانەوە نیشانی خەڵکی‌تر و وڵاتانی‌تری بدەن؛ بەڵام پەیام و گیانی ئازادیخوازانە و مرۆڤدۆستانەی شۆڕشەکە، لەژێر هەموو وشەیەکی ئەم بەڵگەنامە و نووسینانەدا پرشنگ دەدەنەوە.

محەمەد حەمەباقی

بەهار و هاوینی٢٠٠٠

---

[1] مەگەر تاك‌وتەرایەك، كە لە بەشی سەرچاوە و پاشكۆدا ئاماژەیان پێدەكەین.

ئەو مێژووانەی پێوەندییان بە شۆڕشی(١٨٨٠)وە هەیە

١٨٣٠	لەدایکبوونی شێخ عوبەیدوڵلاّ ی نەهری (شەمزینی)
١٨٣٠-١٨٤٦	بەسەربردنی تەمەنی لاویێتی لە قەڵەمرەوی میرنشینی بۆتاندا
١٨٤٧	گویزانەوەی خانەقای سەیید تەهای شەمزینی (نەهری) لە بۆتانەوە بۆ میرنشینی هەکاری.
١٨٥٣	کۆچی دوایی سەیید تەهای شەمزینی
١٨٥٣	شێخ محەمەد ساڵحی برای سەیید تەها (مامی شێخ عوبەیدوڵلاّ) دەبێتە جێنشینی تەریقەتی نەقشبەندی
١٨٥٧	لەدایکبوونی شێخ عەبدولقادری کوڕی شێخ عوبەیدوڵلاّ
١٨٦٥	کۆچی دوایی شێخ محەمەد ساڵح
١٨٦٥	شێخ عوبەیدوڵلاّ ی نەهری دەبێتە جێنشینی تەریقەتی نەقشبەندی
١٨٦٦	وەفایی شاعیر دەبێتە میرزا (نووسیار)ی شێخ عوبەیدوڵلاّ
١٨٦٥-١٨٧٧	درەوشانەوەی کەسایەتی شێخ عوبەیدوڵلاّ و دروستبوونی کێشە و گیروگرفتی زۆر لەگەڵ دەوڵەتی ئێراندا
١٨٧٧	سەردانی (رامسان) و (کلایتۆن)ی نوێنەرانی ئینگلیس لە ناوچەی هەکاری و باشقەڵا
١٨٧٧	هەڵگیرسانی جەنگی نێوان رووسیا و عوسمانی
١٨٧٧-١٨٧٨	بەشداریکردنی شێخ عوبەیدوڵلاّ لە جەنگی رووسی - عوسمانیدا
١٨٧٨/٣/٣	کۆنگرەی سانستیڤانۆ
١٨٧٨/٧/١٣	کۆنگرەی بەرلین
	(لەم هەردوو کۆنگرەیەدا بریار دەدری ریفۆرمێکی شێوە ئۆتۆنۆمی بۆ ئەرمەن جێبەجێ بکرێ)
١٨٧٨	بلاوبوونەوەی برسێتی و بێزاریی و یاخیبوونی جەماوەری کوردستان لە دژی عوسمانی
١٨٧٨	خۆئامادەکردنی شێخ عوبەیدوڵلاّ بۆ شۆڕشی ١٨٨٠
١٨٧٨	بانگهێشتنی سەرانی کورد بۆ نەهری
١٨٧٩	سەردانی (گروڤدیر) و (فووزێر)ی نوێنەرانی ئینگلیس بۆ ناوچەکانی کوردستانی عوسمانی بۆ کۆکردنەوەی زانیاری لەسەر خۆئامادەکردنی کورد، بۆ شۆڕش.
١٨٧٩-١٨٨٠	دەستپێکردنی زنجیرە کۆبوونەوەکانی سەرانی کورد لە نەهری کە

	تا مانگەکانی (٨) و ناوەراستی مانگی (٩)ی خایاندووە.
مانگی (٦) ١٨٨٠	پێکهێنانی یەکەمین رێکخراوی سیاسی کوردی بەناوی ((یەکێتی کوردان))
مانگی (٧) ١٨٨٠	سەرکۆنسوڵی ئینگلیس لە وان (کلایتۆن) لە گەرمەی زنجیرە کۆبوونەوەکانی سەرانی کورددا لە نەهری سەردانی ناوچەی هەکاری دەکات و دیدەنی شێخ عوبەیدوڵلا و سەرانی کورد دەکات.
مانگی (٨ تا ٩) ١٨٨٠	زنجیرە کۆبوونەوەکانی سەرانی کورد لە نەهری بڕیاری شۆڕش و هێزکۆکردنەوە دەدەن
مانگی (٩) ١٨٨٠	بڕیاری دەستپێکردنی شۆڕش لە کوردستانی ئێراندا.
١٨٨٠/٩/٢٠	جووڵاندنی هێزەکان (قۆڵی یەکەم) بە سەرکردایەتی شێخ عەبدولقادر و هەمزاغای مەنگوور بەرەو شنۆ و موکریان
١٨٨٠/٩/٢٥	گەیشتنی هێزەکانی کورد بۆ شنۆ
١٨٨٠/٩/٢٩	گەیشتنی هێزەکانی کورد بۆ ناوچەی موکریان و گرتن و ئازادکردنی شاری سابلاخ و دەوروبەری
١٨٨٠/٩/٣٠	دانانی خانباباخان بە فەرمانڕەوای سابلاخ
١٨٨٠/١٠/٢	گرتنی میاندواو و دەوروبەری
١٨٨٠/١٠/٢	سەرکۆنسوڵی ئینگلیس لە تەوریز (ئابۆت) سەردانی ناوچەی رووداوەکان لە ورمێ دەکات و تا ماوەی مانگێك لە ناو جەرگەی رووداوەکاندا دەبێ.
١٨٨٠/١٠/١٤	هاتنی بەرایی هێزەکانی کورد (قۆڵی ورمێ) بۆ گرتنی ورمێ. بەسەرکردایەتی خەلیفە محەمەد سەعید و شێخ محەمەد ئەمین
١٨٨٠/١٠/١٥	هێرش بۆ سەر مەڵکەندی و گرتنی.
١٨٨٠/١٠/٢٠	هاتنی پاشماوەی هێزەکانی کورد (قۆڵی ورمێ) بەسەرکردایەتی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ گرتنی ورمێ.
١٨٨٠/١٠/٢٤	دەستپێکردنی هێرش و پەلامار و تێهەڵچوونی سەخت بۆ گرتنی ورمێ
١٨٨٠/١٠/٢٥	دەستپێکردنی هێرش و پەلامار بۆ گرتنی بناو
١٠/٢٥ تا ١٨٨٠/١١/٣	هێرش و پەلامار و شەڕ و تێهەڵچوونی بەردەوامی هێزەکانی کورد و هێزی دەوڵەتی ئێران لە ناوچەی بناو
١٠/٢٥ تا ١٨٨٠/١١/١١	زۆربەی سەرۆك‌خێڵەکانی ناوچەی موکریان خۆیان بەدەست هێزەکانی دەوڵەتی ئێرانەوە دەدەن
١٨٨٠/١٠/٢٨	ئابۆت ناوچەی ورمێ جێدێڵی و بە ناوچە ئازادکراوەکانی سندووس - سابلاخدا دەگەڕێتەوە سابلاخ
١٨٨٠/١١/٢	ئابۆت لە ورمێوە بە یارمەتی هێزەکانی کورد دەگاتە سابلاخ و

	لەوێشەوە هەر بە یارمەتی هێزەکانی کورد دەگاتەوە بناو – تەورێز
٣ تا ١٨٨٠/١١/٨	تێکشکان و کشانەوەی هێزەکانی کورد لە قۆڵی بناوەوە بەرەو موکریان و سابڵاخ
١٨٨٠/١١/١٠	هێزەکانی کورد لە قۆڵی موکریان بەسەرکردایەتی شێخ عەبدولقادر و هەمزاغای مەنگوور دوای (١) مانگ و نیو هێرش و شەڕ و تێهەڵچوون، بە تێشکاوی بەرەو شنۆ و مەرگەوەڕ پاشەکشێ دەکەن.
١٨٨٠/١١/١١	خۆ بەدەستەوەدانی خانباباخانی فەرمانڕەوای سابڵاخ و کوشتنی خۆی و (١٥) کەس لەلایەن هێزەکانی دەوڵەتی ئێرانەوە.
١٨٨٠/١١/١٢	دوای هێرش و شەڕ و تێهەڵچوونی خوێناوی بۆ ماوەی نزیکەی (٢٢) ڕۆژ هێزەکانی کورد بەسەرکردایەتی شێخ عوبەیدوڵڵا لە قۆڵی ورمێ، بە تێشکاوی بەرەو مەرگەوەڕ و برادۆست پاشەکشێ دەکەن.
١٨٨٠/١١/١٢	گرتنەوەی ناوچەی موکریان و شاری سابڵاخ لە لایەن هێزەکانی دەوڵەتی ئێرانەوەو دانانی حاجی صەدرلدەولە بە فەرمانداری سابڵاخ
١٢ تا ١٨٨٠/١١/٢٢	هێزەکانی دەوڵەتی ئێران دەکەونە ڕاونانی هێزەکانی کورد لە قۆڵی موکریان و ورمێ و دەوروبەریان و بە دەم هاتنیانەوە بۆ ناوچەی موکریان و ورمێ دەکەونە کوشتن و سزادانی بە کۆمەڵ و تالان و سووتاندنی بێلپرسینەوەی گوند و مەزرای گوندنشینەکان و ئاوارەبوونی دەیان هەزار کەس.
١٨٨٠/١١/٢٣	هەموو هێزەکانی دەوڵەتی ئێران لە قۆڵی موکریان، لە گوندی قەرەقشلاغ، لە نزیك سابڵاخ کۆدەبنەوە و بڕیاردەدەن ببن بە سێ بەشەوە: بەشێکیان شوێن هێزەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا و شێخ عەبدولقادر بەرەو (مەرگەوەڕ) بکەوێ و بەشێکیتریشیان شوێن هەمزاغا و هێزەکەی بکەوێ لە ناوچەی لاجان و سەردەشت و بەشی سێیەمیش لە ناوچەی سندووس بمێنێتەوە.
١٨٨٠/١٢/١٠	دانانی حەسەن عەلی خانی گەڕووس– ئەمیرنیزام، بە فەرمانداری سابڵاخ لەجێی حاجی صەدرولدەولە
١٨٨٠/١٢/٣٠ تا ١٨٨١/٦/٤	شێخ عوبەیدوڵڵا بە هەمووجۆرێك خەریکی کۆکردنەوەی ئاوارە و ڕێکخستنەوەی جەماوەرە بۆ هەڵگیرساندنەوەی شۆڕش و نامەنووسینی زۆر بۆ سەرانی کورد بۆ ئەم مەبەستە.
١٨٨٠/١٢/٣٠ تا ١٨٨١/٦/٣٠	گەلەکۆمەکێی دیپلۆماسی و سەربازیی هێزەکانی ئێران – عوسمانی و ڕووسی بۆ ئابلوقەدانی تەقەللاکانی شێخ عوبەیدوڵڵا و گوشار خستنە سەر تورکیا بۆ: بەدەستەوەدان،

	دوورخستنه‌وه، یان زیندانی‌کردنی شێخ عوبه‌یدوڵڵا و سه‌رانی کورد.
١/٣٠ تا ١٨٨١/٤/٣٠	ته‌قه‌للای تورکیا و سه‌ردانی سه‌رانی ده‌وڵه‌تی عوسمانی بۆ لای شێخ عوبه‌یدوڵڵا به مه‌به‌ستی هێمنکردنه‌وه‌ی و بردنی بۆ ئه‌سته‌مووڵ
زستانی ١٨٨٠-١٨٨١	شێخ سدیقی کوری شێخ عوبه‌یدوڵڵا داوای لێبووردن و خۆبه‌ده‌سته‌وه‌دانی خۆی له ده‌وڵه‌تی ئێران ده‌کات.
سه‌ره‌تای مانگی ١٨٨١/٣	سه‌ردانی کۆلۆنێل ئه‌حمه‌دبه‌گی یاوه‌ری جه‌نگیی سوڵتان عه‌بدولحه‌مید له باره‌گاکه‌ی شێخ عوبه‌یدوڵڵا و مانه‌وه‌ی ٣ رۆژ لای شێخ عوبه‌یدوڵڵا
٤/٣٠ تا ١٨٨١/٥/٣٠	هه‌ره‌شه و گه‌فی تورکیا له شێخ عوبه‌یدوڵڵا بۆئه‌وه‌ی رازی بێ بچێ بۆ ئه‌سته‌مووڵ
١٨٨١/٦/٤	گرتن و بردنی شێخ عوبه‌یدوڵڵا بۆ ئه‌سته‌مووڵ
١٨٨١/٦/٤ تا سه‌ره‌تای ١٨٨٢/٨	مانه‌وه‌ی شێخ عوبه‌یدوڵڵا به ده‌ستبه‌سه‌ریی و زیندانی له ئه‌سته‌مووڵ
١٨٨١/٧/٣٠	کوشتنی هه‌مزاغای مه‌نگوور و هاورێکانی له لایه‌ن ئه‌میرنیزامه‌وه
سه‌ره‌تای ١٨٨٢/٨	هه‌ڵاتنی شێخ عوبه‌یدوڵڵا له ئه‌سته‌مووڵ و گه‌رانه‌وه‌ی به رێگه‌ی رووسیادا بۆ کوردستان
ناوه‌راستی ١٨٨٢/٨	گه‌یشتنه‌وه‌ی شێخ عوبه‌یدوڵڵا بۆ باره‌گاکه‌ی خۆی له نه‌هری
ناوه‌راستی ١٨٨٢/٨ تا ١٨٨٢/١٠/٢١	ته‌قه‌للای تورکیا بۆ گرتنه‌وه‌ی شێخ عوبه‌یدوڵڵا
ناوه‌راستی ١٨٨٢/٨ تا ١٨٨٢/١٠/٢١	سه‌رله نوێ ته‌قه‌للای خۆئاماده‌کردنه‌وه‌ی شێخ عوبه‌یدوڵڵا بۆ شۆرش و په‌یمان تازه‌کردنه‌وه له‌گه‌ڵ سه‌رانی کورددا.
ناوه‌راستی ١٨٨٢/٨ تا ١٨٨٢/١٠/٢١	ته‌قه‌للای شێخ عوبه‌یدوڵڵا بۆ هێمن کردنه‌وه و ئاشتکردنه‌وه و پێوه‌ندی له‌گه‌ڵ ده‌وڵه‌تی ئێران
ناوه‌راستی ١٨٨٢/٨ تا ١٨٨٢/١٠/٢١	ئێران ده‌ست به داخوازییه‌کانی شێخه‌وه ده‌نێ
١٨٨١/١٠/٢١	دووباره‌گرتن و زیندانی‌کردنه‌وه‌ی شێخ عوبه‌یدوڵڵا و بردنی خۆی و خێزان و هه‌ندێ له خزم و لایه‌نگره‌کانی بۆ مووسڵ
١٨٨٢/١٢/٢٣	بردنی شێخ عوبه‌یدوڵڵا له مووسڵه‌وه بۆ ئه‌سکه‌نده‌روونه،

بەیرووت، حیجاز، مەدینە، تـائیف. ماوەیـەکیش دوای بردنـی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ مەککە، شێخ عەبدولقادریش دەبـەن بـۆ لای باوکی. بەڵام شێخ سدیق داوا لە دەوڵەتی تورکیا دەکات نەیبەن بۆ لای باوکی و هەر لە ئەستەمووڵ بێت

١٨٨٣/١٠/١٢ کۆچی دوایی شێخ عوبەیدوڵڵا لە شاری مەدینە.

دوای مەرگی شێخ عوبەیدوڵڵا ، شێخ عەبدولقادر هەر لە تـائیف دەمێنێتـەوە و دواتریـش دوای رووخـانی دەوڵـەتی عوسـمانی، دەگەڕێتەوە بۆ تورکیا، خەباتی سیاسـیی و فەرهـەنگیی دەسـت پێدەکاتەوە. تا دوایی، کە لە شۆڕشی ساڵی١٩٢٥دا بەشـداری دەکات و شۆڕشەکە تێکدەشکێ، لەگەڵ سەدان خـەباتگێڕیتری کورد و شێخ سەعیدی پیران، رابەری شۆڕشـەکە دەگـیرێ و لـە ١٩٢٥/٥/٢٤ لەگەڵ سـەیید محەمـەدی کـوڕیدا لـە تورکیـا لـە سێدارە دەدرێن.

ناسنامەی نووسین و کتێب و سەرچاوە دەربارەی شۆڕشی ١٨٨٠

١- إفتتاح ناصرى: نووسینی: علی اکبر سرهنگ، کە کوڕی (حیساموڵولك)ە و خۆی و باوکی لە ئەفسەرانی پایەبەرزی دەوڵەتی ئێران بوون و لە کاتی شۆڕشەکەی (١٨٨٠)دا، لە تێکرای قوڵەکانی: بناو، میاندواو، موکریان، سندووس،[1] شنۆ، مەرگەوەڕ و لاجان، تا ڕۆژانی گرتن و بردنی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ ئەستەموول، واتە: تا نزیکەی (٨-٩) مانگ ڕاستەوخۆ لە ڕیزی لەشکری ئێراندا دژی هێزەکانی کورد، شەڕ و بەشداریی بەردەوامیان کردووە و هەر لەو سەروبەندەشدا ئەم کتێبەی وەك بیرەوەری ڕۆژانی شەڕەکان و سەروەریی خۆیان نووسیوە و بەو هۆیەوە کە خۆی ئەفسەر بووە؛ زانیاریی بەرەکانی شەڕ و مێژووی شەڕەکان و ناوی بەشدارانی هەردوو هێزەکەی کورد و ئەفسەرانی دەوڵەتی ئێرانی، زۆر بە وردیی و ڕاستیی نووسیوە.

زانیارییەکانی ئەم کتێبە، لە چاو سەرجەمی ئەو بەڵگە و بیرەوەری و کتێبانە دەوڵەمەندترن، کە تا ئێستا لەسەر شۆڕشی (١٨٨٠) نووسراون.

ئەم کتێبە هێشتا دەستنووسە و نوسخەیەکی کە پێشکەش (ناسرەدین شای قاجار) کراوە، ئێستا لە کتێبخانەی میللی تاراندا، بە ژمارە (٨٨٤ - ف) و پێڕستی (ل - ٤١٨) پارێزراوە. ئەم کتێبە (٨٦) لاپەڕەی قەوارە گەورەیە، کە ڕووبەری لاپەڕەکانی بریتییە لە (٢٥ سم × ١٥/٥ سم) و لە هەر لاپەڕەیەکیشدا (١٦) دێڕی بە خەتی شکستەی نەستەعلیق تێدا نووسراوەتەوە.

ئەمە یەکەمین جارە ئەم دەستخەتە، لە کتێبخانەی ناوبراوەوە بۆ کاری سەرچاوەی مێژوویی وەردەگیرێ و ڕاستەوخۆ دەکرێتە کوردی و پێش ئەم کتێبەی بەردەستتان، هێشتا لە هیچ سەرچاوەیەکیتری بیانی و کوردیدا نەکراوەتە سەرچاوە و باسی ناوەڕۆکی نەکراوە.

٢- تاریخ طغیان اکراد - ئەم کتێبە لە مانگی سەفەری ١٢٩٨ کۆچی - ١٨٨٠ ز - واتە: لە ڕۆژانی شۆڕشەکەدا لە لایەن (ئەسکەندەر غوریانس)ەوە نووسراوە؛ کە ناو براو لە ئەرمەنییەکانی سەر بە ڕووسیا بووە و ساڵی ١٨٧٨ - سکرتێر و وەرگێڕی (ئێکسپۆزیسیۆن)ی پاریس بووە. بەڵام لە کاتی شۆڕشەکەدا لە (ساباڵخ) بووە و کتێبەکەش هەر باسی ڕووداوەکانی قوڵی ساباڵخ و دەوروبەری دەکات.

کورتەیەکی ئەم کتێبە، بۆ یەکەمجار لە لایەن (نادر میرزا)ی نووسەری کتێبی (تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز - بە ضمیمە شرح حال بزرگان)، لە لاپەڕەکانی (٣٠٤ تا ٣٥٦)ی کتێبی ناوبراو، کرایە پاشکۆ. ڕووداوەکانیش بە گیانێکی نەیارانە دەگێڕێتەوە.

[1] لە دێرزەمانەوە کورد بەو ناوچەیە دەڵێن: سندووس. بەڵام عەجەمەکان پێی دەڵێن سولدوز

ئەگەرچی ئەم کتێبە لەساڵی (١٣٢٣ کۆچی - ١٩٠٥ ز)دا، بۆ جۆرە چاپێکی ئەو سەردەمە ئامادە کرا بوو؛ بەڵام ساڵی ١٩٤٥ ز - لە تاران چاپکرا و جارێکی‌تریش لە ساڵی ١٩٧٢دا، لە لایەن (محەمەد مشیری)یەوە چاپکرایەوە.

چەند نوسخەیەکی دەستخەتی ئەم کتێبە، لەم کتێبخانانەدا هەیە:

- کتێبخانەی (آستانە قدس رضوی - مشهد) ژمارە (٤١٨٠)ی دراوەتێ و پێرستەکەیشی ئاوایە: (٧: ٣٢ - ٣٤).

- کتێبخانەی (مۆسسە شرقی کاما - بومبی)، نوسخەی (مانکجی لیمجی هاتریا)، ژمارە (٣١٧)ی دراوەتێ و پێرستیشی ئاوایە: (١٦٧).

- نوسخەی (میرزا ابوالفضل حکمت)، کە ساڵی ١٩٧٤ بیوك آقا خطیبی، نوسخەیەکی‌تری لەبەر نووسیوەتەوە و (علی دهقان)یش لە کتێبە بە ناو بانگەکەیدا: (سرزمین زردشت)، ئاماژەی بۆ ئەم کتێبە کردووە.

- کتێبخانەی میللی (ملك - تاران) ژمارە (٣٧٥٩)ی مێژووی ٢٨ی رەمەزانی ١٢٩٨ کۆچی دراوەتێ و پێرستەکەیشی (٢: ٨٥) و ژمارەی میکرۆفیلمەکەیش لە کتێبخانەی گشتی دانشگای تاران ئاوایە: (٥٠٦٤).

- عەبدوڵلا مەردووخ لە رووی ئەم نوسخە دەستخەتەی سەرەوە، بە ناوی: (قیام شیخ‌عبیداللە شمزینی در عهد ناصرالدین شاە)، سەرلەنوێ لە ساڵی ١٣٥٦ هەتاوی - ١٩٧٧ بە چاپی گەیاندووە.

٣- شورش شیخ‌عبیداللە: ئەم کتێبە لەلایەن (علی خان گونەخان افشار)ەوە نووسراوە، کە نووسەرێکی فارسی، شیعی، ئازەری و خەڵکی ورمێ بووە و لەبەر گرنگی رووداوەکەش، دوای ئەویش خەتخۆشانی‌تر، دەستاودەستیان پێکردووە و چەند نوسخەیەکیان لەبەر نووسیوەتەوە. ناوبراو خۆی یەکێکە لەوانەی لە رۆژانی شۆڕشەکەدا، راستەوخۆ دژی شۆڕشەکە، شاری کردووە و بەرگری لە ئابڵوقەشکاندنی ورمێ کردووە، کە هێزەکانی شێخ‌عوبەیدوڵلا، بە مەبەستی داگیرکردنی، ئابڵوقەیان دابوو. واتە: کتێبەکە باسی رووداوەکانی قوڵی ورمێ دەکات و بە گیانێکی دوژمنانەوە نووسراوە. بەڵام سەرەڕای ئەمەش کتێبێکی دەوڵەمەندە و زانیاریی زۆر بە کەڵکی تێدایە.

ئەم کتێبە کراوەتە پاشکۆی کتێبی (تاریخ افشار)، لاپەڕەکانی ٥٢٥ - ٥٧٩، کە (میرزا رشید ادیب‌الشعراء) نووسیوێتی و لەلایەن (پرویز شهریار افشار)ەوە لە ساڵی ١٣٤٦ هەتاوی - ١٩٦٧ ز - دا لە (ورمێ) چاپکراوە.

لەوەدەچێ (علی خان افشار) خوێندەوارییەکی باشی نەبووبێ و هەمیشە (عبیداللە)ی بە (عبادالله) نووسیوە.

ساڵی ١٣٠٥ هەتاوی - ١٩٢٦ ز - رحمت‌الله خان اقبالی - روونووسێکی ئەم دەستخەتەی نووسیوەتەوە و چاپی ئەو کتێبەی سەرەوە، لەم نوسخەیە وەرگیراوە.

نوسخەی دەستخەتی ئەم کتێبە، لەم شوێنانە هەن:

- کتێبخانەی میللی (ملك - تاران)، بە ژمارە (٣٧٨٢) و بە خەتی (مرتضی قلی بن محمد ابراهیم) و لە ساڵی ١٣١٢ کۆچی - ١٨٩٤ ز - دا نووسراوەتەوە. پێرستەکەیشی ئاوایە: (٣: ٥٤٤ - ٥٤٥).

- کتێبخانەی لەندەن: ئەم دەستخەتە بەم ئەدرەس و ژمارەیە هەیە:

donnreet Lots rary. thernhauyhbStudies the Li ntal and Africaneool of orihSc

2388 - 637 ١٧١ - ٤٤. 00lWCIH OXG Te

pt of Tarikh Al - Akrad icrsersian ManuP

Ms. 46448

ئەم نوسخەیە بە خەتی (میرزا عینایەتوڵلای لورکانی) نووسراوەتەوە و پێشکەشی (جەمشیدی کوڕی ئەردەشێر)ی ئەفشاری کردووە، کە بە (مجدالسلطنه) ناسراوە. دوای مەرگی مجدالسلطنەش کتێبەکە لەگەڵ سەدان دەستخەتی تری دەگمەندا، پەرتەوازەی کتێبخانەکانی دنیا بووە، تا لە دواییدا لە (کتێبخانەی قوتابخانەی فەرهەنگیی خۆرهەڵاتی ناوەراست و ئەفریقیا - سیواس - ی سەر بە زانکۆی لەندەن) گیرساوەتەوە. کتێبخانەی سیواسیش دەستخەتەکەی بەناوی (کورد) تۆمار کردووە. بەڵام ناو نیشانی ئەمەیان ئاوایە: (تاریخ خروج اکراد و قتل و غارت عبیدالله بد نهاد، اغتشاش و فتنه زیاد در مملکت آزربایجان - سنه ١٢٩٧ هـ. ق).

ئەم دەستنووسە (٩٢) پەڕە، واتە (١٨٦) لاپەڕەیە، کە جگە لە دوالاپەڕە، ئیتر هەمووی ساخن و خەتەکەی میرزاعینایەتیش لەوپەڕی جوانیدایە.

عەلیخان ساڵی دەستپێکردن و نووسینی ئەم کتێبەی نەنووسیوە، بەڵام ساڵی (١٢٩٩ کۆچی - ١٨٨١ز) لە نووسینی بۆتەوە.

(مجدالسلطنه)ش پێشەکییەکی کورتی بەمجۆرەی بۆ نووسیوە:

«ئەم کتێبە بە خەتی خوالێخۆشبوو عینایەت لورکانی نووسراوە و خوالێخۆشبوو عەلیخانی کوڕی میر - مجدالسلطنه - ی پێشووی ورمێ نووسیوێتی و (جەمشید کوڕی ئەردەشێر) پێشکەشی کردووە، تا نوسخەی تریشی لەبەر بنووسرێتەوە.

لە دواوێنەکانیشدا (مجدالسلطنه) ئەم مێژووەی لەسەر ئەستخەتەکە نووسیوە: سەرەتای رەمەزانی ١٣١٦ کۆچی و مۆری (جەمشید مجدالسلطنه)ی پێدا ناوە. بەم پێیە دەبێ (عەلیخان) لەنێوان ساڵانی (١٢٩٩ کۆچی - ١٨٨١ز)، (١٣١٦کۆچی - ١٨٩٨ز) کۆچی دوایی کردبێت.

لە هەر لاپەڕەیەکدا (١٣) دێڕ نووسراوە و قەوارەی لاپەڕەکانیش بریتیە لە (٧/٥ سم × ١٦/٥). هەندێ وردە جیاوازیشی لەگەڵ نوسخەکەی کتێبخانەی تاراندا هەیە.

٤- گزارشها و نامەهای دیوانی و نظامی امیر نظام گروسی (راپۆرت و نامەگەلی دیوانی و نیزامی ئەمیر نیزامی گەڕووسی). ئەم راپۆرت و نامانەی ناوبراو، کە نزیکەی (١٥٥) نامە دەبن، ساڵی ١٣٧٣ هەتاوی - ١٩٩٤ ز - لە کتێبێکی گەورەی (٥٩٠) لاپەڕدییدا چاپکراون.

ئەم نامانە، لە دوای کشانەوەی هێزەکانی شێخعوبەیدوڵڵا، لە دەوروبەری شاری (ورمێ) بەرەو خاکی عوسمانی، بۆ خودی (ناسرەدین شای قاجار - ١٨٣٢ - ١٨٩٦) و سەرانی دەربار و وەزیری دەرەوەی ئێران و باڵوێزی ئێران لە تورکیا و سەرانی لەشکری ئێران نووسراون.

نووسەری ئەم راپۆرت و نامانە: حەسەن عەلی خان (١٨٢١ - ١٨٩٩)ی کوڕی محەمەد سادق خانی کەبودوەندە و خۆی بە بنەچە، کوردی ناوچەی گەڕووسە. رووناکبیر و خۆشنووس و ئەدیب و سیاسەتمەدارێکی هەڵکەوتە و دنیادیدەی زۆر زیرەك و بە توانا بووە. چەندان کتێبی وەك: ((منشآت))، ((پندنامە یحیویە))ی نووسیوە، یان بە خەتی خۆی و لە سەر ئەرکی خۆی، کتێب و دیوانە شیعری شاعیرانی ناوداری ئێرانی نووسیوەتەوە و چاپکردوون. چەندان جار سەردانی ئەورووپای کردووە و بۆتە باڵوێزی ئێران لە تورکیا و لەبەر ئازایەتیش، پلەی سەرهەنگ و سەرتیپ و جەنەراڵ ئاجودانی لە لەشکری ئێراندا پێدراوە. دواتریش چەند جارێك بۆتە وەزیر؛ کە لە پێش شۆڕشەکەدا (وەزیری فەوائید) بووە. بەڵام لەبەرئەوەی لە دەرباری قاجار و خودی ناسرەدین شا، نزیك و جێی متمانەی تەواو بووە؛ لە کاتی شۆڕشەکەی شێخعوبەیدوڵڵادا، لە هەمەدانەوە بە هێزێکی گەورەوە هێنراوەتەوە ناوچەی سابڵاخ، تا بەشداریی لە دامرکاندنەوەیدا بکات.. بەو هۆیەشەوە کە لە دید و بەرژەوەندی دەرباری قاجارەوە بۆ شۆڕشەکەی نواریوە، بۆیە ئەم نامە و راپۆرتانە، بە گیانی دوژمنانە نووسراون؛ بەڵام لە هەمان کاتیشدا بەو هۆیەوە کە لە ناو جەرگەی رووداوەکاندا بووە و شارەزای ناوچەکە و کۆمەڵگەکە بووە، هەواڵ و زانیاریی زۆر گرنگ و تازەیان تێدایە.

٥- یادداشت علی اکبر فیض. نووسەری ئەم یادداشتە (١٨٢٩ - ١٨٩٤ ز) خۆی لە ئەدیبانی پرکاری شاری (قوم) بووە و لە کاتی شۆڕشەکەی (١٨٨٠)دا، کوڕەکەی لە تەلگرافخانەی (بیجار - گەڕووس) بووە؛ کە رووداوەکانی بۆ ئەو کوڕەی گێڕاوەتەوە، ئەویش لە دەفتەرێکی خۆیدا بۆ یادگار نووسیویەتی. نوسخەیەکی ئەم یادداشتانە، لە کتێبخانەی (آیةالله مرعشی - قم) پارێزراوە و ژمارە (١: ١٨١ - ١٨٢)ی دراوەتێ. دکتۆر (حسین مدرسی طباطبائی) ئەم یادداشتانەی کردووە بەو تارێك و لە گۆڤاری (وحید)ی ژمارە (٢٥٤ - ٢٥٥)ی ساڵی ١٣٥٨ هەتاوی - ١٩٧٩ ز - دا، چاپی کردووە.

٦- گزارش نمره (٤) أبوالقاسم: نووسەری ئەم راپۆرتە، لە کاتی شۆڕشی (١٨٨٠)دا، کارگێڕی وەزارەتی کاروباری دەرەوە بووە لە سابلاغ. کاتی خۆی ئەم راپۆرتە لە (زیقەعیدەی ١٢٩٨ کۆچی - ١٨٨٠ ز)دا، بۆ وەزارەتی دەرەوەی ئێران نێردراوە و بریتییە لە گێڕانەوەی رۆژانەی شۆڕشەکە. ئەم راپۆرتە لە بەشی (٣)ی زنجیرە کتێبی (گزیدە اسناد سیاسی ایران و عثماني - ص ٦٧٤ - ٧٠١)دا، چاپکراوە.

٧- یادداشت میرزا حسن منشی (کاتب): ئەم بیرەوەرییانە، حەسەنی کاتب ئەسرار نووسیویتی، کە ساڵانێکی زۆر نووسەری میرزا حسین‌خانی سوپاسالاری ئێران و هاوسەفەری سەردانەکانی بووە، لە تاران و ئەستەموول و هاودەم و میرزایشی بووە. ئەم بیرەوەرییانە، کە تا ئێستا لە هیچ سەرچاوەیەکدا ئاماژەی بۆ نەکراوە؛ لە کۆتایی ئەو کتێبەدا نووسیویتی، کە ناوی‌ناوە: تبصره المسافرین و بریتییە لە ڕووداوەکانی ژیان و شەرحی‌حاڵی سەفەرەکانی خۆی لە ساڵانی ١٨٧٣-١٨٨١.

٨- ئەو بەڵگەنامانەی لە ئەرشیفی کۆنی وەزارەتی دەرەوەی ئێراندان؛ هەر هەمان وەزارەت، لە ناو زنجیرە کتێبی (گزیدە اسناد سیاسی ایران و **عثماني**)، کە لە ساڵی ١٣٦٩ هەتاوی - ١٩٩٠ ز - بە دواوە چاپ دەکرێن و تا ئێستا (٧) بەشیان لێ‌چاپکراوە، کە لە بەشی (٣)ی ئەم زنجیرەیەدا، پاشکۆیەکی تایبەت، لە لاپەڕە (٦٧٤ تا ٧٠١)، بە ناوی سەربەخۆی (مسئلە شیخ‌عبیدالله)وە چاپکراوە. ئەم پاشکۆیە (٧٢) بەڵگەنامەی تێدایە. ئەم بەڵگەنامانە، زۆربەیان بە گیانێکی دوژمنانە و چەواشەکارانە و نابابەتییانە و دوور لە ڕاستیی نووسراون.

٩- لە ناو ئەو نامانەی وەزارەتی دەرەوەی ئێراندا، پێشتر (ابراهیم صفایی) چوار نامەی لێ‌هەڵبژاردوون و لە دووتوێی کتێبێکدا بە ناوی: (مدارك تأریخی) لاپەڕەکانی (١١٠ تا ١١٣) ساڵی ١٣٥٥ هەتاوی - ١٩٧٤ ز - چاپی کردوون. نامەکانیش ئەمانە بوون:

نامەی (میرزا محەمەد حسین خان - مجتهد ارومیه)

نامەی ١٨٨٠/١٠/٤ (٢٨ی شەوال ١٢٩٧ کۆچی) سەبارەت بە هاتنی شێخ‌عەبدولقادر و هەمزاغای مەنگوور بۆ سابلاغ.

نامەی باڵوێزخانەی ڕووس (هەر لەو بارەیەوە).

نامەی شێخ‌عوبەیدوڵڵای نەهری بۆ کوردانی سەر سنوور.

١٠- دیسان هەر «ابراهیم صفایی» کتێبێکی‌تری بەناوی «نامەهای تاریخی» چاپکردووە، کە لەوێش بەڵگەنامەیەکی بە خەتی ناسرەدین‌شا تێدایە، تایبەتە بە شۆڕشی ١٨٨٠.

١١- هەر بە پشتیوانی ئەو نامانەی وەزارەتی دەرەوەی ئێران، زنجیرە کتێبێك، کە (٤) بەشە و بە ناوی (اسناد و مکاتبات تاریخی ایران _ قاجاریه)، لە لایەن (محمد رضا نصیری)یەوە، لە ساڵی ١٣٦٦ هەتاوی - ١٩٨٧ ز - تا ١٣٧٢ هەتاوی - ١٩٩٣ ز - چاپ

و بڵاو بوونەتەوە. لە بەشی (٣)ی ئەم زنجیرەیەدا، لاپەڕەکانی (٢٠٤، ٢٠٨، ٢١٥)، ژمارەی (٣) نامەی تایبەت بە شۆڕشی (١٨٨٠)ی تێدایە؛ کە ئەمانەن:

نامەی میرزا سەعید خان (وەزیری دەرەوەی ئێران) بۆ (محسن خان موشیردەولە)ی باڵوێزی ئێران لە تورکیا، بە مێژووی: ١٨٨٠/١٢/٢٢ (١٩ محرم ١٢٩٨ی کۆچی).

نامەی میرزا سەعید خان بۆ محسن خان موشیردەولە، بە مێژووی ١٨٨١/٩/٢٦ (٢ی زیقەعیدە ١٢٩٨ کۆچی).

نامەی شێخعەبدولکەریم بۆ ئیمام جومعەی ورمێ، بە مێژووی ١٨٨٢/٩/٥ (٢١ شەوال ١٢٩٩ کۆچی).

١٢-لە پێرستی کتێبخانەی سەڵتەنەتی‌دا، بەشێکی زۆر بە ناوی: مێژوو، جوگرافیا، سەفەرنامە.. پێناسە کراوە. لەم پێرستەدا دووجار باسی کتێبێك کراوە، کە خوێنەر وا هەست دەکات دوو کتێب بن. ئەم دووجارە، ژمارەکانیان ئاوایە: (٢١٠) و (ص ٤٩٤) بە ناوی: (روزنامە گزارش وقایع اکراد) و (٢٩٩) و (ص ٧٣١) بە ناوی: (وقایع فتنە شیخعبیداللە)، هەردوو ژمارەکەش، هەر هی یەك کتێبن، بەڵام کەمێك جیاوازییان هەیە. ژمارەی راستەقینەی ئەم کتێبە، لە دەفتەری کتێبخانەکەدا بۆتە (٩٢٤) و پێناسەکەی بەمجۆرەیە: نامیلکەیەکە، باسی رووداوەکانی ئاژاوە و بەدکارییەکانی عوبەیدوڵلاّ و کوردانی سنووری ئازەربایجان و لە رەگوریشە دەرکێشانیان لە لایەن سپای سەرکەوتووەوە دەگێڕێتەوە؛ بە مێژووی مانگی رەمەزانی ١٢٩٧ کۆچی.

وەك نووسەرەکەی لە پێرستەکەیدا دەڵێ: یادداشتی رۆژانەن، لە سەر شۆڕشی ناوبراو. لە مانگی رەمەزانی پیرۆزی ساڵی ١٢٩٧ کۆچییەوە تا مانگی صەفەری ١٢٩٨ کۆچی. ئەگەرچی ئەمیش هەر بە گیانێکی ناحەزانە لە سەر راپەرینەکە دەدوێ؛ بەڵام وەك لە پێناسەکەیدا دەڵێ؛ دەبێ زانیاریی و هەواڵی زۆر گرنگیان تێدا بێت. ئەم دوو سەرچاوەیە (٧٧٣) لاپەڕەن.[1]

١٣-لە (مرکز اسناد ملی ایران - تهران)یش ژمارەی (٩) بەڵگەنامەی‌ترم چنگخستوون، کە سەر بە چەپکە دوکومینتەکانی بەشی (٣)ی زنجیرە کتێبی (اسناد سیاسی ایران و عثمانی)ن و هەر یەکەیان بە جیا و بە گیانێکی نەیارانە و لە دیدی دەرباری قاجارەوە، لە لایەنێکی شۆڕشی (١٨٨٠) و رووداوەکانی دەدوێ. ئەم بەڵگانەش بۆ یەکەمجارە لێرەدا بڵاو دەکرێنەوە و ژمارەکانیشیان بەمجۆرەن: ٢٩٥-١/٣٦٧/٥، ٢٩٥-٤/٢٦٢/٢، ٢٩٥-٤/٢٦٢/٤، ٢٩٥-٤/٢٦٢/٥، ٢٩٥-٤/٢٨٩/١، ٢٩٥-٣/٩٦٢/٤، ٢٩٥-٤/٤٢٣/١، ٢٩٦-١/٦٩٨/١، ٢٩٦-١/٧٢٢/١.

[1] ئەم سەرچاوەیە دوای رووخانی رژێمی شا - ١٩٧٩ ، سەرو سۆراخێکی نییە.

١٤–حكومت سايه‌ها: مكاتبات محرمانه و سياسى ميرزا حسين‌خان سپهسالار – به كوشش: محمد رضا عباسى ناشر: سازمان اسناد ملى ايران – چاپخانه شقايق. ١٣٧٢ ش.

ئه‌م كتێبه تايبه‌ته به‌و نامه و راپۆرته ره‌سمييانه‌ى ميرزا حسين‌خان، كه له رۆژانى شۆڕشه‌كه‌دا به پله كرايه سوپاسالار و سه‌ركردايه‌تى هه‌موو له‌شكرى ئێرانى پێ سپێردرا بۆ سه‌ركوتكردنى شۆڕشه‌كه، كه هه‌ندێ له‌و نامانه‌ى ناوبراو بۆ ناسره‌دين‌شا و وه‌ليعه‌هد و سه‌رانى له‌شكرى ئێرانى ناردوون، لێره‌دا ئاماژه‌يان پێكراون. به‌تايبه‌تى له لاپه‌ره‌كانى ٢٨٠ تا ٢٩٤دا.

١٥–حديقه ناصريه: نووسينى: على اكبر وقايع نگار. لاپه‌ره‌كانى (٢٤٤ – ٢٤٦). ئه‌م كتێبه سالّى ١٣٠٩ كۆچى – ١٨٩١ ز – نووسراوه و سالّى ١٣٦٤ هه‌تاوى – ١٩٨٥ ز – له لايه‌ن محه‌مه‌د ره‌ئووف ته‌وه‌كوللى‌يه‌وه له تاران چاپ و بلاّو بۆته‌وه.

١٦–تحفه ناصرى: نووسينى شكرالله سنندجى (فخرالكتاب)، لاپه‌ره‌كانى (٣٦٤ – ٣٦٨). ئه‌م كتێبه سالّى ١٣١٩ كۆچى – ١٩٠١ ز – نووسراوه و سالّى ١٣٦٨ هه‌تاوى – ١٩٨٩ ز – له لايه‌ن (دكتر حشمت‌الله طبيبى)يه‌وه ئاماده و چاپ و بلاّو بۆته‌وه.

ئه‌و دوو كتێبه‌ى سه‌ره‌وه ئه‌گه‌رچى نووسه‌ره‌كانيان به ره‌گه‌ز كوردن، به‌لاّم به هه‌مان نه‌فه‌سى نووسه‌رانى قاجارى نووسراون.

١٧–اوضاع سياسى كردستان – از سال ١٢٥٨–١٣٢٥هجرى – مجتبى برزويى – انتشارات فكر نو – چاپ اول زمستان ١٣٧٨ ش.

ئه‌م كتێبه له به‌هارى (٢٠٠٠)دا چاپ و بلاّو بووه‌وه. لاپه‌ره‌كانى (٢٥ تا ٩٢) ته‌رخانه بۆ شۆڕشى (١٨٨٠)، كه نووسه‌ره‌كه‌ى له ديدى به‌لّگه‌نامه‌كانى قاجاره‌وه، به زمانى فارسى لێكۆڵينه‌وه له سه‌ر شۆڕشى ناوبراو هه‌ڵده‌سه‌نگێنێ.

١٨–له تاريكى‌يه‌وه بۆ رووناكى: حكومه‌تى ئينگليس، سالّى ١٨٨٠، واته: له گه‌رمه‌ى شۆڕشه‌كه‌ى (١٨٨٠)دا، كتێبێكى ئينگليزى، به ناوى: (Papers Parlamentary) چاپ و بلاّو كردبووه‌وه. ئه‌م كتێبه تايبه‌ت بووه به‌و راپۆرت و نامانه‌ى له لايه‌ن وه‌زيرى ده‌ره‌وه و باڵوێز و كۆنسوڵه‌كانى ئينگلستان، له پێش شۆڕشه‌كه و له گه‌رمه و له دواى شۆڕشه‌كه‌ش، له سه‌ر شۆڕشى ناوبراو كۆ كراونه‌ته‌وه.

سه‌ره‌تاى سالّى ١٩٩٩ نه‌وشيروان مسته‌فا ئه‌مين ئه‌م كتێبه‌ى ده‌ستخستووه و پێشه‌كى بۆ نووسيوه و (جه‌مال ميرزا عه‌زين) له زمانى ئينگليزييه‌وه كردوويه‌تى به كوردى و به ناوى (له تاريكى‌يه‌وه بۆ رووناكى – به‌لّگه‌كانى شۆڕشى ١٨٨٠)، له هاوينى ١٩٩٩دا، وه‌ك ژماره (٣٥)ى چاپه‌مه‌نييه‌كانى ده‌زگاى چاپ و په‌خشى (سه‌رده‌م)، له سلێمانى چاپ و بلاّو بۆته‌وه. ژماره‌ى به‌لّگه‌نامه‌كانى ئه‌م كتێبه (١٦٠) لاپه‌ره‌يه، (١٥٠) به‌لّگه و نامه زياتره. كتێبێكى يه‌كجار به‌نرخه و زانياريى زۆر گرنگى تێدايه.

– هەر لە ئەرشیفی بەریتانیا، هێشتا بەڵگەنامەی بە زمانی ئینگلیزی و فارسی، لە سەر شۆڕشی (١٨٨٠) هەن، کە نموونەی ئەم بەڵگەنامانە؛ نامەیەکی (ئابوت)ی سەرکۆنسوڵی ئینگلستانە، بۆ (ئێرل گرانفێل)ی وەزیری دەرەوەی ئینگلستانی ناردووە. نامەکە مێژووی (١٠ی ئاگستۆسی ١٨٨٠)ی پێوەیە، ژمارەی نامەکەش لە ئەرشیفی ئینگلستاندا بەمجۆرەیە: (oF376 248 /)[1]

شورش شیخ عبیدالله – نووسینی: علی‌خان گونەخان افشار – پێشتر ئاماژەمان بۆ ئەم دەستخەتە کرد.

بەڵام دڵنیام هێشتا لە ئەرشیفی ئینگلستاندا دوکومینتی‌تری لە سەر ئەم شۆڕشە (بە تایبەتی قۆناغی دوای تێشکانی شۆڕشەکە)، زۆر تێدابن.

١٩– جووڵانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان _ دوکتور سەیید عەزیز شەمزینی – وەرگێرانی لە عەرەبییەوە بۆ کوردی فەرید ئەسەسەرد – چاپی سێیەم – سلێمانی ١٩٩٨[2]

بەشێکی ئەم کتێبە لە لاپەڕە ٨١ تا لاپەڕە ٨٨ تەرخانن بۆ لێدوان لە راپەڕینی ١٨٨٠ و چەند بەڵگەیەکی گرنگی لە ئەرشیفی رووسیای خستۆتە بەرچاو.

٢٠– خەبات لە ریی کوردستاندا: نووسینی «ن. آ. خالفین» بە زمانی رووسی، وەرگێرانی بۆ کوردی: جەلال تەقی – ساڵی ١٩٧١ – لە سلێمانی چاپخانەی راپەڕین لە چاپدراوە.

بەشێکی زۆری ئەم کتێبە و بەتایبەتیش لە لاپەڕە (١١٩ تا ١٩٣) بۆ راپەڕینی ١٨٨٠ تەرخانکراوە و بەڵگەنامەی زۆر گرنگی تێدایە.

٢١– راپەڕینی کوردەکان – دوکتورانامەی جەلیلی جەلیل – ە و لە سەرەتادا بە زمانی رووسی نووسراوە و دواتر دوکتۆر کاوس قەفتان کردوویەتی بە کوردی و ساڵی ١٩٨٧ لە بەغداد چاپخانەی الزمان لە چاپدراوە.

ئەم کتێبە کە ٢٥٤ لاپەڕەیە، یەکەمین کتێبە کە لە بنەڕەتەوە تایبەت درابێت بە شۆڕشی ١٨٨٠ و تەقەللایەکی گەورەیە و بە گیانێکی دۆستانە لە سەرەتا و هۆیەکانی دەستپێکردن و تێشکانی دەدوێت. دەستی گەیوەتە گەلێ سەرچاوە و ئەرشیفی رووسیا؛ کە

---

[1] ئەم نامەیە کاك ئەنوەری سوڵتانی لە لەندەنەوە بۆمی ناردبوو.

[2] پێدەچێ دوکتور سەیید عەزیز شەمزینی یەکەمین کورد بێ دوکتورای لەسەر مەسەلەی کورد وەرگرتبێ؛ کە خۆی نەوەی شێخ عوبەیدوڵلا یە و ئەوەی وەك ئەفسەرێکی ئازادیخواز پێوەندیی بە شۆڕشی بارزان و دواتر بە کۆماری مهابادەوە کردووە، لەگەڵ گرووپێك کە کۆماری مهاباد پالاوتوونی، بۆ خوێندن چووە باکۆ و ئەم کتێبەی تێزی دوکتوراکەیەتی، کە ساڵی ١٩٥٩ هەندێ بەشی بە عەرەبی لە رۆژنامەی «خەبات» لە بەغدا بلاو کردووەتەوە و دواتر لە ساڵی ١٩٨٥دا هەموو بەشەکانی بەسەریەکەوە لە چاپخانەی ئیبراهیم عەزۆ، لە بەرگەڵوو چاپکرا.

هەر ئەم نووسەرە دوای چاپ و بڵاوبوونەوەی ئەم کتێبەی، دیسان (٣) بەڵگەنامەی لە سەر شۆڕشی ١٨٨٠ لە ئەرشیفی ئەرمینیادا چنگخستووە، کە ساڵی ١٩٧١ لە ژمارە (٤)ی گۆڤاری «هەواڵی ئەرشیفی ئەرمینیا»دا لە زمانی فەرانسەیی و فارسییەوە کردبوونی بە رووسی و خۆیشی سەرنجی لە سەر نووسیبوون. دوای ئەویش دوکتۆر ئەنوەر قادرمحەمەد هەمان ئەو بەڵگانەی کردبوونە عەرەبی و ناردبوونی بۆ گۆڤاری «دراسات کردیە»؛ کە بە داخەوە گۆڤاری ناوبراو تەنیا (١) دانە لەو بەڵگەنامانەی لە ژمارە (١- ل ٩٨ - ٩٩)ی گۆڤاری ناوبراودا بڵاو کردبوونەوە. ئێمەش هەمان بەڵگەنامەمان لەو گۆڤارە وەرگرتووە.

٢٢- کورد و عەجەم: نووسینی: ساڵح محەمەد ئەمین. چاپی یەکەم و دووەم ١٩٩٢ لەندەن - سلێمانی.

ئەم کتێبە گەورەیە، کە (٤٠٠) لاپەڕەیە، بەشێکی گرنگی لە لاپەڕەکانی (١٤٩ تا ١٩٦) بۆ شۆڕشی ساڵی ١٨٨٠ تەرخانکراوە. ئەم کتێبە بە گشتی و بەتایبەتیش ئەو بەشەی بۆ شۆڕشی ١٨٨٠ نووسراوە، سەرچاوەیەکی بابەتییانە و ناوازە و بە بڕشت و زانستییانەیە، تەقەللایەکی هەمە لایەنەی شۆڕشی ناوبراو و هۆیەکانی سەرهەڵدان و دەستپێکردن و تێشکان و ئاکام و جێگەی شۆڕشەکە لە مێژووی تازەی کورددا، بە قووڵیی شیدەکاتەوە. لەم کتێبەدا بۆ یەکەمجار پشت بە سەرچاوەیەکی زۆری قاجاری بەستراوە.

٢٣- بیرەوەرییەکانی وەفایی: شاعیری ناوداری موکریانی (وەفایی - ١٨٣٨؟ - ١٨٩٩؟)، کە ساڵی (١٨٩٥ ز) لە سەر داخوازیی (شێخعەبدولقادری کوڕی شێخعوبەیدوڵڵا) بیرەوەرییەکانی خۆی نووسیوەتەوە؛ لەو بیرەوەرییانەدا باسی ئەوە دەکات، کە ماوەی (١٤) ساڵ (میرزا) و (نووسەر) و (رازگر)ی تایبەتی شێخعوبەیدوڵڵابووە و لەو بیرەوەرییانەدا لە سەر زۆر لایەنی ژیانی ئایینی و کۆمەڵایەتی و رووناکبیریی شێخعوبەیدوڵڵا، یادگار و بیرەوەری تێروتەسەلی نووسیوە، بەڵام جێی داخە، زۆر بە راگوزاری و تەنك و تەماویی، ئاماژەی بە هەندێ رووداوی سیاسی ژیانی شێخعوبەیدوڵڵا و کوردستان کردووە و زۆر خۆپارێزانە، خۆی لەو باسە گرنگانە نەبان کردووە؛ کە ئەگەر (وەفایی)، بە پێودانی شاعیرێکی هاوڕۆژگاری خۆی وەك (حاجی قادری کۆیی ١٨٣٨ ؟- ١٨٩٧) شتێك کەمتریشی بۆ یادگار بۆ بەجێ بهێشتینایە، دڵنیام لە هەموو کەس ئاگادارتری رووداوەکانی ئەو رۆژگارە بووە، چونکە هەر خۆی راستەوخۆ، لە ناو جەرگەیاندا ژیاوە و لە هەموو کەس زیاتر، لە شێخعوبەیدوڵڵا نزیك بووە.

ئەم بیرەوەرییانە، ماوەیەکی زۆر، لای: مامۆستا (قازی محەمەد خزری - شنۆ - ١٨٧٧- ١٩٩٨/٤/٢٦) پارێزرابوون و دواتر لە ساڵی ١٩٩٥دا، کەوتە لای من و لە زمانی فارسییەوە کردمانە کوردی و ساڵی ١٩٩٩، لە کتێبێکی (٣٠٤) لاپەڕەییدا، لە هەولێر - چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، وەك بڵاوکراوەکانی گۆڤاری (رامان) چاپ و بڵاو بووەوە.

٢٤–حاجی قادری کۆیی، کە لەو رۆژگارەدا لە ئەستەمووڵ ژیاوە؛ بەڵام بە سۆزێکی پاکەوە تێکەڵ رووداوەکانی ساڵانی (١٨٧٠ ز – ١٨٨٠)ی کوردستانی بندەستی عوسمانی بووە و ئەوەی لە خەرمانی شیعرەکانی لەم بارەیەوە لەبەر دەستدابن، ژمارەی (٤) شیعرن، کە لە لاپەڕەکانی: (٨٥ – ١٤٠ – ١٧٨ – ٢٠١)ی دیوانە چاپکراوەکەیدان. ئێمەش بە گوێرەی پێویست ئەو شێعرانەمان بۆ ئەم کتێبە، بە سەر کردوونەتەوە.[1]

٢٥–بەیتی هەمزاغا: ئەگەرچی ئەم بەیتە وا ناونراوە؛ بەڵام وەك دەردەکەوێ باسێکی پچڕپچڕ و ناتەواوێ شۆڕشی ١٨٨٠ بێت.[2]

---

[1] دیوانی حاجی قادری کۆیی – لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی : سەردار حەمید میران و کەریم شارەزا – پێداچوونەوەی مەسعوود محەمەد – ١٩٨٦

[2] بنوارە پاشکۆی ژمارە ١٥

بەشی یەکەم

کورد لە سەرەتای ١٨٥٠ بە دواوە

زنجیرە جەنگە نەپساوەکەی نێوان رووس و عوسمانی، کە نزیکەی ٢٠٠ ساڵی خایاند و تیایدا «١٠» جەنگی خوێناوی و سەخت لە نێوانیاندا قەوما؛[1] هێشتا نەبڕابوونەوە، کە لە چارەکی دووەمی سەدەی نۆزدە بەدواوە، میرنشینە کوردییەکانی: سۆران «١٨٣٧»، بابان «١٨٤٢»، بادینان «١٨٤٣»، بۆتان «١٨٤٨»، هەکاری «١٨٤٨»، بتلیس «١٨٤٩» لە لایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە، بەرودوا بە لەشکرکێشی گەورەی درێژخایەن و شەڕ و تێهەڵچوون لەناوبران و لەجێی میر و سەرۆکهۆز و دەرەبەگی کورد، کاربەدەستانی بیانی و لە جێی بەڕێوەبەرایەتییە نیمچە سەربەخۆکانی ئەو میرنشینانەش، داوودەسگای ناوەندیی عوسمانی، بە خورتی بە سەر خەڵکی کوردستاندا سەپێنران.

ئەم ئاڵوگۆڕە بنەڕەتییەی بە سەر کۆمەڵگەی کوردیدا هات، وەك کریس کوچێرا دەڵێ (کوردی بێسەر هێشتەوە)،[2] چەند گوزەرانی خەڵکی شێواند و چەند بەرەو خراپتری برد؛ ئەو جەنگانەش ئەوەندەیتر و چەندان بارتەقای ئەم ئاڵوگۆڕە، کۆمەڵگەی کوردستانیان هەڵتەکاند.

ئەو زنجیرە هێرش و پەلامارانەی کرانە سەر میرنشینەکانی کورد و ئەو زنجیرە جەنگەی نێوان تورکیا و رووسیاش، کە «٤» یان لە ماوەیەکی کورتی شەست ساڵییدا، واتە: لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا بەرووداو روویاندا و هاوزەمان بوون لەگەڵ لەناوبردنی میرنشینەکانی

---

[1] ١- ژمارە و ساڵی جەنگەکان بەمجۆرەن:

١- جەنگی ساڵی ١٦٧٦-١٦٨١ز	٦- جەنگی ساڵی ١٧٨٧-١٧٩١ز
٢- جەنگی ساڵی ١٦٨٦-١٦٩٩ز	٧- جەنگی ساڵی ١٨٠٦-١٨١٢ز
٣- جەنگی ساڵی ١٧١٠-١٧١٣ز	٨- جەنگی ساڵی ١٨٢٦-١٨٢٩ز
٤- جەنگی ساڵی ١٧٣٥-١٧٣٩ز	٩- جەنگی ساڵی ١٨٥٣-١٨٥٦ز
٥- جەنگی ساڵی ١٧٦٨-١٧٧٤ز	١٠- جەنگی ساڵی ١٨٧٧-١٨٧٨ز

(الدكتور كمال مظهر احمد - دراسات في تاريخ ايران الحديث و المعاصر، ل ١)٢

[2] کریس کۆچێرا - ل ٢٦

کورددا و لە دووبارە بوونەوەی هەریەکێکیش لەم جەنگانە، سەرلەبەری ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بە گشتی و بەری خۆرهەڵاتی بەتایبەتی، واتە: کوردستان، کە هاو سنووری رووسیا بوو، دەکەوتە بەر هێرش و پەلاماری لەشکری رووس و داگیر و کاول و تاڵان دەکرا؛ بەتایبەتێش دوو جەنگی دواییان: (شەڕی قرم ١٨٥٣ - ١٨٥٦) و (شەڕی ١٨٧٧ - ١٨٧٨)، کە لە ماوەی نزیك بیست ساڵدا روویاندا، بارێکی ئێجگار گران و دژواریان بە سەر کۆمەڵگەی کورددا هێنا، چونکە لە لایەکەوە: رووسیا؛ کە لەم جەنگانەدا سەرکەوتن و دەسکەوتی گەورەی بەدەستدەهێنا، چەشەی دەسکەوت و فراوانخوازیی زیاتر ببوو. لەبەرئەوە کاتێ ناوچەکانی بەری خۆرهەڵاتی عوسمانی داگیردەکرد، یان ئابڵوقەی شار و ناوچەیەکی دەدا؛ تا ماوەیەکی زۆر تیایاندا دەمایەوە.. لە بەرامبەریشیدا: لەشکری عوسمانی؛ کە تەقەللای بەرگری و دەرپەڕاندنی لەشکری رووسی دەدا؛ لە ئاکامدا هەر ناوچەی شەڕەکان: (کوردستان) کاول دەکرا[1] و بەو هۆیەشەوە، کە (لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا، ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، بە ناوی داکۆکی و بەرگری لە ئایینی ئیسلام و دەوڵەتی ئیسلام، کردبوویە خوو، بانگی جیهاد و غەزای دژی لەشکری کافر - رووس رادەگەیاند).[2]

بۆیە خەڵکی کورد بە ناچاری و بە زۆرەملی و رەشبگیرانە، دەکرانە سەرباز و وەك سووتەمەنی رەوانەی بەرەکانی شەڕ دەکران؛ جگەلەوەی کە هەموو ئەو گوند و شارۆچکە و شارانەی لە شەڕەوە نزیك بوونایە، دەبووایە خۆراك و پۆشاك، بۆ سەرباز و بۆ بەرەکانی شەڕ ئامادە بکەن؛ یان سەرباز لە ماڵەکانیاندا دابەش و دابین بکرێت.[3]

ئەم جەنگانە، چەند بە سەر گەلانی ناو قەڵەمڕەوی عوسمانییەوە بارێکی گران بوون؛ ئەوەندەش بە سەر خودی دەوڵەتی عوسمانییەوە مایەی داتەکاندنی سامان و دارایی و خەزێنە بوون؛ کە دیسانەوە هەر دەوڵەتی عوسمانی، بۆ قەرەبووکردنەوەی زیانەکانی و پڕکردنەوەی خەزێنە چۆڵەکەی؛ باج و سەرانەی زۆرتری لە سەر خەڵکی ناو قەڵەمڕەوەکەی زیاتردەکرد و بەمجۆرەش بێزاریی و ناڕەزایی خەڵك زیاتردەبوون. هاوزەمان لەگەڵ ئەم رووداوانەدا، بەو هۆیەوە کە ژمارەیەکی زۆری گەلانی ئاسیا و ئەوروپا و ئەفریقیا، کەوتبوونە سنووری قەڵەمڕەوی عوسمانییەوە و ئەم گەلانەش پەیتا پەیتا و لە هەموولایەکی ئیمپراتۆریەتەکەوە (هەر لە راپەڕینی محەمەد عەلی پاشای میسرەوە، لە ساڵانی ٢٠- ٣٠ی سەدەی نۆزدە، تا راپەڕینەکانی گەلانی باڵکان: بولگار، سرب، رۆمانی، یۆنانی - لە

---

[1] بە درێژایی ساڵانی ١٨٥٤-١٨٥٥ زۆربەی هێزی سپای خۆرهەڵاتی تورکیا، لە ئەرزەڕۆم و کارس کۆببوونەوە. ئەویش لە ١٨٥٥دا، لە لایەن رووسەوە گیرا.

[2] استانفورد. جی. شاو - ازل کورال شاو - جلد ٢- ل ٣١٦

[3] جەلیلی جەلیل - ل ٥٢

نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا)، بۆ ئازادی راپەرین؛ دەسەلاّت و سامی ئیمپراتۆریەتەکە، تا دەهات کەمتر دەبوونەوە، بە پێچەوانەشەوە کاتێ دەولّەتی عوسمانی، لەشکرکێشی دەکردە سەر ئەم راپەرینانە و دامرکاندنەوەیان، ئەوەندەی‌تر سامان و دارایی و توانای ئیمپراتۆریەتەکە دادەهێزرا و لە ناودەچوو.

سەرباری ئەمانەش، دەولّەتانی ئەوروپا؛ کە فراوانخوازیی رووسیا ترساندبوونی و لە ناو خۆیاندا خەریکی پێشبرکێی بازاڕی تازە پەیدا کردن و شوێن‌پێ‌خوشکردن بوون لە کەنداو و هیند و خۆرهەلاّتی زەریای ناوەراستدا؛ بە شێوەی جۆراوجۆری وەك: ناردنی مسیونێر، ئارکیۆلۆژ و گەریدە و بەبیانووی داکۆکیکردن لە مافی گەلان و بە تایبەتیش لە مافی ئەرمەنی و مەسیحی ژێر دەسەلاّتی عوسمانی و چاککردنی باری ئابووری دەولّەتی عوسمانی و... لاواز بوونی هەمەلایەنەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانییان بە هەل دەزانی و چاویان بریبووە میراتەکەی، بۆیە خۆیان لە کاروباری ناوەوەی دەولّەتی عوسمانی هەلّدەقورتاند و پەیماننامەی نا بەرامبەریان بە سەردا دەسەپاند و دەیانکرد بە ژێرباری قەرزی زۆر و خاکی زۆریشیان لێ‌داگیردەکرد.

هەموو ئەم قەیران و تەنگژانەش، لە سەر یەك کەلّەکە دەبوون و دەبوونە سۆنگەی هەلّوەشان و داتەپینی داودەسگای ئیمپراتۆریەتەکە و زەمینە خۆشکردن لەبەردەم کاربەدەستاندا، بۆ زیاتر رەها بوون و بێ‌پەروایی لە جۆری بەرێوە بردن و تەشەنە کردنی زولّم و زۆرداریی و سەرانە و رووتاندنەوەی میللەت و بەرتیلخۆریی، لە سەرەوەی دەربار، تا خوارەوەی مووچەخۆران.[1]

---

[1] لەم بارەیەوە حاجی قادر کە لەو سەردەمەدا خۆی لە ئەستەموول بووە و لە نزیکەوە ئاگاداری زولّمی عوسمانییەکان بووە، دەلّێ:

حاکمی ڕێگری مەعموورەیە، قازیی دزی رۆژ — وزەراو و وکەلای گورگە، رەعییەت گەلەیە

١/١ كورد لە نێوان دوو جەنگی دوایی رووس و عوسمانیدا (١٨٥٣ - ١٨٧٧)

لەم داروبارە داپڕاوەدا برسێتی برستی لە خەڵك سەندبوو. خەڵك لەتاو برسێتیی و بە دوای ناندا، لە گوندەکانەوە روویان لە شارەکان و شارەکانیش (روویان لە سنوورەکانی رووسیا و ناوچەکانی ئێران دەکرد.[1]) لە ساڵی ١٨٧٣دا، سەرهەڵگرتن و وڵات جێهێشتن گەیشتە رادەیەکی ئەوتۆ، گەلێك لە کاربەدەستانی دەوڵەتی تورکی ترساند.[2]

«یاکیمانیسکی»ی یاریدەدەری کۆنسوڵی رووسیا لە دیاربەکر، ساڵی ١٨٧٣، دەربارەی برسێتیی کوردستان نووسی: «کوردستان بۆنی ئەوەی لێ دێت، بەهێزترین دوژمنی مرۆڤایەتی؛ واتە: برسێتیی، باڵی بە سەردا بکێشێت؛ دیاریشە کە برسێتیی بڵاو بووەوە؛ گرانەتا و چەندان پەتای تریشی لەگەڵدا دەبێ.[3]

سەرەڕای ئەمانەش، بەو هۆیەوە کە لەشکرەکانی تورك لە کوردستاندا بە درێژایی ساڵ، لە لایەن دەوڵەتەوە مووچەیان پێ نەدەدرا، ئەوانیش «پەلاماری دانیشتووانیان دەدا و تالانیان دەکردن.[4]»

یاکیمانسکی لە ٢٣ی تەمووزی ١٨٧٣دا، بۆ «لا بانۆڤ رۆستۆڤیسکی»ی باڵوێزی رووسی لە ئەستەموول نووسی: لەشکری چوارەمی تورك لە کوردستاندا، پتر لە سێ ساڵە مووچەیان وەرنەگرتووە و بە کۆمەڵ هەڵدێن.[5] لەبەرئەوە کاربەدەستان، بێبەزەییانە رادەی باجەکانیان بەرز دەکردەوە و ماوەی کۆکردنەوەشیان کورتتر دەکردەوە و ژمارەی مەڕ و ماڵاتیان زۆر لەوە زیاتر دادەنا، کە لە راستیدا هەبوون. باجی موڵك و زەوی و بەروبومەکەی و باجیتریشیان دووقات دادەنا.[6] «شتێکی سەیر نەبوو جارەهای جار، روو بدات کاربەدەستانی عوسمانی، داوا لە جووتیارەکان بکەن بەرهەمی ساڵی داهاتوویان بدەنێ...[7] جگە لەمانەش «ماڵات و کەلوپەلیان، بە ناوی یارمەتی جەنگەوە رفێنرا. بۆ وێنە: بایی پتر لە «٤» ملیۆن پیاستەر - قرۆش لە دانیشتووانی هەکاری و لەوەش پتر، لە دانیشتووانی ئەرزەڕۆم دزرا. لەشکری

---

[1] جەلیلی جەلیل، ل ٣٩

[2] هەمان سەرچاوە، ل ٣٩

[3] خالفین، ل ١٥٩

[4] هەمان سەرچاوە، ل ٩٥٩

[5] هەمان سەرچاوە، ل ١٥٨

[6] جەلیلی جەلیل، ل ٦٢

[7] هەمان سەرچاوە، ل ٦٢

تورك بە پێی «پسوولە»، هەموو شتێكی لە دانیشتووان دەسەند و پاش كۆتایی جەنگ، كاربەدەستان گوێیان نەدەدایە ئەم «پسوولانە»، بۆ گێڕانەوەی ئەم شتانە.[1]

تووڕە بوون و بێزاریی و برسێتی خەڵك، گەیشتە رادەیەك، لە زۆر شوێن رادەپەڕی و «دەست بە چەكەوە پەلاماری عەمارەكانی گەنم و جۆی دا و مووچەخۆرە دەوڵەمەندەكانی كوشت و سەركێشانە رووبەڕووی ئەو هێزانەی عوسمانی وەستا؛ كە بۆ تەمێكردن و باج كۆكردنەوە نێردرانە سەری».[2]

ملنەدانی خەڵك دژی باجی گران و چەوساندنەوەی بێ‌سنوور، چەندان جار شەقڵی‌تری وەردەگرت و بە شێوەیەكی رێكخراو و بەربڵاو، لە ناوچەیەك روویاندەدا و بە هێزی لەشكر و ئاگر و ئاسن و شەڕی خوێناوی و دووبەرەكیی و ئاژاوەنانەوە لە نێوان ریزی راپەڕیوەكاندا، سەركوت دەكرا و سەرلەنوێ لە ناوچەیەكی‌تر سەری هەڵدەدایەوە.

لە گەرمەی شەڕی قرم «١٨٥٣ – ١٨٥٦»دا، یەزدان شێر راپەڕینێكی گەورە و رێكخراو و بەربڵاو و چەكدارانەی دەست پێكرد. ئەم راپەڕینە لە ناوچەی «هەكاری» دەستی پێكرد و یەزدان شێر نارەزایی و تووڕەبوونی دانیشتووانی قۆستەوە و ئەو ئاڵایەی هەڵیكردبوو، بریتی بوو لە: «نەهێشتنی دەسەڵاتی عوسمانی لە ناوماندا». لە كۆتایی ساڵی ١٨٥٤ و سەرەتای ١٨٥٥دا، لە ماوەیەكی كورتدا پەلاماری شارەكانی (بتلیس، مووسڵ، سیرت)ی دا و زۆر ناوچەی‌تری گرت و ژمارەی لەشكرەكەی لە نێوان «٦٠ –١٠٠» هەزار كەسدا بوون.[3] ئەم راپەڕینە بووە هۆی گەلێ راپەڕینی‌تریش لە ناوچە جیاجیاكانی كوردستاندا. بە تایبەتیش ئەم شۆڕش و راپەڕین و یاخیبوون و بێزاریی و بێ‌هیواییەی خەڵك، لەو كاتانەدا زیاتر هەڵدەكشا، كە سەرەتاكانی دووبارە دروستبوونەوەی جەنگی تازە، لە نێوان عوسمانی و رووسدا سەری هەڵدەدایەوە؛ وەك ئەو تارمایی و نیشانانەی جەنگی نوێی ١٨٧٧، كە تا دەهات، زیاتر و زیاتر دەردەكەوت.

---

[1] خالفین، ل ١٥٧

[2] جەلیلی جەلیل، ل ٧٠

[3] خالفین، ل ١٠٧. هەروەها بلەچ شێركۆ لاپەرە ٤٤ – ٤٥

شێخعوبەیدوڵلای نەهری

میرنشینەکانی کورد هێشتا لە گوڕ و تینی ژیاندا بوون، کە لە چارەکی یەکەمی سەدەی نۆزدە بە دواوە؛ لە کوردستاندا دوو تەریقەتی ئایینی لە گەشە کردن و ململانێدا بوون؛ یەکێکیان «قادری» و ئەویتریان «نەقشبەندی» بوو. یەکەمیان «شێخمارفی نۆدێیی(١٧٥٣ – ١٨٣٧ ز)» و دووەمیشیان مەولانا خالیدی شارەزووری «١٧٧٩ – ١٨٢٦ ز» رابەرایەتییان دەکرد.

لەو کاتەوەی مەولانا خالید کەوتبووە ژیاندنەوەی تەریقەتی نەقشبەندی؛ لە ماوەیەکی زۆر کورتدا بە خێرایی پەرەی سەند و بلاو بووەوە. مەلای پایەبەرزی ناودار، لە شوێنی جیاجیا، بوون بە خەلیفەی مەولانا خالید، بۆ بلاوکردنەوەی بیروباوەڕی تەریقەتی نوێ و بەهەزاران مورید و مەنسووب و سۆفییان تێئالاَ. لە دوای کۆچی کتوپڕی مەولانا خالید بۆ بەغدا (١٨٢٠) و دواییتر لەوێوە بە یەکجاریی بۆ «شام» و مەرگی ناکاوی هەر لە شام (١٨٢٦)، دوو کەس لە خەلیفەکانی، لە هەموو ئەوانیتر چالاکتر و بە نفووزتر بوون و خانەقاکانیان بوو بە ناوەندی گرنگی ئیرشاد و رابەرایەتی بلاوکردنەوەی تەریقەت، کە یەکەمیان: شێخعوسمانی سیراجوددینی بیارە (١٧٨٠ – ١٨٦٦) و ئەویتریان: شێختەهای نەهری (؟ – ١٨٥٣) بوو.[1]

بنەچەی سەییدتەها، لە رووی سەییدایەتییەوە دەچنەوە سەر عەبدولقادری گەیلانی (١٠٧٧ – ١١٦٦ ز) و لەم رووەوە بە خۆیان دەڵێن: گەیلانیزادە. شێخعوبەیدوڵلاکوڕی شێختەهایە و ساڵی ١٨٣٠، یان ١٨٣١ لە نەهری لە دایك بووە.

بە قسەی «لایارد»[2]دا، وا دەردەکەوێ سەیید تەها تا ساڵی ١٨٤٣، خانەقاکەی لە قەڵەمڕەوی میرنشینی «بۆتان»دا بووە، بەلام کە میربەدرخان پاشای بۆتان، فرمانی کۆکردنەوەی باجی لە سەر ئاسووری و مەسیحی ناوچەی «تیاری»ی ناو میرنشینەکەی دەرکردووە و بەو بۆنەیەشەوە، کە لە دەمێکەوە سوڵتانی عوسمانی و کاربەدەستەکانیان، چاویان بەم میرنشینە گەشەکردووە بەهێز و بە دەسەلاتەدا هەڵنەهاتووە و لە دەرفەتێك

---

[1] ساڵح محەمەد ئەمین، ١٥٧

[2] کریس کۆچیرا، ل ٢٦ هەروەها: بابامەردووخ رۆحانی، جلد ٣ ل ٥٦٠ هەروەها خاڵفین، ل ١٦٦.

گەڕاون، تا داد و ئاسایش و یەکسانیی چەسپاوی ناو میرنشینەکە بشێوێنن، بۆیە مەسەلەی باج کۆکردنەوەیان لە سەر مەسیحی و ئاسووری کردە بەهانەیەکی باش و کەوتنە دنەدانی ئەو ئاسووری و مەسیحییانە، تا سەرپێچی فرمانی میربەدرخان بکەن. لە کاتێکدا (هەمووان دەیانزانی میربەدرخان چەند دادپەروەر و یەکسانیخوازە و هیچ کاتێ لە سەر بناغەی ئایین و ڕەگەز، جیاوازیی نەناوەتەوە. بە تایبەتی کە بە دەستپێشخەریی میر؛ هەموو نەریتە کۆنەکان، کە بەسەر موسڵمانەکاندا سەپێنرابوون؛ هەڵوەشێنرانەوە و بڕیاردرا بە یەکسانیی ڕەفتار لەگەڵ موسڵمان و ناموسڵماندا بکرێ».[1] بەم بۆنەیەوە (هەر بە قسەی – لایارد)، سەیید تەها کەوتۆتە هاندانی میربەدرخان و پەیرەوکارانی، تا هێرش بکەنە سەریان و بە ڕەشەکوژیی «١٠» هەزاریان لێبکوژن و ژمارەیەکیشیان بە دیل بگرن؛ کە ئەم هێرش و پەلامارەی بەدرخان، لە ساڵی ١٨٤٦یشدا دووبارە بۆتەوە.

ئەم کارەی بەدرخانبەگ، ئینگلیس و فەرانسەی خرۆشاندووە و ئەوانیش گوشاریان بۆ دەوڵەتی عوسمانی بردووە؛ تا لەشکری بەهێز بنێرێتە سەر میری بۆتان و دەسەڵاتی لە ناو ببات. دەوڵەتی عوسمانیش لەشکرێکی بە سەرکردایەتی «عوسمان پاشا» ناردۆتە سەر میری بۆتان و تێکیشکاندووە و بە دیلی گرتووە.[2] لەم سەروبەندەدا سەیید تەها خۆی گەیاندۆتە نەهری،[3] بۆ سنووری «موسا بەگ»ی میری «هەکاری»، کە بە قسەی «لایارد»، وەك لە ساڵی ١٨٤٩دا، سەردانی کردووە، تاقانە میرێکی کورد بووە، کە هێشتا بە شێوەیەکی ڕەسمیی، خۆی بە دەست تورکەوە نەداوە؛ بەڵام دەسەڵاتی لەق بووە.[4] نەهرییش گوندێکی ناوچەی شەمزینانە، لە ویلایەتی هەکاری، کە لە ڕووی جوگرافییەوە دەکەوێتە ناوەڕاستی کوردستانەوە.

بەم پێیە، ئەو کاتەی شێخعوبەیدوڵلاّ لەگەڵ باوك و بنەماڵەکەیاندا چوونەتە نەهری، ئیتر میرنشینەکانی کورد لە ناو براون و کۆمەڵگەی کوردەواری لە ڕووی سیاسییەوە، پارێزەرانی نەماوە و ڕاستەوخۆ بەرەورووی بەزەیی و دەسەڵاتی ڕژێمەکانی عوسمانی و قاجاری کراوەتەوە. بە واتەیەکیتر: شێخعوبەیدوڵلاّ لە هەرەتی لاوێتیدا، لەشکر کێشیی و هێرشی هێزەکانی عوسمانی و شەڕ و کوشتار و کاولکاریی بێبەزەییانەی بۆ سەر میرنشینی بۆتان، بە چاوی خۆی دیوە و ئاکامەکانی لە ناوبردنی ئەو میرنشینە پێشکەوتووەی، لەگەڵ زوڵم و بێدادیی لە ڕادەبەدەری ڕژێمی عوسمانی بەراورد کردووە؛ کە وەك گەڕیدە و ئەفسەر

---

[1] سەیید عەزیز شەمزینی، ل ٧٧

[2] کریس کۆچیرا، ل ٣٣٢

[3] مارتین ڤان بروینسن، ل ٢٩

[4] کریس کۆچیرا، ل٣٣٢

و مسیۆنێرانی ئەوروپایی و ئەمەریکایی، لە پێش روخاندنیدا سەردانیان کردووە و بە چاوی خۆیان شێوەی بەڕێوەبردنی یاسا و داد و ئاسایش و پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی، ئابووری...میرنشینەکەیان دیوە و نووسیوەتەوە؛ هەموویان ئەوە دەسەلمێنن، کە لە چاو هەرێمەکانی ژێر دەسەلاتی عوسمانیدا، زۆر جیاواز و لە پێشتر بووە و «دەتوانرێت بە ناو وڵاتی بەدرخاندا، منداڵی ساوا بە زێڕەوە بە ملاولادا بنێردرێت، بێئەوەی مەترسیی ونبوونی لێ‌بکرێت».[1]

بنەماڵەی شێخانی نەهری، خاوەنی نفووزی دینی و دنیایی بوون. لە رووی دینییەوە مەلای چاك و ناوداریان تێدا هەڵکەوتووە. لە رووی دنیاییشەوە خاوەنی زەوی‌وزاری کشتوکاڵ و خاوەنی «٢٠٠» ئاوایی بوون؛ کە ئەم ئاواییانە لە هەردوو بەری سنووری نێوان عوسمانی و ئێراندا بوون. دەسەڵاتی ئیرشادی تەریقەتیش، پایەی دینی، کۆمەڵایەتی، سیاسی لە جاران بە هێزتر کردبوون.[2]

شێخ‌عوبەیدوڵلا، کوڕی ئەم بنەماڵە دەسەلاتدارە بەڕێزە بوو، شارەزای زانستەکانی عیرفان و دین بوو. بە گوێرەی گێڕانەوەکانی: «بیرەوەرییەکانی وەفایی»، شێخ عوبەیدوڵلا خوێندەوارێکی بالادەست و شاعیرێکی بەدەسەلات بووە. دیوانێکی شیعریی زۆر بالای بە ناوی «مثنوی شیخ‌عبیداله» هەیە، کە لە سەرکێشی «رمل مسدس محنوف»ە و هێشتا چاپ نەکراوە.[3] هەروەها «عەقیدەنامە»یەکی کوردیشي هەیە.[4]

سەیید تەها دوای ئەوەی لە خانەقای نەهری، درێژەی بە ئیرشادی ئایینی‌دا و لە ماوەیەکی کورتی کارکردنیدا «بە گوێرەی زانیاریی خانێکۆف، کونسوڵی‌رووسیا لە تەورێز»، تا ساڵی ١٨٥٠ زیاتر لە «١٠» هەزار موریدی لە دەوری تەریقەتی نەقشبەندی کۆ کردۆتەوە.[5] لە ساڵی١٨٥٣دا کۆچی دوایی کردووە[6] و «شێخ‌محەمەد ساڵح»ی برای بۆتە

---

[1] مارتین ڤان بروویین‌سین، ل ٣٣١. هەروەها کریس کۆچیرا ل ٢٦. هەروەها لە تاریکییەوە بۆ رووناکی، ل ٢٩.

[2] ساڵح محەمەد ئەمین، ل ١٥٤

[3] نوسخەیەکی دەستنووسی لای من هەیە.

[4] بنوارە گۆڤاری کاروان – ژمارە ٣٢

[5] خالفین، ل ٩٦–٩٧

[6] ژیننامەی سەیید تەهای نەهری کە «سەیید مەنسوور گەیلانی گرێیك» نووسیویتی و لە تورکییەوە کراوەتە فارسی و هێشتا چاپ نەکراوە.

جێنشینی ئیرشاد و ئەمیش دوای ماوەی «١٢» ساڵ ئیرشاد، لە ساڵی ١٨٦٥ دا کۆچی دوایی کردووە[1] و شێخعوبەیدوڵلاً بۆتە جێنشینی.

بەم پێیە، شێخعوبەیدوڵلاً لە تەمەنی «٣٤» ساڵیدا بۆتە جێنشین و رابەری تەریقەتی نەقشبەندی؛ کە سەردەمی بەدەستەوەگرتنی جڵەوی رابەرایەتیکردنی تەریقەتی نەقشبەندی، لە لایەن شێخعوبەیدوڵلاوە، نزیکەوزەمانە لەگەڵ مەرگی گەورەترین رابەری ئەو رۆژگارەی هەمان تەریقەتدا، لە ناوچەی هەورامان، کە شێخ عوسمانی سیراجوددینە(١٨٦٦) و بەمەش شێخعوبەیدوڵلاً دەبێتە گەورەترین و تاقانە شێخێکی ئیرشادی ئەم تەریقەتە، کە بە هۆی زانایی خۆی و بە تەنگەوەهاتنی چارەسەرکردنی گیروگرفت و کێشەی کۆمەلایەتی و دابینکردنی داد و ئاسایش بۆ خەڵك و پێوەندی دۆستایەتی لەگەڵ مەسیحی و ئاسووری و ئەرمەنییەکانی ناوچەکەدا، لە ماوەیەکی زۆر کەمدا، توانی جێگەیەکی یەکجار مەزن و بەربلاو لە سەرتاسەری کوردستاندا بۆ خۆی بکاتەوە و هەر لە نەهرییەوە رابەرایەتی رێکخراوێکی فراوان و بەربلاو بکات، کە پێکهاتبوو لە سەدان مەلا و میرزا و ئاغا و سەرۆكعەشیرەت و خەلیفە و مورید و سۆفی لە ناوچەی جیاجیای کوردستان و ولاتانی ئیسلامیدا.

بە واتەیەکیتر: لە دوای دەسەلات سەندنەوە لە میر و دەرەبەگ و سەرۆك هۆزی کورد، شێخعوبەیدوڵلاً دەبێتە یەکەمین رابەری ئایینی، لە مێژووی نوێی کورددا، کە جڵەوی بزاڤی سیاسی رزگاریخوازانەی گەلی کورد بگرێتە دەست.

شاعیری ناوداری موکریان: «وەفایی»، کە کتێبێکی لەبارەی بیرەوەری خۆی، لە خزمەت شێخعوبەیدوڵلاوە پایەی ئایینی و کۆمەلایەتی و کەراماتی «شێخ»ەوە نووسیوە؛ زانیاریی زۆری دەربارەی شێخ نووسیوە. وەفایی دەڵێ :

کاتێ ئەو زاتە، لە سەر کورسی رابەرایەتی تەریقەت دانیشت، رۆژگار بوو بە رۆژگارێکی دیکە و سەردەمێکی رێکوپێکتر هاتە کایەوە.

هەرچەندە ئەو زاتە لە جیهانی مەعنەوی و زانستی تەریقەتدا، بە راستی پێشەوای خەڵك و سەردەم و یاریدەدەری تاك و گشتیش بوو، لە رووی رووالەتیشدا خوای مەزن، هێز و شکۆ و سامان و دەزگایەك کە بەو زاتەی بەخشیبوو، بە پێی گێڕانەوەی پێشینیان و دواییینان، بە هیچ کەسێك لە پیرانی تەریقەتی سوفییە نەبەخشرابوو. باب و باپیرانی بەرێزی ئەو زاتە، هەریەکەیان ماوەیەك لە سەر کورسی رابەرایەتی تەریقەت و شێخایەتی

---

[1] لەم مێژووەدا پشتمان بە «بیرەوەرییەکانی وەفایی– تحفەالمریدین» بەست، کە دەڵێ : ماوەی ١٤ ساڵ لە خزمەت شێخ عوبەیدوڵلاً دا بووم. واتە مەبەستی ئەوەیە تا کاتی راپەڕینەکەی ١٨٨٠ لە خزمەت شێخ عوبەیدوڵلاً بووە. بەم پێیە ئەگەر چواردەساڵ لە ١٨٨٠ دەرباوێژین، دەکاتە ١٨٦٦. بەڵام هیسان هەر وەفایی دەڵێ ساڵێك دوای ئەوەی شێخ عوبەیدوڵلاً بووە جێنشین، ئەوسا چوومە خزمەتی. بەمجۆرە دەبێ شێخ محەمەدساڵح لە ساڵی ١٨٦٥دا کۆچی دوایی کردبێ.

دانیشتبوون، هەمووشیان هەتا دەمی مەرگ، ئاکاری ساکار و سادە و مەشرەب خاکینە بوون. هەرگیز لە روالەتدا ئەوەندە هێز و دەسەلاتیان نەبووە؛ کە لە بەرامبەر زۆردارێکدا، لایەنگریی لە دەستکورتێك بکەن، یان لە بەرامبەر زۆردارێکدا چاودێریی بێدەسەلاتێك بکەن. بۆ نموونە: وەك بیستوومە گوایە لە سەردەمی حەزرەتی شێخمحەمەد سالحی مامیدا، زۆردارێك لە سەربانی خانەقا، نۆکەرێکی ئەو زاتە دارکاریی دەکات و بە زەبری کوتەك هەمووگیانی زامدار کردووە. چەند جارێکیش کارەساتەکەیان بۆ گێراوەتەوە. کەچی خۆی لێ بێدەنگ کردووە و هیچی نەوتووە!.. بەلام حەزرەتی شێخعوبەیدوللا، لە خراپە و دوورخستنەوەی زۆردار، لە بێدەسەلاتان، نموونەی نەبوو. ئەم هەموو غیرەتەی ئەو زاتە، شایانی ئەم راستییەیە، کە ئاکاری ئەو زاتە پێچەوانەی رەوشتی ئەوانی دیکە بووە. لەو رۆژەوە کە تەختی رابەرایەتی تەریقەت، بە وجوودی موبارەکی رازایەوە، هەتا لە دنیا دەرچوو، لەو دەوروبەرە و لە ناوچە دوور و نزیکەکانیش هیچ زۆردارێك توانای ئەوەی نەبووە دەستدرێژییەکی بچکۆلە بکاتە سەر بێدەسەلاتێك. خۆ ئەگەر بە رێکەوت چەتەیەك، یان زۆردارێك، لە هەر دەشت و رێبازێك، کەسێکیان رووت بکردایەتەوە، هەر ئەوەندەی ئەو زاتە ئاگادار بکرایەتەوە، لە دوای فەلاقە و دارکاریکردن، مالە تالانییەکەی لە چەتەکان دەسەندەوە و دەیدایەوە بە خاوەنەکەی... زۆربەی کاتی ئەو زاتە، هەر بە داوەریکردن و سەندنی مافی هەژاران بە سەر دەبرد. چاکەکار و خۆشخوو بوو. هەمیشە بە چاکە ناوی دەبرا. هەمیشە زمان شیرین و رووکراوە و میهرەبان بوو... لە دەر و ژووررووی ولاتەوە مورید و خوازیار، کاروان کاروان زیارەتیان دەکرد. هەرگیز خانەقا؛ لە لادێیی و شاریی و بەلخی و بوخاراییی چۆل نەبوو. خەلیفەکانی ئەو زاتە، لە ئێران و شیروان[1] و کوردستان و داغستان و خاکی رۆم و ئەو دەوروبەرانە، خەریکی پەرەپێدانی ئایین و رێنوێنی خوازیاران بوون... نیوەرۆ و ئێوارە سفرەی بۆ میوانان کراوە بوو. هەموو رۆژێك لە «٣٠٠–٤٠٠» میوان کەمتریان لە دیوەخانەکەیدا نەدیوە. مەگەر لە سێ مانگەی زستاندا، کە بە هۆی بەفر و سەرما و رێبەندانەوە، هاتوچۆ کەمتر ببووایەتەوە. هەندێ جار رادەی میوان دە گەیشتە «١٥٠٠» کەس.[2]

---

[1] شیروان ناوچەیەکە لە باشووری خۆرهەلاتی قەفقاز، سەر بە هەرێمی باکووری رووباری ئاراس و کوورا. ئەم ناوچەیە بە گوێرەی رێکەوتننامەی گولستان (١٨١٣)،کە لە نێوان رووس و ئێراندا پێکهات، بەر رووسیا کەوت. (محمد رضا نصیری، جلد ١ ل ١٨)

[2] بیرەوەرییەکانی وەفایی، ل ٣٧. هەروەها لۆرد جورج کورزون، کە لە سالی ١٨٨٩ – ١٨٩٠ لە ئێران پەیامنێری رۆژنامەی «تایمز» بووە، دەلێ : رۆژانە (٥٠٠ تا ١٠٠٠) میوانی هەبووە. (جلد٢ ل ٧٠١)

٣- دەربارەی تەریقەتی نەقشبەندی

ئەگەرچی تەریقەتی نەقشبەندی، لە ئاسیای ناوەندەوە سەری‌هەڵداوە و بە ناوی شێخ بەهائەدین نەقشبەند بوخاری (١٣١٨-١٣٨٩)یەوە ناسراوە، کە هەندێ ئاڵوگۆڕ و دەستکاریی بە سەر تەریقەتەکەدا هێناوە. بەڵام تەمەنی تەریقەتەکە لەو مێژووە کۆنترە و دەگەڕێتەوە بۆ رۆژگاری یوسف هەمەدانی (١٠٤٩-١١٤٩) و دواتر بۆ سەردەمی عەبدولخالق غونچەوانی (؟-١٢٢٠ز)، کە بۆ یەکەمجار هەندێ بەرنامەی‌تر و یاسای نوێی بۆ دانا و دوای ئەویش بۆ سەردەمی عوبەیدوڵڵای ئەحرار (١٤٠٤-١٤٩٠ز) و موریدەکانی ئەمیش، کە تەریقەتەکەیان لە (هیند)ەوە گەیاندە تورکیا و دواتریش ئەحمەد فاروقی، کە ئەمیش ئاڵوگۆڕی زۆرتری بەسەرداهێنا و موریدەکانی ئەم، گەیاندیانە ناوچەکانی ئێران و تورکیا و بەمجۆرە ئەم تەریقەتە، وردەوردە لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و بەتایبەتیش دوای دەرکەوتنی زیائەدین خالید حسەین (مەولانا خالیدی شارەزووری)، زیاتر تەشەنەی سەند و بڵاو بووەوە.[١]

مەولانا خالید ئەم تەریقەتەی لە «دەهلی» و لەسەر دەستی شێخ عەبدوڵڵای دەهلەوی‌دا بە دەستهێنا و لە کوردستاندا بڵاوی کردەوە.

سەردەمی گەڕانەوەی مەولانا خالید بۆ کوردستان (١٨١١-١٨٢٠ز) و بەتایبەتیش بۆ (سلێمانی)ی پێتەختی میرنشینی بابان، هاوسەردەمی هەڵکشانی شەڕ و ململانێی نێوان ئەندامانی بنەماڵەی میران و سەرانی (بابان)ە لەسەر دەسەڵات، کە شەڕەکانیان ببووە ئاژاوە و تێکدانی باری کۆمەڵایەتی و ئابووری و بارێکی گران بەسەر ئەستۆی جەماوەر و بێزاریی دانیشتووانی ناو میرنشینەکە.[٢] لە لایەك و لە لایەکی‌تریشەوە؛ سەرەتای داهێزرانی هەمەلایەنەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و خەریکبوونی بوو، بە شەڕی نەپساوی رووس و بڵاوبوونەوەی هەژاریی و برسێتیی و لە یاسالادانی کاربەدەستانی عوسمانی و بەرتیلخۆریی و

---

[١] (مارتین ڤان بروین سن-آغا، شیخ و دولت - ص ٣٢٠-٣٢١).

[٢] بەتایبەتیش بێزاریی «بازاڕیی»یەکانی ناو پێتەختی میرنشینەکە (سلێمانی) . بۆ زیاتر ئاگاداریی، بنواڕە: هەڵکەوت حەکیم -ابعاد ظهور الطریقة النقشبندیه فی کردستان فی اوائل القرن التاسع عشر- مجلە دراسات کردیه - العدد (١) کانون‌الثانی ١٩٨٤ -ص٥٥-٦٧.

باج و سەرانە و زوڵم و بێدادیی لەرادەبەردەر... کە ئەمانە هەمووی، سۆنگەی ئەوە بوون خەڵك لە دەسەڵاتی کاربەدەستان تووڕە و بێزار بێت و لە ڕێگەی ئەو چەندان یاخیبوون و ڕاپەڕینانەی لەو ڕۆژانەدا، لە چەندین لاوە، دژی سیستەمی عوسمانی ڕوویانداوە، هەموویان تەقەللای ئەوە بوون بەدوای ئەڵتەرناتیڤێکدا بگەڕێن، تا ئۆژخنێك بە ڕۆحی ماندوویان ببەخشێت و لەو داروباره شێواوه دەربازیان بکات.

بۆیە کاتێ کەش و هەوای ناوەوەی ئەم تەریقەتە، لە ڕێگەی زیکر و پەیڕەوکردنییەوە، جۆرە ئۆقرە و ئۆژخنێکی بە ڕۆحی پەژارە و شپرزەیان دەبەخشی؛ کە جیاواز بوو لەگەڵ کەش و هەوای داپڵۆسیوی ئەو واقیعە تاڵەی تیایدا دەژیان و جگە لەمانەش چونکە لە ماوەی چوارسەد ساڵی ڕابووردودا، دیدی ئایینی، بەجۆرێك تێکەڵ دیدی سیاسی ببوو؛ هەڵوێستی سیاسی لە سەر دادەڕێژرا و لەمەشدا مەزهەبی سوننی، لایەنگری دەوڵەتی عوسمانی و مەزهەبی شیعەش، لایەنگریی دەوڵەتی قاجاری دەکرد و ئەم تەریقەتە تازەیەش لایەنگری و پشتیوانیی لە هیچکامێکیان نەدەکرد و لە هەمان کاتیشدا، هەر لە سەرەتای گەڕانەوەی مەولانا خالید و بڵاوکردنەوەی تەریقەتەکەدا، لە لایەن ئەورەحمان پاشای بابان و خودی سوڵتانی عوسمانی و تەریقەتێکی‌تری مێملێ و پێشتر چەسپاوی وەك تەریقەتی «قادری»یەوە، تەقەللای تا ڕادەی تیرۆر کردن و هەڕەشە و بەربەرەکانێی دەکرا...[1] بۆیە ئەمانە هەمووی بوونە هۆی ئەوەی ئەم تەریقەتە وەك هەڵوێستێکی دژ بەدەسەڵاتی زوڵم وەرگیرێ و بە خێرایی و دەستەبەدەستە و بە شەپۆل، خەڵك پێشوازییان لە وەرگرتن و پەسەندکردنیدا کرد و لە ماوەیەکی زۆر کورتدا، بە سنە و سلێمانی و ناوچە دوورەکانی وەك هەورامان و نەهری و بارزان و سەرتاسەری کوردستان و وڵاتانی‌تری ژێر دەسەڵاتی عوسمانی، وەك سووریا، فەلەستین، عێراق و قەڵەمڕەوی قاجاری و داغستان و...دا بڵاوببێتەوە؛ بەجۆرێك بەرلەوەی مەولانا خالید، بە یەکجاریی تەنگی پێهەڵبچنرێ و سلێمانی بەجێبهێڵێ؛ ژمارەی مورپدەکانی گەیشتوونەتە (١٢) هەزار[2] و هەندێکیش دەڵێن (٢٠)هەزار[3] مورید و (٣٤) خەلیفەی کورد و (٣٣) خەلیفەی سەربە نەتەوەکانی‌تری هەبووە...[4] کە ئەم ئامارە زۆر و جوگرافیا بەرینە؛ بۆ ئەو ماوە کورتەی مەولانا خالید، تیایدا بۆ کوردستان هاتەوە(١٨١١ز)، تا کوردستانی جێهێشت(١٨٢٠ز)، جێی سەرنج و بەڵگەی ئەوەن، کە خەڵك چەند لەو سیستەمەی ئەو ڕۆژگارە بێزارن و لە هەمان کاتیشدا توانای ئەم تەریقەتە دەردەخەن، بۆ

[1] هەڵکەوت حەکیم، ل ٥٥-٦٧

[2] کلودیوس جێمس ریچ- گەشتی ریچ بۆ کوردستان ، ل١٥٧

[3] عباس العزاوی – مولانا خالد النقشبندی – مجله المجمع العلمی الکردی – العدد الاول – بغداد-١٩٧٣، ل٦٩٦-٧٢٧

[4] مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس- یادی مەردان- بەرگی یەکەم – بەغداد ١٩٧٩، ل٨٣-٨٦ ...

قۆستنەوەی نارەزایی و بێزاریی ئەو خەڵکە و کۆکردنەوە و ڕێکخستنیان بە شێوازێکی تازەتر، لە شێوازی تەریقەتی قادری.

تەریقەتی نەقشبەندی سەرەڕای ئەوەش، کە هێشتا لێکۆڵینەوەی قووڵ و زانستییانەی دەربارە نەکراوە؛[1] بەڵام ئەگەر سیما گشتییەکانی لە چەند بڕگەیەکدا بەسەر بکەینەوە، ئاوا دەردەکەون:

١- بانگاشەی دژایەتی زوڵم و بێدادیی دەکرد.

٢- گەوهەری تەریقەتەکە، باسی خۆپاککردنەوە لە تاوان و گەڕانەوە بۆ سەرچاوەکانی هەق و ڕاستیی و جوانیی دەکرد.

٣- کەمتر خۆی لە سەرانی دەوڵەت و کاربەدەستان نزیك دەکردەوە و لەم بوارەدا وتمان میرانی بابان و خودی سوڵتانی عوسمانی و داودپاشای والی بەغدا، دژایەتی و بەربەرەکانییان کردووە؛[2] کە وەك دەردەکەوێ، ئەم هەڵوێستەی سەرانی بابان و دەوڵەتی عوسمانی، ڕەنگدانەوەی هەڵوێستی تەریقەتی نەقشبەندییە، بەرامبەر بەوان و لەم بوارەدا بەڵگەی ئەوەش هەیە کە تەریقەتی نەقشبەندیش، هەمان هەڵوێستی بەرامبەر ڕژێم و سەرانی دەوڵەتی قاجارییش هەبێت. بۆیە بە پێویستی دەزانین چەند بڕگەیەك لە دوو نامەی مەولانا خالید، بۆ سەیید تەهای نەهری، بخەینە بەرچاوی خوێنەران:

نامەی یەکەم:

«...دڵسۆز و جگەرسۆزم سەیید تەها، خوا پشت و پەنات بێت و هەمیشە لە شەڕی هەوەس و ئارەزوو پارێزراو بیت، کە دەردێکی گەورەیە و زۆربوونی موریدانیش بۆ مرۆڤی ناتەواو، بەڵایەکی گەورەیە و خوای مەزن لەوەت لابدات. دڵدانیش بە وڵاتی عەجەم، بە ژەهرێکی کوشندە و ژارەمار دەزانرێ؛ جا ئیتر چوون بۆ وڵاتەکەیان و دیداری (شا)ی ئەوان، چۆن دەبێ و هەرگیز لێت قبووڵ ناکەم. بەڵام بەو هۆیەوە کە دراوسێن؛ ئەوا ئاکاری جوان نواندن و دوور و دۆست بوون، زیانێکی نییە. بە یاریدەی خوا ئەوەش سەرناگرێ. تەنانەت ئەگەر (شا)ش داوای دیتنتانی کرد، جا چ بگات بە کەسانی لەو پلە نزمترا![3] وەڵام ئەمەیە:

---

[1] (ئەوەندەی ئێمە ئاگادارین ماموستا «هەڵکەوت حەکیم» دکتۆرانامەیەکی بە ناونیشانی: «مەوداکانی دەرکەوتنی تەریقەتی نەقشبەندی لە کوردستاندا، لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا». پێشکەش دانشگای (سۆربۆن)ی فەرانسە کردووە و بەشی سێیەمی ئەم تێزە، لە ژمارە (١)ی گۆڤاری مەڵبەندی ڕۆشنبیری کورد- پاریسدا بلاوبوتەوە - کانوونی دووەمی ١٩٨٤، ل ٥٥-٦٧

[2] هەڵکەوت حەکیم، ل٦٦

[3] وەك لە دووتوێی نامەکەدا دەردەکەوێ (سەیید تەها) پێشتر لە نامەیەکیدا مەولانا خالید ئاگادار دەکاتەوە و تکای لێدەکات، تا ڕێی بدات، بە دەنگ بانگهێشتنی دەرباری قاجارەوە بچێت؛ کە ئەگەرچی ئەم نامەیە مێژووی لەسەر نییە، بەڵام مێژووی گەڕانەوەی مەولانا خالید بۆ کوردستان (١٨١١) و سەرهەڵگرتنی لە سلێمانی (١٨٢٠) و کۆچی دوایی لە شام (١٨٢٦)، هاوزەمانە لەگەڵ فەرمانڕەوایی فەتحعەلیشای قاجار

ئێمە دەروێشین و کارمان لە دنیا دابڕانە و دوعاکردنە بۆ پاشای ئیسلام و سەرخستنی دینی سەروەر و سالارمان (دروودی خوا لە خۆی و یارانی)، هاونشینی و هاورێیەتی‌کردنی ئەوانە، بە چاك نازانم و ئەمەش لە تەریقەتی ئێمەدا نییە. لەبەرئەوە، ئەوە جێبەجێبکە، کە لە سەرت پێویست کراوە و لێی لامەدە (فالزم ما امرلك و لا تخالف). داهاتووشت بەختەوەر بێت...[1]

نامەی دووەم:

«... هەرگیز دیداری فەرمانڕەوایان بە چاك نازانم و ددانی پێدا نانێم، مەگەر ئەوەی بە دڵی پاك و نیازەوە بێن بۆ لاتان... بەڵام بۆیان بپاڕێنەوە، تا یەزدانی مەزن بیانخاتە سەر ڕێگەی ڕاست؛ جا چ شیعە بن، چ سوننی، چونکە خێر و چاکەی دەسەڵاتداران و کاربەدەستان، لە بەختەوەریی بندەستان و هەژاراندایە...»

خالد النقشبندی المجددی[2]

بەم پێیە، بە دڵنیاییەوە هەموو بەڵگەکان بەلای ئەوەدا دەچن، کە تەنگپێهەڵچنینی مەولاناخالید، لە لایەن میرانی بابان و سوڵتانی عوسمانی و دەستەی مێمڵ (قادری) و زمانلێدان و ڕاپۆرت نووسینیان لای میرانی بابانی و سەرانی عوسمانی و نامەکانی مەولانا خالید بۆ میرانی بابانی و شێخ مارفی نۆدێیی و داودپاشا و ناچارکردنی مەولانا خالید، بەسەرهەڵگرتن و جێهێشتنی کوردستان،[3] بە ڕوونی دەری دەخەن، کە لەو ڕۆژگارەدا مەولانا

(١٧٧١-١٨٣٤) و عەباس میرزا (١٧٩٨-١٨٣٣)ی چوارەمین کوڕی فەتحعەلی‌شادا، کە ئەمی دواییان سەروکاری لەگەڵ کوردستاندا زۆرتر بووە...

[1] بنوارە: پاشکۆی ژمارە ١٢

[2] بنوارە: پاشکۆی ژمارە ١٢

(سەرنج): جگە لەم بەڵگانەش، خەلیفەیەکی‌تری مەولاناخالید، بەناوی (عەبدولوەهاب سوسێی)؛ پێوەندییەکی زۆرکەم لەگەڵ سوڵتانی عوسمانیدا پەیدا دەکات. بەو مانایەی ئەمڕۆ، گەر باسی بکەین، سوڵتانی عوسمانی دەیەوێ (شێخ عەبدولوەهاب سوسێی) بکڕێ و بەلای خۆیدا ڕایبکێشێت. کەچی مەولانا خالید یەکسەر لە تەریقەت دەری‌دەکات و یەکسەریش نامە بۆ هەموو خەلیفە و موریدەکانی دەنووسێ و دەڵێ: (عەبدولوەهاب)مان لە تەریقەت دەرکردووە و جارێکی‌تر بۆی نییە بگەڕێتەوە ناو تەریقەت (یادی مەردان - ل ٣٦١-٣٦٢).

[3] بۆ زیاتر ئاگادار بوون لە ژیانی مەولانا خالید، بنوارە:

-الشیخ محەمەد الخال- الشیخ معروف النودهی البرزنجی- بغداد ١٩٦١-ص٦١.

-ابراهیم فصیح البغدادی -المجد التالد فی مناقب الشیخ خالد - استانبول-١٨٧٢.

-عباس العزاوی - مولانا خالد النقشبندی - مجله المجمع العلمی الکردی - العدد الاول- بغداد ١٩٧٣- ل ٦٩٦-٧٢٧.

خالید و تەریقەتی نەقشبەندی، تاقانە ئەلتەرناتیڤێکی شۆڕشگێڕانە بوون. دژی ئەو داروبارە بۆگەنکردووەی ئەو سەردەمە؛ کە ئەم هیوا بەستنەوەیە بەم ڕێباز و تەریقەتەوە، تەنانەت دوای مەرگی مەولانا خالیدیش، شێلگیرانەتر و بەگوڕتر، بەردەوام دەبێ و خەلیفەکانی مەولانا خالید، وەك شێخ شامیل (١٧٩٧-١٨٧١ز)ی[1] ڕابەری ڕزگاریخوازی داغستان و شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری و شێخانی بارزان و شێخ سەعیدی پیران، نموونەی ڕابەرە شۆڕشگێڕ و ڕاپەڕیوەکان دەبن، دژی دەسەڵاتداران و زاڵمانی ڕۆژگار؛ کە لەمبارەیەوە زانای هاوچەرخی ئەمەریکایی (بەرنارد لویس) لەسەر ئەو باوەڕەیە، کە تەریقەتی نەقشبەندی، ڕێبازێکی هەمیشە سیاسی و هەمیشە دژ بە تورکیا بووە.[2] هەروەها «ئیڤانۆڤ»ی کۆنسوڵی ڕووسیا لە ئەرزەڕۆم، هەر لەمبارەیەوە دەڵێ: «نە عوبەیدوڵڵا و نە باوك و باپیری، قەت حەزیان نەکردووە هەڵوێستێکی ناحەزیان هەبێت، بەڵکو بە پێچەوانەوە، هەمیشە دژی عوسمانی بوون و هەمیشە لە ژێر پەردەی پاراستن و پارێزگارییەوە، بە دەنگ ئەو بنەماڵە سەردارانەی میسۆپۆتامیاوە چوون، کە دژی میری ڕاست دەبوونەوە و دەستی یارمەتییان بۆ درێژ دەکردن.[3]

سەرەڕای ئەمانەش، لە تێکڕای هەڵوێست و هەڵسوکەوت و لە دووتوێی نامەکانی مەولانا خالیددا، کەشوهەوایەکی کوردییانە هەست پێدەکەین، کە پوختەی هەموو ئەمانەی مەولانا خالید ، بەتایبەتی لە وەسیێتەکەیدا هەست پێدەکرێ، کە دوای ئەوەی گەیشتۆتە (شام)، یەکسەر (٦) خەلیفەی خۆی، بۆ (٦) ناوچەی خۆرهەڵات داناوە و هەر شەشیشیان کورد بوون!

ئەمە لە کاتێکدا (وەك وتمان)، کە مەولانا خالید (٣٤) خەلیفەی کورد و (٣٣) خەلیفەی سەربە نەتەوەکانیتری هەبوون و دەبووایە بە گوێرەی ئاینی ئیسلامیش، ئەم جیاوازییە لە نێوان خەلیفەکانیدا دانەنێت![4]

شێخ شامیل، کە لە ساڵانی ١٨٣٧ تا ١٨٥٩، واتە: نزیکەی (٢٢) ساڵ تەمەنی خۆی بۆ ئازادی و ڕزگاریی داغستان تەرخانکرد و لە پێناوی سەربەخۆیی داغستانیشدا، بە دیلی

-مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس- یادی مەردان- مەولانا خالیدی نەقشبەندی - لە بڵاوکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد - بەغدا ١٩٧٩)

[1] ئەگەرچی ناوی شێخ شامیل لە لیستی ناوی خەلیفەکانی مەولانا خالید دا نییە، بەڵام ئەم هەواڵە پرۆفیسۆر دکتۆر عیزەددین مستەفا ڕەسووڵ پێی ڕاگەیاندووم، کە دیارە ناوبراو بەو هۆیەوە کە ساڵانێکی زۆری لەناو وڵاتی (شوورەوی) ئەوسادا بەسەر بردووە، ئەم زانیارییەی لەوێوە وەرگرتووە.

[2] جەلیلی جەلیل- ڕاپەڕینی کوردەکان١٨٨٠ز-ل ٢٣٧

[3] جەلیل-٥١

[4] یادی مەردان-ل٥١-٥٧

ئاوارەی شاری (مەدینە) کرا و هەر لەوێش کۆچی دوایی کرد،[1] لە ساڵانی (١٨٥٠) بەدواوە، زۆر بە گەرمیی تەقەللای دروستکردنی پردی پێوەندی بووە لەگەڵ سەیید تەهای نەهری (باوکی شێخ عوبەیدوڵلا) و سەرۆك هۆزەکانی کورد دا؛ کە ئەم تەقەللایەی شێخ شامیل، بۆتە جێی سڵ و ترس و گومانی گەورە لێپرسراوان و سەرانی لەشکری رووس؛ بۆیە لە ساڵی (١٨٥٠)دا (ن.ڤ. خانیکۆڤ)ی کۆنسوڵی رووس لە تەورێز، یەکەمین کەس بوو هەستی بە تەقەللای نزیکبوونەوەی شێخ شامیل و سەیید تەهای نەهری و کوردانی داغستان کرد و بە پەلە بۆ (چیرینکۆڤ)ی نووسی: کە شێخ شامیل لە ساڵی (١٨٤٦)ەوە خەریکی نزیکبوونەوەیە لە کوردانی سوننی داغستان و سەیید تەها، کە (١٠)هەزار موریدی هەیە و دۆستایەتییەکی هەمیشەی لەگەڵ شێخ شامیلدا هەیە... لە کاتێکدا (چیرینکۆڤ) خۆی ئاگاداری ئەوە بوو، کە (شامیل) نامە و دیاری بۆ سەیید تەها و دەرەبەگی کورد (کەریمخانی رەواندزی) ناردووە و (حەسەن) ناوێك، کە خۆیشی ناودەنا (حاجی مورتەزا)، بە فرمانی شامیل، سەری لە گوندە کوردنشینەکانی دەوری (شنۆ) و (ناوچیا)ی هەکاری دەدا.

ئەم ترس و گومانەی کاربەدەستانی رووس، بووە پەژارەیەك، دەیانویست بزانن ژمارەی ئەو موریدانە چەندن، بەتایبەتیش کە لە سەرەتای شەڕی (قرم–١٨٥٣)دا، جووڵانەوەکانی شامیل، ترسی ئەوەی لێدەکرا بگاتە ئەودیو قەفقاز و ئەمەش وای لەو کوردانە دەکرد، کە هەڵوێستی دژی رووسیایان هەبێت. لە کاتێکدا رووس بە هەموو توانایانەوە هەوڵیاندەدا کورد بکەن بە دۆستی خۆیان.[2]

---

[1] لغتنامه دهخدا –جلد٩– ص ١٤٠٤٠ – ١٤٠٤١... وەك دواییتر بۆمان دەردەکەوێ، چارەنووسی شێخ عوبەیدوڵلاش وێنەیەکی دووبارەی هەمان چارەنووسی شێخ شامیل بووە.

[2] خالفین، ل ٩٦–٩٧

٤ - درەوشانەوەی شێخ عوبەیدوڵلا

شێخ عوبەیدوڵلا لە ساڵی ١٨٦٥دا، بووە جێنشینی تەریقەتی نەقشبەندی؛ کە وەك: «بیرەوەرییەکانی وەفایی» و نووسەرانی کورد و بیانی و بەڵگەنامەکانی ئینگلیسی و رووسی و قاجاری و عوسمانی پێمان دەڵێن؛ لە ماوەیەکی زۆر کورتدا و بە گوێرەی ئەو زەمینە لەبارەی کە کۆمەڵگەی کوردەواری لە بۆشاییەکی سیاسی گەورەی داڕووخان و لەناوبردنی میرنشینانی کورد و بەرئەنجامە تاڵەکانی جەنگە وێرانکار و نەپساوەکانی نێوان رووس و عوسمانی و بەتایبەتیش دوو جەنگی دوایی (١٨٥٣–١٨٧٨ز) و زوڵم و زۆری عوسمانی و قاجاری و... هەموویان بوونە هۆی ئەوەی رۆژلەدوای‌رۆژ، جەماوەرێکی بە لێشاو، لە شێخ عوبەیدوڵلا کۆ ببنەوە و ببێتە جێی هیوایان و وەك دەرەتان و پشتیوان و دالدەیەك بۆی بنوارن و رووی تێبکەن. بۆیە ئەو ئاماری لێشاوە خەڵکەی، کە «وەفایی شاعیر»[1] و «ئابۆت»ی[2] سەر کونسوڵی ئینگلیس لە تەوریز و (لۆرد کرزن)ی[3] پەیامنێری ئەو رۆژگارەی رۆژنامەی «تایمز» لە ئێران؛ دەڵێن: رۆژانە (٥٠٠ تا ١٠٠٠) کەس، لە هەمەجۆرە چینەکانی میللەت لە ماڵەکەیدا میوانداریی کراوە، بەڵگەی ئەوەیە، ئەو خەڵکەی لە هەموو شوێنە جیاجیاکانی کوردستانەوە روویان‌تێکردووە؛ وەك ئەرمەنییەکی ئەو رۆژگارە دەڵێ: «تا دەردەدڵ و داماویی خۆیانی بۆ هەڵبڕێژن».[4]

سەرەڕای ئەمانەش، بەو هۆیەوە کە هەر لە سەردەمی سەیید تەهای باوکییەوە، بنکەیەکی جەماوەری زۆر بەربڵاوی بە میرات بۆ مابۆوە و لە نامەکەی (خانیکۆف)یشدا، کە بۆ (چیرینکۆف)ی نووسی؛ زانیمان لە ساڵی (١٨٥٠ز)دا، سەیید تەها، خاوەنی (١٠) هەزار مورید بووە و بێگومانیش ئەم ئامارە تا سەردەمی شێخ عوبەیدوڵلا ، دەبێ چەندان ئەوەندەی‌تر زیادی کردبێ و موریدی زیاتری لێ کۆ بووبێتەوە، چونکە جگە لە (وەفایی شاعیر)، چاودێرانی‌تری سیاسی لە دیپلۆماتەکانی رووس و عوسمانی و ئێرانی و ئینگلیسی، کە بە وردی سەرنجی هەڵسوکەوت و ژیانی شێخ عوبەیدوڵلا یان داوە؛ ئەوە دەسەلمێنن، کە بێ سێ و دوو کردن و بێ بەڵگەهێنانەوە «بە نفوزترین کەس لە خۆر هەڵاتی کوردستاندا، شێخ عوبەیدوڵلا یە و شەخسی خۆی و دەسەڵاتی لەناو کوردانی سنووردا، زۆر لەوەکانی سوڵتانی عوسمانی پیرۆزترە».[5]

---

[1] بیرەوەرییەکانی وەفایی – ل ٣٧

[2] لە تاریکی‌یەوە بۆ رووناکی – ل ٢٩

[3] لورد جورج كرزن – ایران و قضیه ایران – جلد ٢– ص ٧٠١

[4] جەلیلی جەلیل – راپەڕینی کوردەکان – ل ١٠٧

[5] لە تاریکی‌یەوە بۆ رووناکی–ل ٢٩

هەر ئەم قسەیە، لە لایەن «حەسەن عەلی خان - میرزا نیزامی گەرووس»ەوە چەسپاوتر دەسەلمێ و دەڵێ: «ئەم شێخە، موریدێکی وای هەیە، بێسێودوو فرمانەکانی جێبەجێ دەکەن و ئەم موریدانەش هەر لە بایەزیدەوە، تا مووسڵ و سلێمانی و کەرکووك و دیاربەکر دەگرنەوە.[1]

فەخری بەگی باڵوێزی ئەو سەردەمەی تورکیاش لە ئێران، هەمان ئەم قسەیە بە جۆرێکی تر دەسەلمێنێ و دەڵێ: شێخ عوبەیدوڵلا دەسەلاتێکی زۆری هەیە، کە لە بایەزیدەوە، هەتا بەغداد دەگرێتەوە.[2]

هەر لەم بارەیەوە (لۆرد کرزن) دەڵێ: «ناوبانگی پیرۆزیی و شارەزایی شێخ عوبەیدوڵلا ، هەموو لایەکی گرتبووەوە، بە جۆرێك کە وردەوردە، بە چاوی رابەرێکی نەتەوەیی کورد سەیری بکرێت».[3]

چونکە شێخ عوبەیدوڵلا ، وەکو (شێخ)، هەتا لەو ناوچانەش کە لە ژێر فەرمانی سەرۆك هۆزەکاندا بوون، بە دەسەلات بوو.[4] بۆیە «هەندێك لە سەرۆك هۆزەکانی ئەو رۆژگارە، ئەویان بە - حەزرەتی شێخ - بانگ دەکرد».[5]

هەروەها کوردێکی رووناکبیر و ئاگاداری ئەو رۆژگارەش: (عەبدولعەزیز یامولکی)، لە باسی دەسەلاتی «شێخ»دا دەڵێ: «ناوبردنی شێخ و باسکردنی وەك پیاوێکی دادپەروەر و پارێزەری مافی گەل، لە دەستدرێژیکردن و زۆرداریی و رووتاندنەوەی دەوڵەتی عوسمانی؛ ناوی شێخیان بەرز کردبۆوە و ببوونە هۆی ئەوەی هەزاران کوردی رەشورووت، لە هەموو لایەکەوە رووی‌تێبکەن و پشتی بگرن. ناوی «باوك»ی لێنرابوو. ناوەکەی بووە رەمزی خۆشەویستی و رێزلێگرتن. هەر کە ناوی دەهات، خەڵکی بەرێزەوە لە جێی خۆیان راست دەبوونەوە. کوردەکانی هەکاری، ئەوانەی لە لایەن مووچەخۆرانی عوسمانییەوە دەرووتێنرانەوە، بەچاوی سەردارێکی دادپەروەر و پارێزەری میللەت و کاربەدەستێکی بێوێنە، سەیری شێخ عوبەیدوڵلا یان دەکرد.[6]

---

[1] امیر نظام گروس - گزارشها و نامەهای دیوانی و نظامی - ل ٩٥

[2] ن.ا.خالفین-خەبات لە رێی کوردستاندا-ل ٢٠٠

[3] جورج کرزن - ایران و قضیه ایران - ج ٢ - ص ٧٠١

[4] رابرت اولسن - قیام شیخ سعید پیران - ترجمه ابراهیم یونسی - موسسه انشارات نگاه - چاپ ١٣٧٧- ص ٢٢

[5] هەمان سەرچاوە- ل٢٠

[6] جەلیلی جەلیل: راپەڕینی کوردەکان-ل١٠٧

ئەم هەڵسەنگاندنانە، لە لایەن «ئابۆت»ی سەرکۆنسوڵی ئینگلیز لە تەوریز، زۆر بالاتر هەڵدەکشێ و ناوبراو لەو راپۆرتەیدا، کە پێش ساڵی ١٨٨٠، بۆ «ئیرل گرانفیل»ی وەزیری دەرەوەی ئینگلیسی ناردووە، بەمجۆرە پلەوپایە و کەسایەتی شێخ عوبەیدوڵڵا باسدەکات:

«شێخ عوبەیدوڵڵا لە دوای سوڵتانی عوسمانی و شەریفی مەککە، خۆی بە سێیەم کەس دادەنێ و مەلیکی سیڤیل(Givil) و پەسەند و دان پیانراوی هەموو کوردانە.[1] بە شێوازێکی «شا»یانە دەژی، رۆژانە: ٥٠٠ بۆ ١٠٠٠ میوانی هەمەجۆرەی چینەکان لە ماڵەکەیدا میوانداریی دەکردێن. ناوبانگ و کەسایەتی بە ئاشکرا جیاوازە لەوەی کە لە کاربەدەستانی ئێرانی و تورکەکاندا دەبینرێ. خۆی و شێخ عەبدولقادری کوڕی، بەرودوا، بە شەخسی هەموو ئەو کەسانە دەبینن، کە بۆ کاردێن.. ئیتر گرنگ نییە ئەوکارە هەرچۆنێك کەم و بێ‌بایەخیش بێت. ژیانی ماڵەوەی زۆر ساکارترە، لە بەیانییەکی زووەوە، تا درەنگانێکی شەو، خۆی و میراتگرەکەی (مەبەستی لە شێخ عەبدولقادری کوڕێتی) بە بەرژەوەندی حکومەت و میللەتەکەیەوە خەریکن [مەبەستیان لە حکومەتەکەی؛ جۆری ئەو ئیدارەیەی شێخ هەڵیدەسوورێنێ]. میللەتەکەی شێخ، رێز و خۆشەویستی زۆریان بۆی هەیە، ئەوان دەڵێن حاکم و قازییەکی عادیلە، هەرگیز بەرتیل وەرناگرێ و رێگەش نادات فەرمانبەرەکانی وەریبگرن. هەرکەسێکیش لە یاسا لابدات، حوکمی مردنی دەدرێت. شێخ زیرەکەو بە پەرۆشیشە بتوانێ دەربارەی ئایدیا و ژیانی شارستانێتی بزانێ، شێخ هەوڵدەدات میللەتەکەی بکاتە هاووڵاتی و دز و جەردە و تالانی نەهێڵێت؛ بۆئەمەش زەوی کشتوکاڵ لە: گەوەڕ، باشقەلا، مەرگەوەڕ و تەرگەوەڕ دەکرێ...»[2]

«لە بەرێوە بردنی کاروباریشدا، زۆر بە دەسەڵات و بەشکۆی دەنواند، کە لە راستیدا لە ناو کوردانـدا ببووە مەلیکێکی بچووك» لە چەندین نامەشدا، کە بۆ شێخ عوبەیدوڵڵا نووسراون، بەو نازناوانە ناو دەهێنرێن، کە تەنیا بۆ (شا) و (سوڵتان) بەکاردەبرێن.[3] لە کاتی لەشکرکێشی و ئابلۆقەدانەکەی شاری (ورمێ)شدا، وەك لەشکری رەسمیی دەوڵەتێك، شێخ عوبەیدوڵڵا تیپی مۆسیقای جەنگیی و تایبەتی لەگەڵ لەشکرەکەیدا هێنابوو، کە تێکرای مۆسیقاژەنەکانی تیپەکەی لە مەسیحییەکانی ناوچەی هەکاری بوون.[4]

دیسان هەر «ئابۆت» لە نامەیەکی‌تریدا بۆ هەمان وەزیری دەرەوەی ئینگلیس، دوای ئەوەی خۆی راستەوخۆ، دیداری لەگەڵ شێخدا کرد؛ بەمجۆرە دێتەوە سەر ستایشی

---

[1] لە تاریکی‌یەوە بۆ رووناکی – ل ١٧–١٨. هەروەها: جەلیلی جەلیل – ل ١٠٧

[2] لە تاریکی‌یەوە بۆ رووناکی – ل ١٧–١٨

[3] بنوارە لە تاریکی‌یەوە بۆ رووناکی – ل ١٣٩، ١٤٠، ١٤١

[4] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – لە ٧٢

«شێخ»: ئاکاری جوانی شێخ عوبەیدوڵلا ، هوشیاریی و تێگەیشتوویی خواپێداوی، دڵپاکی و میهرەبانیی لە هەڵسوکەوتیا، دەروونپاکیی و ئازایی شێخ لە کاتی ئاخاوتن و دەمەتەقێدا؛ ئەوانە هەمووی راستیگەلێکن، کە من دەبێ وەك بەشێکی سەرنجراکێشی ژیانم چاویان لێبکەم.[1]

لە سەرەتای ساڵی ١٨٧١ بەدواوە، بەڵگەکانی قاجاری عوسمانی و رووسی و ئینگلیزی، زنجیرە هەواڵێکی زۆریان دەربارەی رۆڵ و پلە و پایە و دەرکەوتنی شێخ عوبەیدوڵلا ، بە شێوەیەکی ئاشکراو بەرچاو تێدایە.

بەڵام ئەم دەرکەوتن و دەسەڵاتەبەرینەی شێخ عوبەیدوڵلا ، بووە مایەی نیگەرانی و پەژارە و سڵ و مەترسیی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری. چونکە هەردوولایان پێیان وابوو، دەبێ کوردانی ناو قەڵەمرەوەکانیان پابەند و ملکەچی داوودەسگا و فەرمانەکانی ئەوان بن و مەترسیی ئەوەیان دەکرد، دەسەڵاتێکی‌تر، کۆیان بکاتەوە و لە دژی ئەوان بەکاریان بهێنێ.. بۆیە هەر زوو کەوتنە بیانوو پێگرتن و تەنگپێهەڵچنین و گوشار خستە سەر خۆی و موریدانی و ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی و ئازاردانی موريد و مەنسووب و گوندنشینەکانی سەر بە «شێخ».

---

[1] بنوارە پاشکۆی ژمارە (١٣) نامەی ئابۆت بۆ ئێرل گرانڤیل

٥ - هەڵوێستی شێخ عوبەیدوڵڵا
لە جەنگی ١٨٧٧ - ١٨٧٨ی نێوان رووس و عوسمانی

ئەگەرچی نیشانەکانی جەنگ لە دەمێکەوە دەبینران و لە دەمێکەوە هەردوو دەوڵەتی رووس و عوسمانی خۆیان بۆ ئامادە دەکرد، بەڵام رووسیا زووتر خۆی بۆ هەڵگیرساندنەوەی جەنگ ئامادە دەکرد. بۆیە باڵوێزی رووسیا لە ئەستەموول، لە ٢٤ی نیسانی ١٨٧٧دا، بریاری راگەیاندنی جەنگی بە بابیعالی راگەیاند و خۆی بە پەلە بۆ وڵاتەکەی گەڕایەوە.

مەبەستی سەرەکی رووسیا لەم جەنگەدا، هەڵپەی گەیشتنە زەریای سپی ناوەڕاست بوو. بۆئەمەش دەبووایە لە کێوەکانی «باڵکان» تێپەڕ بێ و بەپەلە لە ئەستەموول نزیک بکەوێتەوە و بگاتە تەنگەکانی خۆرئاوای عوسمانی و لە هەمان کاتیشدا: کارس، ئەردەهان و ئەرزەڕۆم داگیر بکات، تا لە ڕێگەی وشکانییەوە بگاتە ئەسکەندەروونە و لەوێشەوە ئازادانە دەست بە سەر زەریای سپی ناوەڕاستدا بگرێ؛ کە لەم هەلومەرجەدا وڵاتانی سلاڤی ناوچەی باڵکان، لە ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆری عوسمانیدا نامێنن و دەکەونە ژێر دەسەڵاتی رووسیا و بەمەش سەنگەری رووسیا، لە بەرامبەر وڵاتانی ئەورووپادا بەهێز دەبێت.[1]

عوسمانییەکانیش بۆ پێشگیریی لەم جەنگە چاوەنوار کراوە، هێڵی بەرگریی خۆیان لەبەری خۆرئاواوە قایمکرد، کە بریتی بوو لە بەهێز کردنی لەشکرەکانیان لە «دانووب»، واتە: ناوچەکانی نێوان «ڤارنا» و «ڤیدین» و قایمکردنی «سیلیسترە، روسچوك، نیکوپۆلیس، ڤیدین و کێوەکانی باڵکان». لەتەنگەی «داردانێل»یشدا هێزی زۆریان بەرامبەر پێشبینی گەیشتن و هێرشی پاپۆری جەنگیی رووسیا ئامادە کرد.

لە خۆرهەڵاتی ئیمپراتۆریشەوە، سەربازگەکانی: کارس و ئەرزەڕۆمیان پتەوتر دامەزراندەوە و سەربازێکی زۆریان تێدا خڕ کردنەوە، کە لەم قۆڵەوە سەنگەرەکانی بەرگریکردنیان بریتی بوو لە ناوچەکانی نێوان زەریای رەش و زەریاچەی «وان». لەم قۆڵانەدا «٩٥/٥» هەزار سەربازیان ئامادەی ئەم بەرانە کردبوو.[2]

جگە لەمانەش، سوڵتان عەبدولحەمید بۆئەوەی پشتیوانی تێکڕای موسڵمانان بەلای خۆیدا ڕابکێشێت، بە فەرمانێکی شاهانە، بانگی «جیهاد»ی شەڕی پیرۆزی دژی رووسیا راگەیاند و خۆی ناونا: «غازی»، واتە: موجاهیدی ڕێگەی باوەڕ و ئایین و جەنگەکەیشی وەك جەنگی نێوان کافر و موسلمانان ناو نا و داوایشی لە زانایان و رابەرانی موسڵمانان کرد، تا جەنگەکە وەك جەنگی ڕێگەی خودا و بەرگریی لە ئایینی ئیسلام رابگەیێنن و

---

[1] استانفورد جی شاو، جلد ٢ ل ٣١٥

[2] هەمان سەرچاوە، ل ٣١٥

ئالآی پێغەمبەر «د.خ»ی ئیسلامیشی لە کۆشکی «تۆپقاپی - بابیعالی» هێنایە دەرێ و بەمەش نەك هەر تەنیا هەستی خەڵکی رەشۆکیی بزواند، تا داکۆکی لە ئیمپراتۆری عوسمانی بکەن؛ بەڵکو پارە و سامانێکی زۆریشی بۆ یارمەتی جەنگەکە، لە خەڵك کۆ کردەوە. کە ئەم نەریتە پێشتریش لە زۆربەی جەنگەکانی رووسی - عوسمانیدا بە گشتی و بە تایبەتیش لە پەنجا ساڵی دواییدا پەیرەو دەکرا.[1]

لە سەرەتای جەنگەکەدا کاربەدەستانی تورکیا داوایان لە گەورەترین سەرۆكهۆز و پیاوانی سیاسی کورد کرد، تا پشتی تورکیا بگرن[2] و سەرانی سپای تورك و کاربەدەستەکانیان لە هەموو ناوچەکانی کوردستانی عوسمانیدا کەوتنە کۆکردنەوەی سەرۆكهۆزەکانی کورد و هاندانیان بۆ بەشداری لە جەنگدا. فەرمانرەوای مووش، هەموو هۆزەکانی ناوچەکەی کۆ کردەوە؛ بۆ رازیکردنی هۆزەکانیتریش؛ پیاو ماقووڵانی ناسراو لە هۆزەکانی خۆیان بۆ لایان نێردرا.[3]

کاربەدەستانی عوسمانی دەیانویست لەشکرێکی تایبەتی لە سوارە کوردەکانی «وان» پێك بهێنن بۆ پەلاماردانی لەشکری «یەریڤان» و رێی لێبگرن، ئەگەر ویستی بەرەو ئەرزەرۆم بکشێ.[4]

فەرماندەی گشتی لەشکری تورك، لە سەر هێلی قەفقاز - ئاسیای بچووك، ئەحمەد موختار پاشا داوای لە فایەق پاشای سەرلەشکری «وان» کرد، کە پێویستە لەشکرێکی «١٥» هەزارسوارەی لە پیاوەکانی عوبەیدوڵلا، سەربدلی هەمزە و موسولو محەمەد، بۆ بەرەنگاری لەشکری رووسیا ئامادە بکات.[5]

پلە و پایە و دەسەڵات و توانا و ناوبانگی شێخعوبەیدوڵلا، وەك سەرۆك و رابەری یەکێك لە تەریقەتە موسڵمانە هەرە گەورەکان، لە ئاستێکدا بوو، نەیدەتوانی لەم جەنگە سەرتاسەری و بەربلاوەدا، خۆی داشارێ، یان خۆی لێ نەبان بکات. بە تایبەتیش کە لە لایەکەوە سنووری خۆرهەڵاتی کوردستانی تورکیا، راستەوخۆ هاوسنووری رووسیا بوو. واتە کوردستانی عوسمانی دەروازە راستەوخۆکانی هاتنی لەشکری رووس بوو. لە لایەکیتریشەوە ناوچەکانی خودی شێخعوبەیدوڵلاش دەبوونە مەیدان و شەقامەرێی لەشکرکێشیی عوسمانی. کە لەم بارەدا، ئەگەر لە بەرامبەر بانگی جیهاددا دوورەپەرێز بووایە، خۆی و موریدەکانی

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ٣١٦

[2] خالفین، ل ١٤١

[3] هەمان سەرچاوە ، ل ١٤٥

[4] هەمان سەرچاوە، ل١٤٣

[5] هەمان سەرچاوە، ل ١٤٣ و ١٤٤

دەبوون بە ژێر دەست و پێی لەشکری جەنگی و باریگرانی سوخرە و باجە هەمە جۆرەکانی جەنگەوە. بۆیە لەم هەلومەرجەدا، لە دوو ڕێگە زیاتری لە بەردەمدا نەبووە: یان دەبووایە بەشداری جەنگەکە بکات؛ یان سەرپێچی بانگەوازی «جیهاد»ی سولّتانی عوسمانی بکردایە و یاخیبوون و شۆڕشی رابگەیاندایە؛ کە بۆئەمەشیان وەك بەلّگە و نیشانەکان دەری دەخەن، هێشتا زەمینە و هەلومەرجەکان لەبار و ئامادە نەبوون. لەسەروو ئەمانەشەوە، شێخعوبەیدوللّا مرۆڤێکی زیرەك و هوشیار بوو، دەیزانی ئەگەر بە پیر بانگەوازی جیهادەوە نەچێت، ئەوا سولّتانی عوسمانی، ئەمە دەکاتە بەهانە و ئەو لەشکرەی بۆ جەنگی لەشکری رووسیایان ئامادە کردووە، بەشێکی دەکەنە سەر شێخ و لایەنگرانی و ناوچە هەژارەکەی و دەسەلاّت و توانای دادەبێژن؛ کە ئەمەیشی بەزیان دەزانی و نەیدەویست پردەکانی نێوان خۆی و سولّتان و پیاوانی دەرباری عوسمانی، لەبەرامبەر بیانووی بچووکدا لە دەست بدات و لەم چەندان سالّەشدا، هەر بە هۆی ئەمجۆرە پردانەوە توانیبووی ئەو دەسەلاّتە فراوان و گەورەیە، بۆ خڕ کردنەوەی ئەو جەماوەرە زۆرەی دەوری خۆی دەستەبەر بکات.

لە بەرامبەریشیدا، سولّتانی عوسمانی و سەرانی دەرباریش، حسابی گەورەیان بۆ دەسەلاّت و توانای شێخ دەکرد و ئەوانیش بۆ ڕاگرتنی لەنگەری ئاسایشی سنووری عوسمانی و قاجاری، بە سڵ و ترسەوە پردەکانی نێوان خۆیان و شێخیان بەپاراست و ڕێزی زۆریان لێدەگرت. بە رادەیەك وەك وەفایی لە «بیرەوەرییەکانی وەفایی»دا، باسی دەکات، جێی لێرامان و سەرنجدانە.[1]

بەلاّم شێخعوبەیدوللّا، کە خۆی خاوەنی ئامانجی سیاسی و خەونی گەورە بوو؛ دەیزانی بە دەنگەوە چوونی «جیهاد» و پشتیوانیکردن لە رژێمی زولّم و قێزەونی عوسمانی، کارێکی دژوارە و پلە و پایەی ئایینی و سیاسی و کۆمەلاّیەتی لەق دەکات و لای دراوسێکان و بە تایبەتیش لە ناو کوردا جێی پرسیار دەبێت؛ کە لە زۆربەی ناوچەکانی کوردستاندا، دژی کاربەدەستان راست دەبوونەوە و بە دەنگ داواکاریی دەولّەتەوە نەدەچوون و ئەوانەش کە هاوکاری دامودەسگاکانی دەولّەتیان دەکرد، لای خەلّك «ناویان دەزڕا و دەسەلاّتیان بە سەر کوردەکاندا نەدەما، بگرە گەلێك لەوانەی هاوکاری دەولّەتیان دەکرد، وەك میللەت فرۆش سەیر دەکران و بە کوشتن سزا دەدران.[2] لە زۆر شوێنیتریش وەك ناوچەکانی دەرسیم[3] و کارس،[4] ملیان بۆ سەربازیی نەدا و بە پیر جیهادەوە نەچوون و حەزیان نەدەکرد ئەو جۆرە

---

[1] بیرەوەرییەکانی وەفایی، ل ٥٣ – ٥٤

[2] جەلیلی جەلیل، ل ٤٤

[3] هەمان سەرچاوە، ل ٤٦

[4] خالّفین، ل ١٥٢

کردەوە جەنگییانە بکەن. لەبەرئەوە هەر لە سەرەتای شەڕەکەوە ناڕەزایی خۆیان و ملنەدانیان نیشانی سەرۆکە شێخەکانیان دەدا.[1]

لە لایەکی‌تریشەوە شێخ‌عوبەیدوڵلاش وەك هەموو ئەو ڕووناکبیرانەی ئەو ڕۆژگارە، ئاگاداری توانای جەنگیی و لێشاوی لەشکر و تاقیکردنەوەی جەنگەکانی پێشوووتری ڕووسیا بوو، کە لەگەڵ دراوسێکانی و لەگەڵ تورکیادا کردبوونی و لە هەموویاندا بە سەرکەوتوویی لێی دەرچووە؛ بە تایبەتیش هەر لەو دە ساڵەی دواییدا، واتە: لە ساڵانی ١٨٦٨، ١٨٧٣، ١٨٧٦دا، خانەکانی بوخارا و خیوە و جوقندی خستە ژێر دەستی خۆی و لە خۆرئاوای زەریای قەزوینەوە گەیشتبووە سەر ئاوی ئاراس و لەبەری خۆرهەڵاتیشیەوە گەیشتبووە سەر ڕووباری ئەترەك... ئیتر بەشداربوونی هێزێکی بچووك و عەشایەری مەشق پێنەکراوی کورد، چی لە تەرازووی هێزەکان دەگۆڕێ!... بۆیە ڕووناکبیرێکی گەورە و ئاگاداری وەك حاجی قادری کۆیی «شاعیر»، کە بە پەرۆشەوە ئاگاداری ئەو ڕووداوانە بووە؛ بە پلار و تەشەرەوە، بەشداربوونی کورد بە ناوی جیهاد و غەزاوە، لەم جەنگانەی دوایی نێوان ڕووس و عوسمانیدا، لە قەسیدەیەکدا باس دەکات و لە تاکە بەیتێکی ئەو قەسیدەیەدا ڕاستەوخۆ دەیدرکێنێ، کە:

ناکرێ بەم های و هوویە، دەفعی ڕووس
هەر وەکوو شێخی بوخارا و ئەندەلووس[2]

بەڵام سەرەڕای ئەمانەش دەبووایە شێخ‌عوبەیدوڵلا بە پیر ئەو بانگەوازی جیهادەوە بچێت. یان بە واتەیەکی‌تر: بەجێهێنانی ئەرکی جیهاد، لە کۆڵ خۆی و لایەنگرانی بکاتەوە. کە وەك بەڵگەکان پێمان دەڵێن، زۆر درەنگ و کەمتەرخەمانە، بە پیر بانگەوازەکەوە چووە. چونکە ئەم جەنگە، کە کورتترین جەنگەکانی نێوان عوسمانی و ڕووس بوو، هەر تەنیا «١١» مانگی خایاند و لە سەرەتادا لە مانگی حوزەیرانی ١٨٧٧دا دەستی پێکرد؛[3] کەچی شێخ‌عوبەیدوڵلا «٧» مانگ دوای دەستپێکردنی جەنگ، واتە: لە کانوونی دووەمی ١٨٧٧دا، چووە بۆ «وان» بۆ پێکهێنانی لەشکری کورد لەم ناوچەیەدا و ئەم کارەش زۆر دژوار جێبەجێ کرا.[4]

بەم پێیە، زۆر دوای دەستپێکردنی جەنگ لە مەڵبەندەکەی خۆی جووڵاوە. چونکە «چەند ڕۆژێك دوای دەستپێکردنی جەنگ، فایەق پاشا، لە ٢ی مایسی ١٨٧٧دا بۆ موختار

---

[1] جەلیلی جەلیل، ٥٣

[2] دیوانی حاجی قادری کۆیی، ل ٢٠٢

[3] ستانفورد. جی . شاو، ل ٣١٥

[4] خالفین، ل ١٤٤

پاشای نووسی: ئەو لەشکرانەی کە عوبەیدوڵلاّ بەڵێنیداوە، هیچیان نەگەیشتوون».[1] بە درێژایی ماوەیەکی زۆریش فایەق پاشا، هەر داوای لە سەرۆك هۆزەکانی کورد دەکرد، کە «یەك کەس» بە ناوی لەشکری شێخەوە، نەهاتە سەربازگەکەی».[2]

ئەم کارە «کاربەدەستانی سوڵتانی زۆر شڵەژاند و بە تایبەتی داوایان لە فایەق پاشا کرد، تا دەری بخات ئاخۆ عوبەیدوڵلاّ لە ناردنی سەربازدا، بەڵێنەکانی بەجێدەهێنێ یا نا؟ فایەق پاشا وەڵامی دایەوە: دەربارەی یارمەتییەکانی شێخ، هێشتا هیچ دیار نییە و چەند لەشکرێکی دەوری ناوچەکە، لە کۆبوونەوە و ئامادە بووندان؛ کە ئەمەش هەر بە هۆی زۆر لێکردن و داواکاریی من و کاربەدەستان، بۆ لایان پێکهاتووە».[3]

ئەمە لە کاتێکدا کە سامی پاشای موشیری ئەرزەڕۆم، ساڵێك بەر لە دەستپێکردنی جەنگ، چالاکانە کەوتبووە پێکهێنانی هێزی سوارەی کورد.[4]

ئەمانەش نیشانەی ئەوە بوون کە شێخعوبەیدوڵلاّ، توانای دەسەلاّتی خۆی، لە ناو کورددا، بۆ پشتیوانیکردنی ئەم جەنگە، نەخستۆتە کار و کاتێکیش بڕیاریدا، بۆ بەرەکانی جەنگ بچێت، ژمارەیەکی کەمی «٣٠٠» کەسیی لەگەڵ خۆیدا برد[5] و لەوێش لە ڕۆژانی شەڕدا، نزیکەی «٥» هەزار کەس لە سەرتاسەری کوردستانەوە هاتبوون و لە ژێر سەرکردایەتی ئەودا کۆ ببوونەوە.[6] کە ئەم ژمارە کەمەش زۆر نابەدڵ بەشداریی جەنگیان کردووە و «هیچ حەزیان نەکردووە لەبەرچاوی ڕەشی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، خۆیان بە کوشت بدەن. بۆیە زۆری پێنەچوو زۆربەیان هەڵاتن و چەکە ئینگلیزییەکانی چەشنی «مارتین» و جبەخانەکانیشیان لەگەڵ خۆیاندا برد. بەمجۆرە ئەم ژمارە کەمەش تا دەهات کەمتر و کەمتر دەبوونەوە.

لە ١٢ی تەمووزی ١٨٧٧دا، فایەق پاشا بە تەلگرام ئاگاداری موختار پاشای کرد، کە سەربازە کوردەکان لە ناو لەشکری تورکدا ناگەنە «٣» هەزار: ١٤٤٣ سەربازی شێخعوبەیدوڵلاّ، «٨٠٠» سەربازی جەلالەدین ئەفەندی، «٤٥٠» کەسی هەمزە ئەفەندی. ئەوانیتر هەموو بە خۆیان و چەکەکانیانەوە هەڵاتوون.[7] ئەوانەش کە لە شەڕگەکاندا

---

[1] خالڤین، ل ١٤٤

[2] هەمان سەرچاوە، ل ١٤٤

[3] هەمان سەرچاوە، ل ١٤٤

[4] جەلیلی جەلیل، ل ٤٥

[5] هەمان سەرچاوە، ل ٥١

[6] سالح محەمەدئەمین، ل ١٥٤

[7] خالڤین، ل ١٥٠

دەمانەوە، زۆر کەم گوێیان دەدایە بەجێهێنانی ئەو کارانەی پێیان دەسپێردرا و هەر هیچ بە گوێی ئەفسەرە تورکەکانیان نەدەکرد. هەر هەوڵیان دەدا تالانیی زیاتر بەرن، بێئەوەی گوێ بدەنە ئەوەی هی کێیە. هێرشیان دەکردە سەر گوندەکانی ژێر دەست تورك و وەك مالی دوژمن بێت، تالانیان دەکرد. هەموویشی لەبەرئەوە بوو، کە سەرکردە تورکەکان خۆراکیان بە کوردەکان نەدەدا و دەبووایە لە سەر حسابی خۆیان بیانخواردایە. بەم هۆیەشەوە زۆر جار ناکۆکی دەکەوتە نێوان سەرۆكهۆزە کوردەکان و سەرکردە جەنگییەکانی تورکەوە. بۆ وێنە: کە فایەق پاشای سەرلەشکری «وان» داوای لە شێخعوبەیدوڵلاکرد: کە کوردەکان واز لە تالانیی گوندەکان بهێنن و چییان فڕاندووە بیدەنەوە بە خاوەنەکانیان؛ شێخعوبەیدوڵلا، لە ١٢ی تەمووزی ١٨٧٧دا، بۆ فایەق پاشای نووسی: ئامادەم لەگەڵ ئەفسەرەکاندا داواکارییەکەتان بەجێبهێنم؛ بەلام وام بۆ دەرکەوتووە، ئەمە «٧ – ٨» رۆژە، هیچ خواردن بە سەربازە کوردەکان نەدراوە.[1]

تەنانەت هەندێك لە چاودێران پێیان وایە شێخ و هاوکارانی «بە هیوای تالانی لەم جەنگەدا بەشدارییان کرد».[2] بەڵکو هەندێکیتر لەمە زیاتریش تێدەپەرێنن و دەڵێن «کوردان لەباتی ئەوەی کەڵك و سەرکەوتن بە دەوڵەتی عوسمانی بگەیەنن، زیانیان بۆ دەوڵەتی عوسمانی لە قازانجیان زیاتر بوو»[3]

هەڵبەت کاربەدەستانی عوسمانیش ئەمەیان دەزانی، بۆیە بە تەنگ ئەوەوە نەبوون خەمی خۆراك و پۆشاکیان بۆ بخۆن؛ تەنانەت «چەکیشیان نەدانێ».[4]

قۆڵی بایەزید[5] بۆ شێخعوبەیدوڵلاو هێزەکەی دیاری کرابوو. ئەم قۆڵەش «فایەق پاشا» سەرکردایەتی دەکرد. بەلام بەرلەوەی شێخ و هێزەکەی بگەنە ئەوێ؛ بایەزید لە لایەن رووسیاوە داگیر کرابوو. چونکە لە یەکەمین هێرشەکاندا رووسیا لە دوو قۆڵەوە هێرشی کردە سەر درێژایی رۆخی دانووب؛ کە قۆڵێکیان رووەو قوولایی «دوبرجا» و قۆڵی دووەمیشیان لە وشکاییەکانی نێوان «روسچوك» و «نیکوپولیس»ەوە بوو. لەم قۆڵەیاندا خەڵکێکی زۆری «سیستۆڤا»ی بولگارییایی، هاوکاری لەشکری رووسیایان کرد و لە هەردوو قۆڵەوە، لە ماوەیەکی کەمدا، هەموو هێڵەکانی بەرگری عوسمانییان تێکشکاند و هەموو ئەو ناوچانەیان داگیر کرد و رژانە بولگارستانی باکوورەوە و خەڵکێکی زۆری موسڵمانانیشیان رەشەکوژ کرد.

---

[1] خالفین، ل ١٤٩

[2] هەمان سەرچاوە، ل ١٤١

[3] جۆرج کرزن، ل ٧٠٠

[4] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی، ل ١٤٨

[5] بایەزید شارێکی تورکیایە لە نزیك سنووری رووسیا و ٢٥٠ کیلۆمەتر لە خۆرهەلاتی ئەرزەرۆم و ٤٠ کیلۆمەتریش لە باشووری چیاکانی ئاراراتەوە دوور دەبێ.

لەبەری خۆرهەڵاتیشەوە؛ رووسیا بە هەمان شێوە هێرشی کردە سەر قایمکارییەکانی عوسمانی و بەرودوا: قەڵای ئەردەهان و بایەزید، خۆیان پێنەگیرا و داگیر کران. لە قوڵی بایەزیدا لەشکری رووس هەمان کاری رەشەکوژیی موسڵمانانیان دووبارە کردەوە، کە لە بولگارستان کردبوویان. لەم کارەشدا مەسیحییەکانی ناوچەکانی خۆرهەڵاتی ئەنادۆڵ (واتە کوردستان)، کە لە لایەن لەشکری رووسیاوە چەکدار کرا بوون و سەرکوتی بەرەنگاریی ناوخۆیی موسڵمانانیان پێسپێردرا بوو؛ هاوکارییەکی راستەوخۆی بێبەزەییانەی رووسیایان کرد.[1]

بەمجۆرە داروباری بەرەکانی بەرگری خۆرهەڵات و خۆرئاوای ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، لە ئاکامی جەنگ و ئابڵوقەدانی درێژخایەندا، تا دەهات لەبەریەك دەترازان و زیان و کوشتار و دیلی بە هەزاران دەدا.[2]

لە ٦ی تشرین دووەمی ١٨٧٧دا، کارس گیرا و بەدوایدا شکاندنی لەشکری تورك، لە ئەرزەرۆم و بایەزید و ناوچەکانیتردا، کارێکی دەروونیی کردە سەر کوردستان و زۆر لە سەرکردە کوردەکانی وەك شێخعوبەیدوڵڵا، لەشکری تورکیان بەجێهێشت.[3]

وەفایی شاعیر لەم بارەیەوە دەڵێ: بە هۆی ناپاکیی هەندێ سەرکردە و کاربەدەستی دەوڵەتی عوسمانی، لە ژێرەوە بۆ ماڵی دنیا، خیانەتیان کرد و لەگەڵ دەوڵەتی رووسدا دەستیان تێکەڵ کرد؛ ئەردەهان و بایەزید و چەند ناوچەیەکیتریان بە رووس سپارد و شکان و کشانەوە... لە ئاکامدا ئەو زاتەش (شێخعوبەیدوڵڵا) بە ناچاری لەشکر و جەماوەری ئیزندا و لە «وان»ەوە بۆ «نەهری» گەڕایەوە.[4]

---

[1] استانفۆرد. جی. شاو، ل ٣١٧

[2] هەر بۆ وێنە دەڵێین: رۆژی ١٤ ئۆکتۆبەری ١٨٧٧، (٦٥٠٠) سەربازی تورك لە «ئالاداغ» ناچار بوون خۆیان بەدەستەوە بدەن. لە (١٠)ی حوزەیرانی ١٨٧٧یشدا لە ناوچەکانی باڵکان (٤٢)هەزار سەرباز و عوسمانپاشای سەرکردەشیان خۆیان بە دەستەوە دا. لە (٩)ی حوزەیرانی ١٨٧٧دا هێزەکانی جادەی «شیپکا» لە شەڕێکی سەخت و خوێناویدا بەزین و(٣٢)هەزار سەربازیان لێکوژرا. جگە لە لەدەستدانی هەزاران پارچە چەك و تۆپ و جبەخانەی قورس لە هەموو بەرەکانی شەڕدا.(استانفۆرد. جی. شاو، جلد ٢ ل ٣٢٢)

[3] بیرەوەرییەکانی وەفایی، ل ٥٨

[4] هەمان سەرچاوە، ل ٥٨

٦- ڕووداوی تازە و گرنگ

لەم سەروبەندەدا، لەشکری عوسمانی و تێکڕای هێزە شپرزە و لەبەر یەك هەڵوەشاوەکانی خۆرهەڵاتی ئەنادۆڵ، کە بەرودوا دەبەزین و خۆیان بە دەستەوە دەدا، یان هەڵدەهاتن، لە «کارس» دەگیرسانەوە و کارس ببووە مەڵبەندی چالاکی و بەرەنگاری و دیواری بەرگریی لەبەردەم پێشڕەویکردنی زیاتری هێزەکانی رووسیادا؛ کە ئیتر پێشڕەویتر و سەرکەوتنی خێراتری هێزی رووسی ئاسان نەبوو. بۆیە رووسیا بۆئەوەی ئەم سەرکەوتنانەیشی لە دەست دەرنەچێت، پەلەی ئەوەی بوو لە ڕێگەی «ڕێکەوتننامە»وە مەرجەکانی خۆی، بەسەر عوسمانیدا بسەپێنێ، کە گرنگەکانیان ئەمانە بوون:

١- دەوڵەتێکی فیدرالی بۆ بولگارستان پێكبهێنرێ، کە سنووری تا ریزە کێوەکانی (باڵکان) بێت.

٢- سەربەستی تەواو بە «رۆمانی» بدرێ و بە شێوەیەکی رەسمیش دان بەو سەربەخۆییەدا بنرێت زیانەکانیشی بۆ ببژێردرێت.

٣- ئەو زیانانەی رووسیا لەم جەنگەدا لێی کەوتوون، دەبێ دەوڵەتی عوسمانی بۆی ببژێرێ.

بەڵام وڵاتانی نەیاری رووسیا و لەسەرروویانەوە ئینگلیس و نەمسا «ئوتریش» نەیاندەویست مەرج و گوشاری رووسیا، لەسەر عوسمانی پەرە بسێنێ و لەوەش زیاتر پێشڕەویی بکات و لە گەرووەکانی عوسمانی نزیك ببێتەوە. بە تایبەتیش کە دەیانزانی مەبەستی رووسیا لە پێکهێنانی بولگارستانێکی بەرین و لە ژێر چاودێری رووسیاشدا، هەر بە تەنیا بۆ فراوانخوازیی دەسەڵاتی رووسیایە، بەسەر باشووری خۆرهەڵاتی ئەوروپادا. لەبەرئەمە نامەی نارەزاییان کردە سەر ئەلکساندری دووەمی رووس و ئاگاداریان کرد؛ کە ئەگەر هەر پەیماننامەیەك لە نێوان رووس و عوسمانیدا مۆر بکرێت، نابێ هەر بە تەنیا رووسیا خۆی بێت. بەڵکو دەبێ دەوڵەتانی ئەوروپاش بەشدار و ئامادەی ئەو ڕێکەوتننامەیە ببن.

بۆئەمەش ئینگلیس پاپۆری جەنگیی خۆی گەیاندە نزیك ئەوبەر ئەستەموول. چونکە لەم کاتەدا لە ناوەوەی ئینگلستاندا، خەڵك هاتبوونە کوڵ و دەیانویست هەر بە ڕێگەی شەڕکردن لەگەڵ رووسیادا، دەسەڵاتی رووسیا لە سەر وڵاتانی هیند و خۆرهەڵاتی ناوەڕاست کەمتر بکرێتەوە.... بەڵام لە هەمان کاتیشدا، چ رووسیا و چ ئینگلیسیش لە چاکەیان نەبوو، شەڕ بەردەوام بێت. بۆیە ئینگلیس بە چاکی نەزانی سەرباز لە پاپۆری جەنگیی خۆی پیادە بکات؛ کە لە رۆخەکانی ئەوبەرەوەی ئەستەموول لەنگەریان خستبوو. لە کاتێکدا هێزەکانی

رووسیا بێ پەروا هەر ملیان دەنا و رووەو «چەتاڵچە»ی نزیك و دەوروبەری ئەستەمووڵ ببوونەوە و سوڵتانی عوسمانی و بابیعالییان خستبووە ژێر گوشارەوە.[1]

١/٦ پەیماننامەی سان ستیڤانۆ

لەم هەلومەرجەدا پەیماننامەی «سان ستیڤانۆ» لە ٣ی مارتی ١٨٧٨دا، بە بێ بەشداریکردنی دەوڵەتانی ئەوروپا، لە نێوان رووسیا و عوسمانیدا بەسترا و پێش پەیماننامەکەش؛ عوسمانییەکان هەرچی قەلاّ و بورج و بارێك، کە لە بولگارستان بە دەستیانەوە مابوون، دایاننە دەست رووس و رازیش بوون سەربەخۆیی فیدرالی بە (بۆسنی و هەرزەگۆیین) بدەن و لە ژێر چاودێریی ئەوروپاشدا گۆڕانکاریی لە ناوچەکانی ژێر دەسەلاّتیاندا بکەن. لە هەمان کاتیشدا رازی بوون بەوەی رووسیا دەسەلاّتی تەواوی بە سەر تەنگە و گەرووەکانی عوسمانیدا هەبێ و زیانەکانی جەنگیش بۆ رووسیا ببژێرن؛ سنووری بولگارستانیش بریتی دەبێ لە: «دانووب» تا «ئیجە»، کە هەرێمەکانی «مناستەر و سالونیك» و بەشێکیش لە رۆخەکانی زەریاچەی ئیجە دەگرێتەوە. جگە لە بەندەرەکانی: «دلە» و «سالونیك»، کە دانیشتووەکانیان موسڵمان و جوولەکەن. بەمجۆرە بولگارستان سێ ئەوەندەی جارانی لێ دێت و میرەکەیشی بە دەنگدانی ئازادانەی خەڵکی وڵاتەکە، هەڵدەبژێردرێ و سوڵتانی عوسمانیش بە شێوەیەکی رەسمی دەیناسێ.... دیسان بە گوێرەی بڕیارێکی تری ئەم پەیماننامەیە، هێزەکانی رووسیا بۆ ماوەی دوو ساڵ لەم دەوڵەتە میرنشینەدا دەمێنێتەوە؛ لە کاتێکدا کە هێزەکانی عوسمانی دەبێ بەجێی بهێڵن.[2]

بەلاّم ئەوەی بەلای ئێمەوە لەم پەیماننامەیەدا مەبەستە، ئەو بڕیارە بوو، کە سەبارەت بە ئەرمەن درا و بۆئەمەش بە گوێرەی ئەو بڕیارە، ئەرمەنەکانی ناوچەی ئەرمەن‌نشینەکانی قەڵەمڕەوی عوسمانی، دەبوونە خاوەنی بەڕێوەبەرایەتییەکی شێوە خودموختاری.

ئەم کێشەیەی ئەرمەن، بیانوویەکی بە کەڵك بوو بە دەست رووسیاوە، کە تا سەردەمێکی زۆر لە چاکەی خۆی بەکاری هێنا.[3]

هەموو ئەم رازیبوونە بێ مەرج و سنوورانەی عوسمانی، لە بەرامبەر رووسیادا، بەو نیازە بوو نەك دەوڵەتانی ئەوروپایی کۆسپ و تەگەرە بخەنە رێکەوتننامەکە و هەلومەرجی دەوڵەتی عوسمانی داهێزراوتر بکەن. بۆیە دەوڵەتی عوسمانی مەبەستی بوو بە پەلە هەموو مەرج و

---

[1] استانفورد. جی. شاو، ل ٣١٤-٣٢٤

[2] استانفورد جی شاو، ل ٢٢٤-٢٢٥

[3] هەمان سەرچاوە، ل ٣٢٦

داواكانی رووسیا جێبەجێ بكات. كە لەم حاڵەدا دەوڵەتی عوسمانی دەبووە هاودەستی رووسیا.[1]

بەڵام ئاكامەكانی ئەم ڕێكەوتننامەیە بۆ ئینگلیس، نەمسا، ئیتالیا و ئەڵمانیا سەخت و دژوار بوو. چونكە هەریەكە لەم نەیارانەی رووسیا، ئیرەیی و مەترسییان لەم سەركەوتن و دەسكەوتنانەی رووسیا، لا دروست بوو.... نەمسا داوای دەكرد بەرینایی وڵاتی بولگارستانی تازە، بچووكتر بكرێتەوە؛ تا بەو هۆیەوە دەسەڵات و سێبەری رووسیا، بە سەر ئەورووپای خۆرهەڵاتەوە، كەمتر بكرێتەوە و لە هەمان كاتیشدا رووسیا قایل بێت «نۆڤی پازار» و «بۆسنی و هەرزەگۆیین» بخرێنە سەر نەمسا.

رووسیا بەم داوایەی نەمسا قایل بوو. بۆیە ئیتر نەمساش ئەو هاوئاهەنگییەی كە پێشتر لەگەڵ ئینگلیس كردبووی، بۆ چاوگێڕانەوە و سەرلەنوێ دەستكاریی كردنەوەی سەرلەبەری بەندەكانی پەیماننامەی سان ستیڤانۆ. ئەوەندە بە خەمییەوە نەما. ئینگلیسیش لەبەردەم ئەم هەڵوێستەی نەمسادا، ناچار بوو خۆی ڕاستەوخۆ بە ناوبژیكردنی «بسمارك»ی سەرۆك وەزیرانی ئەڵمانیا لەگەڵ رووسیادا، تێكەڵ دانووساندن بێت و بەم پێیەش بولگارستان بچووك بكرێتەوە و ناوچەكانی تریشی، بە شێوەی هەرێمێكی سەربەخۆ بە ناوی رومیلیای خۆرهەڵات پێك بێت و بە پەلەش ریفۆرمێكی تێدا ئەنجام بدرێت. هەروەها بڕیار درا ئەو ناوچانەی ئەنادۆڵی خۆرهەڵات، كە رووسیا بە گوێرەی پەیماننامەی سان ستیڤانۆ، لە عوسمانی زەوت كردووە، هەموویان بە عوسمانی بدرێنەوە. جگە لە كارس و باتۆم و بسارابیای باشوور، كە دەبنە بەشی رووسیا.[2]

بەم پێیە رووسیا خرایە ژێر گوشاری زۆرەوە و ناچار كرا؛ كە: یان دەبێ ئامادەی جەنگێكی تازە بێت لەگەڵ ئەم دەوڵەتانە، یان دەبێ ئامادە بێت سەرلەنوێ پەیماننامەیەكی‌تر، لەگەڵ عوسمانی و بە بەشداری ئینگلیس، نەمسا، ئیتالیا و ئەڵمانیا ساز بكاتەوە. كە سەرەڕای ئەمانەش، هێشتا ئینگلیس نیگەرانی ئەوە بوو، كە رووسیا، دواییتر و لە قۆناغیتردا، لە توانایدا دەبێ رووەو زەریای سپی ناوەڕاست، یان كەنداوی فارس پێشرەویی بكات... یان ئەرمەنەكانی ئەنادۆڵ ببزوێنێ و بە بیانووی ئەوانەوە، خۆی لە كاروباری ئەنادۆڵی خۆرهەڵات هەڵقورتێنێ.

لەبەرئەوە بۆ پاراستنی سەرلەبەری خاكی عوسمانی، لە ئەنادۆڵی خۆرهەڵاتدا؛ نەمسا پێشنیاری كرد «قوبرس» بخرێتە ژێر دەسەڵاتی ئینگلیس، تا ئەگەر هەر كێشە و تەنگوچەڵەمەیەك لەم بارەیەوە روویدا، ئینگلیس بتوانێ بەرپەرچدانەوەیەكی لە بەرامبەر رووسیادا هەبێت و لە هەمان كاتیشدا، لە كاتی هێرشی رووسدا بۆ سەر ئەنادۆڵی

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ٣٢٦

[2] ستانفورد. جی. شاو، ل ٣٢٦–٣٢٧

خۆرهەڵات، ئینگلیس بە بێ دریغی کردن، هەموو جۆرە یارمەتییەکی عوسمانی بدات. کە ئەم بڕیارە، بۆ چاکەی ئینگلیس دەبێ و دەسەڵاتی رووسیا کەمتر دەکاتەوە. هەر چەندە سوڵتان عەبدولحەمید لە ئاست ئەم پێشنیارەدا هیچ جۆرە رەزامەندییەکی نیشان نەدا.[1]

٢/٦ پەیماننامەی بەرلین و بڕیاری ئۆتۆنۆمی بۆ گەلی ئەرمەن

لە ١٣ی تەمووز(پووشپەڕ)ی دووەمی ١٨٧٨دا، کارەکانی پەیماننامەی «بەرلین» دەستی پێکرد، کە پێشتریش بڕیار و پێشنیارەکانی ئامادە و گەڵاڵە کرا بوون... رووسیا؛ کە بە هۆی ئەم جەنگەوە، سامان و دارایی زۆری لە دەستدا بوو، بەڵام بەوپەڕی توانایەوە تەقەللای دەدا، ئەو بڕیارنامانەی کە پێشتر لە پەیماننامەی «سان ستیڤانۆ»دا بە دەستی هێنا بوون، لە دەستیان نەدات. هەرچەندە هەر زوو بڕیاری پێکهێنانی بولگارستانی گەورە هەڵوەشایەوە و بولگارستان کرایە سێ بەش.[2]

بۆسنی و هەرزەگۆیین بە نەمساوە لکێنران. ئەردەهان و باتۆم درانە رووسیا و رووسیا بەڵێنیدا، سوپەر و قایمکارییان تێدا دروست نەکات. دۆڵی ئەلاشگیرد و بایەزید، کە لە دەسکەوتەکانی پەیماننامەی سان ستیڤانۆ بوون، درانەوە بە عوسمانی. ئەو زیانانەی کە دەبوایە عوسمانی بە رووسیای بدات، لەم پەیماننامەیەشدا پابەندی بووەوە؛ ئەگەریش ئەم زیانەی پێ دەستەبەر نەکرا؛ ئەوا دەبێ لە جیاتی ئەوە، رووسیا داوای هەر خاکێکی عوسمانی کرد، بێ‌سێ و دوو بیدرێتێ.[3]

بەڵام دیسان ئەوەی لەم پەیماننامەیەشدا ئێمە مەبەستمانە و قسەی لە سەر کرایەوە، ئەو بڕیارە بوو، کە لە پەیماننامەی «سان ستیڤانۆ»دا، لە چاکەی «ئەرمەن» درا و لەم پەیماننامەیەشدا بە هەندێ دەستکاری و ئاڵوگۆڕی کەمەوە، سەر لە نوێ سەلمێنرایەوە.[4]

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ٣٣٠

[2] بۆ زیاتر ئاگاداری لە بڕیارەکانی ئەم بڕیارە، بنوارە هەمان سەرچاوە ل ٣٢٨و...

[3] هەمان سەرچاوە ، ل ٣٢٨

[4] هەمان سەرچاوە ، ل ٣٢٨

بەشی دووەم

کوردستان دوای بڕانەوەی جەنگی ١٨٧٧- ١٨٧٨

لەگەڵ ئەوەشدا کە شێخ‌عوبەیدوڵلاّ بەو مەبەستە، بەو ژمارە کەم و هێزە کەمەوە لە دوا جەنگی رووسی و عوسمانیدا بەشداریی کرد، تا لە لایەکەوە خەڵکی کورد لەو جەنگە کوشندە و کاولکارەدا، کەمترین زیانی گیانیی و مالیی لی‌بکەویت و لە لایەکی‌تریشەوە، تا گوشار و پەلپ و بیانووەکانی دەوڵەتی عوسمانی (تا رادەیەك) لە سەر جەماوەری کورد کەمتر بکاتەوە.

کەچی برانەوەی جەنگ و ئاکامەکانی، بوونە سەرەتای وەرچەرخانێکی تازە و سەرهەڵدانی پەیتاپەیتای تەنگوچەڵەمە و کێشەی هەمەجۆر و دژوار و زۆربەی گیروگرفتەکانیش بەرئەنجامی ریکەوتننامەکانی سان ستیڤانۆ و بەرلین و ملکەچکردنی سوڵتان بوو بۆ مەرجەکانی رووسیا و ئینگلیس و دەولەتانی ئەوروپا و پێکهێنانی قەوارەی سیاسی، بۆ نەتەوەکانی دوورگەی بالکان بە گشتی و پێداگریی رووسیا و ئینگلیس بۆ پێکهێنانی ریفۆرمێك، بۆ کێشەی ئەرمەن بە تایبەتی و ئەو زیانە گیانیی و نیشتمانیی و داراییانە بوون، کە دەوڵەتی عوسمانی لەم جەنگەدا بە سەر خۆی و بە سەر دانیشتووانی قەڵەمرەوەکەی خۆیدا هێنابوونی، کە بریتی بوون لە:

١- دەیان هەزار کوژراو و سەدان هەزار بریندار و پەرتەوازە بوونی سەدان هەزاری‌تریش.

٢- لە دەستدانی هەزاران پارچە چەکی گەورە و بچووك.

٣- لە دەستدانی چەندان ناوچەی گرنگ و شارانێکی زۆری عوسمانی، کە دەبوونە دوو لەسەر سێی هەموو خاکی عوسمانی و یەك‌لەسەر پێنجی هەموو دانیشتوانی عوسمانی، لە خۆرهەڵات و خۆرئاوای ئیمپراتۆریی عوسمانی. واتە: «٥/٥» ملیۆن کەس، کە نیوەیان موسڵمان بوون و لە دوورگەکانی دانووب و هەرێمەکانی ئەنادۆڵ، واتە: کارس، ئەردەهان و بایەزیددا، بە رووسیا سپێردرابوون و نەیاندەویست لە ژێر دەسەڵاتی رووسیا بمێننەوە. بۆیە ئەمانەش دەبووایە لە ماوەی «٣» ساڵدا، هەموو ماڵ و موڵکەکانیان لەو ناوچە داگیرکراوانەی ژێردەستی رووسیادا بفرۆشن و بگەرێنەوە ناوچەکانی‌تری عوسمانی و بەمەش لێشاوێکی زۆری خەلکی بێ‌خانومان و ئاوارە و بە تایبەتیش موسڵمانەکانی بولگارستان روویان دەکردە شارە گەورەکانی وەك ئەستەموول و شارانی‌تر و ئەم لێشاوە خەڵکەش، جگە لەوەی لەگەڵ خۆیاندا، توورە بوون و رقێکی زۆریان بەرامبەر مەسیحییەکان، بۆ ئەو شارانە دەهێنایەوە، کە بوونە رێنوێنی لەشکری رووس و زیانی زۆر بۆ خەڵك و.... بەرامبەر سوڵتانیش؛ کە لە لایەکەوە تووشی شەرێکی تێشکاو و لە لایەکی‌تریشەوە کە ملکەچی مەرجەکانی رووس بووە... لە هەمان کاتیشدا تەنگوچەڵەمەی زۆری کۆمەڵایەتی و داراییان بۆ کۆمەڵگەی داماوی عوسمانی زیاتر دەکرد.

سەرباری ئەمانەش، دەبوایە دەوڵەت ساڵانە بری «٤» بلیۆن رۆبڵ قەرزی زیانەکانی جەنگیی بە رووسیا بدات، کە ئەم برە پارە ساڵانەیە، لە هەر ساڵێکدا دەیکردە داهاتی گشتیی چوار ساڵی دەوڵەت[1] و دەوڵەتیش ئەمەی لە توانادا نەبوو. بۆیە دەبوو سەرلەنوێ گوشار و باج و سەرانەی تازەتر و زیاتر، بخرێتە ئەستۆی خەڵك و بەمەش گوزەران و ژیانی خەڵك ئەوەندەیتر، شێواوتر دەبوو.

بەڵام بەرلەوەش ئەو باجە زیادانە دەست پێبکەن، برسێتی و هەژاریی و نەخۆشیی، لە هەموو لایەکی ولاتەکەوە پەرەی سەند و بارودۆخی کوردستانیش، لە چاو زۆربەی ناوچەکانیتری قەڵەمرەوی عوسمانیدا، لەو پەری شپرزەیی و داهێزراندا بوو.

راپۆرتەکانی ئەو رۆژانە، سەبارەت بە برسێتی هەموو ناوچەکە و کوردستان بە تایبەتی، دەنووسن: خەڵك لە برساندا ناچار بوون گۆشتی کەر، یان گژوگیا و رەگی درەخت بخۆن[2]... «رۆژانە نزیکەی (٣٠) کەس لە برساندا دەمرن».[3]

کونسوڵی فەرانسە لە مووسڵ، لە ساڵی ١٨٧٩دا دەڵێ: «رۆژانە لە مووسڵ (٥) کەس دەمرن. ئەم قات و برییە لە شاری کەرکووکیش سەختتر بوو؛ مەترانی کلدانی لە هەمان ساڵدا لە کەرکووکەوە بۆ پەتریارکی نووسیوە، دەڵێ: رۆژانە لە کەرکووك «٣٠» کەس دەمرن و نزیکەی «٤٠» گوندی دەوروبەرەکەیشی چۆڵیان کردووەو و سەری خۆیان هەڵگرتووە.[4]

ئەنجامی بەرز بوونەوەی نرخی نان، وەك ئەنجامی شەرەکە و بێبارانیی بوو. ئەوە بوو هەژاریی لە رادەبەدەر و برسێتی؛ دەرد و نەخۆشیی بە دوای خۆیدا هێنا. بۆ نموونە: زەحیریی لە «نەهری» تەشەنەی کرد. کاربەدەستانی تورکیا لەوە تۆقان نەخۆشییەکە تەشەنە بکات. بۆیە خیرا لە ئەرزەرۆمەوە «لافۆیان»ی پزیشکیان نارد بۆ ئەوێ. ئەویش بڵاوی کردەوە؛ کە زیاتر لە «١٠» هەزار کەس لە هەکاری، لەتاو برسێتی مردن.

وەفایی شاعیر، لە بیرەوەرییەکانی خۆیدا باسی ئەوە دەکات، کە چەند جارێك پەتای «رشانەوە – کولێرا» لە نەهری بڵاو بۆتەوە و خەلکێکی زۆریشی کوشتووە و وەفایی و شێخعوبەیدوڵلاش ئەم دەردەیان بە جۆرێك گرتووە، کەس بە هیوایان نەبووە.[5]

لە هەرێمی باشقەلا، بەلای کەمەوە «١٠» هەزار کەس بە نەخۆشیی زەحیریی مردن. «٢ تا ٣» هەزاریش لە «بایەزید» و «ئەلاشگرد» تێدا چوون. ژمارەیەکی وەهاش لە ناوچەکانی:

---

[1] استانفورد . جی. شاو، جلد ٢ ل ٣٢٦

[2] خالفین، ل ١٦٠

[3] هەمان سەرچاوە، ل ١٦٠

[4] علی الوردی، ل ٣٦-٣٧

[5] بیرەوەرییەکانی وە فایی، ل ٥٥

میدیات، بۆتان و جزیره لە ناو چـوون. باسـی سـەدان کەسیش نـەکرێت، کـە لـە رێگـە و بانەکاندا بە لادا هاتن.[1]

رووداودیوەکان نووسیویانە: هەموو رێگە و بانەکانی کێوی ئارارات، بە کـوردی رووت و برسی تەنرابوون، گەلێك لەوانە، لەتاو لاوازیی و بێهێزیی مردن.[2]

دەنگوباسی برسێتی و هەژاریی و نەخۆشیی کوردسـتان، ئـەوەندە بێئـەندازە و بـەربلاو بووە؛ رۆژانە لـە رێگـەی راپۆرتـی بـالۆیز و کونسـوڵەکانی ئینگلیسـەوە، کـە بـۆ سـەرووتری خۆیانیان دەناردن، دەگەیشتنە رۆژنامەی «تایمز»ی لەندەنی و رۆژنامەی ناوبراویش بەردەوام بـڵاوی دەکردنـەوە و داوای پیتـاك و بـاربووی بـۆ لێقـەوماوانی کوردسـتان و ناوچەکـە، لـە خێرخوازان دەکرد؛ کە ئەم برسێتییە تا ساڵی «١٨٨١»یـش بـەوجۆرە هـەر بـەر دەوام بـووە.

هـەمان رۆژنامـە دەڵـێ: «برسـێتی لـە کوردسـتان و ئـەرمینیا و رۆژئـاوای ئـێران، بـاربووی فریاگوزاریی، کە لە لایەن کۆنسوڵەکانی حکومەتی خاوەن شکۆوە رێکخراوە و پێشنیار کراوە، بریتین لە :

قەدیس ئارچبیشۆپی کانتەربری – مارکیزی سالیسبوری K.G – ئـێرل گرانڤیـل K.G – ئێرل شەفتسبێری K.G – بەرێز ر.نی. گلادستون – فەریق سـیرهنری راولنسـتون K.C.B – بەرێز ئەلبیرت ساسۆن K.C.S.I. ئەمانیش ئەم بانگەوازەیان بلاو کردوتەوە:

تکای یارمەتی زۆر پێویست دەکەین بـۆ ئـەو دانیشـتووانەی لـە کوردسـتان، ئـەرمینیا و خۆرئاوای ئێران تووشی ئێش و ئازار بوون و لـەو برسـێتییە رزگاریـان بـووە، کـە سـاڵی پـار نەخۆشیی خەڵکێکی زۆری لـەو ولاتانـەدا کوشـت و ئێسـتا پێویسـتیان بـە یارمـەتی هەیـە، بۆئەوەی بتوانن تا دروێنەی بـەهاربژین. نرخـی گـەنم لـە هـەموو شـوێنێك زۆر بـەرزە. لـە کاتێکدا خەڵکەکە هەرچییان هەبووە، فرۆشتوویانە. تەنانەت دار و تەختـەی ماڵەکانیشـیان، بۆئەوەی خۆراکیان دەسـگیر بێـت. باسـکردنی ئێـش و ئـازاری دانیشـتووان زۆر دڵتەزێنـە و کونسـوڵەکانی ئینگلیسـیش بـە بـەردەوامیی نامـە دەنووسـن و داوا لـە خـەڵکی خـێرخوازی ئینگلیس دەکەن، کە هەرچی پێویستە بۆ مانەوەی براکانیان لەم ولاتەدا بینێرن.

کاپتن کلایتون لە «وان»، دوای گەشـتەکەی بـە ناوچـەکاندا، دەنووسـێت: برسـێتی و ئێش و ئازار لەم زستانەدا زۆر خراپتر دەبێت لـەوەی کـە مـن چـاوەنوارم دەکـرد. بـە هـۆی سەرمای نائاسایی پاییزەوە، دانەوێڵە و گەنمەشامی هیچی نەما. من نازانم لە کوێ یارمــەتیم بۆ ئەم خەڵکە داماوە چنگ بکەوێت! گەر کۆمیتەکەی ئێوە، بۆم رەوانە نەکەن، من پێشبینی دەکەم (هەندێ ناوچە نەبێت) هەموو دانیشتووان ناوچەکە جێبهێڵن. کۆلۆنیل گرانتلــی لـە بتلیس بە بەخشندەییەوە، ئەو برە پارە کەمەی بۆی نێردرابوو، خۆراکی پێکریوە و داوێتییـە

---

[1] جەلیلی جەلیل، ل ٦٩

[2] هەمان سەرچاوە، ل ٧١

سەدان کەس. کە ئەگەر ئەوە نەبووایە دەمردن. هەروەها نەخۆشخانەیەك و دەرمانخانەیەکی دروستکردووە بۆ چارەسەری نەخۆشەکان، لە دوای برسێتییەکە. لەمانە: ١٣٤٢ کەس لە مردن رزگار کراون. کۆلۆنێل نۆرتۆن زۆر بە پەرۆشەوە داوای پارە دەکات بۆ کرینی خۆراك و جل و بەرگ بۆ هەزاران لێقەوماو.[1]

«کەچی کۆشکی سوڵتان پارە و پوولێکی زۆری بۆ خۆشیی و رابواردنی خۆی خەرج دەکرد. موتەسەریفی هەرێمەکانی خۆرهەڵات، بە بروسکە فرمانیان بۆ دەهات، بە گورجی برێ پارەی دەستنیشانکراو بۆ ئەستەمووڵ بنێرن، بەو نیازەی بۆ ئەم، یان ئەو پێویستی کۆشك خەرج بکرێت... ساڵی ١٨٨٠، والییەکەی ئەرزەرۆم بروسکەیەکی بۆ هات، تیایدا داوای لێکرا: خێرا «١٥» هەزار لیرە، بۆ کۆشك ئامادە بکات.[2]

لە گەرمەی ئەم جەنگەی دواییدا، برسێتی تینی بۆ دانیشتووانی کوردستانی عوسمانی هێنا، تا روو بکەنە ئێران، بۆ شارەکانی: خۆی، سابلاخ، ورمێ، سنە و شوێنیتر، کە لەم ناوچانەدا خەڵکێکی زۆر بەدی دەکران، لەتاو برسێتی، لە تورکیاوە هەڵاتبوون.[3]

هەر لە گەرمەی ئەم جەنگەشدا، کە بەر لە هەموو شتێك شیرازەی یاسا و ئاسایشی بە ئەندازەیەك تێکدابوو. گیرۆدەی چەندان تەنگوچەڵەمەی هەمە جۆر کردبوو. بێزاریی و یاخیبوون و راپەرین، گەلێ ناوچەی کوردستانی بندەستی عوسمانی گرتەوە. بە تایبەتی ناوچەی دەرسیم، کە هەر لە سەرەتای جەنگەکەوە، ملیان بۆ هیچ فرمانێکی دەوڵەت نەدا و دوای ئەوانیش لە پاییزی ١٨٧٨دا، راپەرین و یاخیبوون ناوچەکانی: وان، مووش و بتلیسی گرتەوە و بەرەبەرە گەیشتە ناوچەکانی بۆتان و هەکاری و خەریك بوو شەقڵی بزووتنەوەیەکی رێکخراوی وەردەگرت، بە تایبەتی دوای ئەوەی هەردوو کورە ئەفسەرەکەی میربەدرخانبەگ، واتە: عوسمانبەگ و حسەینبەگ سەرکردایەتییان کرد. ئەم دوو برایە، تا ئەوکاتە لە دەستەی ئەرکانی سپای تورك، لە ئەستەمووڵ ئەفسەر بوون.[4]

---

[1] پیتاك لە لایەن ئەم بەرێزانەوە وەردەگیرێت: فیسکاونتس سترانگفورد لە ئەدرەسی: ئەپەر برووك ستریت. جێمس براس ئەندامی پەرلەمان لە ئەدرەسی: V نۆرفۆلك سکوێر. بەرێز: إ. گرەی متیلاند، لە ئەدرەسی: ود فۆرد. ئەسکێس: بانکی هاوبەشی لەندەن، لە گرمیڤن رۆد پاینگتن.

برێ ئەو پارانەی کە تا بڵاو کرنەوەی دوا لیست گەیشتووە: دکتۆر جۆن میور «٢٥» پاوەند. کلیسای بارکلی فری «٢٠» پاوەند و «١٦» شلینگ .ف. «١٠» پاوەند. بەرێز .ج.ر. کلارکسون «١» پاوەند و «١٠» شلینگ. ویلسون «١» پاوەند و «١٢» شلینگ و «٥» پێنس.(جەمال میرزا عەزیز، دەنگوباسەکانی کوردستان لە هەشتاکانی سەدەی نۆزدەهەمدا، رۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە ٢٠٦٣چوارشەممە ٢٠٠٠/٢/٢)

[2] جەلیلی جەلیل، ل ٦٥

[3] جەلیلی جەلیل، ل ٧٢

[4] هەمان سەرچاوە، ل ٧٥

ئەم بزووتنەوەیە، کە لە هەموو لایەکی ولاتەوە، دەستە دەستە کوردی چەکدار روویان تێکرد، «بۆتان»ی کردە مەلبەندی بزووتنەوەکە و لە ماوەیەکی کورتدا شاری (جزیرە و جولەمێرگ و زاخۆ و ئامێدی و ماردین)یان گرت و بانگی جیابوونەوە و سەربەخۆییان لە دەولەتی عوسمانی راگەیاند. عوسمانبەگ نازناوی «میر»ی لە خۆی ناو لەوتاری رۆژانی هەینیدا لە مزگەوتەکان ناوی لەگەل ناوی سولتاندا دەهات.[1]

تەنینەوەی راپەرینەکە، کاربەدەستانی عوسمانی ترساند و کەوتنە تەقەللای سەرکوتکردنی. لە سیرت و دیاربەکر و ئەرزنجان و ئەرزەرۆمەوە هێزێکی سەربازیی «١٧» بەتالیۆنی نێردرایە سەر و بە دەم رێوە، سێ بەتالیۆنی ئەم هێزە رووی کردە شارۆچکەی «دیخ» و درندانە کەوتنە گیانی دانیشتووە بێدەسەلاتەکەی. بەلام هێزەکەی حسەینبەگ فریا کەوت و پەلاماری ئەم سێ بە تالیۆنەیدا و ناچاری کرد خۆی بە دەستەوە بدات. ئەم سەرکەوتنە بووە مایەی هاندانی راپەریوەکان، تا تەقەللای سەرکەوتنیتر بدەن. بەلام کاربەدەستانی عوسمانی، خێرا هێزیان لە بایبورت و ئەرزنجانەوە هێنایە مووش، تا نەیەلن راپەریوەکانی دەرسیم و جزیرە، دەستیان بە یەکتری بگات[2]، گەمارۆی راپەریوەکانیاندا و لە چەند شەر و تێهەلچوونێکدا، لەبەر یەکیان هەلوەشاندن و سەرکردەکانیشیانی بە فرتوفێل گرت.

دوای ئەمانیش، لە رێبەندانی ١٨٧٩دا، لە باکووری زەریاچەی واندا، بزووتنەوەیەکیتر روویدا. لە ناو عەشیرەتی حەیدەرانلیدا لە سەرەتای ئابی ١٨٧٩شدا کوردانی گەراگلی، لە ئەنجامی بەرپەرچدانەوەی هێزەکانی عوسمانیدا، لە یەکەم بە یەکدا چووندا، کوشتارێکی زۆر لە کوردەکان کرا و «٤٠» کەسیان لێ بە دیل گیرا و... لە زۆر ناوچەیتری کوردستان، راپەرین و یاخیبوونی پچرپچر و لە یەك دابراو، دروستبوون.

ئەم هەموو رووداوە تازە و خێرایەی نێو دەولەتیی و ناوچەیی و هەلومەرجی کوردستان و سەرهەلدانی کێشەی ئەرمەن، بە تایبەتی شێخیان خستە بەردەم چاوگێرانەوە و هەلسەنگاندنێکی خێرای رووداوەکان و وەك «روبەرت ئۆلسن» دەلێ: «دانانی ستراتیژێکی ئالۆز و بە بەرنامە»[3] و بە خۆ کەوتن بۆ رووبەروو بوونەوەیان؛ کە لەم پێناوەدا بناغەی کارێکی چەند لایەنەی لە سەر ئەم بنچینانە دارشت:

١- یەکخستن و رێکخستنی ریزەکانی کورد

[1] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەرە

[2] هەمان سەرچاوە، ل ٧٦

[3] رۆبرت ئۆلسن، ل ٢٥

٢- هەڵوێست لە کێشەی ئەرمەن
٣- کاری دیپلۆماسی و دەوڵەتاندنی کێشەی کورد
٤- هەڵگیرساندنی شۆڕش

١|١ : یەکخستن و ڕێکخستنی ڕیزەکانی کورد:

ئەو جۆرە ڕاپەڕین و خەباتە پچڕپچڕ و لە یەك دابڕاوانەی لە دێر زەمانەوە، لە ناوچە جیاجیاکانی کوردستاندا سازدەبوون و کرابوونە پیشە، لە دێر زەمانیشەوە لە لایەن داگیرکارانی کوردستانەوە، نەخشە و بەرنامەی لە ناو بردنیان بۆ کرابووە نەریت و زۆر بە ئاسانی میر و سەرۆك هۆزەکانی‌تریان لێی‌هاندەدان و دەیانکردە سەر یەکتری و لە ناویان دەبردن. بەمەش لە یەك کاتدا ئەو ڕاپەڕینانەیان لە ناو دەبرد و لە هەمان کاتیشدا دوژمنایەتی نێوان ئەو میر و سەرۆك هۆز و شۆڕشگێڕانەیان قووڵتر دەکردەوە، کە دیپلۆماتەکانی ئەوروپاش ئاگاداری ئەم بەرنامە دوژمنانەیەی عوسمانی و ئێران بوون. بۆیە «میجەر تروتێر»ی سەر کۆنسوڵی ئینگلیس لە ئەرزەڕۆم، لە نامەیەکیدا دەنووسێ: «تا ئێستا سیاسەتی تورکیا، بە گژا کردنی خێڵێك، دژی یەکێکیتر بووە و ئەو شۆڕشانەی کوردستانیش کە لە دوو ساڵی دواییدا ڕوویانداوە، لە هەموو حاڵەتێکدا بە یارمەتی سەرۆك هۆزی‌تر، دامرکێنراونەتەوە»[١]

شێخ‌عوبەیدوڵڵا، کە لەم بوارەدا ئاگاداری تاقیکردنەوەی ڕاپەڕینەکانی کورد بوو، دەیزانی چارەنووسی ئەو بزووتنەوە بچووك و ناوچەیی و لەباو کەوتووانە، هەمان چارەنووسی ئەوانەی پێش خۆیان دەبێ. لەبەرئەوە پێی‌وابوو، دەبێ ڕێگەی‌تر بگیرێتە بەر. ڕێگەی تازە و هاوچەرخانە، کە بە گوێرەی بەرنامەی دیاریکراو، هەنگاو بنێن و کاری بۆ بکەن.

١/١: بانگەواز بۆ کۆکردنەوەی سەرانی کورد

بۆئەمەش، هەر لە سەرەتای دەست پێکردنی ئەو ڕاپەڕینانەی لە گەرمەی جەنگ و لەو چەند مانگەی دوای بڕانەوەی جەنگدا ڕوویاندا، «بانگەوازێکی بۆ ناردن»[٢] و داوای لێکردن بۆئەوەی خەباتیان یەك بخەن، دەبێ لە یەکتر نزیك ببنەوە و یەکبگرن.

بە دوای ئەم بانگەوازەشدا «نامە و نوێنەری قسەزان و زمانپاراویشی ناردە لای سەرۆکە کوردەکان، لە هەر چوار قورنەی وڵات»[٣]

---

[١] بنواڕە لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل ٢٨

[٢] جەلیلی جەلیل، ل ٩٢

[٣] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

ئەو نوێنەرانەی شێخ، گەیشتنە لای کوردەکانی ئەرمینیا و رووسیاش.[١]

شێخ لە نامەکانیدا ئەو راستییەی دەسنیشان دەکرد، کە تا چ رادەیەك میللەت لە دۆخێکی قورس و تاڵدا دەژی.[٢]

لەگەڵ ئەم نامە و نوێنەرانەشدا، کەوتە ناردنی وتاری ئاگرین، بۆ خێڵە کوردەکانی ئێران[٣] و پێوەندیگرتن و کۆبوونەوە لەگەڵ سەرۆكهۆزەکان و ناوداران و گەورە پیاوانی کوردستان و بیرورا گۆڕینەوە و هەڵسەنگاندنی هەلومەرجی کوردستان و ناوچەکە و هاندانیان بۆیەکێتی و بۆ ئەوەی «هەموو کورد، بێگوێدانە جیاوازیی خێزان، بنەماڵە، خێڵ، ناوچە، لەهجەی زمان... لە سەر بنچینەی پێوەندی نەتەوەیی کۆ بکاتەوە»[٤] و بە گیانی نەتەوەیی و نیشتمانیی هوشیاریان بکاتەوە.[٥] لەم مەیدانەشدا وەك دەستپێشکەریی، بۆ پتەو کردنی ریزەکانیان: توانی خێڵەکانی مامش، مەنگوور و پیران ئاشت بکاتەوە.[٦]

بەڵگەنامەکانی رووسیا، لەم بارەیەوە ئاگادارمان دەکەنەوە، کە چەند مانگێ دوای برانەوەی جەنگ و روونتر: لە مانگی کانوونی یەکەمی «١٨٧٨»وە، کەوتۆتە بانگهێشتن و کۆ کردنەوەی «خێڵە کوردەکان و موریدەکانی لە دەوری خۆی».[٧] ئەم بانگهێشتنانەیشی «لە رێگەی یەکێك لە ئەفسەرە ئەساسییەکانییەوە، کە نامەکانی بۆ ئەو مەبەستە، دابەش و بڵاو دەکات، بانگهێشتن کردوون».[٨] وەك دەریشدەکەوێ، بە هۆی بانگهێشتنی زۆربەی ناوداران و سەرۆك هۆزەکانی کورد و بە هۆی دووریی ناوچە جیاجیاکانی کوردستانیش لە یەکتری؛ ئەم زنجیرە کۆ بوونەوە ناو بە ناوانە، زۆری خایاندبێ و تا مانگەکانی تەمووز و ئابی «١٨٨٠» درێژەی کێشابێ. چونکە لە گەرمەی ئەو کۆبوونەوانەدا «کلایتۆن»ی جێگیری کۆنسۆلی ئینگلیس لە «وان»، لە تەمووزی «١٨٨٠»دا، گەشتێکی بۆ «نەهری» کرد و لەوێ چاوی بە نوێنەری ناوچە جیاجیاکانی کوردستان کەوت و گفتوگۆی لەگەڵ زۆریاندا کرد، لەوانە:

---

[١] هەمان سەرچاوە، ل ١٠٥. هەروەها لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ١١

[٢] جەلیلی جەلیل، ل ١٠٥

[٣] بنوارە لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ٤٨

[٤] ساڵح محەمەد ئەمین، ل ١٥٦

[٥] جەلیلی جەلیل، ل ١١٧

[٦] هەمان سەرچاوە، ل ١١٧

[٧] خالفین ، ل ١٦٧

[٨] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ٨٣

«سەرۆکە کوردەکانی سلێمانی، ئامێدی، هوورەمار، بۆتان، ساسۆن، سیرت، مووش، ویلایەتی وان و کوردەکانی کوردستانی ئێران»یش.[1]

٣/١: پێکهێنانی یەکەمین ڕێکخراوی سیاسی کوردیی

ئەنجامەکانی ئەم نامە ناردن و پێوەندی و کۆبوونەوە سازدان و بیروەڕا گۆڕینەوانە؛ پێکهێنانی کۆمەڵەیەکی کوردی لێکەوتەوە، کە دواتر لە ڕاپۆرتەکانی ئەرمەنی و باڵوێز و کونسوڵەکانی ڕووسیا و ئینگلیس[2] و چاپەمەنی تورکیدا[3] بە «یەکێتی کوردان The Kurdish Leagve» ناوی دەرکردووە.[4]

بۆ یەکەمجار و بەگوێرەی بروسکەیەکی پەتریارکی ئەرمەنەکان، کە ڕۆژی ٢٠ی حوزەیرانی ساڵی ١٨٨٠، بۆ وەزیری دەرەوەی ئینگلیس، ئێرل گرانڤێلی ناردووە و ئەویش دەقی هەمان بروسکەی بۆ «گوشن»ی گەورە باڵوێزی ئینگلیس، لە ئەستەموول ناردوتەوە، باس لە پێکهاتن و جموجووڵ و چالاکی ئەم کۆمەڵەیە کراوە.[5]

واتە: ئەم کۆمەڵەیە، لەو مانگەدا (حوزەیرانی ١٨٨٠)، کە ئەو ڕاپۆرتەی تێدا نووسراوە، لە گەرمەی کار و چالاکی نواندندا بووە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ، کە شێخعوبەیدوڵلا، هەر دوای برانەوەی جەنگ و ئاکامەکانی ڕێکەوتننامەی سان ستیڤانۆ و بەرلین، بە یارمەتی هاوکارەکانی، ئەم کۆمەڵەیەیان پێکهێناوە.

بەم پێیە ئەم کۆمەڵەیە، یەکەمین کۆمەڵەی سیاسی کوردییە، لە مێژووی «کۆمەڵە و ڕێکخراو و حیزبی کوردی‌دا»، کە بەداخەوە، کورد خۆی هیچ ئاگاداریی و بەڵگەنامەیەکی لە سەر ئەم کۆمەڵەیە نییە. بەڵام لە دوتوێی ئەو چەندین بەڵگەنامە ئاماژە پێکراوانەدا، تێدەگەین، کە:

١- شێخعوبەیدوڵلای نەهری، خۆی سەرۆکی ناوەندەکەیەتی.

٢- بەحری بەگی کوڕی بەدرخانی گەورە، کارگێڕەکەیەتی.[6] ئامانجەکانیشی برتیین لە:

---

[1] خالفین، ل ١١٣

[2] جەلیلی جەلیل، ل ١٠٥ هەروەها خالفین ل ١٧٨ - ١٧٩ هەروەها دوکتۆر سەیید عەزیز شەمزینی، ل ٨٢ هەروها رۆبرت ئۆلسن، ل ١٦، ٢٤

[3] فەیسەل دەبباغ، رۆژنامەی برایەتی، ژمارە ٢٩٤٦، رۆژی چوارشەممە ١٩٩٩/١٠/١٣

[4] بنوارە لە تاریکییەوە بۆ رووناکی - ل ١١، ٢٨، ١٣١

[5] هەمان سەرچاوە

[6] هەمان سەرچاوە

١- رزگار کردنی کورستان له دەست زوڵم و زۆری قاجاری و عوسمانی.
٢- پێکهێنانی دەوڵەتێکی کوردستانی یەگکرتووی ئازاد، له هەردوو بەشی قاجاری و عوسمانیدا.
٣- دانانی شێخعوبەیدوللای نەهری به حوکمداری کوردستان.
٤- دۆستایەتی کردنی گەلی ئەرمەن و مەسیحییەکانی کوردستان.[1]
زانیاریی‌تر دەربارەی ئەم کۆمەڵەیە (لەو بەڵگەنامانەدا) برتیین له:
١- کۆمەڵە، لکی له هەموو شارەکانی کوردستاندا هەیە.
٢- ژمارەی «٤» هەزار تفەنگی مارتینی هەیە، کە «٢٠٠» دانەیان ئێرانییە و ئەوانیتریان تورکین.
٣- زۆربەی سەرۆك خێڵەکانی هەموو کوردستان «بەوانەی رووسیا و ئەرمینیا شەوە»، ئەندامی ئەم کۆمەڵەیەن.

١/٣: ناوەرۆك و بایەخی کۆمەڵەی (یەکێتی کوردان)

ئەگەرچی ئەم کۆمەڵەیە لە روخساردا پێویستییەکی شارستانییانه بووە؛ بەڵام پێکهاتەیەکی خێڵەکییانەی هەبوو.چونکه جگه لەوەی له سەرانی ئەو خێڵانه دروست بووە، کە هێشتا خۆیان گوندنشین، یان ئەگەر گوندنشینیش نەبووبن، بەڵام بیروباوەریان شارستانییانه نەبووە. هۆیەکەیشی ئەوە بووە، کە کۆمەڵگەی کوردستان خۆی، هێشتا کۆمەڵگەیەکی خێڵەکیی بووە و ئەو بنەما بابەتییانەی کە بۆ پێکهێنانی رێکخراوێکی میللی پێویستی دەکرد، وەك: فەرهەنگ، ئابووری، تەکنولۆژی، سیاسی؛ هێشتا لای کۆمەڵگەی کورد نەخەملێبوون. بەڵکو ئەو زوڵم و چەوساندنەوە زۆر مێژینەیەی له ئەستۆی کورد و ئەو بۆشاییه گەورەیەی دوای لەناوبردنی میرنشینەکانی کورد بە گشتی و هەلومەرجی گۆرانکارییه خێراکانی دوای برانەوەی جەنگیش بەتایبەتی؛ وەك پێویستییەکی کتوپڕ، پێکهێنانی ئەم کۆمەڵەیەی زووتر لەوادەی خۆی هێنایە کایەوە. هەر بۆیەش تەمەنی ئەم کۆمەڵەیە، ئەوەندەی تەمەنی سازبوون و له ناو چوونی شۆرشی «١٨٨٠» بری کردووە و لەوە بە دوا، ئیتر شتێك دەربارەی چالاکی ئەم کۆمەڵەیە، لە هیچ بەڵگەنامەیەکدا بەر چاو ناکەوێتەوە.

بەڵام سەرەرای ئەمانەش، پێکهێنانی ئەم کۆمەڵەیە لەو کاتەدا، جگە لەوەی «وەك وتمان»، یەکەمین کۆمەڵەی سیاسی کوردییە، له هەمان کاتیشدا له رۆژگارێکدا، کە «گەلی کورد له رووی کۆمەڵایەتییەوە، دابەش ببوو بە سەر چەندین تیره و هۆز و خێڵی گەورە و

[1] ئەم هەڵوێستەی ئەم کۆمەڵەیە، له بەڵگەنامەکانی ئەرمەن و ئینگلیسدا، بە تەفرەدانی ئەرمەن ومەسیحی ناونراوە. (له تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ١١، ٢٨)

بچووکدا[1] و لەم کۆمەڵە پچرپچڕانەشدا، کە «دڵسۆزیی بۆ بنەماڵە، دڵسۆزیی بۆ خێڵ، دڵسۆزیی بۆ ناوچە، دڵسۆزیی بۆ دین، دڵسۆزیی بۆ مەزهەب، دەکەوتە سەروو هەموو دڵسۆزییەکی‌تری وەك: دڵسۆزیی بۆ نەتەوە، یان بۆ دەوڵەت[2]»، کارێکی یەکجار گرنگە و بە تایبەتیش کە بۆ یەکەمجار لە مێژووی کورددا، ئەو ژمارە زۆرەی سەرۆك هۆز و جوگرافیا بەرینەی کوردستان، خۆی لە خۆیدا کۆ بکاتەوە و پەروەردە و فێریان بکات بۆئەوەی «دڵسۆزیی بۆ نەتەوە و نیشتمانەکەیان، بخەنە سەروو هەموو دڵسۆزییەکی‌ترەوە»،[3] ئەوە ئیتر ئەم کۆمەڵەیە، ڕووداوێکی زۆر تازە و هاوچەرخانەیە و ڕوخساری بزووتنەوەی ئازادیخوازانەی کورد، بە شێوەیەکی نوێتر دەگۆڕێ و دەسەڵات و توانای بزووتنەوەکەش، بە گەورەتر و فراوانتر دەخاتە بەردەم دۆست و دوژمنانی کورد.

بۆیە ئەو لێکۆڵەرەوانەش کە شوێنپێی گەشەکردن و پێگەیشتنی بزووتنەوەی میللی کوردیان هەڵگرتووە، پێیان وایە دەرکەوتنی شێخعوبەیدوڵڵا لەم قۆناغەدا (کە ڕەنگرێژی ئەم بەرنامەیەیە)، دەرکەوتنی ئەو سەرکردانەیە، کە توانای پێشبینی کردنیان، لە مەودای تاقیکردنەوەی خۆیان دوورترە.[4]

لەبەرئەوە ئەم دەستپێشکارییەی شێخعوبەیدوڵڵا، لە پێکهێنانی ئەم کۆمەلەیەدا، نەك هەر بۆ کۆمەڵگەی کوردستان، شتێکی تازە بووە؛ کە لە خەباتی نەپساوی ئەو چەندین سەدەیدا، لە دژی زوڵم و بێدادیی داگیرکەران و بۆ سەندنەوەی مافەزەوتکراوەکانی، پێویستییەکی زۆر گرنگ بووە، بەڵکو لە ناوچەکەدا و بە تایبەتیش بەلای گەلێکی وەك ئەرمەنیشەوە، کە چارەنووس و مێژووی چەوساندنەوەی ئەوانیش، بە دەست هەمان دوژمنانی هاوبەشیانەوە، ئەگەر لە کورد زۆرتر نەبووبێت، کەمتر نەبووە و دەبووایە لەم بوارەدا ئەوان «ئەرمەن»، کە لە زۆر ڕووەوە (لەبەر زۆر هۆ) زۆر لە کورد پێشکەوتووتر بوون؛ زووتر ئەمجۆرە کۆمەڵە و ڕێکخراوانە پێکبهێنن. کەچی ڕێکخراوی لەمجۆرەی گەلی ئەرمەن، ماوەی «٧» ساڵ دەکەوێتە دوای مێژووی پێکهێنانی ئەم کۆمەڵە کوردییەوە؛ کە ڕێکخراوی «هەنجاك»ی ئەرمەنییە و ساڵی ١٨٨٧ پێکهاتووە. لە کاتێکدا کێشەی ئەرمەن، لەو «٥٠» ساڵەی دواییدا، چەند جارێك زەمینەی ئەوەیان بۆ خۆشکرا و چەند جارێکیش بۆیان هەڵکەوت ببنە باس و خواسی نێو دەوڵەتیی. وەك ئەمجارەی دوای برانەوەی ئەم جەنگە گەورەیەی تورکیا و ڕووسیا، کە سەرنجی هەموو ناوچەکە و زۆربەی زلهێزەکانی

---

[1] ساڵح محەمەد ئەمین، ل ١٥٧

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

[3] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

[4] سیامەند. ز. عثمان، ل ٢٢

دنیای بۆ لای خۆی راکێشا و کێشەی ئەرمەن، بووە یەکێك لە بابەتەکانی مشتومڕ و بڕیارەکانی بڕانەوەی ئەم جەنگە و بە ئاشکرا دیاریکردن و پێکهێنانی قەوارەیەکی شێوە ئۆتۆنۆمی، کە ڕێگە بە ئەرمەن بدات، خۆیان کاروباری بەڕێوە بردنی ناوچەکانی خۆیان بگرنە ئەستۆ... ئەم بڕیارەی هەردوو کۆنگرەی سان ستیڤانۆ و بەرلین، بەر لە هەموو لایەك؛ سەرنجی ڕووناکبیرانی کورد و «یەکێتی کوردان»ی بەلای خۆیدا راکێشا. چونکە بەر لە هەموو لایەك، راستەوخۆ لەگەڵ چارەنووسی کێشەی کورد و نیشتمانی کوردستاندا، ڕووبەڕوو دەبووەوە و بووە سەرەکیترین ڕووداوی سیاسی، کە گەلی کورد و کێشەی کوردی خستە بەردەم تاقیکردنەوەی زۆر سەخت و دژوار.

٢- كێشەی ئەرمەن

١/٢: پێشینە و ناسنامەی ئەرمەن:

ئەرمەن لە نەتەوە هەرە دێرینەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستە. سنووریان لە باکوورەوە بە گورجستان و لە خۆرهەڵاتەوە بە زەریای خەزەر و لە باشوورەوە بە دۆڵی سەرووی رووباری دیجلە و لە خۆرئاواشەوە بە رۆژئاوای دۆڵی فورات، یان قەرەسوو دەورە دراوە. بەشی زۆری هەریمەکەیان کەوتۆتە تورکیاوە و بریتییە لە ناوچەکانی دەوروبەری زەریای وان و دۆڵی سەرووی چرووك و ئاراس. دۆڵە بەرینەکانی ئەریوان و رۆخی زەریاچەکانیان بە پیت و پڕ دانەوێڵە و درەختی بەردار و رەزی زۆریان تێدایە. لە هەندێ جێگەشدا پەمووی لێ‌دێتە بەرهەم. مەڕ و ماڵاتیشیان زۆرە. بەڵام بەو هۆیەوە کە کانی مەعدەنیان کەمە، پیشەسازییان زۆر پێشکەوتوو نەبووە. ئاوریشم و لیمۆدۆزییان زۆرە و لە دروستکردنی پارچە چەکی نایابیشدا بە سەلیقەن.

ئەرمەنەکان، هیندوئەوروپایین و زمانەکەشیان لە بنەماڵەی هیند و ئەوروپاییە و بە قسەی هەندێکیش ئاریایی ئێرانین. لە سەرەتادا لە رێگەی «بۆسفۆر»ی تراکی‌یەوە، لە ئەوروپاوە بە ئاسیای بچووکدا تێپەڕیون و ماوەیەك هەر لە ئاسیای بچووکدا ماونەتەوە. دوایی لە ساڵانی (٢٢٠٠)ی پێش زاییندا لەگەڵ «هیتی» تێکەڵ بوون و هەندێ شوێنەواری «هیتی»شیان تێدا ماوەتەوە. لە سەرەتای سەدەی شەشەمدا لە «کاپادۆکی»یەوە رووەو ناوچەکانی ئارارات، یان وەك لە نووسینەکانی ئاسووری‌دا باسکراوە؛ بەرەو ئۆرارتۆ چوون و دەوڵەتی «وان»، یان «ئارارات»یان لەناوبردووە. ئەرمەنەکان بە خۆیان دەڵێن هایك، کە دەبێتە کۆی هایت و بە وڵاتەکەشیان دەڵێن هایسدان، بە واتە جێگە و مەڵبەندی هایگەکان. واژەی «ئەرمەن»یش لە واژەی «ئەرەم»یێ عیبرییەوە وەرگیراوە.

بە گوێرەی نووسراوی مێخی، ئەرمەنستان لە سەردەمی ماددا بە ئۆرارتوو ناوبراوە. ئەم هەرێمەش هەمیشە لەبەر هێرشی شاکانی نەینەوادا بووە. ئەوکاتەی بابلی و مادەکان یەکیان گرت و نەینەوایان داگیرکرد (٦٠٦ پ.ز) هووخشتەر - کیاکزارسین زۆر بە ئاسانی ئەرمەنستانی داگیر کرد. بەمەش وڵاتی ئەرمەن بووە بەشێك لە وڵاتی ماد.

دوای لە ناوچوونی دەوڵەتی ماد، لە سەردەمی هەخامەنشیدا، ئەرمەنستان بووە بەشێك لە هەخامەنشی. داریووشی یەکەم لە نووسینەکانی سەر کێوی بێستوون و تەختی جەمشید و نەخشی رۆستەمدا، ئەرمینیای بە ئەرمینا ناوبردووە و هەرێمێکی ئیمپراتۆریەتەکەی بووە. بەڵام لە سەرەتای دەسەڵاتی داریووشدا ئەرمەنستان لە هەرێمە راپەڕیوەکان بووە، کە دوای شەڕ و کوشتارێکی زۆر، بۆتە بەشێك لە هەخامەنشی. لەوە بەدواوە ئەرمەن شۆڕشی‌تریان

دژی هەخامەنشی نەکردووە. باج و سەرانەیان داوە و لە کاتی پێویستیشدا سەربازیان بۆ پشتیوانیی هەخامەنشی ئامادەکردووە....

بەمجۆرە لەوە چووە لە دەوڵەتی هەخامەنشی نارازی نەبووبن، بۆیە لە کاتی لاوازبوونی هەخامەنشیدا، بەتایبەتیش لە سەردەمی ئەردەشێری دووهەمدا، کە هەرێمەکانی خۆرئاوای ئێران و قوبرس و میسر داوای سەربەخۆییان کردووە، ئەرمەنستان ئارام و بێدەنگ بووە. جگەلەمەش لەباری نەژاد و رەوشت و نەریتەوە جیاوازییەکی بنەرەتییان لەگەڵ ئێرانیگەلدا نەبووە و جیا نەکراونەتەوە.

ئەرمەنستان تا رۆژگاری هێرشی ئەسکەندەر بۆ سەر خۆرهەڵات، هەر بەوجۆرە ماوەتەوە؛ کە ئەسکەندەریش هات، نەچووە ئەرمەنستان. بەڵام دواتر جێگرەکانی ئەسکەندەر ئەرمەنستانیان بە بەشێك لە ئیمپراتۆریەتی ئەسکەندەر داناوە. دوای سەردەمانێکی تریش، کە دەوڵەتی ئەسکەندەر بە شێوەیەکی رەسمی دابەش بووە، ئەرمەنستان بەر بەشی سلووکس (نیکاتوری یەکەم) کەوتووە و ئەوان بەرێوەیان بردووە. ئەم داروبارە هەروا مابووەوە تا «تیوخۆس»ی سێیەم لەگەڵ رۆمەکاندا لە «ماگنزیا» تێشکا. ئەرمەنەکان ئەمەیان بە هەل زانی و سەربەخۆیی خۆیان راگەیاند و دوو رابەری ئەرمەنی «ئارماکسیاس» و «زاریادرس» ئەرمەنستانیان لە نێوان خۆیاندا بەشکرد و بەرێوەیان برد.

لە سەردەمی ئەشکانیشدا ئەرمەنستان هەر بەوجۆرە دەمێنێتەوە، تا میهردادی یەکەمی ئەشکانی هەرێمەکانی خۆرئاوای ئێران، واتە: ماد، خووزستان و بابلی لەدەست سلووکی دەرهێنا. لەم سەردەمەدا ئەرمەنستان لە دژی سلووکی راپەری و جیابووەوە.

لە سەردەمی ساسانیشدا، ساڵی ٣٨٧ ، ئەرمەنستان لە نێوان ساسانی و دەوڵەتی بیزەنتیدا دابەشکرا.

تا پێش ئەوەش ببنە مەسیحی؛ وەك هەموو گەلانی ناوچەکە پێرەوی ئایینە بەرودواکانی خۆرهەڵات بوون. بەڵام لە سەدەی چوارەمدا ئایینی مەسیحی بەناو ئەرمەندا بڵاو دەبێتەوە و دەبنە سەر بە کلیسای کاتۆلیك و بارەگای ئەسقۆفی مەزنیان لە «ئەچمیادزە»ی ئەرمەنستانی رووسە. ئەرمەنستانی رووسیاش کەوتۆتە نێوان «چرووك» و «کروارس»ەوە و بریتییە لە هەرێمەکانی ئەریوان و ئەلیزابوتپول.

لە سەرەتای سەدەی هەشتەوە ئەرمینیا بووە بەشێك لە دەوڵەتی عەرەبی – ئیسلامی. لە ناوەراستی سەدەی یازدەدا دیسانەوە کەوتەوە دەست بیزانسەکان و پاشان سەلجووقییەکان، کە بۆی بوونە مایەی گەلێك مەینەتیی. لە ناوەراستی سەدەی سیازدەدا تەتەر و مەغووڵەکانیش گەلێك سەرگەردانی و کاولکارییان بەسەردا هێنا. لە نێوان سەدەی شازدە و هەژدەدا ئەرمینیا بووە یەکێك لە مەڵبەندە گرنگەکانی ناکۆکی و شەری داگیرکارانەی نێوان عوسمانی و سەفەوی و ئەمەش ئەوەندەی‌تر بووە مایەی دواکەوتنی ئەرمەن.

شاعەباسی یەکەمی سەفەوی، کە دەیانهەزار کوردی لە مەڵبەندی باوباپیرانی خۆیان هەڵکەند و ئاوارەی ناوچە دوورەکانی ئێرانی کردن، هەر بەوجۆرەش دەیان هەزار ئەرمەنی لە خاکی دێرینی خۆیان ئاوارە و دەربەدەر کرد. ساڵی ١٦٣٩ کە ڕێکەوتننامەی زەهاو لە نێوان ئێران و عوسمانیدا ئیمزا کرا و بۆ یەکەمجار کوردستان لە نێوان عوسمانی و ئێراندا دابەشکرا، ئەرمینیاش بە یەکجاریی دابەشکرا: ئەرمینیای خۆرهەڵات خرایە سەر دەوڵەتی سەفەوی و خۆرئاوایشی بەر عوسمانی کەوت. لە جەنگی ساڵانی ١٨٢٦-١٨٢٨ی نێوان رووسیا و ئێراندا، کە ئێران تیایدا ژێرکەوت، بە گوێرەی ڕێکەوتننامەی تورکمانچای (١٨٢٨)، ئەرمینیای خۆرهەڵات بووە بەشێك لە رووسیا. لەم دوا جەنگەی نێوان رووسیا و عوسمانی (١٨٧٨)یشدا لە ڕێکەوتننامەی تەمووزی هەمانساڵدا بەشێکیتریش لە خاکی ئەرمەن کەوتە بەر هێرشی لەشکری رووس.

بەم پێیە، چارەنووس و مێژووی هەردوو گەلی دێرینە و دراوسێی کورد و ئەرمەن، لە زۆر رووەوە لە یەك دەکەن، بە تایبەتی دوای ئەوەی ئەرمینیا وەك کوردستان بووە بەشێك لە ئێران و تورکیا. ئیتر پێوەندیی نێوان ئەم دوو گەلە، بە گوێرەی هەلومەرجی رووداوەکان، بە لایەنی چاك، یان خراپەوە پەرەیان سەندووە، یان هێور بوونەتەوە.

٢/٢: ئەو هۆیانەی کورد و ئەرمەن لە یەك نزیك دەکاتەوە:

داگیرکاران و چەوسێنەرانی مێژوویی هەردوو گەلی ئەرمەن و کورد لە سەدان ساڵ لەمەوبەر و بەتایبەتیش لە سەردەمی عوسمانی و سەفەوییەوە، هەریەك دوژمنی هاوبەشیان بووە و هەر داماویی و دابەشکردن و ڕاگوێزانێك بە سەر کوردیان هێنابێ، بە سەر ئەرمەنیشیان هێناوە.

لەم مەیدانەدا، جگە لەوەی هەردووکیان چەوسانەوەی نەتەوایەتییان لەسەر بووە، هاوکاتیش وەك چۆن لە سەردەمی سەفەوی و قاجاریدا، کوردانی سوننی مەزهەبیان چەوساندووەتەوە، بە هەمان شێوە گەلی ئەرمەن، کە ئایینیان مەسیحییە، چەوسانەوەی ئایینی لە هەردوولای عوسمانی و ئێران لەسەر بووە. چونکە ئەگەرچی ئایینی مەسیحی لە ژێر سێبەری دەوڵەتی ئیسلامیدا بە شێوەیەکی ڕەسمی ناسراوە، بەڵام هەرگیز مەسیحییەك ئەو مافانەی نەبووە کە موسڵمانێك هەیبووە و زۆر جاریش ئەو جیاوازیەیان لێکراوەتە بیانووی چەوساندنەوە و ئازاردان و سووکایەتی پێکردن و تاڵان و کوشتن و باج و سەرانەی زیاتر، لە چاو هاووڵاتیانیتردا. هەرچەندە لە باج و سەرانەدا کوردیش باج و سەرانەی بە هەمان دوژمنی هاوبەش و بە خەزێنەی هەمان دوژمنی هاوبەش داوە و ئەم گوشارەش هەمیشە لە زیادبووندا بووە.

٣/٢: ئەو هۆیانەی لە یەکتری دوور دەخستنەوە:

١/٣/٢: جیاوازیی ئایین و زمان:

ئەگەرچی جیاوازیی ئایین و زمان، لە سەرومری پێکەوە ژیانی کورد و ئەرمەندا، هۆی ناکۆکی و دوژمنایەتی نەبووە و سەدان ساڵی ئارام و ئاسایش و بێ تەنگ و چەڵەمە، پێکەوە ژیاون و ئایین و زمان و نەریتی ئەرمەن، لەناو جەرگەی کوردستانا پارێزراوە. بەلاّم زۆرجاریش مەلا و شێخانی کورد لە لایەك و لە لایەکیتریشەوە لە سەرەتای سەدەی نۆزدە بە دواوە، کە میسیۆنێرانی ئەوروپایی و ئەمەریکایی، بەناوی پەرەپێدان و داکۆکی لە ئایینی مەسێحی، هاتوونەتە ناوچەکە و تیایدا ماونەتەوە، درز و دەلاقەی جیاوازیی ئایینیان لە نێوان ئایینی مەسێحی و گەلانی مەسیحی و گەلانی موسڵمانی دراوسێی ئەرمەن و مەسیحییەکاندا زەقتر و گەورەتر کرد و ئەم جیاوازییەیان کردە بنەمای ناکۆکی و تا ئەم قۆناغە مێژووییەی ئێمە لێی دەدوێین و تا دەستێوەردانی ئەمانە شتێکی وا لە ناو ناواندا نەبووە، کێشە و ئاژاوەیەکیوا، لە نێوان کورد و ئەرمەندا رووینەداوە، شایانی باس بووبێت.

٢/٣/٢: جیاوازیی فەرهەنگیی و ئابووری

بەو هۆیەوە کە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، چەند جارێك گەلی ئەرمەن بۆیان هەڵکەوتووە ببنە خاوەنی دەوڵەت و سەربەخۆیی و بە سۆنگەی ئەوشەوە کە بەشێکی نیشتمانەکەیان لە رووسیادا بووە و رووسیاش لە چاو هەردوو وڵاتی ئێران و عوسمانیدا، وڵاتێکی پێشکەوتووی ئەوروپایی بووە؛ بۆیە هەر زوو بوونە خاوەنی فەرهەنگ و ئەدەبی بەرز و ئەلفبای سەربەخۆی خۆیان و خاوەنی ئۆپێرا و شانۆ و چاپەمەنی و رۆژنامە و لەم بوارەدا ئەرمەن لە ساڵی ١٧٩٤ بەدواوە، واتە ١٠٤ ساڵ بەرلە کورد بوونەتە خاوەنی رۆژنامە و بەڵکو دەیەمین میللەتی خاوەن رۆژنامەن و لەم بوارەدا پێش ئەمریکا و تورکیاش کەوتوون. لەو مێژووەش بەدواوە، ژمارەی رۆژنامەیان هەر لە زیادبووندا بووە، کە لە ساڵی ١٨٤٠ تا ساڵی ١٨٦٦، چوارده رۆژنامەیان لە ئەستەموول و ئەزمیر و شارانیتری تورکیادا بووە.[١]

جگەلەمەش، ئەرمەن لە چاو کوردستاندا زووتر تێکەڵی بازاڕی سەرمایەداریی و بازرگانیی جیهانی بوون، کاری بازرگانیش ئاڵوگۆڕی فەرهەنگیی لەگەڵ خۆیدا دروستدەکرد و زووتر کاری پیشەسازیی و بەتایبەتیش پیشەسازیی دەستیی لە ناویاندا

---

[١] هراند پاسدرماجیان ،تاریخ ارمنستان، ل٣٣١.

گەشەی کرد و زۆربەی بازرگان و وەستا دەسترەنگینەکانی کوردستان بە گشتی و بەتایبەتیش کوردستانی بندەستی عوسمانی، وەك: زێڕگەریی و خانووسازیی و پزیشك و سەڕڕافی و... ئەرمەن بوون.

سەرەڕای ئەمەش، لە قەڵەمڕەوی عوسمانیدا ژمارەیەکی زۆری یۆنانی، لە کاروباری بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عوسمانیدا کار و پلەی گەورەیان بەدەستەوە بووە. بەڵام دوای شۆڕشی خەڵکی یۆنان(١٨٢٨-١٨٣٠)، ئەم یۆنانییانەش دەستیان لە کار کێشایەوە و لە جێی ئەوان ئەرمەنییان دانا. ئەرمەنەکانیش چونکە لە زمانی بیانی و کاروباری دارایی و ڕێکخستن و بەڕێوەبردندا شارەزا بوون، هەر زوو لە وەزارەتخانەکانی دارایی، ناوخۆ، دەرەوە، خوێندن و پەروەردەکردن، دادگا، پۆست و تەلگراف و جێگەی گرنگدا، جێی خۆیان کردەوە و سەرمایەدار و بازرگانەکانیشیان منداڵەکانی خۆیانیان بۆ خوێندنی باڵا دەنارده ئەورووپا بە گشتی و فەرانسەش بەتایبەتی، ئەمانەش لەگەڵ گەڕانەوەیاندا فەرهەنگ و ژیارێکی زۆر جیاوازیان بۆ کۆمەڵگەی خۆیان و کۆمەڵگای عوسمانی دەهێنایەوە...[1] کە ئەمانە هەمووی لە ژینگەی ئەرمەندا، بوونە هۆی سەرهەڵدانی ئاڵوگۆڕی گەورە و گەشەکردنی ژیار و شارستانێتی ئەرمەن.

لە حوزەیرانی ساڵی ١٨٤٩دا، فەرمانڕەوایی یەریڤان دامەزرا و باری ژیانی ئەرمەن ئەوەندەیتر چاکتر بوو. بەم هۆیەوە ئەرمەنەکانی بندەستی عوسمانی، ئارەزووی نزیکبوونەوەی زیاتریان بەرەو ئەرمینیای رووسیا لا پەیدا بوو. ساڵی ١٨٥٠ نزیکەی (٩٠)هەزار ئەرمەنی سنووریان بڕی و چوونە ئەرمینیای بەشی رووسیە. کارگێڕان و سەرانی ئەرمەن، پێش ئەمەش و دوای ئەمەش هەمیشە بە نامە و بە هەموو ڕێگەیەك داوایان لە «چار»ەکانی رووسیا کردووە، تا دەستی یارمەتی هەمەجۆرەیان بۆ درێژ بکەن. هەر بۆیە لەو شەڕانەشدا کە لە نێوان «رووسیا - ئێران» و «رووسیا - عوسمانی» و بەتایبەتیش لە دوا دوو جەنگی ساڵانی (١٨٥٣-١٨٥٦) و (١٨٧٧-١٨٧٨)دا، روویاندا، ئەرمەنەکان بە نهێنی و بە ئاشکرا لایەنگری لەشکری رووسیایان دەکرد و زۆریشیان دایانە پاڵ لەشکری رووس. بەپێچەوانەوە کورد لەو دوو جەنگەی دواییدا پشتیوانیی لە لەشکری عوسمانی کرد.

٣/٣/٢: ژیاندنەوە و دەوڵەتاندنی کێشەی ئەرمەن:

تا پێش ئەو پەنجا ساڵەی دواییش، کە ئەو دوو جەنگەی نێوانی دەوڵەتی عوسمانی و رووسیای تێدا روودا، ئەرمەنەکان چ یاخیبوون و شۆڕشێکیان دژی دەوڵەتی عوسمانی نەکردووە؛ مەگەر ئەوەی کە بەشی زۆری ئەرمەن، گریگۆری بوون و لە ژێر چاودێری پەتریارکی ئەستەموڵدا، سەربەخۆیی مەزهەبی و فەرهەنگی خۆیان پاراستووە و جارجارە،

[1] استانفورد. جی. شاو، تاریخ امپراتوری عثمانی و... ل ٣٤٧-٣٤٨.

که گلەییان لە شێوەی بەڕێوەچوونی ئایینی بووبێت، مەزهەبەکەیان بە کاتۆلیك، یان بە پرۆتستان گۆڕیوە.[1] کە ئەم مەزهەب گۆڕینە لەناو موسڵمان و ناموسڵمانیشدا روودەدات. بەڵام هاتن و جێگیربوونی مسیۆنێرانی ئەمەریکایی لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا بۆ خۆرهەڵاتی ناوەراست،ڕۆڵی گەورەیان لە زیندووکردنەوە و هوشیارکردنەوەی گیانی میللی مەسیحییەکانی ناوچەکەدا گێڕاوە. چونکە ئەم مسیۆنێرانە لەگەڵ هاتنیاندا بۆ ناوچەکە، کەوتوونەتە دامەزراندنی مەڵبەندی فەرهەنگی و لەو مەڵبەندانەشدا دەستیان کردووە بە بڵاوکردنەوەی کلتووری ئەرمەنی. بەڵام لەباتی ئەوەی ئەو کتێبە پیرۆزانەی خۆیان بە زمانی کلاسیك بڵاو بکەنەوە، بە زمانی ناوچەیی چاپ و بڵاویان دەکردنەوە و بەو زمانە ناوچەییەش، جۆرە ئەدەبێکی تازە لە ناویاندا دروستبوو، کە سەرلەبەریان تێی دەگەیشتن و لەناو ئەو ئەدەبیاتە ناوچەییەشدا جگە لە بیروباوەری ئاییني، بیروباوەری تازەی نووسەرانی ئازادیخوازیش بڵاو دەبووەوە، کە گیانی تازەی میللیگەراییان تیادا بڵاودەبووەوە.

بڵاوبوونەوەی ئەم شەپۆلە ئەدەب و فەرهەنگە تازەیەش، نەوەیەکی نوێی لە خوێندەوارانی ئەرمەن پێگەیاند، کە لە دەیەی ١٨٦٠دا هەندێ لەم رووناکبیرانەی ئەرمەن، تێکەڵ بزووتنەوەی تورکەلاوەکان بوون.[2]

راپەڕینی نەتەوەکانی باڵکان (١٨٧٥ – کە ئەوانیش هەر مەسیحی بوون)، کە ئەورووپا بە گشتی و رووسیا بەتایبەتی پشتیوانی لە رزگارکردنیان کرد، زەنگێکی‌تری هوشیارکەرەوەی ئەرمەن بوو. بۆیە بە هەمان هیوای پەیداکردنی پشتیوانی رووسیا و ئەوروپا، لە دوا جەنگی ١٨٧٧–١٨٧٨ی نێوان عوسمانی و رووسدا، بە نهێنی و بە ئاشکرا پشتیوانییان لە لەشکری رووس، دژی عوسمانی کرد و لە هەندێ ناوچەشدا شانبەشانی لەشکری رووسیا چەکیان هەڵگرت. ئەمەش بووە هۆی ئەوەی لە گەرمەی ئەم جەنگە و دوای برانەوەی، هێزەکانی عوسمانی زنجیرەیەك تۆڵەسەندنەوە لە ناوچەکانی بایەزید و دیادین و ئەلاشگیردا دەست بە رەشەکوژی ئەرمەن بکەن، کە هەر بە تەنیا لە شارێکی وەك بایەزیددا ٢٤٠٠ ئەرمەنی بکوژن.[3] هاوکاتیش ئەرمەن‌نشینەکانی کارس، باسن و وان، زیانی زۆریان بەرکەوت.

لەمبارە تەنگانەیەدا کارگێڕانی ئەرمەنەکانی ئیمپراتۆری عوسمانی، ناچاربوون داوا لە سەرفەرماندەی هێزەکانی رووسیا بکەن، تا لە رێکەوتننامەی ئاشتی داهاتووی نێوان خۆیان و عوسمانیدا، پاراستنی ئەرمەن دەستەبەر بکرێ. سەرفەرماندەش دوای وەرگرتنی رەزامەندی تزار (ئەلکساندەری دووەم)، بە خۆشییەوە قایل بوو بەوەی لەو رێکەوتننامەیەدا

---

[1] استانفورد. جی. شاو، تاریخ امپراتوری عثمانی و... ل ٣٤٥

[2] هەمان سەرچاوە، ل ٣٤٨

[3] هراند پاسدرماجیان، تاریخ ارمنستان، ل ٣٧٨

داخوازییەکانی ئەرمەن باس‌بکات، کە ریفۆرمێکی لە دەسگاکانی بەڕێوەبەرایەتی ناوچە ئەرمەن‌نشینەکانی عوسمانی و پێکهێنانی نیمچە خودموختارییەکی ئەو ناوچانەی کە خۆیان دەیانوت زۆربەیان ئەرمەنین وەك: ئەرزەڕۆم، وان و مووش دەست‌پێبکرێ.

کۆنگرەی سان‌ستیڤانۆ لە ٣ی مارتی ١٨٧٨دا، لە نێوان رووسیای سەرکەوتوو و تورکیای ژێرکەوتوودا بەسترا و گرینگترین مەرجەکانی رووسیا، کە لەم ڕێکەوتننامەیەدا بە سەر عوسمانیدا سەپێنرا (وەك پێشتر وتمان)، پێکهێنانی دەوڵەتێکی قەوارەگەورە و سەربەخۆ بوو بۆ بولگارستان لە خۆرئاوای ئیمپراتۆری عوسمانی و لە خۆرهەڵاتیشا ناوچەکانی: باتۆم، ئەردەهان، کارس، بایەزید و ئەلاشگیردی پێبرا. بەڵام رووسیا پابەند بوو شاری ئەرزەڕۆم، کە هێزەکانی داگیریان کردبوو، چۆڵی بکات و بیداتەوە دەست عوسمانی. هاوکات بە پێداگری «نەرسێز»ی پەتریارکی نوێنەری ئەرمەنەکانیش، کە لە کاتی بەستنی کۆنگرەکەدا خۆی چووە سان‌ستیڤانۆ و هیوا و پێشنیاری لە رووسیا ئەوە بوو، یارمەتی و هاوکارییان بکات، بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی سەربەخۆ. بەڵام رووسیا (کە دواتر باسی‌دەکەین)، بەجۆرێکی‌تر بیری لە کێشەی ئەرمەن دەکردەوە و بە چاکی زانی بۆ دڵنەوایی ئەرمەن و لە بەرانبەر ئەو هاوکارییەی بە نهێنی و بە ئاشکرا لەتەك رووسیادا، دژی عوسمانی کردبوویان و بۆ تۆڵەسەندنەوەش لە کورد، بەرانبەر بەو هاوکارییەی لەگەڵ تورك دژی رووس کردیان، بڕیارێکیان لە دووتوێی بەندی ١٦ی پەیماننامەکەدا لە چاکەی ئەرمەنەکان نووسی، کە بەمجۆرە دارێژرا:

> «لەبەرئەوەی ئەو ناوچە ئەرمەن‌نشینانەی، کە هێزەکانی رووس داگیریان کردووە و دەبێ بدرێنەوە بە دەوڵەتی عوسمانی و لەمەشدا گریمانی ئەوە دەکرێت دوژمنایەتییەك لەو ناوچانەدا دروست‌بێت و زیانێك بە پێوەندی چاکەوەبووی نێوان ئەو دوو دەوڵەتە بگەیەنێ، بۆیە بابیعالی پابەند دەبێت، بە پەلە بەڕێوەبەرایەتییەکی ئۆتۆنۆمی تایبەت بە داخوازییە پێویستەکانی ناوچە ئەرمەن‌نشینەکان پێك‌بهێنێ و ئاسایش و پاراستنی گیان و ماڵیشیان لە چەرکەس و کورد دەستەبەر بکات.»[1]

لە سەرەتادا نوێنەری دەوڵەتی عوسمانی بە خۆشییەوە پێشوازیی لە داخوازییەکانی ئەرمەن کرد. چونکە هێشتا تەمی تێشکانەکانی خۆی، لە بەرامبەر رووسیا و مەرجەکانی رووسیادا، لێ‌نەڕەویبوونەوە و لەوەش دەترسا رووسیا بۆ هەمیشە لەو ناوچە داگیرکراوانەدا (ئەرمەن‌نشینەکانی تورکیادا) بمێنێتەوە.

بەڵام کە لەوە دڵنیا بوو رووسیا ئەو ناوچانە چۆڵ دەکا و دواییش کە لە داخوازییەکانی ئەرمەن وردبووەوە و تێگەیشت چارەنووسی ئەو ناوچانە دەکەونەوە چنگ خۆی و لە ژێر

---

[1] هراند پاسدرماجیان، تاریخ ارمنستان، چاپ دوم، ١٣٧٨ش، ل ٣٧٩

چاودێریی خۆیشیدا ئەو ریفۆرمانــە سازدەکرێن، ئەوسا بــە پشــتیوانیی ئینگلیــس داوای لــە نوێنەری رووســیا کــرد، تــا ئـاڵوگۆڕێك لــە دەقەکــەدا بکــرێ و لــە جیــاتی واژەکــانی «بەڕێوەبەرایەتییەکی ئۆتۆنۆمی»، بکرێنە: «چاکەکاری و ریفۆرم».

رووسیاش بەمە رازی بوو. کەچی ئــەم ئـاڵوگۆڕە ئینگلیســی قــایل نــەکرد و هێشــتا لــەوە دەترسا رووسیا ئەم بەندە بکاتە سۆنگەی چۆڵنــەکردنی ناوچــە ئەرمەننشــینەکان و بەمــەش رووسیا، دەسەڵات لەو ناوچانەدا زیاد بکات. لە کاتێکدا ئەم بەندە بۆ ئەوە دارێژرا، تا پێش ئەوەی لەشکری رووس ئەو ناوچانە چۆڵ بکات، ئەو ریفۆرمە خێرایە، لەو ناوچانەدا بکرێـن و هەر لەبەر ئەمەش بوو نوێنەرانی ئەرمەن لە دیار رێکەوتننامەکە ئامادە بوون.

بەڵام ئینگلیس پێی داگرت، کە دەبێ ئەو ئـاڵوگۆڕە لــەو بــەندەدا بــەجۆرێك بێــت، تــا رووسیا دەستبەجێ و پێش ئەو ریفۆرمە، ئەو ناوچانە چۆڵ بکات.[1]

ئەمــەش وایکــرد ئــەم بــەندە جێبــەجێ نــەکرێت. چونکــە ســەرۆکوەزیرانی ئینگلیــس (دیسرائیلــی) دەیخواســت بــە هــەر نرخێکــی بــووە، تەقــەللا بــدات دژایــەتی ســەرلەبەری رێکەوتننامەکە بکات. بەتایبەتیش ئەوەندەی پێوەندی بە پێکهێنانی دەوڵــەتی بولگارستانەوە هەبوو، کە لە ئاکامیشدا خواستی ئینگلیس سەریگرت و رووسیای ناچارکرد چاوپۆشیی لــەو رێکەوتننامەیە بکات و لە رێکەوتننامەیەکیتردا لە بەرلین بریارنامەیتر بنووسرێت.[2]

لە نێوان ئیمــزای رێکەوتننامــەی سانســتیڤانۆ و بەرلینیشــدا، سیاســەتی ئینگلیــس، کــە دیسرائیلــی هەڵیدەسووراند، بەجۆرێك کاری دەکرد، کە هەمیشە و تەنیا و تەنیا بەرژەوەندی ئینگلیســی لەبــەرچاو دەگــرت و دەیویســت بــە هــەر نرخێــك بــووە، نەیــەڵێت ئیمـــپراتۆری عوســـمانی لاواز بێــت، بەتایبـــەتیش زۆر دژایـــەتی بـــەندەکانی پێکهێنـــانی بولگارســـتانی سەربەخۆی دەکرد. ئەم سیاسەتەش رووسیای ناچارکرد کــە هــەر بــە ناوچــەکانی: بــاتووم، ئەردەهان و کارس رازیبێ و چاوپۆشی لــە ئەڵاشــگیرد و بایــەزید بکــات، کــە بەشــی زۆری ئەرمەنەکانی ئەو ناوچانە زیانمەند بوون. هاوکاتیش دیسرائیلــی لە چــواری تــەمووزی ســاڵی ١٨٧٨دا، بە نهێنی لە دوورگەی قوبرس، لەگەڵ عوسـمانییەکاندا پەیمانێکیان بەست، تێیدا ئینگلیس پابەند بوو، تا پێش جێبەجێکردنی ئەو ریفۆرمەی تایبەتە بە ئەرمەنەکان، رووســیا ناچــار بکــات ناوچــە ئەرمەننشــینەکانی عوســمانی چۆڵبکــات. لــە بەرامبــەردا ســوڵتانی عوســمانیش پابــەند بــوو بــەوەی بــەڵێن بــدات: «ریفۆرمێــك ســەبارەت بــە چــاککردنی بــەڕێوەبردنی کاروبــار و پاراســتنی مەســیحی و کەمەنەتــەوەکانیتری ســەر بــە دەوڵــەتی عوســمانی، کە لە هەمان ئەو ناوچانەدا دەژین، بگرێتە ئەستۆ».[3]

---

[1] هراند پاسدرماجیان، تاریخ ارمنستان، چاپ دوم، ١٣٧٨ش، ل ٣٨٠

[2] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨٠

[3] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨٠

له یاداشتی ئەم چاکەیەشدا، کە ئینگلیس بۆ دەوڵەتی عوسمانی دەکات، دوورگەی قوبرسی دەدرێتێ.[1]

ئەرمەنەکانیش لای خۆیانەوە دەستەیەکیان پێکهێنابوو تا لە کۆنگرەکەدا داکۆکی لە مافی خۆیان بکەن.[2] ئەم دەستەیە لە ئەستەموولەوە بەرەو بەرلین، بە شارەکانی: رۆما، پاریس و لەندەندا تێپەرین و لە لەندەن لە لایەن ئینگلیزەکانی دۆستی مەسیحییەکانی خۆرهەلاتی ناوەراست پێشوازییان لیکرا. لە بەرلینیش لە لایەن بسمارك و دیسرائیلییەوە بە توندی رێی بەشدارکردنی کۆنگرەیان لێگیرا. بەلام بە پێچەوانەوە لە لایەن سەرۆکی نوێنەرایەتی فەرانسە و دوو ئەندامی‌تری نوێنەری ئینگلیسەوە، (وادینگتن و لورد سالیسبوری) بە گەرمی پێشوازییان لێکرا.[3]

داخوازییەکانی ئەرمەن، بریتی بوون لە: ریفۆرمێکی پێویست و گشتی، بۆ چارەسەری دەسبەجێ و خێرای بارودۆخی زۆر دژوار و شێواوی ناوچەی ئەرمەنشینەکان و بەتایبەتیش لە ئەرزەرۆم، مووش، وان و پێکهێنانی بەرێوەبەرایەتییەکی پۆلیسی هاوبەش، لە تورك و ئەرمەن و دانانی فەرمانرەوای مەسیحی بۆ ناوچەکانی خۆیان.

ئەم داخوازییانەی ئەرمەنەکان داوایاندەکرد، ئەگەر بۆیان جێبەجێ بکرایە، ئەوا دەبووە شێوەیەکی خودموختاری، وەك ئەوەی کە لە سالی ۱۸٦۱دا بە خەلکی لبنان دراوە.[4]

پەیماننامەی بەرلین، دوای مانگێك دانووساندن و راگۆرینەوە ئیمزاکرا و گرنگترین ئالوگۆرێکیش کە سەبارەت بە کێشەی ئەرمەن بەسەر رێکەوتننامەی سانستیڤانۆدا هێنرا، بریتی بوو لە: «رووسیا لە هەنگاوی یەکەمدا، بە ناوچەکانی باتۆم، ئەردەهان و کارس رازی دەبێ و دەسبەرداری ئەلاشگیرد و بایەزید دەبێ.»

لە لایەکیتریشەوە بەندی ١٦ی بریارنامەی سانستیڤانۆی تایبەت بە ئەرمەن، دەبێتە بەندی ٦١ و بەمجۆرە دادەرێژرێتەوە:

> **«بابیعالی پابەندی ریفۆرمێکی بە پەلەی پێویستییەکانی ناوخۆی ناوچە ئەرمەننشینەکان دەبێ، کە ئاسایشیان لە چەرکەس و کورد دەستەبەر بکات. بۆئەمەش بابیعالی پابەندی ئەوە دەبێ: ناوبەناو ئاکامەکانی چۆنیەتی بەرێوەچوونی ئەم ریفۆرمە، بەو دەوڵەتانە رابگەیەنێت، کە چاودێری جێبەجێکردنە کە دەکەن.»**[5]

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ۳۸۱

[2] دەستەی نوێنەرایەتی ئەرمەن بۆ کۆنگرەی بەرلین، بریتی بوون لە: خریمیان هایریك، قەشە نەربەی، میناس راز و پاپازیان.

[3] هراند پاسدرماجیان، تاریخ ارمنستان، ل ۳۸۱

[4] هراند پاسدرماجیان، تاریخ ارمنستان، ل ۳۸۳

[5] هەمان سەرچاوە، ل ۳۸۳

تایبەتمەندیتی ئەم بەندە، بە بەراورد لەگەڵ بەندی ١٦ی پەیماننامەی سانستیڤانودا، لەوەدا بوو کە ریفۆرمە لەبەرچاوگیراوەکان بە پێویست نەزانران و هێشتیانەوە بۆ دوای کشانەوەی هێزەکانی رووس و لە لایەکیتریشەوە ئەوەی کە لەم بەندەدا دەبوایە بۆ ئەرمەن بهێنرێتە دی، بە تەنیا نەکەوتە ئەستۆی بابیعالی؛ بەڵکو کەوتە ئەستۆی نێودەوڵەتیی و ژێر چاودێری هەموو دەوڵەتانی زلهێز، کە بەمەش وەك «دۆك ئارجیل» وتوویەتی: هەرکارێك بخرێتە ئەستۆی گشت، کەس خۆی بە خاوەنی نازانێ.[1]

ئەرمەنەکان خۆیان پێیان لەسەر ئەوە دادەگرت و مەبەستیان بوو ئەم خودموختاری و ریفۆرمکارییە، بەتایبەتی لە ناوچەکانی: ئەرزەرۆم، مووش و واندا ئەنجامبدرێت. چونکە جەختیان لەسەر ئەوە دەکرد، کە گوزەرانی ئەرمەن لەو ناوچانەدا، لەوپەڕی دواکەوتوویی و ژێردەستەی خەڵکانی لە خۆیان دواکەوتووتر بوون.[2]

بەڵام بەندەکانیتری پەیماننامەی سانستیڤانۆ و بەرلین، لە روویەکیترەوە بوونە یارمەتیدەر و پشتیوانێك بۆ دەوڵەتی عوسمانی. چونکە دیسرائیلی (سەرۆك وەزیرانی ئینگلیس) شوێنی تورکیای وەك قەڵا و بنکەیەك، بۆ سەرەڕێی بەرەو هیندستان دەزانی و هەر لەبەرئەمەشبوو ئینگلیس گوێی خۆی لەوە خەواند، کە ملیۆنان مەسیحیتر، لە نیمچە دوورگەی باڵکاندا، وەك کۆیلە لە ژێر ستەمی عوسمانیدا مابوونەوە.[3]

رووسیاش ئەوەندە دەربەستی چارەنووس و بەرژەوەندی ئەرمەن نەبوو، بۆیە زۆر پێداگریی و گوشاری نەدەخستە سەر تورکیا و لەمەشدا پێشینەی تاقیکردنەوەیەکی لەوجۆرەی لەگەڵ گورجستان و وڵاتانی باڵکاندا هەبوو؛ کە نهێنی ئەو تاقیکردنەوەیە، دواتر سیاسەتمەدارێکی ئەوکاتەی رووسیا، زۆر بێپەردە و دزێوانە، لای (ئەی. ج. دیلن)ی سیاسەتمەداری ئیرلەندی درکاندوویەتی و وتوویەتی: «ئێمە دوو جۆر ئاکارمان لەگەڵ گەلانی مەسیحی خۆرهەڵاتی ناوەراستدا هەیە، کە هەردووکیمان لە تاقیکردنەوەکانماندا لەگەڵ بولگارستان بەدەستهێناوە. یەکێکیان ئەوەبوو کە لە سەدەی هەژدەدا گورجستان کەوتە بەر هێرشی ئێران؛ (وەك هاوڕێ و هاوپەیمان) داوای یارمەتی و پشتیوانییان لە ئێمە کرد، تا بە دەنگیانەوە بچین. ئێمەش پێمان وتن: لە شوێنیترەوە سەرقاڵین و ناتوانین یارمەتیتان بدەین... بەڵام کە ئێران وڵاتەکەیانی تالان و کاولکرد و دوو لەسەرسێی دانیشتووانیانی رەشەکوژ کرد، ئەمجارەیان گورجییەکان (وەك ستەمدیدە و بێدەسەڵات) هانایان بۆ هێنایین؛ ئەمجارەیان ئێمەش لەسەریان هاتینە دەنگ و بەشداری جەنگ بووین؛ بەڵام نیشتمانەکەیانمان بە نیشتمانی خۆمانەوە لکاند!

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨٤

[2] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨٤ (مەبەستیشیان لە: خەڵکانی لە خۆیان دواکەوتووتر، گەلی کورد بوو!)

[3] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨٥

سەبارەت بە بولگارستانیش، بە پێچەوانەوە کەوتەوە و خۆمان تووشی هەڵەیەك کرد. چونکە پێش ئەوەی بیەڵێن دوو لەسەرسێی دانیشتووانیان رەشەکوژ بکەن، (بێهیچ مەرج و پەیمانێك) بە هاواریانەوە چووین و لە چنگ ستەمی تورکمان رزگار کردن. کەچی ئێستا وا کەوتووەتەوە: ئەو برا بچووکانەی بولگارستان دوژمنایەتیمان دەکەن! لەبەرئەوە بریارمان داوە ئیتر هەمان هەڵە، لەگەڵ ئەرمەن و دانیشتووانی مەکدۆنیاشدا دووبارە نەکەینەوە.[1]

ئەم سیاسەتە، دوای کوشتنی ئەلسکاندری دووەم و هاتنە سەرکاری گرووپەکەی «پوبیبە دونستسف»یش لە ناوخۆی رووسیادا هەر بەوجۆرە هەڵدەسوورا و سیاسەتی بە زۆر بە رووسیکردنی هەموو گەلانی «نا – رووس»یان بەرانبەر ئەو گەلانە گرتبووەبەر، کە وەك میللەتانی فینلەند، بالتیك، پۆڵۆن و ئەرمەن پێشکەوتوو بوون.[2]

ئەم هەڵوێست و کەللەرەقییەی رووسیا بەرامبەر ئەرمەن، بەوەی کێشا وردەوردە ترسی ئەوەی لا دروستکردن، نەکەن بەراستی ریفورمی بریاردراو، لە شارانی ئەرمەننشینی عوسمانیدا ئەنجامبدەن، کە هەنگاو بەرەو خودموختاری دەگرێتەبەر و دوایی دەبێتە زەمینەخۆشکردن بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی سەربەخۆی ئەرمەن و ئەم دەوڵەتەش دەبێتە چاولێکەریی و هاندەرێك بۆ ئەرمەنەکانی ناو رووسیا و دواییش دەبێتە دیوار و بەربەستێك لە بەردەم چوونە پێشەوەی رووسیادا بەرەو ئاسیای بچووك.[3]

لەم هەلومەرجەدا، ئینگلیس بە پێچەوانەی رووسیاوە دەجووڵایەوە. چونکە لە کاتێکدا دەیویست وڵاتانی باڵکانیش پێشبکەون و گەلانی مەسیحی خۆرهەڵاتی ناوەراستیش ئازاد بن، کەچی هاوکاتیش دەیویست دەسەڵاتی رووسیایان بەسەرەوە نەمێنێ.

بەڵام دواتر، ئینگلیسیش بەو ئەنجامە گەیشت کە ئازادبوونی ئەو گەلانە، دەبێتە هۆی بەشێنەیی هەڵوەشاندنەوەی ئیمپراتۆری عوسمانی. ئەوسا ئینگلیسیش بەو ئاکامە گەیشت کە دەبێ لە جێی ئیمپراتۆری عوسمانی، دەوڵەتی تازەتر، لە گەلانی وەك: عەرەب، ئەرمەن و کورد دروست بکات.[4]

ئەم ئاڵوگۆڕە لە سیاسەتی ئینگلیسدا بەرامبەر تورکیا، هەر زوو لە لایەن خودی سیاسەتمەدارانی ئینگلیسەوە هەستی پێکراوە و باسی لێوەکراوە. بەتایبەتی لە لایەن «لۆرد برایس»ی نووسەری گەورە و سیاسەتمەداری ئینگلیزی، زۆر بە ئاشکرا درکاندوویەتی، کە: «کارەکە لەوەدا نەماوە، بە هەر نرخێك بووبێت، دەبێ ئیمپراتۆری تورکیا زیندوو بکەینەوە،

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨٦

[2] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨٧

[3] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨٧

[4] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨٧

بەڵکو دەبێ تێبکۆشین و سەرنجبدەین، تا بزانین بە کامە ڕێگا و بە چ هۆیەك دەتوانین ئەلتەرناتیڤێك بۆ تورکیا دروستبکەین.»[1]

لەمەش ڕوونتر، سالیسبووری وەزیری دەرەوەی کابینەی دیسرائیلی و سیاسەتمەداری ئینگلیزی، کە خۆی لە کۆنگرەی بەرلیندا نوێنەری ئینگلیس بووە؛ کەچی هەر خۆی زوو بەو ئاکامە گەیشتووە، تا بڵێت: «ئەو لایەنگیریی و پشتیوانییەی ئێمە، لە یەکپارچەیی خاکی ئیمپراتۆری تورکیا لە کۆنگرەی بەرلیندا نواندمان، وەك ئەوە وابوو: گرەو لە سەر ئەسپێکی چەمووش بکەین».[2]

بەڵام دیسرائیلی، سیاسەتی هەڵەی خۆی بەرامبەر تورکیا درێژە پێدا و بۆئەمەش، بەڕێوەبەرایەتی کونسوڵگەکانی خۆی، لە ئاسیای بچووك و لە ئەرمەنستاندا فراوانتر کرد و «٨» کۆنسوڵی سەر بە لەشکری خۆی، بە سەرۆکایەتی «مێجەر ترۆتێر»ی سەرکۆنسوڵی ئەرزەرۆم و «مێجەر چارلز ویلسن»ی سەرکۆنسوڵی «سێواس»ی بۆ ئەو ناوچانە نارد، کە ئەرکی ئەو کۆنسوڵانە ئەوە بوو: هەواڵ و داروباری ئەو ناوچە و شارانە، بە ئینگلیس ڕابگەیەنن، تا دەوڵەتی ئینگلیس بتوانێ لەبەر ڕۆشنایی ڕاپۆرتەکانیاندا ئاگاداری بارودۆخەکە بێت.[3]

لە لایەکی تریشەوە فەرمان درا بە «سیر هنری لایارد»ی باڵوێزی گەورەی ئینگلیس، لە ئەستەموول، تا بە گوێرەی بەرژەوەندی دەوڵەتی عوسمانی، پێوەندی بەردەوامی لەگەڵ سوڵتاندا هەبێت و گوشار بخاتە سەر سوڵتان، بۆئەوەی ئەو ریفۆرمانەی لە بەندی ٦١ ی کۆنگرەی بەرلیندا، سەبارەت بە ناوچە ئەرمەننیشنەکان، بەڵێنیان دراوە، دەست بە جێبەجێکردنیان بکرێت.

لەم پێناوەشدا سالیسبوری پرۆژەی ریفۆرمێکی گەلاڵە کرد، کە کاروبارەکانی بەڕێوەبەرایەتی پۆلیس و دارایی و یاسا، لە ناوچە ئەرمەننشینەکاندا، بە چاودێری وڵاتانی ئەورووپا دیاریدەکرد.

سالیسبوری بۆئەوەش ڕەزامەندیی سوڵتان بە لای جێبەجێکردنی پرۆژەکەدا ڕابکێشێت، بە بیریشیدا هات، قەرزێکی «٦» ملیۆن لیرەییش بە پرۆژەکە پێشنیار بکات.[4]

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨٨

[2] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨٧

[3] هەمان سەرچاوە، ل ٣٩٠

[4] ا هەمان سەرچاوە، ل ٣٩٠

لەم سەروبەندەشدا هەموو ئەو راپۆرتانەی لە لایەن کونسوڵگەکانی ئەو ناوچانەوە بە ئینگلیس دەگەیشتن، باسی ئەومیان دەکرد، کە ئەرمەنەکان لە ژێر زوڵم و ستەم و رووتاندنەوەدان.[1]

سالیسبوری هەر لە تەقەللادا بوو، بەڵام چونکە سوڵتان عەبدولحەمید لەوە دڵنیا بوو، کە هێشتا دیسرائیلی دەستی دەڕوات و پشتیوانیی لێدەکات، بۆیە گوێی خۆی لە سالیسبوری خەواندبوو.

لە مانگی مایسی ١٨٨٠دا، گلادستۆن لە جێی دیسرائیلی بووە سەرۆکوەزیران. بەڵام ئەم بە پێچەوانەی سەرۆکوەزیرانی پێشووەوە، دۆستی ئەرمەن بوو. «گوشن»ی لە جێی «هنری لایارد» کردە گەورە باڵوێزی ئینگلیس لە ئەستەموول و «لورد ئیرلگرانڤیل»یشی بۆ ئەوە کردە وەزیری کاروباری دەرەوە، تا بە شێوەیەکی رەسمیی، سوڵتان لە جێبەجێکردنی بەندەکانی پەیماننامەی بەرلین ئاگادار بکاتەوە و بۆئەوەش بە تەواوی مل بە سوڵتان بدەن؛ کەشتییەکی جەنگییان بۆ هەرەشە ناردە ئەزمیر، تا ئەگەر سوڵتان سەرپێچی کرد، دەست بە سەر گومرگی ئەو بەندەرەدا بگرن.

باڵوێزی گەورەی ئینگلیسیش لە ئەستەموول (گۆشن)، یەکسەر دوای دەستبەکاربوونی، بە فەرمانی دەوڵەتەکەی لەگەڵ گەورە بەرپرسانی عوسمانیدا کەوتە دانووساندن و گفتوگۆ بۆ راپەڕاندنی بەندی ٦١ی بەرلین. بەڵام کە هەستی کرد گوێی لێناگیرێ و بەقسەی ناکەن؛ یادداشتێکی نارەزاییدا بە دەوڵەتی عوسمانی و بەدوایدا نوێنەرانی وڵاتانی زلهێزی ئەورووپاش، لە یانزەی حوزەیرانی ١٨٨٠دا، یادداشتێکی لەو بابەتەیان دایە عوسمانی و تیایدا بە ئاشکرا رایانگەیاندبوو کە دەوڵەتەکانیان ناتوانن لەوە زیاتر چاو لە جێبەجێنەکردنی ئەو ریفۆرمانە بپۆشن.

بابیعالیش لە «٥»ی تەمووزی ١٨٨٠دا، وەڵامی دانەوە و تیایدا ئەوەی نیشاندابوو کە لەو بارەیەوە نیازی بە دەنگەوەچوونیانی نییە. ئەمجارە زلهێزەکان بە هەرەوەز، لە ٧ی تەمووزدا یادداشتێکی توندیان لە وەڵامی نامەی ١١ی حوزەیراندا بۆ دەوڵەتی عوسمانی ناردەوە و داوای جێبەجێکردنی دەسبەجێی بەندی «٦١»یان لێکردەوە.

بەڵام دەوڵەتی عوسمانی دیسانەوە لە کۆڵ خۆی دەکردەوە و ئاماژەی بەوە دەکرد کە سوڵتان توانای راپەڕاندنی ئەو ریفۆرمەی نییە. بۆیە وەزیری دەرەوی ئینگلیس، لە ١٢ی کانوونی ١٨٨١دا، داوای لە باڵوێزەکانی ئینگلیس، لە: پاریس، بەرلین، ڤییەنا، سنپترزبۆرگ و رۆما کرد، تا ئەو وڵاتانەی تیایدان، گوشار بخەنە سەر دەوڵەتی عوسمانی و ناچاری بکەن بەڵێنەکانی خۆی، بۆ ئەو ریفۆرمانەی دەربارەی ئەرمەن، جێبەجێ بکات.[2]

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ٣٩٠

[2] ارمنستان، ل ٣٩١-٣٩٢

٤/٢ هەڵوێستی کورد لە کێشەی ئەرمەن:

ئەو رووداوە سیاسی و نێودەوڵەتییە خێرایانەی لە ماوەی نێوان دوو کۆنگرەی نێو دەوڵەتیدا، بۆ ئەرمەن هەڵکەوت؛ کە ماوەی نێوان هەردوو کۆنگرەکەش، هەر تەنیا (٤) مانگ (٥٣، مارتی ١٨٧٨–١٣ی تەمووزی١٨٧٨) بوو؛ زەمینەیەکی وای بۆ رەخساندن، کە بۆ یەکەمجار لە مێژووی سیاسی ئەرمەندا، کێشەکەیانی لە ئاستێکی نێودەوڵەتیدا، گەیاندە بریار لە سەردان و هەموو دەوڵەتە زلهێزەکانی ئەو رۆژگارەش، ئاگادار و پشتیوانی ئەو بریارە بن.

ئەم ئاکامە، چەند بۆ گەلی ئەرمەن دەستکەوتێکی سیاسی و سەرکەوتنێکی نەتەوەیی گەورە و چەند بۆیان هەبوو لەو پێناوەدا تەقەللای هێنانەدی مافە رەواکانی خۆیان بدەن، بەلاَم هاوکات بۆ کورد، جێی سەرسوورمان و داچڵەکین بوو. چونکە لە کاتێکدا کورد خۆی بۆ کارێکیتری چارەنووس‌ساز کۆدەکردوەوە و تەقەللا و کۆششی یەکدەخست، بۆ رزگار بوون لە زوڵم و ستەمی سەدان ساڵەی داگیرکارانی، کەچی لە لایەکەوە:

١- هەردوو بەندی (١٦) و (٦١)ی بریارنامەی هەردوو کۆنگرەی (سان‌ستیڤانۆ) و (بەرلین)، جەخت لەسەر ئەوە دەکەن کە ریفۆرمێکی نزیك بە ئۆتۆنۆمی، بۆ ناوچە ئەرمەن‌نشینەکان پیادە بکەن! کە وەك خودی ئەرمەنەکان لەو کاتەدا دەیانسەلماند و پێیان لە سەر دادەگرت؛ مەبەستیان لەو ناوچە ئەرمەن‌نشینانەش، ناوچەکانی: وان، ئەرزەرۆم، مووش و دیاربەکر بوو، کە وەك خۆیان دەیانوت: لەو شوێنانەدا ئەرمەن زۆرینەی دانیشتووانیان پێکدێنا.[1]

لەمەشدا، نەك هەر مەبەستیان لەوەبوو کە ئەو ناوچانە زۆرینەیان ئەرمەنن؛ بەڵکو رووناکبیران و سیاسەتمەدارانی ئەرمەن، کە «باسی ئەرمینیای گەورە، یا ئۆتۆنۆمی و سەربەخۆیی ئەرمینیایان دەکرد، مەبەستیان هەموو ئەو ناوچانە بوو، کە رۆژێ لە رۆژانی زوو، زۆرینەی دانیشتووانیان ئەرمەن بوون، یان لە ژێر دەستی ئەو دەوڵەتانەدا بوون، کە کاتی خۆی ئەرمەنەکان دایانمەزراندبوون. هەر بۆ وێنە: شاری دیاربەکر و دەوروبەری (بەلای ئەوانەوە) ناوجەرگەی ئەرمینیایە. ئەمجۆرە بیرەش لە چاپەمەنی و ئەدەب و خەباتی رۆژانەی ئەرمەندا، زۆر زەق و بە جۆرێکی سەرنجڕاکێش رەنگی دابووەوە.»[2]

٢- لە لایەکیترەوە، لە دەقی هەردوو بەندی (١٦) و (٦١)ی هەردوو رێکەوتننامەکەدا، بە ئاشکرا و بێ‌پێچ و پەنا، جەختیش لەسەر ئەوە دەکەن، بۆ ئەنجامدانی ئەم ریفۆرمە بۆ ئەرمەنەکان، دەبێ پاراستنی سەر و ماڵی ئەرمەن، لە «کورد» و «چەرکەس» دەستەبەر بکرێ! بە واتەیەکیتر: دەبێ لەو ناوچانەدا، دەستی کورد کورت بکرێتەوە و

---

[1] هراند پاسدرماجیان، ل ٣٨٢

[2] دوکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان لە ساڵەکانی شەری یەکەمی جیهاندا، ل ١٢٤ – ١٢٥

دەسەڵاتی ئەوەی لێبسێنرێ، لە بەرامبەر پێکهێنانی ئۆتۆنۆمیدا بۆ ئەرمەنەکان، هیچ کاردانەوەیەك نەنوێنێ. یان روونتر بڵێین: لە کاتی داگیرکردنێکی تری نیشتمانەکەیدا، لە ئاست داگیرکارانیدا، نەبزوێ! ئەمەش لەبەرچاونەگرتن و پێشێلکردنی نارەوای راستی و نیشتمان و مافە رەواکانی کوردی دەگرتەوە.چونکە چەمکی ئەوە دەگەیەنێ، کە دەبێ ئەو چەند ساڵەی رابردوو، دەسەڵاتی داگیرکارانەی کورد (نەك دەسەڵاتی عوسمانی) بەسەر ئەرمەندا زاڵ بووبێ و کورد نەیهێشتبێ قەوراەیەکی سیاسی بۆ ئەرمەن پێکبێت![1]

کەچی لە کاتێکدا ئەرمەنەکان بەوجۆرە بیریان دەکردەوە، لە هەمانکاتیشدا ئەوەیان لە یاد نەدەما، کە گەلی کوردی دراوسێ و هاوچارەنووس و هاوخەمی سەدان و هەزاران ساڵەی خۆیان، لە دوای رووخانی دەوڵەتی (ماد)ەوە، بەو هۆیەوە، کە نەیتوانیوە ببێتەوە بە خاوەنی دەوڵەتی خۆی؛ بۆیە نەك هەر نەیتوانیوە خاکی گەلانی دراوسێی داگیربکات، بەڵکو خاك و نیشتمانی خۆیشی پێنەپارێزراوە و بە درێژایی سەدان ساڵی رابوردوو، لە لایەن دەوڵەتە سەردەستەکانیەوە، هەمیشە تەنگی پێهەڵچنراوە و هەمیشە جوگرافیای خاك و نیشتمانەکەی زەوتکراوە و بچووك و بچووکتر کراوەتەوە.

ئەو بانگاشانەش، کە ئەرمەن بۆ ئەو ناوچانەیان دەکرد، بانگاشەیەکی نارەوا و بێبنەما بوون. چونکە لەمەدا پشتبەستن بە ئاماری دانیشتووانی ئەو ناوچانە (لەو رۆژگارەدا)، باشترین بەڵگەن بۆ دەرخستنی راستی و رێژەی ئەرمەن لەو ناوچانەدا:

ئاماری گشتی ئەرمەن لە (٦) ویلایەت - لە ساڵی ١٨٨٢دا

ویلایەت	گریگۆری	کاتۆلیك	پرۆتستان	کۆی گشتی	کۆی گشتی هەموو ویلایەت	ئەرمەن (لە سەدا)
ئەرزەرۆم	١٠١/١٣٨	٦/٧٣٠	١/٩٧٠	١٠٩/٨٣٨	٦٥٩/١٥٥	٦١٦
مووش	١٠١/٣٥٨	٦/٩٤٨	١/٤٩٨	١٠٧/٨٠٤	٢٧٦/٩٩٨	٣٨/٩
وان	٦٠/٤٤٨	–	–	٦٠/٤٤٨	٢٦٩/٨٦٠	٢٢/٣
دیاربەکر	٤٦/٨٣٣	٩/٩٥٥	٣/٩٨١	٦٠/٧٦٩	٢٨٩/٥٩١	٢٠/٩٨
جزیرە	٧٣/١٧٨	١/٩١٥	٤/٩٧١	٨٠/٠٦٤	٤٨١/٣٤٦	١٦/٦
سیواس	١١٦/٢٥٧	٣/٢٢٣	١/٩٩٤	١٢١/٤٧٣	٩٢٦/٥٦٤	١٣/١

[1] هەڵبەتە لێرەدا دەبێ بۆ حەقیقەت و بۆ مێژوو، ئەوە بڵێین کە لە زۆر ناوچە و بەتایبەتیش لە گوندەکاندا، ئاغا و دەرەبەگی دەستڕۆیشتووی کوردی پشت ئەستوور و سەر بە دەوڵەتی عوسمانی، زوڵمی لە رادەبەدەر و زۆر نارەوایان لە ئەرمەن کردووە. لەم بوارەشدا دکتور کەماڵ مەزهەر، لە کتێبە بەنرخەکەیدا: (کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا – لاپەڕەکانی ٩٥ بەدواوە)، نموونە و کارەساتی زۆر نامرۆڤانە و دڵتەزێنانەی لەو بارەیەوە لە پێش کوشتارەکانی ئەرمەنی ساڵانی ١٨٩٤–١٨٩٦و... پێش یەکەمین جەنگی جیهانیش) بە بەڵگەوە گێڕاوەتەوە؛ کە ئەمانە بۆ ناوزڕاندنی کورد و دروستکردنی گیانی رق و تۆڵە، لە ناو ئەرمەندا بەرامبەر کورد، رۆڵی زۆر دژواریان هەبووە.

کە ئەم ئامارە، هی ساڵی (١٨٨٢)[1] واتە: هی سەردەمی دوای تێشکانی شۆڕشی (١٨٨٠)ی کوردە و کورد دەسەڵاتی ئەوەی نییە لەو ناوچانەدا تەنگ بە ئەرمەن هەڵبچنێ، یان گوشار و ترسی بخاتە بەردەم و نەوێرێ رەگەزی خۆی ناونووس بکات. بەڵکو بە پێچەوانەوە، ئاماری رۆژگارێکە کە سەرەرای بێدەسەڵاتیی کورد لەو ناوچانەدا، هێشتا دەوڵەتە زلهێزەکان بە گەرمیی پشتیوانییان لە کێشەی ئەرمەن دەکرد و ئەرمەنیش لەو ناوچانەدا، لە سێبەری ئۆقرە و ئاسایش و دوور لە گەف و هەڕەشەی عوسمانیش دەژیان.

بەڵام سەرباری ئەمانەش، ئەرمەن هەلێکی سیاسی و مێژوویی نێودەوڵەتییان قۆستبووەوە و لە رێگەی کاری سیاسی و پیوەندی لەگەڵ بەرپرسان و سیاسەتمەدارانی دەوڵەتانی زلهێزەوە، توانیبوویان دەنگی خۆیان بگەیەننە دوو کۆنگرەی نێو دەوڵەتی و قایلیان بکەن، کە ئەوان لەو ناوچانەدا زۆرینەی ستەملێکراون و بەمەش پشتیوانیی ئەو دەوڵەتانە، بۆ خۆیان دەستەبەر بکەن.

بە پێچەوانەشەوە، ساوایی و لاوازیی کاری سیاسی کورد لەو کاتەدا، لە چاو ئەرمەندا «زۆر دەنگی نەدابووەوە و هێشتا قەوارەی تەواوی خۆی، وەك هی ئەرمەنەکان وەرنەگرتبوو. بۆیە زۆر کاریگەر نەبوو»[2]

٥/٢: حاجی قادری کۆیی، بزوێنەری جەماوەر بۆ شۆڕشی ١٨٨٠

هەر بەو ئەندازەیەش کە دەنگی کورد لەو کۆنگرە نێودەوڵەتییانەدا نەدەبیسترا، بە هەمان ئەندازە، کورد هەستی دەکرد بڕیارێکی تازە، بۆ زیادکردنی زوڵمێکی تازە، لەسەری زیاد دەکرێ. بۆیە ئەو بڕیارەی لە دووتۆیی بەندی (١٦) و (٦١)ی کۆنگرەی سانستیڤانۆ و بەرلیندا، کرانە بڕیار؛ بوونە مەترسییەکی گەورە و رەوا، لای جەماوەری کورد و بوونە مایەی هەڵچوون و خرۆشان و هەڵلایەکی سەرتاسەریی جەماوەر بە گشتی و خوێندەواران و رووناکبیرانی کورد بەتایبەتی؛ کە حاجی قادری کۆیی، نموونەیەکی بەرجەستەی ئەو رووناکبیرە پێشەنگ و خرۆشاوانەیە و بەو هۆیەوە کە لەو کاتەدا خۆی لە ئەستەموڵ و بە پەرۆشیشەوە لە ناو جەرگەی رووداوەکاندا بووە؛ دوو قەسیدەی بە کوڵ و بە سۆز و خرۆشاوی بۆ ئەم بڕیارنامانە و بۆ ئەم رووداوانە نووسیوە.

قەسیدەی یەکەم:

خاکی جزیر و بۆتان، یەعنی وڵاتی کوردان
سەد حەیف و سەد مخابن، دەیکەن بە ئەرمەنستان[3]

---

[1] استانفورد. جی. شاو، ل ٣٤٦

[2] دوکتۆر کەمال مەزهەر، کوردستان لە ساڵەکانی... ل ١٢٥

[3] دیوانی حاجی قادر کۆیی ل ٨٥–٩٠

قەسیدەی دووەم:

وادیاره رەسم و قانوونێکی دەوران دادەنێ

کوردی ئێمە، گەردشی گەرمێن و کوێستان دادەنێ[1]

ئەم دوو قەسیدەیەی حاجیقادر، کە بە شیعره زۆر بەرزەکانی دادەنرێن، لێواولێون لە باس و خواسی گرنگ و سیاسی رۆژانی دوای بڕیارەکانی هەردوو کۆنگرەی (سانستیڤانۆ) و (بەرلین)، کە حاجیقادر بە هەموو توانایەوە، بۆ بزواندن و هوشیارکردنەوەی جەماوەری کورد بۆ پێشبینی و مەترسیی لە ئاکامەکانی دوو بڕیاری ناوبراو، هەرچی لایەنی وروژاندنی هەستی نەتەوەیی و نیشتمانیی و شانازیی بە سەروەرییەکانی پێشینیانەوە و تەنانەت بە گیانی داکۆکی لە ئایینی ئیسلامیشەوە لەدەستیهاتووە، تەقەللا دەدات بتوانێت گەورەیی مەترسییەکە پیشانبدات و هەڵوێست لای خەڵکی کورد بەرامبەر بە بەندەکانی (١٦) و (٦١) دروستبکات.

کەشوهەوا و وێنەی شیعریی و گیانی حەماسی هەردوو قەسیدەکە، ئەوەندە لە یەك نزیکن، وا هەست دەکرێ وروژان و هەڵچوونەکە، ئەوەندە کاریگەر بێت،هەردوو قەسیدەکە لە چەند رۆژێکدا و بە هەمان کەف و کوڵی کوردانەوە نووسرابن.

بۆئەوەش لە رێگەی ئەم دوو قەسیدەیەوە بتوانین کەمێك لە کەشوهەوای ئەو رۆژگارە وروژاوە نزیكببینەوە، با سەیری (هەندێ) بەیتی هەردوو قەسیدەکە بکەین.

قەسیدەی یەکەم:

وا رێگەتان دەبەسترێ، عێلاتی جاف و بلباس
گەر مردوون لە گەرمێن، مەمنووعە بچنە کوێستان
کامی کچ و هەتیوی شیرین بێ، رایدەکێشن
هاوار دەبەنە بەر کێ؟ پەشمە دەخیل و ئامان
مەسجید دەبێتە دێره، ناقووسیان موئەزین
مەتران دەبێتە قازی، موفتی دەبێتە رەهبان

[1] هەمان سەرچاوە ل ١٧٨–١٨٣

هیچ غیرەتێك نەماوە، سەد جار قەسەم بە قورئان
پەیدا بێ ئەرمەنستان، نامێنێ یەك لە کوردان
سەرتان لە قور هەڵێنن، ئەحواڵمان ببینن
چۆنین لە دەستی زوڵمی بێدینی دوور لە ئیمان
وەڵاهی ئوممە بیلا، تەڵلاهی ئەم بەڵایە
هەر هێندەی پێدەزانن، ئیقلیمی کردە تۆفان
ئەم قسەیەی کە کردم، ناگاتە چەند ساڵێتر
ئەم حاڵەتە دەبینن، یەك یەك بە چاوی خۆتان
حاڵ ئێستێکە وەهایە، مەگەر خودا بە سووکیی
تێکیانبدا وەئیلا دوورە لە عەقڵی ئینسان
هەرچی وەکو بەیانم بۆ کردوون بە تەحقیق
پەیدا دەبن سەگانە، کام قور بکەین بە سەرمان!
کوا والیی سنەندوج، بەگزادەیی رەواندز؟
کوا حاکمانی بابان، میری جزیر و بۆتان؟
کوا ئەو دەمەی کە کوردان ئازاد و سەربەخۆ بوون
سوڵتانی موڵك و میللەت، ساحیبی جەیش و عیرفان
جۆشێك بدەن وەکو هەنگ، تەگبیر بکەن بە بێدەنگ
ئەسبابی شەڕ پەیدا کەن، تۆپ و تفەنگ و هاوان
هەم حەققیانە ئەرمەن، غیرەتکەشی یەکترن
وەك ئێمە نین لەگەڵ یەك، دەعوا بکەن بە شێران
بۆ فەننی حەرب و سەنعەت، بۆ زەبت و رەبتی میللەت
دەینێرنە ئەورووپا، گەورە و بچووکی خۆیان
حاجی کەسێکە بێکەس، بۆ ئێوە قوڕ دەپێوێ
گوێی لێ دەگرن زەریفە، ناگرن بەڵا لە خۆتان

قەسیدەی دووەم:

بۆ کەیە ناموس و عار و بۆچییە ئیمان و دین؟
خاچ و ئینجیلی لە جێی تەفسیر و قورئان دادەنێ
هەر کە تاجی نایە سەر، تەختی لە کوردستان دەبێ
خەرج و پیتاکی لە سەر گۆران و سۆران دادەنێ
مەدرەسە، دەیکاتە جێی قیسیس و رەهبان و کەشیش
بانگە ناقووسی، لە تەکیەش پیری مەتران دادەنێ

هەر لە پاش چەند ساڵێ‌تر، تەسخیری بەغدادیش دەکا
شارەزووری قشڵەیە، دەبێ لە بابان دادەنێ

خانەتان وێران دەکا ، قەسر و قوسووری لێ‌دەکا
بۆ ئەمەی نەچنە عەجەم، ئێلچی لە تاران دادەنێ

تا وەها بێ‌ئیتیفاق و سەرکەشیی بێ شێوەتان
تاجی کیبر و نیخوەت و غیرەت لە سەرتان دادەنێ

لە بەیتێکی قەسیدەی یەکەمدا، حاجی‌قادر، چارەسەری کێشەی کورد، بە ڕێگەی خۆنزیک‌کردنەوە لە دەوڵەتێکی زلهێزدا دەبینێ، کە وەك ئەرمەن چۆن خۆیان لە رووسیا و ئینگلیس نزیك‌خستەوە؛ کوردیش خۆی بە تەنیا و بێ‌پشتیوانیی دەوڵەتێکی گەورە، هیچی پێ‌ناکرێت. بۆیە دەڵێ ئەگەر بە (فیل – ئۆین)یش بێت، خۆتان لە دەوڵەتێك نزیك‌بخەنەوە:

گەر هیچ نەبێ بە «ئۆین» تابیع بە دەوڵەتێ بن
بێگانە چاکن دوشمن، نەك دوشمنی لە خۆتان

بەڵام ئەم دەوڵەتە (رۆم – تورکیای عوسمانی) نەبێت، لەبەرئەوەی لە هەردوو قەسیدەکە و بەیتی‌تری قەسیدەی‌تریشیدا دەستەوداوێنی کوردان دەبێت، کە پشت بە رۆم نەبەستن. چونکە جگەلەوەی کورد ئەو چەندان‌جارە بە دەنگ بانگەوازی (غەزا) و (جیهاد)ی تورکەوە چوون و پشتیوانییان لێکردوون، کەچی ئاکام هیچیان دەسگیر نەبووە. دیسان حاجی‌قادر دەزانێ ئیتر دەوڵەتی تورکیا سەنگ و قورساییەکی نێودەوڵەتیی نەماوە و زۆر لاواز و بێ‌دەسەڵات بووە و هیچی لەدەست‌نایەت و نابێ پشتیان پێ‌ببەسترێ.

١- (رۆمی) وەکو بەنی موون، کەس پشتیان پێ‌نەبەستێ
کەوتوونە داوی خۆیان، سەرگەشتە ماون و حەیران

٢- بەیتی (حاجی) چونکە ئەفسانەی (تورکبازیی) نییە
زۆر وەرپینە، با وجوودی دوڕ و مەرجان دادەنێ

٣- چــــی پیـــاو بــــی، تێدەگـــا (ڕۆمـــی) چییـــە
باســــــی ڕمبــــازی و ســـــواری بـــــۆ نییـــــە.[1]

---

[1] هەمان سەرچاوە – ل ٢٠٦ (کەش و هەوای ئەم قەسیدەیەش لەگەڵ دوو قەسیدەی پێشوودا، زۆر بە یەکتر نزیکن).

سەرنج: بەو هۆیەوە کە وەك دیارە قەسیدەی دووەم لە چاپەکانی پێشووی دیوانی حاجیقادردا نەبووە، بۆیە تا ئێستا هــەر قســە لەســەر قەسـیدەی یەکـەم کـراوە و لـەم بـوارەدا ئـەم قەسـیدەیە سـەرنجی ژمارەیـەك لـە نووسەرانی کوردی ڕاکێشاوە. بەتایبەتی مامۆستایان: (مەسعوود محەمەد، جەلال تاڵـەبانی، دکتـۆر ئیحسـان فوئاد، دکتۆر عیزەدین میسـتەفا ڕەسـووڵ، محەمـەدی مەلاکـەریم و دکتـۆر کـەمال مەزهـەر– کوردسـتان لـە ساڵەکانی ... ل ١٢٦) کە هەریەکەیان لایەکی سیاسییانەی قەسیدەکەی بینیوە، بەڵام دکتۆر کەمال مەزهــەر کە لایەنی مێژوویی ئـەم قەسـیدەیەی دیـوە و پێیوایـە مێـژووی نووسـینی قەسـیدەکە، دەکەوێتـە سـاڵانێکی دواتری ساڵی (١٨٨١) و لەمەشدا لە دەمێکەوە لای من جێی تێبینی و وەڵام بوو. بۆیە ئەم دەرفەتـە بـە هـەڵ دەزانم تا چەند سەرنجێك عەرز بکەم کە یەکێکیان تایبەتە بەم لایانە و ئـەوانیتریش لـە جێـی خۆیـدا بـاس دەکەم.

سەرنجی یەکەم:

دکتۆر کەمال مەزهەر لە ڕوانگەی دوو بەیتی ئەم قەسیدەیەوە، پێیوایە مێژووی نووسینی ئەم شێعرە دەکەوێتە دوای ساڵی (١٨٨١). دوو بەیتەکەش ئەمانەن:

هەر دوێنێ ئەهلی (سوودان) هەستانە پێ وەکو شێر ئێستێکە موستەقیلن، مەحسوودی کوللی ئەدیان
جۆشێك بدەن وەکو هەنگ، تەدبیر بکەن بە بێدەنگ ئەسبابی شەڕ پەیداکەن، تۆپ و تفەنگ و (هاوان)

سەبارەت بە بەیتی یەکەم کە باسی ڕاپەڕینی (سوودان) دەکات، دکتۆر کەمال بۆ مێژووی دەستپێکردن و بە ئاکامگەیشتنی ڕاپەڕینی خەڵکی (سوودان)ی بە ساڵی ١٨٨١ تا ساڵی ١٨٨٣ نووسیوە. کە لەمەدا دەڵێم:

١– وەك هەموو دەزانین زۆر ڕووداوی مێژوویـی هـەن، ڕەنگـە لـە کـاتی خۆیـاندا هەواڵـەکانیان بگەنـە جێـی دووریش و مشتومڕ و باس و خواسێکی خێراش دروستبکەن، بەڵام دواتـر لـە سـەرجەمی مێـژووی گشـتیدا، دەبن بە ژێر ڕووداویترەوە و شوێنەوارێکیان لێبەجینامێنی، یان ئەگەریش بەجیبمێنی؛ زۆر بە ئاستەم و لـە پەنا و پاساری ڕۆژنامە و گۆڤارێکدا یادیان مابێت. حاجیقادریش بەو هۆیەوە کە لەو ساڵانە لـە تورکیـای پـڕ لە ڕۆژنامەدا بووە، دەشی سەرەتاکانی ئەو ڕاپەڕینەی (سوودان)ی لە ڕاپەڕینەکاندا بەرچاوکەوتبی و سەیریش ئەوەیە، هەر لە بەیتێکیتری ئەم شێعرەی حاجیقادردا، کە لێی دەدووین، خـۆی باسـی ئـەوە دەکـات کـە (ڕۆژنامە) بایەخی زۆری پەیداکردووە:

سەد قائیمە و قەسیدە، کەس نایکڕی بە پووڵ ڕۆژنامە و جەریدە، کەوتوونە قیمەت و شان.

٢- هەر ئەم باسی راپەڕینەی (سوودان)، نموونەیەکی زیندووی تاقیکردنەوەیەکی ئەم ماوەیەی خۆمە، کە لەگەڵ نووسینی ئەم کتێبەدا خەریکبووم. نموونەکەش لەوێدا لێم هاتە پێش کە لە وتارە بەناوبانگەکەی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لە کاتی بەستنی کۆنگرەی (یەکێتی کوردان) لە تەمووزی ١٨٨٠، لە نەهری و سۆنگەی ئەوەی بۆچی کوردوستانی ئێرانی بۆ مەیدانی شۆڕش هەڵدەبژێری؛ دەڵێ: چونکە دەرفەتی ئەوە دەقۆزمەوە کە لەشکری ئێران، بە شەڕی تورکمانە راپەڕینەکانەوە خەریکن...) بۆئەمەش سەرچاوەیەکی زۆری مێژووییم لەوبارەیەوە خوێندەوە، تا زانیاریەکم لە سەر راپەڕینی (١٨٨٠)ی تورکمانەکان چنگ بکەوێت، هیچم لەو کتێبە مێژووییانەدا گیر نەکەوت. کەچی لە وەرگێڕانی نامەکانی ناسرەدینشا-ی تایبەت بەم کتێبە، لە نامەیەکی ناسرەدینشادا کەوتم بە سەر سووکە ئاماژەیەك بۆ راپەڕینی تورکمانەکان و خۆشبەختانەش دواتر، کە بەڵگەنامەکانی ئینگلیسم لە سەر راپەڕینی شێخ عوبەیدوڵڵا، دەستکەوت؛ لەوێشدا سووکە ئاماژەیەکی زۆر کزم لەو بارەیەوە بەرچاوکەوت، کە دیاربوو راپەڕینی تورکمانەکان، هەرچەند رۆژێکی خایاندووە.

٣- وەك لە سەرتاپای قەسیدەی ناوبراوی حاجیقادر ورددەبینەوە؛ تێدەگەین کە قەسیدەکە، مەترسییەکی گەورە دەخاتە بەر هەست و چاوی جەماوەری کورد؛ کە ئەرمەنەکان خەریکن دەبنە خاوەن هەموو شتێکی کوردستان، هەر لە دەستبەسەراگرتنی خاك ومرۆڤ و ئایینی ئیسلام و دەسەڵاتی یاساوە، تا بەڕێوەبردنی هەموو خەڵکی کوردستانیش.

ئەم رووداوەش دیارە هەر باسی ئەو رووداوە دەکات کە ئێمە لێی دەدووین و ئەم رووداوەش هەر بەرئەنجامی رێکەوتننامەی (سانستیڤانۆ) و (بەرلین)ە، کە لە (٣ی مارت و ١٣ی تەمووزی ١٨٧٨)دا، ئەو دەوڵەتانە بڕیاریان داوە ریفۆرمێك لە ناوچە ئەرمەننشینەکاندا پیادە بکەن. ئەم بڕیارەش بۆ یەکەمجار و لە مێژووی سیاسی ئەرمەندا، لەو ساڵەدا (١٨٧٨)، لە چاکەی ئەرمەن درا و بەدوایدا ورووژان و خرۆشانی کورد (کە حاجیقادر لەم قەسیدانەدا باسیان دەکات)، لە شۆڕشی ساڵی (١٨٨٠)ی کورد، بە رابەریی شێخعوبەیدوڵڵادەست پێدەکات (کە ئاکامەکانی ئەم شۆڕشە وەك دواتر باسیان دەکەین، هەتا کۆتایی ساڵی ١٨٨١ دەخایەنی). بەمپێیە مێژووی نووسینی ئەم قەسیدەیە دەکەوێتە نێوان ساڵانی (١٨٧٨ تا ساڵی ١٨٨٠) نەك دوای راپەڕینی ساڵی (١٨٨٣)ی خەڵکی (سوودان). چونکە ئیتر تا پەیمانی (سیڤەر)، هەرگیز ناوی سەربەخۆیی ئەرمەنستان لە پەیمانە نێو دەوڵەتییەکاندا نەهاتۆتە ئاراوە و دیارە حاجیقادریش فریای ئەم رووداوەی دواییان نەکەوتووە و ساڵی ١٨٩٧ کۆچی دوایی کردووە.

٤- دەربارەی ناوهێنانی (هاوان)یش لە بەیتێکیتری ئەم قەسیدەیەدا، وەك ئەوەی هەر دکتۆر کەمال خۆی باسیدەکات، ئەمجۆرە چەکەش هەر لە سەدەکانی ناوەڕاستەوە پەیدا بووە و خودی دەوڵەتی عوسمانیش لە ناوەڕاستی سەدەی یازدەدا، لە شەڕەکانیاندا بەکاری هێناوە. ئیتر بۆچی بە دوای ئەوەدا بگەڕێین ئەگەر لەم شێعرەدا ناوی هێنرابێ، دەبێ لەو کاتەدا ناوی ئەو چەکە هاتبێ، کە دوا قۆناغی پێشکەوتنی ئەم چەکە، پێویستی دەکات! چونکە ئەم لایانەیان، لایەنی مێژووی تەکنیکی چەکەکەیە و چ سەروکارێکی لەگەڵ شێعردا نییە. بە واتەیەکیتر: کاتی حاجیقادر داوای خۆکردنەوە و خۆچەکدار کردنی کورد دەکات، بۆ سەندنی مافی خۆی، باسی پەیداکردنی ئەم چەکەیش دەکات، کە چەند سەدەیەك پێش ئەم شێعرە هەبووە

٦/٢ هەڵوێستی ئاشتیخوازانەی شێخ عوبەیدوڵلا بەرانبەر بە ئەرمەن

وەفایی شاعیر، لە بیرەوەرییەکانی خۆیدا، ئاکارێکی شەرفرۆشانەی رابەرێکی ئەرمەنی و هەڵوێستێکی ئاشتییانەی شێخ عوبەیدوڵلا دەگێڕێتەوە؛ بە چاکی دەزانم وەك هەڵوێستێکی ئاشتیخوازانەی شێخ عوبەیدوڵلا ، بۆ ئێرەی بگوێزمەوە: ساڵێکیان پێشەوای ئەرمەنییەکانی دەڤەری (وان)، کە پێی دەوترێ مارشەمعون – لەتەك دەست و پێوەندەکانیدا هەموو چەکدار بوون و ئامادەی شەڕی شێخ عوبەیدوڵلا بوون. هەتا دەڤەری وانیش هاتە پێشەوە. لەوێوە هەواڵیان بۆ ئەو زاتە نارد، کە خۆی ئامادە بکات و دەبێ تا سەرلەبەرێ شەمزینان تەفر و توونا نەکەین، خەو و خۆراکم لێ حەرام بێ.

پاش چەند رۆژێك بەم لەشکرەوە لە (وان)ەوە تا ناوچەی (گەڤەر)، کە دوو قۆناغەرێ لە نەهرییەوە دوورە؛ نزیکبوونەوە. لەملاشەوە جەماوەری کورد هەموو رۆژێك و هەموو سەعاتێك دەستەدەستە دەهاتن و دەچوون. شێخ عوبەیدوڵلاش دەیفەرموو: پێویست بە کۆکردنەوەی خەڵك ناکات و بڕۆن لە ماڵی خۆتان ئاسوودە دانیشن. رۆژێکیان (مەلا ئەحمەدی کاتوونەیی) خواست و بە نوێنەرایەتی خۆی، بۆلای مارشەمعوونی نارد و مەلائەحمەد لەگەڵ دوسێ کەسدا چوونە ناوچەی (گەڤەر) و بە مارشەمعون رادەگەیەنن، کە لە لایەن ئەو زاتەوە هاتوون. ئەویش دەڵێ من دەستهەڵناگرم و سوێندی وامخواردووە و نەزری وامکردووە، لە رێگەی حەزرەتی مەسیحدا، یان سەری خۆم دادەنێم، یان دەبێ خاکی شەمزینان بە توورەکە بپێژم. مەلائەحمەدیش بە پەلە پیاوێکی گورج و سووکەڵەی بە نامەوە ناردەوە خزمەت شێخ و پێی راگەیاند، کە ئەم تۆفانە بەجۆرێکیوا نەورووژاوە و ئەم ملهوڕە بە چەشنێك ئاگر ناپرژێنێ، تا چارەسەر بکرێت. بۆیە یان دەبێ ئامادەی شەڕبین،

و بەکاربراوە. هەر لێرەدا ئەوەش بە بیر دکتۆر کەمال مەزهەر دێنمەوە، کە مامۆستا مەسعوود محەمەدیش پێیوایە ئەم شێعرەی حاجیقادر، لە وەڵامی رێکەوتنامەی بەرلینی ساڵی ١٨٧٨دا نووسراوە (کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا– دکتۆر کەمال، ل ١٢٧)

سەرنجی دووەم:

دکتۆر کەمال هەر لە پەراوێزی ئەم سەرنجانەدا، باسی ئەوە دەکات، کە لە بەندەکانی (١٦) و (٦١)ی ئەم دوو بڕیارنامەیەدا، ناوی (ئۆتۆنۆمی – خودموختاری) بۆ ئەرمەنەکان نەهێنراوە. بەڵام من دەقی هەردوو بڕیاری (١٦) و (٦١)ی ئەم دوو رێکەوتننامەیەی (سانستیڤانۆ) و (بەرلین)م لە سەرچاوەکانی ئەرمەن خۆیانەوە گواستۆتەوە بۆ ئەم کتێبە و دیارە ئەوانیش راستەوخۆ لە ئەرشیفی ئەو دوو کۆنگرەیەوە هێناویانن، کە هەر لە بنەڕەتدا ئەو دوو بەندە، بە شێوەی (ئۆتۆنۆمی) ناوی ئەو ریفۆرمەیان هێناوە و (بەڵگەنامەکانی شۆڕشی ١٨٨٠)ش، کە هەمان ساڵ لە ئینگلیس بە زمانی ئینگلیزی و دواتریش ساڵی ١٩٩٩ بە کوردی چاپکراون، هەر بە زاراوەی (ئۆتۆنۆمی) ناوی دێنن. لەگەڵ داوای لێبووردنمدا بۆ زانای گەورە دکتۆر کەمال مەزهەر

یان دەبێ شەمزینان بەجێبهێڵین. شێخیش دەستبەجێ وەڵامی بۆ نووسییەوە: ئەمشەوی داهاتووش بچۆرەوە بۆ لای مارشەمعون. هەر ئەو شەوە مارشەمعون مەلائەحمەد دەخوازێ و ئەمجارەیان بیرورا و ئاخاوتنی لەگەڵدا دەکا و دەڵێ : لەو کارەی کردوومە، زۆر پەشیمان بوومەتەوە و ئێستاش خۆم بە دۆست و ئاشنای شێخ دەزانم و ئایینی هەردووکیشمان دەستبەرداربوونی ئارەزووە، نەك بیرکردنەوە لە خەیاڵاتی چەپەڵ و نەفسی پڕ و پووچ و شەیتانی. بۆچی بە فرو فێڵ و هەوای کۆمەڵێك نەزان، ببینە هۆی خوێنڕشتنی کۆمەڵێکی زۆر لە هەردوولا و ببینە مایەی هەڵگیرساندنی شەڕ و ئاژاوە و رق و کینە؟[1]

بە گوێرەی راپۆرتی (تروتێر)ی سەرکۆنسوڵی ئینگلیس لە ئەرزەڕۆم، کە بۆ (گوشن)ی بالوێزی گشتی ئینگلیس لە ئەستەمووڵی ناردووە؛ ئەوە دەسەلمێنێ کە لە گەرمەی جەنگی ١٨٧٧–١٨٧٨ و لەو کاتەدا کە هێزەکانی عوسمانی، لە تۆڵەی ئەوەی کە ئەرمەنەکان رێنوێن و لایەنگری هێزەکانی رووس بوون بۆ سەر خاکی تورکیا؛ کەوتنە رەشەکوژکردنیان (وەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد و وتمان ٢٤٠٠ کەسیان لێکوشتن). لەم کاتەدا کە شێخ عوبەیدوڵڵا بە هێزەکەیەوە لەو ناوچەیەدا بوو «نفووزی خۆی بەکارهێنا، بۆ مەسیحییەکان و ژمارەیەکی زۆریانی لە تیاچوون رزگارکرد»[2]

ئەم هەڵوێستە لای شێخ عوبەیدوڵڵا لە دەمێکەوە ببووە باوەڕێکی نەگۆڕ و بەرنامەی کار و سیاسەتی. چونکە تاقیکردنەوەی رەشەکوژیی مەسیحییەکانی قەڵەمڕەوی میرنشینی بۆتان (١٨٤٣–١٨٤٦) و دەستتێوەردانی ئینگلیس و فەرانسە لە دژی کورد لای بابیعالی، بۆ شێخ ببووە پەندێك، کە رێگە لە هاندان و دەستتێوەردانی دوژمنانی کورد و ئەرمەن بگرێت. بۆیە پێیوابوو ئەرمەنەکانیش هەمان هەڵوێستیان بەرامبەر کێشەی کورد دەبێ. هەر لەبەر ئەمەشە، کە بۆ یەکەمجار بڕیاری جێبەجێکردنی ئۆتۆنۆمی بۆ ئەرمەنەکان بیستووە؛ شەمزاوە و هەڵچووە و وتوویەتی «ئەمە چییە من دەیبیستم، گوایە ئەرمەنەکان دەیانەوێت وڵاتێکی سەربەخۆیان لە (وان)دا هەبێت؟ من هەرگیز رێگە نادەم. تەنانەت ئەگەر پێویست بکات ژنانیش چەکدار دەکەم...»[3]

---

[1] بیرەوەرییەکانی وە فایی – ل ١٢٧–١٢٩. داخەکەم وەفایی مێژووی ئەم رووداوەی یاد نەکردووە. کە من پێموایە، هەر دەبێ لە نێوان ساڵانی ١٨٧٨–١٨٨٠ بێت. چونکە پێش ئەو مێژووە، ئەرمەن پرکێشی ئەوەیان نەکردووە لەگەڵ رابەرێکی خاوەنهەزاران کەسی وەك (شێخ عوبەیدوڵڵا)دا لەشکر کۆبکەنەوە.

[2] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ٢٩

[3] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ١٣ (هەرچەندە ئەو سەرچاوەیەی ئەم هەواڵەی لە زمانی شێخەوە بۆ (تروتێر)ی سەرکۆنسوڵی ئینگلیس لە ئەرزەڕۆم گەیاندووە؛ کاربەدەستێکی دەوڵەتی عوسمانییە و گومانی ئەوەی لێدەکرێت بۆ بزواندنی رقی ئینگلیس، بەرامبەر بە کورد، ئەمەی کردبێت کە لەو کاتەدا ئینگلیس (وەك دواتر باسی دەکەین) پشتیوانییەکی گەرمی لە پیادەکردنی ریفورمی ناوبراو دەکرد.

هەڵبەتە چاودێران و سیاسەتمەدارانی رووسیا و وڵاتانی ئەوروپا و بەتایبەتیش ئینگلیس، چاوەڕێی ئەوەیان دەکرد کاردانەوەی لەوجۆرە، لە کوردان بوەشێتەوە. چونکە هەر خۆیان دەیانزانی چ گوڵمەز و بەزمێکیان لە ناوچەکەدا ناوەتەوە. بۆیە هەر خۆیان لە راپۆرتەکانیاندا ئەوە دەسەلمێنن، کە ناوچە کوردنشینەکان لە هەڵچوون و هەژاندان. بۆ وێنە هەر مێجەر ترۆتێر، لە نامەیەکیدا بۆ (گوشن) لەمبارەیەوە دەڵێ : «من خۆم ئاگاداری ئەوەم بە هۆی ئەوەوە، کە مەسەلەی ئەرمەنەکان زۆر باسدەکرێت، هەڵچوونێکی زۆر لە ناو کوردەکاندا هەیە. هاوینی پار (١٨٧٩) لە (وان)، چەند کاربەدەستێکی بەرز، دەربارەی مەسەلەکە قسەیان بۆ کردم. سەرۆکە کوردەکانیش خۆیان لە گفتوگۆکانیاندا دەربارەی مەسەلەکە، لەگەڵ مندا ئاماژەیان بۆ کردووە. گریمانێکی زۆر هەیە، کە ئەگەر مافێکی نائاسایی بە ئەرمەنەکان بدرێت و کوردەکانی لێ‌دەربکرێن؛ لەوانەیە کوردەکان دژی مەسیحییەکان و حکومەتیش یەکبگرن و لەوانەشە ئەو یەکبوونە بە قەتڵوعامی مەسیحییەکان لە شوێنە دوورەکاندا تەواوبێت. کە مەسیحییەکان ناتوانن هیچ بەرهەڵستییەك بکەن. تەنانەت حکومەتیش (دەوڵەتی عوسمانی) ئەگەر بیەوێ رێ لەو کوشتارە بگرێ، هێزی نابێت.[1]

هەروەها (ئابۆت)ی سەرکۆنسوڵی ئینگلیس لە تەورێز، لە نامەیەکیدا لە ١٥ی تەمووزی ١٨٨٠ بۆ (میستەر تۆمسن)ی باڵوێزی ئینگلتەرا لە تاران نووسیویەتی، دەڵێ : «من لەو باوەڕەدام کە شێخ بلێسەی تەعەسوب بە زیندوویی لە ناوموسڵمانەکاندا دەهێڵێتەوە و گەر کردەوەکانی رانەگیرێت، ئەوا جارێکی‌تریش دەبێتە کارەساتێك بۆ دانیشتووە مەسیحییەکانی نزیکی. هەروەك ئەوەی لەو جەنگەی دواییدا روویدا (مەبەستی کوشتارەکەی بایەزیدە)[2] دیسان (کلایتون)ی جێگری سەرکۆنسوڵی ئینگلیس لە (وان)، لە نامەی (٥ی تشرینی یەکەمی ١٨٨٠)دا بۆ مەیجەر ترۆتێر، دەنووسێ: «...هەروەك لە نامەی ١١ی تەمووزی ١٨٨٠شدا باسم کردبوو، بیستوومە کە شێخ کۆنفرانسی تازەی لەگەڵ سەرۆك‌کوردەکاندا کردووە، بەڵام سەبارەت بە ئامانجەکەیان، من ناتوانم بڵێم ئەگەر دژی دەسەڵاتی تورك بێت، یان بە هۆی واتەواتی دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئەرمەنییە، کە موسڵمانەکانی ئەم ناوچانەی ئەوەندە هەژاندووە».[3]

٧/٢ : شێخ عوبەیدوڵڵا دۆستی هەمیشەی ئەرمەن

بەڵام سەرەڕای ئەمانەش وەك دیپلۆماتەکانی بیانی چاوەڕێیان دەکرد، کە لە کاردانەوەی ئەم بڕیارەی لە مەڕ ئەرمەنەکاندا، کورد هێرش بکاتە سەر ئەرمەن و قەلاچۆی ئەرمەن

---

[1] هەمان سەرچاوە – ل ٢٨

[2] هەمان سەرچاوە – ل ١٧

[3] هەمان سەرچاوە – ل ٤٠

بکەن؛ خۆشبەختانە وا دەرنەچوو. چونکە وەك نیشانە و بەڵگەکانی دواتر دەریدەخەن، شێخ عوبەیدوڵلاٚ زۆر هوشیارانە هەڵوێستی بەرامبەر ئەرمەنەکان نواندووە و لە جاران زیاتر هەوڵی نزیکخستنەوە و دۆستایەتیکردنی ئەرمەنەکانی داوە.

لەمبارەیەوە هەر لە سەرەتای خۆئامادەکردنیدا بۆ پێکهێنانی (یەکێتی کوردان)، کەوتە (پێوەندی بەستن لەگەڵ ئەرخیماندریت ئوگانیس و نوێنەرانی کلیسای ئەرمەندا).[1] (بۆئەوەی لە دۆخی وڵات بدوێن و رێ و شوێنی بەکەڵك بدۆزنەوە)[2]

لەگەڵ ئەمانەشدا سیاسەتی دووربینانە و هوشیارانەی شێخ عوبەیدوڵلاٚ توانی وا لە ئەرمەنەکان بکات، ئەگەر بە گشتیش نەبنە پاڵپشتی جووڵانەوەکەیشی، ئەوا نەبنە کۆسپ لەبەردەم بەرنامەکانیدا و هەندێکیشیان راستەوخۆ وەك پێشمەرگە تێکەڵ شۆرشی ۱۸۸۰ بوون، کە (سیمۆنئاغا)ی ئەرمەنی، نموونەیەکی بەرجەستەی ئەرمەنەکانە و چاودێرانی بیانی، پێیانوایە: ناوبراو وەزیری کاروباری دەرەوەی شێخ عوبەیدوڵلاٚیە.

سەرەرای ئەمانەش، لە رۆژانی گرتنی کۆنگرەی سەرانی کورد (یەکێتی کوردان)دا لە نەهری (مانگەکانی تەمووز و ئاب)، کاتێ چەند سەرۆك خێڵێك (ئەوانەی عوسمانییەکان کڕیبوویانن)، هەر لە سەرەتای کۆنگرەوە، ئەوەیان خستە بەردەم (یەکێتی کوردان)، کە بەر لە هەموو شتێك و بۆ پاککردنەوەی (بەرەی ناوەوە)، لە پێشدا دەستبکرێت بە کوشتاری ئەرمەنەکانی کوردستان. بەلاٚم شێخ عوبەیدوڵلاٚ نەك هەر ئەمەی پەسەند نەکرد، بەڵکو لە وەلاٚمدا وتی: ئەگەر ئەستەمووڵ هەتا ئەو ساتەش بە سەرزارەکیی پشتی کوردی گرتبێت، ئەوە بەو مەبەستە بووە، لە ئەرمەنی و مەسیحی و ئاسوورییەکانی ئەنادۆڵ راستیان بکاتەوە. خۆ ئەگەر هاتوو ئەرمەنەکان لە ئەنجامی ئەو هەڵویستەدا تیداچوون، ئەوسا کورد لای کاربەدەستانی عوسمانی نرخیان نامێنێ و بە فلسێك نایانکڕن. جگەلەمەش ئەو راستییەی خستە بەرچاویان: کە ئەگەر هاتوو راپەرینەکەی کورد ئاراستەی ئەرمەن بکرێ؛ ئەوسا دەوڵەتانی ئەوروپا، لە کورد راستدەبنەوە.[3]

دوای گرتنی کۆنگرەکەش، کە شێخ عوبەیدوڵلاٚ هێزەکانی بۆ گرتنی (ورمێ) جووڵاند، (لە کاتی ئابڵوقەدانی ورمێدا، شێخ بە هەموو جۆرێك هەوڵیدەدا پارێزگاری ژیان و ماڵ و موڵکی مەسیحییەکانی ورمێ بکات. هەر بە فرمانی شێخ سەدان ئالاٚی شین دروستکران، بۆئەوەی لە سەر ماڵی مەسیحییەکان دابنرێن و لە ماڵیتر جیا بکرێنەوە).[4]

---

[1] جەلیلی جەلیل – ل ۱۰۸

[2] هەمان سەرچاوە – ل ۱۰۹

[3] جەلیلی جەلیل – ل ۱۱۲

[4] هەمان سەرچاوە – ل ۱۳۱

(له ١٨٨٠/١٠/٢٣دا، کاتێك شێخ بڕیاریدا پەلاماری ورمێ بدات، (ئابۆت)ی لە پەلاماردانەکە ئاگادار کرد، بۆئەوەی مەسیحییەکانی ورمێ فریابکەون شارەکە جێبهێڵن. داوای لە ئابۆت کرد لەگەڵ سیمۆنئاغای ئەرمەنیدا شارەکە جێبهێڵێ و شار بەجێهێشتنیش بۆ دانیشتووەکان ڕێك بخات.[1])

دواتریش لە کاتی هەڵاتنی شێخ لە ئەستەموولەوە بۆ شەمزینان، بە هەندێ لە ناوچەکانی ئەرمەننشینەکاندا تێپەڕی. پیاوە گەورەکانی بینین، لە سەر داخوازی و بانگکردنی ئەرخیماندریت ئۆگانیس کاجوونی، لایدایە کلیسای قەدیس فارڤۆلۆمیای ئەرمەنی، لە هەرێمی وان. شێخ لەو کلیسایەدا وتارێکی خوێندەوە و وتی: سوپاس بۆ ئەو پێشوازییە دۆستایەتییەتان. لای ئێمە لە کۆنەوە ئەرمەنەکان وەك مرۆڤی چاکەخواز و پاك و بە نامووس ناسراون. ئاشکرایە لە ڕۆژانی دێرینەوە، باو و باپیرانمان، برایانە و دۆستانە بە یەکەوە ژیاون. ئامانجی ئێمەش ئەوەیە ئەم ڕاستییە لەیاد نەکەین، ئەرمەنەکان لەوە دڵنیا دەکەم، کە لەلایەن میللەتەکەمەوە زیانیان لێنادرێت.

پاش ئەمە، شێخ بە هەموو ئەو کوردانەی ڕاگەیاند، کە لەگەڵیدا بوون: ئەرمەنەکان بە دۆست و برای خۆیان دابنێن و هەرگیز دڵیان نەشکێنن. خۆ ئەگەر هاتوو بەقسەیاننەکرد؛ ئەوە هەموو کردەوەیەکی ناڕەوایان دژی ئەرمەنەکان، بە زۆرداری و کردەوەیەکی ناهەموار دادەنێ، وەك ئەوەی لە خۆی وەشابێتەوە.[2]

لە نامەیەکیشدا کە شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ شێخ خەلیفەی ئەڵاشگێردی ناردووە، بەشێکی نامەکەی بۆ باسی نێوان کورد و ئەرمەن تەرخانکردووە. شێخ لەو نامەیەدا دەڵێ: ئەرمەنەکان بەردی بناغەی ڕاپەڕینەکەی کورد بوون. هەر بە هێز و توانا و پشتگیریی ئەوانیش بوو، بەتەمای دروستکردنی حکومەتێکی کورد بوو... «هەرچۆنێك بێ، من بڕوام بە ئەرمەن زیاترە وەك لە ئێران و تورك. بۆ ئێمە باشتر وایە نەك لەگەڵ ئێران و تورکدا، بەڵکو لەگەڵ ئەرمەندا یەكبگرین. چونکە ئێران حەز لە چارەمان ناکات و تورکیش هەمیشە چاویان لەوەیە بمانکەنە داردەستی سیاسەتی خۆیان»[3]

٨/٢: هەڵوێستی ئەرمەن لە کێشەی کورد

بڕیاردانی ئۆتۆنۆمی بۆ ئەرمەن، بەرهەمی ڕێکەوتننامەیەکی نێو دەوڵەتیی بوو، کە زلهێزەکان و بەتایبەتیش رووسیا و ئینگلیس داکۆکییان لێکردبوو. لێرەوە ڕابەران و سیاسەتمەدارانی ئەرمەن، دەیانزانی کاری سیاسی و دیپلۆماسی کورد، نەگەیشتۆتە ئاستێك،

---

[1] هەمان سەرچاوە –ل ١٣١

[2] هەمان سەرچاوە – ل ١٥٢

[3] هەمان سەرچاوە – ل ١٤٥–١٤٦

دەستی بگاتە ئەو کۆنگرە نێو دەوڵەتیانە. بۆیە پێیـان وابـوو چارەنووسـی ئـەوان، بـەندە بـە پێوەندی و دۆستایەتیکردنی بەردەوامی ئەو زلهێزانەوە. کـە ئـەوان دەتوانـن گوشـار بخەنـە سەر دەوڵەتی عوسـمانی و سەر کوردیش کە لە کاتی جێبەجێکردنی ریفورمیٚ ناوبراودا، بۆ بەرەو ئۆتۆنۆمی ئەرمەنەکان، کورد نەبێتە بەربەسـتێك لەبـەردەمیاندا و لـە هـەمان کاتیشـدا بەردەوام (بە نهێنی)، چالاکی و بزووتنی سیاسـی کوردیـان بـە رێگـەی راپۆرت دەگـەیاندە پەترپارکی خۆیان و ئەویش راستەوخۆ دەیگەیاندە وەزیری دەرەوەی ئینگلیس (گرانڤێـلٚ)، تـا رقی ئینگلیس لە کورد ئەستوور بکەن.[1]

هەر لەم روانگەیەوە بوو، کاتیٚ سەرانی «یـەکێتی کـوردان» و لـە سەرووپشـیانەوە شـێخ عوبەیدوڵلاٚ، تەقەللا و داوای پێوەندی و یەکتردیتن و هاوکاریان لە سەرانی ئەرمەن دەکرد، وەلاٚمێکـی وایـان دەدانـەوە، هیـوای رێکـەوتنی لـێ‌نەدەکرا. لەمبارەیـەوە (مارشـەمعوون) کەمتەرخەمییەکەی خۆی بەوە روون دەکردەوە کە گوایە سەرۆکی ئایینی کوردان، نـاتوانیٚ و بۆی ناکریٚ جێگەی دەوڵەتانی ئەوروپایان بۆ بگرێتەوە.[2]

(کامسـاراکان)ی یـاریدەدەری کۆنسوڵـی رووسـیا، لـە (وان)، کـە خـۆی بـە بنەچـە ئەرمەنییە،[3] لە یەکێك لە نامەکانیدا کـە لـە ٢٩ی نیسـانی، ١٨٨٠دا نووسـراوە؛ لـەم رووەوە دەڵێت «وادیارە مارشەمعوون هەست بەوە دەکات ئەگەر بێت و لابداتە لای کوردەکان، بـەوە دەوڵەتانی مەسیحی (ئەوروپایی) لـە خـۆی دەکـات. هـەر لەبەرئەمـە نایـەویٚ لەگـەڵ شـێخ عوبەیدوڵلاٚ یەك‌بگرێت».[4]

لە کۆتایی مایسی ١٨٨٠دا، کە کامسـاراکان لەگـەڵ مارشـەمعووندا یـەکیان بینـی، بـە ئاشکرا ئەو راستییەی بۆ درکاند و وتی: «شێخ هەوڵـیدا بە لای خۆیدا رایبکێشـێت، بـەلاٚم رازی نەبوو بەشداریی بزوتنەوەکەی شێخ بکات. چونکە رای‌وابوو، ئەمرۆ بێت یان سـبەی، دەوڵەتانی ئەوروپا باری سەرشانی مەسیحییەکانی دەوڵەتی عوسـمانی سووك دەکەن».[5]

ئەمەی کامساراکان لە زوانی مارشەمعوونەوە دەیگێڕێتەوە، راستییەك بوو خۆیان، واتـە: باڵوێزان و سەرکۆنسوڵ و مسیونێر و سیاسەتمەدارانی رووسیا و ئینگلیس، کە مەڵبـەندیان لـە زۆر جێگەی ناوچەکە و بەتایبەتیش لە: وان، ئەرزەرۆم، تەورێز و ورمیٚ... هـەبوو؛ پێیـان

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ١١ – هـاوپێچی (٦)ی نامـەی ژمـارە (٦) هـەروەها ل ١١٦ – هـاوپێچی (٢)ی نامەی ژمارە (٨)

[2] جەلیلی جەلیل – ل ١٠٩

[3] هراند پاسدر ماجیان، تاریخی ئەرمەنستان – ل ٥٣٩

[4] جەلیلی جەلیل – ل ١١٠

[5] هەمان سەرچاوە – ل ١١٠

سپێردرابوو ئامۆژگاری سەرانی ئەرمەن بکەن و زۆریان بۆ بهێنن تا بەشداری بزووتنەوەی کورد نەبن و یارمەتی و هاوکاری نەکەن و خۆیانی لێدووربخەنەوە.[1] چونکە پێیان وابوو کێشەی (ئەرمەن)یان بەسە بۆئەوەی لە ڕێگەی ئەوانەوە دەستبخەنە کاروباری دەوڵەتی عوسمانییەوە. بەلام لەگەڵ ئەمانەشدا، سەرانی ئەرمەنەکان، دوژمنایەتی بزووتنەوەی کوردیان نەکرد و نەبوونە کۆسپ و تەگەرە لە ڕێگەیدا و ڕێگەی دۆستایەتییان هەڵبژارد.[2]

٩/٢ : هەڵوێستی دەوڵەتی عوسمانی لە کێشەی ئەرمەن

کێشەی ئەرمەن، کێشەیەکی ڕەوای گەلێکی دابەشکراوی ژێردەستە بوو، کە بە دوای ڕێگەچارەی ئازادیدا دەگەڕان و بۆئەمەش، لەو روانگەیەوە کە رووسیا لە چەند جەنگێکدا، لەگەڵ عوسمانیدا توانیبووی گوشار و مەرجی بەردەوام بەسەر عوسمانیدا بسەپێنێ و بە چاولێکەرییش لە ئازادبوونی گەلانی باڵکان، کە رووسیا پشتیوانیی لە رزگارکردنیان کرد؛ مەیل و ئارەزووی ئەرمەن بە لای رووسیادا زۆرتر بوو. هەر بەم هیوایەشەوە لە هەردوو جەنگی دوایی نێوان رووسیا و تورکیادا بە نهێنی و بەئاشکرا، پشتیوانییان لە لەشکری رووسیا کرد و لە پاداشتی ئەمەشدا، ئەوە بوو رووسیا لە هەردوو کۆنگرەی (سانستیڤانۆ) و (بەرلین)دا، مەرجی لە سەر تورکیا دانا، کە بەڵێن بدات ریفورمێ بەرەو ئۆتۆنۆمی بۆ ئەرمەن جێبەجێ بکات.

بەلام ئەم بڕیارەش بەو هۆیەوە کە دەوڵەتانی زلهێز، ئاگادار و شارەزای جوگرافیای ئەو بەشانە نەبوون، کە زۆرینەیان ئەرمەننشینە، بۆیە لە باتی ئەوەی بە روونیی دەستنیشانی ئەو ناوچانە بکەن، کە زۆرینەیان ئەرمەنە، هاتن لە بەندی (٦١) پەیماننامەی بەرلیندا، شێوەیەکی تەماوییان‌دارشت، کە بریتی بوو لە: ریفۆرم لە هەموو ناوچە ئەرمەننشینەکانی عوسمانیدا و بەمەش چونکە ئەرمەن نەك هەر لە بانووی ئەرمەنستاندا، بەڵکو وەك ئەرمەنەکان خۆیان دەیانوت: لە ئەرمەنستانی بچووك، واتە: لە ناوچەکانی (سیواس، مەلاتیە، خەربووت، دیاربەکر و کیلیکیە) و تەنانەت لە ئاسیای بچووکیشدا: (تەکت، ئامازیا، یوزگت و ئانگورا)شدا هەن. لەبەرئەوە ئەو رستە تەماوییە، وای دەهێنایە بەرچاوی کاربەدەستانی عوسمانی، کە ئەم بڕیارە هەموو ئەو ناوچانەی ئاسیای بچووکیشی دەگرتەوە و لەدەستدانی ئەو جوگرافیا بەرینەش بۆ ئەوان (عوسمانی)، زیانێکی گەورە دەبوو، بۆیە ئەم پەیماننامەیە، بووە بیانوویەك بەدەست تورك و لایەنگرەکانیانەوە، تا ڕێگریی لە

---

[1] هەمان سەرچاوە – ل ٩٠، ٩٢، ١٠٩

[2] بەلام دوای دامرکاندنەوەی شۆڕشی ١٨٨٠ و لەو کاتەدا کە شێخ عوبەیدوڵلا لە ئەستەموول دەستبەسەر بوو، «ئەسکەندەر غوریانس»ی ئەرمەنی، کتێبێکی نەیارانەی لەسەر شۆڕشەکە نووسی(بنوارە پاشکۆی ژمارە ٧)

ئەنجامدانی بکەن. بیانووەکەیشیان ئەوەبوو، کە ئەگەر ڕێگەی ئەنجامدانی ئەو ڕیفۆرمە بدەن، ئەوا دەسەڵات و فەرمانڕەوایی عوسمانی، لە زۆرینەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی (زۆرینەی بەشی ئاسیا)دا، لەدەست دەدەن.[1] کە نموونەی ئەمجۆرە ڕیفۆرمانە، پێشتر لە باڵکاندا ئەنجامدراون و ئاکامیش بووە هۆی هەڵوەشاندنەوەی بەردەوامی دەسەڵاتی عوسمانی لە ناوچەکانی باڵکاندا .[2]

نزیکایەتی و ئارەزووی ئەرمەنیش بەلای ڕووسیادا و ڕێنوێنیکردنیان لە لەشکری ڕووسیا، بۆ داگیرکردنی ئەرمینیای عوسمانی، ڕقی موسڵمانەکانی قەڵەمڕەوی عوسمانی بە گشتی و بەتایبەتیش ڕقی دەوڵەتی عوسمانی لە ئەرمەن هەستاند، کە بوونە مایەی داماویی زیاتری ناوچەکە و دەوڵەتی عوسمانی.

کەچی دەوڵەتی عوسمانی لەباتی ئەوەی بیر لە بەپیرەوەچوونی نارەزایی و داخوازیی و چارەسەریی کێشەکەیان بکاتەوە و بە لای خۆیدا ڕایانبکێشێت؛ ڕقی زیاتر لێیان هەستا و ئەوانی بە سۆنگەی دەستتێوەردانی دەوڵەتانی ئەوروپایی، لە کاروباری ناوخۆی دەوڵەتەکەی دەزانی و لە هەلێك دەگەڕا تۆڵەیان لێ‌بکاتەوە. بەڵام لەم هەلومەرجەدا، کە ئەوروپا داکۆکی لێدەکردن، نەیدەوێرا ڕاستەوخۆ، خۆی تۆڵەیان لێ‌بکاتەوە. هاوکاتیش بە سڵ و پەژارەوە چاودێریی جموجوولی کوردی دەکرد و لەوە دەترسا ڕاپەڕینێك لە ناو کورددا ڕووبدات و ئاگاداری ئەوەش بوو، کە (یەکێتی کوردان) پێکهاتووە و لەبەرامبەریشیدا هیچی بۆ نەدەکرا. لەبەرئەوە لەم کاتەدا بە بیریدا هات، وەك چۆن لە دوا جەنگیدا لەگەڵ ڕووسیادا، بەناوی سیاسەتی پانئیسلامیزمەوە (کە سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بە درۆ و بە ڕاست) گرتبوویە بەر و توانیبووی کوردان بکێشێتە تەك خۆی و لە دژی لەشکری ڕووسیا، غەزا و جیهادیان پێ‌بکات؛ هەر بەوجۆرەش بە هەلی زانی لە بەرامبەر بڕیاری جێبەجێکردنی ڕیفورمیٚ لە مەڕ ئەرمەنەکاندا، کە ڕاستەوخۆ لەگەڵ بەرژەوەندی کێشەی کورددا ئاوقەی یەکتر دەبوون؛ ئێستاش زەمینە لەبارە، تا کارێکی وا بکات (یەکێتی کوردان)، وەك «لەشکرێکی بێ‌مەسرەف»[3] لە دژی ئەرمەن بەکاربهێنێ و کورد دەست بە کوشتاری ئەرمەن بکات، بەمەش ڕق و تووڕەبوونی ئەوروپا، لە کورد بورووژێنێ و تێیان بگەیەنێت، کە (یەکێتی کوردان)، بۆ دوژمنایەتی ئەرمەن دروستبووە و لەم ڕێگایەشەوە بتوانێ پشتیوانیی دەوڵەتانی ئەوروپا، بۆ لێدانی بزووتنەوەی کورد دەستەبەر بکات. کە بەم کارە، لە یەك کاتدا دوو نیشان بە تیرێك دەپێکێ. واتە: لە سەرێکەوە کێشەی ئەرمەن لە کۆڵ خۆی دەکاتەوە، (کە مایەی دەستتێوەردانی وڵاتانی بیانین). لە سەرێکی تریشەوە

---

[1] هراند پاسدر ماجیان، تاریخی ئەرمەنستان – ل ٣٨٤

[2] روبرت اولسن – ل ٢٥

[3] بنوارە پاشکۆی ژمارە (١) بەڵگەنامەی ٥٧٤، یادداشتی ڕۆژی ١٨٨٠/١١/٣٠

کێشەی کورد لەبار دەبات، کە ئەگەر ریفورمێ بەرەو ئۆتۆنۆمی بۆ ئەرمەنەکان جێبەجێ بکرێ؛ ئەوا لە هەنگاوی دواتردا، بە هەمانشێوە دەبێ چارەسەری کێشەی کوردیش بکات. کە ئەمجۆرە چارەسەرەش دەسەڵاتی فەرمەنرەوایی دەوڵەتی عوسمانی، لە ئەرمەنستان و کوردستانی بندەستیدا، بە یەکجاری لەناو دەبات.

لەم پێناوەدا تورکیا هەوڵی زۆری لەگەڵ سەرانی کورد و بەرپرسانی (یەکێتی کوردان)دا دا و تا رادەیەکیش توانی هەندێکی سادە و خۆفرۆش بە لای ئەم سیاسەتەی خۆیدا رابکێشێ و هانیانبدات؛ تا لە ناو ریزەکانی (یەکیتی کوردان) و جەماوەری کوردستاندا، گیانی دوژمنایەتی و شەرکردنی ئەرمەن بلاو بکاتەوە. بەلاّم (یەکیتی کوردان) بە گشتی و خودی شێخ عوبەیدوڵلا بەتایبەتی، خۆیان لەم پلانەی تورکیا پاراستووە.[1]

[1] کەمال مەزهەر – کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا – ل ١٣٢

٣ - کاری دیپلۆماسی و دەوڵەتاندنی کێشەی کورد

کە لە بەڵگەنامەکانی ساڵانی دەیەی (١٨٧٠– ١٨٨٠)ی هەردوو وەزارتی دەرەوەی قاجاری و عوسمانی و تەنانەت بەڵگەنامەکانی ساڵانی دواتری رووسیا و ئینگلیسیش ورد دەبینەوە؛ بۆمان دەردەکەوێ، کە زۆرترین ژمارەی ئەو بەڵگەنامانە، تایبەتن بە کێشەکانی سنووری نێوان قاجار و عوسمانی؛ کە کێشەکانی ئەو سنوورانەش، مەبەست لە کێشەی هەردوو بەشی کوردستانی بندەستی ئەو دوو دەوڵەتەن و لەهەموو بەڵگەنامەکانیشدا تێکڕای ئەو کێشانە، بەرەورووی شێخ عوبەیدوڵڵا بوونەتەوە؛ یان خودی شێخ عوبەیدوڵڵا راستەوخۆ، خۆی لەو کێشانە گەیاندووە.

بەمجۆرە لەو (١٠) ساڵەدا، شێخ عوبەیدوڵڵا وەك تاقانە رابەرێکی دوای لەناوبردنی میرەکانی کورد، لە رووبەرێکی جوگرافیایی یەکجار بەریندا، بە تەنیا و بۆ بەرەو بەپیرەوەچوونی دەیان گیرو گرفت و رووداوی گرنگ و داد و گازندەی ئەو لێشاوە خەڵکەی، ئەویان بەدەرەتان و پشتیوانی خۆیان زانیوە؛ خۆی لەناوجەرگەی کاری سیاسیدا دیوەتەوە و وەك «ئەسکەندەر غۆریانس» دەڵێ : «ئەم کۆمەڵە رووداوە، شێخیان کردە سیاسییەکی دووربین؛ کە خەیاڵ لە داهاتووی دوورتر بکاتەوە»[1]

ئەم تاقیکردنەویەش وای لە شێخ کردووە؛ وەك «خاڵفین » دەڵێ : «ئەم پێشەوا کوردە، لە سیاسەتی دەوڵەتاندا شارەزا بووە»[2]

بەتایبەتیش دوای تاقیکردنەوەی لە جەنگی رووسی – عوسمانیدا ، کە «ئەگەر تا ئەو کاتە وەك رێبەرێکی ئایینی لە ناو کورددا سەیر کرابێت ؛ بەڵام دوای بەشداربوونی لەو جەنگەدا، بووە رابەرێکی سیاسیش»[3]

بۆیە بەشداربوونی لەو جەنگەدا، قاڵتری کرد و هوشیاری سیاسی قووڵتر کرد. نفووزی ئەوروپا و پێوندییەکانی نێوان دەوڵەتان تێگەیشت.

بەڵام دیسانیش ئەرکی ئەم قۆناغەی زۆر لە ساڵانی پێشووتری دژوارتر بوو. چونکە هەر خۆی رابەرایەتی «یەکێتی کوردان» و بزووتنەوەکەشی دەکرد و بیروبۆچوونەکانی ئەویش دەبوونە رێباز و دیاریکردنی دید و هەڵویست لە رووداوەکان و لە دەوڵەتان و پێوەندیگرتن لەگەڵ دنیای دەرەوەدا.

لەبەرئەوەش لەم هەلومەرجەدا رێکەوتننامەی «بەرلین» زۆر شتی برِاندبووەوە و جڵەوی کاریش بەتەنیا بە دەست تورکیاوە نەمابوو؛ بەڵکو بەدەست دەوڵەتانی زلهێز و بەتایبەتیش

---

[1] ئەسکەندەر غۆریانس، ل ٢٦

[2] خاڵفین، ل ٢٠٥

[3] کریس کۆچیرا، ل٢٦

بە دەست ئینگلیس و رووسیاوە بوو. کە ئەوانیش لە پێناوی جێگیربوونی دەسەڵاتی سیاسی و ئابووری خۆیاندا، لە ململانێ و زۆرانێکی سەختدا بوون و ناوچەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستیان کردبووە مەیدانی ئەو ململانێ و زۆرانە.

لەمەش سەختتر بۆ شێخ عوبەیدوڵڵا و «یەکێتی کوردان»، ئەوە بوو کە رووسیا و ئینگلیس، گەلی کوردیان لەم ململانێ و زۆرانەدا، لە پەراوێزی رووداوەکاندا دانابوو. بەڵام شێخ عوبەیدوڵڵا بایەخ و رۆڵی ئەم دەوڵەتانەی لە بڕیاردانی چارەنووسی گەلاندا دەزانی و دەیزانی دەسەڵاتی هەرەوەز و گەلەکۆمەکی دەوڵەتانی زلهێز دەتوانن دەوڵەتان برووخێنن و دەوڵەتانی تازەش دروست بکەن؛ دەستی میللەتان بگرن و دەستی میللەتانیش ببڕن!

بۆیە ئەگەر تەقەللا خێرا و هەمەلایەنەکانی ئەم قۆناغەی کاری سیاسی و دیپلۆماسی شێخ عوبەیدوڵڵا بەسەر بکەینەوە، بەمجۆرە کۆدەبنەوە:

١/٣ : هەڵسەنگاندنی هێزی کورد و دوژمنەکانی:

لەناوبردنی میرنشینەکانی کورد، ئەگەر لە رووی سەربازییەوە بەدوای هۆی تێشکانیاندا بچین، زۆر زوو تێدەگەین، کە لە ئاکامی نابەرامبەریی هێزی چەکداری ئەو میرنشینانە و هێزەکانی قاجاری و عوسمانیدا لەناوچوون و شێخ عوبەیدوڵڵاش نەوەی ئەم تاقیکردنەوە و ئەم رۆژگارە بووە. لە تافی لاوێتی ئەودا، بەهێزترین میرنشینەکانی سۆران(١٨٣٧)، بابان(١٨٤٢)، بۆتان(١٨٤٨)، بە لێشاوی لەشکری داگیرکەر لەناو بران. کە ئەم تاقیکردنەوەیەش بەشی ئەوەی کردووە، شێخ عوبەیدوڵڵا بیکاتە پەندێکی بەرجەستە و تێبگات: هێزی سەربازیی کورد، لە چاو هێزی سەربازیی رێکخراو و مەشقپێکراو و پڕچەکی دوژمنەکانیدا، هێزێکی نابەرامبەر و بێتوانایە، بەتایبەتیش کە لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا، سەدان ئەفسەر و پسپۆری سپایی ئەورووپایی، لەناو ریزی هێزە چەکدارەکانی هەردوو دەوڵەتی قاجاری و عوسمانیدا، بە تازەترین شێوەی ئەورووپایی، مەشقیان بەو لەشکرانە دەکرد.

ئەم راستییە چەند سەختیش بووبێت؛ بەڵام لە هەمان کاتیشدا بەرئەنجامەکەی ئەوەی سەلماندووە؛ کە چەندایەتی و چۆنایەتی هێزی سەربازیی، رۆڵی گرنگ و سەرەکیی، لە لابەلاکردنەوەی ئامانجی سیاسی و کاری دیپلۆماسیدا هەیە و بزاڤی ئازادیخوازانەی کوردیش، کە لە مێژووی خۆیدا و پێش هەموو شتێك، پشتی بە هێزی چەکدار بەستووە و ئەم هێزەش کە هەمیشە لە ئاکامی هەلومەرجێکی کاتیی رووداوەکانی کوردستان و لە ژێر فەرماندەیی سەرۆك خێڵەکاندا(نەك لە ژێر سەرکردایەتییەکی یەگگرتوودا)، بەخواست و ئارەزووی خۆیان کۆبوونەتەوە. لە هەمان کاتیشدا، هەروەك لە یەکەمین سەرکەوتنندا، بەرامبەر هەندێ دەسکەوتی بچووك و بێبەها، بە ئارەزووی خۆیان و بێپرس بڵاوەیان

دەکرد؛ دیسان لە یەکەمین تێشکان و ژێرکەوتنیشدا، هەر بە ئارەزووی خۆیان بڵاوەیان لێکردۆتەوە.

لەبەرئەوەش بە تێپەڕبوونی رۆژگار و پێشکەوتنی جۆری چەك و جۆری زانست و تاکتیکی جەنگیی و دیسیپلینی هێزی سەربازیی دوژمن، هێزی چەکداری کورد، هەر بەرەو دواوە چووە. بۆیە بەگوێرەی تاوتووپێکردنی بەڵگەنامەکانی ساڵانی (١٨٧٠ / ١٨٨٠)ی عوسمانی و قاجاری، بۆمان دەردەکەوێ کە شێخ عوبەیدوڵڵا لەو چەند ساڵەدا، ئەگەر لە نێوان پەنابردن بۆ کاری سەربازیی، یان سیاسی، سەرپشك بووبێت، ئەوا هەمیشە و بێ سێودوو، کاری سیاسی، لەچاو کاری سەربازیدا بەلاوە پەسەندتر بووە و کاری سیاسی بە کارێکی تازە و پێویست، بۆ چارەسەر و زیاترناساندنی کێشەی کورد، بە ناوچەکە و بە جیهان زانیوە و لەم رووەوە ، هەر زوو سیاسەتمەدارانی ئەوروپا ناسیویانە و بەوە پێناسەیان کردووە، کە ئاکار و هەڵسوکەوتی، وەك مەلیکێکی مەدەنی(«CIVIL») دەچێ![1] ئەمەش رەگەزێکی ئەو وەرچەرخانە تازەیەیە، کە شێخ عوبەیدوڵڵا بە سەر بزاڤی ئازادیخوزانەی کوردیدا هێنای و دەیخواست پەیام و بانگەوازی سەنگەر و ئەشکەوت و چیا و دۆڵی دوورە شاری کورد بهێنێتە ناو شار و ناو جەماوەر و سەر شەقامی شارەکان و لەم پێناوەشدا؛ بەر لە کۆکردنەوەی هێزی چەکدار و سەنگەر گرتن؛ «یەکێتی کوردان»ی پێکهێنا، تا لە رێگەی لق و بەشەکانی و رێکخستنی جەماوەری ناوشارەکانەوە، کێشەی کورد بگاتە ناو بازاڕ و خوێندەواران و مزگەوت و کلیسا و کۆڕ و کۆبوونەوەی سالۆنەکان و دیپلۆماسانی جیهان.

٢/٣: جوانترکردنی وێنەی کورد:

دوژمنانی کورد لە دەمێکەوە بۆئەوەی وای نیشان بدەن، کە کورد گەلێکی ناشایانە و مافی ژیان و ئازادی و تێکەڵبوونی کاروانی مرۆڤایەتی نییە و دژی خواست و ئازادی و ئاسایشی دەر و دراوسێکانێتی. بۆیە وێنەی کوردیان وەك (وێنەی گەلێکی دواکەوتوو، نەخوێندەوار، درندە، شەڕانی ، فەناتیك، جەردە و رێگر، تالانکەر، کە لێوەشاوەیی بەڕێوەبردنی وڵاتەکی خۆی نییە»[2]، خستبووە مێشکی هاوولاتییانی خۆیان و دراوسێ و میسیۆنێر و گەڕیدە و باڵوێز و سیاسەتمەدارانی ئەوروپاوە.

شێخ عوبەیدوڵڵاش ئەمەی دەزانی و لەو نامانەدا ، کە بۆ (ئیقبالدەولە)ی فەرمانڕەوای ورمێ و (کۆچران)ی پزیشکی دەستەی میسیۆنێری ئەمەریکی لە ورمێ و لێپرسراوانی بیانی و گفتوگۆکانی لە گەڵ باڵیوز و کۆنسوڵ و میسیۆنێرانی بیانیدا، ئەوەی بۆ روون دەکردنەوە، کە

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ١٧

[2] ساڵح محەمەدئەمین، ل ١٧٨

«ئەم هەموو سیفەتە خراپانە، لە لایەن کاربەدەستانی عوسمانی و ئێرانەوە، بە خۆڕایی بۆ کورد دروستکراون و بە زۆر پێوەی دەلکێنن».[1]

لەبەرئەوە شێخ عوبەیدوڵلاّ تەقەللای ئەوەی دەدا، ئەو دیمەنە بە زۆر و بە ناڕەوا ناشیرینکراوەی کورد بسڕێتەوە و وێنەیەکی راستەقینەی مرۆڤانە و جوانتری مرۆڤی کورد، نیشانی دۆست و دوژمنی بداتەوە و تێیان بگەیەنێت، کە ئازادی و رزگاربوونی کورد، لە ژێردەستەیی و زوڵمی قاجاری و عوسمانی، ئەگەر کەڵکیشی بۆ ئەوان و بۆ پێشخستن و گەشەکردنی هەمەلایەنەی ناوچەکە نەبێت، ئەوا زیانی نابێت بۆیان: «خۆ ئەگەر هاتو کردەوەیەکی ناڕەوا روویدا، ئەوە بەڵێن بێ ئەو کردەوانە، زیانی بۆ هیچ میللەتێکیتر نەبێت».[2]

بۆ بەدیهاتنی ئەم ئامانجەش، شێخ عوبەیدوڵلاّ یەکەمین رابەرێکە، لە رێگەی کاری دیپلۆماسییانەوە، لە رێگەی (دیالۆگ)ەوە، پردی گفتوگۆی لەگەڵ دۆست و دوژمندا دامەزراندووە و نامەی لەگەڵدا گۆڕیونەتەوە و نوێنەری خۆی بۆ لای سەرانی قاجار و بابیعالی و عەرەب و تورك و مەسیحی و ئەرمەنی و نوێنەرانی دەوڵەتانی ئەرووپا ناردووە و هەموویان لەوە دڵنیا دەکات، کە زیانی نابێ بۆیان و لە ئاکامیشدا دەبێتە دۆستیان. بۆئەمەش بەتایبەتی داوای لە دەوڵەتانی ئەورووپایی دەکرد، تا پشتیوانیی مەعنەوی لە کێشەی کورد و دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان بکەن، کە کورد شیاوی ئەوەیە و لە بارێکدا بەڕێوەبەری کاروباری ولاّتەکەی خۆی بەڕێوەببات. شێخ داوای دەکرد: با لەم مەیدانەدا «تاقی بکرێتەوە و ئەگەر نەیتوانی کوردستان پێكبهێنێ و لەوێ حکومەتێکی بەهێزی دروست نەکرد، ئەوە لەبەردەم دادگای نوێنەرانی ئەورووپادا، دادگایی بکرێت و ئاکامەکانیشی دەگرێتە ئەستۆ».[3]

لەدوای تێشکان و پاشەکشێی شێخ بۆ هەکاری، «حکومەتی عوسمانی بەپێویستی زانی زەبروزەنگ نیشانی کوردەکان بدات؛ بە هەڕەشەوە داوای لە شێخ عوبەیدوڵلاّ کرد، لەگەڵ نێردراوی سوڵتاندا کۆببێتەوە و گفتوگۆی لەگەڵدا بکات. شێخ عوبەیدوڵلاّش داوای کرد لیژنەیەك پێك بێت؛ بۆئەوەی لە دۆخەکە بکۆڵێتەوە. پێشنیاریشی کرد نوێنەرانی دەوڵەتانی ئەورووپا، بەشداریی لیژنەکە بکەن. عوبەیدوڵلاّ هەوڵیدا، نەك هەر لە رێی چەك بەکارهێنان و شەڕەوە، سەربەخۆیی کورد دەست بخات؛ چاوی لە یارمەتی و پشتگیریی لیژنە جیهانییەکەشەوە بوو».[4]

---

[1] جەلیلی جەلیل، ل ١٧١-١٧٦

[2] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل٨٦ هەروەها جەلیلی جەلیل، ل ١٧٦

[3] جەلیلی جەلیل، ل ١٣٠

[4] جەلیلی جەلیل، ل ١٥٠

٣/٣: جێگاکردنەوە بۆ کێشەی کورد:

لە وردبوونەوەیدا لەو ململانێ و زۆرانەی رووسیا و ئینگلیس، بەدوای درز و دەلاقەکانی ئەو زۆرانەیاندا دەگەڕا، تا بتوانێ لەوێوە داخوازیی کوردیان پێبگەیەنێت؛ یان سەرنج و ئاوڕێك لە کورد بدەنەوە و لە دەرفەتی پشتیوانیی ئەوروپاشدا، لە سەرهەڵدانی شەپۆلی رزگاریی گەلانی ژێردەستە بە گشتی و بەتایبەتیش نەتەوەکانی باڵکان و پێکهێنانی دەوڵەتی نەتەوەیی بۆیان و هێنانەپێشەوەی کێشەی ئەرمەن، لە رێکەوتننامەی بەرلیندا، بە هەڵی دەزانی بە هەمان پێوانە، بە ئاشکرا و راستەوخۆ، باسی مافی ئازادیی کورد و پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستانیان لەگەڵدا بکات. کە ئەم رێگا چارەیە، بە چاکترین رێگەچارەی یەکجاریی کێشەی کوردی دەبینی و لێرەوە ئەوەی تێدەگەیاندن، کە خواستەکانی گەلی کورد، لەگەڵ رەوتی بەرەوپێشەوەچوونی دنیادایە و دەمانەوێ «ئەو مافانەمان هەبێت، کە میللەتانی‌تر هەیانە».[1] یان: «ئێمە میللەتێکی دابەشکراوین، دەمانەوێ بەڕێوەبردنی کاروباری خۆمان، بە دەست خۆمانەوە بێت».[2]

بۆیە لەم بارەیەوە رۆژنامەی «ئەتگۆلۆسك»ی ئەو رۆژانە، راپەڕینی گەلی کورد و گەلانی باڵکان بەیەکەوە دەبەستێتەوە و دەنووسێت: «بۆ یەکەمجار ئەو راپەڕینە (راپەڕینی کورد) لەگەڵ رووداوەکانی دەوروپشتیدا پێکەوە دەبەستێت و لەو رووداوانە جیای ناکاتەوە؛ بەڵکو بەپێچەوانەوە، ئەوە دوویات دەکاتەوە، کە «گیانی ئەو رۆژانە» ، واتە: گیانی سەردەمی نوێ، کاری تێکردبوو و بیر و هەستی نەتەوەیی گەیشتە ئەو سووچە دوورە پشتگوێخراوەی ئاسیاش»[3] و شێخ عوبەیدوڵڵای رابەری ئەو راپەڕینە، بەو رابەرە خاوەن بیری نەتەوەییە دادەنێ؛ کە هەوڵیدا: هەموو کوردەکانی ئێران و عوسمانی، یەك بخات و بە سەرۆکایەتی خۆی، حکومەتێکی نەتەوەیی دروست بکات».[4]

لەو بۆشاییە بەرینەشدا، کە لە ناوبردنی میرنشینەکانی کورد، لەدوای خۆیان هێنابوویانە ئاراوە، رێگەچارەیەکی لەم رێگەیە باشتر نەدەبینرا، چونکە وەك «مارتین برویین سن» دەڵێ: «بەدرێژایی ماوەی ٣٠ ساڵێك دوای لەبەریەك‌هەڵوەشاندنەوەی میرنشینەکانی کورد(١٨٤٨–١٨٨٠)، کوردەکان چ لە ناو قەڵەمڕەوی حکومەتی عوسمانی، یان لەناو خۆیاندا، کەمتر لێك‌نزیك‌بوونەوە و کەمتر توانییان رووەو حکومەتێکی تایبەت بەخۆیان،

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ١٧٦

[2] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ٨٦. هەروەها جەلیلی جەلیل، ل ١٧٦

[3] جەلیلی جەلیل، ل ١٦١

[4] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

بچنە پێش، بە رای ئەو، لەبەریەك هەڵوەشاندنەوەی میرنشینەکانی کورد، جگە لە حکومەتێکی راستەوخۆ، مانایەکی نەبوو».[1]

٤/٣ هەڵوێست لە ئینگلستان

ئەگەرچی لەم کاتەدا ئینگلیس دەیویست ولاتانی بالکان پێش بکەون و گەلانی مەسیحی خۆرهەلاتیش (ئەرمەن و ئاسووری) ئازاد بن؛ بەلام هاوکاتیش دەیخواست دەسەلاتی رووسیایان بەسەرەوە نەمێنێ. چونکە کێشەی چەوساندنەوەی مەسیحییەکان، لە دەمێکەوە لە لایەن رووسیا و ئینگلیس و ولاتانی ئەوروپاوە کرابووە بیانوویەك بۆ دەستێوەردانی کاروباری ناوخۆی ئیمپراتووری عوسمانی و قاجاری. ئینگلیسیش دەیویست ئەم بیانووە هەر بە دەست خۆیەوە بێت، نەك رووسیا، بۆیە لەکاتی گرتنی کۆنگرەی (سان‌ستیڤانۆ)دا بە یارمەتی: نەمسا، ئیتالیا و ئالمانیا، گەلەکۆمەکییان لە رووسیا کرد؛ تا مەرج و دەسەلاتی رووسیا لەسەر دەوڵەتی عوسمانی کەم بکەنەوە و تەقەللا بدەن داکۆکیکردنیشی لە کێشەی ئەرمەن، لە دەست دەربهێنن. بۆئەمەش، مەرجیان لەسەر رووسیا دانا، کە چارەسەری کێشەی ئەرمەن، لە قەڵەمڕەوی عوسمانیدا، دوای دەرچوونی هێزەکانی لە ناوچە داگیرکراوەکانی عوسمانیدا جێبەجێ دەکرێت. جێبەجێکردنەکەش ئینگلیس گرتییە ئەستۆی خۆی و بۆئەمەش (وەك پێشتر وتمان)، بە پەلە و یەکسەر کەوتە فراوان کردنی ژمارە و تۆڕی کۆنسوڵگەکانی خۆی لە قەڵەمڕەوی تورکیا و بەتایبەتیش لە ئەرمەنستانی تورکیادا و گوشار خستنەسەر سوڵتان عەبدولحەمید، بۆ جێبەجێکردنی ریفۆرمەکانی لەمەڕ ئەرمەن.

دوای ئەمەش ئینگلیس بۆئەوەی بە یەکجاریی رێگەی دەستێوەردانی رووسیا لە قەڵەمڕەوی عوسمانیدا ببڕێت، دەبوایە ئەو تورکیایەی وەك قەلا و بنکە و بەردەبازێك، بۆ سەرەڕێی بەرەو هیندستان چاوی تێبڕیبوو؛ تەقەللا بدات کێشەی ناوخۆی نەهێڵی و ئاسایشی تورکیا و پاراستنی یەکپارچەیی تورکیا بپارێزێت.

ئەم هەڵوێستەی ئینگلیس، بۆ ئارام و دامرکاو راگرتنی تورکیا، هەر زوو لەگەڵ کورد دا پیادەیان کرد و لە کاتی جەنگی قرم (١٨٥٣–١٨٥٦)ی نێوان رووسیا و تورکیادا، کە «یەزدان شێر» راپەڕینی دەستپێکرد، «ئینگلیس داوای لە دیپلۆماتانی خۆی، لە خۆرهەلاتی تورکیادا کرد، بە هەر جۆرێك بێت، راپەڕینی کوردەکان لەناوبەرن».[2]

لەم پێناوەشدا «راسام»ی نوێنەری کۆنسوڵی ئینگلیز لە مووسڵ، لەگەڵ یەزدان شێر و سەرانی‌تری راپەڕینەکەدا کەوتە گفتوگۆ. راسام بە ناوی ناوبژیکردن لە نێوان کورد و کاربەدەستانی ئەستەموولدا، دیاری و خەلاتی زۆری بە یەزدان‌شێر پێشکەش کرد و بە ناوی

---

[1] روبرت اولسن، ل ٢٤

[2] خالفین–خەبات لە رێی کوردستاندا– ل ١٠٩

گفتوگۆوە رایانکێشایە کۆبوونەوە و لەیەکێك لە کۆبوونەوەکانیاندا بە دیل گیرا و بۆ ئەستەموولْ نێردرا و لەویْ زیندانی کرا.[1]

دیسان لە کاتی خۆئامادەکردنی تورکیاشدا، بۆ جەنگی داهاتووی (١٨٧٧–١٨٧٨) لەگەلْ رووسیادا، «کۆنسۆلی بەریتانیا لە ئەرزەرۆم، لە سەر داخوازی ئیلیوت، کۆنسۆلی بەریتانیا لە ئەستەموولْ، گەشتێکیْ بە هەموو کوردستاندا کرد؛ بەو نیازەی زانیاریی دەربارەیْ ئەو سەرۆکە کوردە بە دەسەلاْتانە کۆبکاتەوە، کە بۆ دەولْەتی عوسمانی، مایەی مەترسیی بوون».[2]

لە ئەنجامی زانیارییەکانی ئەم گەشتەدا، ئینگلیس «زۆری لە کاربەدەستانی عوسمانی دەکرد: هەموو سەرۆکە کوردە بەدەسەلاْتەکان، لەسەر سنووری نێوان تورکیا و رووسیا، رابگوێزیْ و دووریان بخاتەوە».[3]

هەر لەمبارەیەوە «ئۆبەر میللەر»ی کۆنسۆلی رووسیا لە ئەرزەرۆم دەنووسێت: «لەم کێشەیەی ئێستای کوردەکاندا، نەك عوسمانی، ئینگلیزەکانیش دەوری سەرەکییاْن هەیە... کۆنسۆلی ئینگلیز لە ئەرزەرۆم، فەرمانی پێدراوە راپەڕینی کورد، بەجۆرێك لەناو بەرێت، راستبوونەوەی بۆ نەبێت».[4]

بۆ دەستەبەرکردنی ئەمانەش تورکیای بەوە قایل کرد، کە دەبیْ هەنگاو بۆ دەستپێداهێنانەوەی ئیمپراتۆریەتێکی سەرلەنویْ بووژاوەی عوسمانی هەلْبگریْ و هانی تورکیای دەدا؛ تا ریفۆرم و دەسکاریی لە دەسگای بەڕێوەبەرایەتی ناوخۆییدا بکات.

بەم راوێژ و بەرنامەی دەستێوەردانەش، دەیویست قەوارەی سیاسی تورکیا، لە ژێر نفوزی خۆیدا، بە سەربەخۆیی و ئارام و ئاسایشەوە، لە بەرامبەر دەولْەتانیتردا رابگریْ.

بۆئەوەش پردەکانی سەرەڕیی بەرەو هیندستان قایمتر بکات؛ دەبووایە ئێرانیش لە نێوان هیندستان و تورکیادا، وەك لەمپەرێك و بە شێوەی تورکیای رابگریْ و لە داگیرکردن و پشێویی و دەستێوەردانی ولاْتانیشی بپارێزیْ؛ کە لەم پێناوەدا ئینگلیس لە دەرکەوتنی یەکەمین نیشانە و سەرەتاکانی شۆڕشی (١٨٨٠)ی کورددا، زۆر بە پەرۆش و بە هەلْپەوە تەقەللای پێکهێنانی پەیمانێکی دۆستانە و درێژخایەنی نێوان ئێران و تورکیای دەدا و کاری زۆری بۆ دەکرد.[5]

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ١١١

[2] جەلیلی جەلیل، ل ٤٨

[3] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

[4] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

[5] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ١٨ (نامەی ژمارە ٩)، ل ٢٤ (نامەی ژمارە ١٥)، ل ٣٠ (نامەی ژمارە ٢٣، ٢٤)، ل ٣٥ (نامەی ژمارە ٣٣)و....

وەك دەستپێشکەریش بۆ ڕێگەگرتن لە هاتوچۆی کوردانی ئێران و عوسمانی «کە لەم کاتەدا هاتوچۆی گەرم و گوڕیان سەبارەت بە چارەنووسی کورد، یەك دەخست و نوێنەرانی شێخ عوبەیدوڵلاش پەیتا پەیتا دەچوونە ئێران و کوردانی ئێرانیان بۆ خۆئامادەکردن هان دەدا»،[1] دیپلۆماتەکانی ئینگلیس «هاتنە کایەوە و بۆئەوەی سنووری نێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئێران کونتڕۆڵ بکرێت و ڕێ لە کوردەکان بگیرێ، ئەمدیوئەودیو نەکەن و سنوور دابخرێت، باڵوێزی بەریتانیا لە تاران و ئەستەمووڵ، لەگەڵ (شا) و (سوڵتان)دا، کەوتنە گفتوگۆ، بەو نیازەی توانای هەردوولایان بۆ لێدانی بزووتنەوەی کوردەکانی سەر سنوور یەکبخرێت. «تۆمسن»ی گەورەباڵوێزی بەریتانیا لە تاران، بێ‌وچان لەوێوە لەندەنی لە هەموو ئەو هەوڵ و تەقەللایانە ئاگادار دەکرد».[2]

دواتریش «ئەمە بووە هۆیەك و یارمەتییەکی تەواو، تا ڕاپەڕینەکەی کورد لەناوبچێت».[3]

هەر لەم بوارەشدا گوشاری زۆریان دەخستە سەر تورکیا، تا لە کێشەی شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدوڵلا دا، هەڵوێستی توندتر بەرامبەر شێخ بنوێنێ و بیگرێ و زیندانیی بکات و... دووری بخاتەوە.[4]

لەم داروبارەدا، هەروەك کورد دەوڵەتی نەبوو؛ سنووریشی لەگەڵ سنووری ئینگلیسدا نەبوو. بەڵام شێخ عوبەیدوڵلا دەیزانی ئینگلیس لەو کاتەدا نفووزی زۆری لە ناوچەکەدا هەیە و خاوەنی گەورەترین هێزی زەریایی دنیایە و تەقەللای ئەوەی دەدا، ئەگەر نەشتوانێ پشتیوانیی ئینگلیس بەدەست بهێنێ؛ بەڵام دەبێ کارێکی وابکات ئینگلیس نەورووژێنێ.

ئینگلیسیش دەیزانی کورد دەتوانێ ئاسایش و ئارامیی تورکیا تێكبدات، یان زیان بە بەرژەوەندی و بەرنامەکانی ئینگلیس بگەیەنێ. بۆیە هەر کە هەواڵی بە خۆکەوتنی شێخ عوبەیدوڵلا و سەرانی «یەکێتی کوردان» گەیشتە لای باڵوێز و کۆنسوڵ و میسیۆنێر و گەڕیدە و جاسووسەکانی ئینگلیزی و چاودێرانی سیاسی، خێرا کەوتە هەڵپەی کۆکردنەوەی زانیاریی لە سەر خۆئامادەکردنی شێخ عوبەیدوڵلا و «یەکێتی کوردان» و لەم پێناوەشدا ساڵی ١٨٧٧ز «ڕامسان» بۆ کۆکردنەوەی زانیاریی، چووە ناوچەکانی «باشقەڵا» و «هەکاری».[5]

«ساڵی ١٨٧٩، گروڤدیر و فووزێر بۆ ناوچەکانی باکووری خۆرهەڵاتی عوسمانی نێردران؛ تا لەو دەنگوباسانە بزانن کە دەربارەی خۆئامادەکردن و سازکردنی ڕاپەڕینێك

---

[1] خالڤین – ل ١٦٨

[2] جەلیلی جەلیل، ل ١١٠–١١١

[3] هەمان سەرچاوە، ل ١١٠

[4] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل٣٨، نامەی ژمارە ٣٨ و ٣٩

[5] (خالڤین – ل ١٧٥)

دەبیستریَن. ئەم دووانە، لەم سەردانەیاندا چوونە ناوچەکانی: ساسۆن، ئەماسیە، سیَواس، ئەرزنجان، مووش، بتلیس، وان، مەلازگرد و ئەرزەرۆم»[1]

٧/٤/٣ دیداری شیَخ عوبەیدوللا و نویَنەری ئینگلستان

دیسان لە تەمووزی ساڵی ١٨٨٠دا، واتە: لە گەرمەی زنجیرە کۆبوونەوەکانی سەرانی کورد لە نەهری، «کلایتۆن»ی جیَگری کۆنسوڵی ئینگلیس لە وان، بەو نیازەی زانیاریی دەربارەی خۆئامادەکردنەکەی شیَخ عوبەیدوڵلا و «یەکیَتی کوردان» و بارودۆخی ناوچەکە کۆبکاتەوە؛ گەشتیَکی دوور و دریَژی کرد و تیایدا چووە شەمزینان بۆ لای شیَخ و لەویَ ریَزیَکی زۆری لیَگیرا و پیَشوازییەکی گەرمی خۆی و یاوەرەکەی کرا، «بە دریَژایی ریَگاکە، سەدەها کوردی پڕ چەك، بە ریز بۆ کلایتۆن وەستابوون. سەیید محەمەد سدیقی تەرجومان و عەبدولقادری کوڕی شیَخ، چوون بە پیر کلایتۆنەوە و پیَشوازییان لیَکرد».[2] دواییش لەگەڵ شیَخدا، دانیشتن و کۆبوونەوەی کرد.

دانیشتنی یەکەمی کلایتۆن و شیَخ عوبەیدوڵلا کورت بوو. قسەوباسەکانیان سرووشتیَکی رەسمییان هەبوو. بە دریَژایی دانیشتنەکە، شیَخ بە کوردی دەدوا.

لە دووەم دانیشتندا، کلایتۆن هەڵویَست و پیَوەندی ئینگلیسی بەرامبەر دەوڵەتی عوسمانی بۆ شیَخ باسکرد[3] و روونی کردەوە، کە ئینگلیس دژی هەمووجۆرە پشیَویی و بیَیاساییەك دەوەستیَتەوە؛ کە دەبیَتە مایەی هەڕەشەو مەترسیی، بۆ یەکیَتی ئیمپراتۆری عوسمانی.[4]

شیَخ عوبەیدوڵلاش بە وردیی «گویَی لە وتارە دریَژەکەی کلایتۆن گرتبوو. دوایی هاتە وەلامدانەوە و هەموو ئەو دەنگوباسانەی بەدرۆخستەوە، کە دەربارەی لە یاسالادان لە هەکاریدا بلاوکراونەتەوە و کلایتۆنی لەوە دلنیا کرد، کە ولاتەکە (ناوچەکە) لە رووی ئاسایشەوە، هیچ کەموکوڕییەکی نییە».[5]

بەواتەی «بەگداساریان»ی بازرگانی ئەرمەن، کە لەو رۆژانەدا لەویَ بووە و دوایی لە ملاولا گیَڕاویَتییەوە؛ ئەو بازرگانە سەری لە مەنتیق و قسەی بە پیَزی شیَخ سووڕماوە.[6]

---

[1] جەلیلی جەلیل، ل ٨٧

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

[3] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

[4] هەمان سەرچاوە، لاپەڕە ١١٢

[5] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

[6] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

«كلايتۆن لە شەمزینان، گەلێك لە سەرانی كوردی بینی و گفتوگۆی لەگەڵیاندا كرد. لەوانە: سەرۆكە كوردەكانی سلێمانی، ئامێدی، هوورەمار، بۆتان، ساسون، سیرت(سیعرت)، مووش، ویلایەتی وان و كوردەكانی ئێران».[1] لەم سەردانەی كلایتۆندا، شێخ عوبەیدوڵڵا نامەیەكی بۆ كاربەدەستانی ئینگلیس پێدا نارد؛ شێخ لەو نامەیەدا رایگەیاندبوو:

((دانیشتووانی هەموو كوردستان دەیانەوێ یەك بن و نایانەوێ بە دابەشكراویی بمێننەوە))[2]

بەڵام كلایتۆن لەم سەردانەیدا دیپلۆماسانی سەرووی خۆی لە مەترسیی پێكهێنانی «كوردستانی سەربەخۆ» ئاگادار كردەوە. ئەوانیش هەڵوێستی نەیارانەیان بەرامبەر ئەم بەرنامەیە و «یەكێتی كوردان» نواند و پێیان وابوو ئەم بزووتنەوەیەی كە شێخ عوبەیدوڵڵا رابەرایەتی دەكات «نیازی لێك جیاكردنەوەی ئیمپراتۆریی عوسمانییە»[3]، ئەمەش ئەگەر پەرە بسێنێ؛ «ئەوا عەرەبەكانیش بۆ داواكردنی ئەو مافانە دەورووژێنێ».[4] جگەلەمەش، پرۆپاگەندەیەكی زۆریشیان لەناو ئەرمەنەكاندا بڵاوكردەوە، كە گوایە «یەكێتی كوردان» لە دژی خواستەكانی ئەرمەن و بەندی (٦١)ی رێكەوتننامەی بەرلین پێكهاتووە؛ كە ئەم هەڵوێستەی ئینگلیس، تا دوای تێشكانی شۆڕشی (١٨٨٠)یش، بەرامبەر كورد هەر بەردەوام بووە و هەر دنەی توركیایان داوە و سەركۆنەیان كردووە، كە دەبێ چاو لە جموجووڵی كورد غافڵ نەكەن و نەیەڵن ببنە رێگر لە بەردەم جێبەجێكردنی بەندی (٦١)ی بەرلیندا، بۆیە دوای ساڵێكیش بەسەر تێشكانی ئەو شۆڕشەدا، كەچی «ئابۆت» لە تەورێز، لە نامەیەكیدا كە لە ١١ی ئابی ١٨٨١دا، بۆ وەزیری دەرەوە (ئێرل گرانڤیل)ی نووسیوە و لە هەڵسەنگاندنی بەرنامەكەی شێخدا، بۆ پێكهێنانی كوردستانێكی سەربەخۆ، لە هەردوو بەشی عوسمانی و قاجاریدا، گلەیی لە كەمترخەمیی توركیا دەكا و دەڵێ: «لەشكری توركیا دەبێ لەو راستییە ئاگادار بێ، كە غافڵ بوون لەو بزووتنەوەیەی (بزووتنەوەی كورد)، كە بوونی ئەرمەنەكان دەخاتە مەترسییەوە؛ كارێكی زۆر ناعاقڵانەیە»[5]

«مەیجەر تروتێر»ی سەركۆنسوڵی ئینگلیسیش لە ئەرزەڕۆم، نامەیەكی بۆ «گۆشن»ی گەورە باڵوێزی ئینگلیس لە ئەستەمووڵ نارد.

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ١١٣

[2] خالفین، ل ١٧٦

[3] بنوارە پاشكۆی ژمارە ١٣

[4] بنوارە پاشكۆی ژمارە ١٣

[5] بنوارە پاشكۆی ژمارە ١٣

ئـەویش لای خۆیـەوە بـۆ (ئـیرل گرانڤیـل)ی وەزیـری دەرەوەی ئینگلیسـی نـارد و ئـــەم هەواڵانەی بەخۆکەوتنی کوردان و دروسـتبوونی (یـەکێتی کـوردان)، بـە جۆرێـك ئینگلیسـی پەژارە و نیگەران کرد «نوێنەرانی پەرلەمانی ئینگلیس، خێرا ئەو کێشـەیەیان خسـتە بـەردەم پەرلەمانی ئینگلیس و داوای لێکۆڵینەوەیان کرد».[1]

٢/٤/٣: دوو نامەی شێخ عوبەدوڵلا بۆ دوکتۆر کۆچران

لە کۆتایی مانگی ٩ و سەرەتای مانگی ١٠ی(١٨٨٠)دا، بەرلەوەی لەشکرکێشیی کورد بۆ سەر ئێران دەستپێبکات، شێخ عوبەیدوڵلا لـە نێـوان (١٠) رۆژدا، دوو نامـەی لـە رێگـەی (کۆچران)ی پزیشکی میسیۆنێری دەستەی ئەمەریکی، بۆ ئابۆت لـە تـەورێز و کلایتـۆن، لـە (وان) نـارد و تکـای لێکـردن راسـتییەکانی کێشـەی کوردسـتان، بـە حکومـەتی ئینگلیـس بگەیەنن و روونی بکەنەوە «بۆئەوەی ئەگەر کێشەی کوردسـتان گەیشـتە ئـەو ئاسـتەی بـاس بکرێت، لە تواناداا هەبێت».[2]

نامەی یەکەم: لە شێخ عوبەیدوڵلا وە بۆ دکتۆر کۆچران

بێگومان تۆ بیستووتە، کە چۆن لە ساڵانی پێشوودا ((شـوجاعولدەولە)) بـووە هـۆی سـەربڕینی (٥٠) کـەس لـە لایـەنگرەکانم، بـە بێهیـچ خـەتا و تـاوانێك و زیـاتر لــە (١٠٠/٠٠٠) تمەنیشی زیان لێدام.

عوسمانییەکان و حکومەتی ئێران، هیچکامیان نیازیان پاك نییە. هـەرگیز خۆیـان لە قەرەی مافەکانمان نادەن. سەرەڕای ئەمەش بە جۆرێکی وا لە ((فـەرەجوڵلای خـانی کوڕی حاجی غەفووریان داوە؛ – یەکێك بووە لە سەرۆك خێڵەکانی شنۆ – کە یەکسەر مردووە.)) دیسان ساڵی پاریش ((موعینولدەولە))، عەبدوڵلاخان و ئیبراهیمخانی خەڵکی شنۆی برد و (٢٠/٠٠٠)تمەنی لێسەندن. بەو شێوەیە بـە تـەواوی ماڵـەکانیانی کـاولکرد. هـەروەها (١٠) ژنیشی بـە دیلـی بـردووە. ئەمسـاڵیش حـاکمی ناوچـەی موکـری، عەبدوڵلابەگی برد و کەوتە سزادانیشی. ئەگەرچی بێتاوانیش بوو، بەڵام (١٥٠٠)تمەنی جەریمە کرد. دیسان هەندێ ژنی خێڵی تونکوی بە زۆر لـە مێردەکانیـان زەوتکـرد. لـەو ماوە کورتەی دواییشدا حاکمی سابلاخ، بە ناوی نیشاندانی باوەڕ و متمانەوە، هەمزاغای مەنگووڕ، کـە سـەرۆك خێڵـی چـەندین ئێلـی ئـەو ناوچەیەیـە، بانگێشـتن کردبـوو بـۆ سابلاخ. بەڵام لە راستیدا بە مەبەستی گرتن و زیندانیکردنی بووە. هەمزاغا توانیبووی لە

---

[1] جەلیلی جەلیل – ل ٩٦

[2] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ٨٤ – ٨٥ . هەورەها جەلیلی جەلیل ل ١٢٢

ژوورەکە دەرباز ببێت و بە دەمڕێوە دووکەس بکوژێ و بە گێرمە و کێشەیەکی زۆرەوە خۆی رزگار بکات.

ناتوانرێ ئەنجامی ئەمجۆرە رووداوە پڕ لە زەبر و زەنگ و چەوساندنەوانە باسبکرێت.

بەهۆی ئەمجۆرە کردەوانەوە بووە، کە کوردستان ناچار بووە و ناچاریشە بە پێویستی یەکبوون و (لەوەش زیاتر) ناتوانێ خراپەکاریی و ماڵوێرانیی هەڵبگرێ. لەبەرئەوە ئێمە زۆر تکاتان لێدەکەین، کە ئەو مەسەلەیەی دواوە؛ بۆ کۆنسوڵی بەریتانی لە تەوریز روون بکەنەوە،[1] بۆئەوەی خوایارییێ، دوای وردبوونەوە لەسەر مەسەلەی کوردستان، بکەوێتە بەر باس و لێکۆڵینەوەوە. بۆئەوەش ((مەلا سمایل))م ناردووە بۆ روونکردنەوەی ئەو مەسەلەیەی ئاماژەی بۆکراوە.

(٢٥ ئەیلوولی ١٨٨٠)

نامەی دووەم:لە شێخ عوبەیدوڵلا وە بۆ دکتۆر کۆچران

مەلا سمایلم ناردووە، تا ئەوەی بە نهێنی، وەك بە دەمیی رامسپاردووە، دۆخی ئێرەتان بۆ روونبکاتەوە و بەتایبەتیش تکاتان لێدەکەم راستییەکانی مەسەلەی کوردستان و چوونی کوڕەکەم[2] بۆ ساباڵخ، بە حکومەتی ئینلگستان رابگەیەنن و روون بکەنەوە.

گەلی کورد، کە زیاتر لە (٥٠٠) هەزار بنەماڵە پێکهاتووە؛ میللەتێکی تایبەتییە، مەزهەبەکەیان، لە مەزهەبی ئەوانیتر جیاوازە و نەریت و رەوشت و خووی تایبەتییان هەیە. لەناو هەموو میللەتاندا بە نەتەوەیەکی زیانبەخش و کەللەڕەق و دڕ ناو دەبرێن. بەوجۆرە باسی کوردستان کراوە. گەر یەکێك (لەناویاندا) کردەوەیەکی ناڕەوا و ناشیرینی لێ بوەشێتەوە؛ ناوی هەزارەها پیاوچاك و بێوەیی پێوە لەکەدار دەکرێ.

با لاتان ئاشکرا بێت ئەم هەموو سیفەتە خراپانە، لە لایەن کاربەدەستانی عوسمانی و ئێرانییەوە بە خۆڕایی بۆ کورد دروستکراون و هەڵبەستراون. چونکە کوردستان لە نێوان ئەم دوو دەوڵەتەدایە و هەردوو حکومەتەکەش ئەوەندەیان لەباردا نییە، چاك و خراپ لە یەك جیا بکەنەوە. بەمجۆرە، کەسە خراپەکان دەمێننەوە و

[1] مەبەست لە میستەر (ئابۆت)ە

[2] مەبەست لە شێخ عوبدولقادرە، کە لەو کاتەدا لەگەڵ هەمزاغای مەنگووڕدا، سەرکردایەتی ئەو لەشکرەیان دەکرد، کە ساباڵخ و میاندواویان ئازاد کردبوو و بەرەو بناو دەکشان.

خەڵکە چاکەکانیش لەکەدار دەبن و تێدا دەچن. بێگومان لەناو شتە درپۆنگەکانی‌تردا، ناوی خێڵی «عەلی‌ئاغای شکاک»ت بیستووە؛ کە بە کردەوەی خراپ و نارەوا ناویان دەرکردووە؛ چۆن ئازاری هاووڵاتی بێگانەیان دەدا، بە هەمان شێوەش دەستدرێژییان دەکرد سەر موسڵمانان و خەڵکانی‌تریش. هەروو دەوڵەتەکە ئاگایان لە کردەوە خراپەکانیان بووە. جا لەبەر گوێ‌پێنەدان و هەوڵدانی ئێران، بۆ قایمکردنی دەسەڵاتی، ئەم خەڵك و خوایە هەمیشە دوور دەبن لە شارستانییەت و بە دواکەوتوویی و درندەیی دەمێننەوە. کردەوە خراپەکانی خێڵی (هەرکی)، کە رەعیەتی تورکیان، دیار و ئاشکرایە. حکومەتی عوسمانی دیسان وەك ئێران، یان خۆی لە پێشخستنی ئەم میللەتە گێل دەکات؛ یان بە چاوێکی نزمەوە سەیری دەکات. هەمیشە کوردستان بە خراپی ناوبراوە و بە سووکی سەیر کراوە. جیاوازیی ناکرێت لە نێوان خەڵکانی بێوەی و شەڕانیدا.

سەرۆك و بەڕێوەبەرەکانی کوردستان، جیا لە رەعیەتەکانی عوسمانی، یا ئێران و هەر هەموو دانیشتووانی کوردستان، خۆیان یەکخستووە و گەیشتوونەتە ئەو بڕیارە، کە چیتر لە توانایاندا نەماوە، لە ژێر سێبەری ئەو دوو دەوڵەتەدا بژین و پێویستە شتێك بکەن؛ دەوڵەتانی ئەورووپا والێبکات لە مەسەلەکە ورد ببنەوە و لە دۆخەکەمان تێبگەن و بپرسنەوە.

ئێمەش میللەتێکی دابەشکراوین. ئێمە دەمانەوێت بەڕێوەبردنی کاروباری خۆمان، بەدەست خۆمانەوە بێت، بۆئەوەی لە سزادانی تاوانکارانی خۆماندا، بەهێز و سەربەخۆ بین و ئەو مافانەمان هەبێت، کە میللەتانی‌تر هەیانە و سەبارەت بە خەتابارەکانیش، ئێمە ئامادەین ئەوە بگرینە ئەستۆی خۆمان (بەڵێن دەدەین)، کە ئازار و زیان لە هیچ میللەتێك نەکەوێت. ئەمەیە ئامانجی ئێمە و هۆی چوونی کوڕەکەم بۆسابلاخ، بۆئەوەی لە دۆخی کوردستان وردببنەوە و بپرسنەوە و هیچ خراپەیەك روونەدات. دەنا سەرتاسەری کوردستان مەسەلەکان دەخەنە دەستی خۆیانەوە. چونکە میللەت لە توانایدا نەماوە، خراپە و چەوساندنەوەی بێ‌ۆچانی ئەو دوو دەوڵەتە هەڵبگری.[1]

لە جێی خۆیدایەتی بڵێین «ویلسون.ن.هاول» بەم نامەیەی دواییان دەڵێ : «یەکەمین بەڵگەنامەی نەتەوەیی کورد».[2]

---

[1] لە تاریکی‌یەوە بۆ رووناکی – ل ٨٤–٨٥. هەندێ بڕگەی ئەم دوو نامەیە، لە چەند سەرچاوەیەکی‌تریشدا هەیە. بەڵام هەر لەو سەرچاوەیەدا بە تەواوی هەن، کە ئێمە لێمان وەرگرتووە.

[2] سیامند ز. عثمان: ملاحظات تاریخیة حول نشأة الحركة القومیة الكردیة - مجلة: دراسات كردیة - مركز الابحاث فی‌المعهد الكردی - باریس - العدد (١) كانون‌الثانی ١٩٨٤- ل ٢٢

٣/٤/٣: سەردانی نوێنەری ئینگلیس بۆلای شێخ عوبەیدوڵڵا

لە کاتی لەشکرکێشییەکی شۆڕشگێڕانی کوردیشدا، بۆ سەر ئێران و ئابلۆقەدانی شاری ورمێ، ئابۆت لە تەوریز: لە ناوەڕاستی تشرینی یەکەم (ئۆکتۆبەر)ی ١٨٨٠دا، لە ڕێگەی تەوریزەوە بە پەلە و بە ڕێگەی: «سەلماس، خۆی، ورمێ»دا خۆی گەیاندە ناوچەکانی لەشکرکێشیی شێخ عوبەیدوڵڵا ، لە تەرگەوەڕ و شنۆ و شاری ورمێ و لە کاتێکدا هێزەکانی کورد، لەبەر شوورەکانی شاری ورمێدا، خەریکی هێرش و هەڵمەت بوون؛ ئابۆت چەند جارێك سەردانی شێخ عوبەیدوڵڵای کرد و بۆ ئارامکردنەوە و دامرکاندنەوەی هێرشەکەی لەشکری کوردیش، کەوتە ناوبژیکردن لە نێوان شێخ عوبەیدوڵڵا و «ئیقبالدەولە»ی حاکمی ورمێ و لەم پێناوەشدا تەقەللای زۆریدا. بەڵام نەك هەر «ئیقبالدەولە»ی پێ رازی نەکرا، بەڵکو سووکایەتی زۆریشی بە ئابۆت کرد. شێخ عوبەیدوڵڵا بۆئەوەی بۆ ئینگلیس بسەلمێنێ، کە هەڵوێستی بە پێچەوانەی ئیقبالدەولەوەیە و دژی خوێنڕشتن و شەڕ و ئاژاوەیە و بە پیر داخوازیی و راوێژەکانی (ئابۆت)ی نوێنەری ئینگلیسەوە چووە؛ «داوای لە ئابۆت کرد: بەڵگەیەکی بداتێ، تا لە دوا رۆژدا، بە بەڵگە دەربکەوێت، کە کردەوەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا ، تا چ رادەیەك مرۆڤدۆستانە بووە. بەڵام ئابۆت خواستەکەی شێخی بەجێ نەهێنا».[١]

هەتا ئەو کاتەی «ئابۆت»یش لە ورمێ مایەوە؛ شێخ عوبەیدوڵڵا چەند جارێك «سەیید محەمەد سەعید»ی نوێنەری خۆی، بە نامە و راسپاردەوە و بۆ زیاتر روونکردنەوەی هەڵوێستی کورد، لە ئینگلیس و ئەوروپا و کێشەی ئەرمەن بە گشتی، نارده لای ئابۆت.[٢]

ئابۆت بە ئاشکرا، لە خۆدی شێخ و لە نوێنەرەکانی دەگەیاند، کە «دووبەرەکییەکەی نێوان کورد و هێزەکانی ئێران، بە لایەوە گرنگ نییە و گوێیەکی ئەوتۆی ناداتێ».[٣]

لەوەش زیاتر، ئابۆت کە ئاگای لەوە بوو میسیۆنێرانی ئەمەریکاییش زۆر لە شێخ رازی بوون[٤] و لە هەمانکاتیشدا (٣٠٠) ئاسووری بە سەرۆکایەتی ماریوسفی مەترانی نەستووری، لە (ناوچیا)وە، وەك پێشمەرگە لەگەڵ هێزەکانی شێخدا هاتبوون،[٥] زۆر شپرزە بوو. نەیدەزانی چۆن لە شێخیان دوور بخاتەوە. لەبەرئەوە، بۆئەوەی «ئاسوورییەکانی دەوروبەری

---

[١] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ٦٨. هەروەها: جەلیلی جەلیل–ل ١٣٢

[٢] هەمان سەرچاوە – ل ٦٨ و ١٣١. هەروەها جەلیلی جەلیل، ل ١٣١

[٣] جەلیلی جەلیل – ل ١٣٠

[٤] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ٨٤

[٥] هەمان سەرچاوە – ل ٧٢

زەریاچەی وان، لە دواڕۆژدا نەدەنە تەك کوردەکان»؛[1] «خێرا خۆی گەیاندە کلیسا و لەوێ لە خەڵکەکەی گەیاند، کە بەریتانیا هەمیشە چاوی لە چاکە و چارەنووسی دانیشتووە مەسیحییەکانە. لەبەرئەوە دەبێ لە بزووتنەوەکەی کورد دووروپەرێز بوەستن».[2]

ئابۆت لە گەرمەی گێروداری شەڕ و تێهەڵچوونی کورد و هێزەکانی دەوڵەتی ئێراندا، کاتێ بۆی دەرکەوت رووداوەکان لە چاکەی شێخ ناگەڕێن؛ ئەوسا بڕیاریدا بەرەو تەورێز بگەڕێتەوە. لە گەڕانەوەشیدا، لەبەر نائەمینی ڕێگەی ورمێ – سەلماس – خۆی (کە پیایدا هاتبوو) و بەدەست هێزەکانی دەوڵەتی ئێرانەوە بوون؛ بە ڕێگەی: شنۆ – سندووس – سابلاخ – میاندواودا گەڕایەوە، کە لەو کاتەدا ئازادکرابوون و بەدەست شۆڕشگێرانی کوردەوە بوون. بۆئەمەش شێخ عوبەیدوڵڵا ، نامەی بۆ شێخ عەبدولقادری کوری پێدا نارد، کە تا بەرەو بارەگاکەی بەڕێی بکەن و تا سابلاخیش پێشمەرگەی خستە تەك. لە سابلاخیش «شێخ عەبدولقادری کوری شێخ و هەمزاغا و زۆریتر، لە سەرانی شۆڕشگێری کوردی بینی و دیداری لەگەڵدا کردن».[3]

لە سابلاخیشەوە، شێخ عەبدولقادر (٣٠٠) پێشمەرگەی بە سەرۆکایەتی هەمزاغای مەنگووڕ و عەبدوڵلاخانی زەرزا و چەندان سەرخێڵی ناوداریتردا، تا ناوچەی (بناو) لەگەڵدا نارد.[4]

بەڵام هەر کە گەیشتە ناو هێزەکانی ئێران، دەنگوباسی ژمارە و جێگەکانی شۆڕشگێڕانی کوردی، لە سەرانی لەشکری ئێرانی گەیاند.[5]

ئەم هەڵوێستەی ئابۆت، بۆ بەدەنگەوە نەچوونی ئەوجۆرە داوایانەی شێخ عوبەیدوڵڵا ، نموونەیەکی زیندووی هەڵوێستی هەموو دیپلۆماتەکانیتری ئینگلیس بوو، لە ناوچەکەدا «کە لە نامە و ڕاپۆرتەکانی خۆیاندا، بۆ سەرووتری خۆیان، بۆ چوونی خۆیان، بەجۆرێکی نادۆستانە دەردەبری:

١– خواستە نەتەوەییەکانی کورد پشتگیری نەکرێ.

٢– داوا لە کورد بکرێ: گوێڕایەڵی حکومەتە مەرکەزییەکان بێ.

٣– گەلە مەسیحییەکان لە بەشداریکردنی جووڵانەوەکە دوور بخرێنەوە.

---

[1] جەلیلی جەلیل ، ل ١٣١

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

[3] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل ٦٦

[4] هەمان سەرچاوە،

[5] هەمان سەرچاوە – ل ٧١

٤- ناوبانگی جوولآنەوەکە بشێوێنرێ، تاوانی هاندانی رووسیە و ئاگاداری و پشتیوانی سوڵتانی تورکی بە پاڵ بدرێ. بۆئەوەی گوایە ئێران لاواز بکرێ و رووس ئەو هەلە بقۆزێتەوە».[1]

۳ - هەڵوێست لە رووسیا

رووسیا هەروەك لە درێژەی زنجیرە (١٠) جەنگەکەیدا، لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی تەقەللای فراوانخوازیی خۆی هێنابووە دی و چەندان رێکەوتننامەی پڕ مەرج و گوشاری بەسەر ئیمپراتۆریی عوسمانیدا سەپاندبوو؛ کە دواترینیان رێکەوتننامەی بەرلین (١٨٧٨) و بەدەستهێنانی ناوچەکانی: کارس (قارس)، ئەردەهان و باتۆم بوون؛ هەر بەوجۆرەش لە ماوەی (٢٠٠) ساڵ و لە زنجیرەی (٤) جەنگی گەورەی نێوان ساڵانی: (١٧٢٢، ١٧٩٦، ١٨٠٣ -١٨١٣، ١٨٢٦ -١٨٢٨)دا، توانیبووی چەندان هەرێمی گرنگی قەڵەمڕەوی ئێران داگیر بکات و بیانخاتە سەر قەڵەمڕەوی خۆی، وەك: داغستان، گورجستان، ئازەربایجان و ئەرمەنستانی خۆرهەڵات.

بەم پێیەش رووسیا لە دواچارەکی سەدەی نۆزدەدا، سام و دەسەڵاتێکی بەرفراوانی وای لە ناوچەکەدا پەیدا کردبوو؛ نەك هەر گەورەترین هێزی ناوچەکە بوو، بەڵکو خاوەنی گەورەترین هێزی زەمینی هەموو دنیاش بوو.

لەو زنجیرە جەنگانەیدا، کە لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئێراندا کردبووی، کوردستان ببووە مەیدانی لەشکرکێشی و لە هەموو جەنگێکیشدا ناوچەیەکی کوردستان و هەندێ خێڵی رەوەندی کورد، دەکەوتنە ژێر دەسەڵات و ناو قەڵەمڕەوی رووسیاوە.

ئەم نزیکایەتییەی کوردستان لە دەوڵەتی رووسیاوە، ببووە سۆنگەی ئەوەی هەردوو لەشکری عوسمانی و ئێران، هێزی زۆری کوردیشیان تێدابێ؛ کە رووسیا ئاواتی ئەوە بوو، لەو شەڕانەدا کورد بەلای خۆیدا رابکێشێ و هێزیان لێ‌پێکبهێنێ، یان ئەگەر ئەمەیشی پێ‌نەکرابێ؛ هەوڵیداوە کورد لەو شەڕانەدا بێلایەن بێت. بۆئەمەش، پێوەندیی زۆری لەگەڵ سەرۆكهۆز و ناودارانی کورددا کردووە و توانیوێتی چەند تیپێکی پیادە و سوارە، لە کورد دروست بکات و لە دژی ئێران و عوسمانی بیانخاتە تەك هێزەکانی خۆی؛ وەك ئەوەی لە جەنگی ساڵی ١٨٢٨دا کردی و توانیبووی (٤) تیپ لە موسڵمانان پێكبهێنێ و یەکێکیش لەمانە، کورد بووە.

هەروەها لە جەنگی (١٨٥٣-١٨٥٦)دا، دوو تیپیان لە کوردەکانی کارس و یەریڤان پێکهێنابوو. لە جەنگی ساڵی (١٨٧٨)یشدا تیپێکیان لە کورد پێکهێنابوو، کە (١٣٠٠) کەس بوون.[2]

---

[1] ساڵح محەمەدئەمین، ل ١٨٥

بەڵام بە پێچەوانەشەوە، لە دوا جەنگەکانی نێوان رووسیا – تورکیا، رووسیا – ئێران؛ بەشێکیش لە هێزی کورد، بەناوی غەزا و جیهادەوە، شانبەشانی لەشکری عوسمانی و ئێران، لە دژی هێزەکانی رووس جەنگاون. وەك لە دوایین جەنگدا (١٨٧٨) روویدا و شێخ عوبەیدوڵلا و چەند دەسەڵاتدارێکیتری کورد، پشتیوانییان لە دەوڵەتی عوسمانی کرد.

رووسیاش ئەمەی پێ ناخۆش بوو. بۆیە لە هەردوو کۆنگرەی «سان ستیڤانۆ» و «بەرلین»دا، تۆڵەی لە کورد کردەوە و پشتیوانیی لە کێشەی ئەرمەن کرد.

بەڵام ئەو سام و دەسەڵاتەی کە رووسیا، لە دوا چارەکی سەدەی نۆزدەدا لە ناوچەکەدا پەیدای کردبوو؛ ببووە مایەی ئیرەیی و پەژارە بۆ ئینگلیس و دەوڵەتانیتری ئەوروپا. بەتایبەتیش بۆ ئینگلیس؛ کە دەسەڵاتی رووسیای لە ناوچەکەدا، بە بەربەستێك دەزانی لە بەردەم بەرنامەکانی خۆیدا، بۆ چاوبڕینە هیندستان و بۆئەمەش بە هەموو شێوەیەك تەقەللای ئەوەی دەدا دەسەڵات و نفووزی رووسیا لە ناوچەکەدا گەمارۆ بدات؛ وەك لە کۆنگرەی بەرلیندا، بە هاوکاری: نەمسا، ئیتالیا، ئاڵمانیا، گەلە کۆمەکییان لە رووسیا کرد و هەندێ گوشار و مەرجیان، لەسەر دەوڵەتی عوسمانی پێکەم کردەوە و هەندێ ناوچەی تازە داگیرکراویشیان بۆ تورکیا گەڕاندەوە. لە هەمانکاتیشدا بۆئەوەی بیانوو بەدەست رووسیاوە کەمتر بکەنەوە؛ تا کەمتر دەستبخاتە ناو کاروباری قەڵەمڕەوی عوسمانییەوە؛ ئەوە بوو کاری جێبەجێکردنی بەندی (٦١)ی رێکەوتننامەی بەرلین؛ (کە تایبەت بوو بە کێشەی ئەرمەنەوە)؛ ئینگلیس ئەوەشی خستە ئەستۆی خۆی.

شێخ عوبەیدوڵڵاش ئەم فێڵ و تەڵەکە و گەلە کۆمەکییە نێو دەوڵەتییەی دەدی، کە زلهێزەکانی ئەوروپا، بەرێنوێنی ئینگلیس، دژی رووسیا دەیکەن و ئەوەشی دەزانی، کە سەرکەوتنەکانی رووسیا، بە هۆی لەشکرکێشیی زۆر و جەنگینی راستەوخۆ و ئازایەتی و توانای سەربازیی لەشکرەکەوەیەتی؛ نەك فرت و فێڵ و کاری سیاسییانەوە. بۆیە پێی وابوو رووسیا وێنەی ئازایەتی و (شێرایەتی) و ئینگلیسیش وێنەی فێڵ و تەڵەکەیە، کە کاری (رێوی)یە، لەبەرئەوە لەم هەلومەرجەدا، بە چاکی دەزانی لایەنگریی رووسیا، واتە (لایەنگریی شێر بێت، نەك هی رێوی)، چونکە:

١– لە بەشی باکووری ئێران و خۆرهەڵاتی تورکیاوە، راستەوخۆ هاوسنووری کوردستان بوو.

٢– هێزێکی گەورە و بڕیاردەر بوو لە ناوچەکەدا و هەر بەرنامەیەکی هەبووبێت، بە رێگەی جەنگ بە دەستی هێناوە.

---

[٢] (مینورسکی – الاکراد – ترجمە: د. معروف خزنەدار – بغداد ١٩٦٩ – ص ٨٢ ، ٨٣)

٣- راپەڕینەکانی گەلانی باڵکان و پێکهێنانی دەوڵەتی نەتەوەیی بۆیان؛ بە پشتیوانیی رووسیاوە هاتبووە دی.

٤- داکۆکیکردن لە کێشەی ئەرمەن بۆ رزگارکردنیان لە ژێردەستەیی و زوڵمی عوسمانی و هێنانە گۆڕی بەندی (٦١)ی پەیماننامەی بەرلین، هاندەرێك بوو بۆ شێخ عوبەیدوڵلا ؛ تا بە هەمان ئاوات و چاولێکەریی، چاو ببڕێتە رووسیا.

٥- بەو هۆیەوە کە ئینگلیس جێبەجێکردنی بەندی (٦١)ی پەیماننامەی گرتبووە ئەستۆی خۆی؛ بۆیە رووسیا بە ئەندازەی دیپلۆماتەکانی ئینگلیس، پرۆپاگەندەیان لەناو ئەرمەنەکانی عوسمانیدا، دژی کورد و «یەکێتی کوردان» نەدەکرد.

٦- نفووزی رووسیا لە ناوچەکە و لە ناو کوردیشدا، لە چاو ئینگلیسدا، زۆرتر بوو.

١/٥/٣: ناردنی یوسفئاغا- بۆ دووەمین جار - بۆ لای کۆنسوڵی رووسیا

لەم پێناوەشدا شێخ عوبەیدوڵلا لە سەرەتای هەنگاو هەڵگرتنیدا بۆ پەیداکردنی پشتیوانیی مەعنەویی لە کێشەی کورد؛ رووەو رووسیا بزوا و بە هەموو جۆرێك تەقەللای دەدا پێوەندی لەگەڵ دیپلۆمات و باڵوێز و کۆنسوڵگەکانی رووسیادا دروستبکات و یەکسەریش دوای کردنەوەی کۆنسوڵگەی رووسیا لە «وان»، لە ئەیلوولی ١٨٧٩دا، بە هەلی زانی «نوێنەرەکانی بە هەموو برو بیانوویەك خۆیان دەکرد بە کۆنسوڵگەی رووسدا لە ئەرزەرۆم»...[١] لەمبارەیەوە (کامساراکان)ی سەرکۆنسوڵی رووسیا لە وان، دەنووسێ: «هەر ئەوەندەی یاریدەدەرێتی کۆنسوڵخانەکەمانم لە وان گرتە دەست، خێرا عوبەیدوڵلا دووجار «یوسف ئاغا»ی باوەڕپێکراوی خۆی بە پێشنیارەوە ناردە لام».[٢]

شێخ عوبەیدوڵلا لەم تەقەللایانەیدا، لەوە نائومێد و ماندوو نەدەبوو، کە ئەو باڵوێز و کۆنسوڵانە، دەستیان بە رووی نوێنەرەکانییەوە دەنا و وەڵامێکی روون و بنبڕیان نەدەدانەوە. بۆیە پەیتا پەیتا و بۆ زیاتر بیرخستنەوە و ناچارکردنیان بۆ وەڵامدانەوە و هەڵوێست نیشاندان، دەیناردنەوە هەمان باڵوێزخانە و گوشاری ئاشتییانەیان دەخستنە سەریان... ئەمکارەیشی (زۆرتر) هەر لەگەڵ دیپلۆماتانی رووسیادا کردووە و ئەوەندەی سەری کردۆتە سەر باڵوێز و کۆنسوڵخانەکانی رووسیا؛ بەو ئەندازەیە لەگەڵ ئینگلیسدا نەیکردووە.

لەم پشت بەستنەیشیدا بە رووسیا؛ بەوە روونی دەکردەوە، کە «رووسیا دراوسێی کوردە؛ لەبەرئەوە هەمیشە زیاتر لە بەریتانیا رێزی لێگیراوە».[٣]

---

[١] خالفین، ل ١٦٩

[٢] جەلیلی جەلیل-ل ٨٤

[٣] هەمان سەرچاوە - ل ٨٥

٢/٥/٣: ناردنی سەيید محەمەد سەعید - بۆ سێیەمین جار - بۆ لای کۆنسوڵی رووسیا

لە تشرینی یەکەم (ئۆکتۆبەر)ی ١٨٧٩دا، بۆ سێیەمین تەقەڵلا، نوێنەرێکی‌تری شێخ عوبەیدوڵڵا، واتە: خەلیفە محەمەد سەعیدی ناردەوە بۆ لای کامساراکان. لەم جارەیاندا هەموو ئامانجە سیاسییەکانی و هەموو ئەو هۆیانەی وایان لێدەکرد، راپەڕێت؛ بە ئاشکرا بە سەیید محەمەد سەعیددا راسپاردبوو، تا بە کامساراکان رابگەیەنێ، کە: «شێخ گەیشتۆتە ئەو بروایەی ئیمپراتۆریەتەکە (ئیمپراتۆریی عوسمانی) لە توانایدا نەماوە، ئەمن و ئاسایشی میللەتانی ژێردەستی بپارێزێت و ئەمەش لە ئەنجامدا دەگاتە ئەوەی ببێتە هۆی هەرەشەیەك بۆ ماڵ و موڵکی خەڵکی وڵاتەکە. لەبەرئەوە (شێخ) راستبوونەوە لە پێناوی چاکە و کەڵکی ئەو میللەتە، بە کارێك و ئەرکێکی سەرشانی دادەنێت. میللەتیش (شێخ) بە پارێزەری راستەقینەی خۆی دەزانێ... شادەماری هەموو خراپەیەك لە تەماعکاریی دەسگاکانەوە دەستپێدەکات، لە نوێنەرانی پلەی هەرەخوارەوە، واتە: لە زەبتییەکانەوە دەستپێدەکات و لە پلەکانی سەرەوەی دەسگاکاندا دوایی دێت؛ ئەوانەی دوا دڵۆپی خوێنی میللەت دەمژن. ئەو میللەتەی داخ و زۆرداریی چەشتنی، گەیشتۆتە سەر لووتی و تینی تێدا نەماوە. نەك هەر مەسیحییەکان، بەڵکو کوردەکانیش خوێنیان دەمژرێت. هەر لەبەر کردەوەی خراپ و نارەوای دەسگاکانی بەڕێوەبەرایەتییە، کە کوردەکان ناچار دەبن رووبکەنە جەردەیی و راو و رووت... شێخ لەو خەباتەیدا دژی دەوڵەتی عوسمانی بەرپای کردووە، پشتی بە پاراستن و لێپرسینەوەی رووسیا ئەستوورە و هەمیشە حسابی بۆ دەکات... ئەگەر هاتو رووسیا لەگەڵ تورکیا، یان لەگەڵ بەریتانیادا بکەوێتە شەڕەوە؛ ئەوە کورد دەتوانێ رۆڵی لە چارەنووسی شەڕەکەدا هەبێ، چونکە هەموو رێگاوبانە شاخاوییە گرنگەکانی: وان، دیاربەکر، بەدەست کوردەوەیە»[١]

دیپلۆماتەکانی رووسیا، سەرەڕای ئەوەی زۆر بە پەرۆش و سەرنجەوە، لە هەردوو بەشی بندەستی عوسمانی و قاجاریدا، لە رێگەی باڵوێز و کۆنسوڵ و چاودێر و جاسووسەکانیانەوە، شوێنپێی تەقەڵلا و پێوەندییەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا و رووداوەکانیان هەڵدەگرت و سەرەڕای ئەوەش کە «ئیڤانۆڤ»ی کۆنسوڵی رووسیا لە ئەرزەرۆم، دەربارەی هەلومەرجی هەڵچووی کوردستان، بۆ سەرووتری خۆی دەنووسێ: «بڕوام وایە کوردستان بیر لە راستبوونەوە دەکاتەوە و بگرە خۆی بۆ ئامادە دەکات».[٢]

یان «کریبلی»ی کۆنسوڵی رووسیا لە ئێران، لە ساڵی ١٨٧٨دا، کە ئاگاداری ئەوە بوو، شێخ عوبەیدوڵڵا خەریکی خۆئامادەکردنە، بۆ راپەڕین و شۆڕش دژی عوسمانی و هەر خۆیشی بۆ سەرووتری دەنووسێ: «شێخ نیازی وایە هەرایەك دژی دەوڵەتی عوسمانی

---

[١] جەلیلی جەلیل – ل ٨٤-٨٥

[٢] هەمان سەرچاوە، ل ٥٥

هەڵبگیرسێنێ؛ بەتەمای ئەوەیە لە کوردستانی عوسمانی، حکومەتێکی سەربەخۆ، بە سەرۆکایەتی خۆی پێكبهێنێ»[1] بەڵام دیسانیش رووسیا لە هیچ قۆناغێکی خۆئامادەکردنی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ شۆڕش، هیچجۆرە هەڵویستێکی دۆستانە و بیرورا گۆڕینەوەیەکی لەگەڵ شێخ نەنواند! کە لەمبارەیەوە «رۆبەرت ئۆڵسن» دەڵێ: «چونکە رووسیا نەیدەویست ئەو ناوچانەی بە پێی پەیماننامەی بەرلین، لە خۆرهەڵاتی تورکیا، بەدەستیهێنابوون؛ کە هەندێکییان بە تەواوی کورد بوون، لەدەست خۆی بدات. هەروەها نەیدەویست وڵاتێکی کورد، بەتایبەتیش کاریگەر بە ڕیبازی نەقشبەندی، لە دراوسێی سنووری قەفقازدا هەبێ. چونکە لە دەیەی (١٨٣٠)دا، خۆی لەگەڵ بزووتنەوەی «شێخ شامیل»دا تووشی کێشە بوو، زۆریش بە زەحمەت سەرکوتیکردبوو.[2]

٣/٥/٣: ناردنی نوێنەری کورد - بۆ چوارەم و پێنجەم جار - بۆ لای نوێنەری رووسیا

بەڵام شێخ لە رووسیا بێهیوا نەبوو، چونکە: دوای ئەوەش کە گەلەکۆمەکیی ئێران – رووسیا – بەریتانیاشیان لێکرد و دواییتر بابیعالی داوای لێکرد: دەبێ بۆ ئەستەموول بچێ؛ شێخ عوبەیدوڵڵا پێش ئەوەی لە کوردستانەوە بکەوێتە رێ؛ هەمدیسان تەقەللای لەگەڵ رووسیادا دەستپێکردەوە و بۆئەمەش لە سەرەتای بەهاری (١٨٨١)دا، خەلیفە سەیید محەمەد سەعیدی نارده لای کامساراکان، کە «بڕوای شێخ بە رووسیا و هیوای یارمەتیدانی پێ ڕابگەیەنێت»[3]

دوای هەڵاتنیشی لە ژیانی دەستبەسەریی لە ئەستەموول و گەڕانەوەی بۆ هەکاری و دەستپێکردنەوەی تەقەللای نوێ بۆ هەڵگیرساندنەوەی شۆڕش؛ جارێکیتریش «عەلی قاسم ئۆغلی»ي نوێنەری خۆی بۆ لای کامساراکان لە وان ناردەوە و لە زمانی شێخەوە پێی ڕاگەیاند، کە کوردەکان لەمە زیاتر ناتوانن فەرمانڕەوایی رەقی تورك قبوول بکەن و لە خەباتدا دژی ئەستەموول، داوای پشتگیریی لە رووسیا دەکەن. لە بەرئەوە ئەگەر رووسیا قایل ببێ، وا شۆڕشێکی سەرتاسەریی کوردی بەرپادەکات»[4]

شێخ عوبەیدوڵڵا لەم پێداگرتن و هیوا نەبرینەیدا لەگەڵ دیپلۆماتانی رووسیا، تەنیا پشتگیریی مەعنەویی رووسیای مەبەست بوو، ئەگینا وەك خالفین دەڵێ «دوای هیچ

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ١٦٧

[2] روبرت اولسن – قیام شیخ سعید پیران ، ل ٢٧

[3] خالفین ، ل ١٦٩. هەروەها: جەلیلی جەلیل – ل ١٤٤–١٤٥

[4] خالفین، ل ٢٠٦

یارمەتییەکی ماددی نەدەکرد»[1] و بە هیوای ئەوە بوو دوای رزگارکردنی کوردستان، ئەوسا «هەتا هەتایە دەچێتە ژێر دەسەلاتی رووسیاوە، کە کوردەکان زۆریان پێخۆشە».[2]

سەیر ئەوەیە، شێخ عوبەیدوللا دوای سەرنەکەوتنیشی لە دووەمین تەقەللای هەلگیرساندنەوەی شۆرشدا و دوای ئەوەی لە لایەن هێزەکانی عوسمانییەوە بە گیراویی بەرەو مووسل و مەککە دەبرا، هێشتا هیوای بە هەلگیرساندنەوەی شۆرشێکی‌تر هەبوو. بۆئەمەش هێشتا دەیویست بۆ ئەم قۆناغەشیان، هیوا لە رووسیا نەبڕێ و داوای پشتیوانیی لێ‌بکاتەوە... بەم هیوایەوە و بە گیراویی و بە دەمڕێوە بۆ (مەککە)، پێشنیاری بۆ «چیلینگاروف»ی بارزگانی رووسی، لە هەکاری کرد، تا «بە دزییەوە بچێت بۆ ئەودیو قەفقاس» و پێوەندی بە نوێنەرانی رووسیاوە بکات و ئاگاداریان بکات، کە «شێخ لەگەل ئەستەموولدا تێکچووە»[3]

٤/٥/٣: هەلوێستی رووسیا لە کێشەی کورد

«بەلام هەلسەنگاندنی دیپلۆماتە بچووکەکانی رووس لە ناوچەکەدا، ئەگەرچی لە دیاریکردنی هەلوێستی دەولەتەکەیاندا، رەنگە هۆیەکی بڕیاردەر نەبێ، بەلام بێگومان دەتوانێ کاری ئیجابی، یان سەلبی بکاتە سەر، بەم پێیە هەلوێستی نادۆستانەی دیپلۆماتەکانی رووس لە ناوچەکەدا، دەوری هەبووە، لە هاندانی دەسگاکانی سەرووتردا، بۆ بڕیاردانی خێرا لە دژی»[4]

لەم رووەوە، ئەو «کامساراکان»ەی کە کۆنسۆلی رووسیا بووە لە (وان) و شێخ عوبەیدوللا چەندان جار بە دلێ پڕ لە خۆزگە و هیواوە، نوێنەری خۆی بۆ لای ناردووە و داوای پشتیوانیی مەعنەویی لێکردووە؛ کەچی کامساراکان، کە خۆی بە بنەچە (ئەرمەنی) بووە؛ دوور نییە ئەم دیپلۆماتە رووسە، هەمیشە راپۆرتی نادۆستانەی بە پێچەوانەی راستیی و بە پێچەوانەی خواستی کورد و شێخ عوبەیدوللاوە بە سەرووتری خۆی گەیاندبێت، بۆئەوەی:

«(١- پشتی داواکانی کورد نەگیرێ و خواستەکانیان رەت بکرێتەوە.

٢- پشتی حکومەتە مەرکەزییەکان بگیرێ.

٣- لە باتی کورد، پشت بە مەسیحییەکان ببەسترێ، کە پێشکەوتووتر و زیرەکترن و زووتر شت فێر دەبن و دەولەمەندترن».[5]

---

[1] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

[3] هەمان سەرچاوە-ل٢٠٨

[4] سالح محەمەدئەمین، ل ١٨٢

[5] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

٤- پیشاندانی جووڵانەوەکە، کە دەستی ئینگلیزی تێدایە و لەوانەیە ئینگلیز بۆ دەسکەوتی خۆی بیقۆزێتەوە. ئەمەش بۆ شێواندنی، لای دەسگاکانی سەرووی خۆیان.[1]

٦/٣: هەڵوێست لە ئێران

مێژووی پێوەندیی نێوان ئێران و شێخ عوبەیدوڵڵا دەگەرێتەوە بۆ سەردەمی دوورتری پێوەندیی نێوان سەیید تەهای باوکی شێخ عوبەیدوڵڵا لەگەڵ فەتحعەلیشای قاجار (١٧٧١-١٨٣٤) و عەبباسمیرزا (١٧٩٨-١٨٣٤) بە گشتی و بەتایبەتیش بۆ رۆژگاری شاهێتی محەمەدشای قاجار (١٨٣٤-١٨٤٧)، کە رێز و دۆستایەتییان لە لایەکەوە دەگەرێتەوە بۆ پلەوپایە و ناوبانگی سەییدتەها و لە لایەکیتریشەوە بۆ ئەو هۆیەی کە یەکێك لە ژنەکانی محەمەدشا (خەدیجە خانم)، کچی یەحیاخانی چەهریق بووە؛ کە یەکێك بووە لە میرە کوردەکانی هەکاری و بنەماڵەکەیان خۆیان بە وەجاخزادەی خەلیفەکانی عەبباسی داناوە و لە هەمانکاتیشدا لە تەریقەتدا نەقشبەندی و موریدی سەیید تەها بوون.

محەمەدشا، چەند گوندێکی سەرسنووری ئێران - عوسمانی (لە ناوچەی مەرگەوەڕ)، بە دیاری لە سەر سەیید تەها (وەقف) کردووە و بەو بۆنەیەوە دانیشتووانی ئەو چەند گوندەش باجیان بە دەوڵەتی قاجار نەداوە.

محەمەدشا، لە سەرەتای دانانی جێنشینی خۆیدا، (ناسرەدین)ی کورە گەورەی کردبووە جێگری خۆی، کە لە ژنی یەکەمی بووە بەناوی (مەلەك جیهان خانم - نازناوی مەهدعولەییا - یشی هەبووە). هاوکات کورێکیتریشی زۆر خۆشویستووە، کە لە ژنە کوردەکەی بووە و لە خۆشەویستیدا بەناوی باوکییەوە ناوی ناوە: (عەبباس میرزا)، کە (٨) ساڵ لە (ناسرەدین)ی باوك برای بچووکتر بووە.

بەڵام ماوەیەك پێشمەرگی، دڵی لە (مەلەك جیهانخانم) رەنجاوە و ویستوویەتی (ناسرەدین) لە (وەلیعەهد - جێنشین)ی بخات و لە جێی ئەو، عەبباس میرزای کوری دووەمی بکاتە جێگری خۆی و بۆئەمەش نازناوی (نائب‌السلطنه)ی پێداوە، بەم هۆیەوە (مەلەك جیهانخانم) و (ناسرەدین) رقیان لە خەدیجە خانم و عەبباسی کوری هەڵگرتووە.

کە محەمەدشا مرد، ناسرەدین کرا بە (شا) و هەر لە سەرەتای دەستبەکاربوونیشییەوە، گومان و مەترسیی ئەوەی لە عەبباسمیرزا دەکرد، کە تەخت و تاجەکەی لێداگیر بکات. بۆیە هەر زوو دەستیکرد بە پەلپ و بیانوو گرتن بە عەبباس و خەدیجەخانم و هەرچی خشڵ و داراییەکیان هەبوو، لێی داگیرکردن و هەمیشەش خەریکی لەناوبردن و بێسەر و شوێن کردنیان بوو.

[1] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

ئەم ترس و گومانەی ئەوەندە بەسەریدا زاڵ بوو، هەتا ئەو ڕۆژەش کە لە لایەن میرزا ڕەزای کرمانییەوە کوژرا (١٨٩٦)، هەر لە دڵی دەرنەچوو.

ساڵی ١٨٥١ (بابی یەکان) تەقەللای کوشتنی (ناسرەدین شا)یان دا و بریندارییان کرد. ناسرەدین ویستی بەسەر عەبباسدا بیهێنێ و بیکاتە بیانووی کوشتنی، یان گرتنی. مەلەك جیهان خانمی دایکیشی ویستی کوێری بکات؛ بەڵام باڵوێزانی ئینگلیس و ڕووسیا بە جووتە کەوتنە تەقەللای ڕزگارکردنی و ناسرەدینشایان ڕازی کرد. بۆ زیاتر دڵنیاکردنیشی، بە چاکیان زانی بۆ شوێنە دوورەکانی قەڵەمڕەوی عوسمانی دوربخرێتەوە.

عەبباس میرزا لە سەرەتای ساڵی ١٨٥٢دا چووە بەغدا و نزیکەی ٢٦ ساڵی تێدا مایەوە. ماوەیەکیش چووە ئەستەموول. ساڵی ١٨٧٧، ناسرەدینشا ڕێگەی دا عەبباس میرزا بگەڕێتەوە ئێران و لە ١٨٧٨دا، واتە: لە گەرمەی جەنگی ڕووسیا - عوسمانیدا گەیشتەوە تاران. بۆئەوەش خولیای تاج و تەختی شاهێتی لەسەردا نەهێڵێ، نازناوی (نائب‌السلطنە)ی لێسەندەوە و نازناوی (ملك‌ئارا)ی پێبەخشی، ماوەیەکیش کردییە فەرمانڕەوای (زنجان). بەڵام زۆری لێنەمایەوە و لە ترسی گیانی، بەرەو قەفقاس هەڵات. دوای چەند مانگێك ناسرەدینشا بەخشی و لە سەرەتای ١٨٧٩دا بۆ ئێران گەڕایەوە.

ئەم ڕق و قینەی ناسرەدینشا و دایکی، لە عەبباس میرزای نیوەکورد و دایکە کوردەکەیشی؛ هەر زوو پریشکی بەر شێخ عوبەیدوڵڵاش کەوت و کەوتنە تەقەللای کەمکردنەوەی دەسەڵاتی شێخ عوبەیدوڵڵا، لە سەر سنوورەکانی ئێران - عوسمانی و لە ناو کوردەکانی قەڵەمڕەوی قاجاریدا، کە لەم ساڵانەدا شێخ عوبەیدوڵڵا، تا دەهات ڕەگوڕیشەی لەناو کوردەکانی ئێراندا قووڵتر و بەربڵاوتر دەبوو. جگەلەمەش (وەك لە بەشەکانی پێشوودا وتمان)، کەوتبووە کڕینی زەویوزاری کشتوکاڵ و گوندی زۆر لەو ناوچانەی سەرسنووردا و ژمارەی گوندەکانی گەیاندبووە (٢٠٠) گوند.[1]

لەم ماوەیەدا (١٨٧٠) ناسرەدینشا کەوتە پەلپ و بیانووگرتن بە مورید و گوندنشینەکانی سەر بە شێخ و هەر بە فرمانی دەرباری قاجاریش بوو، کە لە کانوونی یەکەمی ساڵی ١٨٧٢دا «حاجی یوسف‌خان - شوجاعدەولە»ی سەرداری «ورمێ» و «خۆی»، بە ناوی کۆکردنەوەی باجەوە گوشاری بۆ سەر گوندنیشنەکانی ناوچەی «مەرگەوەڕ»ی سەر بە «شێخ» برد و لەشکرێکی گەورەی ناردە سەر مەرگەوەڕ و سەربازەکانی زۆر بێبەزەییانە کەوتنە سووتاندنی گوند و سامانی کوردان و تاڵانکردنیان.

---

[1] جەلیلی جەلیل، ل ٨٠

که شێخ بەمەی زانی، سوارەکانی نارد و شەڕ و تێهەڵچوونێکی قورس، لەگەڵ لەشکری دەوڵەتەدا روویدا.[1] لە ئەنجامدا (٤٨) کەس لە گوندی (گردوان) کوژران و بایی (٥٠) هەزار تمەن، سامانی ناوچەکە بە تالان برا.[2]

١/٦/٣: ناردنی نوێنەری کورد بۆ تاران

بەڵام بۆئەوەی کارەساتەکە گەورەتر نەبێت، شێخ عوبەیدوڵڵا بە پەلە «سەیید حەسەنی سابلاخی» بە نوێنەرایەتی خۆی بۆ لای بەرپرسانی قاجاری نارد[3] و هاوکاتیش داوای لە سوڵتانی تورك کرد، تا داوا لە ئێران بکات لیژنەیەك بۆ لێکۆڵینەوەی کارەساتەکە پێكبێت و لەگەڵیشیدا ئەو بەڵگانەیشی پێدا ناردبوون، کە دەیسەلمێنن ئەو گوندانە، کاتی خۆی لە لایەن محەمەدشای قاجارەوە، لەبارەی باجەوە بەخشراون. بەڵام کاربەدەستانی ئێران گوێیان بە مافەکانی شێخ نەدا. شێخیش هەڕەشەی لە سوڵتان کرد، کە ئەگەر بۆ ئەم کارە بە دەنگییەوە نەچێ، ئەوا راپەڕینێکی سەرتاسەریی کوردان بەرپا دەکات.

سەرکۆنسوڵی رووس لە ئازەربایجانی خواروو، لەم رووەوە دەڵێ: «ئەم هەڕەشەیەی عوبەیدوڵڵا کارێکی گەورەی کردە سەر تورك، چونکە دەیانزانی ئەگەر عوبەیدوڵڵا راپەڕێت، ئیتر جڵەوی ناگیرێتەوە.[4]

ئەم کارەی شوجاعولدەولە، کێشەیەکی سیاسی گەورە و پشێویی بۆ هەردوو سنووری نێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئێران دروستکرد. بۆیە والی ئەرزەرۆم داوای لە کۆنسوڵی تورك لە تاران کرد، تا هەموو تەقەللایەك بدات، بۆ رازیکردنی عوبەیدوڵڵا لە لایەن ئێرانییەکانەوە. خالڤین دەڵێ: پشتگرتنی ئەم داوایەی عوبەیدوڵڵا، لە لایەن تورکەوە، دوو هۆی هەبوو؛ هۆی یەکەمیان: ئەستەموڵ نەیدەتوانی هێز و دەسەڵاتی شێخ عوبەیدوڵڵا لە بەرچاو نەگرێ؛ چونکە (شێخ) لای دانیشتووانی ناوچەکانی دەوروپشتی، پایەیەکی پیرۆزی هەبوو. هەروەها لای پیاوماقووڵانی ئەستەمووڵیش جێگای بەنرخ بوو؛ بە رادەیەك وەك «نوڤیکۆڤ»ی کونسوڵی رووسیا، لە تورکیا دەڵێ: کە عوبەیدوڵڵا لە رێی حەجەوە چوو بۆ ئەستەمووڵ، زۆر لە وەزیرەکان هاتن بە پیرییەوە و کرنۆشیان بۆ برد و دەستیان ماچ کرد.[5]

---

[1] بنوارە پاشکۆی ژمارە ١، بەڵگەنامەی ژمارە ٥٩٩

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان بەڵگە

[3] هەمان سەرچاوە، هەمان بەڵگە

[4] خالڤین، ل١٢١

[5] خالڤین، ل١٢٢

٢/٦/٣: پێکهێنانی کۆمیسیۆنی نێودەوڵەتی

لەبەر ئەم هۆیانە، کۆمسیۆنێکی نێــو دەوڵــەتییان بــۆ پێکهێنــاوە، کــە بریتــی بــووە: لــە نوێنــەرانی هــەردوو دەوڵــەتی ئــێران و عوســمانی و نوێنــەری شــێخ عوبــەیدوڵڵا ، کــە وەك (وەفایی)ی شاعیر لە بیرەوەرییەکانیدا باسی دەکات: «وەفایی» خۆی لەو کۆمیسیۆنەدا بۆتە نوێنەر و دەمراستی شێخ و لە هەمان کاتیشدا بۆتە سکرتێری کۆمیسیۆنە سێ قۆڵییەکە و بۆ ماوەی (١٤–١٥) مانگ خەریکی چارەسەری ئەو کێشەیە بوون؛ کە لەم (١٤–١٥) مانگەدا (٨) کۆبوونەوەی هاوبەشیان پێکهێناوە.[1]

پێکهێنانی ئەم کۆمسیۆنە سێ قۆڵییە، سەرەرای ئەوەی بەڵگەی دەسەڵات و پلە و پایە و گوشاری شێخ عوبەیدوڵلایە، لە سەر هەردوو دەوڵەتی قاجاری و عوسمانی؛ کە نەك هەر بتوانێت ناچاریان بکات لەسەر داوای خۆی؛ کۆمیسیۆنی سێ قۆڵێی بۆ پێك بهێنن، بەڵکو نوێنەرێکی خودی (شێخ)یش ببێتە لێپرسراوی کۆمیسیۆنەکە.

لەم کۆمیسیۆنەدا، کە (ئاقا میرسادق) نوێنەری دەوڵەتی ئێران بوو؛ ناوبراو لە ئاکامی تۆیژینەوەکانیدا بۆ ئێرانی نووسی، کە: شێخ عوبەیدوڵڵا بەڵگەی یاسایی لە لایەن محەمەد شای قاجارەوە بە دەستەوەیە؛ بێ هیچ چەند و چوونێك دەیسەلمێنن کە ئەو گوندانە، هی خودی شێخ عوبەیدوڵڵان و شوجاعدەولەش ئەم هێرش و پەلامارەی هەر بۆ بەرژەوەندی خۆی کردۆتە سەر ئەو ناوچانە و ئەو شەر و کوشتارەی کردووە و ئەو بە پەلە دەوڵەمەند بوونەی (شوجاعولدەولە)ش جێی پرسیارە!! لە بەرامبەر ئەمانەدا، بالیۆزی دەوڵەتی عوسمانی، داوای بژاردنی زیانەکانی شێخ عوبەیدوڵڵای کردووە. کەچی لەباتی وەڵام؛ باڵوێزی ئێران بە پێچەوانەوە، داوای باجی (٣) ساڵ کەڵەکەبووی پێشتری لە شێخ عوبەیدوڵڵا دەکرد.[2]

لەبەرئەوە روو وەرگێرانی ئێران لە داواکانی شێخ عوبەیدوڵڵا و دەوڵەتی عوسمانی، بووە هۆی نارەزایی عەشایەری کوردی قەڵەمرەوی عوسمانی و هێرش بردنە سەر ئێران و زیانگەیاندن بە (شنۆ) و گوندەکانی دەوروبەری.

ئەم هێرش و پەلامارە، کە نزیکەی (٧) هەزار سوارە و پیادەی کوردی تێدا بەشدار بوون؛ بووە مایەی راگیرانی کاری کۆمیسیۆنە هاوبەشەکە. بەتایبەتیش کە جەنگی ساڵی ١٨٧٧–١٨٧٨ی رووس و عوسمانی بەسەرداهات؛ بێدەنگییان لێکرد.

ئەم کۆمیسیۆنە نێو دەوڵەتییە، جگە لەوەی لە «بیرەوەرییەکانی وەفایی»دا باسی لێوەکراوە؛[3] لە زۆر لەو بەڵگەنامە و کتێبە مێژووییانەشدا، باسی لێوە هاتووە، کە سەبارەت

---

[1] محەمەدرضا نصیری ، اسناد و مکاتبات ایران (قاجاریە) جلد ٣، ل: سیویك (مقدمە).

[2] پاشکۆی ژمارە یەك، بەڵگەنامەی ژمارە ٥٦٥

[3] بیرەوەرییەکانی وەفایی – ل ٢١

به «شێخ»یان نووسیوه.[1] بەتایبەتیش بەرگی سێیەمی (گزیده اسناد سیاسی ایـران و عثمانی) کە (١٥) بەڵگەنامەی سەبارەت بەم بابەتانە تێدایە و زۆربەیان ئەو نامانەن، کـە لـە نێـوان وەزیرانـی دەرەوە و بـاڵوێزانی ئـێران و عوسـمانیدا گۆڕدراونەتـەوە.[2] لـەم بەڵگەنامانـەدا دەردەکەوێ کە دوای تەنگ پێهەڵچنین و هێرشی «شوجاعولدەولە»، بۆ سەر گوندنشینەکانی سەر بە شێخ عوبەیدوڵلا ، جارێکیتریش (ئیقبالدەولە)ی فەرمانڕەوای (ورمێ)، پێش ئـەوەی بیەوێ شوێن زامەکانی کارەساتەکەی شوجاعولدەولە، لـە جەسـتەی دانیشـتووانی ناوچـەی (مەرگـەوەڕ)دا سـاڕێژ بکـرێ، هێرشێکی دڕندانـەی بردۆتـە سـەر هـەمان ناوچـە و زیـان و کوشتارێکی بێبەزەییانەی لە لایەنگرانی (شێخ) کردووە.

لە دووتویی ئەم بەڵگەنامانەی لە نێوان بەرپرسانی ئەم دوو دەوڵەتەدا گۆڕدراونەتەوە، بە ئاشکرا دەردەکەوێ، کـە بـۆ مـاوەی نزیکـەی (١٠) سـاڵی نێـوان سـاڵانی (١٨٧٠–١٨٨٠)، زۆربـەی ململانـێ و کێشـەکانی نێـوان سـنوورەکانیان، هـەر ئاکـامی فراوانبوونـی زیـاتر و بەردەوامی دەسەڵاتی شێخ عوبەیدوڵلایە و هەردوو دەوڵەتەکەش دەیانەوێ سـنوورێك بـۆ ئـەو فراوانبوونـە و دەسـەڵاتەی شـێخ دابنێـن؛ بەتایبـەتیش زۆربـەی ئـەم تـەنگ پێهـەڵچنین و شەڕپێفرۆشتنانە، لەلایەن دەوڵەتی قاجارییەوە سەرچاوە دەگرێت. چونکە دەوڵـەتی قاجـاری دەیزانی سەرەتا و نیشانەکانی گرژبوونەوە و دروستبوونەوەی جەنگێکی تازە، لە نێوان ڕووس و عوسـمانی؛ واتـە: جـەنگی (١٨٧٧–١٨٧٨) دەرکـەوتوون. بۆیـە دەیویسـت لـە ڕێگـەی دروستکردنی کێشە و گوشاری سنوورەوە لەگـەڵ تورکیـادا، کۆنـەقین و داخـوازی و پـەلپ و بیانووەکانی خۆی بە تورکیا جێبـەجێ بکـات. لـە بەرامبەریشـدا دەوڵـەتی عوسـمانی، کـە ڕاپەڕینە پەیتاپەیتاکانی گەلانی باڵکان و تێکچوونی پێوەندی نێوان تورکیا و ڕووسیا و ئێران، گوشـاریان بـۆ هێنـابوو، نـەیدەوێرا پـێ بـە پێـی ئـێران، وەك جـاران، دڕندانـە قـەلاچۆی سەرهەڵدانی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازانەی کورد بکات.[3]

لە نێوان ئەم بەڵگەنامانەوە دەردەکەوێ کە هێزەکانی «شـێخ» هیچکـاتێ دەستپێشـخەری هێرش و پەلامار نەبوون، بەڵام لە هەمان کاتیشدا کاردانـەوەی ئـەم هـێرش و پەلاماردانـەیان داوەتەوە. بۆیە لە خوێندنەوەی ئەم «١٥» بەڵگەنامەیەدا دەزانین، کـە هـێرش و شـاڵاوەکانی ئەم ماوەی چەندان ساڵە، بە لای زۆرەوە لای هێزەکانی قاجارەوە بوون....

---

[1] محـمـد رضا نصیری – اسناد و مکاتبات تاریخی ایران (قاجاریه) جلد٣– چاپ اول ١٣٧١ش– انتشارات کیهان – ل (سیویك مقدمه)

[2] بنواڕە پاشکۆی ژمارە (١)، بەڵگەنامەکانی (ژمارە: ٥٤٥، ٥٦٠، ٥٦١، ٥٦٢، ٥٦٣، ٥٦٤، ٥٦٥، ٥٦٦، ٥٦٧، ٥٦٨، ١/٥٦٩، ٢/٥٦٩، ٥٧٠، ٥٧١، ٥٧٢).

[3] خالفین–ل١٤٠

٧/٣: قۆستنەوەی ناکۆکی

بەڵام بەدەم ئەم گیرودارەشەوە، شێخ عوبەیدوڵلا بە وردی ئاگاداری ناتەبایی و ناکۆکییەکانی ناو بنەماڵەی ناسرەدین‌شا و دەرباری قاجار بووە. بۆیە بەهیوای قۆستنەوەی ئەم ناتەبایی و ناکۆکییەی ناو ریزی دوژمنەکانی و کەڵکوەرگرتن لە ناتەبایی ناو بنەماڵەکەیان، لەسەر کێشەی حوکمڕانیی؛ لە کاتی لەشکرکێشییەکەیدا بۆ سەر ئێران، هەموو بەرنامەکانی (لای خۆیەوە) بەجۆرێك هاوئاهەنگ دارشتبوو، تا کە ورمێ و موکریان و ئازەربایجانی ئازاد کرد؛ ئەو کاتە بتوانێ لەرێگەی عەبباس‌میرزاوە، دەستی بگاتە دەرباری قاجار(تاران) و لە ئێراندا دەسەڵات بگرێتە دەست. چونکە:

١- لە کاتی ئابلۆقەدانی ورمێ‌دا، لە نامەیەکدا کە بۆ «میرزا حسین آقا مجتهد»ی گەورەی ئاخوندە شیعەکانی ورمێ نووسیوێتی، باس لەوە دەکات، کە تەنیا (٢) رۆژ لە ورمێ دەبێ و لەوێوە دەچێ بۆ «تەورێز».[1]

٢- ئەوکاتەی شێخ بەهیوای گرتنی شاری تەورێز بوو، شاری تەورێز دووەمین شاری گەورەی دوای (تاران)ی پایتەخت و جێگەی جێنشینی (شا)ش بووە، واتە (وەلیعەهد) لە تەورێز دادەنیشت. بۆیە شێخ لای خۆیەوە بە دڵنیاییەوە ئەوەی براندبووەوە، کە گرتنی تەورێز بۆ هێزە زۆرەکەی، زۆر ئاسانە. چونکە وەك دواتر باسی‌دەکەین و شێخ عەبدولقادر و هەمزاغای مەنگوور سەرکردایەتی ئەو هێز و هێرشەیان دەکرد، کە دەبوو تەورێز بگرێ و ئەم هێزەش تا (بناو) و (مەلیك‌کەندی - مەڵکەندی) و دەوروبەری (مەراغە)ش چووە.[2] بەڵام گەلەکۆمەکێی هێزەکانی ئێران، لەسەر هێزەکانی کورد و بێ‌شیرازەیی هێزەکانی کوردیش خۆیان؛ ئەم ئاواتەی شێخیان نەهێنایەدی.

٣- ئەگەرچی لەو نامەیەی شێخدا بۆ عەبباس‌میرزا (وەك دواتر باسی‌دەکەین)، بە ئاشکرا و راستەوخۆ داوای لە عەبباس‌میرزا نەکردووە، لە چ جێگەیەکدا پێوەندی بە شێخەوە بکات، بەڵام دواتر عەبباس‌میرزا لە ژیننامەی خۆیدا، کە باسی ناوەرۆکی ئەم نامەیەی شێخ و چۆنێتی پێوەندی گرتنییەوە بە شێخ، باسی ئەوە دەکات کە شێخ بە دەمیی، بە هەڵگرانی نامەکەی راسپاردووە، تا عەبباس‌میرزا بهێنن بۆ بارەگاکەی شێخ لە تەورێز.

---

[1] بنوارە پاشکۆی ژمارە ٦

[2] شێخ عەبدولقادریش لە بەرەکانی شەڕ و هێرشی گرتنی «بناو»ەوە، لە نامەیەکیدا بۆ باوکی، داوای لێدەکا بە پەلە بەرەو بناو بچێت، تا لەوێوە بەرنامەی گرتنی تەورێز جێبەجێ بکەن.

١/٧/٣: نامەی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ عەبباس‌میرزا

بۆئەمەش لە پێش ئابڵۆقەدانی ورمێ‌دا، بە دوو کەسی باوەڕپێکراوی خۆیدا، نامەیەکی نهێنی بۆ عەبباس‌میرزا نارد و تیایدا داوای لێکردبوو، بە پەلە بداتە پاڵ شۆڕشەکەی کورد و لەبەرامبەر ئەمەشدا بەڵێنی پێدابوو، بیکاتە (شا)ی ئێران.

عەبباس میرزا لە دوو و سێ جێگە زیاتردا باسی گەیشتنی ئەم نامە گرنگەی شێخ عوبەیدوڵلای بە نووسین و بە گێڕانەوەش یاد کردووە:

١- جارێکیان لە ژیننامەی خۆیدا، کە خۆی (شرح حال)ی خۆی نووسیوەتەوە. لەوێدا بەوردی باسی چۆنیەتی گەیشتنی نامەکە و ئەو داچڵەکینەی خۆی دەکات، کە نامەکە بەسەر باری دەروونیدا هێناوە و ئەو هەموو تاوتوێکردن و سێ‌ودووەی سەبارەت بە بڕیار و هەڵوێست وەرگرتنی خۆی، بەسەری‌هاتووە، کە لە سەرەتای باسکردنەکەدا دێتە سەر هۆیەکانی هەڵگیرسانی شۆڕشەکەی کورد (کە بە فیتنەی ئەکرادی ئازەربایجان ناوی دەبات) و دەیباتەوە بۆ زوڵم و زۆر و دستدرێژیی کاربەدەستانی دەوڵەت و چاوچنۆکیی (موزەفەرەدین میرزای وەلیعەهد - کە لەو کاتەدا لە تەورێز دانیشتووە) بۆ زیاترکۆکردنەوە و لەسەریەك کەڵەکەکردنی پارە و بەرتیل و رابواردنی نارەوا و ئازاردانی کوردەکانی ئازەربایجان و... ئەوسا هەواڵی تازەی شۆڕشەکەی کورد و خۆئامادکردنی دەوڵەت بۆ دامرکاندنەوەی.

عەبباس میرزا دەڵێ:

«... تەلگرافچی لە تەورێزەوە هەواڵی هەندێ لەم رووداوانەی بۆ تاران ناردبوو. لە تاران هێزێکیان بە سەرکردایەتی شازادە حەمزە میرزا، ناوبراو بە «حشمت‌الدولە»ی کوری خوالێخۆشبوو عەبباس‌میرزا نائب‌السلطنە پێکهێنا و ناردیان. میرزا حسین‌خانی موشیردەولەش، کە پێشتر بۆ قەزوینیان ناردبوو، بەگورجی بە پێشکاری ئازەربایجان بۆ تەورێز بچێ و میرزائەحمەد بە شەرمەزاریی بێتەوە تاران و حاجی‌تەیمووریاشاخانی ماکۆیی، بە فەوجی ماکۆ و کۆکراوەکانی خۆی‌یەوە روو بکاتە ورمێ.

حەمزەمیرزا هێشتا نەگەیشتبووە جێ، لە رێگەدا نەخۆشکەوت و مرد. ئەم هێزە لە تارانەوە جوولا و ئەو لەشکرانەش، کە لە تەورێز و ماکۆوە رۆشتبوون، هەرچی گوندێك هاتبووە سەرڕێیان لە دەوروبەری ورمێ، مەراغە؛ هەموویان تالانکرد و دەربەستی ناموس و ئابرووی کەس نەبوون و زۆر خراپتر لە لەشکری کورد، ئەو ناوچانەیان وێران و کاولکرد.

لەم سەروبەندەدا، رۆژێکیان بە تەنیا لە کونجی ماڵەکەی خۆم دانیشتبووم، سەیرم کرد دووکەس هاتنە ماڵەکە و هەواڵی منیان لە نۆکەرەکان پرسی. هاتنەلام. پاکەتێکیان دەرهێنا و دایانمێ. نواریم، نامەی شێخ عوبەیدوڵلایە و بۆ منی نووسیوە و داوای لێکردووم بچم بۆ جەنگ.

ئەوانەي نامەکەیان هێنابوو، یەکێکیان ناوی عەبدولڕەحیم و پیر بوو. ئەویتریان ناوی حسینقولی و هەردووکیشیان برا بوون. عەبدولرەحیم پێمی وت: «پێویست ناکات دابمێنیت، ئەگەر لەگەڵمان بێیت، بە دڵنیاییەوە دەبیتە (شا) ».[1]

ئەمەش نامەکەی شێخ عوبەیدوڵلا یە:

لە شێخ عوبەیدوڵلا وە بۆ عەبباس میرزا (موڵکئارا)

«ئەو چاکە و هەستە پاکەی، کە خاوەنشکۆ، (شا)ی خوالێخۆشبوو، لە سۆنگەی بەرژەوەندی گشتیی و خێر و پیاوەتییەوە، نیشانی باوکمی دەدا و خۆشەویستی و دڵسۆزیی باوکی خوالێخۆشبووشم بۆ خاوەنشکۆ، کە شەو و ڕۆژ باوکم بە بەردەوامیی و دڵسۆزانە، دوعای بۆ حکومەتەکەی دەکرد، پێویستە هەموو کەسێك لە هەموو شوێنێك بیزانێت. دیسان پایەبڵندی شاهەنشاشتان باش ئاگادارە لەو دۆستایەتییەی لە نێوان شای خوالێخۆشبوو و باوکمدا هەبوو. ئێستا هەروەك پەندێك دەڵێ: «کوڕ دەچێتەوە سەر باوکی – گیا لە سەر بنجی خۆی دەڕوێتەوە»، هەروەك پەندێکیتریش هەیە، کە دەڵێ: «خۆشەویستی بەرامبەر، میراتییە». ئێستا من بەشبەحاڵی خۆم و وەك پابەندییەکی ئەخلاقی، هەرگیز کەمتەرخەمیم لەو ئەرکە نەکردووە، کە پێمسپێردراوە و بەو پێیەش پێویستە پایەبڵندی شاهانەتان بە هەمان هەستی خوالێخۆشبوو خاوەنشکۆوە کاربکەن و ئەوەش بە ڕۆحێکی شاهانەوە ئەنجام بدەن، هەروەك باوکت دەیکرد. چونکە بە هەمان شێوەی سالانی رابردوو، من شاد دەبووم بە سۆز وچاکەی شای خوالێخۆشبوو. لەبەرئەوەی ئێستا دڵم بە لوتف و سۆزی پایەبڵندی شاهانەتان خۆشدەبێت. بزانە ئەو وتەیە چەند جوانە: «کاتێ گوڵ سیس دەبێ و گوڵی باخچە دەوەرێ؛ مرۆڤ دەتوانێ لە کوێ بۆ جوانیی گوڵەکە بگەڕێت! تەنیا لە گوڵاوەکە نەبێت؟».

لە کۆتاییدا عەبدولڕەحیم، کە شوێنی متمانەی ئێمەیە، پەیامەکانمانتان بە دەمیی پێدەگەیەنێت».[2]

---

[1] شرح حال عباس‌میرزا ملك‌آرا _ به کوشش عبدالحسین نوایی – انتشارات بابك – چاپ مهارت – تهران ١٣٦١ شمسی – ل ١٥٦ – ١٥٧

[2] نامەکە لەم (شرح حال)ەدا جێگەکەی بە چۆڵیی هێڵرا بووەوە. ئەم دەقەم لە (لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی) گواستۆتەوە بۆ ئێرە و هەر لە لاپەڕەکانی (٨٠ و ٨٨)ی ئەم سەرچاوەیەشدا ئاماژە بەوە کراوە، کە ئەم نامەیە، لە ١٨٨٠/١٠/٢٩دا گەیشتۆتە دەست عەبباس میرزا لە تاران. بەڵام دیارە زۆر زووتر نووسراوە؛ کە بەلای زۆرەوە لە ڕۆژانی یەکەمی پێش هێرشی هێزەکانی کورد بۆ سەر ورمێ نووسرابێت، ئەم هێزەیان لە چاو هێزەکەی، کە هێرشی کردە سەر قۆڵی سابلاخ، دەرەنگتر جووڵا و ئەم هێزەش خۆدی شێخ عوبەیدوڵلا

٢/٧/٣: بە دەستەوەدانی پەیمانێری کورد

کە ئەم نامەیەم خوێندەوە، شڵەژام. لە لایەکەوە ترسام لەوەی نەوەکو نۆکەرەکانم پێبزانن و بچن بە هەرجۆرێ بووبێت، هەواڵەکە بەکاربەدەستانی دەوڵەت و شا بگەیەنن. چونکە لە ئێران ئەوە بۆتە باو، جاسووسی لە هەموو شوێنێ داناوە و هەرکەسێك ناسراوبێت، یەکێك یان دووکەس لە نۆکەرەکانی خودی ئەو کەسە، بێئەوەی خۆی پێبزانێ، بە دزییەوە پارەی دەدەنێ، بۆئەوەی سۆراخی هەڵسوکەوتی ئەو کەسە بکەن بە راپۆرت.

لە نۆکەرەکانی خۆم، سێ کەس زیاتری لێنەبوو، ئەوانیتر هەموویان تارانی بوون.

لە لایەکیترەوە رارایی کەوتە دڵمەوە، کە دەبێ چبکەم! ئایا بۆ چارەکردنی ئەو هەموو خراپەیەی کە ناسرەدینشا، بەرامبەر منی کردووە، دەبێ برۆم و ببمە مایەی بە هێزبوونی شێخ عوبەیدوڵلا و بە نامەنووسین، بێ خوێن رشتن تەورێز بگرم و پەلاماری تاران بدرێ، لە بەر ئەوەش هەرچی خەڵکە لە جۆری هەڵسوکەوتی ناسرەدین شا رەنجاون، دەتوانرێ تارانیش بگیرێ؟ یاخود بە سۆنگەی خۆشەویستی نیشتمان و هەم ئایینان و خواردنی نان و نمەك، نابێ خیانەت بکرێ و نابێ ببێتە هۆی رشتنی خوێنی شیعەیان! ئەی لە حاڵەتی رۆیشتندا؛ دەبێ چۆنچۆنی برۆم، کە لەو (٢٠) قۆناغە رێیەدا نەگیرێم. لە حاڵەتی مانەوەشدا، دەبێ چ تەگبیری بکەم؟ کە ئەم دوو کەسە بە دوای مندا هاتوون، کەس نەیانناسێ و بێهوودە و بە هیچ و پووچ، لە تاران تووشی بەڵا نەبم!

بە کورتی بە جۆرێ وەسوەسە دایگرتم، کە مەرگم بە ئاوات دەخواست. مەسەلەکەش بۆ ئەوە نەبوو بشێ راوێژ بە کەس بکەم.

بەو دوو کەسەم وت: ئێوە بە پەلە بە نۆکەرەکانی من بڵێن: ئێمەش بۆ ئەوە هاتووین ببینە نۆکەر. بازەوان و راوکەرین. کەمێکیش لە نۆکەرەکان بپارێنەوە، تا ئەوان بۆتان تێبکەون. ئەوسا لە ماڵ دەربچن.

ئەوان رۆیشتن و منیش کەوتمە بیرکردنەوە، تا شەو داهات. ئەو شەوە خەوم لێنەکەوت. بەرەبەیان هەستام، دەستنوێژم گرت، روو بە قیبلە دانیشتم، زۆر گریام، زۆر پارامەوە و ناڵاندم. لە (قاضی الحاجات)م خواست: چی خێرە ئەوە بکەم! وا بە دڵمدا هات، کە خیانەت بە وەلی‌نیعمەتی، زاهیری خۆم نەکەم و نەبمە مایەی ئاژاوە و فەساد. ئەگەر خراپەیان لەگەڵدا کردووم، ئەوا من بە خوایان بسپێرم و خۆم بچمە حزووری شا و نامەکەی شێخ عوبەیدوڵلای بدەمێ و ئەو دوو کەسەش بە دەستەوە بدەم. (النجاه فی الصدق).

سەرکردایەتی دەکرد. رێگەی نێوان (تاران-ورمێ)ش، کە ئەوسا بە پێ، یان بە ئەسپ بووە، (٢٠) قۆناغە رێیە (واتە: ٩٤٦ کیلۆمەتر)ە. بەم پێیە، گەیاندنی ئەم نامەیە نزیکەی (١٥-٢٠) رۆژی پێچووە.)

دوای ئەوەی ئەم بڕیارەمدا، ئیستیخارەی (ذات‌الرقاع)یشم کرد: «باش بکە و خراپ مەکە» دەرچوو.

دوای هەتاوکەوتن لە حەرەم دەرچووم و وەك هەموو ڕۆژانی‌تر دانیشتم. پرسیاری ئەو دوو کەسەم کرد: لە کوێن؟ نۆکەرەکان وتیان: ئەوانە وتوویانە لە ڕێوە گەیشتووین و ماندووین. ئەسپەکانیشمان لە کاروانسەرایە. دەچین بۆ کاروانسەرا. لەوێ دەخەوین و سبەی بەیانی دێینەوە.

کە ئەمەم بیست، شڵەژام. نەوەکو ئەو دوو کەسە نەیەنەوە. یان بگیرێن و منیش تووشی بەلایەك ببم. دوو سەعات بەمجۆرە مامەوە. لە گیانەڵا ناخۆشتر بوو. تا سەیرم کرد هاتنەوە ناو ماڵەکە. سوپاسی خوام کرد. فەڕاشباشیم ڕاسپارد. تا ئەو دوو کەسە، لە قاوەخانەکە خەریك بکەن و نەیەڵن بۆ هیچ جێیەك بچن. خۆمیش سوار بووم و چووم بۆ حوزووری شا... لە باخی عەمارەت، لە تەنیشت نارنجستانەوە دانیشتبوو. عەرزم کرد، کە عەرزێکم هەیە. فەرموویان: چییە؟ عەرزم کرد: با ئەو مەسەلەیە عەرزی شا بێ، کە من کەسێکی خیانەتکار نیم. ئەگەر بۆ ئەستەمووڵ ڕۆیشتم، خوا دەیزانێ لە برسا بوو. ئەگەر چووم بۆ رووسیا؛ لە ترسا بوو. لە (شا) ترسان نە عەیبە و نە تاوانە. بەڵام خیانەت لە من ناوەشێتەوە... ئێوارەی دوێنێ، دوو سواری کورد، لە لایەن شێخ عوبەیدوڵڵا وە هاتن و نامەیەکیان بۆ هێناوم. داوای لە من کردووە بۆ جەنگ.

فەرمووی: نامەکە لە کوێیە؟ دەستبەجێ دامە دەستی. خوێندییەوە. پرسی: ئەو دوو کەسە لە کوێن؟ وتم: هەردووکیان لە ماڵەکەی منن. فەرمووی: بنێرە بیانهێنن. وتم: ئەمر بفەرموون چەند نۆکەرێکی دیوان بچن، بیانگرن. چونکە خەنجەریان پێیە، نەوەکو کەسێك بریندار بکەن و هەڵبێن.

چەند کەسێك نێردران. دوای ئەوەی هێنایانن، عەرزم کرد: من ئەوانەم بە دەستەوەدا. ئێستەش نەوەکو لە ترسی گیانی خۆیان و بۆ خۆ دەربازکردن، تاوانێکم بۆ هەڵبەستن. فەرمووی: دڵنیابە.

ئەو دوو کەسەیان هێنا و بە (محەمەد ڕەحیمخان - علاالدولە)[1]یان سپاردن، تا لێکۆڵینەوەیان لەگەڵدا بکات و لە هەلومەرجی لەشکری شێخ ئاگاداربێ. دوای لێکۆڵینەوە؛ حوکمی زیندانیکردنی ئەبەدییان فەرموون.

بەرامبەر بەم خزمەتە، ئەموستیلەیەکی ئەڵماسی بە من لوتف فەرموو، کە (٢٠٠) تمەنی دەهێنا و حکومەتی (قەزوین)یشی مەرحەمەت کرد، بێئەوەی هیچ پێشکەشیی لە من وەربگرێ و یەك تۆپی سەرداریی تورمەی خراپی بە خەڵات دامێ...[2]

---

[1] مەبەست لە محەمەد رەحیمخانی ئەمیر نیزامە.

[2] شرح حال عباس میرزا ملك‌ارا - بە کوشش د.عبدالحسین نوائی.ج - تهران - بابك ٢٥٣- ل ١٥٦-١٥٨

٢- رۆژێك دوای گەیشتنی نامەکەی شێخ، دەستبەجێ عەبباس میرزا رۆژی (٣٠ تشرینی یەکەمی ١٨٨٠)، لە ڕێگەی (تۆمسن)ی گەورە باڵوێزی ئینگلیسەوە لە تاران، چۆنێتی گەیشتنی نامەکەی شێخی بۆ وەزیری دەرەوەی ئینگلیس (ئێرل گرانڤیل) بەمجۆرە باسکردووە:[1]

لە عەبباس میرزاوە بۆ وەزیری کاروباری دەرەوە

٣٠ی تشرینی یەکەمی ١٨٨٠

دوێنێ: هەینی ٢٩ی تشرینی یەکەم، دوو کورد، کە برابوون و جاران خزمەتی منیان دەکرد. یەکێکیان ناوی عەبدولرەحیم و ئەویتریان حسین قولی، هاتنە ناو ماڵەکەمەوە. وتیان: کاتێ مووچەی دەوڵەتیان هەبووە و لە ڕێگەی (ئازیزخان سەردار)ەوە پێیان دراوە. بەڵام ئێستا ئەو مووچەیە بڕدراوە و داوایان لێکردم بکەومە نێوانەوە و هەوڵیان بۆ بدەم.

بەو بیانووەشەوە، کە یەکێکیان دەیویست فرمانێکم نیشانبدەن، یەکێکیان نامەیەکی دەرهێنا. دای بە من و لە هەمان کاتیشدا پێمیوت کە لە شێخ عوبەیدوڵڵاوەیە.

نامەکەم خوێندەوە و هەروەکو دەڵێت: عەبدولرەحیم زانیاریتریشم بە دەمیی پێدەگەیەنێ، بانگمکردە ژوورێکی تایبەتییەوە، وتی: ئەو لەلای شێخەوە نێردراوە و پەیامەکەش ئەوەبوو، کە: هێزێکی گەورە ئامادەیە و پێویستە چەند زوو دەتوانم، خێرا بکەم و بدەمە پاڵ کامپەکەی شێخ و ئەویش بۆ ئەوە نێردراوە، تا بۆ بارەگاکەی شێخم بەرێت.

لەبەرئەوەی خاوەن شکۆ (شا)، ڕۆحم بە قوربانی بێت، نازی بە من داوە و پێی گەیاندووم و منیش هەرگیز ناتوانم هیچ جۆرە خیانەتکارییەك بکەم؛ ئەو دوو کوردەم گرت و بەدەستمەوەدان.[2]

٣- هەمان رۆژ (٣٠ تشرینی یەکەمی ١٨٨٠)، عەبباس میرزا، هەر لەگەڵ هەواڵی چۆنێتی گەیشتنی نامەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا دا، کە بە هۆی «تۆمسن»ەوە بۆ وەزیری دەرەوەی ئینگلیسی نووسیبوو، دەقی نامەکەی شێخ عوبەیدوڵڵاشی بۆ تۆمسن ناردبوو. ئەویش لای خۆیەوە بۆ وەزیری دەرەوەی ناردبوو.[3]

ئەو دەقەی پێشتر نووسیمانەوە، لەم جێگایەوە گواستبوومانەوە.

---

[1] لەگەڵ گێڕانەوەکەی پێشوودا کەمێك جیاوازە.

[2] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی - ل ٨٨ - ٨٩، هاوپێچی (٦)ی نامەی ژمارە (٦١). (ئەم نامەیەی عەبباس میرزا کراوەتە هاوپێچی نامەی ژمارە (٦)ی ئەو چەند هاوپێچەیتر، کە لەگەڵ نامەی ژمارە (٦١)ی ناو دۆکومێنتەکانی کتێبی ناوبراودا، لە لایەن میستەر (تۆمسن-ی باڵوێزی ئینگلیسەوە لە تاران، بۆ ئێرل گرانڤیل - نێردراون).

[3] سەرچاوەی پێشوو - (دەقی ئەم نامەیە کراوەتە هاوپێچی ژمارە (٤)ی ئەو چەند هاوپێچەیتر، کە لەگەڵ نامەی ژمارە (٦١)دا لە لایەن میستەر تۆمسن-ەوە بۆ ئێرل گرانڤیل نێردراون)

بڵاوکردنەوەی هەواڵی ئەم نامەیـەی شـێخ عوبـەیدوڵڵا و چۆنێتـی گەیشـتنی لـە لایـەن عەبباس میرزاوە، دوو نیشانەی هەیە:

١- عەبباس میرزا ئەوەندە لـە ناسرەدینشـای بـاوکبرای دەترسـێ، دڵـی بـەوە ئـاوی نەخواردۆتەوە، کە خۆی دەقی نامەکەی شێخی نیشانی خودی ناسرەدین شا داوە و دەیەوێ کەسانیتری وەك وەزیری دەرەوەی ئینگلیس و گەورە باڵوێزی ئینگلیس (تۆمسن)یـش ئاگـادار بکاتەوە، تا هەواڵەکە لە زمانی عـەبباس مـیرزاوە زیـاتر بـڵاو ببێتـەوە و ناسرەدینشـا، ئـەم هەواڵە، لە زمانی عەبباس میرزاوە، لە چەند جێگەیەکیتریشەوە ببیستێتەوە.

٢- گەورەیی و ناوبانگی شێخ عوبەیدوڵڵا و شۆرشەکەی؛ کە عەبباس میرزا خۆی پێـوە هەڵدەکێشێ.[1]

٨/٣: نامەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ وەلیعەهد

ئەم نامەیەی سەرەوەی شـێخ عوبـەیدوڵڵا، بـۆ عـەبباسمیرزا، بـۆ پایتـەخت بـوو لـە تـاران؛ بـەڵام وەك بەڵگەنامـەکان دەریدەخـەن، پێشـتریش نامەیـەکیتری بـۆ تـەوریز، بـۆ نشینگەی (وەلیعەهد - موزەفەرەدین میرزا)ی کوری ناسرەدینشا نووسیوە و لەم نامەیـەدا بـە شێوازێکیتر و بە زمانێکیتر، لەگەڵ (موزەفەرەدین میرزا)دا دواوە.

ئـەم نامەیـەی شێخ عوبـەیدوڵڵا، تـا ئێستا لـە هیـچ سـەرچاوەیەکیتردا ئامـاژەی پێنەکرابوو. بەڵام موزەفەرەدینمیرزا خۆی درکاندوویەتی و ناوبراو لە نامەیەکیدا، کە سـاڵی ١٨٨٠، بۆ ناسرەدینشای باوکی نووسیوە، ئاوا دەڵێ: «شێخ عوبەیدوڵڵا بـە هێز و توانـای خۆیدا راپەرمووە و (رەزابەگ)ی نۆکەری پێشووی (عەزیزخانی سەردار)ی بـە نهێنـی لەگـەڵ تفەنگێکی مارتینی بـە دیـاری بـۆ نـاردووم... لـە نامەکـەیدا ویسـت و ئامانجـەکانی خـۆی روونکردۆتەوە؛ کە دەیەوێ لەگەڵ تورکیادا شەربکات و لە خۆرهەڵاتی سنووری تورکیاوە، تا ئەستەمووڵ بگرێ و خۆی ببێتـە فـەرمانرەوا و شـاری (مووسڵ)یـش بکاتـە پایتـەخت. لـەم جـموجووڵەشدا هیچ زیانێکی بۆ ئێران و هیچ داوایەکیشی لە ئێران نابێ، لەوە زیاتر کە تەنیا و تەنیا، ئێران کۆسپ و تەگەرە نەخاتە سەر رێی گەیشتن بەم ئامانجـە... ئەوسا سـاڵ بـە ساڵیش باج و خەراجی خۆی بە حکومەتی ئێران دەدات.[2]

---

[1] بیسان هەر میستەر تۆمسن لە چەند جێگەیەکیتری نامەکانیدا بۆ سەرووتری خۆی باسدەکاتەوە (بنوارە: پاشکۆی ژمارە (١٤))

[2] حکومت سایەها - اسناد محرمانە و سیاسی میرزا حسینخان (سپهسالار). بە کوشش محمدرضا عباسی - انتشارات سازمان ملی ایران -١٣٧٢ شمسی - ل ٢٨١

ئـەم نامـە و تەقەللایـەی شـێخ عوبـەیدوڵڵا، کـە لـە ڕێگـەی موزەفـەرەدین مـیرزای وەلیعەهدەوە لەگەڵ ئێراندا کردوویـەتی؛ وەزیـری دەرەوەی ئـەو ڕۆژگـارەی ئـێرانیش (مـیرزا سـەعیدخان)، لـەو نامەیـەیدا دەیسـەلمێنێ، کـە لـە ٢٢/١٢/١٨٨٠دا لـە تارانـەوە بـۆ «موحسین‌خانی موشیردەولە»ی گەورەباڵوێزی ئێرانی لە ئەستەموول نووسیوە.

وەك لەو نامەیەدا دەردەکەوێ دەوڵەتی ئێران زۆر سارد و کەمتەرخـەم و بێبایەخانـە بـۆ ئـەم نامەیـەی شـێخیان نواڕیـوە و دوای تێپـەڕبوونی نزیکـەی سـاڵێکیش درکاندوویانـە و نوێنەرەکەیشان بە بێ وەڵامدانەوە ناردووەتەوە.[1]

٩/٣: نامەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ ئیقبالدەولە

دیسان هەر پێش لەشکرکێشی بـۆ سـەر ورمـێ؛ شـێخ عوبـەیدوڵڵا لـە (١٥ی ئەیلوولـی ١٨٨٠)دا، نامەیەکی‌تری بۆ یەکێك لە کاربەدەستە گەورەکانی قاجار دەنووسێ؛ کـە ئـەویش (ئیقبالدەولە)ی حاکمی ورمێ‌یە و لە دەربار نزیکە و دەیەوێ لـە لایەکـەوە، لـە هێرش‌کردنـە سەر ورمێدا، بە بێ خوێن‌ڕشتنی خەڵك، شارەکە بە دەسـتەوە بـدات و لـە لایەکی‌تریشـەوە بزانـێ دەم ودووی دەربـاری قاجـار، لـەبارەی کێشـەی کـوردەوە چییـە! ئەمـەش پوختـەی نامەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا یە:

لە شێخ عوبەیدوڵڵا وە بۆ ئیقبالدەولە

«دوای ڕێز و سڵاو پێگەیاندن، دەڵێت حاجی مەلاسـمایلـی ناردووە بۆئەوەی بـە دەمیی پێوەندی بـە حاکمـەوە بکـات. ئـەو بێئاگـا نییـە لـە پابەندییـەکانی پێشـوو و هەمیشە وای بۆ چووە، کە شتێکی ڕاست بێت، ئەوەی بـە بـیریدا دەهـات بەکـەڵك بێت بۆ حکومەتی ئێران، بە ڕاشکاوی باسـی بکـات و حکومـەتیش سـەربەسـت بـوو لەوەی بەو شێوەیەی پێی‌خۆش بوو، بۆ چوونەکانی پەسەند بکات، یا نەیکات.

بێگومان حکومەت ئاگادارە لەوەی کە (٥٠٠) هەزار بنەماڵە لە کوردستاندا هـەن (بە ڕەعیەتی تورك و ئێرانییشەوە).

لەبەرئەوەی تا ئێستا هیچ لێکۆڵینەوە و وردبوونەوەیەکی بنەوەشیی لەسەر دۆخـی کوردسـتان نـەکراوە، هەمیشـە خەڵکەکـەی بـە پیسـترین شـێوە لـە قەڵـەم دراون... لەوانەیە کەسانی خراپ لە ناویاندا هەبێت، بەڵام بۆچی خەڵکە بێ‌تاوانەکە لەگـەڵ تاوانکارەکاندا لەیەك ڕیزدا دابنرێن؟

هۆی ئەوەی کە بۆچـی گلـەیی و گـازندە لـە کوردەکـان دەکرێـت، ئەوەیـە کـە حکومەتی عوسـمانی و ئێران، هیچیان نە دەسەڵاتیان هەیە و نە دەخوازن بـە باشـی و ڕێکوپێکی حوکمیان بکەن.

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ٢٨١. هەروەها بنوارە پاشکۆی ژمارە ٢ بەڵگەنامەی ژمارە ١٠٨.

کورد لە هەموو ئەمانەوە لەکەدار کراون و ئەوانیش بەشبەحالّی خۆیان هیچ پێوەندی و ڕێزێکیان بۆ فەرمانڕەواکانیان نییە.

بە هۆی ئەم بارودۆخەوە، کوردەکانی ئێران و تورکیا بڕیاریان داوە، یەکبگرن و دەوڵەتێك پێكبهێنن و لە ناو خۆیاندا یاسا بپارێزن و (بە نووسین)یش بەڵێنی ئەوە بدەن، کە هیچ هەڵلا و بێیاساییەك لە وڵاتەکەیاندا روونەدات.

مەحاڵە بتوانرێ ئەم جووڵانەوەیەی ئێستا، بە زەبری هێز دابمرکێنرێتەوە. خۆ ئەگەر حکومەت پەنای بۆ (هێز) برد، ئەوا دەیدۆڕێنن و زیانێکی گەورەتریش لە هەردوولا دەکەوێت.

لەبەرئەوە شتێکی باش دەبێت، ئەگەر حکومەت رێ و شوێنی هێمنانە بگرێت. گەر واش نەبێت، هیچ وەڵامێك بۆ ئاکامەکانی نییە.

شێخ دەگاتە ئەو ئاکامەی کە بڵێت، ئەوە دووبارە دەکاتەوە، کە تەنیا هەستی دڵپاکی و دۆستایەتی مەبەستە و حاکمیش بۆی هەیە چی بە باش دەزانێت، بیکات....

١٥ی ئەیلوولی ١٨٨٠».[1]

بەڵام یەکخستن و کۆکردنەوەی خەڵك و ڕاپەڕاندنیان لە دژی دەسەڵاتی ناسرەدینشا و هێرش و پەلاماری بەشێکی زۆری چەکدار و ڕاپەڕیوی گەلی کورد، بۆ سەر ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەت و ئازادکردنی ناوچەیەکی بەرین و پەلاماردانی ناوچەکانی دەوروبەری شاری تەورێز؛ (کە دوای تاران دووەمین شاری گرنگی ئێرانە) و هاندانی عەبباسمیرزای برای ناسرەدینشا، بۆ یاخیبوون و هەڵگەڕانەوە و بەشداریی لە شۆڕشی کوردستاندا، کە ئامانجی شۆڕشەکە، دروستکردنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان بوو؛ بەڕێبەرایەتی شێخێکی تەریقەتی سوننی مەزهەبی کورد!... بە گشتی مەترسییەکی یەکجار گەورەیان بۆ سەر دەسەڵات و تەختی سەڵتەنەتی ناسرەدینشا دروستکردبوو، کە ناسرەدینشا خۆی لەو کاتەدا، لە تەنگوچەڵەمەیەکی هەمەلایەنە و قووڵدا بوو... بۆیە ناسرەدینشا لەم هەلومەرجە بەجۆرێك توورە ببو، تا بە پەلە گەورەترین هێز، لە سەر هێزەکانی کورد کۆبکاتەوە و پێش ئەوەی بیەڵێت بۆ ناوچەکانی: سنە، کرماشان و هەورامان بتەنێتەوە؛ دایمرکێنێتەوە.

ئەم توورەبوونەی ناسرەدینشا، ئەوەندە زەق و ئاشکرا بووە، کە لە سەرەتای سەرهەڵدان و پلانی دامرکاندنەوەی شۆڕشەکەدا، یەکەمین فرماننامە، خۆی و بە خەتی خۆی، بۆ سەرکردەی سپای ئێران (میرزا حسینخان)، بەمجۆرە نووسیوە:

«سەرەڕای سەرقاڵیی و ماندووبوونی زۆریشم، ناچار بووم بە خەتی خۆم، فرمانێکی کورتتان بۆ بنووسم... بۆیە بە گەیشتنی ئەم فرمانە، بە وتەی خەڵکی رەشۆکیی: ئەگەر

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی - ل ٨٧ - ٨٨، هەروەها جەلیلی جەلیل ل ١٧١-١٧٢

ئاویشت بــە دەسـتەوەیە؛ مـەیخۆرەوە و بگـەرە ئازەربایجـان و... بـە پەلـە پشـێویی ئـەویّ چاربکریّ و... بەتایبەتی کوردانی موکری، زۆر بە سەختی تـەمیّ بکریّـن و سـەرلەبەریان و سەرۆکەکانیان بە زنجیر کراوی بنێریتە تاران... بە خێرایی فریا بکـەوە، بـەڵکو سـەرکوتیان بکەیتەوە...».[1]

سەرەڕای ئەمانەش، زۆربەی ئەو نامانــەی بـۆ دامرکاندنـەوەی شۆڕشـەکەی کـورد، لـە نێوان وەزیرانی دەرەوەی ئێران و عوسـمانی و باڵوێزەکانیان و سـەرانی لەشـکر و بەرپرسـاندا گۆڕدراونەتەوە و گەیشتوونەتە دەرباری شـا، دیسـان هـەر ناسـرەدین شـا، قسـەی سـووك و درشـت و نابـەجێی وەك: پدرسـوختە، ملعـون، حـەرامزادە...ی لــە دووتوێــی سـەرنج و فرمانەکانی خۆیدا، بە خەتی خۆی، لەسەر دامێنی زۆربەی ئەو نامانەدا بە شێخ عوبەیدوڵلا وتووە!!

۳/۱۰: هەڵوێست لە دەوڵەتی عوسمانی

بە دەنگەوە چوونی شێخ عوبەیدوڵلا ، بۆ بانگەوازی جیهاد و غەزای جەنگە دۆڕاوەکەی دەوڵەتی عوسـمانی، لە دژی رووسیا، ئاکامێکی بێهوودەی بۆ شێخ عوبەیدوڵلا هێشتەوە و بە دەستی خاڵـی گەڕایەوە نـاو کوردسـتانێکی هـەژار و بیّدەرەتـان و نەتەوەیـەکی ژێردەسـتەی پشتگوێ خراوی نـاو رێکەوتننامـەکانی سان‌سـتیڤانۆ و بـەرلین و کردەوەکـانی کاربەدەسـتانی عوسـمانیش (وەك خاڵفین دەڵیّ) پلە و پایەی شێخ عوبــەیدوڵلایان خسـتبووە مەترسییەوە و دەبووایە کارێکی وای بکردایە، تا لایەنگرەکانی بڕوای پیّ تازەبکەنەوە.[2]

لەبەرئـەمـە، یەکسـەر دوای برانـەوەی شۆڕشـەکە و بڵاوبوونـەوەی زانیــاریی لــەبارەی رێکەوتننامەکانی سان‌ستیڤانۆ و بەرلینەوە، کە نەك هەر هیچیان بۆ کورد تێدا نەبوو، بـەڵکو (وەك پێشتر وتمان) کوردیشیان تێدا بەدناو کرابوو.

شـێخ عوبـەیدوڵلا نوێنـەری تایبـەتی خـۆی، بـە هەرەشـەوە بــۆ ئەسـتەمووڵ نــارد و ئاگاداری‌کردن، کە دەبیّ باری کورد چاکتر بکریّ.[3]

حکومەتی عوسـمـانیش زۆر زوو ئاگـاداری جـموجوڵ و خۆ ئامادەکردنی شێخ عوبەیدوڵلا بوو. بەڵام تازە لە جەنگێکی سەخت و مەرج و گوشاری قورسی رووسیا و ولاّتـانی ئـەورووپا، هاتبووە دەریّ و رووبەڕووی تەنگو چەڵەمەی زۆرتر ببووەوە و ئێرانیش کێشەی کۆنی سـنوور و داواکاری تازەی لە ناوچەکانی (قوتوور) و (زەهاو) زیندوو کردبـووەوە و نەیدەپەرژایـە سـەر

---

[1] بنوارە پاشکۆی ژمارە (۳). هەروەها: ابراهیم صفائی – نامەهای تاریخی ایـران – چـاپ بـابك – ۱۳۵۵ ش – ص ۹-۱۲.

[2] خاڵفین – ل ۱٦۷.

[3] هەمان سەرچاوە و هەمان لاپەرە

زەوتكردنی هەموو ناوچەكانی قەڵەمڕەوەكـەی خـۆی. لەگـەڵ ئەمانەشـدا نـەیتوانی چـاو لـە تەقـەللای بـەردەوام و زنجـیرە كۆبوونـەوەكانی شـەرانی كـورد لـە نەهـری بنوقێنـێ و ئـەوەندەی لە داهاتووی ئـەو جـموجوڵەی كـورد دەترسـا، ئـەوەندە لـە داهـاتووی كێشـەی ئەرمەن نەدەترسا. بۆیە هەر زوو بە پیر هەڕەشەكەی شێخەوە، (موفتی)ی شاری (وان)ی بە نوێنەرایەتی (سوڵتان) ناردە لای شێخ عوبەیدوڵلا، بـە ئومێـدی ئـەوەی گفتوگـۆی لەگـەڵدا بكات. هەرچەندە گفتوگۆكە هەفتەیەكی خایاند، بەڵام ئاكـامێكی ئـەوتۆی نـەدا، بـە دڵـی كاربەدەستانی عوسـمانی بێت. شێخ عوبەیدوڵلا مەبەسـتی خـۆی بـۆ «موفتـی» خسـتە روو؛ بەتایبەتی نارەزایی خۆی دەربارەی دەسـگاكان و خـراپ بـەكارهێنانی بەڕێوەبەرایـەتی ئـەو دەسـگایانە دەربـڕی[1] و ئاگاداریشـی كـرد، كـە جامەكـە پـڕ بـووە و خـەریكـە لێـی دەڕژێ.[2] روونیشی كردەوە، كە كارە ناڕەواكانی كاربەدەستان، ژیانی كوردسـتانی كـردووە بـە دۆزەخ.[3] موفتی بەڵێنی دایە، كە هەوڵبدات داخوازییەكانی بەجێبهێنێ.[4]

جەنەراڵ زێلیونی لەو راپۆرتەیدا، كە لە (١٥)ی شوباتی ١٨٨٠دا، بۆ فەرماندەی گشتی ئەركانی قەفقازی نارد، دەربارەی هەڵوێستی شێخ لەو گفتوگۆیەدا، دەنووسێت: «شێخ نیازی وایە سوود لەو بێهێزیی و بێدەسەلاتییەی ئەمڕۆی عوسمانی ببینێ. لەو رایەدایە عوسـمانی بـەرەو رووخـاندنێكی تـەواو دەڕوات. لەبەرئـەوە دەیـەوێ لـە عوسـمانی جیـا ببێتـەوە و سەربەستییەكی راستەقینە دەستبخات».[5]

دوای هاتنی (موفتی – وان)، ئینجا موشیر «سەمیح پاشا»ی فەرماندەی گشتی لەشـكری خۆرهەڵاتی توركیا، بۆ گفتوگۆ كردن لەگەڵ شێخدا، هاتە وان.[6] بـەڵام لـە ئـەنجامی گفتوگـۆ زۆرەكانیاندا، هیچ بڕیارێكی باش بۆ كورد نەدرا و وەك (كامساراكان)ی سەركۆنسۆلـی رووس لە وان دەڵێ: «سەمیح پاشا هەموو هەولێكی هەر بۆ چاكەی مووچەخۆرە تاوانبارەكان بوو».[7]

حكومەتی عوسـمانی دەیزانی ئەو هەڵچوون و وروژانەی لـە كوردسـتاندا لـە ئارادایـە، هەروا بە ئاسانی دانامركێتەوە. بۆیە بە هەر هەوڵ و تەقەللایەك بـوو، دەیویسـت رێگـەكانی دامركاندنەوە بگرێتە بـەر و لـەم رووەوە، جگـە لـە رێگـەی گفتوگـۆ، لەگـەڵ خـودی شـێخ

---

[1] جەلیلـی جەلیل – ل ٨٢

[2] خالفین – ل ١٦١

[3] هەمان سەرچاوە – ل ١٦٨

[4] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[5] جەلیلـی جەلیل – ل ٨٢.

[6] خالفین – ل ١٦٨

[7] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

عوبەیدوڵلادا، ڕێگەی قایمکردنی ناوچە کوردنیشینەکانیشی بە هێزی لەشکر و سەرباز گرتەبەر.

لە پایزیساڵی ١٨٧٩دا، موشیر سامی پاشا، لە جێگەی دەروێش پاشا دانراو کرا بە فەرماندەی لەشکری چوارەمی ئەنادوڵ و دەسەڵاتێکی زۆریشی پێدرا. سامی پاشا بە هێزەکەیەوە گەیشتە وان. بە ناوی فریاکەوتن و یاریدەدانەوە، بە هێزێکی پیادە، لەگەڵ دوو بەتارییەدا لە ئەرزەڕۆمەوە بەرەو وان کەوتنە ڕێ. جگە لەمەش سامی پاشا، چەند بەتالیۆنێکی بەدەوری هەکاریدا کۆکردەوە، ئەم بەتارییانەی لە شارە دراوسێکانی وەك: دیاربەکر، ئەرزنجان و مووسڵ کۆکردەوە. نیازیش لەمە ئەوە بوو پێوەندی (هەکاری) لەگەڵ کوردە دراوسێکاندا بپچڕێت.[1]

یەك دوو ئاسووری، کلایتۆنی جێگری کۆنسوڵی ئینگلیسیان لە وان ئاگادار کرد، کە: «لەبەرئەوەی هەموو ڕێگەوبانەکان بە سپا تەنراون، کوردەکان بۆیان ناکرێت فریای ڕاپەڕینەکەی شێخ بکەون»[2]

سامی پاشا هەر کە گەیشتە وان، خێرا داوای لە شێخ عوبەیدوڵلا کرد، لەگەڵ «بەحریبەگ»ی کوڕی بەدرخانبەگی گەورەدا، بکەوێتە گفتوگۆ، کە یاوەری سوڵتان عەبدولحەمید بوو.[3]

بەحریبەگ ڕاسپێردرابوو بە هەمووجۆرێك (جا لە ڕێی پارەوپوول و دەمچەور کردنەوە، یان لە ڕێی بەڵێن و گفت بەخشینەوە) بێت، وا لە شێخ بکات، واز لە نیازی ڕاستبوونەوە بهێنێ.[4]

بەڵام ڕاپۆرتی ئەرمەنەکان، سەبارەت بە ئەم سەردانەی بەحریبەگ، بۆ لای شێخ، پێچەوانەی ئەم زانیارییانەی چاودێرانی ڕووسیایە و لەو ڕاپۆرتەی پەتریارکی ئەرمەنیدا، کە بۆ ئێرل گرانڤێلی وەزیری دەرەوەی ئینگلیسی ناردووە، دوو هەڵوێستی جیاوازی «بەحری بەگ»ی تێدا بەدی دەکرێ. چونکە ڕاپۆرتەکە لە لایەکەوە دەڵێ «کاتێ بەحریبەگ، وەك هەڵگری میدالیای دەوڵەت، کە حکومەتی عوسمانی پێی بەخشیبوو، هات بۆ ئاغباغ (هەکاری)، ئەم وتەیەیدا: من بانگهێشتنی شێخ دەکەم بچێت بۆ ئەستەموول، گەر بەرهەڵستی بکات، ئەوا منیش لای خۆمەوە، بە هێزەکانی ئیمپراتۆرییەوە، هەڵدەکوتمە سەری».[5] لە هەمانکاتیشدا دەڵێ: «لەگەڵ ئەم قسانەشدا، بەحریبەگ هەر ئەوەندەی

[1] جەلیلی جەلیل – ل ٨٨

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[3] هە.ان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[4] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[5] پاشکۆی ژمارە (١٤)،

گەیشتە لای شێخ، نەك هەر تەنها سەرۆك کوردەکانی ئەرمینیای بانگکردە لای شێخ، بەڵکو ئەوانەی ئێرانیشی بانگکرد»...[1] بەحری‌بەگ بانگهێشتنی خێڵەکانی: میلان، ئەلکان و دوودەری ئێرانیشی کردووە، کە بێن و بچنە ژێر رکێفی شێخەوە...[2] بە هۆی بەهانەی جیاوازەوە دەخوازێت بچێت بۆ وان، بۆئەوەی کوردەکانی ئەو ویلایەتە هانبدات بچنە ناو بزووتنەوە گشتییەکەوە...[3] بەحری‌بەگ دەچێت بۆ لای سەرۆك‌خێڵە کوردەکان و هەندێ جار بەڵێنیان دەداتێ و هەندێ‌جاری‌تریش تکایان لێدەکات و هەندێ‌جاریش هەڕەشە بەکار دێنێت بۆ یەکخستنی هەموویان لە دەوری یەك سەرۆك، کە ئەویش شێخ عوبەیدوڵلایە.[4]

بە کورتی لەم راپۆرتەی بە تریارك‌دا دەتوانین ئەم زانیارییانە هەڵگۆزین:

١- بەحری‌بەگ لە لایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە بۆ لای شێخ عوبەیدوڵلا و سەرۆك خێلانی کورد نێردراوە.

٢- وادیارە بەحری‌بەگ، بە دەمیی لەناو خەڵکدا بەجۆرێك قسە دەکات و بە کردەوەش شتێکی‌تر دەکات.

٣- بەڵام ئەوەی زۆرتر لەنگەری لە سەر دەگیرێت، ئەوەیە کە دەوڵەتی عوسمانی دەزانێ ئەو هەڵچوونە رەوایەی لە ناو کوردستاندایە، لە رێگەی بەکارهێنانی لەشکرکێشی و زەبر و زەنگەوە دانامرکێ و خودی دەوڵەتی عوسمانیش دەرەتانی ئەوەی بۆ نەبوو. بۆیە بۆئەوەی ئەو هەڵچوونە، لە بەرژەوەندی دەوڵەتی عوسمانی بەکاربهێنێ؛ دەیەوێ راستەوخۆ شوێن دەستی خۆی، لەو هەڵچوون و پێکهێنانەی «یەکێتی کوردان»دا هەبێ و بەمەش لە روخسار و ناوەرۆکی «یەکێتی کوردان» ئاگادار بێ و لە هەمان کاتیشدا، کەم و زۆرێك جڵەوکەی لەدەست خۆیدا بێ و لەم رێگەیەشەوە بزووتنەوەکە ناشیرین بکات.

٤- ئەرمەنەکان بە خۆئامادەکردنی «یەکێتی کوردان» بترسێنێ و بوروژێنێ؛ کە کوردان لە دژی بەندی (٦١)ی رێکەوتننامەی بەرلین راست‌دەبنەوە و ئەمەش گریمانی ئەوەی لێ‌دەکرێت شەڕ و تێهەڵچوونی گەورە و خوێناوی لە نێوان کورد و ئەرمەندا رووبدات و لەم رێگەیەشەوە (وەك پێشتر وتمان)، رق و توورەبوونی وڵاتانی ئەوروپا، لە دژی کورد بقۆزێتەوە ئەوسا بە ئارەزووی خۆی، تۆڵە لە کورد بکاتەوە و لە ئاکامیشدا دوو نیشان پێکەوە بپێکێ و لەدەست ئەرمەن و لەدەست کوردیش رزگاری دەبێ.

---

[1] هەمان سەرچاوە.

[2] هەمان سەرچاوە.

[3] هەمان سەرچاوە.

[4] هەمان سەرچاوە.

«بۆ ئەم مەبەستەش سامی‌پاشا و بەکربەگی یاوەری سوڵتان، لەگەڵ ئەم و ئەو سەرۆکی کورد دا، گفتوگۆیان کرد. هەوڵیاندا ئەو راپەرینەی لە تەقینەوەدا بوو، ئاراستەی ئەرمەنەکانی بکەن و بیکەن بەگژیاندا»[1]

ە- لەبری لە دەستدانی ئەو ناوچە زۆر و زیانە زۆرانەی بە گشتی لە ناوچەکانی باڵکان و بەتایبەتیش لە خۆرهەڵاتی تورکیا، لە جەنگە دۆراوەکەیدا، لێی کەوتووە؛ بتوانێ لە خۆرئاوای ئێراندا قەرەبووی بکاتەوە، کە لەم کاتەدا ئێرانیش دوای برانەوەی جەنگەکە و بە گوێرەی بەندی (٦٠)ی رێکەوتننامەی بەرلین، کە رووسیا داکۆکی دۆستانەی لە ئێران کردبوو، قوت ببوەوە و داوای ناوچەکانی: (قوتوور و زەهاو)ی دەکردەوە، کە «دەمێك‌بوو کێشەیان لە نێواندا لەسەریان هەبوو».[2] جگەلەوەی کۆنەقینی رۆژانی جەنگەکەیشی لە ئێران هەبوو. چونکە (بە درێژایی شەری ١٨٧٧-١٨٧٨، ئێران هەوڵی‌دەدا، لەگەڵ رووسیادا یەك بگرێت)[3] و دژی دەوڵەتی عوسمانی بچێتە جەنگەوە.

لەم پێناوەدا کاربەدەستانی عوسمانی، لە قۆناغی یەکەمی تەقەللاکانی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ یەکخستنی سەرانی کورد لە «یەکێتی کوردان»دا، پرۆپاگندە و چاووراوێکی زۆریان لەناو خەڵکدا بڵاوکردەوە، کە لە پشت خۆئامادەکردن و کۆبوونەوەکانی «یەکێتی کوردان»ەوەن و بۆئەوەش ئەم شتانە بە کردەوە، لەبەرچاوی خەڵك بسەلێنن، پەیتاپەیتا، نوێنەری دەوڵەتی عوسمانی، سەردانی ناوچەکە و بارەگای شێخ عوبەیدوڵڵایان لە نەهری کرد و گەلێ بەڵێنی گەورەشیان بە خودی شێخ عوبەیدوڵڵا دەدا. بەڵام وەك کلایتۆن دەڵێ؛ «من لەو باوەڕەدانیم، شێخ گوێیان لێ‌بگرێت».[4] لە راستیشدا مەبەستیان بووە وەك ئامرازێکی گوشار خستنە سەر ئێران و کێشەی ئەرمەن، بەکاری بهێنن.

بەڵام تەقەللا دیپلۆماسییەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا، بە هەموو نیشانەکانیانەوە، ئەوەیان دەگەیاند، کە شێخ هیچ هیوایەکی بە دەوڵەتی عوسمانی نەمابێ و بە دوای رێگەچارەی تازەدا دەگەڕا، تا لە دەرەوەی دەسەڵات و سێبەر و حەزی دەوڵەتی عوسمانییەوە، بەرنامەکانی خۆی دابرێژێ و ئەوپەری توانای خۆی خستەکار، بۆئەوەی زەبری ئەو پرۆپاگندانەی دەوڵەتی عوسمانی، کار لەسەرانی کورد و رۆڵەکانی نەکات و ناوبانگی کوردیش، لای گەلانی دراوسێ و وڵاتانی ئەوروپا بپارێزێ.

---

[1] جەلیلی جەلیل - ل ١١٤

[2] خالفین - ل١٥٢

[3] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەرە.

[4] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی - ل ٥٣- هاوپێچی (١)ی نامەی ژمارە (٥٤)

١١/٣: هەڵوێست لە گەلی عەرەب و گەورەپیاوانی:

شێخ عوبەیدوڵڵا جگە لەو تەقەللایانەی لەم بوارەدا لەگەڵ (دەوڵەتاندا) دەیدا، لە هەمان کاتیشدا هەوڵی دەدا پێوەندی و دۆستایەتی لەگەڵ ژێردەستە و نەیارانی دەوڵەتی عوسمانیدا پتەو بکات؛ کە ئیمپراتۆری عوسمانی گەلانێکی زۆری خستبووە ژێر باری زوڵموزۆری خۆی و دەیچەوساندنەوە و دیارترینیان گەلی عەرەب بوو.

گەلی عەرەبیش لەدوای بلاوبوونەوەی ئایینی ئیسلامەوە، لە ناو کورددا خۆشەویست وبەرێز بووە، «ژمارەیەکی زۆر لە خێزانی سەیید و شێخ و مەلا و پیر و گەورەپیاوەکانی کورد، بە راست بێت یان هەڵبەست، ڕێچەڵەکی خۆیان دەبردەوە سەر عەشیرەت و بنەماڵە و گەورەپیاوە مێژووییەکانی عەرەب».[1]

جگە لە پێوەندی هاوئایینی و هاومەزهەبیی، لای خۆراوا و باشووری نیشتمانەکەیەوە، هاوسێی عەرەب بوو. پێوەندی فەرهەنگیی و بازرگانیی بەهێزیش لەنێوان هەردوومیللەتا هەبوو. بگرە لە هەندێ شوێن تێکەڵاویی و پێوەندی خزمایەتیش لەنێوان عەشیرەتەکانیاندا هەبوو.

نەتەوەی عەرەب کە خۆی بە خاوەن و میراتگری ئایینی ئیسلام دەزانی، بە لایەوە دژوار و گران بوو ئیمپراتۆری عوسمانی بۆ ماوەی نزیکەی ٤٠٠ ساڵ زیاتر، نەك هەر ئەم میراتەی لە عەرەب زەوت کردبوو، بەڵکو خۆی بە میراتگری ئایینی ئیسلام و مەڵبەندە پیرۆزەکانی وەك: مەککە و مەدینە دەزانی و کاربەدەستیان لە لایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە بۆ دیاری دەکرا. بۆیە بۆ خۆرزگارکردن لەم زوڵموزۆرە نارەوایە، هەوڵی زۆریان داوە و بەڵگەنامەکانی بەردەستمان ئەوە دەسەلێنن، کە لە سەروبەندی خۆئامادەکردنی شێخ عوبەیدوڵڵادا بۆ شۆرشی ١٨٨٠، کێشەی سەخت لەنێوان دەوڵەتی عوسمانی و «خدێوی میسر» و «شەریفی مەککە»دا بوون.[2]

شێخ عوبەیدوڵڵاش کە خۆی و بنەچەکەی خۆیان بە موسڵمانێکی راست و پاك دەزانی، پێویستی بەوە بووە رەوایی بزووتنەوەکەی و لە رێسا دەرچوونی کاربەدەستانی عوسمانی لە ئایینی ئیسلام، بۆ پیاوانی ئایینی عەرەب بسەلمێنێ و «هەوڵبدات پشتیوانیی مەعنەوی - سیاسی گەلی عەرەب و گەورەپیاوەکانیان بەدەستبهێنێ. بۆ ئەم مەبەستە پێوەندی لەگەڵ چەندین شوێن کردووە. نامە و نێردراوی ناردۆتە لایان.»[3]، لەوانە:

---

[1] ساڵح محەمەدئەمین، ل ١٦٥ - ١٦٦

[2] بنواڕە پاشکۆی ژمارە (١)، بەڵگەنامەکانی: ٥٨٤، ٥٩٣، ٥٩٦، ٦٠٠، ٦٠٢. هەروەها: جەلیلی جەلیل، لاپەڕەکانی ٨٦، ١٦٧، ١٦٨

[3] ساڵح محەمەدئەمین، ل ١٦٦

١- شەریفی مەککە: کە زێوانی گۆڕی پێغەمبەر و شوێنە پیرۆزەکانی ئیسلام بووە و هەموو ساڵ دەیانهەزارکەس لە سەرانسەری وڵاتانی ئیسلامییەوە بۆ بەجێهێنانی ئەرکی حەج، روویانتێکردووە. کاریگەرترین و گرنگترین ناوەندی کۆبوونەوەی ساڵانەی موسڵمانانی دنیا بووە. لەمەش دیارە مەبەستی بەدەستهێنانی پشتیوانی مەعنەوی - سیاسی کاربەدەستی پیرۆزترین ناوەندی ئیسلامی جێگەی رێزلێنانی هەموو موسڵمانانی دنیا بووە.

٢ - خدیوی میسر: ئەگەرچی لەو سەردەمەدا لاواز ببوو، کەوتبووە ژێر نفووزی دەوڵەتانی ئەوروپییەوە، بەڵام میسر گرنگییەکی گەورەی فەرهەنگی هەبوو، جگەلەوانە گرنگترین زانستگەی دینی - ئیسلامی (جامعەالازهر) لە قاهیرەدا بوو.

٣- هەندێ لە گەورەپیاوانی عەرەب لە ویلایەتەکانی مووسڵ و بەغداد، کە هاوسنووری نفووزی سیاسی و دینی خۆی بوون. هەندێ سەرچاوە وا رادەگەیەنن لە دوا راپەرینەکەی شێخدا نزیکەی (٥) هەزار عەرەبی ویلایەتەکانی بەغداد و مووسڵ لە ناوچەکانی هەکاری، بۆ هاوکاری و یارمەتیدانی شێخ عوبەیدوڵڵا کۆبوونەتەوە.[١]

---

[١] ساڵح محەمەدئەمین، ل ١٦٦

٤ - شۆڕش

٤/١: قۆناغی یەکەم : بیروڕای جیاواز

شێخ عوبەیدوڵلا بە دەم کار و چالاکی سیاسییانەوە، بەردەوامیش زنجیرە کۆبوونەوەکانی سەرانی کوردی لە نەهری ڕێبەرایەتی دەکرد؛ کە لە سەرەتای بەهاری ساڵی ١٨٨٠وە دەستی پێکردبوو.

ئاکامی ئەم کۆبوونەوانە (وەك پێشتر وتمان)، لە سەرەتادا ئاشتبوونەوەی خێڵە ناکۆکەکانی کورد و دواتر «یەکێتی کوردان»ی لێ پێکهات و دواتریش بۆ دیاریکردنی چارەنووسی کورد، تا مانگەکانی تەمووز و سەرەتای ئابی ١٨٨٠ بەردەوام بووە.

لە سەرەتای مانگی ئاب[١]دا لە گوندی نەهری گەورەترین و دواترینی ئەم کۆبوونەوانە، لە شێوەی کۆنگرەیەکی نیشتمانی و نەتەوەییدا ساز دراوە، کە نوێنەری هەموو ناوچە جیاجیاکانی کوردستانی تێدا بانگهێشتن کراوە و لە گەرمەی ئەم کۆبوونەوانەدا (وتمان)، کە (کلایتۆن)ی جێگری کۆنسوڵی ئینگلیس لە وان، سەردانی کردبوو؛ چاوی بە سەرۆکە کوردەکانی: سلێمانی، ئامێدی، هوورەمار، بۆتان، ساسۆن، سیرت، مووش، ویلایەتەکانی وان و کوردەکانی کوردستانی ئێران کەوتبوو.[٢]

هەموو بەڵگە و سەرچاوە مێژووییەکانی دۆست و دوژمنی کورد، سەبارەت بە بەرنامەکانی ئەم کۆنگرەیە، لەسەر ئەوە یەکن، کە ئەم کۆبوونەوە فراوانەی نەهری و بەشداربوونی (٥) شێخ و (٢١) خەلیفە و (٤٢) میرزادە،[٣] بە مەبەستی دارشتن و دانانی پرۆگرام و بەرنامەیەك بووە، بۆ ئازادکردنی هەردوو کوردستانی بندەستی قاجاری و عوسمانی و پێکهێنانی کوردستانێکی ئازاد و سەربەخۆ.[٤]

---

[١] هەندێ وردە جیاوازیی سەبارەت بە مێژووی ئەم زنجیرە کۆبوونەوانە، لە نێوان (خالّفین) و (جەلیلی جەلیل)دا هەیە، کە وەك بەڵگەنامەکانی (لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی) و ڕووداوەکان دەریدەخەن، ئەو مێژووانەی (خالّفین) بۆ ئەم مەبەستە دیاریکردوون، ڕاستترن (بنوارە: خالّفین: ل ١٧٩–٢٨٠. هەروەها: جەلیلی جەلیل. ل ١١٤–١١٦)

[٢] جەلیلی جەلیل – ل ١١٣.

[٣] محمدرضا نصیری – اسناد و مکاتبات تاریخی ایران (قاجاریە) جلد ٣ – ل (سیوچهار مقدمە) چاپ اول ١٣٧١–سازمان انتشارات کیهان.

[٤] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەرە.

شێخ عوبەیدوڵلا لەم کۆنگرەیەدا «دووبارەی کردووە، کە پێویستە کوردستانێکی یەگکرتوو دابمەزرێنرێ و چالاکانە دژی تورکیا و ئێران بجووڵێن، چونکە وەك شێخ دەیـوت: ئـەم دوو دەوڵەتە، لە زەروو دەکەن و رێی پێشکەوتنمان دەگرن.»[1]

بەڵام لە سەرەتای کۆنگرەکەدا، سەبارەت بە چۆنێتی دەستپێك و هەڵبژاردنی جوگرافیا و مەڵبەندی شۆرش؛ مشتومر و بیروڕای جیاجیا، لە لایەن بەشدارانەوە ئاڵوگۆر کراوە.

لە سەرەتادا بڕیاردرا لە یەك کاتدا شۆرش دژی هەردوو دەوڵـەتی عوسـمانی و قاجـاری هەڵایسێنرێ و بەمجۆرەش دەستپێکرێ:

١- شێخ محەمەد سـدیقی کـوڕە گـەورەی شـێخ، سـەرکردایەتی خێڵـەکانی: مـامش و مەنگوور بکات و ڕەواندز بگرن و لەوێشەوە پەلاماری بەغداد بدەن.

٢- شێخ عەبدولقادری کوڕی دووەمی شێخ، مووسڵ و ئامێدی بگرێت.

٣- شێخ عوبەیدوڵلاش خۆی، وان بگرێت.[2]

لەمەشدا فەرهان پاشای سەرۆك هۆزەکانی عەرەب و ویلایەتی بەغداد بەڵێندەدا، کە لە کاتی هێرشکردنە سەر مووسڵدا، یارمەتی شێخ بدات.[3]

شێخ عوبەیدوڵلا پێش ئـەوەی خـۆی بڕیـاری یـەکجاری لەسـەر بڕیارەکـان بـدات، بـە دووربینییەکی هوشیارانەوە سەرنجی بیروراگۆڕینەوەکانی بەشدارانی کۆنگرەیدا و هەستیکرد «جیاوازیی بیروڕای سـەرۆکە کوردەکـان لەمسـەرییەوە دەهـات و لەوسـەریەوە دەردەچـوو»،[4] چەند سـەرۆك عەشـیرەتێك، ئەوانـەی دەوڵـەتی عوسـمانی کڕیبوونـی، هـەر لـە سـەرەتای کۆنگرەکەوە، بە ناوی پاککردنەوەی ریزەکانی ناوخۆی کوردستانەوە، پێشنیاریان کـرد: لـە سەرەتادا قەلاچۆی مەسیحی و بەتایبەتیش ئەرمەنەکانی کوردسـتان بکرێـت، کـە بـە هـۆی بەندی (٦١)ی ڕێکەوتننامەی بەرلینەوە، بوونەتە کۆسپێك لە رێی کێشەی کورددا.

ئەم پێشنیارە زۆر بە گەرمی لە لایەن ئەوانەوە پشـتیوانیی لێدەکـرا، کـە (شـێخ فـەهیم) رێبەرایەتی و سەرپەرشتی دەکردن. ئەم شێخ فەهیمە، خەلیفەیەکی بە تەمەنی شێخ تـەهای باوکی شێخ عوبەیدوڵلا بـوو، کـە لـە سـەردەمی ژیـانی شێخ تـەهادا، پلـە و پایـە و رێـز و ناوبانگێکی زۆری لای شێخ تەها و لە ناوچەکەدا هەبوو.[5] ئەویش ئەم رێـز و نەوازشـەی لای

---

[1] خالفین. ل ١٨٠

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[3] جەلیل ل ١١٤

[4] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[5] ژیننامەی سەیید تەهای نەهری، کە «سەیید مەنسوور گـەیلانی گردیك» بـە تورکـی نووسـیویەتی و لـە تورکییەوە کراوەتە فارسی و ئێمەش کردوومانەتە کوردی، هێشتا لای خۆم دەستخەتە.

موریدەکانی خۆیەوە قۆستبۆوە و توانیبووی بڕوای کۆمەڵێك بەلای ئەم بۆچوونەی خۆیدا رابکێشێ. ئەمەش هەلێکی باش بوو، دەست دەوڵەتی عوسمانی کەوتبوو. بۆیە لەم سەروبەندەدا، دەوڵەتی عوسمانی بەشێکی بەشداربووانی کۆبوونەوەی نوێنەرانی خێڵەکانی بە هۆی شێخ فەهیمەوە فریو دابوو. دەوڵەت بە پارە شێخ فەهیمی هاندابوو، تا گوشار بخاتە سەر بەشدارانی کۆنگرە، بۆئەوەی دەست بە کوشتنی ئەرمەنەکانی کوردستان بکەن و کورد بەربداتە گیانی ئەرمەن و بەمجۆرە شەڕی لاوەکیی هەڵگیرسێنێ و جوولانەوەکە، لە شاریی ئاسایی خۆی لابدات.[1]

بەلام «شێخ عوبەیدوڵلا بە توندی دژی ئەم هەلویستە وەستا و بۆ هەموویانی روونکردەوە، کە هەلویستێکی وەها، مەترسیی تا رادەی تیداچوونی بۆ کورد هەیە لە دوارۆژدا»[2] ئەم پێشنیارەی خستە ناو ئەو بەرنامەیەی دەوڵەتی عوسمانییەوە، کە لە ئاکامدا دەبێتە دۆزەخێك بۆ کورد و دوایی «کورد لای کاربەدەستانی عوسمانی نرخیان نامێنێ و بە فلسێك نایانکڕن». «جگە لەمەش عوبەیدوڵلا ئەو راستییەی خستە بەرچاویان، کە ئەگەر هاتو راپەرینەکە، ئاراستەی ئەرمەنەکان بکرێت، ئەوسا دەوڵەتانی ئەوروپا، لە کورد راست دەبنەوە».[3]

٤/٢: ئالوگۆڕی بەرنامە:

شێخ عوبەیدوڵلا لە کاتی کۆنگرەدا «کە بۆیدەرکەوت لە نێوان چەند سەرۆکێکی کورددا، دووراییی هەیە و چەند سەرۆکێکیتریش حەز بەوە ناکەن لە دەوڵەتی عوسمانی راستببنەوە»،[4] هەلویستی دوژمنانەی دەوڵەتی عوسمانی بۆ روونکردنەوە، کە «سوڵتانەکانی عوسمانی، بە زۆری زۆردارەکی ناوی خەلیفەیان بۆ خۆیان زەوتکردووە و لە ژێر پەردەی خەلافەتدا، دەسەلاتی ئایینیان بەسەر کوردەکاندا سەپاندووە»[5] و بە درێژاییی ئەو خۆسەپاندنەش، هەر بە ناوی ئایینەوە زولم و زۆری زۆرتریان لە کورد کردووە. بۆیە هەمیشە

---

[1] دکتۆر عەزیز شەمزینی – جوولانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان، ل ٨٣. (بێگومان لێرەدا دەبێ ئەوە بوترێ، کە دکتۆر شەمزینی بەو هۆیەوە، کە خۆی نەوەی شێخ عوبەیدوڵلا یە، جگەلەوەی ئەم هەواڵەی لە ئەرشیفی رووسیا وەرگرتووە، لە هەمانکاتیشدا، سنگا و سنگ لە پیرانی بنماڵەکەی خۆیانەوە پێگەیشتووە).

[2] جەلیلی جەلیل – ل ١١٤

[3] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[4] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[5] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

ئەوەی دووپات دەکردووەوە، کە «بەسە، ئیتر لە تواناوادا نەماوە لە ژێردەستەیی عوسمانییە لە ئایین لادەرەکاندا بمێنینەوە؛ پێویستە خۆمان رزگار بکەین».[1].

ئەم هەڵوێستە جیاوازەی ناو کۆنگرەکە، کارێکی وای کرد شێخ عوبەیدوڵلا قووڵتر سەیری کێشەکان بکات و پێش ئەوەی مەترسیی بۆ کورد دروستبکەن، بریاری لابەلاکردنەوەیان بدرێت. لە سەرێکی‌تریشەوە، کە هەستی کرد بریارەکانی کۆنگرە «زۆر کەم و کورتیی هەبوو»،[2] بەتایبەتی ئەوەندەی پێوەندی بەو بریارەوە هەبوو، کە «بە یەك‌جار پەلاماری دوو ولاتیان بدایە».[3]

«شێخ هەستی بەم کەم و کورتییە کرد، بۆیە بریاریدا دووبارە سەیرێکی بریارەکانیان بکەنەوە»[4] و سنوورێك بۆ ئەو مەترسییانە دابنێت. «بۆئەوەی مەسەلەکە لە بیری هەڵخەڵەتاوەکان بەرێتەوە»،[5] بریاریدا «نەخشەی راپەرینەکە بگۆرێت» و لە پێشەوە شۆرش و راپەرین لە کوردستانی بندەستی قاجارییەوە دەست پێبکرێت.

شێخ عوبەیدوڵلا بۆ روونکردنەوەی ئەم بریار و هەڵوێستەی؛ وتارێکی مێژوویی لە کۆنگرەکەدا خوێندەوە، کە ئەمە چەند برگەیەکی وتارەکەیەتی:

«٥٥٠ ساڵ لەمەوبەر، ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دامەزرا. عوسمانییەکان بە رێگەی نامەشروع دەسەلاتیان گرتە دەست. پاش (٤٠٠–٥٠٠) ساڵ حوکمرانیی، وازیان لە دینی ئیسلام هێنا و رێگەی کفریان گرت. لەوساوە ئیتر کەوتە داهێزران، تا دێت لە رووخان و هەڵوەشان نزیك دەکەوێتەوە. هەڵوەشانەکەیشی ئەوەندە بەخێرایی دەروات، گومانی تێدا نییە بەم نزیکانە دەرووخێ و دوایی دێت.

کورە خۆشەویستەکانم:

دەبێ گوێرایەڵی راسپێرییەکانی باو و باپیرانی خۆمان بین. بەسە ئیتر نابێ باری زوڵم و دیلایەتی تورکی کافر هەڵبگرین. پێویستە خۆمان رزگار بکەین. نە تەنیا ئێمەی کورد لە تورکیای عوسمانی، بەڵکو دەبێ براکوردەکانی ئێرانیشمان، لەم دوو حکومەتەی رێی پێشکەوتنیان لی‌بریوین؛ رزگار بکەین.

باو و باپیرانمان داوامان لێدەکەن لە پێناوی دین و ئازادی نیشتمانەکەماندا، لە خوێنی خۆمان ببورین.

---

[1] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەرە.

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەرە.

[3] خالفین، ل ١٨٠.

[4] جەلیلی جەلیل، ل ١١٥

[5] دکتور عەزیز شەمزینی، ل ٨٣

زانایان وتوویانە: قۆستنەوەی هەلی لەبار، زانایی و ژیرییە. ئێران ئێستە لەگەڵ تورکمان بە شەڕەوە خەریکن، هەموو هێزەکانی خۆیان ناردۆتە سەر ئەوان، ئەمەش بەمەعنای ئەوەی ئێستە هەلومەرج بۆ جووڵانەوەکەی ئێمە دژی حکومەتی ئێران لەبارە. ئەگەرچی ئێمە لە فارس ناترسین، چونکە ئەگەر بە شەڕیشەوە خەریك نەبن، چەندین هێزی گەورەی جەنگیی کۆبکەنەوە، لە (١٠٠) هەزار سەرباز زیاتریان پێ کۆناکرێتەوە؛ کە ئەویش نیوەی زیاتری لەو برا کوردانەی خۆمانن، کە حکومەتی ئێران دەیانچەوسێنێتەوە و هەمان هەستی ئێمەیان هەیە.

لەبەرئەوەی بەشێکی دەوڵەمەند و بەپیتی کوردستان، لە ژێر دەستی ئێراندایە، دەبێ ئەو بزووتنەوەیەی خەریکین، لە پێشدا بەرامبەر دوژمنە لاوازەکە دەست پێبکات. بەمەش براکانمان و نیشتمانە دەوڵەمەندەکەیان رزگار دەکەین. ئەمەش سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندمان بۆ دابین دەکات. یارمەتیمان دەدا؛ بۆ بەگژدا چوونی دوژمنی دووەممان، کە بەهێزترە؛ ئەویش تورکی عوسمانییە...»[1]

«وتارەکەی شێخ عوبەیدوڵلا و خواستەکانی، بۆ دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ؛ لە لایەن بەشدارانی کۆنگرەکەوە پەسەند کرا»[2]

٣/٤: گواستنەوەی جوگرافیا:

ئەگەرچی لە دوتوێی وتارەکەی شێخدا، ئاماژەی بۆ هۆی هەڵبژاردنی جوگرافیای کوردستانی ئێران تێدایە؛ بەڵام دیسان پێویستی بە لەنگەر گرتنی‌تریش هەیە. بۆئەمەش ئاوڕێکی خێرا، لە کوردستانی ئێران دەدەینەوە و دەڵێین: لە شەڕی «قەڵای دمدم – ١٦٠٩ز» بەدواوە، تا سەردەمی شۆڕشەکەی (١٨٨٠)؛ کە دەکاتە نزیکەی (٢٨٠) ساڵ، گەلێ یاخیبوون و شۆڕش و راپەڕین، لە نێوان کوردی ئێران و دەوڵەتی ئێراندا روویانداوە. پێبەپێی ئەمەش، هەر لەو (٢٨٠) ساڵەدا، (بەڵام بە شێوەیەکی هەڵکشاوتر) لە کوردستانی بندەستی عوسمانیدا، دەیان راپەڕین و یاخیبوون و شەڕ و تێهەڵچوونی سەخت و خوێناوی، لە لایەن میرنشینەکانی کورد بە گشتی و بەتایبەتیش لە میرنشینەکانی: بۆتان، سۆران و بابانەوە، دژی دەوڵەتی عوسمانی روویانداوە؛ کە هێزەکانی عوسمانی، لە ڕێگەی لەشکرکێشیی گەورە و درێژخایەنەوە؛ ئەو یاخیبوون و راپەرینانەیان پێ دامرکێنراونەتەوە. ئاکامیش ئەوە بوو، لە دوا چارەکی دووەمی سەدەی نۆزدەدا، کە تێکرای میرنشینەکانی کوردیان لە قەڵەمڕەوی عوسمانی، بە لەشکرکێشی و شەڕ و تێهەڵچوونی سەخت و خوێناوی لەناوبرد؛ بەڵام میرنشینەکانی کوردیان لە قەڵەمڕەوی قاجاریدا، بە چەند

---

[1] دکتور عەزیز شەمزینی، ل ٨٥. هەروەها سالح محەمەد ئەمین – ل ١٥٩

[2] جەلیلی جەلیل – ل ١١٥

فرماننامەیەك، لە ڕێگـەی دانـان و ئـاڵوگۆڕی چـەند کاربەدەسـتێکی تـازەوە لـەناوبرد! وەك ئەوەی لە ساڵی (١٨٤٢) بەدواوە، لەگەڵ میرنشینی ئەردەڵاندا کردیان، کە گەورەترینی ئەو میرنشین و دەسەڵاتگەلە کوردییانەی کوردستانی ئێران بوون.

دیسـانەوەش دوای دامرکاندنـەوەی شۆڕشـی سـاڵی (١٨٨٠)؛ کـە زنجـیرە شۆڕشـەکانی کوردسـتانی تورکیـا و عـێراق لـە سـەرەتای سـەدەی بیسـتەم و هەرەسـهێنانی ئیمـپراتۆریی عوسـمانیدا، بـە رابـەریی چـەندان سـەرکردەی وەك: شـێخ مەحـموودی حـەفید و شـێخ سـەعیدی پـیران و ئیحسـان نـوری پاشـا و سـەیید رەزای دەرسـیمی و... هتـد. دەسـت پێدەکەنەوە و خەبات و تێکۆشـانی سـەختییان دەگاتـە دەیـان هـەزار قوربـانی و راگوێزانـی سەدان گوندی کوردستانی تورکیا و پێکهێنانی دەوڵەتی کوردستانی باشوور، بە سـەرۆکایەتی شـێخ مـەحموود ـ١٩١٩ـ١٩٢٣و بەدەسـتهێنانی پـەیمانی (سـیڤەر- ١٩٢٠)و... بـەڵام کوردستانی ئێران بێدەنگ دەبێ!

گەڕان بەدوای ڕەگوریشەی هۆیەکانی ئەم (هەندە) جیاوازیی و هەلومەرجەی کوردستانی ئـێراندا، لـە چـاو بەشـەکانیتری کوردسـتاندا، ئـەو ئاکامانـەمان گیردەخـەن، کـە (رادەی خەباتی سیاسی کوردستانی ئێران، بە بەراورد لە چاو خەباتی سیاسی کوردستانی تورکیـا و عێراقدا، بەو ئەندازەیە، توند و تیژ و هەڵکشاو نەبووە).[1]

لەمەشـدا ڕەنگـە زۆر پێوەنـدی و نزیکایـەتیی مێژوویـی و جوگرافیـایی و فەرهـەنگیی و کۆمەڵایەتی کورد، لەگەڵ تێکرای گەلانی ئێراندا، ئـەوەندە کۆیانبکاتـەوە؛ کـە بـەم شـتانە هـەمووی، هەسـتی ئـێرانییبوونی لا دروسـتکردوون و ئەمـەش وای کردبێـت جیـاوازیی ئاشکرایان لەگەڵ کوردانی تورکیا و عێراقدا لا دروست نەبووبێت؛ کە ئەگەرچی ئـەم لایەنـە، ئەوەندەش جیاوازیی لە نێوان ئەو بەشانەی کوردستاندا زەق نەکردۆتەوە، تا کوردانی ئێران، هەستی خۆ بە کورد زانینیان کەم بێت؛ بەڵکو ڕەگوریشەکانی پێوەندییان، لەگـەڵ دێرینـە و جوگرافیا و فەرهەنگیی ئێراندا، ئەوەندە قووڵە، کەمتر هەست بە نامۆیی دەکـەن، وەك ئـەو نامۆییـە زۆرەی کوردانـی تورکیـا و عـێراق، لەگـەڵ نـاوەندی دەوڵەتـەکانیاندا هەیانـە؛ بەتایبەتیش کوردانی جوگرافیای ئەردەڵان، کە لـە دەمێکـەوە لەگـەڵ دەوڵەتـە بـەرودواکانی ئێراندا سەر و پێوەندییان بووە؛[2] لە زۆربەی ئەو کێشانەدا، کـە پێوەندییـان بـە چارەنووسـی کوردەوە بووە، خۆیـان تـەریك گرتـووە و ئـەو ململانـی دێرینـەش، کـە جارجـارە لـە نێـوان کوردانی سوننی مەزهەب و شیعەی عەجەمدا ، لە ناوچەکانی بـاکووری خۆرئـاوای ئـێراندا

---

[1] دکتر حمید احمدی–قومیت و قومیتگرایی در ایران از افسانه تا واقعیت–تهران– نشر نی– چاپ اول ١٣٧٨ش– ل٧٨.

[2] لە زۆر سەردەمی مێژووییشدا، هەندێك سەران و میران و بنەماڵەی ئەردەڵان و بەتایبەتیش لە سەردەمی ئەمانوڵڵاخانی گەورەدا، بوونە شیعە.

روویانداوە؛ کوردانی ئەردەڵان (کە سوننی مەزهەبیشن) خۆیان نەبان کردووە! تەنانەت ئـەم بەشەی کوردستان (ئەردەڵان)، لە رووداوی گەورە و گرنگی وەك کۆمـاری مـەهاباد (١٩٤٥-١٩٤٦)یش، کـە چارەنووسـی هــەموو کوردانــی بڕیـارداوە، کــەچی چ نزیــك، چ دوور، بەشدارییەکی نەبووە.[1]

به واتەیەکیتر: لــە دوای شـەڕی چاڵدێران (١٥١٤)ەوە، کـە زنجـیرە دابەشـکردنێکی سیاسیشی بە دوای خۆی و بەسەر کوردستاندا هێنا؛ تا زەمان تێدەپەڕێ، کوردانی بندەستی عوسـمانی، زیاتر هەستی جیاوازیی و نامۆییان لەگەڵ دەوڵەتی ناوەندیی تورکیا و دواتریـش؛ دوای دروستبوونی حکومـەتی عـێراق (١٩٢٠)، ئـەم هەسـتە لای کوردانـی عـێراقیش زەقـتر بووەوە؛ کە لە ناخدا هەستیان‌دەکرد بە ڕێگە یاساییەکی ناچاری، بە دەوڵەتێکی تازەی وەك عێراقەوە دەبەسترێنەوە.

کەواتە ئـەو رەگوریشـە و هۆیانـەی کوردانــی (ئـێران)ی بـە ئێرانـەوە دەبەسـتەوە، لـەو رەگوریشە و هۆیانە بەهێزتر بوون، کـە کوردانـی تورکیـا و دواتریـش کوردانـی عـێراقی، بـە دەوڵەتەکانی تورکیا و عێراقەوە دەبەستەوە. بۆیــە ئامـاری راپـەڕین و شۆڕشـی چەکدارانـەی قەڵەمڕەوی کوردانی ئێران، لە چاو بەشەکانیتری کوردستاندا، کەمتر بووە.

هەر لەبەر ئەم هۆیەشە، کە شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلا ، بە لای خەڵکی ئێرانەوە، چەند مایەی نامۆیی و داچڵەکین بووە و نووسـەرانی دەربـار و شـیعە مەزهـەبی ئـێرانی، کتێـب و راپۆرت و نووسینی هەمەجۆرەی نەیارانەیان لەسەر نووسـیوە؛ بـە هـەمان شـێوە نووسـەرانی کـوردی ئـێرانیش (بـە شـیعە و سـوننییەوە)، بـە پێودانــی نووسـەرانی دەربـاری قاجـاری، شۆڕشەکەیان بە (فیتنە) و رابەرەکەیشیان بە: (مـەلعوون) و (حـەرامزادە) و... دانـاوە. وەك نموونەکانی: علــیاکبر وقایع‌نگـار[2] و مـیرزا شـکرالله سـنندجی[3]، کـە هـەردوو سـەرچاوەکە سەبارەت بە شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلا ئەوە دەگێڕنەوە؛ گوایە کاپرایەکی ئەردەڵانی بە ناوی «شرف‌الملك»، لای ناسرەدین‌شـا خـۆی گیێـف کردوۆتـەوە و بـەڵێنی داوە؛ کـە ئەگـەر «شـا» بخوازێت، بە بێئەوەی یەك دینـار زیـان بـە دەوڵـەت بگـات، بەتـەنیا فـەوجێکی خـەڵکی کوردسـتانەوە (مەبەسـتی دانیشـتووانی ئەردەڵانـە)، بـە هەڵمــەتێك شـێخ عوبــە یدوڵــلاو لەشـکرەکەی و نـاو و ناوبـانگی تـەفر و توونـا دەکـات و لـــە ســـەر لاپــەڕەکانی رۆژگـاردا

[1] هەڵبەتە سەرانی کۆمارەکەش لە ئاکامدا، کە لەشکری ئێران هاتە سەری؛ شەڕی دەوڵەتی ناوەندییان هەڵنەبژارد.

[2] حدیقه ناصریه - لاپەڕەکانی (٢٤٤- ٢٤٦)

[3] تحفه ناصریه - لاپەڕەکانی(٣٦٤ - ٣٦٨)

ئەم دوو سەرجاوەیە، لە بەشی «ناسنامەی نووسین و کتێب و سەرچاوە دەربارەی شۆڕشی ١٨٨٠»دا، ئاماژەمان پێکردن.

نایانهێڵێت! تەنانەت یەکێکی وەك: ئایەتوڵڵا محەمەد مەردووخ، کە مێژووی (کورد و کوردستان)ی نووسیوە!! کەچی ئەویش شۆڕشەکەی بە (فیتنە) ناوبردووە.[1]

بەڵام سەرەڕای ئەمانەش، شێخ عوبەیدوڵڵا ، کوردستانی ئێران و لە ئێرانیشدا ناوچەی (ورمێ)ی هەڵبژارد!

---

[1] شیخ محەمەد مردوخ کردستانی – تاریخ کرد و کردستان (توابع) چاپ اول ١٣٥١– انتشارات غریقی– سنندج– جلد دوم– ل (٢٠٧–٢١٠).

(سەرنج): ئێستاش بە هەمان نەفەسی دوژمنانەی قاجاری و ساواکی جاران، هەندێك هەن، هەمان دیدیان بەرامبەر ئەم ڕاپەڕینە شکۆدار و رابەرە مەزنەکەی (شێخ عوبەیدوڵڵا) هەیە.

٤/٤ بۆچی کوردستانی ئێران و لەوێش ورمێی هەڵبژارد؟

١/٤/٤: پێشینەی ورمێ:

سیاسەتی شاعەباسی یەکەم (١٥٨٧-١٦٢٩ز)ی سەفەوی، لە کوردستاندا «لەسەر ٣ پایەی سەرەکی دامەزرابوو:

١- گۆڕینی بنەڕەتیی هەلومەرجی دیموگرافی سەرووی خۆرهەڵاتی کوردستان و ڕاگوێزانی ئێڵە گەورەکانی کورد، بۆ ناوچە دوورەکانی خۆرهەڵاتی ئێران، بەتایبەتی بۆ خۆراسان و هێنان و جێگیرکردنی ئێڵەکانی ئازەر بۆ کوردستان.

٢- هەوڵدانی گۆڕینی زۆرەملێی مەزهەبیی خەڵکی کوردستان، لە سوننییەوە بۆ شیعە.

٣- سەرکوتکردنی بێبەزەیی و توند و تیژیی هەموو سەرکێشییەکی کورد.

لە بەرامبەریشدا، گەلی کورد کەوتبووە بەرهەڵستییەکی سەخت و سەرپێچیکردنی فەرمانەکانی.[1]

لە سەرەتای سەدەی حەڤدەدا، کە (ئەمیرخانی برادۆست - خانی لەپزێڕین)ی مەزنی ئێڵە کوردەکانی: تەرگەوەڕ، مەرگەوەڕ، سۆما، برادۆست و موکریان و حاکمی ورمێ، دەسەڵات و توانای پەیدا کرد و لەشکری پێکەوەنا و قەڵای (دمدم)ی نزیك ورمێی ئاوەدان و قایمکردەوە و هێزەکانی زۆرتر و زیاتر پرچەك کرد؛ شاعەباس ئیرەیی بە دەسەڵاتی ئەم میرە کوردە هات و لێی کەوتە گومانەوە؛ کە لەو خۆسازدانە، ئامانجی سەربەخۆیی بێت. لەبەرئەوە کەوتە بەهانە و بیانوو پێگرتنی و لە ساڵی ١٦٠٩دا هێزێکی گەورەی ناردە سەری... پاش شەڕێکی سەخت و ئابڵوقەدانێکی درێژ، شاعەباس قەڵاکەی گرت و هەزاران کەسی لێکوشتن.

شاعەباس لە دوای داگیرکردنی قەڵای دمدم و نەهێشتنی دەسەڵاتی ئەمیرەکانی کورد لە ورمێ و سپاردنی دەسەڵات لە ناوچەکەدا بەکاربەدەستانی عەجەم (١٦١٠ز)، ڕاستەوخۆ هێرشێکی گەورەی کردە سەر موکریان و لەوێش کوشتارێکی زۆری لە کورد کرد و ژن و منداڵی بە دیل بردن.[2]

ئەم هێرشەی شاعەباس، کە (٦٠) هەزار سوار بوون، ٤ ڕۆژ و ٤ شەو، خەریکی قەتڵ و عام بوون.[3]

---

[1] ساڵح محەمەد ئەمین - ل ٢٩

[2] اسکندر بیگ ترکمان - تاریخ عالم آرای عباسی- ج٢- تهران- امیرکبیر- ١٣٥٠ش- ل ٨٠٧-٨١٠.

[3] نصرالله فلسفی - زندگانی شاعباس اول - ج ٣- ج ٤- تهران- علمی- ل ١١٠٢.

٢/٤/٤: هێنانی ئێلی ئەفشار بۆ ورمێ:

ڕاگوێزانی بە کۆمەڵی دەیان هەزار خێزانی ئێڵە کوردەکانی دەوری ورمێ، بۆ خوراسان و دواییتر تێشکانی تراژیدی ئێڵی برادۆست و موکری و گیرانی قەڵای دمدم و کوشتنی مەزنەکانی کورد و کوشتنی زۆرایەتی لایەنگیرەکانی (ئەمیرخان) و کوشتاری بە کۆمەڵی خەڵکی موکریان، بوون بە سەرەتای گۆڕانێکی بنەڕەتیی لە پێکهاتنی دیموگرافی دانیشتووانی ناوچەکەدا و لە تەرازووی هێزەکانی ئەم ناوچەیەدا سەنگی قورسی جارانی نەما. دەسەڵاتی حوکمڕانیشی لەدەستدەرچووی کە جاران بە دەست گەورە خۆجێیەکانی کوردەوە بوو.

ئێڵی (ئەفشار)، یەکێك بوو لەو (٧) ئێڵە قزڵباشە، کە بەشداریی سەرەکی لە شەڕەکانی شائیسماعیل (١٤٨٧-١٥٢٤) و دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی (١٥٠١ز)ی شیعەدا کردبوو.[١] ژمارەیەکی زۆر لە کاربەدەستانی دەوڵەت، لە سەرانسەری قەڵەمڕەوی سەفەویدا، لەناو ئەواندا هەڵدەبژێردران و دەسەڵاتێکی زۆریان لە دەرباری شاکانی عەجەمدا هەبوو. ئەم خێڵەی ئەفشار چەندین پشتبوو وا پەروردە کرابوون، کە پابەندی هیچ جۆرە ئیعتبارێکی بنەماڵەیی، عەشیرەتیی، دینی، نەتەوەیی، زمان و شوێن نەبن و بۆ جێگیرکردنی دەسەڵاتی خۆیان و بردنەوەی جەنگ و بەدەستهێنانی سەرکەوتن، گوێیان نەدەدایە ترسی دینی و دنیایی.[٢] هەر بۆیە ئەم ئێڵە بە هاوکاری ئێڵە ئازەرییەکانی قزڵباش، کە بە درێژایی سنووری خۆرهەڵاتی کوردستان نیشتەجێ کرابوون و ئەرکی سەرکوت و دەستەمۆکردن و سەرپێدانەواندنی کوردیان پێسپێردرابوو، کە نەریتی ژیان و جۆری جیهانبینی و خووڕەوشتی کۆمەڵایەتیی و پەروەردەی دینییان لەگەڵ ئەوان جیاواز بوو، بۆیە ئەمە بوو بە یەکەمین هۆی دروستکردنی ناکۆکییەکی قووڵی گشت لایەنە، لە نێوان دوو میللەتدا، کە ڕووداوەکانی ناوچەکە، بە زۆر کردبوونی بە دراوسێی یەکتری.[٣]

ئەگەرچی مەڵبەندی ورمێ بە کردەوە کەوتبووە دەست عەجەم، بەڵام ئیتر ئارام و ئاسایشی تێدا نەما. لە لایەك هێرشی یەك لە سەریەکی سپای عەجەم بۆ تەمێکردن و سەرپێدانەواندنی ئێڵەکانی کورد و هێنانە ژێر باری فەرمانبەری و لە لایەکی تریشەوە بەرهەڵستی توند و تیژی بەردەوامی ئێڵەکانی کورد، بۆ پاراستنی «کەسایەتی سەربەخۆ»ی خۆیان.

---

١ دکتر مجیر شیبانی – عالم آرای صفوی – تشکیل شاهنشاهی صفویه – تهران – دانشگاه تهران– ١٣٤٦ش. ل ٧٩

٢ ساڵح محەمەدئەمین – ل ٣٦

٣ هەمان سەرچاوە – هەمان لاپەڕە

سەرباری ئەمانەش، ناوچەکە خۆی یەکێك بوو لە شارێچکەکانی لەشکرکێشیی عوسمانی و عەجەم بۆ سەر یەکتری.[1] بۆیە درێژەکێشانی ئەم حاڵەتە؛ ناکۆکی کورد – عەجەمی بردە قۆناغێکی ئاڵۆزی واوە، کە ڕەنگی سیاسی، نەتەوەیی، دینی بە خۆیەوە گرت و لە پێوەندییەکانی دوا ڕۆژی هەردوو گەل و لە ژیانی ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، فەرهەنگیی ناوچەکەدا تاوی دایەوە. ناکۆکییەکان بە خۆشیی بەلادا نەدەکەوتن، ئاسایش بە تەنیا بە زۆری چەك رادەگیرا. عەجەم هەرچەن هەلێکی بۆ هەڵبکەوتایە، ئەوپەڕی زەبر و زەنگی بەکار دەهێنا بۆ سەرکوتکردنی کورد و بەتاڵانبردنی سامان و دارایی و بەدیلگرتنی ژن و منداڵ و لەشکرکێشی دەکردە سەر گوند و ئاوایی و هەواری ڕەوەندەکانی.

ئێلەکانی کوردیش هەرچەن بە خۆیاندا رابپەرموونایە، هەڵیاندەکوتایە سەر عەجەم؛ لێیان دەکوشتن و تاڵانیان دەکردن و بە هەر ڕێیەکی بۆیان بگونجایە، ئازاریان پێدەگەیاندن، تەنانەت هەندێجار، ئۆردووی عوسمانییان دەهێنایە سەریان.[2]

بەم پێیە و بە گوێرەی ئەوەی کە لە ماوەی ئەو چەندسەد ساڵەدا، بەڕێوەبردنی ناوچەی ورمێ، هەر لە دەست عەجەمدا بووە و سەرەڕای ئەو ناکۆکییە ریشەدارانە؛ یەکێکیش لە ڕێگەکانی بێزارکردن و قورسکردنی باری شانی دانیشتووانی کورد، کە ئەو فەرمانڕەوا عەجەمانە بە ئەنقەست گرتبوویانە بەر؛ ئەو باج و سەرانە زۆر و هەمەجۆرە بووە، کە بە چەندان بروبیانوو، لە کوردیان دەسەند. ئەم لایەنە، ڕۆژ دوای ڕۆژ بەدەست فەرمانڕەوا چاوچنۆکەکانەوە لە زیادبووندا بووە، کە شان بە شانی ئەم باج و سەرانە زیادکردنانە، بێزاریی و تووڕەبوونی کوردیشی زیاتر کردووە و ناکۆکییەکانی قووڵتر و زەقتر کردۆتەوە.

هەر لە ناوچەی ورمێدا، جگە لە کورد، لە دێرزەمانەوە وەك زۆر ناوچەیتری کوردستان، مەسیحییەکی زۆریش (ئەرمەنی و ئاسووری) دەژین.

ئەرمەنەکانی کوردستان (وەك پێشتر وتمان)، هەر شاعەباس دەیان هەزار «ئەرمەن»یشی لە خاکی خۆیان دەربەدەر کرد و دواتر ساڵی ١٦٣٩ لە ڕێکەوتننامەی (زەهاو)دا؛ کە لەگەڵ عوسمانییەکاندا ئیمزاکرا و بۆ یەکەمجار کوردستان لە نێوان عوسمانی و ئێراندا دابەشکرا، ئەرمینیاش بە یەکجاری دابەشکرا. ئەرمینیای خۆرهەڵات خرایە سەر دەوڵەتی سەفەوی و خۆرئاوایشی بەر عوسمانی کەوت. بەم پێیە داگیرکاران و چەوسێنەرانی مێژوویی هەردوو گەلی ئەرمەن و کورد، هەر داماویی و دابەشکردن و ڕاگوێزانێك، بە سەر کوردیان هێنابێ؛ بەسەر ئەرمەنیشیان هێناوە.

شانبەشانی کورد و ئەرمەن، لە دەمێکەوە ئاسووریش لە ناوچەی ورمێدا هەن.

---

[1] هەمان سەرچاوە – هەمان لاپەڕە

[2] هەمان سەرچاوە – ل ٣٩.

ئاسوورییەکان، کە لە سەدەکانی پێشوودا بە (نەستووری) ناوبراون؛ خۆیان بە پاشماوەی ئیمپراتۆری ناسراوی ئاشووری دادەنێن. لە دوای رووخانی ئیمپراتۆری ئاشووری و کاولبوونی پایتەختەکەیان، ئاوارە و دەربەدەر بوون و خۆیان لە ناوچە شاخاوییەکانی کوردستاندا حەشارداوە. ئەمانەش کە وەك ئەرمەنی، سەر بە ئایینی مەسیحین، جگە لەوەی وەك کورد، چەوساندنەوەی نەتەوایەتییان لەسەر بووە؛ هاوکات جیاوازیی مەزهەبیشیان لێکراوەتە بیانووی چەوساندنەوە و ئازاردان و سووکایەتی پێکردن و تالان و کوشتن و باج و سەرانەی زیاتر، لە چاو هاوولاتییانیتردا. لەمبارەیەوە ئابۆت لە راپۆرتێکدا، کە ساڵی ١٨٨٠ نووسیویتی: باسی ئەوە دەکات لە شوێنێکی وەك ورمێدا، کە خاوەن موڵکەکان ئەفشار و شیعە مەزهەبن، باجی خانوو؛ کە لەسەر موسڵمان (٥) قران بووە؛ لەسەر مەسیحی (٨) قران بووە؛ واتە (٣) قران زیاتر.[1]

زۆرجاریش بە بیانووی ئەوەی لە لایەن وڵاتانی ئەوروپاوە، داکۆکییان لێکراوە، رقی کاربەدەستانیان لە سەر ئەستوورتر بووە. لە بەرئەمانە؛ ناوچەی ورمێ، ناوچەیەکی پڕ دژایەتی و ناکۆکی و گرژیی کێشەکان و هۆیەکانی تەقینەوەی بەردەوامی لە خۆیدا کۆکردۆتەوە.

٣/٤/٤: کێشەی ئەرمەن:

کێشەی ئەرمەن، کە لەم کاتەدا دەوڵەتانی ئەوروپا و لە سەروویانەوە ئینگلیستان، خۆیان لێکردبووە خاوەنی و بڕیاریان دابوو چاودێریی ئەو ریفۆرمانە بکەن، کە لە بەندی (٦١)ی رێکەوتننامەی بەرلیندا بڕیاری لەسەر درابوو. بۆئەمەش «هاتنی کۆنسوڵە تازەکانی ئینگلیس بۆ کوردستان، کە دەبووایە بە پێی پەیماننامەی: «رێکەوتننامەی بەرگری هاوبەش»ی ٤ی حوزەیرانی ١٨٧٨، چاودێریی ریفۆرمەکان بکەن، ئەو ترسەی زۆرتر کرد، کە کوردەکان لە بەرامبەردا هەیانبوو. ترسەکەش بێبناغە نەبوو؛ چونکە هاوچەرخان و خودی کونسوڵەکانیش، لەو بارەڕەدا بوون کە ئەم کارە، سەرەتای خولی ژێرچاودێریی (ئینتیداب)ی ئاسیای بچووك دەبێ»[2]

بەواتەیەکیتر: دەوڵەتانی ئەوروپا، کە بە چاوی نارازی سەیری کوردیان دەکرد؛ راستەوخۆ کوردستانیان دەخستە ژێر چاودێریی خۆیان و داکۆکییان لە ئەرمەن و جێبەجێکردنی ئۆتۆنۆمی ئەرمەنەکان دەکرد. کە وەك پێشتر وتمان: ئەمەش یەکسەر لەگەڵ کێشەی کورددا ئاوقای یەکتر دەبوون. بۆیە ئەگەر شێخ عوبەیدوڵڵا لە کوردستانی تورکیاوە

---

[1] لە تاریکیینەوە بۆ رووناکی – ل ٥٩

[2] روبرت اولسن – قیام شیخ سعید پیران – ل ٢٥

دەستی بە شۆڕش بکردایە؛ ئەوا لە یەك کاتدا دەوڵەتی تورکیا و دەوڵەتانی ئەورووپاش لێی ڕاست دەبوونەوە.

لەبەرئەمە، بۆئەوەی ڕێگە لە گوشاری دەوڵەتانی ئەورووپا، لەسەر کێشەی کورد کەم بکاتەوە، لە کوردستانی تورکیاوە دەستی پێنەکرد، بەڵکو ئێرانی هەڵبژارد. لەمەشدا (لە دەستپێکردندا لەگەڵ ئێراندا وای بۆچووبێت، کە گریمانی هەراسان کردن و تووڕە کردنی دەوڵەتانی ئەوروپا، لەسەر کێشەی کورد، کەمتر بێت)،[1] تا «ئەگەر لەمەدا سەرکەوتوو بوایە، ئەوا دوای جێگیر بوونی دەسەڵاتی بەسەر دیوی ئێراندا، لایدەکردەوە بۆ بەدەستهێنانی هەمان شت سەبارەت بە کوردەکانی تورکیا، لە حکومەتی عوسمانی»[2]

هەڵبەتە ئەم کارەی شێخ، جگە لەو هیوایەی کە ڕێگە لەوە بگرێت ئەورووپا گوشار نەخاتە سەر شۆڕشی کورد؛ لە هەمانکاتیشدا ڕێگەی لەو نەخشە دۆزەخییەی تورکیاش گرت، کە دەیویست بە هۆی تووڕە بوون و هەڵچوونی کوردەوە، لە دژی ئەرمەن؛ زەمینە بۆ ئەوە خۆش بکات ئەو دوو نەتەوەیە بکەونە شەڕ و کوشتارێکی بێسنووری یەکتری و دەست بخەنە خوێنی یەکترەوە.

لەمەشدا وەك ڕووداوەکان دەریانخست، شێخ عوبەیدوڵڵا لە بنەڕەتەوە بڕوای بە دۆستایەتی کورد و ئەرمەن هەبوو، نەك شەڕ و کوشتاریان.

هەرچەندە جێی داخە، دوای شۆڕشەکەی ساڵی ١٨٨٠، کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی، زۆر درندانە لە ساڵانی ١٨٩٤، ١٨٩٦، ١٩٠٥، ١٩١٥، ١٩١٨،[3] زنجیرە کوشتارێکی دڵتەزین و بێبەزەییانەی ئەرمەنیان بە جۆرێك کردووە، کە تەنانەت گێڕانەوەیشی مایەی شەرمە و لەمەشدا کەم و زۆرێك کوردیشیان لەگەڵ خۆیاندا تێوەگلاندووە و دەستیان بە خوێنی ناڕەوای ئەرمەن سوور کردووە.

بەڵام ئەوە بۆ شێخ عوبەیدوڵڵا بە سەروەریی و شانازیی دەژمێردرێ، کە لە گەرمە و لووتکەی ساتەکانی هەڵچوون ووروژاندنی کێشەی ئەرمەندا، لە بەهاری ساڵی ١٨٧٨ بە دواوە، تا ساڵی ١٨٨١ (کە شێخ عوبەیدوڵڵا تاقانە بڕیاردەرێکی ئەم خۆلادان و خۆ دوورخستنەوەیە بووە لە شەڕی ئەرمەن)، ڕێی لەوە گرتووە، کە گەلی ئەرمەنی دۆست و هاوسێی سەدان و هەزاران ساڵەی کورد، بە دەستی ئازادیخوازانی کورد زیانیان پێبگات.

---

[1] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[2] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل ٢٩

[3] هراند پاسدر ماجیان، تاریخ ارمنستان – لاپەڕەکانی: ٤٠٨، ٤١٩، ٤٦٠، ٤٨٠. هەروەها: دکتور کەمال مەزهەر، کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا – ل ٨٩–١٥٦.

٤/٤/٤ بنکەیەکی جەماوەریی گەورە و بەربلاو:

بنەماڵەی شێخ عوبەیدوڵڵا ، لە سەردەمی شێخ تەهای باوکییەوە ڕێز و خۆشەویستی و ناوبانگێکی زۆریان لەناو ئێران و کوردانی ئێران بە گشتی و بە تایبەتیش لە ناوچەکانی موکریان و مەرگەوەڕدا هەبوو. ئەو ژمارە زۆرە مورید و لایەنگرانەی لە سەردەمی باوکیدا هەبوون، لە سەردەمی شێخ عوبەیدوڵڵا دا زۆر زیاتر بوون. لەبەرئەوە «شێخ عوبەیدوڵڵا خۆیشی لەناو کوردەکانی ئێراندا ناو و شۆرەتێکی گەورەی هەبوو».[1]

ئەو ژمارە گوندە زۆرەی هەیبوون و لە (٢٠٠) گوند زیاتر دەبوون، زۆربەیان لە ناوچەکانی دەوروبەری ورمێ، شنۆ و موکریان بوون؛ کە دانیشتووانی ئەم ناوچانە سەرلەبەریان خۆیان بە مورید و لایەنگری شێخ عوبەیدوڵڵا دەزانی؛ بۆیە زۆربەی ئەو گیروگرفتانەی کە شێخ عوبەیدوڵڵا لە ساڵانی (١٨٧٠–١٨٨٠)، لەگەڵ ئێراندا بۆی دروست ببوو؛ لە ئەنجامی داکۆکیکردنی شێخدا بوو، لە پاراستنی سەروماڵی ئەم لایەنگرانەیدا. ئەوانیش سەروماڵی خۆیان لە پێناویدا بەخت دەکرد. شێخ عوبەیدوڵڵا لەگەڵ زۆربەی ئەمانەدا، چ خۆی و چ کوڕەکانی، سەروپێوەندی خزمایەتی و ژن و ژنخوازیی بەربلاویان هەبوو. بە واتەیەکیتر:

«گەلێك لە عەشیرەتە کوردەکان، بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ، خۆیان بە پیاو و ژێر دەستەی ئەو؛ نەك حکومەتی ئێران دادەنا».[2]

هاوکات لە گەرمەی زنجیرە کۆبوونەوەکانی «یەکێتی کوردان» لە نەهری «بە درێژایی مانگی ئاب، ڕووداوی وەها لە کوردستانی ئێران سەریان دەرهێنا، بوونە هۆ و هاندەری نوێ، بۆ هەڵچوونی کوردەکان».[3]

بەڕێوەبردنی ناوچەی سابلاخ، بە شازادەیەکی هەرزە و بەرتیلخۆر و چاوبرسیی سپێردرابوو، ناوی (لوتفعەلیخان) بوو. ئەم شازادەیە هەر ڕۆژەی دەینارد بە شوێن ناودارێکی ناوچەکەدا و بە بیانووی جۆرواوجۆرەوە، سەرباری سووکایەتی پێکردن و دارکاریی و ئازاردان و زیندانیکردنیان، داوای باج و سەرانەی زۆر و سزادانی ناڕەوا و جەریمەکردن و ئابڕووبردن و کوشتن و ڕاونان؛ زۆربەی دانیشتووانی ناوچەکەی بێزار و هەراسانکردبوو.

یەکێك لەو سەرۆك عەشیرەتانەی لەو مانگەدا (١٥ی ڕەمەزانی ١٢٩٧ کۆچی – ١٨٨٠/٨/٢٢ز)، کە شازادە ناردبووی بە دوایدا و دەیویست دوای سەرانە لێ سەندنی؛ بە

---

[1] جەلیلی جەلیل – ل ١١٧

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[3] هەمان سەرچاوە – ل ١٢٠

زنجیر کراوی بۆ تەوریزی بنێریٚ؛ هەمزاغای مەنگوور بوو، کە گەورەترین سەرۆك عەشیرەتی مەنگوور و پیاوێکی ئازا و جوامێر و چابووك بوو، کە ناسیاویی پێشینەی لەگەڵ شێخ عوبەیدوڵڵادا هەبوو. ساڵانێکی دوور و درێژ لە بەغدا و ئەستەموول زیندانیی کێشابوو. پیاوێکی زیرەك و سەردەرچوو بوو.

ئەم سەرۆك خێڵە کوردە، هەر کە زانی دەیانەوێ زنجیری بکەن؛ دەست دەداتە خەنجەر و دووکەس لەوانە دەکوژێت کە دەیانەوێت بیگرن و دەتوانێت خۆی دەرباز بکات. هەمزاغا هەر ئەو شەوە خێڵە گەورەکەی کۆدەکاتەوە و ئابلۆقەی سابلاخ دەدات و شازادەی حاکمیش بە پەلە داوای یارمەتی لە سەرووتری خۆی دەکات و سەرلەبەری ناوچەکە بە گشتی و بە تایبەتی شاری سابلاخ دەشێویٚ و دەخرۆشیٚ و خەڵك چاوەنواڕی رووداوی گرنگ و تازە و پرمەترسیی و رزگارکەرێك دەبن، کە لەدەست ئەوجۆرە کاربەدەستە بێبەزەیی و ناسازە رزگاریانبکات.

هەمزاغاش هەر ئەو شەوەی تیایدا هەڵدیٚ، سەرجەمی خزم و خوێش و خێڵەکەی خۆی کۆدەکاتەوە و بە تەپڵ و کەڕەنای جەنگەوە، ئابلوقەی شاری سابلاخ دەدات.

شازادەی نەشارەزاش بە پەلە هەواڵی یاخیبوونی هەمزاغا بە کاربەدەستانی تەوریز دەگەیەنیٚ. ئەوانیش لەوێوە محەمەد حسینخانی بەختیاری، بە (٣٠) سوارەوە و رەحیمخانی سەرکردەی چەلبیانی بە (١٠٠) سوار و محەمەد سادقخانی موقەدەم ئاجودانباشی بەرەو سابلاخ دەنێرن و بەمجۆرە سەرەتای یەکەمین راپەڕین لە سابلاخدا رادەگەیەنریٚ و ئەمانەش بەدەم هاتنیانەوە، لە تەوریزەوە بەرەو سابلاخ تووشی هەرکەس دەبن، دەیکوژن و بە هەر گوندێکیشدا تێدەپەڕن، تالانیدەکەن و دەیسووتێنن.[1]

بەڵام هەر لەو ماوەیەدا هەمزاغا خۆی دەگەیەنێتە مەرگەوەڕ و پێوەندی لەگەڵ شێخ عەبدولقادر و شێخ عوبەیدوڵلا دا دەکات و بەرنامەی هاتنیان بۆ سابلاخ و راپەڕین دادەڕێژن.

هاوکاتیش بەر لە هاتنی هێزی شێخ عەبدولقادر و هەمزاغا بەرەو سابلاخ، زووتر محەمەدئاغای مامش، برازاکەی خۆی (سولەیمان ئاغا)ی بۆ نەهری دەنێریٚ، تا هەرکاتیٚ هێز بجوولیٚ، هەواڵەکەی بۆ محەمەد ئاغا بنێریٚ. ئەویش خێرا هەواڵی نارد، کە شێخ عوبەیدوڵلا نامەی بۆ هەموو سەرانی کورد ناردووە و خەریکی لەشکر کۆکردنەوەیە.

لەولاشەوە هەواڵی هەڵاتنی هەمزاغا و ورووژانی سابلاخ، دەگاتە شێخ عوبەیدوڵلا و ئەویش خێرا «شێخ کەمال»ی نوێنەری خۆی دەگەیەنێتە لای هەمزاغا و کاروباری هاوکاریکردنی لەگەڵدا باسدەکات.[2]

---

[1] اسکندر غوریانس – پاشکۆی ژمارە ٧

[2] بەڵگەنامەیەکی یەکجار زۆر، دەربارەی هەمزاغا و یاخیبوونەکەی و سەرکردایەتیکردنی هێزەکانی شۆرشگێرانی کورد، لە قوڵی سابلاخ و میاندواو و بناودا و دواییتر کەوتنە دا و و بە نامەردانە کوشتنی لەلایەن «میرزا نیزامی گەڕووس»ەوە، لە ئەرشیف و سەرچاوە مێژووییەکانی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران

«هەمزاغا دوای کۆبوونەوەکەی شـەمزینان، چالاکانـە کەوتـە خۆئامـادەکردن؛ بـۆ ئـەو راپەڕینەی ئەمرۆ، یان سبەی دەتەقێتەوە»[1]

«هەمزاغا گەلێك لە سەرۆك خێڵەکانیتری رام کردبوو، لابدەنە لای راپەڕینەکە».[2]

جگە لەمانەش، ئەو نەخشەیەی لە کۆبوونەوەکەی شەمزیناندا بۆ پێکهێنانی راپەڕینەکە دانرا، لە لایەن گەلێك لە دانیشتووە کوردەکـانی ئێرانـەوە، پەسـەندکرا و پێشـوازیی لێکـرا. کۆنسۆلـی رووسـیا لـە (وان)، ئـەو هەواڵـەی گـەیاند، گوایـە کوردەکـان کـە لـە لایـەن کاربەدەستانی ئێرانەوە زۆریان لێدەکرێت و دەرووتێنرێنەوە، سـەریان بـەرز کردۆتـەوە و قـین دایگرتوون. بۆیە کوردەکانی ئێران بەوپەڕی شادییەوە پێشوازیی شێخ دەکەن و بە رزگارکەری دادەنێن»[3] و «هەر لە سەرەتاوە، کە شێخ هێشتا خەریکی خۆئامـادەکردن بـوو بـۆ پێکهێنـانی راپـەڕینێك دژی دەوڵـەتی عوسـمانی، دەنگوباسـی ئـەو خۆئامادەکردنـە، دەنگدانەوەیـەکی خۆشی بەناو هەموو کوردەکاندا دایـەوە و بەوپـەڕی دڵخۆشـییەوە پێشـوازیی لێکـرا. ئـەوەبوو شارەکانی کوردستانی ئێران؛ وەك: خۆی، سابلاخ، ورمێ و شنۆ بوونە بنکە بۆ ئامادەکردنی چەك و جبەخانە بۆ راپەڕیوەکان.[4]

ئەمانە، کە بەشێکیان سەرباز و چەکداری دەوڵەتیشیان تێدابوو، شێخ دڵنیابوو لەوەی لە کاتی هەڵگیرساندنی شۆڕشدا، ریـزی لەشـکری قاجـاری جێدێڵـن و دەدەنـە پاڵـی؛ کـە لـە ئاکامیشدا لە زۆر جێگەدا هەر وایانکرد.

لە سەرەتای شۆڕشەکە و لە کاتی پێشڕەویکردنی ئـەو هـێزەدا، کـە شـێخ عـەبدولقادر و هەمزاغای مەنگووڕ سەرکردایەتییان دەکرد و بـەرەو موکریـان دەچـوون، خـەڵکی سـابلاخ و دەوروبەری، بە دەهۆڵ و سوورناوە، بە پیر شۆڕشگێڕانەوە چوون.[5]

لە رۆژانی ئابڵوقەدانی ورمێشدا، ئەو هێزەی لەگەڵ (ئیقبالدەولە)ی حاکمی ورمێ‌دا، لـە دەرەوەی شـارەوە بـەرەو ورمـێ، بـۆ بـەهاناوەچوونی ورمـێ دەگەڕانـەوە؛ بەشـێك لـە سەربازەکانی (ئیقبالدەولە)، کە کورد و لایەنگری شێخ بوون، پەلەی ئەوەیان بوو، هەتا زووە

و (مرکز اسناد ملی- ایران) و عوسمانی و ئینگلیسدا هەن و لە دەمێکەوە هەموویانم چنگخستوون و کردوومنە کوردی و بوونەتە کتێبێکی سەربەخۆ. لە دەرفەتێکی نزیکدا بە چاپی دەگەیەنم.)

[1] جەلیلی جەلیل - ل ١٢٠

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[3] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[4] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[5] اسکندر غوریانس - پاشکۆی ژمارە ٧

له هێزەکەی (ئیقبالدەولە) هەڵبێن و خۆیان بگەیەننە لەشکرەکەی شێخ و هەواڵی هێزەکەی ئیقبالدەولە، بە شێخ بگەیەنن؛ تا شۆڕشگێڕەکان دەست لە هێزی دوژمن بوەشێنن.[1]

٥/٤/٤: خەریکبوونی ئێران بە شەڕی ناوخۆوە:

بە پێی زانیاریی شێخ عوبەیدوڵڵا، هێزەکانی ئێران بە شەڕی خێڵەکانی تورکمانەوە خەریك بوون؛ کە ئەم زانیارییەی شێخ، سەبارەت بە راپەڕینی تورکمانەکانی خۆرهەڵاتی ئێران، لەو نامەیەشدا دەردەکەوێ، کە میستەر (تۆمسن)ی باڵوێزی ئینگلیس لە تاران، لە رۆژی ١١ی تشرینی یەکەم (ئۆکتۆبەری ١٨٨٠)دا، بۆ (ئێرل گرانڤێل)ی وەزیری دەرەوەی ئینگلیسی ناردووە و لە زمانی ناسرەدینشای قاجارەوە گلەیی لە تورکیا دەکات و دەڵێ: «چاوەنواری نەکردووە، کە رەعیەتەکانی سوڵتان (عەبدولحەمیدی دووەم) لە خۆرئاوادا (مەبەستی کوردستانە)، رەفتاریان وەك تورکمانەکان بێت لە خۆرهەڵاتدا»[2]

بەم پێیە، ئێران لەباری سەربازییەوە، لە تورکیا لاوازترە. ئەم لایەنە، کلایتۆنی سەرکۆنسۆلی ئینگلتەراش لە وان، لە نامەیەکدا دەیسەلمێنێ، کە رۆژی ٢٧ تشرینی یەکەم (ئۆکتۆبەری ١٨٨٠) بۆ (تروتێر)ی سەرکۆنسۆلی ئینگلیس، لە ئەرزەڕۆم ناردوویەتی.[3]

٦/٤/٤: ئێران لە تورکیا دەوڵەمەندترە:

دەوڵەتی عوسمانی لە دوو جەنگە دۆڕاوەکەیدا لەگەڵ رووسیادا: (١٨٥٣-١٨٥٦) و (١٨٧٧-١٨٧٨)، باری ئابووری و گوزەرانی بەجارێ داهێزرابوو. رۆژی دەیانکەس لە ناوچە هەژارەکاندا لە برساندا دەمردن. بۆیە ناوچە کوردنشینەکانی کوردستانی تورکیا دەرەقەتی حەواندنەوە و تێرکردنی هێزی پێشمەرگە و باربەرەکانی نەدەهات. بەڵام کوردستانی ئێران، خاکێکی دەوڵەمەند و بە پیتی هەبوو، دەرەتانی ئەوەی تێدابوو ببێتە بنکەیەکی لەبار، بۆ خۆسازدان و ئازادکردنی کوردستانی عوسمانی.

---

[1] بنوارە پاشکۆی ژمارە ٦ (علیخان گونه خان افشار – ل ٥٣٧ – ٥٣٨)

[2] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ٢١

[3] هەمان سەرچاوە ل ١٣٣ – ١٣٤

٥ - قۆناغی دووەم: بزواندنی هێز و لەشکرکێشیی:

٥/١: قۆڵی خۆرهەڵاتی ورمێ:

بەو پێیەی شـێخ عوبـەیدوڵڵا ، ناوچـەی ورمـێ و ناوچـەکانی باشـووری خۆرهـەڵات و خۆرئاوای زەریاچەی ورمـێی بـۆ مـەیدانی لەشکرکێشـیی و پـەلاماردانی دەسـەڵاتی ئـێرانی هەڵبژارد، هێزەکانیشی کرد بە دوو بەشەوە:

بەشی یەکەمیان: بەسەرکردایەتی شێخ عەبدولقادری کوڕی خۆی و هەمزاغای مـەنگوور بوو، کە لە (١٨٨٠/٩/٢٠ز) بەدواوە، لە تەرگەوەڕ و مەرگەوەڕەوە بەرەو شنۆ کەوتنە رێ.

ئەم هێزە دەبووایە بە پەلە، هەلـی هەڵچوون و بـارودۆخی ورووژاوی ناوچـەی موکریـان بە گشتی و شاری سابڵاخ بەتایبەتی بقۆزێتەوە، کـە دوای راسـان و هـەڵاتنی هـەمزاغا، لـە دەست شازادەی زاڵم، سەعات بە سەعات زیاتر دەشێوا و هەواڵی پێوەندیکردنی هەمزاغاش، بە شێخ عوبەیدوڵڵاوە، خەڵکی ناوچەکانی موکریان و سـندووس و شـنۆ و لاجـانی خسـتبووە چاوەنوارییـەکی بێئۆقـرە و بەڕێوەبـەری سـابڵاخ (شـازادە لوتـف عەلـی خـانی کـوڕی موئەیدالدەولە)ی لە مەترسی و پەژارەیەکی بەردەوام و بێئەندازەدا راگرتبوو.

بۆیە هەواڵی بەڕێکەوتنی ئەم هێزە بەرەو شنۆ، دەماودەم بە ناوچەکانی شنۆ و سابڵاخدا بڵاودەبێتەوە و خـەڵکی ناوچەکە، بە پەرۆش و کاربەدەستانی دەوڵەتیش، بە ترس و لـەرزەوە چاوەنواری نزیکبوونەوەی دەکەن.

ئەم هێزە، کە دەگاتە شنۆ، بۆ حەسانەوە و هەڵسەنگاندنی هەلومەرجەکان، مـاوەی (٣) رۆژ لە شنۆدا دەمێنێتەوە و لـەو ماوەیـەدا لەسـەر داوا و بانگیهێشـتنی هـەمزاغا، کاکـەڵڵای برای، بە خۆی و خێڵەکەیەوە، کە نزیکەی (٦٠٠) کەسن و مامـەندئاغای سـەرۆکی خێڵـی پیران، بە (٣٠٠) سوارە و سوارئاغای برازای هەمزاغا؛ کە سـەرۆکی خێڵـی زوودیـیە، بـە (٣٠٠) تفەنگچی و بە هەمووشیان (١/٢٠٠) تفەنگچی و سوارەن، پێوەندی بە لەشکری شێخ عەبدولقادرەوە دەکەن. هاوکاتیش داوا لە محەمەد ئاغای مـامش دەکـەن، تـا بداتـە پاڵیـان، بەڵام بە دەنگیانەوە ناچێ.

ئەم لەشکرە کە لە شنۆوە بەرەو پیران و لاجان و سابڵاخ بەرێدەکەون، وەك ئەسکەندەر غوریانس دەڵێ : نزیکەی (١٠/٤٠٠) کەس بوون.

لە کاتی هاتنی ئـەم هێزانـەدا بـەرەو سـابڵاخ، خـەڵك بـە سـەدان و بـە هـەزاران، بـە پیریانەوە دەهـاتن و تێکـەڵ لەشـکرەکە دەبـوون. بـەڵام هـەر کـە لـە شـنۆوە بـەرەو سـابڵاخ دەجووڵـێ، محەمەد ئاغای مامش و بیـوك خـانی سـەرۆکی قەرەپـەپاغ، هـەواڵی جـووڵان و بەڕێکەوتنی ئەم هێزە، بە شازادەی فەرمانڕەوای سابڵاخ دەگەیەنن. ئەویش داوا لە ئاغاکانی سابڵاخ دەکات، تا یارمەتی بـدەن و بگەنـە شـنۆ و بـەر بـەو لەشـکرە بگـرن؛ بـەڵام کـەس

نەچووە. تەنیا سەلیم خانی چاردۆڵی و محەمەد سادق خان و ڕەحیم خانی چەلبیانی ئامادەبوون و لەگەڵ محەمەد ئاغای مامش و بیوك‌خانی قەرەپەپاغدا بەرەو سندووس چوون. کەچی لەوێ کە لێشاوی هێزەکە و داروبارەکە هەڵدەسەنگێنن، هەندێ لە سەرانی قەرەپەپاغ، بۆ پاراستنی سەر وماڵیان بە پیر هێزەکەوە دەچن. ئیتر شازادەش کە دەزانێ قەرەپەپاغەکانی سندووس بە پیر شێخزادەوە چوون و خەڵکی سابلاخ و خێڵەکانی موکریش لەگەڵ شێخ عەبدولقادردا هاودڵن، لە هەلاتن زیاتر، ڕێگەی‌تر شك نابات و ناچار ڕۆژی دووشەممە (١٨٨٠/٩/٢٧ز) لەگەڵ هەندێ لە ئاغاکانی شار و محەمەد سادق‌خانی ئاجودانباشی و محەمەد حسین‌خانی بەختیاری و ڕەحیم‌خانی چەلبیانی (کە ئەمانە پێشتر بۆ یارمەتیدانی شازادە هاتبوون!)، سابلاخ جێدێڵن و بەرەو میاندواو و بناو هەڵدێن.

ئەم هێزە کە لە سندووسەوە بەرەو سابلاخ دەهات، هەر خەڵکی زیاتر تێدەئالا. هێشتا لە سابلاخ لە نزیك نەببوونەوە، کە خەڵکی سابلاخ، بە دەهۆڵ و سوورنا و بە ئالاوە، بە پیریانەوە چوون و هەموو مەڵبەندی سندووس و موکریان، بە بێ‌بەرەنگاریی هێزی ئێران ئازادبوون.

٢/١/٥: ئازادکردنی موکریان و دەوروبەری

ئەم هێزە، دوای نیوەڕۆی ڕۆژی چوارشەممە، ڕێکەوتی (١٨٨٠/٩/٢٩ز) گەیشتە ناو سابلاخ و ڕۆژی دواتریش، پێنجشەممە (١٨٨٠/٩/٣٠ز) خان باباخانی کوری مەجیدخانیان کردۆتە فەرمانداری سابلاخ. ئەم هێزە، وەك عەلی ئەکبەر سەرهەنگ دەڵێ پێکهاتەکەی بریتی بوو لەم خێڵانە:

هەموو هۆزی مەنگوور، عەبدوڵلاخان و ئیبراهیم‌خانی زەرزا، عەلی ئاغا لەگەڵ هۆزی هەرکی، محەمەد ئاغا لەگەڵ خێڵی ڕەوەند، شێخ جیهانگیر لەگەڵ خێڵی بناری، مامەند ئاغای پیران، قەرەنی ئاغا لەگەڵ خێڵی زوودی، قاسم‌ئاغای کوری عەلی‌خان لەگەڵ سوارەی شکاك، دەروێش ئاغای نەعمان ئاغای هەرکی، عەبداڵبەگ لەگەڵ هۆزی دەشتی، قۆیتاس ئاغا لەگەڵ خەڵکی سۆمای برادۆست، محەمەد ئاغای مستکانی، کوێخا ملهم لەگەڵ خەڵکی مەرگەوەڕ، عوسمان ئاغای گەورك، محەمەدئاغا لەگەڵ خێڵی مامش هاتنە سابلاخ. بەڵام شێخ عەبدولقادر لە ئاقاری شار و کەنار چۆمی شار بارەگای دانا و ڕەشماڵێکی سەربازییانەی بۆ خۆی هەڵدا و (٥-٦) ڕۆژ لە سابلاخدا مایەوە.

٣/١/٥: گرتنی میاندواو و دەوروبەری

بەشە سەرەکییەکەی ئەم هێزە، (٣) ڕۆژ لە سابلاخدا مایەوە و لەو (٣) ڕۆژەدا ژمارەیان گەیشتە (١٢) هەزار کەس. بەڵام لەو (٣) ڕۆژەدا نامەیان لە گوندە کوردنشینەکانی نێوان مەراغە و میاندواوەوە بۆ هاتبوو، کە ئەگەر زوو نەگەنە فریایان، ئەوا عەجەمەکانی ئەو

ناوچانە، دەستدرێژیی زۆریان دەکەنە سەر. جگەلەمەش، هەر بەرەبەیانی ڕۆژی هەینی (١/١٠/١٨٨٠ز) بەشێکی ئەم هێزە، بەرەو «مەرحەمەتئاوا» و بەشێکیتریشیان کە بریتی دەبن لە (٢٠٠) سوارەی بلْباس، بە فەرماندەیی (میربەگ)ی[1] خاڵۆی شێخ عەبدولقادر، بەرەو گرتنی میاندواو دەکەونە ڕێ.

ئەو کەسانەی چ خەڵکی شار و چ ئاغایانی موکری، لەم هێرشەدا بەشدار بوون، بریتی بوون لە: میرزا عەبدوولوەهابی قازی، میرزا قادری قازی، میرزا قاسمی قازی، شێخ جەسیمی ئیمامجومعە، شێخولئیسلام، بایز ئاغای نەقیب، مامۆستا ڕەسووڵ ئاغا، ئیسماعیلئاغا، عەزیزئاغا، ڕەحمانئاغا، محەمەدئاغا، برایم ئاغا، گوڵاوی ئاغا، ڕەییس ئاغا، براکانی ئیبراهیم ئاغا، ڕەزا قولی میرزای کوڕی مەلەکولقاسمی میرزا، عەبدوڵڵائاغای کوڕی مەحموودئاغا، خەلیل ئاغا، کوڕەکانی محەمەد کەریمبەگ، فەتحوڵڵاخان کوڕی موزەفەرولدەولە، کوڕەکانیتری مەجیدخان، ئەمین ئاغا کوڕی قادر ئاغا، سەلیمبەگ و کوڕەکانی، فەیزوڵڵابەگ، عەزیزی فەتاح، حەسەن ئاغا، کوڕە بەناوبانگەکانی ئاغا و خەلیفە و شێخەکانیتری ئەهلی سوننەت.

تا بەرەو ناوچەکانی میاندواویش دەچوون، گوندە کوردنشینەکانی ئەو ناوچانە دەچوونە ناو لەشکرەکەوە و بە پێی ئاگاداریی عەلی ئەکبەر سەرهەنگ، ئەم هێزە، کە گەیشتنە گوندی «حاجی حەسەن»ی یەك قۆناغە ڕێی میاندواو، ژمارەیان گەیشتبووە (٥٠) هەزار کەس. وەك بەڵگە و نیشانەکان دەریدەخەن، ئەم هێزە ڕووەو قووڵایی ناوچەکانی ئازەربایجان کشاوە و بەرنامەی ئازادکردن و گرتنی هەموو ئازەربایجان و مەڵبەندی ئازەربایجان (تەورێز) بووە، کە لەو کاتەدا نشینگەی «وەلیعەهد» بووە.

بەڵام هاوکات، گوند و شارۆچکە و شارە عەجەمنشینەکانی مەراغە و میاندواو و بناو، بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەم لەشکرەی کورد دەکەونە خۆیان و هەر دوای بڵاوبوونەوەی هەواڵی هاتنی شێخ عەبدولقادر بۆ سابلاخ، عەلیخانی حاکمی مەراغە، لەگەڵ محەمەد سادقخانی سەرکردەی سوارەی بەرەی پێشەوە و محەمەد حسینخانی بەختیاری و محەمەد سادقخانی ئاجودانباشی و حاجی ڕەزا قولیخانی ئیسفەهانی و ڕەحیمخانی سەرکردەی سوارەی چەلبیانی، بە گالیسکەیەك لە مەراغەوە بەرێکەوتن. لەناو ڕێ لەگەڵ سەلیمخانی چاردوڵی یەکدەگرنەوە و پێکەوە بەرەو میاندواو دەچن و تۆپ لە دەرەوەی شار دادەمەزرێنن و سەنگەر و مەتەرێزی قایمیش ئامادە دەکەن و خەڵکیتریش کۆدەکەنەوە و بۆ بەرگریی هانیاندەدەن.

ئەو هێزەی «میربەگ» سەرکردایەتی دەکات، وەك یەکەمین بەرایی لەشکری کورد، دوایनیوەڕۆی ڕۆژی (٢/١٠/١٨٨٠ز) هێرش دەکاتە سەر میاندواو. لە سەرەتای هێرشیاندا بۆ

[1] لە هەندێ سەرچاوەدا بە «نوری بەگ» ناوبراوە، بەڵام دوای سۆراخکردنی ناوەکەی، دەرکەوت کە «میربەگ»ە.

سەر میاندواو، دەکەونە ناو بۆسە و بەر دەستریژی عەلیخانی حاکمی مەراغە و هاوریکانی و بە گوللەی سەلیمخانی چاردوڵی دەکوژری. سوارەی بلباس بە کوشتنی «میربەگ» دەبەزین و هەڵدین. بەلام شیخ عەبدولقادر کە هەواڵی کوژرانی خالۆی و تیشکانی سوارەی بلباس دەبیستی؛ بریاری هیرشی تازەی سەر میاندواو دەدات. ئەم هیرشە تازەیە بەسەرکردایەتی جەلیل ئاغا دەبیت، کە بە (١٠٠) سوارە و (٣٠٠) پیادەوە هیرشی دەستپیکرد.

بەدوای ئەم هیرشەدا، هیزەکانی کورد هەموویان لە سابلاخەوە بەرەو میاندواو کەوتنە ری. عەلیخانی حاکمی مەراغە و شەرکەرانی میاندواو، خۆیان لەبەر ئەم هیرشەدا پیناگیری و هەڵدین و لە دوای خۆیشیانەوە، تۆپ و تەقەمەنی زۆر جیدەهیڵن و بە دوای ئەوانیشدا خەڵکی شاری میاندواو، هەرکەس توانای هەلاتنی هەبوو، هەلات و ئەوانیتر کەوتنە دەست هیزشکاران. ئەم هیرشە ماوەی (٣) رۆژ دەخایەنی و کوشتاری زۆر لە خەڵکی میاندواو دەکری و دیل و تالانیی زۆریشیان لیدەگیری. بە گویرەی زانیاری ئەسکەندەر غوریانس (٨٠٠) موسڵمان و (٢٠) ئەرمەنی و (٥٠) جوولەکە لە میاندواو کوژراون.[1]

لە گەرمەی شەر و کوشتاری میاندواودا، هەندی کەسی وەك «رەزا قولی کوری مەلەك قاسم میرزا» لەگەڵ چەندان کەسیتردا، جلوبەرگی کوردییان لەبەرکردووە و بۆ بەدناوکردنی کورد، دەکەونە دزی و تالانیی گوندەکانی ناوچەی مەراغە، میاندواو و مەلکەندی.

لە کاتی شەر و تیهەڵچوونی هیزەکانی کورد و خەڵکی میاندواودا، جەلالخانی ئەفشار بە دزییەوە هەواڵی ئەوە بە محەمەد ئاغای مامش دەگەیەنی، کە لەشکری «خۆی» لەگەڵ شەجیع عەلیخان گەیشتوونەتە ورمی و ئیقبالدەوولەش دەیەوی لە سندووسەوە هیرش بۆ سەر سابلاخ بهینی. محەمەد ئاغاش هەواڵەکە بە ناو هیزەکانی کورددا بلاو دەکاتەوە. بۆیە شیخ عەبدولقادر و هەمزاغا بە پەلە بەرەو سابلاخ دەگەرینەوە، تا تەدارەکی بەرگری سابلاخ ئامادە بکەن. لەگەڵ خۆیشیاندا تۆپیك، کە لە میاندواو گرتبوویان، بەرەو سابلاخ دەبەن. بەلام لە ریگە دەیشکینن. لە سابلاخەوە محەمەدئاغای مامش بەرەو سندووس دەنیرن، تا سۆراخی هەواڵەکەیان بۆ بکات. ئەویش چونکە بە دوودڵی و ناچاریی کەوتۆتە شوین لەشکری شیخ و بەهیوا بووە ئەگەر لەشکری دەوڵەت لە ورمیوە بگات، پیوەندییان پیوە بکات، بەم هیوایەوە چەند رۆژیك لەوناوە، خۆی خەریكدەکات، بەلام کە هەواڵەکە شوینەواریکی نابیت، هەروا بۆ ناو لەشکری شیخ دەگەریتەوە. بەلام ئەم هەواڵەی هاتنی هیزی ئیقبالدەوولە، دەبیتە سۆنگەی ئەوەی لەشکری کورد درەنگتر هیرش بکەنە سەر بناو و

---

[1] کە هەواڵی کوشت و بر و تالانی ناوچەکانی میاندواو بە شیخ عوبەیدوڵلا گەیشتووە، نامەیەکی سەرکۆنەی بۆ شیخ عەبدولقادری کوری نووسیوە.

بەمەش، تا ئەو کاتە فەوجێك سەرباز لە تەورێزەوە بە هانای بناوەوە دێت و دەبێتە هۆی نەگرتنی بناو.

لە ١٨٨٠/١٠/١٥دا، لەشکری کورد لە میاندواوە بەرەو «مەڵکەندی» جووڵا و ژمارەی سوارە (٨-٩) هەزار و پیادەش نزیکەی (١٠) هەزار کەس بوون. لەم هێرشەدا شێخ عەبدولقادر فرمانیدابوو، هەموو خەڵکی سابلاغ بەشداریی بکەن.

٤/١/٥: فرماننامەی شێخ عەبدولقادر بۆ فەرمانداران سەقز و بانە

لەم رۆژانەدا، کە هێزەکانی کورد بەرەو میاندواو دەچوون، شێخ عەبدولقادر ئەم نامەیەی بۆ فەرمانداری شاری سەقز و بانە، بەم ناوەرۆکەوە نارد:

> **«تا ئێستا نیوەی ئازەربایجانمان گرتووە و لە ژێر دەسەڵاتماندایە. کاربەدەستی زۆریشمان بۆ کوردستان دیاری کردووە و هەواڵیشمان ناردووە، کە لەم هەفتەیەدا کاربەدەستمان دەچێتە ئەوێ. تۆش کە حاکمی سەقز و بانەیت؛ بە گەیشتنی ئەم فرماننامەیە، بە خۆت و دەست و پێوەند و قشوونتەوە، ئەگەر خۆت بگەیەنیتە لەشکری ئێمە، ئەوا خۆشەویستن و گەورە دەبن. بەڵام ئەگەر بیخەنە پشتگوێ و خۆتان گێل بکەن، ئەوا هەفتەیەکیتر، بە سزای خۆتان دەگەن».**[1]

لەم ماوەیەدا هۆزی پیران هێرش دەکەنە سەر قەڵای لاجان و دەیگرن و (١٥٠) سەرباز و تۆپچی و عەرادەیەك تۆپ دەگرن و سەربازەکان بۆ لای شێخ عەبدولقادر دەبەن؛ بەڵام شێخ عەبدولقادر هەموویان ئازاد دەکات.

٥/١/٥: تەقەللای تەورێز

دوای ئەوەی لە تەورێز هەواڵی هەڵاتنی شازادە لوتفعەلی دەبیستن، بڕیار دەدەن حاجی «سەردەولە» بکەنە فەرمانداری سابلاغ و لەگەڵ کۆمەڵێك سوارەی تەهماسبقولیخان یۆزباشی رەوانەی دەکەن. کە خەڵکی مەراغە و بناویش هەواڵی شەڕ و کوشتاری میاندواو دەبیستن، نامە بۆ «موزەفەرەدین میرزا»ی وەلیعەهد دەنێرن و داوای یارمەتی لێدەکەن. ئەویش بڕیار دەدات: ئاغاخانی سەرتیپی ئەفشار و لوتفعەلی خانی سەرهەنگ، بە (٤٠٠) سەرباز لە فەوجی چوارەم و فەوجێکی ئەمیریە، بە چوار گالێسکە تۆپەوە، لە رۆژی (١٨٨٠/١٠/١ز) بخەنە رێ، بۆ رۆژی دوایی (١٨٨٠/١٠/٢ز)، محەمەد خانی سەرهەنگ موهەندیس، کە ئەویش فەرمانی پێکرابوو، بێت؛ لە نزیك بارەگای «خانەقا» لەگەڵ ئاغاخانی سەرتیپ و حاجی سەردەولە، یەکدەگرنەوە و پێکەوە دەچنە بناو و لە دەوروبەری شارەکە سەنگەر و مەتەرێز دروستدەکەن و لە هەر دۆڵێکدا تۆپ و سەرباز دادەمەزرێنن.

---

[1] بنوارە پاشکۆی ژمارە (١)، بەڵگەنامەی ژمارە: ٦٠٤.

کە هەواڵی ئەم ناوچانەش گەیشتنە تاران، بڕیار درا: مستەفا قولیخان (ئیعتیمادسەڵتەنە)ی سەرۆکی لەشکری ئازەربایجان، وەك سەرکردایەتی گشت لەشکر بەرێبکەوێ. ناوبراو لەگەڵ فەوجی بەهادۆرانی، بە یاوەری سەیید محەمەدخان و فەوجی دووەمی تایبەت، سەرهەنگ عەلی‌خانی کوڕی حاجی حسام‌الدولە و (٣) دەسگا تۆپ و تەقەمەنی، گەیشتنە بناو. شەو لەوێ مانەوە و بەیانی، محەمەدخانی سەرهەنگ، لە دەرەوەی شار شوێنی هۆردوو دادەمەزرێنێ. ئیعتیمادسەڵتەنەش بارەگاکەی خۆی لە ناوەراستی بارەگاکانی‌تردا دامەزراند، کە راستەوخۆ رووبەرووی رێگای هاتنی لەشکری کورد و مەیدانی شەڕ بوو.

سەرکردایەتی لەشکرەکانی بناو، بریتی بوون لە: ئیعتیمادسەڵتەنە، حاجی سەدردەولە، ئاغاخانی سەرتیپ لەگەڵ (٤٠٠) سەربازی فەوجی چوارەمی تەوریز، حاجی عەلی‌خانی سەرهەنگ، لەگەڵ فەوجی دووەم، بەتایبەتی سەیید محەمەد خانی یاریدەدەری فەوجی بەهادۆران، لوتفعەلی‌خانی سەرهەنگ لەگەڵ دەستەی ئەمیرییە، بیوك‌خانی سەرهەنگی مەراغە، محەمەد خانی سەرهەنگ (موهەندیس)، لەشکری سوارەش بریتی‌بوون لە: محەمەد حسین‌خانی بەختیاری بە (٤٠) کەسەوە، ئیبراهیم ئاغای قەراجەداغی بە (٢٠) کەسەوە؛ بۆ قوڵی ورمێ.

٦/١/٥: تەقەڵلای تاران

کە لە تارانیشەوە هەواڵی بەرێکەوتنی شێخ عوبەیدوڵڵایان بیستبوو، فرمانیان دەرکردبوو: کامەران میرزای نائب‌السلطنە، لەشکرێکی گەورە بەرەو ئازەربایجان بنێرێ، تا بوون و مانی خراپەکاران بە فەنادا بدات! هەروەها بڕیاردرا «حەمزە میرزا – حشمت‌الدولەی مامی ناسرەدین‌شا» بکرێتە سەرداری لەشکر و دوو فەوجی ئازەربایجانیش، کە بە محەمەد قولی‌خانی حسام‌الدولە سپێردرابوو، لە تارانەوە بەرەو بناو بەرێبکەوێ. بەڵام حشمت‌الدولە بۆ دابین‌کردنی کەلوپەلی پێویست، (٣) رۆژ بە تۆپخانە و هێزەکەیەوە، مانەوە. ئەم هێزە لە رۆژی (١٥/١٠/١٨٨٠ز)، لە مەیدانی ئەسپسوارییەوە قۆناغیان بردە گوندی (کەن)ی نزیك تاران. رۆژی ١٦/١٠/١٨٨٠ ئەم هێزە لە گوندی ناوبراوەوە کەوتنە رێ.

بەڵام ئەو هێزەی بۆ قوڵی ئازەربایجان (ورمێ) دیاریکرابوو، پێش ئەم هێزە کەوتبووە رێ و لە گوندی (کەرەج) قۆناغیان گرتبوو. ئەم دوو هێزە لە کەرەج یەکیان‌گرتەوە و دوای چوار رۆژ رێ لە (٢٠/١٠/١٨٨٠ز)دا گەیشتنە قەزوین و رۆژێکیان بۆ کۆکردنەوەی سەربازی قەزین‌و حەسانەوەی لەشکری پیادە تەرخانکرد. رۆژی (٢٢/١٠/١٨٨٠ز) فرمانی بەرێکردنی لەشکر دەرچوو. ئەم هێزە بەردەوام بەرێوە بوو، تا لە رۆژی (٣٠/١٠/١٨٨٠ز)دا، گەیشتنە شارۆچکەی «بیجار» و لەوێ باروبنەیان خست. ئەوسا بەرەو «هەمەدان» کەوتنە رێ، کە بە

(٨) رۆژ گەیشتنێ. بەڵام حشمت‌الدوله، کە گەیشتە «بیجار»، سێ رۆژی تێدا مایەوە و هەر لەوێ نەخۆشکەوت و دواتر رۆژی ۱۸۸۰/۱۱/۷ز، لە ناوچەی ئەفشار، گوندی «گۆك ئاغاج»ی[1] لای «ساییەنقەلا» دەمرێ.

ئیعتیمادسەڵتەنەش کە گەیشتە بناو، دوای تەواوبوونی کاروباری سەنگەر و مەتەرێز ئامادەکردن، خزمەتکارێکی لە لابوو، ناوی «عەبدوڵلابەگ» بوو. ئیعتیمادسەڵتەنە چەند نامەیەکی بە دەستی عەبدوڵلابەگدا بۆ سەرۆکەکانی موکری و قەرەپەپاغ نووسی، کە فریوی شێخ مەخۆن و لە سزادانی (شا) بترسن و بگەڕێنەوە سەر رێگەی دەوڵەتخوازیی و شا لێتان خۆشدەبێ.

ئیسماعیل‌ئاغای سەرۆکێکی قەرەپەپاغ و چەند خزم و کەسێکی و دوای ئەویش «گولاوی ئاغا» خۆیان بەدەست لەشکری بناوەوە دەدەن... بە قسەی گولاوی ئاغا، کە دوای خۆبەدەستەوەدانی، بۆ سەرانی لەشکری دەوڵەتی لە بناو کردووە؛ دەڵێ : لەشکری کورد لە ژمارە نایەن و بە گوێرەی قسەی عەلی‌ئەکبەر سەرهەنگیش، لەشکری کورد وەك «ئەستێرە دەروشاوە بوون». ئالای سوور و زەرد و شین و بنەوشیان هەڵگرتبوو.

گولاوی ئاغا لە بناو خۆی بەدەست هێزەکانی دەوڵەتی ئێرانەوە دەدات و ئامار و توانا و نهێنییەکانی لەشکری کورد، لە سەرانی لەشکری دەوڵەتی ئێران دەگەیەنێ و خۆبەدەستەوەدانیشی دەبێتە مایەی دڵساردیی و چاولێکەریی ئاغاکانی‌تر.

٧/١/٥: تەقەللای گرتنی بناو

وتمان لە ۱۸۸۰/۱۰/۱۵دا، هێزەکانی کورد رووەو مەڵکەندی جوولا و دوای شەڕ و تێهەڵچوونی سەخت، مەڵکەندی گیرا و دوای ئەویش بەرەو «بناو» هێرش کرا. بەڵام پێش‌ئەوەی هێرش‌بکەنە سەر بناو، نوێنەریان ناردە لای بەرپرسانی بناو، تا پێش شەڕ و خوێن رشتن، بناو بەدەستەوە بدەن. کەچی گوێ لە راسپاردەکانی نوێنەری کورد نەگیرا و هێرش و شەڕ دەستی‌پێکرد. ماوەی (۳) رۆژ هێزی کورد و هێزی دەوڵەت لە بناو، بێ‌پسانەوە جەنگاون. لەم شەڕانەدا (بەقسەی عەلی ئەکبەر سەرهەنگ)، خاك و خۆڵی بناو بە خوێنی کورد، بووە قوڕاو.

لەو دەشتە پڕ قینەدا دەتووت زەوی دەمی داپچڕیوە، ئەوەندە کورد کوژرابوون، دەتووت زەوی هەمووی تەپۆڵکەی مردووە! بە کورتی تا (۳) رۆژ، هەوری بەلا، ئاسمانی تەنیوە و بارانی گوللە وەك تەرزە باریوە. بەجۆرێك دنیا سەری سوورماوە. لە یەکەم هەڵمەتدا هێزەکانی کورد، رووەو شار بوونەوە و ئەو ماڵانەیان وێران و کاولکرد و خەڵکەکانیان کوشتن،

[1] لە کوردەواریدا پێی‌دەڵێن: گوێ ئاغاج

که له ئاقار و دەرەوەی شار بــوون. بەقســەی ئەسـکەندەر غۆریـانس، نزیکـەی (۳۰۰) کـورد کوژراون.

۸/۷/۵: نامەی هەمزاغا بۆ شێخ عوبەیدوڵلا

له دوای دووەمین رۆژی شەڕ و هێرش، هەمزاغای مەنگوور، کە خـۆی لـە بنـاو لەگـەڵ هێرشکاراندا بووە؛ نامەیەکی بۆ شێخ عوبەیدوڵلا، بەمجۆرە نووسیوە:

«ماوەی دوو رۆژە ئێمـە لـە شـاری بنـاو شـەڕ دەکـەین و بـە تـەواوی گـەمارۆی شوێنەکەمان داوە. بۆئەوەی هیچ کەسـێك نـەتوانێ لـە قەڵاکـە دەربچـێ. ئومێـدەوارم خوای گەورە سەرکەوتنمان مسۆگەر بکات و لەشکری دوژمنیش وەك تۆوی خەشخاش بڵاوە پێبکات.

بە گەیشتنی ئەم نامەیە، لـە پایەبـەرزتان دەخـوازم بـە پەلـە (۱۰۰۰) کـەس و ئەوەندەی دەتوانرێت تفەنگی مارتینی و تەقەمەنیم بۆ بنێریت. من دڵنیـام لـەوەی لـە دوعاکانتدا لەبیرمناکەیت»[1]

لەم سەروبەندەدا بە فرمانی ئیعتیمادسەڵتەنە، چەند گوللـە تۆپێـك لـە دەرەوەی شـارەوە گیرایە سەنگەری هێزەکانی کورد. میرزا عەلـی قازیش لەگەڵ خەڵکی شاردا هێرشـیان کـردە سەر سەنگەرەکانی لەشکری کورد و لە شار دەریانکردن. دوای کوشـتاری (۳) رۆژ و شـەوی بەردەوامی کوردان، چونکە هەواڵی گەیشتنی لەشکری «ئەراك»یشـیان بیسـت و بـەرگریی و خۆراگریی ئیعتیمادسەڵتەنە و خەڵکەکەیشیان بینی، لەشکری کورد ناچار بەرەو مەڵکــەندی و میاندواو کشانەوە.

بە پێی قسەی ئەسکەندەر غوریاس، ئەگــەر کەمتەرخـەمیی و خـۆ دوورە پـەرێز گرتنـی دیبوکرییەکان نەبووایە، بناو دەگـیرا. چونکـە ژمـارەی هـێزی کـورد (۱۵) هـەزار کـەس و ژمارەی لەشکری دەوڵەت (۳) فەوج بوون.

۹/۷/۵: دوو نامەی شێخ عەبدولقادر بۆ شێخ عوبەیدوڵلا

لە دوای کشانەوەی لەشکرەکەی کورد لە بناو، شێخ عەبدولقادر دوو رۆژ لـە مەڵکـەندی دەمێنێتەوە و پاشان دەچێتە «چلیك» و لەوێش کە زۆربەی لەشکرەکەی بە برسـیی دەبینـێ، هەندێکیان مۆڵەت دەدات. هەر لە چلیك مۆڵەتی سـوارەکانی قەرەپـەپاغیش دەدات. چونکـە دڵـی لێیان پاك نابێ و پێیان دەڵێ بچن بۆ لای شێخی گەورە لە ورمـێ. لـە هەمانکاتیشـدا ئەم نامەیە بۆ باوکی دەنووسێ:

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ۱۳۹

«شەرەفی وەرگرتنـی نامەکـەی خـاوەن شـکۆتانم هەیـە، کـە دابووتانـە دەسـت مەلاحەسەن و گەلێك خۆشحاڵ بووم بە بیستنی ئـەوەی کـە: ورمـێ گـەمارۆ دراوە؛ دوو تۆپ گیراوە؛ لەشکری موسڵمانەکان سەرکەوتوون و خەڵکەکـەی ورمێش زۆر لـە نارەحەتییەکانیان کەم بوتەوە...

تکامان وایە خوا سەرکەوتنی خێرا و تەواومان پێبەخشێ. (۲۰۰۰) سوارە بۆ لای خاوەنشکۆتان دەنێرم، کە رۆژ و شەو لە خزمەتتدا بـن. سەرکردەکانیشیان پـەیمانی دڵسۆزییان داومەتێ. هێزەکەی من لێرە بچووکە. بە تـەنیا لایـەنگرەکانی خـان بـەها خان، هەمزاغا و چەند خێڵێکـی مـەنگووری لێیـە، دوژمـن لـە بەردەممانداپـە. گـوڵ عەلـیخان چۆتە سەریان. دەمووچاوی رەش هەڵگەڕاوە! دوای گرتنی ورمـێ، تکایـە (۱۰۰۰) کەس و تەقەمەنی پێویستم بۆ بنێرە. خۆشت بە خێرایی وەرە»[1].

لە دوای تێشکانیشیان لە قوڵـی بناو، دیسان ئەم نامەیەی بۆ باوکی نووسیوە:

«سەبارەت بە تێشکانەکەم لە بناو، هۆی ئـەوەی کـە سـەرکەوتوو نـەبووم ئـەوە بوو: کە هەندێ لە خەڵکەکـە لەگـەڵ دوژمنـدا رێککـەوتن. شـەڕەکە دوو شـەو و رۆژ بەردەوام بوو. بڕیار درا بکشێینەوە بۆ میاندواو، تا سزای خێڵـی (چاردوڵـی) بدەیـن. ئیمرۆ دەگەینە چاردوڵی.

لەوەدەچێ ئەوانەی لەگەڵمدان، بیانەوێ بـڵاوەی لـێبکەن و منیش بـۆ چـەند رۆژێکە هەوڵدەدەم کارەکان رێكبخەمەوە. ئەگـەر نەترسـن. بێگومـان هـەموو بـڵاوەی لێدەکـەن. پێویسـتە جـەهال خـانی قەرەپـەپاغ و ئیسـماعیل ئاغـای حـاجیخۆش زیندانیی بکەین، تا بۆ خـەڵکیتر، ببنـە پـەند. پێویسـتە لـەبارەی منـەوە، نامـە بـۆ هەندێ لەوانە بنووسیت.

ئەو خێڵانەی لەگەڵ مندان، کۆنترۆڵکردنیان گرانە»[2].

۱۰/۱/۵: دوو نامەی تر بۆ شێخ عوبەیدوڵلا

هەر لە کاتی ئازادکردنی ناوچەکانی موکریان و بەشێکی زۆری ئازەربایجاندا، لە لایەن لەشکری کوردەوە، دوو نامەیتر بۆ شێخ عوبـەیدوڵلا، لـە ئەرشـیفی ئینگلیسـدا پـارێزراون، یەکێکیان لە ئەلیکساندەر رەینارت، رەعیەتی فەرەنسییەوەیە کە ئاوایە:

«چەند ساڵێك لەمەوبەر، خاوەنشکۆتان لوتفتان فەرموو، کە من بە یـەکێك لـە لایەنگرەکانتان دابنێن و ئەو بەڵگەیەش کە دەرتانکردبوو، لە بەردەستدایە. من ئێسـتا خاوەنی گوندێکم، بەشێکی دانیشتووانەکەی موسڵمان و بەشـەکەیتریش مەسـیحین.

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ۱۳۹ – ۱٤۰

[2] هەمان سەرچاوە، ل ۱٤۰

یەك شیعەیان لە ناودا نییە. تکا بفەرموون خاوەنشکۆتان نامەیەکی ئیمزاکراو بۆ ئەو خەڵکە بنووسن؛ بۆئەوەی لەشکرە سەرکەوتووەکەتان ئازار و زیانیان پێنەگەیەنن و هەموویشیان دەبنە رەعیەتی دڵسۆزی ئێوە».[1]

نامەی دووەم ئیمزای نووسەرەکەی پێوە نییە؛ کە ئەمەیە:

«ئەو فرمانانەی کە خاوەنشکۆتان بە لوتفەوە فەرموووبووتان، بە تەواوی و رێك و پێکیی و بە شێنەیی جێبەجێکران. بە هیمەتی شێخی خاوەنشکۆی پیرۆز، یەك کەس چییە لە ناو گوندەکاندا نەماون. خەڵکەکە لە ترسی سەربازە هێرشهێنەکان هەموو لەترسدا هەڵاتوون. مەحاڵە هەستی بەرزی دادوەری خاوەنشکۆتان، رێگە بەو جۆرە کارانە، لەو جۆرە شوێنانەدا بدات. کێڵگەکانی مەرەزە، بێخاوەنن. دووکانەکانی شارەکە تالانکراون. من ترسی ئەوەم هەیە، کە لەوانەیە لەشکرە سەرکەوتووەکەی خاوەنشکۆتان، بەم کردارەی بۆ پێویستی ئازووقە، لەکەدار بێت. لە خوا داواکارم خاوەنشکۆت سەرکەوتوو بێت. تکا لە خاوەنشکۆت دەکەم (٢٠) یان (٣٠) کەسم بۆ بنێریت، تا ماڵ و موڵکەکەم بپارێزن. لێرە زۆر سوارە هەن، لە خزمەتی خاوەنشکۆتدا، بەڵام گوێڕایەڵیی من ناکەن»[2]

دوای چەند رۆژێك شەڕ و تێهەڵچوون لە ناوچەکانی دەوروبەری چلیك و مەلکەندی و بناو، لەشکری کورد سست و خاو دەبێتەوە و هەندێ لە سەرۆك خێڵەکانیش خەریکی خۆ خەریككردن و خۆپاراستن دەبن لە هێرش و پەلامار. ئەم شەڕ و بەیەکدادانەی هەردوو لەشکری کورد و هێزەکانی دەوڵەتی ئێران، تا رۆژی (٣/١١/١٨٨٠ز)ی خایاندووە، کە هێزەکانی کورد هەر لە سەرەتای ئەم هێرش و پەلاماردانانەدا؛ ئەوەندەی خەریکی کۆکردنەوە و گواستنەوەی تالانی و شەڕەخۆریی بوون، ئەوەندە بەتەنگ بەرگری و

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ١٤١

[2] هەمان سەرچاوە ، ل ١٤٠. سەرنج: ئەم دوو نامەیە و دوو نامەی پێشووتریش، کە وەك دیارن هەموویان دەستهێزەکانی دەوڵەتی ئێران کەوتوون و ئێستا لە ئەرشیفی ئینگلیسدان، کاتی خۆی ناسرەدینشا، بە «تۆمسن»ی گەورە باڵوێزی ئینگلیسی سپاردوون، تا لە رێگەی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئینگلیسەوە نیشانی هەموو نوێنەرانی دەوڵەتانی بدەن و بزانن شێخ عوبەیدوڵڵا بەهیوای پێکهێنانی دەوڵەتی کوردستانە. چونکە ئەو نازناوانەی لەم (٤) نامەیەدا بەکارهێنراون، ئەوانەن کە بەتایبەتی ئاراستەی «شا» و «سولتان» دەکرێن. میستەر تۆمسن – یش لە سەر داخوازیی ناسرەدینشا، ئەم سەرنجەی بۆ ئێرل گرانڤیل نووسیوە: «خاوەن شکۆ دەخوازێت کە جەنابتان سەرنجی شێواز و ئەو ناونیشانە بدەن کە ئاراستەی شێخی پێکراون و هەر ئەوانەن کە بە ئاسایی لە ئێراندا بەکاردەهێنرێن، کاتێ نامە بۆ (شا) خۆی دەنووسن. خاوەنشکۆ ئەمە وەك بەڵگەیەك دەهێنێتەوە کە ئامانجەکانی شێخ چەند (گەورە) بوون، وەك ئیدعای ئەو لەقەبانە دەکات بۆ خۆی لەسەر خاکی ئێراندا، کە تەنها هی فەرمانڕەوایی وڵاتەکەیە»... (لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل١٣٨-١٣٩)

خۆڕێکخستنەوە نەبوون، بۆیە بەشێکی ئەم هێزانە، لەبەر سەرقاڵییان بە هێنان و بردن و گواستنەوەی دەسکەوت و تالاّنییەوە، بەرەکانی شەڕیان جێهێشتووە و ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی، ئەو شوێنانەی دەیانگرت، زۆر زوو لێیان بسەندرێتەوە، تا ئەوەی کە ئیتر ڕۆژ دوای ڕۆژ دژەهێرش،پاشەکشێی پێدەکردن و وردەورده ناوچەکانی مەلّکەندی و مياندواو لەدەستبدەن و بەرەو موکریان و سابلاّخ پاشەکشێ بکەن.

١١/٧/٥: سەردانی کۆنسوّلی ئینگلیس لە ناوچەکانی ڕاپەڕین

لە ١٨٨٠/١١/٢دا، ئابۆت کە لە سەردانی ورمێ بۆ جێگەکەی خۆی لە تەورێز دەگەڕایەوە، گەیشتە سابلاّخ و نامەی شێخ عوبەیدوڵلاّی بۆ شێخ عەبدولقادر پێبوو، تا هاریکاری و پارێزگاری گەڕانەوەی بکەن. لەم کاتەدا شێخ عەبدولقادر لە سابلاّخ بوو. شێخ عەبدولقادریش هەمزاغا و عەزیزی فەتاح و مینائاغا و قادرئاغای بە (٣٠٠) سوارەوە لەگەڵ دەنێرێ، تا لە قەڵەمڕەوی موکریانەوە دەیگەیەننە (گردە ڕەش)ی نزیك مياندواو و دوو ڕۆژ لەو ناوچەیە دەمێنێتەوە و دوایی بۆ جێگەکەی خۆی لە تەورێز دەگەڕێتەوە. بەلاّم لە بناو زۆربەی سەرانی فەرماندەکانی لەشکری دەوڵەت دەبینێ و بۆ بەرگری و هێرش بۆ سەرلەشکری کورد، هانیان‌دەدات و دەربارەی هێز و توانای لەشکری کوردیش، ئاگاداریان دەکاتەوە. کەچی سەیر ئەوەیە دوو هەفتە دوای ئەوەی ئابۆت گەیشتبووە ورمێ، میرزا حسەین‌خان (سوپاسالار) تەلگرافی بۆ ناسرەدین‌شا کردووە و تێیدا ئاگاداری دەکات کە: مانەوەی ئابۆت لە ورمێ بە چاك نازانێ و مەترسی ئەوەی لێدەکات پشتیوانیی لە بزووتنەوەی کورد بکات؛ «...مانەوەی کۆنسوّلی ئینگلیس لەم کاتەدا بە چاك نازانرێ. بۆیە بەندەی خانەزاتان بە شێوەیەکی جوان نامەم بۆ نووسیوە و بانگهێشتنیم بۆ تەورێز کردووەتەوە. بەجیاش تەلگرافم بۆ خاکی بەرێی موبارەکتان کردووە، تا وەزیری دەرەوە هەمان تەلگراف نیشانی گەورەباڵوێزی ئینگلستان بدات و لە ورمێ بانگی بکەنەوە.»[1]

هەر لەم سەروبەندەدا «حەسەن عەلی‌خانی گەڕووسی - وەزیری فەوائید» لە ناوچەی گەڕووسەوە، لەگەڵ فەوجی گەڕووس و سوارە و (قادرئاغادا بە ١٠٠ سوارەوە) لە کوێستانەکانی مەراغە و سایین‌قەڵاوە خۆی گەیاندبووە لەشکری وەزیر و گەیشتنە بناو و لەوێوە دوای (١٤) ڕۆژ بەرەو «قەرەقشلاّغ» کەوتنە ڕێ. لەم کاتەدا شێخ عەبدولقادر لە سابلاّخ بوو، کە هەواڵی بە ڕێکەوتنی ئیعتیمادسەڵتەنەی بەرەو (چلیك) بیست و بە هاتنی لەشکری «ئەراك»یشی زانی.

لە ڕۆژی (١٨٨٠/١١/٥ز)دا، ئەم لەشکرەی ئێران، کە بریتی بوو لە (٦) هەزار پیادە و (٥٠٠) سوارە بەرەو «چلیك» بەڕێ دەکەوێ و دەکەونە شوێن لەشکری کورد. لە چلیك دوو

---

[1] بنوارە پاشکۆی ژمارە ١٤

خزمی‌تری گولاّوی ئاغا: «ئیسماعیل ئاغا و بایەزید ئاغا» دەدەنە پاڵ لەشکرەکەی ئیعتیمادسەڵتەنە و هانی‌دەدەن، کە بە پەلە بکەویتە شوێن هێزەکانی عەبدولقادر.

١٢/٧/٥: کوشتنی بەکۆمەڵی کورد

لەم رۆژانەدا نزیکەی (٥٠٠) کەس لە هۆزی «شاهسەوەن»، بە سەرۆکایەتی فەرەزی‌خان نەجەف قولی یورتچی، لە تەوریزەوە دەکەونە رێ و بێئەوەی بچنە چلیك و لای لەشکرەکەی ئیعتیمادسەڵتەنە خۆیان ناونووس بکەن، یەکسەر و بە رێگەیەکی‌تردا دەچنە قەڵەمڕەوی موکریان و لە خۆیانەوە گوندەکانی «رەفوان» و «قزقەلاّ» و «قزلّجە» تالاّن دەکەن و. ئاگریان تێبەردەدەن و ژمارەیەکی زۆری ژن و پیاوی خەڵکی ئەو ناوچانەش دەکوژن و دوای تالاّنەکە و بەسەری بڕدراوی کوردانەوە دەچنە لەشکری ئیعتیمادسەڵتەنە، کە لە سەرەتادا گلەیی لە سەرکردەکانیان و کارەکانیان دەکات و رێگەیان نادات بچنە لەشکرەکەیەوە، تا تالاّنییەکان نەبەنەوە. بەلاّم سوارەکانی شاهسەوەن دەڵێن کە فرمانی کوشتوبڕ و تالاّنکردن و سووتانیان لە تەورێزەوە وەرگرتووە و ئەگەریش ئەو کارانەی ئەمانی پێناخۆشە، با لەشکرەکە بەجێ‌بهێڵێ! ئەوسا ئیعتیمادسەڵتەنە ناچار دەبێ گوێڕایەڵیان بێت. دووبارەش ئەم‌سوارانە داوای مۆڵەت لە ئیعتیمادسەڵتەنە دەکەنەوە، تا شوێن شێخ عەبدولقادر و هەمزاغا بکەون؛ بەلاّم رێگەیان پێنادرێت.

لەم کاتەدا شێخ عەبدولقادر بە (٤٠٠-٥٠٠) کەسێکەوە لە سابلاّخدا دەمێنێتەوە و لە تۆڵەی خیانەتی ئاغاکانی دێبوکری‌دا، چەند گوندێکیان دەسووتێنێ. هاوکاتیش تێدەگات کە ئاغا و بەگزادەکان نایانەوێ بێنە ناو سابلاّخ و هەندێکیشیان چوونەتە پاڵ لەشکری دژومن. ئەوسا دەگەڕێتەوە ناو سابلاّخ و لەگەڵ هەمزاغادا زەمینەی جێهێشتنی شار سازدەکەن. پێشەکیش ئامۆژگاری خەڵکی شار دەکات، کە شار جێ‌بهێڵن. چونکە لە هەموو ئەو ناوچە و گوندانەی لێیان‌کشابوونەوە و کەوتبوونەوە دەست هێزی ئێران، زۆر توند و بێ‌بەزەییانە، تۆڵەی سەختیان لە دانیشتووانەکانیان کردبووەوە و هەموو گوندەکانیشیان تالاّنکرد و سووتاند. تەنانەت کە گەیشتنە سابلاّخ، ئەویشیان تالاّن و کاولکرد و لە ترساندا کەسی تێدا نەما.

١٣/٧/٥: کشانەوەی هێزەکانی کورد لە موکریان

رۆژی (١٠/١١/١٨٨٠)، دوو سەعات دوای خۆرئاوابوون، شێخ عەبدولقادر و هەمزاغای مەنگوور، لە سابلاّخ چوونە دەرێ و هەر ئەو شەوەش بە دوایاندا، نزیکەی (٥٠٠) خێزانی سابلاّخی بە خۆیان و ماڵ و منداڵەوە لە سابلاّخ دەرچوون و روویان لە سەردەشت و بانە و شوێنە سەختەکانی‌تر کرد. تەقەی تفەنگ و دەمانچە و هاوار و ناڵەی ژنان و منداڵان و هات و هاواری سەیروسەمەرە، لە سابلاّخ و دەوروبەری هەڵدەستا و تا بەرەبەیانی ئەو شەوە، هەر

بەردەوام بوو. کە ڕۆژ بووەوە؛ لە ئاماری (١٤٠٠) بنەماڵە، تەنیا (٣٠٠) خێزان لە سابلاخدا مابوونەوە. کۆشك و تەلاری ماڵان لە گۆڕستان دەچوون.

ڕۆژی (١١/١١/١٨٨٠ن)، خانباباخان، کە ڕۆژی ١٨٨٠/٩/٣٠ ز، لە لایەن لەشکری کوردەوە دوای ئازادکردنی سابلاخ کرایە فەرمانڕەوا و نزیکەی ٤٠ ڕۆژ فەرمانداری یەکەمین شاری ئازادکراوی کوردستان بوو! لە گوندی مەلاڵەری نزیك بۆکان، خۆی بە دەست هێزەکانی ئێرانەوە دەدات، بەڵام هەر هەمان ڕۆژ و لە هەمان جێ، سەربازانی دەوڵەت بە بێ پرسیار، خۆی و ١٥ کەس، کە لەگەڵیدا دەبن، دەکوژن.

هەر هەمان ڕۆژ پاشماوەی خەڵکی شار و پیاوانی ئایینی و سادات و قازیگەل، بە کۆمەڵ چوون بۆ لای هۆردووی دەوڵەت، کە لە «قەرە قشلاغ»ی سێ قۆناغە ڕێی سابلاخ بارەگایان کردبوو، تاملکەچی خۆیان بەرامبەر دەوڵەت نیشا، بدەن.

ڕۆژی (١٢/١١/١٨٨٠ن)حاجی سەدردەولە لە لایەن هۆردووی قەرەقشلاغ و فەوجی گەڕووس و سوارەی سەرکەوتووەوە بە حاکم (فەرمانڕەوا)ی سابلاخ دانرا.[1]

قەرەپەپاغەکانیش کە زانییان شێخ عەبدولقادر و هەمزاغا، ڕووەو شنۆ کشاونەتەوە؛ لە ترسی ئەوەی نەوەکو شێخ عەبدولقادر و هەمزاغا، بەدەم ڕێگەوە گوندەکانی ئەوان (کە دەکەونە سەرەڕێی نێوان سابلاخ و نەغەدەوە)، وێران بکەن و بسووتێنن؛ بە پەلە خۆیان گەیاندە ئیعتیمادسەڵتەنە و داوایان لێکرد ڕێگەیان بدات بکەونە شوێن لەشکری کورد. ئیعتیمادسەڵتەنەش (٧٠٠) سوارەی چەلبیانی و شاهسەوەنی لەگەڵدا ناردن و فرمانی پێکردن، کە دەبێ بگەنە شنۆ و لەگەڵ شێخدا بجەنگن. ئەوانیش چوون و دوای شەڕێکی خێرا، نزیکەی (٢٠٠) کەس لە قەرەپەپاغ کوژران و برینداربوون کران. شێخ قادر لە کێوی ژوورووی شارەوە بەرەو مەرگەوەڕ هەڵکشا. ئەوانیش لە شارەکەدا دەستیان کرد بە کوشتن و تاڵانکردنی خەڵك و بۆ قەرەقشلاغ گەڕانەوە، تا کاتی هاتنی سوپاسالار.

---

[1] بەڵام حاجی سەدردەولە هەر تەنیا (١) مانگ فەرمانڕەوای سابلاخ بوو. چونکە لە لایەکەوە بە گوێرەی دڵی کاربەدەستان نەجووڵایەوە و درۆ و دەلەسەی بۆ نەدەکردن و لە لایەکیتریشەوە زوڵم و زۆر و کوشتوبڕ و تاڵانی لەشکر و کاربەدەستانی دەوڵەتی ئێرانی پەسەند نەدەکرد و هەر یەکەم ڕۆژی دانانی بە فەرمانڕەوای سابلاخ، وتبووی: نوێنێ کە هەندێ فەرماندە و سەرکردەی لەشکری دەوڵەت، چەند جارێك ئاگری ئەو گوندانەیان نیشانی من دەدا، کە سووتاندبوویانن و بەرەو ئاسمان هەڵدەچوون، پێمیان وت: ئەوە چراخانی جەژن و ئاهەنگی دانانی تۆیە بە فەرمانڕەوای سابلاخ! بەڵام لەجیاتی ئەوانیش، من شەرمەزارم... منیان کردۆتە فەرمانڕەوای شارێکی تاڵانکراوی چۆڵ و هۆڵ، کە گیانلەبەری تێدا نییە و فەرمانڕەوای دیواری چۆڵم! بنوارە پاشکۆی ژمارە ٧ – ئەسکەندەر غوریانس.

بۆیە دوای مانگێك، سوپاسالار بە چاکی زانی (حەسەن عەلی خانی گەڕووسی – وەزیری فەوائید)ی بکاتە فەرمانڕەوای سابلاخ.

٢/٥: قۆڵی ورمێ

هێشتا هێرش و پەلامار و شەڕی سەخت و خوێناوی نێوان هێزەکانی کورد و دەوڵەتی ئێران، لە ناوچەکانی میاندواو و بناو لەوپەڕی توند و تیژیدا بوون، کە شێخ عوبەیدوڵڵا، بەرەیەکی تازەی هێرش و لەشکرکێشی بۆ سەر شاری ورمێ و دەوروبەری بەسەرکردایەتی خۆی دەستپێکرد.

ئەم بەرەیە نزیکەی (٢٠) رۆژ دوای لەشکرکێشی قۆڵی یەکەم بوو، کە شێخ عەبدولقادر و هەمزاغا بۆ ئازادکردنی موکریان و ئازەربایجان سەرکردایەتییان دەکرد.

بەرایی ئەم لەشکرکێشییە، رۆژی (١٨٨٠/١٠/١٤ز) بە سەرکردایەتی خەلیفە سەییید محەمەد سەعید و شێخ محەمەدئەمین و شێخ محەمەدسدیقی کوڕی شێخ عوبەیدوڵڵا دەستی پێکرد، کە بە (٦) هەزار کەسەوە لە مەرگەوەڕەوە گەیشتنە نزیك ورمێ و لە قەڵای ئیسماعیل ئاغا (سێ قۆناغەڕیی ورمێ) هۆردوویان خست. بەڵام هێزەکەی شێخ محەمەد سدیق بارەگاکەی بردە ٢٤ کیلۆمەتری شاری ورمێ و لە «نێرغی» هۆردووی خست و ئەرکەکەی گرتن و ئازادکردنی «خۆی» و «سەلماس» بوو.

بە گوێرەی زانیاریی «ئابۆت» لە تەورێز، ژمارەیەکی زۆر لە سەرکردە و خێڵی کورد، لەو ناوچەیەدا (مەرگەوەڕ) کۆبوونەتەوە. ئەمانە لە هەموو بەشەکانی کوردستانەوە بە دەوری بەیداخەکەی شێخ عوبەیدوڵڵادا کۆمەڵەیان کردووە. چونکە شێخ لە ڕێگەی یەکێك لە ئەفسەرە ئەساسییەکانییەوە، کە نامەکانی بۆ ئەو مەبەستە دابەش و بڵاو دەکات، بانگهێشتن کردووە.[1]

١/٢/٥: گەیشتنی شێخ عوبەیدوڵڵا و هێزەکەی بۆ نزیك ورمێ

نیوەڕۆی رۆژی (١٨٨٠/١٠/٢٠ز) شێخ عوبەیدوڵڵاش خۆی لە مەرگەوەڕەوە گەیشتە نزیك ورمێ و سەرەتا لە «باراندوز» بارگەوبنەی راگیرکرد و چاوەڕیی گەیشتن و یەکگرتنەوەی هێزەکان بوو. دوای چەند سەعاتێك، کە هێزەکانیتریشی دەگەن، بەرەو ئاوایی (سیر- قۆناغەڕێیەك لە ورمێوە دوورە)، دەوکەونە ڕێ.

بە گوێرەی زانیاریی «عەلیخانی گۆنەخان ئەفشار» ئەم هێزانەی لەگەڵ شێخدا بوون، ژمارەیان (١٢) هەزارکەس بووە. بە گوێرەی زانیاریی «عەلی ئەکبەر سەرهەنگ»یش، ناوی هەندێ لەو فەرماندە و سەرۆك هۆزانەی لەگەڵ ئەم هێزەدا بوون، ئەمانە بوون:

تەمیرئاغای شکاك، ڕەشیدبەگی نوچە، عەبداڵ بەگی نوچە، ئیبراهیمخان، قادربەگ، ئەمینبەگ، سەعیدبەگ، سەمەدخان، وەهابخان، عەزیزبەگی دەشتی، عەبدولسەمەد بەگی

[1] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل ٨٣

بناری، سەعیدئاغای هەرکی، خزم و کەس و کاری شێخ، شێخ عەبدولکەریمی مامی شـێخ، شێخ ئەبولقاسـم، شێخ بەهادین، شێخ نوورەدین، حاجی عەلادینی ئامۆزای شێخ، ماریوسفی مەترانی نەستووری بە خۆی و (٣٠٠) نەستووری، کە لە ناوچیاوە لەگەڵ شێخدا هاتبوون.

شێخ عوبەیدوڵڵا لەم هاتنەیدا، بە شکۆ و دەبدەبەکی شاهانەوە کـەوتبووە ڕێ و هـەر لـە نەهرییەوە لەگەڵ خۆیدا تیپی مۆسیقای مارشی سەربازیی هێنـابوو، کـە ئـەوانیش هـەر لـە نەستوورییەکانی ناوچیا بوون.

مەبەستی شێخ لەم لەشکرکێشییەی قۆڵـی دووەم، چەند شتێك بوو:

١- ئازادکردنی ورمێ و دەوروبەری.

٢- بۆئـەوەی گوشـار و گەلەکۆمـەکیی هێزەکـانی دەوڵـەت، لەسـەر هێزەکـانی قۆڵــی یەکـەمی لەشکرکێشـییەکەی شـێخ عـەبدولقادر و هـەمزاغا، کـەمتر بکاتـەوە و بەشـێك لــەو هێزانەی دەوڵەت ناچاربکات بەرەو ورمێ بێن.

٣- بۆئەوەی ڕێ لە تـالانیی و شـرەخۆریی و کوشـتوبڕ و زوڵـموزۆری هێزەکـەی خـۆی بگرێ و کارەساتی تـالانی و کوشـتوبڕی ناوچـەکانی میـاندواو و ناوچـەکانی مەراغـە و بنـاو دووبارە نەکرێتەوە، کە خۆی دواتر ئەم لایەنەی بەتایبەتی لە نامەیەکیدا باسکردووە.[1]

هێزەکانی شێخ بۆئەوەی نیشانەی هاتن و بڵاوبوونەوەی خۆیـان نیشـانی خـەڵکی ورمـێ بدەن و خۆیان بە لەشکرێکی گەورە نیشانبدەن، لە سەر لووتکەی کێو و هەموو بەرزاییەکانی دەوروبەری ورمێ، ئاگری زۆریان کردەوە.

لە کاتی هاتنی هێزەکانی کورددا بۆ دەوروبەری ورمێ، ئیقباڵدەولەی فەرماندار و حاکمی ورمێ لە دەرەوەی ورمێ، لە گوندی (بەدەلبوو)[2]ی نزیك ورمێ بوو. وەك بەڵگـە و نیشـانەکان دەیسەلمێنن. چوونە دەرەوەی هێزەکەی ئیقباڵدەولە، بۆ دەرەوەی ورمێ، بەو مەبەستە بـووە؛ تا لە پێشەوەی هێزەکانی شێخ عەبدولقادر و هەمزاغا، لە سندووسەوە بچێتە سابڵاخ و لەوێوە هێرش بکاتە سەریان.

بەڵام هاوکات لەوە چووە شێخ عوبەیدوڵڵا هەواڵی چوونە دەرەوەی ئیقباڵدەولەی زانیبـێ و هەلـیچۆڵکردنی ورمێی قۆستبێتەوە.

---

[1] بنـواره پاشـکۆی ژمـاره (١)، بەڵگەنامـەی ژمـاره: ٥٩٩- ڕۆژی ١٨٨٢/٩/١٩ز. (جگەلمـــەش، بەواتـــەی ڕۆژنامەی «ستاندارت»ی ئینگلیسی، لە کاتی ئابڵوقەدانی ورمێدا و لەسەر ئەوەی هەندێ لە پێشـــمەرگەکانی شێخ دەستدرێژی و تالانییان کردبوو، (٣) کەسیانی ئیعدام کرد (جەلیلـی جەلیل -١٣١).

[2] (بەدربوو)یشی پێدەڵێن.

٢/٢/٥ : دوو نامەی شێخ عوبەیدوڵلاّ بۆ زانایانی ورمێ

شێخ عوبەیدوڵلاّ هەر ئەو ڕۆژەی گەیشتە نزیك ورمێ (٢٠/١٠/١٨٨٠ز)، دوو نامـەی بـۆ میرجەمالەدین ئاغای شێخولئیسلامی ورمێ و مـیرزا حسـین موجتـەهیدی ئـەو کاتـە نـارد و ناوەرۆکی نامەکانیش بەمجۆرە بوون:

«من بۆ دادخوازیی جەماوەر و لابـردن و نەهێشـتنی زوڵـم و زۆری سـەر خـەڵك هـاتووم. دوو ڕۆژ لـە ورمـێ میوانـی ئێـوە دەبـم. لـە ئێـوەش جگـە لـە دابینکردنـی پێداویستی سەرباز و لەشکر، هیچیترم ناوێ و لە مزگەوتی جامیعەی ورمێ، لەگـەڵ ئەو خەڵکـە موسـڵمانە نوێـژ دەکـەم و هـەموو خاوەنکـارێکیش لەسـەر کـاری خۆیـان دەمێنن و خۆم بۆ تەورێز دەچم. ئەگەر ئیقباڵدەولە گوێڕایەڵ بێت، پایەیەکی گەورەی دەدەمێ و ئەگـەریش بەقسـەی نـەکردم، ڕێگـەی مـەدەن بێتـەوە نـاو شـار. چونکـە دەرکردن و لابردنی بۆ مـن ئاسـانە. بـە پێچەوانـەی ئەمەشـەوە بجووڵێتـەوە، دەبـێ چاوەنوارِ بن ئەوەتان بەسەربێت، کە بەسەر دانیشتووانی میاندواو هات. من بۆ خـۆم بۆیە لەگەڵ لەشکرەکە هـاتووم، تـا یـەکێکی نـاو لەشـکر، زیـانێك بـە خـەڵکی شـار نەگەیەنێت. چونکە ورمێ بە ماڵـی خـۆم دەزانـم. خوایـاربێ ئـەوەندەی پێمبکـرێ، لەگەڵ خەڵك چاکە دەکەم».

٣/٢/٥: فێڵکردن لە شێخ عوبەیدوڵلاّ ؟ یان تکای مۆڵەت؟

دوای وەرگرتنی نامەکان، ماقووڵان و ناسراوانی شار کۆبوونەوە و لـە نـاوەرۆکی نامـەکان ئاگادارکران. دوایی بیروڕای زۆریان هاتە سەرئەوەی بەو هۆیەوە کـە هێزەکـانی ئەفشـار، لـە ناو شاردا نەبوون، بەرگریکردن لە شار زۆر ئەسـتەمە. لەبەرئـەوە دەبـێ کـارێکی وا بکـرێ شێخ عوبەیدوڵلاّ پەلاماری کتوپڕ نەکاتە سەر شار و رابگیرێ.

بۆئەمەش پیاماقووڵان و زانایانی ورمێ نامەیەکیان بۆ شێخ عوبەیدوڵلاّ نووسی و بە میرزا غەفوور و ئاغا میر جەعفەری پێشنوێژ و حاجی میرزا جـەباری ڕەوزەخوێـن و حسـین بـەگی خەلەجدا بۆیان نارد، کـە بۆیـان نووسیبوو: ئێـوە لەگـەڵ دەوڵـەتدا شـەڕتانە، یـان لەگـەڵ هاووڵاتی؟ خۆ ئەگەر لەگەڵ دەوڵەت شەڕتانە، ئەوا دەوڵەت لە ناو شاردا نییە؛ ڕاوەستن تا ئیقباڵدەولـە بـۆ نـاو شـار دەگەڕێتـەوە. چونکـە ئێمـەی هـاووڵاتی توانـای شـەڕ و برِسـتی بەربەرەکانیمان نییە. هەمووومان سەری تەسلیمان شۆڕکردووە و بـەدەمییش پێیـان ڕاگـەیاند، کە (٣) ڕۆژ مۆڵەتیان بداتێ و ئەوانیش لەم (٣) ڕۆژەدا، دانیشتووانی شار ئاگـادار بکەنـەوە، تا شار بۆهاتن و پێشوازیی شێخ و هێزەکەی ئامادە بکرێت.

شێخیش کە ئاگاداری ئەم فرت و فێڵە نەبوو؛ وتبووی: تەنیا (٢) ڕۆژتان مۆڵەت دەدەمێ، بە مەرجێ نەیەڵن ئیقباڵدەولە بێتەوە ناو شار. نێردراوەکانیش وتبوویان ئەگەر ئیقبالدەولە مل بۆ مەرجەکانی شێخ نەدات، نایەڵین بێتەوە ناو شار.

هاوکاتیش زانایانی شار، خێرا نامەیەکیان بۆ ئیقباڵدەولە نووسی و بە (میرجەعفەری خاڵخاڵی و حاجی مەلا جەعفەری تاجر)دا بۆیان نارد و ڕووداوەکەیان بۆ گێڕایەوە. ئەویش شێخ عەلیخانی سەرتیپی بە سپای دەیەمی (خۆی)یەوە بەرەو شار بەڕێکرد و خۆیشی لە شەوی (١٨٨٠/١٠/٢٢ن) دا، چووە ناوشار، هەتا ئەو هێزەی ناردبوویان و دەبوایە بگاتێ، شار بپارێزێ. خەڵکی شار خەریکی قایمکردنی قەڵا و دەروازەکان بوون.

خەڵکی شار، کە لە چەند هەفتەی ڕابووردوودا، هەواڵ و ڕووداوەکانی میاندواو و مەراغە و بناویان بیستبوو، هەموویان تۆقیبوون و دەترسان چارەنووسیان وەك ئەو ناوچانە بێت، بۆیە کە هێزەکەی شێخ عەلی خانی سەرتیپ گەیشتێ، ورەی خەڵك بەرزبووەوە و گەورە و بچووك خۆیان بۆ بەرگری ئامادەکرد.

لەم سەروبەندەدا هێزەکانی هەردوو سەرکردەی کورد: شێخ محەمەد ئەمین و خەلیفە محەمەد سەعید، بە هێزەکانیانەوە گەیشتنەوە لای هێزەکەی شێخ و ئاماری هەموویان گەیشتە (٣٠) هەزار کەس. هێزەکەی ئیقباڵدەولەش، هەر (٣) فەوجی پەرتوبڵاو بوون و لەم کاتەدا لە دەرەوەی شار بوون.

شێخ عوبەیدوڵڵا بۆئەوەی گوشار بخاتە سەر خەڵکی شار و ناچاریان بکات خۆیان بە دەستەوە بدەن؛ ئاوی چۆمی شار (ئاجو)ی گرت و بەری کارێزەکانیشی بەست، تا ئاو بۆ دانیشتووان نەچێ و بەمجۆرە دوو ڕۆژ مۆڵەتەکەش تەواوبوو. بەڵام خەڵك خۆیان بەدەستەوە نەدا و ئەوسا شێخ بۆی دەرکەوت فێڵیان لێکردووە و هەلێکی زۆر چاکی لەدەستچووە.

کە هەواڵی بەڕێکەوتنی ئیقباڵدەولەش بەرەو ورمێ، بە شێخ گەیشت، فرمانی بە شێخ سدیقدا، تا بە (٢)هەزار کەسەوە لە گوندی (گجین) بۆسەی بۆ دابنێ. هاوکات (ڕەزابەگ) ناوێکی ناردە ناوشار، تا دانیشتووان ڕازیبکات، بە بێشەڕ خۆیان بەدەستەوە بدەن. بەڵام خەڵکی شار زۆر بە توندی دژی داواکەی شێخ ڕاوەستان و وەڵامی ڕەقیان بۆ شێخ ناردەوە، تا ئەو ڕادەیەی لە کاتی گەڕانەوەی ڕەزابەگدا، کەوتنە شوێنی و دوو سواری هاورێیشیان بریندارکرد.

٤/٢/٥: گەڕانەوەی ئیقباڵدەولە بۆ ورمێ

لە (١٨٨٠/١٠/٢٢ن) دا ئیقباڵدەولە بە سەرباز و تۆپخانەوە لە گوندی (بەدەلبوو)وە بەرەوشار کەوتنە ڕێ. بەڵام بەو هۆیەوە کە هەواڵیان دابوویە: شێخ سدیق لە ئاوایی گجین (کە دەکەوێتە سەرەڕێی بەرەوشار)، بۆسەی بۆ ناوەتەوە؛ بە پێچەوانەی جارانەوە، بە

ڕێگەی (باڵۆ)دا[1] گەڕایەوە. لێرەدا (٣٠) سەربازی کورد، کە لەگەڵ هێزەکەی ئیقباڵدەولەدا بوون و سەر بە شێخ بوون و ویستوویانە خۆیان لە هێزەکە بدزنەوە و بە پەلە هەواڵی هاتن و ڕێگە گۆڕینی هێزەکە بە شێخ بگەیەنن، بەدەم ڕێوە داوای مۆڵەتیان لە ئیقباڵدەولە کردووە. ئەویش بێئەوەی خۆی شلوێ بکات، مۆڵەتی داون. بەڵام هەتا ئەم (٣٠) سەربازە گەیشتنە لای شێخ و هەواڵەکەیان گەیاندێ؛ ئیقباڵدەولە ماوەیەکی زۆری ڕێگەکەی بڕیبوو. بۆیە کە شێخ سدیق کەوتە شوێن ئەم هێزە، ئیقباڵدەولە دەمێکبوو گەیشتبووە ناو شار.

٥/٢/٥: سەردانی کۆنسوڵی ئینگلیس لە ناوچەکانی ڕاپەڕین

ئیقباڵدەولە هەر کە گەیشتە ناو شار، دەستیکرد بە قایمکردنی شوێنە ئەستەمەکانی شار و فەرماندەکانی خۆی و سەران و ڕێبەرانی شاری ناردە ناو سەنگەر و مزگەوتی «یۆردشای» کردە بارەگای سەرکردایەتی خۆی و ڕۆژی (١٨٨٠/١٠/٢٣ز) لە ماڵی حاجی سادق ئاغای کلاودوور کۆبوونەوەی بە پیاوماقووڵانی شار پێکهێنا و دەربارەی بەرگری شار، بیروڕایان گۆڕییەوە. هەر هەمان ڕۆژ، (٣) سەعات دوای خۆرئاوا بوون، ئابۆت، کە لەو ڕۆژانەدا لە سەر داوای گەورە باڵوێزی ئینگلتەرا (تومسن) لە ١٨٨٠/١٠/٢دا، خۆی گەیاندۆتە ناو جەرگەی ڕووداوەکان، دەچێتە ناو کۆبوونەوەکانی خەڵکی شاری ورمێ و پێشنیاری ناوبژی و خۆبەدەستەوەدانی شار بە ئیقباڵدەولە دەگەیەنێ؛ بەڵام ئیقباڵدەولە گوێی لێناگرێ و دانیشتووان لە ناو خۆیاندا فێڵ لە کۆنسوڵ دەکەن و بە ئیقباڵدەولە دەڵێن: ئێمە هیچ جۆرە شەڕێکمان لەگەڵ شێخ نییە و ئەگەر دەتانەوێ شەڕ بکەن، شەڕەکە بەرنە دەرەوەی شار و ئێمە خۆمان دەتوانین دوو ڕۆژیتریش مۆڵەت لە شێخ وەربگرین و بۆئەمەش جەنابی کۆنسوڵ ئاگادار بێ، کە دانیشتووانی ورمێ، هیچ جۆرە دوژمنایەتییەکیان لەگەڵ شێخدا نییە.

کۆنسوڵ کە ئەم قسانە دەبیستێ، زۆری پێخۆشدەبێ و دەڵێ لە شێخ دەپاڕێمەوە، دوو ڕۆژیتریش مۆڵەت بە خەڵکی ورمێ بدات، بەو مەرجەی ئیقباڵدەولە بە ڕاشکاوی بنووسێ: دوای ئەم دوو ڕۆژە، یان خۆی بە دەستەوە دەدات، یان لە شار دەچێتە دەرەوە.

ئیقباڵدەولەش چونکە ئەم مۆڵەتە، بۆ قایمکردنی شار بە پێویست دەزانێ، نامەیەکی مۆرکراوی دایە کۆنسوڵ.

کاتی کۆنسوڵ بە نیازی چوونە لای شێخ ڕێدەگرێتە بەر، لە ماوەیەکی کورتی نزیک شاردا، تووشی شێخ و لەشکرەکەی دەبێ و بڕیاری هێرشی بۆ سەر شار داوە. کە کۆنسوڵ ئەم بڕیارەی شێخ تێدەگات، نامەکەی خەڵکی شاری ورمێی ناداتێ و ڕووەو شار و بە مەبەستی گەڕاندنەوەی نامەکە دەگەڕێتەوە بۆ ناوشار، بەڵام خەڵکی شار، دووبارە نوێنەری خۆیان بۆ لای شێخ دەنێرنەوە و داوای (٢) ڕۆژ مۆڵەتیتری لێدەکەنەوە. شێخ عوبەیدوڵڵا

---

[1] باڵاو – یشی پێدەڵێن

بروایان پێناکات. بەڵام دیسانیش چەند سەعاتێکیتری ئەو رۆژە، مۆڵەتیان دەداتێ و لە هەمانکاتیشدا دکتۆر (کۆچران) بۆ ورمێ دەنێرنەوە، تا لەبارەی شار بەدەستەوەدانەوە وتووێژ لەگەڵ خەڵك و ئیقبالدەولە بکاتەوە. دکتۆر کۆچرانیش دیسانەوە ناسراوانی ورمێ کۆدەکاتەوە و راوێژیان پێدەکات. بەڵام ئیقبالدەولە بە توندی وەڵامی دەداتەوە و بریاری بەرگریی دەدات و فرمان دەدات شەیپووری جەنگ لێبدەن.

٦/٢/٥: تەقەللای شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ پاراستنی مەسیحی و خوێننەرشتن

شێخ عوبەیدوڵڵا هاوکات لەگەڵ نامەکانی میرجەمالەدین و میرزا حسیندا، هەمان رۆژ (٢٠/١٠/١٨٨٠ز)، نامەی بۆ دکتۆر کۆچرانیش ناردووە و سەبارەت بە میسۆنێر و کۆمەڵە ئەوروپی و مەسیحییەکان راوێژی پێدەکات، کە (ئابۆت) لە بیرەوەری رۆژانەی خۆیدا، ئەو راوێژانەی شێخ عوبەیدوڵڵا بەمجۆرە دەگێرێتەوە:

دوای نیوەڕۆی (٢٠/١٠/١٨٨٠ز) دکتۆر کۆچرانم بینی، نامەیەکی لە شێخ عوبەیدوڵڵاوە پێگەیشتبوو؛ دەڵێت ئەوشەوە لە چیای «سیر» دەبێت. میسیۆنێرەکانیش دڵنیادەکات، کە ئەو رێز لە کۆمەڵە ئەوروپی و مەسیحییەکان دەگرێت و ئامۆژگارییان دەکات، کە چەندێك دەتوانن، هەموو خەڵك و کەسەکانیان پێکەوە لە شوێنێکی ئەمیندا کۆبکەنەوە. هەر زوو بیناکانی کۆلیجەکە پڕ بوو لە ژمارەیەکی زۆر لە نەستووری؛ پیاوان، ژنان لەگەڵ منداڵاندا، کە پەنایان بۆ ئەوێ بردبوو.

رۆژی ٢١/١٠/١٨٨٠، شێخ دوو نێردراوی لە ورمێوە نارد. داوا لە خەڵکەکە دەکات تەسلیمبن و تا نیوەڕۆ مۆڵەتی داونەتێ، کە بیری لێبکەنەوە. دکتۆر کۆچران و مستەر لابارین رۆیشتن بۆ مار سورعینس بۆ دیداری شێخ.

سەرلەبەیانێ رۆژی ٢٢/١٠/١٨٨٠ز، بە سواریی لەگەڵ دکتۆر کۆچراندا چووینە ناو شارەوە و دیدارێکمان لەگەڵ ئیقبالدەولەدا کرد. حاکم وتی لەگەڵ ستافەکەیدا بریاریانداوە بەرەنگاریی بکەن. بەڵام هاووڵاتیان چییان پێخۆشە، باوابکەن. ئامۆژگاریی ئیقبالدەولەم کرد، کە لە دەرەوەی شوورەکانی ورمێ شەڕ بکات، بۆئەوەی شارەکە لە تاڵان و کوشتن و برین دوور بێت.

مەلا گەورەکان ناردیانە لای شێخ و بەناوی خۆیان و شارەکەیانەوە، مل دانەواندنیان پیشاندا. ئیقبالدەولە وەك خزمەتێك داوای لێکردم هەوڵی دیدارێك لەگەڵ شێخدا بدەم بۆئەوەی وای لێبکەم جەنگەکەی رابگرێت و لە هەمانکاتیشدا پێوەندی بە پایتەخت و تەورێزەوە دەکات. ئەگەر شێخ واز لە نیازی پەلاماردانی ورمێ بهێنێت، وا ئیقبالدەولە رازی دەبێت شەڕ رابگرێت. بەڵام ئەگەر شێخ سوور بێت لە سەر شەڕ، ئیقبالدەولە پێشنیار دەکات؛ تا بۆ ئەو مەبەستە، بچنە دەرەوەی شار.

لە گەڕانەوەمدا بۆ کۆلێجەکە، بیستم شێخ لەگەڵ سپاکەیدا بەڕێوەیە بۆ شارەکە. لەبەرئەوە سەرنجێکم بۆ ئیقبالدەولە نووسی، بۆئەوەی لەمە ئاگادار بێت. پاشان لەگەڵ دکتۆر کۆچران و مستەر شێردا رووەو بارەگاکەی شێخ رۆیشتین. دەستبەجێ بە شێخ و سپاکەی گەیشتین، رووەو ورمێ دەکشان. شێخ زۆر خۆشمەعشەر بوو. داوای بەتەنگەوەهاتنی مەسیحی و هەموو خەڵکە شەڕ نەکەرەکانم لای شێخ کرد. ئەویش بەڵێنیدا، کە هەرچی لە توانایدا بێت، بیکات بۆ پاراستنی ژیان و ماڵیان. ئینجا پەیامەکەی ئیقبالدەولەم دایە. شێخ وتی؛ ئێستا ئیتر کاتی ئەوە بەسەرچووە، کە بکەوینەوە وتوویژەوە و زۆریش گازندەی لە حکومەتی ئێران کرد. پێم راگەیاند، کە من پێویستە بچمە هەر باسێکەوە سەبارەت بەو شەڕەی لە نێوان ئەو و ئێراندا سەریهەڵداوە و ئەوەی کە حکومەتی خاوەن شکۆ، ئاشتی و ئارامیی لە نێوان سنوورەکانی تورکیا - ئێراندا دەخوازێت و لە دڵەوە خێروخۆشی دانیشتووانی ئەو ناوچانەم دەوێ، بە بێگوێدانە رەگەز، یان باوەڕ. دوای ئەوە مۆڵەتم وەرگرت و رۆیشتم.[1]

٧/٢/٥: هەڵایسانی جەنگ

شەڕی شەوی ٢٤/١٠/١٨٨٠ز

کە دکتۆر کۆچران بۆ لای شێخ گەڕایەوە و ئەوەی لە شار دیبووی، بۆ شێخی گێڕایەوە، شێخ زانی فێڵی لێکراوە و هەلێکی زۆر چاکی لەدەستچووە و ئەو شارەی دەیتوانی زۆر بە ئاسانی داگیری بکات، ئێستا ئامادەی شەڕ و بەرگرییە، بۆیە سەرکردەکانی سپاکەی کۆکردەوە و دەستپێکردنی شەڕی راگەیاند و سپاکەی رووەو ورمێ شۆڕ کردەوە و ئابڵوقەی شاریاندا.

لە بەرامبەریشدا ئیقبالدەولە و سەرانی هۆزەکانی ئەفشار لە دەروازەی (یۆردشا) لە تەنیشت تۆپەساز و ئامادەکانیاندا چاوەنوارِی ئەوەبوون هێزەکانی شێخ بێن و بگەنە مەودای گوللەیان و ئەوسا هێرشیان بردە سەر شوورەکانی شار. بەڵام کەس تەقەی لێنەکردن، تا نزیکبوونەوە و دایاننە بەرتۆپ و دەستڕێژی گوللە. لەم شەڕانەدا تەنانەت ژنانی ئەفشاریش بە کۆشی پڕ لە بەردەوە چووبوونە سەر دیوار و قەڵاکان و هێرشکارانیان بەردەباران دەکرد.

هێزەکانی شێخ کە زانییان ناتوانن زیاتر بێنە پێشەوە، تەقەللای ئەوەیاندا لە دەروازەی (عەسکەرخان)ەوە هێرش بکەن.

هێزەکانی کورد زۆر لە دەروازەی عەسکەرخان نزیکبوونەوە. ئیقبالدەولە بۆ زیاتر لە دڵنیابوونی بەرگریی دەروازەی عەسکەرخان، خۆی لە پاڵ دەروازەدا بەرگریی دەکرد و هەمیشە ئەوەیان کردبووە پیشە، تا هێزەکانی کورد تەواو نزیک نەبوونایەتەوە، تەقەیان

[1] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی - ل ٦٧ - ٦٨

لی‌نه‌ده‌کردن. ئه‌مکاره‌ش هێرشکارانی کوردی شپرزه کردبوو. به‌ڵام شێخ عوبه‌یدوڵڵا به‌هیوای ئه‌وه بوو که‌له‌به‌رێك بدۆزێته‌وه و پیایدا بچێته ناوشار. تا بیست هه‌نگاوی ده‌روازه‌که‌ش نزیك‌بووه‌وه، به‌ڵام له پڕ گرمه‌ی گولله تۆپ و رێژنه و قرمه‌ژنی گولله، پاشه‌کشه‌ی پێکرد. شێخ سدیقی کوڕی شێخ عوبه‌یدوڵڵاش هه‌نگاوی بوێرانه‌ی بۆ پێشه‌وه هه‌ڵهێنا و له‌گه‌ڵ هاورێکانیدا خۆی گه‌یانده به‌ر ده‌روازه‌که. به‌ڵام محه‌مه‌د ره‌زاخانی سه‌رتیپی تۆپخانه، به‌ر گولله تۆپی دان و چه‌ند که‌سێك له ده‌سته‌که‌ی شێخ سدیق کوژران و پاشه‌کشه‌یان کرد

. شێخ عوبه‌یدوڵڵا ، که داروباره‌که‌ی به‌مجۆره بینی، فرمانی پاشه‌کشه‌ی‌دا و خۆی چووه ته‌نیشت قه‌ڵای ئینگلیسه‌کان و سه‌ربازه‌کانیشی له باخه‌کانی ده‌ورووبه‌ری شار دامه‌زراند. شێخ سدیقیش هێزه‌که‌ی برده گوندی (دیزه‌جی له‌یلی ئاوا)، که ده‌ینوارییه ده‌روازه‌ی عه‌سکه‌رخان؛ تا شه‌و له‌وێ بمێنێته‌وه. به‌ڵام له نیوه‌شه‌ودا چرای ئه‌و ژووره‌ی تێیدا دانیشتبوو، له لایه‌ن تۆپچییه‌کانی ده‌روازه‌وه به‌دی‌کرا و درایه به‌ر گولله تۆپ، ماڵه‌که‌یان کاولکرد و چه‌ند کوردێك کوژران. به‌ڵام شێخ سدیق به ساغی ده‌رچوو. بۆ سبه‌ینی، که خۆر هه ڵدێ و ته‌رمی کوژراوه کورده‌کان ده‌بینرێ؛ وره‌ی شه‌رکه‌رانی ورمێ به‌رز ده‌بێته‌وه.

به‌ڵام به‌ر له ده‌ست‌پێکردنی شه‌ر، شێخ عوبه‌یدوڵڵا له ١٨٨٠/١٠/٢٣دا، داوای له «ئابۆت» کرد، تا له‌گه‌ڵ «سیمۆن ئاغای ئه‌رمه‌نی، نوێنه‌ره‌که‌ی شێخدا» هه‌وڵی پاراستن و رزگارکردنی سه‌روماڵی مه‌سیحی و میسیونێر و شه‌رنه‌که‌ره‌کانی ورمێ بده‌ن و بۆ جیاکردنه‌وه‌ی ماڵه‌کانیان، ئاڵای ئینگلیس له سه‌ربانی ماڵه‌کانیان هه‌ڵبکه‌ن، یان له شار بچنه ده‌رێ.

ئابۆت له‌مباره‌یه‌وه ده‌ڵێ : له سه‌عات (٨)ی سه‌رله‌به‌یانیدا شێخ په‌یامێکی بۆم نارد، تیایدا خۆی بۆ په‌لاماردانی شاره‌که ده‌رخست، که له دوای نیوه‌ڕۆدا ده‌ست‌پێده‌کات. شێخ وتی حه‌ز ده‌که‌م هه‌موو خه‌ڵکانی شه‌ر نه‌که‌ر، جا هاووڵاتی بن، یان بێگانه، ده‌رفه‌تێکیان هه‌بێ و پێشه‌کی شاره‌که به‌جێ‌بهێڵن. مه‌به‌ستیشی رێگه گرتن‌بوو له رشتنی خوێنی ناپێویست. بۆ ئه‌وه داوای لێمکرد، تا له‌گه‌ڵ «سیمۆن ئاغای»ی لای خۆیدا، بچمه ناو شاره‌که و کاری جێهێشتنی خه‌ڵکه شه‌رنه‌که‌ره‌که، له شاره‌که له‌گه‌ڵ ئیقباڵده‌وله‌دا رێك‌بخه‌م.

ئه‌م پێشنیاره‌م قبووڵکرد و سه‌عات (٩)ی سه‌رله‌به‌یانی، له‌گه‌ڵ دکتۆر کۆچران و سیمۆن‌ئاغا و دوو پاسه‌وانه ئێرانییه‌که‌دا، رووه‌و ده‌روازه‌ی سه‌ره‌کی شاره‌که که‌وتینه رێ، بۆ ئه‌و کاره‌ی که ئێمه بیرمان لێده‌کرده‌وه، کارێکی به‌زه‌ییانه بێت. به‌گه‌یشتنمان بۆ ماوه‌ی (٢٠٠) یارده‌یه‌ك بۆ ده‌روازه‌که، پاسه‌وانێکم نارد بۆ گه‌یاندنی مه‌به‌ستی میسیۆنه‌که‌مان. به‌ڵام هه‌ر ئه‌و ساته، ئێرانییه‌کانمان بینی؛ که‌وتنه ته‌قه‌کردن لێی. له راستیدا له چه‌ند چرکه‌یه‌کی که‌مدا، هه‌موو درواینه به‌ر گولله و له ناو ده‌ستڕێژی گولله و ده‌ستڕێژی فیشه‌کی

تفەنگدا بووین، کە بە خەستی لە هەموو لایەکمانەوە بەردەبووەوە. ئینجا خـۆم و هاوەڵـەکانم خێرا پاشەکشەمان بۆ کۆلیجەکە کرد و بە زیندوومانەوەشـم، دەگەڕێتەوە بۆ خێرا دەرچوونـی ئەسپەکەم.[1]

عەلـی دەهقـان ئـەمکارەی پاراسـتنی سەروماڵـی مەسـیحییەکانی ڕۆژانـی ئابلۆقـەدانی ورمێ، بەجۆرێکی‌تر دەگێڕێتەوە، کە زۆر جیاوازیی لەگەڵ «ئابۆت»دا هەیە:

«لە کاتی ئابلۆقەدانی ورمـێدا، خەلیفـە کلودێـك(ی پێشـەوای ئـایینی کاتۆلیکـەکان)، خواجە داوودی کۆنسوڵـی عوسـمانی لەگەڵ قەشە سولومون، نـاردە لای شـێخ عوبـەیدوڵڵا. داوای لە شێخ کرد فرمان بە لەشکرەکەی بدات ئازاری مەسیحییەکان نەدەن. شێخ پێشوازی لێکردن و دوای ئەوەی گوێی لە قەشە سولومون گرت. لە خواجە داوودی پرسـی: تـۆ کێـی؟ ئەویش لە وەڵامدا وتی نوێنەری شابەندەری عوسـمانییە. شێخ وتی: من بڕیـارم داوە ئـێران و توران فەتح‌بکەم و ئەم دوو وڵاتە لەدەست دەسەڵاتدارانی زاڵم دەربهێنم و زوڵم لەسەر خـەڵك لابەرم، ئەوانەی لێرەدا دەیانبینیت، سەرۆکی ئێلاتـی قەڵـەمڕەوی عوسـمانین و لـە دەست زوڵمی کاربەدەستانی عوسـمانی هاتوونەتە لای من. دوای تەواوبوونی کـاری ئـێران، نـۆرەی دەوڵەتی عوسـمانی دێت»[2]

جیاوازییـە زەقەکـەش لەوەدایـە، ئـەوەی ئـابۆت دەیگێڕێتـەوە، ئـەوە دەسـەلمێنێ کـە پێشنیارەکە هەر لە بنەڕەتدا شێخ عوبەیدوڵڵا بـۆ (ئـابوت)ی نوێنـەری ئینگلیـس و هاوئاییـنە مەسیحییەکانی ورمێی کردووە. کەچی ئەوەی عەلـی دەهقان دەیڵێت، لـە لایەکـەوە خـودی مەسیحییەکان داوای پاراستنی سەر و ماڵیان لە شێخ دەکەن. لە لایەکی‌تریشـەوە شـێخ زۆری ڕێز لە داواکەیان نەگرتووە! کە ئەمە نیشـانەی گێڕانـەوەی نابابەتییانـەی ڕووداوەکانـە، لـە لایەن نووسەرانی عەجەم و ئەفشارەوە؛ بۆیە جگە لە عەلـی دەهقـان، دیسـان هـەر هـەمان ڕووداو، عەلـی ئەفشار بە پێچەوانەی «ئابۆت»ەوە دەیگێڕێتەوە و دەڵێ:

بـەڵام کـە «ئـابۆت» ئـەم ڕاسپاردەیەی شـێخی بـە «میسـیۆ ئـەمانۆئێل»ی خـەلیفـەی کاتۆلیکەکان گەیاندبوو، لە وەڵامدا پێی وتبوو:

لە باتی ئـەوەی دڵسـۆزیی بـۆ ئەرمەنـەکان بکـەیت، یـان داوا لـە دانیشـتووانی ورمـێ دەکەیت بۆ خۆبەدەستەوەدان؛ چاکتر وایە داوا لە شێخ بکەیت دەست لـە خەیاڵـی گرتنـی ورمێ هەڵبگرێ.[3]

دوای ئەمەش خەلیفەی کاتۆلیکەکان فرمـانی‌دا چـەکدارە کاتۆلیکـەکان لـە گوندەکانـەوە هاتنە ناوشار و شانبەشـانی پـارێزەرانی خـەڵکی ورمـێ، دەسـتیان‌کرد بـە شـەڕ و یارمـەتی

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل ٦٨

[2] علی دهقان – رضائیه یا سرزمین زردشت – تهران – ابن‌سینا – ١٣٤٨ش – ل ٤١

[3] بنواڕە علی افشار – ل ٥٥٠، هەروەها پاشکۆی ژمارە ٦

دڵسۆزانەی خەلیفە و کاتۆلیکەکان، لە ماوەی شەڕدا، بووە هۆی ئەوەی دوای تەواوبوونی کێشەکە، ناسرەدین‌شا، موستیلەیەکی گرانبەهای ئەڵماسی، بە خەڵاتدا بە خەلیفە.

سەبارەت بەو کارەش کە داروەدستەکەی ئیقبالدەولە؛ ئابۆت و دکتۆر کۆچران و سیمۆن ئاغای ئەرمەنی‌یان داوەتە بەر دەستریژی گوللە، عەلی ئەفشار شانازیی بەوەوە دەکات، کە توانیویانە ئەم سووکایەتییە، بەم ناوبژیکارانەوە بکەن.[1]

بەڵام شێخ عوبەیدوڵلا ویستی جیاوازیی هەڵوێستی ئاشتیخوازانەی خۆی و هەڵوێستی شەڕخوازانەی ئیقبالدەولە، لەم بارودۆخەدا لە ئابۆت بگەیەنێ و بۆی روون بکاتەوە، کە چەند بە تەنگ ئەوەوەیە ئامانجەکانی بە رێگەی ئاشتی بێتە دی. بەڵام ئابۆت خۆی لەمبارەیەوە دەڵێ:

«پاش نیوەڕۆی هەمان رۆژ، سیمۆن‌ئاغا نامەیەکی لە شێخەوە بۆ هێنام، تیایدا دوای بە کورتی باسکردنی ئەو رووداوانەی سەرەوە، داوام لێدەکات: نامەیەکی ئاراستە بکەم، تا بتوانێ لە داهاتوودا بیخاتە بەردەست دەوڵەتان، بۆ سەلماندنی پەرۆشیی خۆی، بۆئەوەی رەوشی ئەو شاڵاوەی ئێستا بگەیەنێتە بیر و بۆچوونی مرۆڤایەتییەوە.[2]

لێرەدا دەبێ ئەوە بە یاد بێنینەوە، کە ئابۆت ئەم داوایەی شێخی نەهێنایە دی. چونکە ئابۆت خۆی دەڵێ : من رەفزم کرد کە بەڵگەیەکی لەو جۆرە بدەم بە شێخ. بەڵام نامەیەکی کورت و بە وریاییەوەم ئاراستە کرد و دوای ئەوەی گەیشتنی ئەو نامەیەم پێ‌راگەیاند، کە بۆمی نووسیبوو؛ خۆم لەوە نەبان کرد کە بڵێم: دەبێت لەوە دڵنیابێت، کە بە دڵسۆزییەوە راپۆرتی هەموو وردەکارییەکانی ئەم جەنگەی ئێستا، بۆ حکومەتی خاوەن‌شکۆ دەنێرم.[3]

شێخ عوبەیدوڵلا بەرنامەیەکی‌تری بۆ گرتنی ورمێ بەکارهێنا. بەرنامەکەش ئەوەبوو: نزیکەی (١٠٠) کەسی خۆی بگۆڕێ و بە جلوبەرگی شارییانەوە، بیاننێرێتە ماڵانی سوننییەکانی ورمێ و لە نیوەشەودا دەست بە تەقە و دەستریژ بکەن و سەرنجی دانیشتووانی قەڵا و بورج و بارەکان، بە ناوەوەی شارەوە خەریك‌بکەن و لەم هەلەدا، هێزەکانی دەرەوەی شار هەڵکوتنە سەر قولیپ و دەروازەکانی شار. بەڵام هەر زوو لە شارەوە ئەم بەرنامەیەیان پێزانی و کەوتنە پرسینەوە لەو کەسانەی لە دەرەوەی شارەوە هاتبوونە ناو شار. بەمەش ئەم کۆمەڵە دیاریکراوەی شێخ ناسران و خرانە زیندانەوە و سوننیەکانی ناوشاریشیان خستە ژێر چاودێریی.

شێخ کە بۆی دەرکەوت ئەم نەخشەیەی ئاشکرا بووە، فرمانی‌دا، هەموو سەرکردەکانی کۆکردەوە و سوێندی‌دان، کە هەر لەو رۆژەدا هەموو هێز و توانایان بۆ گرتنی شار بخەنە کار

---

[1] هەمان سە رچاوە ل ٥٥٣ ، هەروەها پاشکۆی ژمارە ٦

[2] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ٦٨

[3] هەمان سەرچاوە ، هەمان لاپەڕە

و بەمجۆرە رۆژی ١٨٨٠/١٠/٢٣، شەڕێکی‌تر دەستی‌پێکردەوە، بەڵام لەشکری شێخ لەو رۆژەدا کەوتە پەلامار و پێشڕەویی کردن. تەقەی گوللە و تۆپ دەستی‌پێکرد و هەتا لە دیوار و قولیپەکان نزیکتر دەبوونەوە، گوللەبارانیش توندتر و خەستتر دەبوو. هەردوولا شەڕی زۆر سەختیان کرد و هێزەکانی کورد بە خەنجەری رووتەوە هەڵیانکوتایە سەر سەنگەرەکان، چونکە هێرشەکەشیان بێ‌ترس و دلێرانە و لە ناکاو بوو،[1] لە سەرەتادا توانیان چەند سەنگەرێك داگیربکەن و رێی چوونە ناوشار بکەنەوە. بەڵام بەرگریکاران هێرشیان کردەوە سەر سەنگەرە لەدەست‌چووەکانیان و هێزەکانی کورد پاشەکشێیان کرد. لەم شەڕ و تێهەڵچوونەدا هەردوولا ئەوەندە لە یەکتر نزیك‌ببوونەوە، دەرەتانی تفەنگ تەقاندنیان نەمابوو، بۆیە هەردوولا بە خەنجەر و قۆناغە تفەنگ بەربوونە یەکتری.

زیانی کوژراوی هێزی کورد لەم شەڕەدا (٢/٥٠٠) کەس بوون.

٨/٢/٥: نامەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ ئیقبالدەولە

رۆژی دوایی ١٨٨٠/١٠/٢٤ز،[2] شێخ عوبەیدوڵڵا نامەیەکی بەمجۆرەی بۆ ئیقبالدەولە نووسی؛

«سەرداری سەردارانی گەورە، ئەی دۆست، ئەی میهرەبان! یەکەم ئەوەی کە لەو دۆستە میهرەبانە روون و ئاشکرایە، بنەماڵەی ئێوە لە دەمێکەوە لەگەڵ بنەماڵەی سەیید تەهای خوالێخۆشبوودا دۆست‌بوون و منیش جەنابتم زۆر خۆش‌دەوێ و ورمێ بە ماڵی خۆم دەزانم و پێم‌خۆش‌نییە هیچ کاتێ خوێنی موسڵمانان بڕژێ. چەندان جار فەرماندەکانی سپا و عەشیرەکان ویستوویانە دەستە و خەنجەر و شمشێر هەڵکوتنە سەرشار، بەڵام من نەمهێشتووە و نەمویستووە موسڵمانان بکوژرێن و تالان‌بکرێن. ئەگەر خۆڕاگریی تۆ، بۆئەومیە هێزی یارمەتیت بگاتێ، رێی یارمەتیت لێگیراوە و لە هیچ لایەکەوە یارمەتیت پێناگات. ئەگەر دوو سێ رۆژێکیش لە قەڵادا خۆ رابگرن، نان و گوللە و باروتتان تەواو دەبێ و ئەوسا بە ناچاری و لێبڕاوی، خۆبەدەستەوە دەدەن و سەر شۆڕ دەکەنەوە.

ئەگەر ئەمڕۆ خوێن بڕژێ، دوو رۆژی‌تر پەشیمان دەبیتەوە و چاك وایە کاری ئەمڕۆ نەخەیتە سبەینێ و نەبیتە هۆی دوژمنایەتی. ئەم قسانەم بە دڵ و بە گیان لێ‌وەربگرە و هیوادارم بگەیتە پلەوپایەی بەرز و تەواو».[3]

---

[1] ئەمانە قسەی خودی عەلی ئەفشارن، کە خۆی لە سەنگەری دژی ئەمانەدا شەڕی کردووە ل ٥٥٢ هەروەها پاشکۆی ژمارە ٦

[2] لە بەسەرکردنەوەی ئەو مێژووانەی ناو ئەو چەند سەرچاوەیەی رووداوەکانی ئەم شەڕانەیان گێڕاوەتەوە، هەتا رۆژی ١٨٨٠/١٠/٢٨ پشتم بە بیرەوەریی رۆژانەی ئابووت بە ستووە کە بەڕاستترم زانیوە.

٩/٢/٥: وەڵامی ئیقبالْدەوله بۆ شێخ عوبەیدوڵڵا

ئیقبالْدەوله له وەڵامی نامەی شێخدا نووسی:

«ئەی قیبلەگا! نامەی بەڕێزتان کە بە حسینعەلیدا ناردبووت، گەیشتە دەستم و تێیگەیشتم. لە بابەت سەلماندن و خۆبەدەستەوەدانی منەوە، شتێکت نووسیبوو، خۆبەدەستەوەدانی چی؟ هەموو خەڵکی وڵات و سەرکردەکان دەزانن کە لە هەموو شوێنێك لەشکری خاوەنشکۆ، هاتۆتە کوڵ و جۆش و خرۆش و ئەمرۆ و سبەینێ ورمێ دەبێتە ئۆردووگایەکی گەورە، بەڵام جەنابت بیرت لە شان و شکۆ و ئاکامی کاری خۆت نەکردۆتەوە و بەهیوای هاوڕێ بێوەفاکانت ئەم خەیاڵە خاوانە کەوتۆتە سەرت و بوویتە هۆی کوژرانی موسڵمانان.

هاوڕێکانت چاك دەناسم، سێچوار ڕۆژێك لە خزمەت جەنابتدا دەبن و کاتێ هەوا ساردی کرد و ئەو لەشکرەی ناردوویانە بگاتێ، هەرکامێکیان دەسکەوتێکیان لە ماڵی خەڵك دەبێ و دەگەڕێنەوە ماڵی خۆیان. جەنابیشت لە لایەن هەردوو دەوڵەتەوە بە تاوانبار دەناسرێیت.

چاکتر وایە ئەم خەیاڵاتە لە سەرت دەربکەیت و هەتا کاریش لە کار نەترازاوە، پاساوی ڕابووردووت بدەیتەوە.

ئێستاش ئەم قسە بێغەل و غەشانەی من وەربگرە و ئێرە بەجێبهێڵە. جگەلەمەش ئەگەر جەنابت بەهیوای داگیرکردنی ئەم وڵاتەیت، ئەوا هەمزەمیرزای نەوابی بەڕێز، کە بە لەشکری (ئەراك) و ئازەربایجانەوە ناردوویانە، گەیشتۆتە (میانە) و تەیمووریاشاخانیش بە سپای ((خۆی و ماکۆ و سەلماس))ەوە لە ((چیمەن درشکی سەلماس)) ئۆردووی خستووە. ئەگەر جەنابت دەتوانیت هەردوو لەشکرەکە ببەزێنیت، ئەوا بزانە کە ورمێ لە هەموو وڵاتەکان چاکتر لە خزمەت جەنابتدا دەبێ و ئەگەریش وا نەبێت، خۆ خاوەنشکۆ، منی نەکردۆتە وەکیلی خۆی، تا قەڵا بدەمە دەست جەنابت. ئەگەر داواش لە سەربازەکان و دانیشتووانی ورمێ بکەم، سەر بۆ جەنابت شۆڕ بکەن، لێم قبووڵ ناکەن و نایسەلمێنن. ئەگەریش شەڕی جەنابت لەگەڵ دانیشتووانی ورمێیە؛ هەتا یەك کەس لەو شارەدا بمێنێ و تا دوایین هەناسە، لەگەڵت بەشەڕ دێن. ئیتر خۆت دەزانیت و بە دوعا»

---

[٣] عەلی ئەفشار ل ٥٥٦، هەروەها پاشکۆی ژمارە ٦

شەڕی رۆژی ١٨٨٠/١٠/٢٧

کە شێخ وەڵامەکەی ئیقبالدەولە بێهیوای کرد و هەڕەشەی ئەوەیشی بیست، کە هێزی یارمەتیدەر دەگاتێ؛ رۆژی ١٨٨٠/١٠/٢٧ز، جارێکیتر هێرشی کردەوە. ئەمجارە خۆی لە پێش هێزەکانییەوە هەڵیکوتایە سەر شار و گەمارۆیدایەوە و شەڕ و تێهەڵچوون و تێکرژان دەستیپێکردەوە. هەردوولا بە خەنجەری رووتەوە هێرشیان دەبردە سەر یەکتری.

«شەڕ و تێهەڵچوونی ئەو رۆژە بە جۆرێك بوو، لە سەرووی عەقڵ و چاوەنوارییەوە بوو. هەردوولاش لەوپەری ئازایەتیدا شەڕیاندەکرد. تا لە ئەنجامدا خۆڕاگریی دانیشتووان، بووە هۆی تێشکانی هێرشکاران و تەنانەت شێخ، خۆیشی هەتا باخی سیاوەش، پاشەکشەی کرد»[1]

یەکێك لەو هۆیانەی بووە مایەی سەرنەکەوتنی هێزەکانی کورد، کەمبوونی باروت و قورقوشم بوو. بۆ دابینکردنی ئەمەش، شێخ عوبەیدوڵڵا جوولەکەیەکی شارەزای راسپارد، تا بۆ پەیداکردنی کەرەسە و پێویستی شەڕ، لە شێوەی نەناسێکدا بچێتە ناو شاری ورمێوە. بەڵام پێش ئەوەی جوولەکەکە ئەمکارە جێبەجێ بکات، لە شار دەیناسن و کارەکە ئاشکرا دەبێت.

رۆژی ١٨٨٠/١٠/٢٨ز، ئەو تێشکانەی هێزەکانی کورد، دەبێتە هەلێك بۆ دەستەیەکی هێزی بەرگری شاری ورمێ، لە شارەوە هێرش دەکەنە سەر گوندی (چوار بەخش) و پاشماوەی هێزەکانی کورد لەو گوندە دەردەپەڕێنن. لەم گیرودارەدا خێڵەکانی بڵباس و شنۆ، کە لە رێگەی سندووسەوە بۆ یارمەتی هێزەکانی شێخ دەهاتن، سەرهەنگ ئاغاخانی ئەفشار، بە (١٠٠٠) سەربازی سوارە و (٢٠٠) سەربازی پیادەوە، لە گوندی (شەیتان ئاوا)ی نێوان ورمێ و سندووسدا، هێرشی کردە سەریان و نەیهێشت ئەو هێزانە بگەنە هێزەکانی شێخ.

هەر ئەمرۆ ئابۆت کە داروباری رووداوەکان و هەلومەرجی شەڕەکان هەڵدەسەنگێنێ و چارەنووسی شەڕەکان لە چاکەی ئیقبالدەولە دەبینێ، بە چاکی دەزانێ ناوچەکە بەجێبهێڵێ و ئەمجارە بە رێگەی: ورمێ، شنۆ، سندووس و سابلاخدا، بەرەو میاندواو و تەوریز بگەڕێتەوە، کە ئەو ناوچانە، تا ئەو رۆژانە و دوو هەفتە دواتریش تا میاندواو، بەدەست هێزەکانی کوردەوە بوون و ئازاد کرابوون.

لە گەڕانەوەی ئابۆتدا، شێخ عوبەیدوڵڵا نامە و پێشمەرگەی پارێزەری داوەتێ، تا لای شێخ عەبدولقادری کوڕی، کە ئەویش (پێشتر وتمان) نزیکەی (٣٠٠) پێشمەرگەی بۆ پاراستنی داوەتێ و تا ناوچەکانی نزیك دەسەڵاتی هێزەکانی ئێران بە رێزەوە رەوانەیان کردووە.

---

[1] بنواڕە پاشکۆی ژمارە ٦

ئابۆت لە بیرەوەری ڕۆژانەی خۆیدا، سەبارەت بە شەڕەکانی ئەم هەفتەیە و بارودۆخی سابلاخ و ناوچەکە دەڵێ:

«هێرشەکە لە ١٨٨٠/١٠/٢٢زدا، دەستیپێکرد، دوژمن (مەبەستی لە کوردە) لە هەموو لایەکەوە گەمارۆی شارەکەی دابوو. بەڵام تا ٢٨ی مانگیش هیچ شتێکی ئەوتۆیان نەکرد بۆ سەر شوورەکان. کوردەکان تەنیا یەکجار تا ناو دەروازەکەی (چواربەخش - چوار باش) هاتن. بەڵام بە زیانەوە پاشەکشەیان پێکرا. لە هەمانکاتیشدا دانیشتووانەکە ویستیان تەسلیمبن، بەڵام ئیقباڵدەولە بڕیاریدا بەرگری لە شارەکە بکات.

هەڵیکم بەدەستهێنا بۆ بە هاناچوونی دانیشتووانە مەسیحی و خەڵکە شەرنەکەرەکانەوە لای شێخ؛ کە بەڵێنیدا ڕێز لە ژیان وماڵیان بگرێت. بەڵام چەندین گوندی دەشتی ورمێ تالانکرا، کە لەوە دەچوو شێخ دەستی نەبێ سەرکوتیان بکات.

کاتێ ورمێ ـ م جێهێشت، شێخ بە (٦) هەزار کەسەوە بارگەی لە خوار چیای «سین» لێدابوو. نامەیەکی بۆ کورەکەی دامێ، کە زۆر بە ڕێز و لوتفەوە پێشوازیی لێکردم.

لەشکری کوردەکان لە سابلاخ لە (١/٥٠٠) کەس زیاتر نەبوون. چونکە زۆربەی خێڵەکان بەو تالانییەی لە دەشتیمیاندواو دەستیان کەوتبوو ڕۆیشتبوونەوە بۆ ماڵەکانیان.

ناوچەکەی نێوان ڕووباری «تەتەهوو» و «جەغەتوو»، کە من پێیدا تێپەڕبووم، بە تەواوی لە لایەن کوردەکانەوە کاولکراوە و لە سەروو (٢) هەزار گوند سووتێنراوە و (١٠) هەزار کەسیش بێلانەن.

لێکمداوەتەوە، ئەوەندەی (٢) هەزار ئێرانییەك لە میاندواو کۆمەڵکوژ کرابوون و لەناو قوربانییەکاندا ژن و منداڵیان تێدابوو. هەروەها لاشەی (٣٠) ئەرمەنی و (٥٠) جوولەکە لەوێ بینرابوون. لە لایەکیتریشەوە (٩٠) ئەرمەنی، کە توانیبوویان دەرباز ببن، لە گوندی تاجرباشییەکانی ڕووس، نزیك سابلاخ سەرپەرشتی دەکران. لە (٣٣٠) کەس لە دانیشتووانی جوولەکە، تا ئێستا تەنیا (١٣) کەسیان بە زیندوویی بینراون و ژمارەیەکی زۆری ژن و منداڵی جوولەکە، لای کوردە کان بەدیلگیرابوون.

لەبەرئەوەی بە تەواوی لە ژێر ڕەحمەتی شێخعەبدولقادر دابووم، ناچاربووم ڕازیبم بە هەر ڕێکخستنێك کە بۆ گەیاندنەوەم دەیکرد بۆ ناو خەتی ئێرانییەکان. پێمی ڕاگەیاند کە (٣٠٠) سوارەی کورد، بە پاسەوانیی لەگەڵمدێن بۆ مەسافەیەکی نزیك بە کامپی ئێرانییەکان و بەوجۆرە منیش لەگەڵ ئەو هێزە گەورەیەدا سابلاخم جێهێشت.

هەمزاغای سەر خێڵی مەنگوور، عەبدوڵلاخانی زەرزا، ئیبراهیمخانی برای و زۆر سەرخێڵی ناوداریتر، لەگەڵ هێزەکەدا بوون.

بە گەیشتنمان بۆ «چلیك» سەرخێڵەکان لە پڕ شێوە مۆڵەتێکیان لە من وەرگرت و سوارە کوردەکانم لەبەرچاو ونبوون. بەڵام بە هۆی ئەو دووکەڵەچڕەی، کە دواتر لە هەموو لایەکی دەشتەکەوە دەرکەوت، ئاشکرابوو، کە خەریکی ئاگرتێبەردانی گوندەکانی ئەو نزیکانە بوون.

بە سواری وڵاخەوە بە ناو زۆر لـەو گوندانـەدا تێپـەڕیم، کـە هـەندێکیان وێرانکرابـوون. هەموو ئەو دانیشتووانەی مابوون، کۆمکردنەوە و ئەو مەترسییەم بیرهێنانەوە، کە لییان نزیـك دەبووەوە. بەم شێوەیە توانیم ژیانی نزیکەی (٣٠) ئێرانی بێدەسـەڵات ڕزگـار بکـەم و لەگـەڵ خۆمدا بیانهێنم بۆ بناو.[1]

شەڕی ڕۆژی ٣٠/١٠/١٨٨٠ز

دیسانەوە هێرش بۆ سەر ورمێ دەستی پێکردەوە. لـەم ڕۆژەدا شـەڕێکی وا قـەوما، کـەس شتێ وای بە خەیاڵدا نەهاتبوو. دەستەیەك لە پارێزەرانی ورمـێ، بـە سـەرکردایەتی حـاجی ڕەحیمخان، هەڵمەتیان بردە دەرێ و بەرەنگاری هێرشکاران بوونەوە. بەڵام کاتێ چاویـان بـە زەریای سپای شێخ کەوت، دوای سەعاتێك خۆڕاگریی، بۆ ناو قەڵا گەڕانەوە.

پاشەکشەی ئەم دەستەیە، بووە هۆی بەرزبوونـەوەی ورەی هـێزی کـورد و هێرشـەکەیان توند و خەست کرد، بەجۆرێك کە تا (باخی دڵگوشا) بەرەو شار نزیكبوونەوە.

بەڵام ئیقبالدەولە بۆئەوەی کۆبوونەوەی ئەم هێرشکارانە بڵاوە پێبکات، فرمـانیدا بـاخی دڵگوشایان تۆپباران کرد، کە ئەمکارە، زیانێکی نەدا و تـەنیا چـەند کونێکـی کـردە دیـواری باخی دڵگوشاوە، کە هێزەکانی کورد هەر لەو کونانەوە، قەڵایان بەر گوللەدا و دوو تۆپچـی و چەند کەسێك و محەمەد ئەمین بەگی (نایبی تۆپخانە)یان کوشت و هەر لەم شەڕەدا تۆپێکی دەرەوەی قەڵاکە، کە تۆپچییەکانی کوژرابوون و بێخاوەن مابوو، بۆئەوەی نەکەوێتە دەسـت هێزی کورد، بە فرمانی ئیقبالدەوله و شێخعەلـی خانی سەرتیپ، دەستەیەك هەڵمەتیان بـرد بیهێننـەوە. بـەڵام هـەموویان کەوتنـە بـەر دەسـتڕێژی هێرشـی کـورد و کـوژران. دوایـی بـە گوللەباران کردنی سپای کورد، هەلـی ئەوە ڕەخسا، تۆپەکە ببرێتەوە ناو قەڵا.

شەڕی ڕۆژی ٣١/١٠/١٨٨٠ز

درێژەکێشـانی شـەڕ، بێجگەلـەوەی ورەی خۆڕاگریـی دانیشـتووانی دادەهـــێزراند، وردەوردەش خـۆراك و پێویسـتی ژیـانی ڕۆژانـەی ناوشـاری ورمێـش کـەمتر دەبوونـەوە. ئـەو چاوەنوارییەش، کە دەبووایە هێزی یارمەتی بە خەڵکی ورمێ بگات؛ ئەمیش درێژەی کێشا و خەڵکی شار دەترسان. بۆیە ئیقبالدەوله و فەرماندەکانی بـەرگریی، بۆئـەوەی تـرس و لـەرزی دانیشتووان کەمبکەنەوە و ورەیان بەرز بکەنەوە؛ بەشێك سـەربازیان بـە نهێنـی، بـە جـل و بەرگی گۆڕدراوەوە ناردە دەروازەی «باڵو»، کە ڕووەو ڕێگەی تـەورێزە، ئـەوانیش بـە تـەپڵ و دەهـۆڵ و مۆسـیقای مـارش و بـە هـاتوهووتێکی زۆرەوە، هاتنـەوە ناوشـار و لـە گەڕەکـە جیاجیاکانی شار دامەزران.

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل ٧١ و ٧٢

ئەمکارە، سەرەرای ئەوەی خەڵکی شاری بە هاتنی یارمەتی هیوادار کرد؛ لە هەمانکاتیشدا هێزەکانی کوردیشی تووشی ترس و پەژارە کرد.

١٠/٢/٥: تەقەڵلای‌تری شێخ عوبەیدوڵلا

شێخ عوبەیدوڵلاّ بۆئەوەی بەر لە گەیشتنی هێزی یارمەتیدەر، کۆتایی بە گرتنی شار بهێنێ، هێرش و پەلاماری توندتر و خەستتری کردە سەر هەموو دەروازەکانی شار. لەم شەڕەدا عەلیسوڵتان کوڕی ئاغاخەلەج کوژرا کە فەرماندەیەکی ئازا و دلێری ناو شاری ورمێ بوو. ئەمەش بووە هۆی بەرزبوونەوەی ورەی هێزی کورد و هێرشەکەیان توندتر کرد و کوردان بە دەست و شمشێری رووتەوە لە باخی دلگوشاوە هێرشیان بردە سەر قەلاّی دیوانبەگی. بەلاّم پارێزەرانی قەلاّکە، تۆپەکانیان داگرتەوە و کەوتنە تۆپبارانی هێرشکاران، بە جۆرێك کە ژمارەیەکی زۆر لە هێزی کورد کوژران و بۆ دواوە کشانەوە.

شەڕی رۆژی ١٨٨٠/١١/١

شەڕ دەستی پێ‌کردەوە، بەشێك لە هێزەکانی کورد بە دەنگی دەهۆڵ و ئالاوە، لە باخی دلگوشاوە هێرشیان بردە سەر شار و شەڕێکی سەخت هەڵگیرسا. هێزەکانی شێخ هەر دەچوونە پێشترەوە، بەجۆرێك کە ئالاکەی شێخیان لە نزیکی خەندەقی دەوری شوورەی شار هەڵکرد. بەلاّم دیسان پاشەکشە بە هێرشی کوردان کرایەوە.

شەڕی رۆژی هەینی ١٨٨٠/١١/٢

لەم رۆژەدا شێخ عوبەیدوڵلاّ چووە گوندی «سەنگەر» و نوێژی جومعەی تێداکرد. هێزی بەرگری شار بۆئەوەی هێزەکانی کورد لە باخی دلگوشا هەڵبکەنن، بڕیاریان دا دیواری باخەکە برووخێنن. بەو هۆیەشەوە کە پێشتر نەیانتوانیبوو ئەم دیوارە بە گوللە تۆپ برووخێنن، ئیقبالدەولە میعمارەکانی شاری کۆکردەوە و فرمانی دا رەهەند و رەهۆڵ بۆ بن دیوارەکان لێدەن و بارووتیان تێبکەن و بیانتەقێننەوە. بەلاّم بەرلەوەی ئەم پلانە ئەنجام بدرێ، هەواڵەکە بە هێزەکانی شێخ گەیشت و پێش وەخت باخی دلگوشایان بەجێهێشت و دیسان لە کێوی «سیر» ئۆردوویان لێدا.

شەڕ و تێهەڵچوونەکانی ئەو چەند رۆژەی دوایی، هیچی بە لایەکدا نەخست و هێزی یارمەتیدەری دەوڵەتیش لە شار نزیك ببوونەوە.

١١/٢/٥: نامەی‌تری شێخ عوبەیدوڵلا

شێخ عوبەیدوڵلاّ چەند نامەیەکی‌تری بۆ ئیقبالدەولە ناردەوە و لە هەموویاندا داوای شار بە دەستەوەدانی لێدەکرد. ئیقبالدەولەش بۆ کات بەسەربردن، بە نەرمونیانی وەلاّمی نامەکانی دەدایەوە.

شێخ لە نامەیەکیدا داوای لە ئیقبالّدەولە دەکرد:

١- پێداویستی و خواردەمەنی هێزەکەی بۆ دابین بکات.

٢- ئیقبالّدەولە لە شار بچێتە دەرەوە، تا شەڕێکی یەکجاریی و لێبڕاوانە بکەن و چارەنووسی شاری ورمێ بە لایەکدا بخرێ.

ئیقبالّدەولەش لە وەلاّمدا بۆی نووسی:

«دابینکردنی بژێوی هێزەکانی خۆت، لەسەر خۆتە و بۆیشم نییە لە قەلاّ بێمە دەرێ. چەند رۆژێکیش سەبر بکە، تا هەمزە میرزا و تەیموور پاشاخان بگەنێ، ئەوسا وەلاّمی خۆت لە دەرەوەی شار وەردەگریتەوە»

شێخ دیسان رازی نەبوو. داوای کرد چەند کەسێك لە زانایان بچنە لای، بۆ دانووساندن. دەڵێن ئەم داخوازییەی لە خەلیفەی ئەرمەنەکانیش کردبوو.

ئیقبالّدەولە بۆئەمەش، سەرەڕای قسە و باس گۆڕینەوە لەگەڵ پارێزەرانی شار و خەلیفەی ئەرمەنییەکان، ئەم داوایەیشی گێڕایەوە.

لەم سەروبەندەدا هەواڵی ئەوەش بڵاو بووەوە، کە فەرماندەیەکی عوسمانی، بۆ سەرکوتکردنی شێخ عوبەیدوڵلاّ نزیك بۆتەوە.

شەڕی رۆژی ١٨٨٠/١١/٣ز

شێخ عوبەیدوڵلاّ کۆبوونەوەیتری بە فەرماندەکانی کرد و بڕیاریان دا دواتر (هەینی) دیسان هێرش بۆ سەر ورمێ، تازە بکەنەوە. هەموو هێزەکان بە خەنجەر و شمشێرەوە بەشداری شەڕ بکەن.

بە پێی بڕیاری رۆژی هەینی، دوای نوێژی بەیانی، لەشکری کورد هێرشی بۆ سەر شاری ورمێ دەست پێکردەوە. بەلاّم دیسان بە خەستی تۆپباران و گوللەباران کرانەوە و کۆمەڵێکی زۆریان لێ‌کوژرا. شێخ عوبەیدوڵلاّ لەم هێرشەشدا خۆی بەشداریی کردبوو. ئەویش لەگەڵ هێرشکاراندا پاشەکشەی کرد.

١٢/٢/٥: گەیشتنی هێزەکەی تەیموورپاشاخان

شەڕی رۆژی ١٨٨٠/١١/٤ز

رۆژی ٤/١١/ ١٨٨٠تەیموور پاشاخان لەگەڵ (١٠) هەزار سەربازی «خۆی و ماکۆ و سەڵماس»، لە «چەمەن درشکی»ی سەڵماسەوە بەرەو ورمێ کەوتە رێ و لە هەمان رۆژدا گەیشتە گوندی قوشچی (هەشت قۆناغەڕێی ورمێ)[1] و لەوێ ئۆردووی خست و دوای حەسانەوەی، بەرەو ورمێ کەوتە رێ.

[1] ئێستا هەر چوار کیلۆمیتر لە شاری ورمێوە دوورە.

کاتێ هەواڵی بەرێکەوتنی تەیمووریاشاخان بە شێخ عوبەیدوڵڵا گەیشت، بۆئەوەی رێ لە هاتنی بگرێ و سپاکەی تێک بشکێنێ، بە هەموو هێزەکەیەوە چووە قەڵای «ئیسماعیل ئاغا»، کە لەسەر رێی تەیموور پاشاخاندا بوو. لەم کاتەدا تەیموور پاشاخان لە «چیمن عەلی بەگلوو» ئۆردووی دامەزراندبوو. باربەرەکانی سپاکەیشی لە دەوروبەری دەلەوەڕان.

لەشکرەکەی شێخ لەبەرئەوەی شوێن و جێی شەڕەکەیان پێ لەبار نەبوو، چەند کەسێکیان کردە بەرپرسی راونان و بڵاوەپێکردنی چوارپێ و باربەرەکانی تەیموور پاشاخان و وای تێبگەیەنن، کە چەند چەتە و شرەخۆرێك دەیانەوێ ماڵاتەکە بفرێنن و بەمجۆرە بەدوای خۆیاندا بیکێشنە شوێنی حەشار و بۆسەی هێزە سەرەکییەکە و بە یەکجاریی تەفروتونای بکەن.

دوای بزواندنی باربەرەکان، تەیموور پاشاخان تا ماوەیەك شوێنیان کەوت، بەڵام کە زانی چەند هەزار سەربازێکی سپاکەی شێخ، لە حەشار و بۆسەدان، وازی لەوکارە هێنا و هێزەکەی بۆ شەڕ سازکرد و هێرشی بردە سەر قەڵای (قیزلار)، کە هێزەکانی کوردی لێ دامەزرابوون و دوای چەند سەعاتێك شەڕ، ژمارەیەکی زۆر لە هێزەکانی کورد کوژران و بەشێکیان بەدیل گیران.

دوای ئەم شەڕە، تەیموور پاشاخان لە دەرەوەی شاری ورمێ ئۆردووی دامەزراند و بۆئەوەش هەواڵی سەرکەوتنەکانی خۆی بە دارالسلطنەی تەورێز بگەیەنێت، فرمانی دا سەری دیلەکانیان بڕی و بە دیاری ناردنی بۆ تەورێز.

لە ماوەی ئەم دوو رۆژەدا، هەندێ دەستە و هێزی شرەخۆر و تاڵانکاری هێزەکانی شێخ، هێرشیان دەکردە سەر گوندەکانی دەوروبەری ورمێ و تاڵانیان دەکردن. کاتێ ئەو گوندنشینانە هاواریان دەبردە بەر تەیموور پاشاخان، کە تۆڵەیان بسێنێ؛ گوێی نەدەدانێ، چونکە تەیموور پاشاخان هەر خۆیشی دەستی بە تاڵان و بڕۆی ئەو گوندانەی سەر سنوور کرد. لەبەرئەوەی ناوبراو لەگەڵ ئیقباڵدەولەدا ناکۆکییان هەبوو، ئەم گوندانەش هی ئیقباڵدەولە بوون.

رۆژی ١٨٨٠/١١/٨ز، سێ سەعات پێش خۆرئاوا بوون، هێزەکانی کورد لە سەر کێوی «جهوودلەر» دامەزران و دەستیان بە گوولەبارانی هێزەکانی تەیموور پاشاخان کرد. هێزەکانی تەیموور پاشاخانیش لە بەرامبەردا دەستیان کردەوە و شەڕێکی سەخت لە نێوان هەردوو هێزدا دروست بوو. شێوازی تەیموورخان لەم شەڕەدا ئەوە بوو، کە هێرشی توند و خێرای دەکردە سەر سەنگەری هێزەکانی کورد و ئەوپەڕی تەقەللای دەدا لە ماوەیەکی کورتدا، ئەو سەنگەرانەیان پێ چۆڵ بکات و پاشەکشەیان پێبکات. لەم شەڕەدا نزیکەی (٥) هەزار تفەنگ و چەکی هەمەجۆرەی لێگرتن. بە گوێرەی قسەی عەلی ئەفشار لەم پاشەکشەیەدا شێخیش لەگەڵ هێزەکەدا بووە و لە ئەسپەکەی داکەوتووە و باسکی بە سەختی بریندار بووە.

١٣/٢/٥: پاشەكشەی هێزەكانی كورد لە ورمێ

بەڵام دوای كشانەوەی هێزەكانی كورد، شێخ عوبەیدوڵلا دیسان كۆی كردنەوە و ڕێكی خستنەوە و جارێكی تر نەخشەیان بۆ شەڕێكی تر كێشا. بە پێی ئەم نەخشەیە، هێزەكانی كورد هەڵیانكوتایە سەر كێوی «جهوودلەر»، كە بەسەر هێزەكانی تەیموور پاشاخان دا دەینواری،شەڕێكی سەختیان دەست پێكرد. ئەم شەڕە چەند سەعاتێك درێژەی كێشا. بەڵام هێزەكانی كورد زۆریان بۆ هات و پاشەكشەیان كرد؛ كە ئەمە ئیتر دوا پاشەكشەی هێزەكانی كورد بوو.

فەرماندەكانی لەشكری قاجاری، پێیان وایە تەیموور پاشاخان، كەمتەرخەمیی لە ڕاوانانی هێزەكانی كورددا كردووە و ئەگەر بیویستایە، دەیتوانی زیانی زۆرتر لە هێزەكانی كورد بدات؛ یان شێخ بەدیل بگرێت.[١]

دوای پاشەكشەی هێزەكانی كورد، هێزەكانی تەیموور پاشاخان كەوتنە تالاّن و بڕۆی گوندەكان و كارەساتێكی وایان كرد، وەك عەلی ئەفشار دەڵێ: «قەڵەم توانای نووسین و لێكدانەوەی ئەو شتانەی نییە. لەباتی ئەوەی لەوكارەی خۆی ناوبانگ و شانازیی و سەربڵندیی بەدەست بهێنێ، تەنیا شەرم و ڕووڕەشیی بۆ مایەوە».[٢]

---

[١] بەڵام بەگوێرەی نامەیەكی شێخ عوبەیدوڵلا و ڕۆژنامەكانی ئەو ڕۆژانەی ئەستەموول، ئەم شەڕانە پێچەوانەی گێڕانەوەی نووسەرانی عەجەم و ئەفشارە و شێخ لەو نامەیەیدا وا دەگەیەنێ كە ئەگەر مەبەستی زیانپێگەیاندن و شكاندن و كوشتوبڕی هێزەكەی تەیمووڕپاشاخانی ببوایە، دەیتوانی زۆر چاك تەفروتونای بكات.

(بنواڕە پاشكۆی ژمارە ١، بەڵگەنامەی ژمارە ٥٩٩. هەروەها: بەڵگەنامەی ژمارە ٥٧٤، بروسكەی ڕۆژی ١٨٨٠/١٢/١٥)

[٢] عەلی ئەفشار، ل ٥٦٩، هەروەها پاشكۆی ژمارە ٦

بەشی سێیەم

١- تێشكان و تەقەللای هەستانەوە

١/١: قۆناغی سێیەم: كشانەوە و ئاكام

٢/١: قۆلی موكریان:

لەشكركێشی هێزی چەكداری كورد، لە دوای نیوەی مانگی (٩ی ١٨٨٠ن)دا، بە دوو لەشكری بەرودوا دەستی پێكرد و قۆڵی سابلاخ زووتر، لە مەرگەوەڕەوە بەرەو شنۆ و سندووس و سابلاخ هاتن و لە (١٨٨٠/٩/٢٩ن)دا گەیشتنە سابلاخ و تێكڕای شنۆ، سندووس، لاجان، سەقز، بانە و ئەو ناوچانەیان بە بێ بەرگریكردن[1] ئازاد كرد و ڕۆژی دواتر: (١٨٨٠/٩/٣٠ن)، بە مەبەستی پێكهێنانی حكومەتی كوردستان، «خان باباخان»یان كردە فەرمانڕەوای سابلاخ و هاوكاتیش فرماننامەیان بۆ فەرماندارانی شارەكانی‌تری كوردستان نارد و داوای هاوكاری و پێوەندیگرتنیان لێكردن و بەردەوامیش پەیتاپەیتا سەرۆك خێڵ و ئەفسەری ناو لەشكری ئێران بە هەموو تفاقێكەوە و[2] لێشاوی جەماوەری تووڕە و داخ لە دڵ، پێوەندییان بە لەشكری ڕزگاركەرەوە دەكرد و بە پێی هەندێ سەرچاوە، ژمارەی ئەم هێزە لە نێوان (٣٠ تا ٥٠)هەزار كەسدا بووە؛ كە بالاترین ژمارەكەی، لە ڕۆژانی گرتنی میاندواودا لەوپەڕی هەڵكشاندا بووە. وەك نیشانەكان دەریدەخەن، ئامانجی پێشڕەوییكردنی ئەم لەشكرە لە سابلاخەوە بەرەو میاندواو، مەڵكەندی، دەوروبەری بورجی فەلەكیی مەراغە و بناو؛ ئازادكردن و گرتنی شاری تەوریز بووە؛ كە نشینگەی وەلیعەهد بووە.

ئەم هێزە، لە دوو هەفتەی یەكەمدا، پێشڕەویی و سەركەوتنی زۆری بەدەستهێنا. بەڵام دوای ئازادكردنی شاری میاندواو و دەوروبەری و بەشێك لە ناوچەكانی نزیك بناو و بە كۆمەڵكوشتنی دانیشتووانی ئەو ناوچانە و تالان و سووتاندنی گوند و مەزرایان؛ ئیتر دیسپلینی سەربازییانەی لەدەستدا و بەوهۆیەوە كە خێڵە بەشدارەكانی ناو لەشكرەكە، كەوتنە چنینەوەی دەسكەوت و گوێزانەوەی ئەو دەسكەوت و تالانییانە، نەتوانرا لە لایەن سەرۆك خێڵەكانیانەوە كونترۆڵ بكرێن. بەمەش:

١- لە لایەكەوە بە هۆی گواستنەوەی ئەو تالانی و دەسكەوتانەوە بۆ ناوچەكانی خۆیان، بەرەكانی شەڕ و هێرشیان چۆڵكرد و ژمارە و توانای لەشكری كورد، كەم و كەمتر بووەوە.

---

[1] لە تاریكییەوە بۆ ڕووناكی - ل ٤٤

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

٢- له لایەکی‌تریشەوە، دانیشتووانی ئەو ناوچە عەجەم‌نشینانە، لە ترسی پاراستنی گیان و ماڵ و ناوچەکانیان، کەوتنە بەرگرییەکی بە هەرەوەز و شەڕی ژیان و مردنیان دژی هێزەکانی کورد دەستپێکرد.

٣- بەرگریکردنی دانیشتووانی ئەو ناوچانەش، بووە سۆنگەی درەنگ پێشڕەویکردن و ئەنجامیش ڕاگرتنی شەپۆلی هێرش و کشانی هێزەکانی کورد، بۆ گرتن و ئازادکردنی ئەو ناوچانە و بۆ بەدیهێنانی ئامانجەکانی خۆی، لە کاتی پێویستدا و بە هاناوە هاتنی هێزی سەربازیی دەوڵەت و بەرەو دواوە گێرانەوەی هێرشی هێزەکانی کورد و بەشێنەیی پاشەکشە پێکردنی و لەدەست‌دەرهێنانەوەی ئەو ناوچانەی ئازادی کردبوون و دواتریش ڕاونانی هێزەکانی کورد بە یەکجاریی و دوای نزیکەی مانگ و نیوێك هێرش و شەڕ و کوشتاری خوێناوی، لە (١٨٨٠/١١/١٠ن)دا، لەشکرکێشی کورد بۆ ناوچەکانی موکریان و ئازەربایجان، دوایی دێت و بێئەوەی بەرنامەی ئەم هێزە، بۆ گرتن و ئازادکردنی (تەورێز) سەربگرێ؛ ناچاردەکرێ بۆ پاشەکشەی یەکجاریی و دەرپەڕاندنی لە سنووری ئێرانەوە بۆ مەرگەوەڕ و ناو قەڵەمڕەوی تورکیا.

٣/١: قۆڵی ورمێ:

لە گەرمەی هێرش و پەلامار و شەڕ و تێهەڵچوونەکانی قۆڵی سابلاخ - ئازەربایجاندا، شێخ عوبەیدوڵڵا بە پێویستی زانی بەرەیەکی‌تری ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ هێزەکانی دەوڵەتی ئێراندا دروست‌بکات، بۆئەوەی:

١- بەرەنگاریی و دژە هێرش و پەلاماری هێزەکانی ئێران، بۆ سەر هێزەکانی کورد، لە قۆڵی ئازەربایجان کەمتر بکاتەوە و هەندێك لەو هێزانەی لەو قۆڵەوە بە هەرەوەز پەلاماری هێزەکانی کورد دەدەن، سەرنجیان بۆ قۆڵی ورمێ بچێ و هەندێك لەو هێزانەی بۆ بنێرن. بەمەش ڕێگە لەبەردەم لەشکرکێشی هێزەکانی کورد، ڕووەو قووڵایی ئازەربایجان و گرتنی شاری تەورێز ئاسانتر و خێراتر بکات.

٢- گرتنی شاری ورمێ دەستەبەر بکات، کە شارێکی گرنگ و ستراتیژی و بنکەیەکی فراوان و بەهێزی بەرەکانی پشتەوەی ئازادکردنی ئازەربایجان دەبێت.

٣- لە هەمان‌کاتیشدا ببێتە پێگەیەکی دڵنیا، بۆ گریمانی تێشکانی هێزەکانی کورد و کشانەوەی ئەو هێزانە، بەرەو دواوە و بەرەو ناوچەکانی پێشوویان لە مەرگەوەڕ و تەرگەوەڕ.

لەبەرئەمانە، شێخ عوبەیدوڵڵا لە (١٨٨٠/١٠/١٤ن)دا، لە پێش خۆیەوە هێزێکی بە سەرکردایەتی خەلیفە سەیید محەمەد سەعید و خەلیفە محەمەد ئەمین نارد، تا ئەو هێزەی ئێران سەرقاڵ بکات، کە بە فەرماندەیی ئیقباڵدەولەی حاکمی ورمێ، پارێزگاری ورمێ دەکەن و هەلی گرتن و ئازادکردنی ورمێ لە بەردەم هێزی دووەمدا ئاسان بکەن، کە دواتر و لە دوو قۆڵەوە خودی شێخ عوبەیدوڵڵا و شێخ محەمەد سدیقی کوڕی، لە

(٢٠/١٠/١٨٨٠ز)دا، سەرکردایەتیان کرد و بە هەر (٣) هێزەکە دەبوونــە (١٢) هەزارکــەس، ئابلۆقەی ورمێ بدەن و بیگرن.

بەمجۆرە، هێرش و پەلامار لە (٢٠/١٠/١٨٨٠ز)دا، دەستیپێکرد و بۆ ماوەی (٢٢) ڕۆژ، واتە: تا (١٢/١١/١٨٨٠ز) شەڕ و کوشتاری زۆر، لە هەردوولا بەتایبەتیش لە هێزەکانی کورد زۆر کرا و ئاکامیش شاری ورمێ نەگیرا.

بەواتا: سەرومڕی لەشکرکێشی و هێرش و پەلاماری هێزەکانی کورد، بۆ سەر ناوچەکانی ئازەربایجانی خۆرهەڵات (تەورێز) و ئازەربایجــانی خۆرئــاوا (ورمــێ)؛ بــە هــەمووی مــاوەی مانگونیوێکی خایاند و دوای شەڕ و کوشتاری زۆر لە هەردوولا، هەردوو هێزەکەی کورد، لــە قۆڵــی سابلاغ و ورمێ، ناچار بە پاشەکشە دەکرێن و ئــەم دوو هــێزە بــەرودوا، بــە ناوچــەی مەرگەوەڕ و تەرگەوەڕ و برادۆستــدا دەگەڕێنــەوە ناوچــەی هــەکاری و شــەمزینان و دواییــتر گیرسانەوەیان لە (نەهری)؛ کە ئەگەر هۆیەکانی نەگرتنی هەردوو شاری تەورێز و ورمێ، لــە چەند خاڵێکدا کۆبکەینەوە، دەبێتە ئەم هۆیانە:

١- لە هەردوو قۆڵــی سابلاغ و ورمێ، هێزەکانی کورد بە گوێــرەی بەرنامــە و ڕێنوێنــی شــێخ عوبــەیدوڵلا ، بــۆ خۆپاراســتن لــە شــەڕ و خوێنڕشــتن و بــە ئاشــتی جێبــەجێکردنی داخوازییــەکانی کــورد؛ دەستپێشــکەریی ئاشــتییانەیان کــرد و داوایــان لــە بەرپرســان و دانیشتووانی هەردوو شاری (بناو) و (ورمێ) کرد، شارەکانیان بدەنە دەست. کە بەم کــارەش دانیشتووان و بەرپرسانی ئەو شارانە، کەوتنە خۆئامادەکردن و قایمکردنی سەنگەر و مەتەرێز و بەرگری و بەتایبەتی شاری ورمێ، سەرەڕای خۆقایمکردن و بەرگریی، فێڵێکی گەورەیان لە شێخ عوبەیدوڵلا کرد و ماوەی چەند ڕۆژێك ماتڵیانکرد؛ تا هێزی ســەربازیی و یارمــەتیدەری دەوڵەتیان بە هاناوە بێت.

٢- ئــەو تــالان و بــە کۆمەڵکوژییــەی هێزەکــانی کــورد (بــەگوێرەی بەڵگەنامــەکانی بەردەست کە زۆرتر عەجەم و ئەفشار نووسیویانە) لە سەرەتای هێرشیاندا، لە قۆڵــی سابلاغ و میاندواو، بەرامبەر گوندنشین و مەزرا و گوندەکانی عەجەمیان کرد، بــووە مایــەی تــرس و تۆقاندنی دانیشتووانی ورمێ، تا فەرمانڕەوایان و بەرپرسانی ئەو شار و ناوچانە، پڕۆپاگندەی ترسناك و تۆقێنەری پێوە بکــەن و خــەڵکی بــۆ شــەڕی ژیــان و مــردن هــان بــدەن و بــەرگری سەخت و دڵسۆزانە بکەن و شاری بناو و ورمێ بەدەستەوە نەدەن.

٣- نــاڕێکوپێکیی و بێشــیرازەیی هــێزە مەشــقنەدیتە و نەشــارەزاکانی کــورد، لــە زانستەکانی سەربازیی و تاکتیکەکانی جەنگیدا، کە نەیتوانی هیچ شێوە شەڕێکی پارتیزانی و درێژخایەن لەگەڵ لەشکری ئێراندا بکات. بۆیە هەروەك لە ماوەیەکی کورتدا ئەو چەند شار و ناوچانەی لە قۆڵی موکریان و ئازەربایجان، ئازادی کردبوون و بەدەستخۆیەوە بوون؛ بە هەمان شێوە، لە ماوەیەکی کورتیشدا لێیسەندرایەوە و بەجێیهێشتن.

٤- هەندێ لەو سەرۆك خێڵ و ئێلانەی لە سەرەتای ڕاپەڕینەکەدا بەشداربوون؛ بە نهێنی، یان بە ئاشکرا، بە هۆی دەسکەوت و تالانییەوە، یان لە ترساندا، یان لەبەر دەوڵەتخوازیی؛ ورەیان بەردا و ڕیزی ڕاپەڕینیان جێهێشت و هەندێکیتریشیان هەر لە سەرەتا و لە بنەوە، پێوەندی توندوتۆڵیان لەگەڵ سەرانی لەشکری ئێراندا بووە و پیلانیان دژی گێراوە و لە گەرمەی ڕاپەڕینەکەشدا، کەسانی وەك: محەمەدئاغای مامش و قادرئاغا و گولاوی ئاغای دێبوکری؛ چوونە پاڵ لەشکری ئێران و پشتی خەڵکانیتریان سارد کردەوە و بوونە چاولێکەریی بۆ زۆربەی خێڵەکانی موکریان، کە لە کاتی دەرکەوتنی بەراییەکانی هێزی دەوڵەتی ئێراندا، هەڵبقۆزنەوە و خۆیان بەدەست لەشکری ئێرانەوە بدەن.

لەبەرئەمانە، ئەوکاتەی لەشکری کورد لە قۆڵی ورمێوە و بەسەرکردایەتی خودی شێخ عوبەیدوڵلا لە (٢٠/١٠/١٨٨٠ز)دا کە دەیویست قورسایی هێزی ئێران، لەبەرەکانی قۆڵی موکریان و دەوربەری میاندواو و بناو، لەسەر هێزەکانی کورد کەمتر بکاتەوە و بەرەیەکی تازەتر لە بەرامبەر هێزەکانی دەوڵەتی ئێراندا دروستبکات؛ هەلومەرج کەوتبووە درەنگ و شەڕکەرانی هێزەکەی کورد لە قۆڵی موکریان، بەرەو بڵاوەپێکردن و چۆڵکردنی بەرەکانی جەنگ دەچوون. تەنانەت ئەو بەرە تازەیەش کە شێخ عوبەیدوڵلا لە قۆڵی ورمێ دایمەزراند (بە پێچەوانەی ناوچەی موکریانەوە) بە پیرەوەچوونی جەماوەر و گوندنشینەکانی ئەو ناوچانەی کەمتر بە خۆیەوە بینی. بۆیە هەستدەکەین لەم بەرە تازەیەی ورمێدا، خودی شێخ عوبەیدوڵلا پەلەی ئەوەیەتی چارەنووسی ئەم بەرەیە زووتر بە لایەکدا بخات و هەموو هەوڵیشی ئەوەیە هاوولاتیان و شەڕنەکەرانی شاری ورمێ (بە مەسیحییەکانیشەوە)، پریشکی جەنگەکە نەیانگرێتەوە... ئەگینا وەك شێخ عوبەیدوڵلا دواتر لە نامەیەکدا باسی دەکات؛ هەموو هەوڵی بۆئەوەیە، بە بێخوێنڕشتنی هاوولاتیان، دەست بە سەر ورمێدا بگرێت.[1]

لە کاتێدا سەرلەبەری عەجەمەکانی ناوشاری ورمێ و دەوروبەری، بە دڵ و بە گیان و پێش بە هاناوە چوونی هێزەکانی دەوڵەتیش، شەڕی هێزەکانی کوردیان کرد و بە هەموو شێوەیەك دەیانویست جەنگەکە بکەنە جەنگێکی مەزهەبیی نێوان شیعە و سوننی و شەقڵێکی فاناتیزمی پێبدەن... ئاکامیش هەر بەم ڕێگەیە توانییان هەموو ناوچە عەجەمنشینەکانی ئازەربایجان و ورمێیان لێبورووژێنن و هەتا هێزی یارمەتیدەری دەوڵەتیان بە هاناوە دێت، هێزەکانی کورد بە شەڕی خۆیان و لابەلاوە خەریكبکەن و بپسێنن.

٥- نەتەنینەوەی ڕاپەڕینی کورد بۆ ناوچەکانی سنە و کرماشان و هەورامان، کە بەشێکی فراوان و گرنگی کوردستان بوون.

بەمجۆرە، بەرنامەی ئازادکردنی کوردستانی بندەستی قاجاری، بە تێشکان دوایی هات و لەشکری کورد بە بێئەوەی بتوانێ شارێکی گەورە و ستراتیژی ئازاد بکات، هێزەکانی

---

[1] بنوارە پاشکۆی ژمارە (١)، بەڵگەنامەی ژمارە ٥٩٩

هەردووقۆڵەکەی لەشکری کورد، بە بێبەرنامە و شیرازە و بە ناڕێکوپێکیی بڵاوەیان لێکرد و سەرەتا شێخ عەبدولقادر لە ناوەڕاستی مانگی تشرینی دووەم بە دواوە، پاشماوەی هێزەکەی لە بنارەکانی مەرگەوەڕ و داڵانپەڕ ڕاگرت و هەمزاغای مەنگوڕیش (سوپاسالاری قۆڵی موکریان و ئازەربایجان)، هاوکات بە لایەکیتردا لە قەندیل چوو بەودیودا و ئەویش وەك تێکڕای سەرۆكخێڵەکانیتری ئێران، بەهیوای ئەوەبوو لێبووردنی گشتی بۆ دەربچێ و خۆی بەدەست هێزەکانی دەوڵەتی ئێرانەوە بدات!

دوابەدوای ئەمانیش هێزەکەی قۆڵی ورمێ، بە سەرکردایەتی شێخ عوبەیدوڵڵا و شێخ سدیقی کوڕی، لە دوای نیوەی دووەمی مانگی تشرینی دووەمدا، بەرەو مەرگەوەڕ و دواتر بە برادۆستدا، بەرەو هەکاری و نەهری گەڕانەوە.

٤/١: بەرپەرچ و کاردانەوەی سەربازییانەی دەوڵەتی ئێران:

وەك لە دوتوێی زانیارییەکانی ناو بەڵگەنامەکاندا دەردەکەوێ، سەرجەمی ئاماری هێزەکانی دەوڵەتی ئێران، کە لە سەرکوتکردن و دامرکاندنەوە و دەرپەڕاندنی ئەم ڕاپەڕینەدا بەشدارییان کردووە؛ بە هێزی گەورەی میلیشیا و خێڵە ئازەری و کوردەکانیشەوە، دەگەیشتە (٢٠ تا ٣٠) هەزار کەس و ئەم هێزەشی بە دژوارییی و لە چەندین جێگەی جیاجیا و لە یەکتر دوورەوە کۆکردەوە.[١] لە کاتێکدا ئێران دەوڵەتێکی دێرینە و دامەزراو بوو؛ کە لە دەمێکەوە خاوەنی لەشکر و قشوونی مەشق پێکراوی چەندان جەنگی ڕووسی – ئێرانی؛ تورکی – ئێرانی دیبوو. بەتایبەتیش لە دوا جەنگی ڕووسی – ئێرانیدا، کە عەبباس میرزای کوڕی فەتحعەلیشا، سەرکردایەتی دەکرد، بۆی دەرکەوت جەنگکردن لەگەڵ دەوڵەتێکی ئەوروپایی وەك ڕووسیادا «بە بێفێربوونی زانستی جەنگ و چەك و مەشقی نوێی ئەوروپایی، کارێکی دژوارە. ناپلیۆن دەستەیەك ئەفسەری فەرانسەیی بۆ ڕێکخستنەوە و مەشقپێکردنی قشوونی ئێران بۆ ناردن. ئینگلیسیش بۆئەوەی نفووزی فەرانسە بۆ ناوچەکە نەتەنێتەوە و تەشەنە نەکات، کارێکی وایکرد لەباتی ئەفسەرانی فەرانسەیی، ئەفسەرانی ئینگلیسی بچنە ناو قشوونی ئێرانەوە. بە پێی سارد و گەرمیی پێوەندییەکانی دەرباری قاجار، لەگەڵ دەوڵەتانی ئەوروپایی؛ ئەفسەرانی ئینگلیسی، فەرەنسی، مەجارستانی، ڕووسی، ئوتریشی هاتبوون بۆ ئێران، بۆ ڕێکخستنەوەی قشوونی ئێران لە سەر شێوەی سپاگەلی ئەوروپایی»[٢]

لە دوا چارەکی سەدەی (١٩)دا، هێزە چەکدارەکانی ئێران (٣) جۆر بوون:

١- سوارەی میلیشیا، کە پێکهاتبوو لە هێزی تیرە و خێڵی شوێنە جیاوازەکانی ئێران، بە سەرکردایەتی سەرۆکەکانی خۆیان کۆدەکرانەوە.

٢- قشوونی ئێران لە سوارە، پیادە، تۆپخانە، کە بە لاساییکردنەوەی سپاکانی ئەوروپا ڕێکخرابوون، مەشق پێکراو و چەکدار کرابوون.

٣- هێزێکیتری شێوە نیزامیی تفەنگدار، کە بۆ پاراستنی سەر و سامانی کاربەدەستان لە خەڵکی ناوشارەکان پێکهاتبوو.

قشوونی ئێران دەبوو لە نزیکەی (١٠٠) هەنگ پێكبێت. هەر هەنگێکیش دەبوو (٨٠٠ تا ١٠٠٠) کەس بێت. بەڵام لە ڕاستیدا وەکو کرزن دەڵێ لە (٦٠٠ تا ٧٠٠) کەس پێکدەهاتن.

---

[١] وردەکارییەکانی سەرجەمی ئامار و پێکهاتەی قشوونی بەشداربووی دەوڵەتی ئێران لە ڕاپەڕینەکەدا، لە بەڵگەنامە و پاشکۆکانی ئەم کتێبەدان.

[٢] کرزن – ل ٧٤٦

ئەو شوێنانەی ئەم هەنگانەیان لێدادەمەزرێنرا، بریتی بوون لە: ٢٦ هەنگ لە ئازەربایجان، ١٢ هەنگ لە خۆراسان، ٧ هەنگ لە مازەندەران، ١٠ هەنگ لە گیلان، ٥ هەنگ لە ئەسفەهان، ٥ هەنگ لە خەمسە، ٤ هەنگ لە دەماوەند، ٣ هەنگ لە قەزوین، ٤ هەنگ لە کرماشان، ٦ هەنگ لە کەزاز و زاهان، ٤ هەنگ لە هەمەدان، ٢ هەنگ لە لۆرستان، لە هەرکام لەم شوێنانەش هەنگێك: گەرووس، گوڵپایەگان، مەلایەر، نەهاوەند، کوردستان.

ناوەندی سەربازگەکانی قشوون لەمشوێنانە دامەزرابوون: تەورێز، تاران، میاندواو، ئەردەبیل، سابلاخ، مەشهەد، سەرەخس، ئوستراباد، نەسرەتئاباد، قاین، ئەنزەلی، ئەسفەهان، موحەممەرە، کەلات، بووشەهر، بەندەرعەبباس، شیراز، سنووری بەلووچستان، سنووری کوردستان، سنووری رووسیا.[1]

دەسگاگەلی ئێرانی، لە ساڵنامەی رەسمی خۆیاندا، تێکڕای هێزی چەکداری ئێرانیان بە (٢٠٠) هەزار کەس داناوە. لەوانە (١٥٠) هەزار نیزامی و (٥٠) هەزار میلیشیا. بەلام کرزن ئەم ژمارە گەورەیە، بە خۆ هەڵکێشانێکی ناڕاستی دەسگاکانی ئێران دادەنێ، چونکە خۆی هێزەکانی ئێران (ئەوەی کە بە کردەوە لە ریزی قشووندا بوون)، بە (٣٠) هەزار کەس دەقەبڵێنێ.[2]

لە چەکی قورسیشدا تۆپخانەی ئێران، خاوەنی ١٦٤ تۆپی باش و بێکەڵکی جۆراوجۆر بووە. بۆ پێگەیاندنی ئەفسەریش لە سەر شێوازی فەرەنسی «کولێژی سەڵتەنەتی» هەموو ساڵێ چەندین ئەفسەری پەروەردە دەکرد.[3]

لە راستیشدا تێکڕای ئەو هێزانەی بۆ بەرگری و دامرکاندنەوەی راپەرینەکەی کورد، لە چەندان جێگەی دوور و جیاجیاوە بۆیان کۆکرایەوە، هەر نزیکەی (٢٠ تا ٣٠) هەزار کەس دەبوون. لەم ژمارەیەش نزیکەی (٢٠) هەزار کەسیان لە کۆتایی مانگی (١١– تشرینی دووەمی ١٨٨٠ز)دا لە ناوچەی بناو و میاندواو بۆ پێشگریی لە پێشڕەویی لەشکری کورد، بەرەو تەورێز کۆکردبووەوە.[4]

بەلام لە سەرەتای هێرشی هێزەکانی کورددا بۆ سەر میاندواو و گرتنی میاندواو و هەڵاتنی هێزی بەرگریی و عەلیخانی حاکمی مەراغە و یارانی، موزەفەرەدین میرزای وەلیعەهد، لە تەورێزەوە بڕیاردەدات «مستەفا قولیخانی ئیعتیمادسەڵتەنە»ی سەرۆکی

[1] کرزن – ل ٧٦٢. هەروەها: ساڵح محەمەدئەمین – ل ١٦٨–١٦٩

[2] هەمان سەرچاوە – ل ٧٤٩–٨٤٨و ٨٦٣

[3] هەمان سەرچاوە ، هەمان لاپەرە

[4] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ٧٢

لەشکری ئازەربایجان، بکرێتە سەرۆکی گشتی لەشکر و لەگەڵ هێزێکی (٣) هەزار سەرباز و (٣) عەرادە تۆپ و جبەخانەدا بەرەو بناو بەرێبکەوێ، کە پێشتریش هێزیتری لێبوو.

دواتریش کە هەمان هەواڵ بە پایتەخت و دەرباری قاجار و خودی ناسرەدین‌شا دەگات، بریار دەدەن «حشمت‌الدولەی هەمزەمیرزا»ی مامی ناسرەدین‌شا بکرێتە سوپاسالار و بە هێزێکەوە لە تارانەوە بە رێگەی بیجاڕدا بگاتە ناوچەی راپەرینەکە. ئەم هێزە بریتی بوو لە (٤)هەزار سەرباز، لەگەڵ (٥) ئەفسەری نەمسایی و (١٢٠٠) سەربازی ئێرانی، کە ئەفسەرانی نەمسایی رایانهێنابوون،[1] ناوبراو پێشتر ئەرکی دامرکاندنەوەی یاخیبوونی خێڵە تورکمانەکانی پێسپێردرابوو. بەڵام هەمزەمیرزا، کە بە هێزێکەوە بەرەو کوردستان دەچوو، بەرلەوەی فریای دامرکاندنەوەی راپەرینەکە بکەوێت، رۆژی ١٨٨٠/١١/٧ز، بە دەمرێوە لە نزیك «سایین‌قەلا» نەخۆش دەکەوێ و دەمرێ و «میرزا حسین‌خان»ی موشیردەولە، لە جێی دەکەنە سوپاسالار، کە ناوبراو لەوکاتەدا دەستی لە کار کێشرابووەوە و کرابووە فەرمانڕەوای «قەزوین». هێزێکی‌تریش لە هەمەدان و گەڕووسەوە بە فەرماندەیی «حەسەن‌عەلی‌خانی گەڕووس– وەزیری فەوائید»، بریتی بوو لە (٢) فەوج و (٧٠٠) میلیشیا، فرمانی پێدەکرێ بگاتە مەراغە و پێوەندی بە هێزەکەی ئیعتیمادسەڵتەنەوە بکات.[2]

بەڵام هەر هەڵبژاردنی گەورە پیاوێکی بە ئەزموونی وەك «میرزا حسین خان»ی ئەوروپا دیتە و باڵوێزی پێشووتری ئێران لە بابیعالی و وەزیری کاروباری دەرەوەی ماوەیەکی ئێران و سەردەمێکیش سەرۆك وەزیرانی ئێران و بەشداریکردنی ئەو هەموو سەرکردە و ژمارە زۆرە سپاییەی ئێران، بۆ ئامانجی سەرکوت و دامرکاندنەوەی راپەرینی کورد؛ دەری‌دەخات کە ناسرەدین‌شا، تا چ ئەندازەیەك ئەم راپەرینەی بەلاوە گەورە و ترسناك و مایەی پەژارە و پەرەسەندن و درێژەکێشانی بووە.

بۆیە بە هەمان ئەندازەی گەورەیی و مەترسیی ئەم راپەرینە، فەرماننامەی بە پەلەی بۆ سەرکوت و دامرکاندنەوەی راپەرینەکە، بە خەتی خۆی، بۆ «میرزا حسین‌خان» بەوجۆرە نووسیوە، کە «بە گەیشتنی ئەم فرمانە، بە وتەی خەڵکی رەشۆکیی: ئەگەر ئاویشت بە دەستەوەیە، مەیخۆرەوە و بگەرە ئازەربایجان و بە یاریدەی خوا، بە پەلە، پشێویی ئەوێ چارە بکرێ و... هەر کە گەیشتیتە ئەوێ، چارەیەکی گورج و بنبریان بۆ ببینەوە...»[3]

میرزا حسەین‌خانی سوپاسالاریش بە شوێن ئەو هێزانەدا گەیشتە ناوچەی سابلاخ، کە لە تاران و تەورێز و ئەراك و هەمەدان و گەڕووسەوە، پێشتر گەیشتبوونە بناو و میاندواو.

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ٧٩ ، نامەی ژمارە ٦١

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان نامە

[3] ابراهیم صفائی – ل ٩–١٢.

ئەم هێزانەش دوای راگرتن و پاشەکشەپێکردنی هێزەکانی کورد و شوێنکەوتنیان بەرەو سابلاخ و دواتریش (پاش ئەوەی شێخ عەبدولقادر و هەمزاغای مەنگوور، لە ١٠/١١/١٨٨٠دا، سابلاخیان جێهێشت)؛ ئەم هێزانەی دەوڵەتی ئێران بە دەم هاتنیانەوە بەرەو سابلاخ، کەوتنە کوشتنی بە کۆمەڵ و سزادانی خەڵکی ناوچەکە و تالان و ئاگرتێبەردانی گوند و مەزرا و زەوتکردنی مەڕ و مالات و سامانی خەڵکی و خەڵکەکەش هەرکەس بۆیکرا، خۆی لە دەستیان رزگار بکات؛ بە ژن و منداڵ و مالاتەوە، بە هەزاران و دەیانهەزار، خۆیان لە ناوچە کوێستانی و شوێنە قایمەکاندا حەشاردا.

هاوکات تەیموور پاشاخانیش لە قۆڵی ورمێ بە هێزێکی (١٠)هەزار سەرباز و (٦) عەرادە تۆپ و هێزێکی زیادەش، کە بریتی بوو لە فەوجێکی پیادە و (٣٠٠) سوارە و تۆپێکی (٩) رەتڵی،[1] بەرەو ورمێ هات و هەمان کارەساتی بە کۆمەڵ کوشتن و برین و تالان و سزادانی گوندنشینە کوردەکانی ناوچەی ورمێی دەستپێکردبوو؛ بەجۆرێك کە هەموو نووسەرانی ئەفشار و عەجەم و بەڵگەکانی قاجاری (کە لە پاشکۆی ئەم کتێبەدان)، ئەوە دەسەلمێنن کە هێزەکانی ئێران، لە هەردوو قۆڵی موکریان و لاجان و شنۆ و ورمێ و مەرگەوەڕ، کارێکیان کردووە، لە مێژووی ئەو ناوچانەدا نموونە و پێشینەیان نەبووە.

بەڵام دوای گەیشتنی میرزا حسینخانی سوپاسالار بۆ ناوچەکە (هەرچەند درەنگیش گەیشت)، ئەو شالاوی کوشتن و برین و تالان و تۆقاندن و سزادانە بە کۆمەڵە راگیرا و دڵنەوایی خەڵکیش کرا.

ئەم هێزانەی موکریان، رۆژی دووشەممە: ٢٢/١١/١٨٨٠ز، هەموویان بە ئامادەبوونی میرزاحسینخانی سوپاسالار لە گوندی قەرەقشلاغی نزیك سابلاخ یەکدەگرنەوە و رۆژی سێشەممە: ٢٣/١١/١٨٨٠، لە کۆبوونەوەیەکی سەربازییانەدا لە قەرەقشلاغ، بڕیاردرا لەو هێزە گەورەیە؛ دوو هێزی گەورە پێكبێت و بە دوو قۆڵدا بچن بۆ شوێنکەوتنی هێزەکانی شێخ عەبدولقادر لە قۆڵی مەرگەوەڕ و هێزەکانی هەمزاغای مەنگووڕ لە ناوچەی لاجان؛ کە هێزێکیان بە سەرکردایەتی حیسامولملك بۆ قۆڵی مەرگەوەڕ و ئەویتریان بە سەرکردایەتی حەسەنعەلیخانی گەڕووس، بۆ ناوچەی لاجان پێکهات، ئەوەیشی کە لە لەشکرەکە دەمێنێتەوە، بگوێزرێتەوە بۆ سندووس (نێوان سابلاخ و شنۆ).

هێزەکەی حەسەنعەلیخانی گەڕووس بریتی بوون لە: (٤) فەوج، بە فەرماندەیی عەزیزخانی سەرتیپ، عەلیڕەزاخانی سەرهەنگی تۆپخانە بە (٤) تۆپ و سوارەی قەرەپەپاغ بەسەرکردایەتی حەسەنعەلیخان و (٢٠٠) کەس و دوێرن و ئێرانلوو و سوارەی بەختیاری و سوارەی یورتچی و فەوجی قەهرەمانیە و حەوتەمی شوقاقی، فەوجێکی ژەنراڵ حەسەنعەلیخان.

[1] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ٨٩، هاوپێچی (٧)ی نامەی ژمارە ٦١

هێزەکەی حیسامولمولکیش بریتیبوو لە: (٥) فەوج، (٨) عەرادە تۆپی نەمسایی لەگەڵ کاپتن (واگنر) و مسیۆ (بارون)ی نەمسایی و (١٥٠٠) سوارە.

ئەم هێزە، رۆژی (١٨٨٠/١١/٢٤ز) بەرەو سندووس و شنۆ بەرێکەوت و رۆژی (١٨٨٠/١١/٢٨ز) گەیشتە شنۆ و (٢) رۆژ لەوێ مایەوە دوایی بەرەو مەرگەوەڕ چوو.

دوابەدوای ئەمانیش تەیمووریاشاخان و هێزەکەی، لە قوڵی ورمێوە خۆیان گەیاندە مەحاڵی مەرگەوەڕ و ئەم دوو هێزە ماوەی (١٠) رۆژ لە مەرگەوەڕ مانەوە. بەڵام لەبەرئەوەی ناوچەکە لە ترساندا چۆڵکرابوو، بەفرێکی زۆریشی لێباریبوو، بە کەڵکی ئەوە نەدەهات تێیدا بمێننەوە؛ بۆیە گەڕانەوە. لە گەڕانەوەشدا بەو هێزە گەیشتن، کە خودی سوپاسالار سەرکردایەتی دەکرد و یەکسەر لە سابلاخەوە هاتبوون.

دوای چەند رۆژێك فرمان بە حیسامولمولك کرا بچێت بۆ «خۆی»، بەڵام بە دەمڕێوە دەبن، کە فرمانیان پێدەگات بگەڕێنەوە بۆ ورمێ و زستان لەوێ دەمێننەوە. لە زستاندا شێخ سدیقی کوری شێخ عوبەیدوڵڵا ، چەندجارێك هەواڵی نارد و داوای بەخشین و لێبووردنی کرد؛ بەڵام داواکەیان پەسەند نەکرد.

لە هەفتەی یەکەمی مانگی حوزەیران (ژوئین)ی ١٨٨١دا ئیعتیمادسەڵتەنە و هێزەکەیشی گەیشتنە ورمێ. دوای هاتنیان حیسامولمولك لەگەڵ فەوجەکانی سێقۆڵیی عاشقلو و (١٠٠) سوار و دەستەیەك مۆسیقاژەن و (٦) عەرادەتۆپ، بە سەرهەنگیی عەلیرەزاخانی گەرووسی، بەرەو لاجان چوون.

(١٠) رۆژ دوای بەڕێکەوتنی ئۆردووی لاجان، ئیعتیمادسەڵتەنەش لەگەڵ نصرالملك و فەوجەکانی قەزوین و فەوجێکی ئەفشار و سوارەی رەحیمخان و فەرۆخخانی چەلبیانلوو، بە (٦) عەرادە تۆپەوە بەرەو مەرگەوەڕ چوون.

ئەم دوو هێزەی لاجان و مەرگەوەڕ، تا کۆتایی مانگی حوزەیران لەو ناوچانەدا مانەوە. بەڵام دوای ئەوە بە هۆی ئەوەی کە:

١- لە سەرەتای مانگی حوزەیرانی ١٨٨٠دا، شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ ئەستەموول دەبرێ و بەدەست بەسەریی دەیهێڵنەوە.

٢- لە رۆژی (١٨٨١/٧/٣٠ز)دا، هەمزاغای مەنگوور و هاورێکانی لە سابلاخ، بەهیوای لێبووردنی گشتی، دەکەونە فێڵ و تەڵەکەی پەیمانی حەسەنعەلیخان (میرزا نیزامی گەرووس)ەوە و دەکوژرێن.

ئیتر مانەوەی ئەم هێزانە، بە پێویست نازانرێ و بەرەو شوێنەکانی پێشووی خۆیان دەگەڕێنەوە.

بەم پێیە، هاتنی ئەم هێزانە بۆ ئەم ناوچانەی سەرسنوور و مانەوەیان تێیدا بۆ ماوەی نزیکەی (٩) مانگ، هەر لە بنەڕەتدا بۆ راماڵین و کێومالی هێزەکانی کورد بوو، کە لە ناوچە راپەڕیوەکانەوە، بەرەو لاجان، مەرگەوەڕ، تەرگەوەڕ، برادۆست و هەکاری کشابوونەوە و

دواییش بۆ ڕێگریی بوو لە گریمانی سەرهەڵدانەوەی ڕاپەڕینی کورد، کە مەترسیی لەشکرکێشیی دووبارەی شێخ عوبەیدوڵڵایان دەکرد. چونکە بە درێژایی ئەو چەند مانگەی هێزەکانی لەشکری کورد، کشابوونەوە نەهری؛ تەقەللای هەمەلایەنەی شێخ عوبەیدوڵڵا، بۆ ژیاندنەوەی ڕاپەڕینێکی نوێ، بێپسانەوە بووە... بەڵام دوای گرتن و بردنی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ ئەستەموول، ئیتر مەترسییی سەرهەڵدانەوەی ڕاپەڕینی کورد خاو بووەوە و پێویستی مانەوەی ئەو هێزانەش لەو ناوچانەدا کەم بووەوە؛ چونکە ئەرکێکی زۆر گرانی دەخستە سەر دارایی دەوڵەتی ئێران.

ناسرەدینشا و دەربـاری قاجـاری، پێبـەپێی کـاری لەشکرکێشـیی بـۆ سـەرکوت و لەناوبردنی راپەرینەکە، هاوکـات بـە پەلـە و بـە هەڵپـە، کەوتنـە تەقـەلای هەمەلایەنـە و بەربڵاو بۆ گەمارۆدانی سیاسی و دیپلۆماسی و جەنگیی راپەرینەکە.

بۆئەمـەش بـە گـەرمیی لەگـەڵ باڵوێز و کۆنسـوڵەکانی ئینگلیـس و رووسـیادا بـیرورا گۆڕینەوەی بەردەوامیان بە یەکتر دیتن و نامە و تەلگراف و راسپاردە دەستپێکرد.

لەم زنجیرە کار و چالاکییە دیپلۆماسییانەیەی ئێراندا، خودی ناسرەدینشا، لە سەرووی کارەکانـەوە جەمسـەری هـەموو فرمـان و بەرنامـە و پێشـنیار و نامـەکانی لەدەست خۆیـدا راگرتبوو. زۆربەی ئەو نامانەش کە لەم بوارەدا لە نێوان ئێران و وڵاتانی رووسیا، ئینگلیـس و عوسـمانیدا گۆڕدراونەتەوە؛ خودی ناسرەدینشا، چاوی پێیانکەوتووە و سـەرنجی خـۆی لـە داوێنی نامە و فرماننامەکاندا نووسیوە و لە هەموویاندا بە ئاشکرا ئەوە رەنگدەداتەوە، کە ئـەم راپەرینـەی کـورد، چـەند مەترسیی و هەڕەشـەی سـەخت و پـەژارە و دڵەڕاوکـەی بـۆ دروستکردوون و خودی ناسرەدینشا چەند بە پەرۆشەوە مەبەستێتی، بە هەرجۆر و بـە هـەر نرخێك بێت، راپەرینەکە لەناوبەرێت. بۆئەمەش ئامـادە دەبـێ هـەموو کێشـە و تـەنگژەکانی خـۆی لەگـەڵ رووس[1] و ئینگلیـس و بەتایبـەتیش عوسـمانیدا، بـەلاوە بنـێ و سـازش بـۆ لەناوبردنی ئەم راپەرینە بکات.

ناسرەدینشـا لـە گەرمـەی راپەرینەکـەدا، داوای لـە کاربەدەسـتانی عوسـمانی دەکـرد هێزەکانی خۆیـان بهێننـە سـەر سنوور و رێگـەی هـاتوچۆی هێزەکـانی شـێخ عوبـەیدوڵڵا و یارمەتی کوردانی عوسـمانی و ئێران لە راپەرینەکە پـاوان بکـەن؛ کـە بـۆ ئـەنجامدانی ئـەم داخوازییانـەی ناسرەدینشـا، میرزاسـەعیدخانی وەزیـری دەرەوەی ئـێران و موحسـینخانی باڵوێزی ئێرانیش لە دەرباری عوسـمانی، بە گوێرەی فرمان و راوێـژی ناسرەدینشـا، لەگـەڵ بابیعالـی و باڵوێز و نوێنەری ئـەو وڵاتانـەی لـە تـاران و لای بابیعالـی بـاڵوێز و نوێنـەریان هەبوو، بەتایبەتیش باڵوێزانی ئینگلیس و رووس، هەڵسوکەوتیان دەکرد.

هەر لە سەرەتای راپەرینەکەدا؛ روونتر لە ١١/١٠/١٨٨٠دا، کە نزیکـەی (١٠) رۆژ بـوو هێزەکانی کورد مياندواویان گرتبوو و بۆ گرتنی بناویش هێرشیان دەکرد، مـیرزا سـەعیدخان،

---

[1] ناسرەدینشا خۆی بروسکەیەکی بۆ (چار)ی رووسیا کـرد و داوای لێکـرد نـاوبژیی ئـێران و تورکیـا بکـات: «تکاتان لێدەکەم، بۆ پاراستن و سەلامەتی سنوورەکانی ئازەربایجان، چی بـە راسـت و بـە پێویسـت دەزانـن بیکەن.»

وەزیری دەرەوەی ئێران یادداشتێکی تێر و تەسەلی دەربارەی راپەرینەکەی کورد، پێشکەش نوێنەرانی دەوڵەتە زلهێزەکان کرد.[1]

بە گوێرەی ئەو بەڵگەنامە زۆرەی لەمبارەیەوە لە بەردەستدان، بە درێژایی ماوەی (٢٨٠) ساڵی پێوەندی نێوان ئێران وعوسمانی، هێشتا هیچ کێشەیەکی سیاسی و سەربازیی نێوان ئەم دوو دەوڵەتە دراوسێیە، ئەوەندەی ئەم راپەرینەی کورد، کێشە و گرژیی لە نێوانیاندا بۆ دروست نەکردوون. ئاماری گشتیی ئەو نامە و نارەزایینامە و گلەیی و گازندە نامانەی، کە ئێران لای خۆیەوە پەیتاپەیتا سەبارەت بە ئەم بزووتنەوەیەی کورد، بۆ دەوڵەتی عوسمانی ناردووە، لە نامەی هەموو کێشەکانی نێوان ئەم دوو دەوڵەتە پترە.[2]

لە زۆربەی ئەم نامانەدا ئۆباڵی پەرەسەندن و هاندان و زەمینەخۆشکردن و خودی راپەرینەکەش دەخرێتە ئەستۆی دەوڵەتی عوسمانی و کەمتەرخەمیی کاربەدەستانی عوسمانی.[3] چونکە ئێران پێی وابووە دوای ئەوەی دەسەلاتی دەوڵەتی عوسمانی، لە ئەوروپادا کەم بۆتەوە و خاکی زۆری لەدەستچووە و زیانی زۆری لێکەوتووە دەیەوێ؛ لە سەر حسابی ئێران بەدەستیانبهێنێتەوە. بۆ قەرەبوو کردنەوەی ئەمەش تورکیا دەیەوێ موسڵمانانی سوننی مەزهەبی ناوچەکە یەکبخات و بیانخاتە ژێر دەستی خۆی؛ کە کوردانی سوننی مەزهەبی بندەستی قاجاریش دەچنە ناو بازنەی ئەم بەرنامەیەی عوسمانییەوە.

سەرەرای ئەمانەش، دەوڵەتی عوسمانی ئەوەی لە یاد نەکردووە؛ کە لە گەرمەی دوا جەنگی خۆیدا، لەگەڵ رووسیا (١٨٧٧-١٨٧٨ز)، ئێران بە پەرۆشەوە داوای لە رووسیا دەکرد شانبەشانی رووسیا، لە دژی عوسمانی بەشداریی جەنگەکە بکات.

دەوڵەتی عوسمانیش لە روانگەی کێشەی دێرینە و بەسەریەکدا کەڵەکەبووی نێوان خۆی و ئێرانەوە، هەڵسوکەوت لەگەڵ ئێران و لەگەڵ راپەرینەکە دەکات و ئەویش گلەیی و گازندەی تایبەتی خۆی هەیە؛ کە لە دووتوێی چەندان نامە و نارەزایینامەیەکی ناو چەپکە نامە رەسمییەکانیدا روونیان دەکاتەوە.[4]

ئەم نامە و یادداشتنامە رەسمییانەی نێوان ئێران و عوسمانی دەریدەخەن، کە ئەم دوو دەوڵەتە بە هۆی ململانێی دێرینەوە، بروایان بە یەکتر نەماوە و کێشە و تەنگوچەڵەمەی

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی - ل ٧٥، نامەی ژمارە (٦٠-هاوپێچی ١).

[2] سەرلەبەری ئەو نامانە کراونەتە کوردی و لە بەشی پاشکۆی ئەم کتێبەدان.

[3] یادداشتنامە گرنگەکانی ئێران بۆ دەرباری عوسمانی، بنوارە: پاشکۆی ژمارە (١) بەڵگەنامەکانی ١٠٨، ١٠٩، ٥٩١، ٦٠٢. هەروەها لە تاریکییەوە بۆ رووناکی - ل ١٠٦، نامەی ژمارە (٧٤) و هاوپێچەکانی: ١، ٣، ٥، ٧، ٨، لاپەرەکانی ١٠٦، ١١٢، ١١٥، ١١٨، ١٢٠

[4] ئەو نامانەی تورکیاش هەموویان کراونەتە کوردی و لە بەشی پاشکۆی ئەم کتێبەدان.

قووڵیان له نێواندایه و بەزم و گێچەڵ بە یەکتر دەگێڕن و هەریەکەیان بیانووی کێشەیەکی‌تر و کۆنەقینێکی‌تر، دەخاتە ئەستۆی ئەویتر و یەکتر تاوانبار دەکەن.

بەڵام سەرەڕای ئەمانەش، تەقەللای بێ‌پشووی دیپلۆماسییانەی ئێران و سەرکردنە سەر باڵوێزەکانی رووسیا و ئینگلیس و عوسمانی کارێکی کرد، کە بەتایبەتی هەڵوێستی دەوڵەتی ئینگلیس (لە چاو ئەوانیتردا) زۆرتر بە لای خۆیدا رابکێشێ و ئینگلیس، شانبەشانی تەقەللای دیپلۆماسی ئێران، بە پەرۆش و پەلەپرووزێ، هەوڵی ناوبژیی نێوان ئێران و عوسمانی بدات و بەرنامەی کاری هاوبەش و هاوئاهەنگیی نێوان ئێران – رووسیا – عوسمانی – ئینگلیس، یەکبخات و تەقەللای خێرای سەرکوتکردنی راپەڕینەکە بدەن... بۆئەمەش هەریەکەیان لای خۆیەوە و بەگوێرەی بەرژەوەندی خۆی، کەوتە جموجووڵ:

٦/١: هەڵوێستی ئینگلستان :

ئینگلیس پێی‌وابوو ریشە داکوتانی گرژیی نێوان ئێران و عوسمانی، کارێك دەکات ئێران مەیلی بەرەو لای رووسیاوە بچێت. چونکە ئێران بە تەنیا ناتوانێ بەرژەوەندی هاونیشتمانانی رووس لە ئێران بپارێزێ و رووسیاش ئەمە بکاتە سۆنگە و بیانووی خۆتێهەڵقورتاندن لە کاروباری ناوخۆی ئێران و بۆ داکۆکی لە هاونیشتمانانی رووس، رووسیا بێتە ناو ئێرانەوە و دۆستایەتی ئێران و رووسیا پتەو بێت و بەم رێگایەش شوێن پێی رووسیا لە ئێران و ناوچەکەدا قایم و فراوان دەبێ. لەمەشدا راپەڕینی کوردی بە مایە و سۆنگەی ئەو گرژییە دەزانی و دەیویست هەتا زووە، راپەڕینەکەی کورد لەناو ببرێت.

لەبەرئەوە ئینگلیس چونکە لەمبارەیەوە بە پەرۆشتر لە رووسیا تێهەڵچووبوو؛ لە دەمێکەوە لە ناوچەکەدا زانیاریی لە سەر خۆئامادەکردنی شێخ عوبەیدوڵڵا کۆدەکردەوە و خۆی لە سەرومڕی رووداوەکان هەڵدەقورتاند و پێشبینی ترسناك و خراپی دژی راپەڕینەکە بە گوێی ئێران و عوسمانی دەگەیاند... تەنانەت مێجەر تروتێری کۆنسۆلی ئینگلیس لە ئەرزەڕۆم، لە نامەیەکیدا بۆ باڵوێزی خۆیان لە ئەستەموول (گوشن)، گلەیی لە سەرانی عوسمانی دەکات، کە نازانن بزووتنەوەکە هەڵسەنگێنن و رێوشوێنی لەناوبردنی دابنێن و ددان بەوەشدا دەنێ؛ ئەو راپۆرت و دەنگوباسە گرنگانەی دەربارەی نهێنییەکانی راپەڕینەکە، پێی گەیشتوون، هەمووی داوەتە کاربەدەستانی تورك. ناوبراو هەر خۆیشی ماوەیەکی درێژ لە ئەرزەڕۆم مایەوە، تا لە چۆنێتی دانانی رێ و شوێنی لەناوبردنی راپەڕینەکەدا بەشداربێ.

«ئابۆت»ی سەرکۆنسۆلی ئینگلیسیش لە تەورێز، زۆر بە وردی خۆی لە رووداوەکان و راپەڕینەکە هەڵدەقورتاند و هەواڵ و نهێنی راپەڕینەکەی بە سەرانی لەشکری ئێران

دەگەیاند.[1] هاوکاتیش کلایتۆن، سەرکۆنسوڵی ئینگلیس لە «وان» هەواڵەکانی ڕاپەڕینەکەی بە سەرانی عوسمانی دەگەیاند.

بە دەم ئەمانەشەوە ئامۆژگاری شێخ عوبەیدوڵلاّ یان دەکرد دەست لە ڕاپەڕین هەڵگری و ئامۆژگاری ئەرمەن و مەسیحی و ئاسوورییەکانیان دەکرد، خۆیان لە ڕاپەڕینەکە دوورەپەرێز بگرن... ڕێ و شوێن و چۆنێتی لەشکردناردنیان بۆ ئێران و تورکیا، بۆ ناوچەکانی ڕاپەڕینەکە و بۆ سەر سنوورەکانی ئێران - عوسمانی - ڕووسیا دادەنا و لە نامەکانیاندا لەشکری کوردیان بە لەشکری (دوژمن) ناودەبرد.

میستەر تۆمسن، گەورە باڵوێزی ئینگلیس لە تاران، کە لە ڕێگەی هەواڵنێرەکانیانەوە لە کوردستانەوە، جموجووڵی خۆئامادەکردنی کوردیان دەبیست بۆ ڕاپەڕین، هەر زوو پێشنیاری کۆبوونەوەی سێ قۆڵیی ئینگلیس - ئێران - عوسمانییان دەکرد، تا پەیماننامەیەکی دۆستانە بۆ سەرکوتکردنی بزووتنەوەی کورد مۆر بکەن.

لە کاتی ڕاپەڕینەکەشدا هەر تۆمسن، ڕۆژانە وەزیری دەرەوەی ئێرانی دەدی و بەردەوامیش لەگەڵ ناسرەدین‌شا پێوەندییان هەبوو، ڕاوێژ و پێشنیاری لە چاکەی ئێران لەگەڵدا دەگۆڕینەوە. لە کاتی لەشکرکێشیی ئێرانیشدا بۆ ناوچەکانی ڕاپەڕینەکە، لە قۆڵی موکریان و ورمێ، بە ئاشکرا لە نامەی (٣١/١٠/١٨٨٠ز)دا، کە بۆ «ئێرل گرانڤێل»ی وەزیری دەرەوەی ئینگلیسی ناردووە، (کە هەندێ لەو هێزانەی ئێران بەهیوا بوون بۆ قۆڵی مەراغەیان بنێرن). تۆمسن پێشنیاری بۆ ئێران کردووە. چاکتر وایە هێزی ناوبراو ڕاستەوخۆ، لە تەورێزەوە بۆ ورمێ بنێرن... بۆ لەدەستنەدانی کاتیش، هەر تۆمسن پێشنیاری کردووە؛ فرمان بە «ئیعتیمادسەڵتەنە» بکرێت لە مەراغەوە پێشڕەویی بەرەو ورمێ بکات. چونکە ناردنی هێزی زیادە و خێرا، بۆ ورمێ پێویستتر بوو. ئەم پێشنیارەی تۆمسن، ڕاستەوخۆ دراوە بە ناسرەدین‌شا و ئەویش پەسەندی‌کردووە و بۆ ئەنجامدانیشی؛ فرمانەکەی بە بروسکە بۆ سوپاسالار (میرزا حسین‌خان) ناردووە.[2]

---

[1] وەك پێشتریش وتمان: لە گەرمەی ڕاپەڕینەکە و ئابلۆقەدانی ورمێدا لە لایەن هێزەکانی کوردەوە، ئابۆت لە ٢/١٠/١٨٨٠دا خۆی گەیاندە ورمێ و چەندان جار شێخ عوبەیدوڵلاّ و ئیقبال‌دەولەی بینی و لە نزیکەوە لە نهێنی بەرنامەکانی شێخ و ئاماری هێزەکانی کورد و جێگاکانیانی زانی و بە ئیقبال‌دەولەی گەیاندن و پێشنیار و ڕێنوێنی پێشکەش ئیقبال‌دەولە کرد و هەر ئەویش ئیقبال‌دەولەی هان دا تا داوای ناردنی هێزی زیاتر، لە تەورێز واتە وەلیعەهد، بۆ بەرگری و قایمترکردنی ورمێ بکات. ئابۆت لەم سەردانەدا نزیکەی مانگێك لەو ناوچانەدا مایەوە. (لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی - ل ١٢٦و هاوپێچی ژمارە (٥)ی نامەی ژمارە ٧٧)

[2] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی - ل ٧٩، نامەی ژمارە ٦١

سەرنج: لەوە دەچێ ئەم پێشنیارەی تۆمسن لە سەر ڕاسپاردەی ئابۆت بووبێت، چونکە دوای سەردان و گەڕانەوەی ئابۆت لە ناوچەکانی ڕاپەڕین، وای پێ چاك بووە گرنگیی بە ناوچەی ورمێ بدرێ.

هەر لە ڕێگەی تۆمسنیشەوە ناسرەدین‌شا، بەردەوام تکا و داوا و گوشاری دەگەیاندە سەر دەوڵەتی عوسمانی، تا دژی کورد بکەوێتە شەڕەوە و هێز بۆ سەر سنوور بنێرێ و داوای کاری هاوبەش و بیرورا یەکخستنی لێدەکرد.[1]

دوای تێشکانی ڕاپەڕینەکەش، کە شێخ عوبەیدوڵڵا لە نەهرییەوە خەریکی خۆئامادەکردن بوو بۆ ڕاپەڕینێکی نوێ، «گرانڤێل» لە کانوونی دووەمی ١٨٨١دا لەو نامەیەدا کە بۆ «ئێرل دەڤەرین»ی نارد، ڕاستەوخۆ و بێ‌پێچوپەنا دەربارەی تەقەللای ئینگلیس و ڕووسیا، بەرامبەر کێشەی کورد دەنووسێت: «جاران ناوبژیکردنی دووقۆڵی ئینگلیس و ڕووسیا بۆی هەبوو، بگرە سەرکەوتووانە پیی‌دەکرا بە یەکداچوونی تورکیا و ئێران خاو بکاتەوە. ئێستاش هەمان تەقەللا لە تواناداد هەیە ئاشتی و ئۆقرە لەو دوو دەوڵەتە شێواوەدا بچەسپێنێ.»[2]

دیسان «گۆشن» بە ئاشکرا داوای لە کاربەدەستانی عوسمانی کرد: شێخ عوبەیدوڵڵا سزا بدەن، یان تەسلیمی ئێرانی بکەن.[3]

٧/١: هەڵوێستی ڕووسیا:

ڕووسیا دوای سەرکەوتنی لە دوا جەنگیدا لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی و بەدەستهێنانی دەسکەوتی زۆر و سەپاندنی مەرجەکانی بەسەر عوسمانیدا، نەیدەویست بە ئەندازەی ئینگلیس، خۆی لەو گیروگرفتانە هەڵقورتێنێ، کە ڕاستەوخۆ پێوەندییان بە خۆیەوە نییە. بەڵام بەو پێیەی کە لە چاو ئینگلیسدا، لە کوردستانەوە نزیك‌بوو، سنووری بە سنووری ڕووداوەکانی کوردستانەوە تێکەڵ بوو؛ بۆیە ڕووسیاش وەك ئینگلیس و ئێران و تورکیا، هەر لە سەرەتای خۆئامادەکردنی شێخ عوبەیدوڵڵاوە، لە ڕێگەی باڵوێز و کۆنسوڵەکانییەوە، ئاگاداری ڕاپەڕینەکە بوو. بە کەمتەرخەمییەوە شوێنپێی هەواڵەکانی هەڵدەگرت و هەر لەم ڕوانگەی کەمتەرخەمییەشەوە «نۆڤیکۆف»ی باڵوێزی ڕووسیا لە ئەستەموول، داوای لە فەرمانبەران و کۆنسوڵگەکانی خۆیان و تەنانەت مەسیحییەکانیش کرد، هیچ جۆرە پێوەندییەك لەگەڵ شێخ عوبەیدوڵڵا و نوێنەرەکانی شێخدا نەکەن، نەوەك کاربەدەستانی ئێران و عوسمانی وابزانن پشتیوانیی لە ڕاپەڕینەکە دەکەن. هاوکاتیش بۆ دڵنەواییکردنی ئێران و عوسمانی و ناوزڕاندنی ئینگلیس، لە ڕێگەی باڵوێز و کۆنسوڵ و فەرمانبەرانی خۆیەوە، بڵاوی‌کردەوە کە ڕاپەڕینی کوردەکان بە هاندانی ئینگلیسە.

---

[1] زۆربەی بەڵگەنامەکانی لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی سەرەڕای ئەوەی دەنگوباسی زۆر گرنگیان تێدایە، لە هەمان کاتیشدا سەروەرپیان بریتین لە هەڵوێستی ئینگلیس بەرامبەر ڕاپەڕینی کورد

[2] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل ١٣٥، نامەی ژمارە ٨١

[3] هەمان سەرچاوە، ل ٩٠، نامەی ژمارە ٦٢

ئەم هەڵوێستی خۆ نەبان‌کردنەی رووسیا لە رووداوەکانی راپەڕینەکە، تا ئەو سنوورە بوو، کە ئینگلیس بە ئازادی و بە گوێرەی بەرژەوەندی خۆی، ببووە ناوبژیکاری نێوان ئێران و عوسمانی و ئەم‌کارەش شوێنی رووسیای لەم نێوانەدا لەق‌دەکرد. بۆیە بۆ راگرتنی تەرازووی هێز و قورسایی خۆی لەناوچەکەدا و دواییش لە ژێر داوای گەرم و بەردەوامی ئێران و ئینگلیسدا، رووسیاش خۆی لە راپەڕینەکە گەیاند و لە (١٨/١١/١٨٨٠ز)دا، ئەلەکسەندەری دووەم رازی‌بوو لەسەرئەوەی وەزارەتی دەرەوەی رووسیا؛ بە زینۆفیێف رابگەیەنێت، تا ناسرەدین‌شا ئاگادار بکاتەوە بەوەی کە رووسیا ئامادەیە یارمەتی سەربازیی ئێران بدات و فرمانیشی بە لەشکری قافقاس کرد، لەسەر سنووری ئازەربایجانی خواروو هۆردووبخات و لەکاتی پێویستدا یارمەتی ئێران بدات.

لە ٢٠/١١/١٨٨٠دا، هێزەکانی رووسیا گەیشتنە نەخچەوان و هێزێکی (٥٠٠) سەربازیش گەیشتوونەتە (جولفا).[1] دوای چەند رۆژێك ئەم هێزە، بوونە (١٠٠٠) سەرباز و چاوەنواریش دەکرا ببێتە (٦) هەزار سەرباز...[2] جگەلەمەش لەوەبەدواوە بەردەوام پشتگیریی داواکانی ئێرانی کردووە..[3] تا لە رێگەی باڵوێزەکەی خۆیەوە لە ئەستەموول، بە هاوئاهەنگیی لەگەڵ ئێران و ئینگلیسدا گوشار بخەنە سەر تورکیا، بۆئەوەی هێز بنێرێتە سەر سنوور.

٨/١: هەڵوێستی عوسمانی:

سوڵتانی عوسمانی و پیاوانی بابیعالی پێیان‌خۆش‌بوو ئێران بگلێتە تەنگوچەڵەمەی سەخت و قووڵەوە و توانای دەربازبوونیشی نەبێت. چونکە لە کاتێکدا دەوڵەتی عوسمانی، دوای جەنگە دۆڕاوەکەی لەگەڵ رووسیا (١٨٧٧–١٨٧٨ز)دا، ببوو بە ژێر زیان و مەرجە گرانەکانی پەیماننامەی بەرلین و داوا سەختەکانی رووسیا و وڵاتانی ئەوروپاوە؛ کەچی ئێران بە هەلی زانیبوو، کێشە دێرینەکانی خۆی و عوسمانی ژیاندبووەوە و داوای هەندێ ناوچە و خاکی سەر سنووری دەکردەوە، وەك: قوتوور و زەهاو و... لە هەمان‌کاتیشدا لە سەرەتای راپەڕینەکەدا، بە کەمتەرخەمیی و ساردییەوە سەیریان‌دەکرد گوێیان لە داخوازی و گلەیی و گازندەی ئێران نەدەگرت و لەو باوەڕەدا نەبوون، کە هێزەکانی ئێران بتوانن خۆیان لە

---

[1] بۆ زیاتر ئاگاداربوون بنوارە: لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ٤٩ – نامەی ژمارە: ٤٧ لاپەرە ٧٩، نامەی ژمارە ٦٧ لاپەرەی ١٠١ ، نامەی ژمارە ٧٠ و هاوپێچی ژمارە ١، نامەی ژمارە ٧١)

[2] بنوارە: هەمان سەرچاوە، ل ١٢٥، هاوپێچی ژمارە (٤)ی نامەی ژمارە (٧٦).

[3] بنوارە هەمان سەرچاوە، ل ١٣١، نامەی ژمارە: ٧٩، ل ١٣٥ نامەی ٨١، ل١٤٧ نامەی ژمارە ٨٨

بەرامبەر راپەرینی کورددا پێبگیری[1] و وەڵامی نامەکانیشیان بە زمانێك دەدایەوە، کە زۆرتر زمانی یەکتر تاوانبار کردن و بیانوو بە یەکترگرتن بوو.[2]

بەڵام پێشبینیکردنی ئەم راپەرینەی کورد و مەترسییەکانی داهاتووی بۆ سەر هەردوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانی؛ زەمینەی ئەوەی لا خۆشکردن، هەرچی کێشەی سەرەکی و لابەلایان هەیە، بیخەنە ئەولاوە و بەپیر ئەوەوە بچن ئەم راپەرینەی کورد تەشەنە نەکات و زیاتر نەتەنێتەوە. لەبەرئەوەی شێخ عوبەیدوڵلاّ لە وتەکانی و لە نامەکانیدا بۆ باڵوێز و کۆنسوڵەکانی رووسیا و ئینگلیس و بۆ دکتۆر کۆچیران و تەنانەت بۆ ئیقباڵدەولەش، هیچی تێدا نەهێشتبووەوە و بە ئاشکرا باسی ئەوەی دەکرد: دوای ئازادکردنی کوردستانی ئێران، نۆرەی ئازادکردنی کوردستانی بندەستی عوسمانییە.

ئینگلیسیش زۆر بە پەلە و بە هەڵەداوان، مەترسییەکانی ئەم بەرنامەیەی شێخ عوبەیدوڵلاّیان بە (شا)ی ئێران و (سوڵتان)ی عوسمانی دەگەیاند؛ تا ناچاریان بکەن زووتر لە یەکتر نزیكببنەوە و چارەیەکی خێرا بۆ راپەرینەکە بدۆزنەوە.

ئەوەی ئێران و ئینگلیس و رووسیا لە بابیعالییان دەویست، چەند کارێکی خێرا و بەپەلە بوو:

١- ناردنی سەرباز بۆ سەر درێژایی نەواری سنووری نێوان ئێران و عوسمانی؛ تا لە کاتی کشانەوەی هێزەکانی کورددا بۆ خاکی عوسمانی و لە هەمانکاتیشدا لە کاتی ناردن و هاتنی یارمەتی لە کوردستانی عوسمانییەوە بۆ لای هێزەکانی کورد لە ئێران، رێگەیان لێبگیرێت.[3]

تورکیاش ئەم کارەی ئەنجامدا و ئەم هێزانەی لەم ناوچانەدا بەمجۆرە دامەزراند:

گەوەر: (٢) بەتالیۆن، (٤) تۆپی شاخ. باشقەڵا (١) بەتالیۆن، (٢) تۆپی شاخ. جولەمێرگ (١) بەتالیۆن، (٢) تۆپی شاخ. وان (٤) بەتالیۆن، (٤) تۆپی شاخ. هەروەها (٢) بەتالیۆن لە دیاربەکرەوە بەرەو ئەو ناوچانە هاتوون و (٢)ی تریش لە ئەرزنجانەوە. دیسان هەر لە ئەرزنجانەوە. (٤) بەتالیۆنیتریش فرمانیان پێکرابوو بەرەو سنوور بچن...[4] کە ئاماری ئەم هێزانە، بە هەمووی (١٠) هەزار سەرباز بوون.[5]

---

[1] بنوارە هەمان سەرچاوە، ل ٤٤، نامەی ژمارە (٤٥)

[2] بنوارە: هەمان سەرچاوە، ل ١١٠، ١١٣، ١١٧ هاوپێچی (٢،٤،٦)ی نامەی ژمارە ٧٤

[3] بۆ نموونە: تەیموورپاشاخان (١٦٠) بار حوشتری تفەنگ و فیشەکی لە ناوچەی برادۆست گرتبوو، کە لە (وان)ەوە دەبرا بۆ (ناوچیا) (لە تاریکییەوە بۆ رووناکی - ل ١٠١، هاوپێچی ٢ی نامەی ژمارە ٧٠)

[4] بنوارە: لە تاریکییەوە بۆ رووناکی - ل ٥٤، هاوپێچی (٢)ی نامەی ژمارە (٥٤)

[5] بنوارە: هەمان سەرچاوە، ل ٤٤، نامەی ژمارە (٤٥). (ئەم هێزانەش تا گرتن و بردنی شێخ عوبەیدوڵلاّ بۆ ئەستەمووڵ، هەر لەو سەرسنوورانە مانەوە.)

٢- به دەستەوەدان، یان گرتن، یان دوورخستەوەی شـێخ عوبـەیدوڵلا ... کـە دیسـان تورکیا هەموو ئەم تەقەللایانەیشی لەگەڵ شێخ عوبەیدوڵلا دا کرد و دوایی بەوە شکایەوە، کە بە ناوی بانگهێشتنەوە بۆ ئەستەمووڵ، لە مانگی حوزەیرانی ساڵی (١٨٨٠ز)دا، گرتیان و لـە نزیك سنووری ئێران دووریان خستەوە و بەمەش تا رادەیەك و بـۆ ماوەیـەك، ئـاو بـە ئـاگردا کرا.

۹/۱: تەقەللای تری ئێران بۆ سەرکوتکردنی راپەڕینەکە:

جگە لە تەقەللای سەربازیی و دپیلۆماسیی؛ دەرباری قاجاری بەرنامەیەکی بەربلاوی بۆ دابینکردنەوە و رێکخستنەوەی ناوچەکانی راپەڕینەکە تەرخانکرد. چونکە تێشکانی راپەرینەکە، شوێنەوارێکی ترسناکی لە دوای خۆی جێهێشت و ئەو شەپۆلی بە کۆمەڵکوشتن و سزادان و ترس و تۆقاندنەی بەرامبەر دانیشتووانی ناوچەکانی راپەرینەکە لە: موکریان، فەیزوڵڵابەگی، سندووس، لاجان، شنۆ و مەرگەوەڕ دەکران؛ تا نزیکی (۳-٤) مانگ درێژەی کێشا و سەرلەبەری ئەم ناوچانە، لە دوو لایەنەوە ئازار و سزای زۆریان پێگەیەندرا:

١- هێزی سەرباز و میلیشیای شەڕەخۆر و تاڵانکار، کە بە هەڵیاندەزانی و بەناوی سزادانەوە ئەو ناوچانەیان تاڵاندەکرد.

٢- شار و گوندە عەجەمنشینەکانی دراوسێی شار و گوندە کوردنشینەکان؛ کە لە کاتی راپەراینەکەدا زیانی گیان و ماڵییان لێکەوتبوو، ئەمانیش بە رقێکی زۆر و بەناوی تۆڵە و سزای راپەرینەکەوە و لە تۆڵەی کوژراوەکانی خۆیاندا، گوند و مەزرای کوردیان دەسووتاند و دانیشتووانەکانیان بە کۆمەڵ و بە بێلێپرسینەوە دەکوشت.[1]

دانیشتووانی ئەو ناوچانەش بە ناچاری و لە ترسی گیانیان، دەستیان لە ماڵ و مەزرایان هەڵدەگرت و خۆیان لە شوێنە سەخت و سەرسنوورەکاندا دەشاردەوە.

بە گوێرەی سەرچاوەی جێی باوەڕ و یادداشتنامەی بابیعالی، لە (۱۸۸۰/۱۱/۲۹ز)دا بۆ باڵوێزی ئێرانی،[2] نزیکەی (۷۰) هەزار کەس و بە گوێرەی بەڵگەنامەیتریش کە کوردانی ئاوارە باسیدەکەن (۱۰۰)هەزار بنەماڵەی کورد ئاوارە بوون؛[3] کە لەمانە بە تەنیا (۱۱۰۰) بنەماڵەیان خەڵکی سابلاخ[4] و پێنج هەزار بنەماڵەیان خەڵکی ورمێ، لە ماڵ و جێگەی خۆیانەوە، کۆچیان بۆ تورکیا کردووە و (۲) هەزار کەسیان چوون بۆ هەکاری.[5] ژمارەی (۲) هەزار گوند سووتێنران.[6] تا نزیکەی (٤) مانگ، دوکان و بازاڕ و قوتابخانە و جومعە و

---

[1] میرزا نیزامی گەرووس- ل ۸٤، ۱٦٥، ۲۱۸.

[2] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی - ل۱۱۷ هاوپێچی (٦) نامەی ژمارە (۷٤)

[3] پاشکۆی ژمارە ۱۱. هەروەها پاشکۆی ژمارە (۸)، هەروەها: ئۆسکارمان (توحفەی موزەفەرییە) ل ٥۳۱

[4] پاشکۆی ژمارە (۸) . هەروەها میرزا نیزام - ل ۱٥۷.

[5] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی - ل ۱۱۷، هاوپێچی (٦) نامەی ژمارە (۷٤)

[6] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی - ل ۷۰، هاوپێچی (۲) نامەی ژمارە (٥٦). (بۆ نموونەیتر دەڵێین: چەندینهەزار سەرباز و میلیشیا هێرشیان کردۆتە سەر گوندی (باڵو) لە ناوچەی ورمێ و تاڵانیان کردبوو.

جەماعەت لە تێکڕای ئەو ناوچانە و بەتایبەتیش لە سابڵاخ، داخرابوون...[1] ئەم داروبارە هەر درێژە دەکێشێ و بەو هۆیەوە کە هێشتا دەوڵەت، دەسەڵاتی لەو ناوچانەدا دانەمەزراندوتەوە، بە کەس کۆنترۆڵ ناکرێن.

ئەگەرچی دەوڵەت لە ١٨٨٠/١١/١٢دا، حاجی سەردردەولە وەك فەرمانداری سابڵاخ دادەنێ؛ بەلاّم ناوبراو ناتوانێ چاوپۆشیی لەو هەموو کوشتن و برین و زوڵمە زۆرە بکات و هەر تەنیا مانگێك دان بە خۆیدا دەگرێ. سەرانی دەوڵەتیش کە دەزانن هەڵسوکەوتی بەگوێرەی خواستی دەوڵەت نییە؛ لایدەبەن و لە جێی ئەو، لە (١٨٨٠/١٢/١٠ن)دا، حەسەنعەلیخانی گەڕووس(وەزیری فەوائید)، دەکەنە فەرمانڕەوای سابڵاخ و دەسەڵاتێکی بێسنووری دەدەنێ. ناوبراو خۆی کوردی ناوچەی گەڕووس بووە و پیاوێکی دنیادیدە و خوێندەوار و زیرەك و لە باوەڕپێکراوە زۆر نزیکەکانی دەرباری قاجار و خودی ناسرەدینشا بووە. ئەوکاتەی ئەم ئەرکەیان پێسپاردووە، هێشتا پلەی (وەزیر فەوائید) بووە و بۆئەوەش دەسەڵاتی زۆرتر بکەن، ناوچەکانی: خۆی، سەلماس، ورمێ، ساینقەڵای ئەفشاریشیان لەگەڵ سابڵاخدا کردوتە یەك و خستوویانەتە ژێر دەسەڵاتییەوە. ئەمیش سەرەڕای ئەوەی پیاوێکی زۆر دەوڵەتخواز بووە، بەلاّم کۆنترۆڵی هێرش و شالاّوی خەڵکی میاندواو و دەوروبەری بۆ سەر ناوچە کوردنشینەکان پێنەکراوە. بۆیە بەردەوام و راستەوخۆ، بۆ چارەی ئەم داروبارە، نامەی بۆ خودی ناسرەدینشا و میرزاحسین (سوپاسالار) و وەلیعەهد ناردووە.

بەلاّم بەوهۆیەوە کە پێشتر ئاشنایەتی لەگەڵ سەرتاپای ناوچەکە و ناسراوەکانی ناوچەکەدا هەبووە و هەر خۆیشی موڵکێکی زۆری لە سابڵاخدا هەبووە؛ بۆیە زۆر بە دڵسۆزیی و پەرۆش و پشوویەکی درێژەوە هەوڵی سەقامگیرکردنەوە و هێورکردنەوەی بارودۆخەکەی داوە.

لە سەرەتای دەستبەکاربوونییەوە، بە پشتیوانی ئەو سەرۆکخێڵانەی لە دەمێکەوە سەر بە دەوڵەت بوون، هەوڵی هەڵتەکاندن و لەبەر یەك هەڵوەشاندنەوەی یەکێتی ریزەکانی سەرۆك خێڵ و خێڵە کوردەکانی داوە. بۆ ئەنجامدانی ئەمەش، جگەلەوەی هەر زوو محەمەدئاغای مامشی کردە بەڕێوەبەری لاجان؛ تۆڕێکی سیخوریی و هەواڵنێریی لە محەمەدئاغای مامش و قادرئاغای ئیندەرقاش - دیبۆکری و گولاّوی ئاغای دیبۆکری و میرزاقاسمی قازی و نموونەکانی وەك ئەوان دروستکردووە.

ماڵەکانیشیان ئاگر تێبەردابوو. (٥٠) نێرینەشیان تێدا کوشتبوو. هەندێکیشیان لە ناو قەڵاکەی ئیسماعیلئاغادا کوشتبوو، کە هێزێکی ئێرانی چووبوون بۆ گەڕان بەدوای شێخدا. زۆر لە کابرایەکی حاجی کرابوو، کە کەللەسەری کوڕە کوژراوەکانی بکات بە دامێنی جلەکانییەوە و بە ناو ئۆردووەکەدا بیانگێڕێ و پیشانی خەڵکیان بدات... (هەمان سەرچاوە، ل ٩٤، هاوپێچی «١» نامەی ژمارە (٦٦)».

[1] میرزا نیزامی گەڕووسی: ل ١٥٧.

له چەندان نامەیدا بۆ ناسرەدینشا و سەرانی قاجار؛ بە شانازییەوە خۆی بەوەوە هەڵدەکیشێ، کە توانیویتی(«فیتنە» و «دووبەرەکی» و «ئاژاوە» لە نێوان سەرۆکعەشیرەتە هاورێ و دۆستەکانی یەکتریدا دروست بکات و هەموویان بترسێنێ و بە سەر یەکترەوە بیانکات بە جاسووس و باوەری دەوڵەتخوازییان لا دروستبکات.

هەر زوو کەوتە تۆقاندنی لایەنگرانی راپەڕینەکەی کورد و خودی شێخ عوبەیدوڵلا و هەوڵی دوورخستنەوەیان لە شێخ، بەوەی کۆبوونەوەی فراوان و خێرایان پێبکات و نامەی پەشیمانیی و ملکەچییان بۆ ناسرەدینشا پێبنووسێ. دەستیکرد بە هێنانەوەی ئەو لێشاوە خەڵکەی لە ترساندا ناوچەکانی خۆیان چۆڵکردبوو. پیاوانی ئایینی و سەرۆکخێڵەکانی موکریان و لاجان و شنۆ و هەندێك لە ئاغاکانی زەرزا و سەردەشتی هێور کردەوە و بۆ ناوچەکانی خۆیانی هێنانەوە. نامەی «روورەشیی» ئەوەی پێنووسین؛ کە پەشیمانن لەوەی پشتیوانییان لە راپەڕینەکە کردووە و هەر بە ناوی «روورەشیی»یشەوە نامەیەکی بە خەڵکی سابلاخ نووسی؛ کە:

١- بەڵێن بدەن بە هەر نرخێك بێت، بە زیندوویی، یان مردوویی هەمزاغای مەنگوور بە دەست دەوڵەتەوە بدەن.

٢- باجێکی (٤٠)هەزار تمەنی، وەك «روورەشیی - روورەشییانە» بە دەوڵەت بدەن.

لە ریگەی ئەو سەرۆکخێلانەی کردبوونی بە تۆڕی سیخوریی، زانیاری لەسەر پێوەندییەکانی شێخ عوبەیدوڵلا و لایەنگرانی، چنگ دەکەوت و بۆ دەرباری قاجاری دەناردن.

پێوەندییەکانی ئەم ماوەیەی شێخ عوبەیدوڵلاش لەگەڵ لایەنگرانی، ئەو بانگەواز و راگەیاندن و نامانەبوون، کە بێهەدادان بۆی دەناردن و داوای لێدەکردن دڵسارد نەبنەوە، چونکە تەقەللای راپەڕینی تازە بەرێوەیە.

ئەم کارانەی حەسەنعەلیخانی گەرووس، تا هەردوو دیوی سنووری ئێران - عوسمانی تەنیبوو. بەگوێرەی قسەی خۆی، بنکەکانی هەواڵنێریی لە: رەواندز، هەولێر و سلێمانی هەبوون، تا جموجووڵ و چالاکییەکانی شێخ عوبەیدوڵلای بۆ بنێرن و ئەویش بۆ سەرووتری خۆی بنێری.

ئەم بەرنامەیەی حەسەنعەلیخان، کاری لەسەر هەستی ناوچە راپەریوەکان کرد و لە ماوەی (٨-٩) مانگدا، پردێکی زۆری لە نێوان شێخ عوبەیدوڵلا و لایەنگرەکانیدا پساند. ئەو لایەنگرە زۆرانەی کە هەمیشە حەسەنعەلیخان لە نامەکانیدا بە ئاشکرا ددانی پێدا دەنێ؛ کە سەرلەبەری ناوچە کوردنشینەکان، چ ئاشکرا، چ نهێنی، لە ژێر سێبەری خۆشەویستیی شێخ عوبەیدوڵلادان. بۆ لە یەکتر رەشکردن و دوژمنایەتینانەوەی نێوان ئەو لایەنگرانە؛ دەڵێین: جارێك هێزێکی سەربازیی و میلیشیای پێکهێنابوو بۆ گرتن و کوشتنی هەمزاغا، بەرەو سەردەشتی بنێری؛ کە هەمزاغا بە درێژایی ئەو (٨-٩) مانگەی دوای تێشکانی راپەڕینەکە، لە ناوچەی سەرسنووری ئێران - عوسمانی دەژیا. بۆئەمەش داوای لە

«عوسمانئاغای گەورك» کرد، تا سەرکردایەتی ئەم هێزە بکات. عوسمانئاغاش ناچارکرا، بەو هێزەوە بچێتە سەر هەمزاغا... ئەگەرچی لەم هێرشەدا عوسمانئاغا هیچی پێنەکرا، بەڵام هەر مەبەست ئەوەبوو، نێوانی ئەو دوو کەسە تێکبدات، کە پێشتر هەردووکیان دۆست و هەردووکیشیان لە راپەرینەکەدا هاوبەش و هاوسەنگەر بوون.[1]

یەکێك لەو بەرنامە سەرەکییانەی هەرلەسەرەتای کاری حەسەنعەلیخانەوە، بە هاوکاری سەرۆكخێڵەکانی ناو تۆری سیخورییەکەی، رەنگی بۆ دەرشت، لەناوبردنی هەمزاغای مەنگوور بوو. بۆئەمەش بە یارمەتی میرزاقاسمی قازی و قادرئاغای دیبۆکری، کەوتە ناکۆکی نانەوە لە نێوان هەمزاغا و (کاکەڵڵا)ی برایدا و دەسەڵاتی سەرۆکایەتی خێڵی مەنگووری بە (کاکەڵلا) سپارد، تا هەمزاغا ئیرەیی بە براکەی ببات، چونکە هەمزاغا ئەو کارەی بە شانی خۆی رەوا دەدی و لە سەرلەبەری ناوچەکەدا پیاوێکی ناسراو و جوامێر و جەربەزە و سەرکەش بوو. ماوەی نزیکەی (١٢) ساڵ، لە بەغداد، کەرکووك و ئەستەموولدا زیندانیی و دەربەدەری چەشتبوو. سەرانی قاجار و عوسمانی دەیاننناسی و حسابی گەورەیان بۆ دەکرد. زمانی کوردی و تورکی و عەرەبی و فارسی بە باشی دەزانی. پیاوێکی دنیادیدە بوو، بۆیە دوای تێشکانی راپەرینەکە و دوایئەوەش لە ژیانی ئاوارەیی ماندوو ببوو. بەتایبەتیش دوای گرتن و بردنی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ ئەستەموول،دەیویست بە چاولێکەریی لەو سەرۆكخێلانەی لە راپەرینەکەدا بەشداربوون و دەوڵەت لێیان خۆشببوو؛ ئەمیش بەهیوای سەندنەوەی سەرۆکایەتی خێڵی مەنگوور و بە دنەدانی میرزا قاسمی قازی و قادرئاغا، راسپێریی نارده لای حەسەنعەلیخان و داوای لێبووردنی لێکرد و ئەویش داوای یەکتر دیتنی لێکرد.

لە دواییدا، پاش گۆڕینەوەی چەندان نامە، لەگەڵ حەسەنعەلیخان و سوێند و بەڵێنی میرزاقاسمی قازی و قادرئاغادا، داوایان لێکرد بۆ یەکتردیتن، بێتە سەردانی حەسەنعەلیخان لە سابلاخ و بەمرێگەیە توانی هەمزاغا بخاتە داوەوە و بیکوژێت؛ کە کوشتنی هەمزاغا، لەوکاتەدا، لای هەردوو بەشی کوردستانی قاجاری و عوسمانی، وەك رەمزی ئازایەتی و نموونەی راپەرین بوو لە دژی زوڵم و زۆر، بۆ شێخ عوبەیدوڵلاش وەك قەڵایەکی پتەو بوو؛ کە هەرەس بهێنێ.

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی ل ١٠٣، هاوپێچی (٣) نامەی ژمارە (٧٠)

٢ - قۆناغی چوارەم:

تەقەللای هەستانەوە و ژیاندنەوەی راپەڕین.

دوای کشانەوەی هێزەکانی راپەڕین، لە هەردوو قۆڵی سابلاخ و ورمێ، بەسەرکردایەتی شێخ عەبدولقادر و شێخ عوبەیدوڵلا و شێخ محەمەد سدیق و فەرماندەکانی‌تری هێزەکان، کە بەرودوا لە (١٠ و ١٨٨٠/١١/١٢ن)دا، سابلاخ و ورمێیان جێهێشت، سەرەڕای ئەوەی کە هێزەکانی عوسمانی سنووریان بە (١٨) بەتالیۆن سەرباز و (٣٦) عەرادە تۆپەوە تەنیبوو؛ بەڵام گەیشتنەوە شوێنەکانی جارانی خۆیان لە نەهری و زۆربەی ئەو سەرۆك‌خێڵە کوردانەی ئێرانیش، کە لە راپەڕینەکەدا بەشدارییان کردبوو، چوونەوە پاڵ دەوڵەتی ئێران و بە تەنیا هەمزاغای مەنگوور بە ئاشکرا، لەگەڵ بەشێك لە خێڵەکەیدا لە ناوچەی سەردەشت و نێوان سنوورەکانی ئێران – عوسمانیدا مایەوە و جارجارەش شەڕی پارتیزانانەی دژی هێزەکانی دەوڵەتی ئێران دەکرد.

هێزەکانی دەوڵەتی ئێرانیش کە لەو ناوچانەدا حەسەنعەلی‌خانی گەڕووس سەرکردایەتی دەکردن، بە هەموو توانایانەوە تەقەللای گرتن و کوشتنیان دەدا.

شێخ عوبەیدوڵلا دوای گیرسانەوەی لە نەهری و چاوگێڕانەوە و بەسەرکردنەوەی هێزەکانی و هەڵسەنگانی بارودۆخەکان، دوای نزیکەی دوو مانگێك کەوتەوە خۆئامادەکردن بۆ راپەڕینێکی نوێ، کە دیسان ئەمجارەش هەر لە کوردستانی ئێرانەوە دەست‌پێ‌بکاتەوە... بۆئەمەش سەرەڕای نالەباریی هەلومەرج و چەندان کەموکووڕیی، بەڵام دیسان بەرنامەیەکی خێرای دەستپێکرد. هەرچەندە خۆئامادەکردنیش بۆ راپەڕینی نوێ، لە چاو هەلومەرجی راپەڕینی پێشوودا سەختتر بوو، چونکە:

١- هێزەکانی تورکیا بە شێوەیەکی بڵاو، نیمچە ئابڵوقەیەکی ناوچەکەیان دابوو؛ پردەکانی پێوەندی نێوان شێخ و شارەکانی تورکیایان لە بەردەم شێخدا سەختتر کردبوو.

٢- لەبەری خۆرهەڵاتیشەوە سنوورەکانی ئێران خرابوونەوە ژێر دەسەڵات و چاودێریی هێزێکی زۆری ئێرانی کە دەتوانین بڵێین زۆربەی هێزەکانی ئێران، لە مەرگەوەڕەوە تەنیبوویان و بە درێژایی سنووری ئێران – عوسمانی هێزی سەرباز و میلیشیای لێ‌دانرابوو. بەمەش رێگەکانی پێوەندی و هاتوچۆ سەخت ببوون.

٣- لەبەری باکووری خۆرهەڵاتیشەوە هێزەکانی رووسیا لە ناوچەی ماکۆ و جولفا ئامادەبوون.

٤- جەماوەری کوردی ئێرانیان، چاوترسێن و تۆقاندبوو. هێشتا تەمی ترس و لەرزی بە کۆمەڵ کوشتن و تاڵانی و سزادانیان بە تەواوی لەبەرچاو نەڕەویبووەوە، سڵ و گومان و دردۆنگیی، شیرازەی یەکێتی ریزەکانیانی لەبەریەك هەڵوەشاندبوو. نەخۆشیی زۆر، لە هەموو

لایەك و بەتایبەتیش لە ناوچەی ورمێ داکەوتبوو، بەجۆرێك کە یەكلەسەرسێی هەموو دانیشتووەکانی کوشتبوو.

٥- باری ئابووری کوردستان، بە هۆی سووتاندن و تالانکردن و جێهێشتنەوە، داهێزرابوو.

بەڵام بە گوێرەی بۆچوونەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا، پێیوابوو دەتوانرێت راپەڕین و داواکانی مافی کورد زیندوو بکرێنەوە.

جگە لەم هۆیانە، دەبێ ئەوەش بڵێین، کە لەم سەروبەندەدا ئیتر دەنگ و رەنگی «یەکێتی کوردان» لە باس و خواس و بەڵگەنامەکاندا نەما. بۆیە زۆربەی تەقەللا و ئەرکی گران، کەوتە ئەستۆی شێخ عوبەیدوڵڵا و هەندێ لە خەلیفە و هاوڕێ چالاکەکانی.

بەر لە هەمووشتێك، ئەو لێشاوی نزیکەی (١٠٠) هەزار ئاوارەیەی روویانکردبووە خاکی عوسمانی، کارەساتێکی دڵتەزێن بوو. دەبووایە شێخ عوبەیدوڵڵا بە پیر کێشەکەیانەوە بچێت و لە هەمانکاتیشدا، نارەزایی دەربڕینێکی مرۆڤانەی پێبورووژێنێ.

وەك دەریشدەکەوێ، شێخ عوبەیدوڵڵا خۆی هەموویانی بەسەرکردۆتەوە و پۆلێك ناسراوی لە ناودا هەڵبژاردوون و رێنوێنی کردوون، تا بە ناوی هەموو ئاوارە و زوڵم لێکراوەکانەوە، یادداشتێکی نارەزایی بە دەوڵەتی رووسیا بدەن و پووختەیەکی کارەسات و کێشەکەیان بخەنە بەردەم بیروڕای رووسیا و لەو کلاورۆژنەیەوە، کێشە و کارەساتی تراژیدیایی بە کۆمەڵ کوشتن و سزادان و راونان و ترساندن و لە جێگەی باووباپیر هەڵکەندنیان، بۆ رووسیا باسبکەن و تکای لێبکەن ئەم بانگەوازەیان بە دەوڵەتانی گەورەی دنیا بگەیەنێ و نوێنەری خۆیان بۆ لێکۆڵینەوە، لە داروبار و گوزەرانی خەڵکی کورد، بنێرنە کوردستان و چارەیەکی بنبر بۆ ئاشتی و ئارامیی ژیانی خەڵك بدۆزنەوە. کە ئەمکارەی شێخ عوبەیدوڵڵا دیسان دەکەوێتە ناو خانەی کاری دیپلۆماسی و دەوڵەتاندنی کێشەی کوردەوە.

١/٢: سکاڵانامەی خەڵکی ئاوارەی کوردستان

سکاڵانامەی خەڵکی ئاوارە و زوڵملێکراوی کوردستان

بۆ بەر پێی خاوەن بیر و راستیی کۆنسوڵی دەوڵەتی مەزنی رووسیا

داوای خەڵکی ئاوارەی خاکی دەوڵەتی ئێران، بۆ دەوڵەتی باڵای رووسیا، ئەومیە: ئێمەی خەڵکی کوردستانی ئێران، کە ژمارەمان (١٠٠) هەزار بنەماڵەیە، بە هۆی زوڵم و دەستدرێژیی و بێیاسایی و بێدادی هەمەجۆرەی دەوڵەتی ئێران، نەمانتوانیوە ژیان لەگەڵ ئەو دەوڵەتەدا بەسەر بەرین، بۆیە لە رووی ناچارییەوە؛ کە بە هیچجۆرێك لە توانادا نەمابوو ددان بە خۆماندا بگرین، بەشێك لە خەڵکی

کوردستان بۆ ڕاگرتن و لەناوبردنی ئەو دەستدرێژییانە، بە هانای ئێمـەوە، هاتنـە نـاو ئێرانەوە و ئەمەش بووە هۆی ئـەوەی لەولاشـەوە، لـە لایـەن دەوڵـەتی عوسـمانییەوە هەڕەشە و تۆقاندن ڕووبەڕوومان بێتەوە و لە لایەکی‌تریشـەوە دەوڵـەتی ئـێران دوژمنـی خوێنخۆرمان بووە و ئەگەرچیش دەمانتوانی خۆمان لە دەست زوڵمی دەوڵـەتی ئـێران ڕزگار بکەین؛ بەڵام لە ترسی دەوڵەتی عوسـمانی، دەستبەرداری شەڕی ئێران بوویـن و ناچار (١٠٠) هـەزار بنەماڵـە، ئاوارەییمـان هـەڵبژاردووە و دوای ئـەم ئاوارەییـەش، دەوڵەتی ئێران، کە لە ناو خاکی کوردستانی ئێراندایە؛ لەشکرکێشـیی کردۆتـە سـەر خەڵك و کوشتوبڕی ژن و پیاو و منداڵان و بەدیلگرتن و بەتاڵانکردنی هەرچی کەتۆتە بەردەستیان، هیچ دریغیان نەکردووە. لـە کـاتێدا ئـەو خەڵکـە هـەژار و دامـاوەی لـە کوردسـتاندا ماونەتـەوە، هیچ‌جـۆرە تـاوان و ناتەواوییـەکیان لـێ‌نەوەشاوەتەوە و هـەر خەریکی کار و کاسبی خۆیان بوون و خراپە و شەڕێکی دەوڵەتی ئێرانـان نـەکردووە؛ کەچی کەوتوونەتە گیانی موسڵمان و مەسیحی و پیاوانی ئایینی ئێمـە و هـەموویانیان لەناوبردوون. بۆیە ئێستا داوای بەزەیی و سۆز لە دەوڵەتی هێزای ڕووسیا دەکەین، تـا دەستی زوڵم و دەستدرێژیی، بە هەر شێوەیەك بێت، لەسەر ئێمەی مەزڵووم هەڵبگرێ و لەناوبـەرێت. ئێمـەش هـەموو پێکـەوە: چ ئـاوارە و چ ئـەوانیترمان لەسـەرئەوە هاودەنگین، کە بەزەییتان پیاماندا بێتەوە و دەنگمان بە دەوڵـەتانی گـەورە بگەیـەنن و بـە گشـتی بـەزەییان بەرامبـەرمان بـبزوێ و هـەر دەوڵەتێکیشـیان لای خۆیانـەوە، مەرحەمەت بفەرموون کاربەدەستێکی تایبەت و خاوەن ویژدانی مرۆڤدۆستانە بنێرێتـە لامان و بە وردی لە داوباری کوردستان و زوڵـم و ستەمی خەڵکەکـەی وردبێتـەوە و بنچینەی کارێکمان بۆ دابڕێژن، کە هەر میللەتێك بەوپەڕی ئاسوودەیی بتوانێت لـە نیشتمانی دێرینە و خووپێگرتووی خۆیـدا، بـە ئـارام و ئاسایش بـژی و دوای‌ئـەوەش دەوڵـەتانی گـەورە، لـە ژیـان و گوزەرانـی کوردسـتان ورد دەبێتـەوە، ئەوسـا بۆیـان دەردەکـەوێت، کـە ئـاخۆ خـەڵکی کوردسـتان کێـوی و دڕنـدەن، یـان ئەوانـەی کوردستانیان داگیرکردووە و بـە درۆ و نـاڕەوا، لـەناو دەوڵـەتانی دنیـادا، ئاوبـانگی: خراپ و دواکەوتوویی و ناشارستانیی دەدەنە پاڵ کورد!؟

ئێمە دوای ئەوەی بۆمان دەرکـەوتووە، کـە ئـەرك و پـەیامی دەوڵـەتی ڕووسیای دادپـەروەر، هەمیشـە بـۆ ئـەوە بـووە؛ بـەزەیی بـە حاڵــی هـەژاران و زوڵملێکراوانـدا هاتۆتەوە، بۆیە تکای بەزەییتان لێدەخوازین، کە لە هەر لایـەنێکی ئـەم سکاڵانامەیە بکۆڵنەوە و زوڵم و دەستدرێژیی زاڵمان لەسەر لابەرن.[1]

[1] بنوارە پاشکۆی ژمارە ١١

٢/٢: گەلەکۆمەکێی دەوڵەتان لە دژی کورد

لە کاتێکدا شێخ عوبەیدوڵڵا هاوار و هانای دەیانهەزار لێقەوماوی کوردی بۆ رووسیا دەبرد، کاربەدەستانی رووسیا لەباتی بە دەنگەوە هاتنی بانگەوازی مرۆڤدۆستانە، کەچی بە پەرۆشەوە لەگەڵ تورکیا و ئێران و ئینگلیسدا، هاوکاری و هاوئاهەنگییان دەکرد بۆ سرینەوەی شوێنەوارەکانی راپەڕینەکە و گەڕاندنەوەی ئەو ئاوارانە وتەقەللای گەمارۆدان و گرتن و دوورخستنەوەی شێخ و کوڕەکانی و دادگاییکردنی سەرانیتری راپەڕینەکە، کە رەنگە شێخ لەمکاتەدا هەستی بەوە کردبێت ئینگلیس لە رووسیا پەرۆشتر بە دەنگ هاواری ئێرانەوە چووە، بۆیە لە نێوان هەڵوێستی رووسیا و ئینگلیسدا، بەناچاریی پەنای بۆ رووسیا بردووە.

بەڵام هێشتا گلەیی و گازندەی نێوان ئێران و تورکیا لە یەکتری هەر بەردەوام بوو. ئێران لە هەموو هەوڵەکانیدا بۆ رازیکردنی تورکیا، پەنای بۆ ئینگلیس دەبرد و خودی ناسرەدین‌شا و وەزیری دەرەوەی ئێران (میرزا سەعیدخان) بەردەوام «تۆمسن»ی گەورە باڵوێزی ئینگلیسیان دەدی و لە رووداوەکان ئاگاداریاندەکرد.

تۆمسن لە نامەیەکیدا بۆ ئێرل‌گرانڤێل، کە لە (١٨٨١/١/٣١ز)دا، لە تارانەوە بۆی نووسیوە، دەڵێ :

«گەورەم. دوێنێ وەزیری کاروباری دەرەوە، دوو بروسکەی بۆ خوێندمەوە، کە هەر ئەوسا لە کاربەدەستانی سنوور لە «خۆی»وە گەیشتبوونە دەست حکومەتی ئێران، دەیگەیەنن کە جارێکیتریش شێخ عوبەیدوڵڵا چالاکانە خەریکی خۆئامادەکردن و سازدان بووە بۆ دەستپێکردنەوەی کاری دوژمنکارانە لەگەڵ ئەم وڵاتە و حکومەتی تورکیاش هیچ هەنگاوێکی نەناوە، بۆ رێگەگرتن، لە کۆکردنەوە و سازدانی لەشکر و کڕینی چەك بۆ ئەو مەبەستە.

میرزا سەعیدخان دەیوت: شا دەخوازێ تا داوا بکەم ئەم هەواڵە بگەیەنمە جەنابتان و بڵێم ئەگەر بابیعالی رازینەکرێت رێ و شوێنی کاریگەر بگرێت بۆ وەستاندنی شێخ و کوڕەکانی، ئەوا گریمانێکی زۆر هەیە کە لە بەهاردا هێرشێکی نوێ لە تورکیاوە بۆ ناو ئێران رووبدات.

ئێران تا ئێستا نەیتوانیوە رەزامەندیی بۆ داواکارییە مامناونجییەکانی بە دەست بهێنێ سەبارەت بە گواستنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا لە سەرسنوور و بۆ تەسلیمکردنەوەی ئەو سەرۆکە کوردە ئێرانییانەی کە لە راپەڕینەکەی دواییدا بەشدارییانکردبوو، لەبەرئەوە «شا» روونیکردەوە کە بەردەوامبوون لەسەر جەختکردن بۆ ئەم داواکارییانە لە حاڵیحازردا، کات بە فیرۆدانە. تەنیا دووپاتکردنەوەی ئەو بەڵێنە نادیارانەی لێدەبێتەوە، کە تورکیا تا ئێستا داوێتی و هیچ ئەنجامێکی عەمەلیی لێپەیدا نابێت و شێخ عوبەیدوڵڵاش لەمکاتەدا خۆئامادەکردن و سازدانی تەواوکردووە و شەڕ و دوژمنکارییەکانی دەستپێکردۆتەوە.

بیروبۆچوونی شا ئەوە بوو، کە مادام هێشتا وەخت ماوە، کاری ژیرانەتر لەوەدایە هەوڵی بەدەستهێنانی ئەو زەمانەتە بدرێت، کە بابیعالی هەندێ ڕێوشوێنی کاریگەر بگرێت بۆ ڕێگەگرتن لە شێخ عوبەیدوڵڵا، تا جارێکیتر بە هێزێکی چەکدراوەوە نەچێتەوە ناو خاکی ئێران. لەم ڕوانگەیەشەوە بە بروسکە ئامۆژگاری بۆ باڵوێزی ئێران لە تورکیا نێردرا، تا واز لە دواکارییەکان بهێنێ و ئێستاش حکومەتی تورکیا هانبدات بۆئەوەی بە نووسین بەڵێنێکی ڕەسمیی بدات و ئەوە بخاتە ئەستۆی، کە ڕێگە بە هیچ هێزێکی چەکدار نەدرێت لە هیچ بەشێکی خاکی تورکیا بچێتە ناو ئێرانەوە.

وەزیری کاروباری دەرەوە وتیشی: شا زۆر بە جدی داوایکردووە کە حکومەتی خاوەنشکۆ، لە ڕێگەی کۆنسوڵە خۆشمەعشەرەکەیانەوە لە ئەستەموول، پشتگیری لەو داوایە بکات کە ئامۆژگاری حاجیموحسینخان (گەورە باڵوێزی ئێران) کرابوو، بۆ بەدەستهێنانی ئەم بەڵێنە ئاراستەی بابیعالی بکات.»[1]

ڕۆژێك دوای ئەم نامەیە، واتە (١٨٨١/٢/١ز) ناسرەدینشا دیداری لەگەڵ تۆمسن کردووە و زانیاریی زۆرتری سەبارەت بە خۆئامادەکردنی شێخ عوبەیدوڵڵای پێگەیاندووە. تا ئەویش لە ڕێگەی خۆیەوە ئینگلیس ئاگادار بکات و گوشار بخەنە سەر تورکیا، بۆ پووچەڵکردنەوەی بەرنامەکەی شێخ... تۆمسن ڕۆژی ١٨٨١/٢/٢ز، ئەو زانیارییانەی ناسرەدینشای لەم نامەیەدا بۆ ئێرلگرانڤێل ناردووە:

«شەرەفی ئەوەم هەیە بۆ زانیاری جەنابتان ئەوە ڕابگەیەنم، کە لە دیدارێکی تایبەتیدا، کە دوێنێ کردم، گفتوگۆیەکی دووروودرێژم لەگەڵ (شا)دا کرد... شا دەیوت لە بروسکەکانی میرزا ڕەزاخاندا،[2] کە گەیشتوونەتە حکومەتی ئێران، وادەرکەوتووە کە شێخ عوبەیدوڵڵا لەشکری کۆکردۆتەوە و بە ئەفسەری کەمدەرەجەی کارکەنارەوە[3] (کە هەتا ئەم دواییانەش خزمەتی حکومەتی تورکیایان کردووە) ڕاهێنراون. چەك و تەقەمەنی لەو فەرمانبەرە ناونجییە تورکانە کڕیوە، کە گوایە بە شێوەیەکی نهێنی لە جبەخانەکانی حکومەتەوە دەستیان کەوتووە.

ئەم خۆسازدان وخۆئامادەکردنانەش بە ئاشکرا و بە ددانناندا بە نیازی پەلاماردانێکی نوێ بۆ خاکی ئێران ئەنجامدراون. حکومەتی تورکیاش بە تەواوی بە کردارەکانی شێخ عوبەیدوڵڵای زانیوە؛ کەچی سەرباری ئەوەش هیچ هەنگاوێکی نەناوە بۆ ڕێگەگرتن لێیان،

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی ل ١٣٦، نامەی ژمارە (٨٢)

[2] میرزا ڕەزاخانی یاوەری شا و میستەر فۆن لیتنیوری و میرزا هاشمخانی سەرپەرشتی ئەرمەنەکان، لە لایەن ئێرانەوە نێردراون بۆ تورکیا، تا داوا لە سوڵتان و دەوڵەتانی ئەورووپا بکەن، قەناعەت بە سوڵتان بکەن دەبێ شێخ عوبەیدوڵڵا بگیرێت و لە هەمووجۆرە جموجوڵێکبخرێت.□

[3] جەلیلی جەلیل – ل ١٤٧ (لەم سەرچاوەیەدا دە ڵێ ئەو ئەفسەرانە (٦) بوون.)

یان وەستاندنیان. ئێران بێهوودە هەوڵی‌داوە پەیمانێکی لە بابیعالی‌یەوە دەستکەوێت، کە بتوانێت بە هۆیەوە دڵنیا بێت لەوەی هێرشێکی نوێ لە تورکیاوە ناکرێتەوە ناو خاکەکەی. داواکارییەکەی بۆ دوورخستەنەی شێخ عوبەیدوڵلا و کورەکانی لە سنوور و بەدەستەوەدانی سەرۆکە یاخیبووەکانی ئێران جێبەجێ نەکرا و ئێستاش حکومەتی ئێران بڕیاری‌داوە داوای پەیمانێکی نووسراو بکات بۆئەوەی لە داهاتوودا رێگە بە هیچ هێزێکی چەکدار نەدرێت، لە تورکیاوە بچێتە ناو خاکی تورکیاوە. خاوەن‌شکۆ دەیوت ئەگەر ئەمانە پەسەند نەکەن، ئەوا شتێکی ئاشکرایە، کە بابیعالی کردارەکانی شێخ عوبەیدوڵلای پێ‌باشە و هانی‌دەدات و ئێرانیش لە راستیدا مامەڵەی لەگەڵ یاخیبووە کوردەکاندا نەکردووە، بەڵکو لەگەڵ تورکیادا، کە فەرمانبەرەکانی خەریکی رێکخستن و هاندانی کردەوەی دوژمنکارانەن دژی ئەم وڵاتە.

هیوای وابوو کە حکومەتی خاوەن‌شکۆ، هانی بابیعالی بدات تا پێشنیارەکەی پەسەند بکات و لەو باوەڕەشدا بوو کە سوڵتان ناتوانێ داواکەی رەفز بکات، گەر ئینگلیس و رووسیا گوشاری بخەنە سەر. چونکە هێزی ناوبژیکاران و لەمکاتەدا بارەگا چالاکەکانیان بە شێوەیەکی نەگۆڕ بۆ چارەسەرکردنی کێشە و گرفتەکانی سنوور لە نێوان دوو دەوڵەتە موسڵمانەکەدا بەکارهێناوە.

بە خاوەن‌شکۆیم راگەیاند، کە پێشتر داواکەیم لە سەر ئەم مەسەلەیە بە بروسکە بە حکومەتی خاوەن‌شکۆ گەیاندووە. بەڵام من لەو باوەڕەدا بووم، لە کاتێکدا حکومەتی ئێران هەوڵی‌دەدا سەبارەت بە کردەوەکانی شێخ عوبەیدوڵلا بگاتە تێگەیشتنێك لەگەڵ بابیعالی، پێویست‌بوو ئاگاداری ئەوەش بن، بەجۆرێك خۆیان ئامادە بکەن، تا بتوانن بەرپەرچی هەر هێرشێك بدەنەوە، کە لەوانەیە بکرێتە سەریان.[1]

هەر لە هەفتەی یەکەمی مانگی شوبات (فبرایەر)ی ۱۸۸۱دا، چەندان نامەی‌تری لەم‌بابەتە، لە نێوان ئێرل‌گرانڤێل و باڵوێز و کونسوڵەکانی ئینگلیس لە تاران و ئەستەموول و شارەکانی‌تری وان و تەورێزدا گۆڕدراونەتەوە و هەموویان جەخت لەسەر ئەوە دەکەن کە پشتیوانیی رووسیاش بخەنە تەك دەنگی خۆیان و پشتیوانیی لە داواکانی ئێران بکەن و گوشاریش بخەنە سەر تورکیا، تا زۆر بۆ شێخ عوبەیدوڵلا بهێنێ و بە هەر شێوەیەك بێت لە سنووری ئێران دووری‌بخاتەوە و لە ناوی‌بەرێت.[2]

ئەمە لە کاتێکدا ئەم ترسەیان دەخستە بەر ئێران و ئەم گوشارەیان دەخستە سەر تورکیا؛ کە چ ئێران و چ تورکیا، هەردووکیان هێزی سەرباز و میلیشیایان بە هەموو فەرماندەکانیانەوە، لە سەر سنوور و بەرامبەر یەکتری، بۆ سرکردن و گەمارۆی شێخ عوبەیدوڵلا دامەزراندبوو... بەڵام مەبەست لەم هەڵلا و گوشارە، هەر ناچارکردنی تورکیا

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی ل ۱۳۷– نامەی ژمارە (۸۳)

[2] هەمان سەرچاوە ، ل ١٤٦– نامەی ژمارە: ۸۷، ل ١٤٧ نامەی ژمارە ۸۸،۸۹.

بوو، تا کێشەی شێخ عوبەیدوڵلا بەلایەکدا بخات و مەترسیی ئەوەیان هەبوو لە وەرزی بەهاردا شێخ لەشکرکێشی دەستپێدەکاتەوە. ئەگینا هێشتا شێخ عوبەیدوڵلا خەریکی ئابلۆقەدانی ورمێ بوو، کە سوڵتان عەبدولحەمید چەندجارێك داوایلێکرد بکێشێتەوە ناو خاکی تورکیا و دوای پاشەکشێ کردنیشی، بەردەوام راسپاردەی دەنارده لای و داوای لێدەکرد بلاوە بە هێزەکەی بکات و سەردانی ئەستەموول بکات...

شێخ عوبەیدوڵلاش داوایدەکرد لیژنەیەك پێكبێت، بۆئەوەی لەو دۆخە بکۆڵێتەوە. پێشنیاریشی کرد: نوێنەرانی دەوڵەتی ئەوروپا بەشداری لیژنەکە بکەن. هاوکاتیش داوای لە کاربەدەستانی عوسمانی دەکرد: هەتا ئەو لیژنەیە بریاری خۆی دەدات، کۆکردنەوەی هێزەکانی عوسمانی لە دەوروبەری هەکاری رابگیرێ.[1]

٣/٢: تەقەللای تورکیا بۆ هێمنکردنەوەی شێخ عوبەیدوڵلا

بەلام سەرانی دەوڵەتی عوسمانی دەیانویست بە ئارامیی و لەسەرخۆ لەگەڵیدا بجووڵێنەوە و بە خۆشیی بیخەنە داوەوە. لە زستانی ١٨٨١دا، بە گەرمیی کەوتنە هاتوچۆ بۆ لای و گفتوگۆ لەگەڵی، بۆئەوەی بیبەن بۆ ئەستەموول.

لە ١٨٨١/٣/٤دا، محەمەد ئاغای مامش، لە ریگەی هەواڵنێرەکانییەوە، حەسەنعەلیخانی گەرووس بە نامە ئاگادار دەکاتەوە، کە کۆڵۆنێل ئەحمەدبەگی یاوەری جەنگیی سوڵتان عەبدولحەمید، سەردانی شێخ عوبەیدوڵلای لە بارەگاکەی خۆی لە نەهری کردووە.[2]

هەر هەمان رۆژ، نامەیەکیتر بە حەسەنعەلیخان دەگات و هاوپێچ نامەیەکی شێخ عوبەیدوڵلای تێدایە بۆ «محەمەئاغای ئاکۆ»، کە شێخ عوبەیدوڵلا خۆی نامەکەی مۆرکردووە و کورتەیەکی هەواڵ و سەردانەکەی کۆڵۆنێل ئەحمەدبەگی بۆ محەمەدئاغلای ئاکۆ نووسیوە و و داوایلێدەکات هەرکات «ئەحمەد بەگ» سەردانی ناوچەکەتانی کرد، رێزی لێبگرن؛ کە ئەمە نامەکەیە:

٤/٢: نامەی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ محەمەدئاغای ئاکۆ

«دۆستی راستگۆی پایەبەرز محەمەد ئاغای ئاکۆ ، خوا بیپارێزێ.
دوای گەیاندنی سلاوی ئەوپەری دۆستانە. ئەگەر لە رووی دۆستایەتی و راستییەوە، لە من بپرسیت، سوپاس بۆ خوا و دنیا و کاروباریش بە دڵی دڵسۆزانە، لە لایەن دەوڵەتی پایەبەرزی عوسمانییەوە، جەنابی بەختەوەر، جەنابی

[1] جەلیلی جەلیل – ل ١٤٩

[2] ئەمیرنیزام – ل ١٨٦

ئەحـمـەدبەگی یـاوەری تایبـەتی حـەزرەتی موبـارەکی شـاهانە، بـۆ هـەندێ کـاری تایبەتی و نهێنی هاتووە. لە هیمەتی پیرانی مەزنەوە ئەوەی مەبەست و ئـاواتی ئێمـە بووە، هەر ئەمەیە؛ کە لە هەموو دەوڵەتاندا عەجەمیان بە ناهەق داناوە و هەقیان بـە ئێمە داوە. بۆ ڕێنوێنی و شارەزاییش، جەنابی یـاوەر و هاوڕێکـانی؛ نـووری چـاوان: شێخ عەبدولقادر و شێخ محەمەد سەعیدم تا ڕەواندز و هەولێر لەگەڵدا نـاردوون. بۆیـە بە پێویستمزانی پێشتر ئێوەش ئاگادار بکەمەوە؛ تا پێشوازیی و چاوپێکـەوتنی نـاوبراو بکەن، چونکە لە هەموو ڕوویەکەوە ئاگاداری هـەموو شـتێکن و هـەموو باسێکتان بـە تەواوی بۆ شی دەکەنەوە.

بە کورتی لە لایەن دەوڵەتانەوە، کاروبار بە دڵـی ئێمەیە. ئەوەندە هەیـە، دەبـێ خەڵکی کوردستان یەکدڵ و یەکگرتوو بن. سوپاس بۆ خوا، کوردستانی قۆڵـی ئەناتۆڵ یەکدڵ و یەگکرتوون. هیـوادارم لـە قۆڵـی عێراقیشـەوە هـەروا بـن. غـیرەتی ئـایین و ئیسلامیش لەدەستمەدەن. هەمیشە چاوەڕێی مژدەی سەلامەتیتانم. ئیتر بە دوعا»
١٢/٢/١٨٨١ز – (١٢ ڕەبیعلئەوەلـی ١٢٩٨ کۆچی)[١]

دیسان هەر حەسەنعەلـیخان، ڕۆژی ١١/٣/١٨٨١ز، لەگەڵ هەندێ هـەواڵیتردا، کـە بۆیان نـاردووە؛ نامەیـەکیتری شـێخ عوبـەیدوڵلای دەستکەوتووە، کـە بـۆ «مامـەند ئاغـای پـیران»ی نـاردووە و بـە هـەمان نـاوەڕۆکی نامـەی پێشـوو نزیکـە، (لەگـەڵ هـەندێ وردە جیاوازیدا)؛ کە دیـارە هـەر لەگـەڵ نامەکـەی پێشـوودا ناردوویـەتی و درەنگـتر گەیشـتووە و بەمجۆرەیە:

٥/٢: نامەی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ مامەند ئاغای پیران

«پایەبڵندی ڕاستیی پیشە، مامەندئاغا ، خوا بیپارێزێ.

هەمیشـە هـاوجووتی سـەرفەرازیی و بێـوەی بیـت. ئیـتر ئەگـەر لـە ڕووی خۆشەویسـتیی پاکـەوە هـەواڵمان بپرسـیت، سـوپاس بـۆ خـوا، کاروبـار بـە دڵـی دڵخوازانـە. لـەم ڕۆژانـەدا ئەحـمـەدبەگـی یـاوەری تایبـەتی حـەزرەتی سـوڵتان، سـەبارەت بـە بـرێ کـاری تایبـەتی و نهێنـی، تەشریفی بـۆ ئـێرە هێنـابوو. لـە بەخشندەیی خواوە کاروبار بە دڵـی دڵسۆزانە. هەموو دەوڵەتان، دەوڵەتی عەجـەمیان بە تاوانبار و ناهەق داناوە و هەق بە ئێمـە دراوە. دەوڵـەتان نیازیـان وایـە کوردسـتان بدەنـە دەسـت خۆمـان. ئەگـەر لـە خـەڵکی کوردسـتانەوە شـتێك نەوەشـێتەوە، کـار

---

[١] ئەمیرنیزام – ل ١٩١–١٩٢

تەواوبووە. ئەوەندە هەیە ئێمە لەسەر یەکێتی خۆمـان سووربین و ئاوارەکـان ئارامیـان هـەبێ و ددان بـە خۆیـاندا بگـرن و نەگەڕێنـەوە بـۆ لای عەجـەم؛ چونکـە عەجـەم کەوتۆتە تەنگانـە و بـە قسـەی پـڕ و پـووچ و تەڵەکـە هەوڵـی دڵدانـەوە و راکێشـانی هەڵاتووەکان دەدات. دیـارە تـا بۆتـاندەکرێ ورمیـان بـەرز بکەنـەوە و هانیـانبدەن و ئامۆژگـاری هـەڵاتووەکان بکـەن و بڵێـن ئـەو هـەمووە ددانتـان بـە خۆتـاندا گرتـووە، کەمێکیتریش ئارام بگرن، چونکە کار بە دڵـی هەمووان دەبـێ، بۆیشـم دەرکـەوتووە ئەو جەنابە بۆ پشـتیوانیی و دڵنـەوایی ئێـوە تێدەکۆشـێت. ئافـەرین بـۆ ئێـوە. دیـارە ئێوەش لە جاران زیاتر پشتیوانییان دەکەن. خوا بیەوێ پاداشتی ئێوە بە فیڕۆ نـاچێ. بۆ ڕێزلێنان و بەڕێکردنی جەنابی یاوەر؛ نووری چـاوانم: شـێخ عـەبدولقادر و شـێخ حەمەسەعیدم تا ڕەواندز و هــەولێر لەگـەڵدا نـاردن. بـە پێویسـتمزانی پێشـتر ئێـوەش ئاگادار بکەمەوە، کە پێشوازیی و دیتنی پێویستە و ئێوە لە هەموو هەواڵێك ئاگــادارن. برێ کاریش هەن، لە نامەدا جێگایان نابێتــەوە. ئیـتر دنیـا بـە دڵتـان دەبێـت. خـوا بتانپارێزێ..[1]

هاوپێچ لەگەڵ ئەم نامەیدا، دوو هەواڵنامەیتریشیان لەگەڵدا بووە:

١- لە ڕۆژنامەیەکی ئینگلیسدا چاپکراوە، کە هـەرچی کوردسـتانە، داوایانـە بـە شـێخ عوبەیدوڵڵا و جەنابی ئەوانیش ڕازیبوون.

هەموو ڕۆژێك سەرباز و زەخـیرەی زۆر دێتـە سـلێمانی. نووسیبووشـی: (٧٠) تـابووریش دەبێ بدرێتە دەست شێخ. جگەلەمە هەواڵێکیتر نییە. بەڵام ئاشـکرایە ئـەم بـەهارە ئـاژاوە و شـەڕ و شۆڕێکی گەورە بەرپا دەبێ. ئیتر خۆتان باشتر دەزانن. پێویستی بە وتنـی ئێمـەمانان نییە. خۆتان عەقڵتان هەیە.[2]

٢- ئەحمـــەدبەگی یاوەری جەنگیی سوڵتـان، دوای ئـەوەی (٣) ڕۆژ لـە ماڵــی شێـخ عوبەیدوڵڵا ماوەتەوە و چەندانجار وتوویـژی نهێنـی و دوو قۆڵییـان کـردووە و دوای ئـەوەی شێخی ئەرخایەن کردووە؛ دوایی لەگەڵ شێخ قادری کوڕی و شێخ محەمەد سەعیدی برازای شێخ عوبەیدوڵڵا گەیشتوونەتە ڕەواندز و قایمقامی ئەوێ، ئــەوەی پێویسـتی ڕێـز و حورمـەت بێت، بەجێیهێناوە و لە ماڵـی مستەفا بەگیش ئەسپێکیان بە ڕەختــی زیـوەوە پێشـکەش بـە کوڕی شێخ کردووە. هەر بـەوجۆرە لەوێشــەوە بـەرەو هـەولێر چـوون و لـەوێ بـە ڕێنوێنـی و ئامۆژگـاری ئەحـــەدبەگی یـاوەر، کۆبوونەوەیـەکیان بـەو سـەرۆك عەشـایـەر و جــەماوەرە کردووە، کە پێشتر شـێخ عوبـەیدوڵڵا لـە هـەموو ناوچەکانـەوە بانگهێشـتنی کـردوون و هـەر

---

[1] ئەمیرنیزام - ل ١٩٤-١٩٥

[2] ئەم هەواڵە کەسێك لە شاری سلێمانییەوە بۆ براکەی ناردووە، کە لە شاری «بانە» بووە (هـەمان سـەرچاوە - ل ١٩٥-١٩٦)

لەویش کە ناوەندی تەلگرافخانەیە، تەلگرافێکی تێر و تەسەلیان بۆ خاوەنشکۆ، سولتان بە سکاڵا و گازندەوە، بەمجۆرە کردووە:

«...بۆچی دەوڵەتی رووس، لایەنگریی لە کۆمەڵ و دینی خۆی، بۆ پشتیوانیی لەگەڵی قەرەباغ و سربستان کردووە. کەچی ئێوە، کە خەلیفەی موسڵمانانن، چۆن رازی دەبن دەوڵەتی عەجەم بۆ خزمەتی مەزهەبی خۆی، خوێنی ئێمە بڕێژێ و ماڵمان تاڵان بکات و مەزهەبمان بگۆڕێ و لە نیشتمانی راستەقینەی خۆشمان ئاوارەمان بکات!؟»[1]

دەوڵەتی عوسمانیش ئەم تەلگرافەی کردووە بە بەڵگە و دەوڵەتە گەورەکانیشی کردووە بە پشتیوانی شێخ عوبەیدوڵڵا ....

دەوڵەتی ئینگلیس و پرووس و فەرانسەش بە ئاشکرا دەوڵەتی عوسمانییان دڵنیا کردووە، کە ئەگەر بێتو دەوڵەتی رووس لەم رووەوە لەگەڵ ئێراندا یەکبێت؛ ئەوا ئەم سێ دەوڵەتەی ئێمە، لەگەڵ ئێوە دەبینە یەك و دژی رووسیا جەنگ رادەگەیەنین.[2]

٦/٢: نامەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ کوردانی سەرسنوور

وادیارە شێخ عوبەیدوڵڵا نامەیتری بۆ زۆر لە سەرۆكخێڵەکان ناردووە، تا بۆ پێشواز و بەپیرەچوونی ئەحمەدبەگی یاوەری جەنگیی سوڵتان ئامادە بن و دیداری لەگەڵدا بکەن، کە ئەمەش نامەیەکیتری لەوجۆرەیە و بۆ کوردانی سەرسنووری نووسیوە:

«هێژایان. جوامێران و پشت و پەنای دۆستان و دڵسۆزانی راستەقینە. سڵاوی خوا لە هەمووتان. دوای پێراگەیاندنی سڵاوی تاسە و سۆز. هەرکات لە رووی خۆشەویستییەوە هەواڵی ئەم لایە بپرسن، سوپاس بۆ خوا، کارەکان لە لایەن پایەبەرزی دەوڵەتی باڵاوە، بە ئارەزووی خۆشەویستانە. لەم رۆژانەدا جەنابی بەختەوەر: ئەحمەدبەگی یاوەری حزووری هومایۆنی حەزرەتی شاهانە، خوا دەوڵەتی بپارێزێ؛ بۆ هەندێ کاروباری نهێنی، بۆ ئێرە نێردرابوو. هات و سوپاس بۆ خوا لە هەموو روویەکەوە کارەکان روو بە رێگە و بە گوێرەی مەبەستە. ئەگەر ناتەبایی خەڵکی کوردستان و بێسەبریی ئاوارەکان نەبێ، کار بە ئەنجام گەیشتووە و

---

[1] ئەمیرنیزام – ل ١٩٧

[2] ماوەیەك دوای کۆبوونەوەکەی هەولێر، نامەی رەسمیی دەوڵەتی عوسمانی بۆ هەمزاغا هاتووە؛ بکرێتە قایمقامی «ڕژدەر و بێتوێن» و رۆژانەش لەشکر و چەك و تەقەمەنی زۆریش لە دەوڵەتی عوسمانییەوە بۆ (سلێمانی) نێردراوە و کەسیش نەیزانیوە ئەم هەموو چەك و خۆراکەیان بۆچییە!؟... بەلام سەرانی قاجار وایبۆچوون کە دەوڵەتی عوسمانی، پشتیوانیی بەپەلەی دەستپێکردنەوەی راپەڕینی شێخ دەکات.(ئەمیرنیزام – ل ٢٥٦)

جێبەجێ بووە. چونکە هەموو دەوڵەتان، حکومەتی عەجەمیان بە ناهەقدناوە و هەقیان بە ئێمە داوە و بریار وایە کوردستان تەسلیمی خۆمان بکەن. لەبەرئەوەیە عەجەم شلەژاون و هەوڵی دڵنەوایی ئاوارەکان دەدەن. هەڵبەت ئەوەندەی لە توانای ئێوەدا بێت، دەبێ هەوڵی یەکێتی و ئیتیفاقی کوردستانی ئەولا بدەن و ئاوارەکان تەقوییەت بکەن و ئامۆژگارییان بکەن کە ئارامبگرن و بێئارامیی نەکەن و بە درۆ و دەلەسەی ئێرانییەکان هەڵنەخەڵەتێن و هەرکەسیش بێئاگاداری و بێئیزنی ئێمە، هاتوچۆ بکات و بگەڕێتەوە، بە دوژمنی گەورەی ئێمە دادەنرێ».[1]

٧/٢: تەقەللای کڕینی چەك و تەقەمەنی

هەر لەم ماوەیەدا شێخ عوبەیدوڵڵا بە نهێنی پێوەندی لەگەڵ ئەو مووچەخۆرە تورکانەی ناوچەکەدا کرد، کە ڕێزیان دەگرت. نوێنەرێکی خۆی ناردە لای قایمقامی شاتاخ و داوای لێکرد چەکی بۆ پەیدا بکات: «چیت پێدەکرێ بیکە و چەند تفەنگێکی مارتینی، کاپاخلی، سنێدیر، فینچیستیر، لە هەمووشیان زیاتر: مارتینیم بۆ بنێرە».[2]

ئەم تەقەللا بەربڵاو و زۆرە،[3] دەریدەخەن کە شێخ چەند بە پەلە و پەرۆشەوە خەریکی دڵنەوایی و بەسەرکردنەوە و چەکدارکردنی جەماوەر و کۆکردنەوە و یەکخستنەوەیان بووە. بۆیە لە سەرەتای بەهاری ١٨٨١دا، خەلیفە سەیید محەمەد سەعیدی باوەڕپێکراوی خۆی ناردە لای کامساراکان، بەو نیازەی داوای لێبکات ڕێگا بەو کوردانە بدرێت کە لە تێشکانی ڕاپەڕینەکەدا، لە ئێرانەوە چووبوون بۆ رووسیا، بگەڕێنەوە بۆ هەکاری.[4]

لەوەدەچێ ئەو بەڵێنانەی ئەحمەدبەگی یاوەر بە خودی شێخ و بە ئامادەبوونی کۆبوونەوە فراوانەکەی هەولێری دابوون،[5] جێی بڕوا و دڵنیاکردنی شێخ عوبەیدوڵڵا و

---

[1] ابراهیم صفائی – مدارك تاریخی – ل ١١٣

[2] جەلیلی جەلیل، ل ١٤٧

[3] ئەمیرنیزام – ل ٢٤٨ (وەك هەواڵنێرەکانی ئەمیرنیزام دەڵێن: شێخ عوبەیدوڵڵا بەردەوام ئەو نامە و بانگەوازانەی بۆ هەموو لایەك ناردووە).

[4] جەلیلی جەلیل – ل ١٤٤

[5] لەو کۆبوونەوەیەدا زۆربەی سەرۆکخێڵەکانی گەرمیان و کوێستانی کوردستان ئامادەبوون و هەموو سوێند و تەڵاقیان خواردووە، کە هەموو یەکدڵ و یەکدەنگ، ستایشێکی زۆری شێخ عوبەیدوڵڵایان کردووە و بۆ جارێکیتریش هەر ئەویان بە سەرۆك و ڕابەری خۆیان زانیوە و بە زوویی و بە کۆمەڵ لەشکر بۆ سەر کوردستانی ئێران بنێرنەوە.

شێخ عەبدولقادر ئەوەندە لەوە دڵنیا بووە، کە بە زوویی لەشکرکێشی بۆ سەر موکریان دەستپێدەکاتەوە، نامەی بۆ ناسیاوێکی خۆی بۆ سابڵاغ ناردووە، تیایدا نووسیبووی: ئەو (٦٠) تمەنە قەرزەی لەسەرمە،

سەرانی‌تری کورد بووبن. چونکە هەر دوای کۆبوونەوەکەی هەولێر، شێخ عەبدولقادر بە نیازی بەسەرکردنەوەی عەشایەرەکانی ناوچەی کۆیە و پژدەر و رێکخستنەوەیان، سەردانی کۆیە و پژدەری کردووە و لەوێشەوە چۆتە بیتوێن و ماوەیەك میوانی «مامەند ئاغای پیران» بووە.[1]

دوای سەردانەکەی شێخ عەبدولقادر بۆ ناوچەکانی سەرسنووری ئێران - عوسمانی، حەسەنعەلی‌خان لە (١٨٨١/٣/٩ن)دا، هەواڵ بە سەرانی قاجار دەگەیەنێ، کە بریار بووە شێخ عوبەیدوڵلا خۆیشی لە سەرەتای بەهاردا سەردانی رەواندز بکات و دیدەنی ئەو خێڵە رەوەندانە بکات، کە لە کوێستانەکانی ئەو ناوە، خەریکی هاوینەخۆرن.[2]

ئەم بەرنامەی سەردانانەی شێخ عوبەیدوڵلا و شێخ عەبدولقادر و لایەنگرەکانیان بۆ لای سەرۆك‌خێڵە کوردەکانی: پژدەر، بیتوێن، کۆیە، هەولێر و رەواندز... ئاوردانەوەیەکی تازەی شێخ عوبەیدوڵلایە، لە کوردانی باشووری خۆرئاوا، کە ئەم بەشەی کوردستان، لە چاو بەشداریی کوردانی بندەستی قاجاری و باکوور، لە راپەرینی پێشوودا، کەمتر بووە. دیارە شێخ عوبەیدوڵلا ئەمجارە دەیەوێ ئەم ناوچانەش بخاتە بەر تاقیکردنەوە و بەکارهێنان.

٨/٢: بڕوای شێخ عوبەیدوڵلا بە دەوڵەتی عوسمانی‌

بڵاوکردنەوەی ئەو نامە و راگەیاندنە زۆرەی بۆ سەرۆك خێڵ و لایەنگرەکانی خۆی (کە بە پێی ئەو چەند نامەیە، ئەوانیش هەر بۆ کوردانی باشووری خۆرئاوا بوون)، چەند بۆچوون و لێکدانەوەیەك هەڵدەگرن:

١- رەنگە سۆنگەی تێشکانی راپەرینەکە، لای جەماوەری کوردستان، بەوە لێك درابێتەوە، کە گەلی کورد پشتیوانێکی لە لایەن دەوڵەتێکی زلهێزەوە نەبووە، بۆیە وەك گەلانی (باڵکان) سەرکەوتن دەستەبەر ناکات. لەبەرئەوە ئەگەر سەرنجبدەین شێخ عوبەیدوڵلا دڵنیایان دەکات، کە دەوڵەتانی ئینگلیس و پرووس و فەرانسە بە گشتی و دەوڵەتی عوسمانی بەتایبەتی، پشتیوانیان لێدەکات.

هەندێکیم بۆ ناردییت و ئەویتری کەلام دەمێنێ، بۆ خۆم بە زوویی دێم بۆ ساباڵاخ و دەتدەمەوە (ئەمیر نیزام- ل٢٦٥).

سەیر ئەوەیە، بە چاولێکەریی لە کۆبوونەوەکەی هەولێر، سەرانی قاجاریش رۆژی (١٨٨١/٣/٢٧ن) کۆبوونەوەیەکی فراوانیان بە خەڵکی ساباڵاخ و گەورە پیاوانی ناوچەکە کردووە و سوێند و بەڵێنیان لیۆەرگرتوون، کە یارمەتی و هاوکاری شێخ عوبەیدوڵلا نەکەن (میرزا نیزام - ل ٢٦٦).

[1] ئەمیرنیزام- ل ٢٦٣

[2] هەمان سەرچاوە - ل ٢٣٧

٢- لەوەدەچێ شێخ عوبەیدوڵلا خۆیشی تا رادەیەك بڕوای بە قسە و بەڵێن و بڕیارەکانی دەوڵەتی عوسمانی کردبێت.

کاربەدەستانی تورکیاش ئەم ماوەیە بە گەرمیی و بە ئاشکرا هاتوچۆی شێخیان دەکرد. کە دیاربوو چەند مەبەستێکیان هەبوو:

١- تا شێخ عوبەیدوڵلا ئارام و دڵنیا بکەنەوە و رازیبکەن بچێت بۆ ئەستەموول.

٢- تا وەك ئامرازێکی گوشار، بەرامبەر ئێران بەکاریبهێنن و داواکانی خۆیانی پێ جێبەجێ بکەن.

ئەم سیاسەتی خۆنزیکردنەوەیەی دەوڵەتی عوسمانی لە شێخ عوبەیدوڵلا ، سەرنجی چاودێرێکی سیاسی وەك «ئابۆت»ی بە جۆرێك بۆ لای خۆی راکێشا، تا ئابۆت وا بیربکاتەوە، کە تورکیا دەیەوێ چارەی سیاسی کێشەی کوردستانی عوسمانی بکات.

ئابۆت لەمبارەیەوە دەڵێ : «لەوانەیە بابیعالی بە شتێکی بەکەڵك و گونجاوی بزانێت کە ددان بە شێخدا بنێت وەك سەرۆکێکی کورد؛ بە مەرجێك بتوانێت راگرتنی نیزام لەناو خێڵە کوردەکاندا دەستەبەر بکات و باج و خەراجی ساڵانەی تەواویش بە سوڵتان بدات. لە لایەکیتریشەوە لەوانە نییە بە تەواوی پێشبینییەکی ناراست بێت، کە شێخ لە ئاکامدا بخوازێت خۆی لە فەرمانڕەوایی تورکی لابدات، یان ئەو گوشارەی لە ئەورووپا خراوەتە سەر بابیعالی، دۆخێکی وای هێناوەتە کایەوە، کە بە هۆیەوە تەرەفەکەی بەرامبەر بخوازێت گۆڕانکارییەك بخولقێنێ».[1]

لە سەرەتای مانگی مایسی ١٨٨١دا، دەوڵەتی عوسمانی، لەسەر پێسپێریی شێخ عوبەیدوڵلا ، نارەزاییناماەیەکیان دا بە ئێران، لەسەرئەوەی پیرەوانی مەزهەبی سوننی لە ئێران دەچەوسێنرێنەوە... ئێرانیش بەم نارەزاییناماەنە، زۆر تووڕە دەبوو.

هاوکات تورکیا داوا و بانگهێشتنی شێخ عوبەیدوڵلای بۆ ئەستەموول دووپاتە دەکردەوە. شێخیش بە بیانووی نەخۆشبوونییەوە خۆی دوادەخست. ئەوسا تورکیا دڵنیابوو، کە شێخ بە ئاسانی و بە خۆشیی بە دەنگیانەوە ناچێت. بۆیە خۆیان لێگرژ کرد و بە ناوی سوڵتانەوە بە توندی داوایان لێکرد، کە دەبێ بچێت بۆ ئەستەموول... ئێران هەستی بەم ئاڵوگۆڕە کرد و داوای سزادانی شێخیان لە تورکیا دووپات کردەوە. تورکیا بە دەم داواکردنی شێخەوە بۆ ئەستەموول، هێز و لەشکری زیادەیان لە دەوری هەکاری کۆدەکردەوە و ئێرانیشیان ئاگادار کرد، کە ئەگەر بچنە سەر شێخ و لەدەستیان هەڵات، سنوورەکانی ئێران قایم بکەن.[2]

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی ل ١٢٩ - هاوپێچی (٤)ی نامەی ژمارە (٧٧)

[2] ئەمیرنیزام - ل ٣٢٣

٩/٢: بردنی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ ئەستەمووڵ

لەدواییدا لە رۆژی (١٨٨١/٦/٤ز)دا، لە ئەنجامی زۆر لێکردن و سەرکردنە سەری، ناچاربوو بچێت بۆ لای سوڵتان[1].

رەنگە تا رادەیەك شێخ عوبەیدوڵلا هەقیبووبێت بروا بە کاربەدەستانی عوسمانی بهێنێ. چونکە وەك «وەفایی» شاعیر لە دووتوێی بیرەوەرییەکانی خۆیدا بە وردی بۆمان دەگێڕێتەوە، کاربەدەستانی عوسمانی بە چ ریز و نەوازش و شکۆ و پێشواز و دەبدەبەیەکی شاهانەوە، شێخیان لەگەڵ خۆیاندا بۆ ئەستەمووڵ بردووە.[2]

وەفایی لەمبارەیەوە دەڵێ :

«دەوڵەتی خاوەنشکۆ، بە ناچاری ئەو زاتەیان بۆ ئەستەمووڵ خواست. لەبەرئەوەش جێبەجێکردنی ئەمری خەلیفەی ئیسلام شتێکی پێویست بوو، ئەو زاتەش لە خاکی شەمزینانی نیشتمانەوە لەگەڵ کۆمەڵێك لە کەس و کاری رێکەوت.

هەتا گەیشتنی ئەو زاتە بە کەناری زەریا، شار بە شار و قۆناغ بە قۆناغ، لە هەموو لایەکەوە سوارە و پیادە، بەلای کەمەوە (٥-٦) هەزار مورید و لایەنگر بۆ پێشواز و زیارەتی دەهاتن. بەتایبەت سەربازی دەوڵەت، دەستەدەستە بەوپەری رێزەوە شاربەشار لەتەك ئەو زاتەدا بوون... دوای گەیشتنی بە کەناری زەریا، بە فرمانی خەلیفەی خاوەنشکۆ(خوا دەوڵەت و شەوکەوتی بپارێزێ)، پاپۆری بەناوی (پیاڵە)یان بۆ سوارکردنی ئەو زاتە هێنا و لەگەڵ هاورێکانیدا سواربوون و گەیشتنە کەناری ئەستەمووڵ. لەوێش گشت سادات و خانەدان و گەورە پیاوانی شار، لەگەڵ سەربازی دەوڵەتدا هاتنە پێشواز و لە نزیك سەرای دەوڵەت و لە نێوانماڵەکانی خاوەنشکۆدا، دەستەماڵێکی تایبەتییان بۆ ئەو زاتە و هاوسەفەرەکانی دیاریکرد و تیایدا نیشتەجێ بوون. لە لایەن پایەبەرز خەلیفەی خاوەنشکۆوە، بە رادەیەك رێزی گەورەیی و مەزنایەتی ئەو زاتە گیرابوو، لە هەموو دەوڵەتانی دەرەوە، چ خۆرهەڵات و چ خۆرئاوا، ناوبانگی ئەم رێزگرتنە دەنگی دابووەوە.[3]

---

[1] هەمان سەرچاوە – ل ٤٠٤

[2] بەڵام ئیعتمادوسەڵتەنە، کە خۆی لە کاتی شۆڕشی ١٨٨٠دا سەرلەشکری دەوڵەتی ئێران بووە لە قۆڵی ئازەربایجان، لە بیرەوەرییەکانی خۆیدا نووسیویەتی: «رۆژی هەینی پێنجەمی جمادی‌الثانی ١٢٩٨ کۆچی (١٨٨١/٥/٤) بەپێی هەواڵێك کە «فەیرووز»ی نۆکەری میرزا سەعیدخان – وەزیری دەرەوەی ئێران، وەك مزگێنی هێنابووی، دەڵێ : شێخ عوبەیدوڵلا لە لایەن کاربەدەستانی عوسمانییەوە بە گیراویی بۆ ئەستەمووڵ برا و لە بەرامبەر ئەم مزگێنییەدا، شاڵێکیان بە دیاری بە فەیرووز و نازناوی «خانی»یشیان پێبەخشی. شا – ش زۆر دڵشاد بوو». (شرح‌حال رجال ایران – قرنهای ١٢، ١٣، ١٤ – مهدی بامداد – جلد ١ – ص ٤٢٠ – چاپ چهارم ١٣٧١ شمسی

[3] بیرەوەرییەکانی وەفایی – ل ٥٩-٦٠

بەلاّم ئەم ڕێزگرتن و پێشوازییە، هەر نزیکەی (٢) مانگ بووە، چونکە وەك (نیلسۆن) دەلێت: دەرکەوت کە لە ئەستەموول میوان نییە و دەستبەسەرە![1]

١٠/٢ - هەلاّتن لە زیندان

بەمجۆرە شێخ عوبەیدوللاّ بۆیدەرکەوت، گوێ بۆ خواستە سیاسییەکانی نەگیراوە.

بەلاّم لەمکاتەدا کاربەدەستانی عوسمانی ویستیان کەلّك لەم ڕووداوە وەربگرن و وەك ئامرازێکی گوشار خستنە سەرئێران بەکاریبهێنن.

لە سەرەتای حوزەیرانی ١٨٨١دا، دووبارە لە لایەن شێخەوە، گلەیی و گازندەیان بە ئێران گەیاندووە، کە لە ئێراندا سوننی مەزهەب ئازار دەدرێن...[2]

لە ١٨٨١/١١/٢٤دا، فەخریبەگی گەورەبالّوێزی تورکیا لە تاران، داوای لە ئێران کرد کە هەر زیانێك لە سالاّنی (١٨٧٠، ١٨٧٦و١٨٨١)دا لە شێخ دراوە، بۆی ببژێرن. فەخری بەگ هەرەشەی ئەوەی کرد، کە ئەگەر ئەم داوایە پەسەند نەکرێ، یان دوابخرێت، لەوانەیە ڕاپەرینێکی تازە ڕووبداتەوە.[3]

وەزیری دەرەوەی ئێرانیش (میرزا سەعیدخان)، بە پێی ئامۆژگاری زینوفیف، بالّوێزی ڕووسیا، داواکەی تورکیای پەسەند نەکرد، بە بیانووی ئەوەی، ئەو ناوچانەی شێخ داوایان دەکات، هیچی مولّکی ئەو نەبوون، بەلّکو هەندێکی بە کرێگرتوون و هەندێکیتریشی بە تاپۆی ساختە داگیرکردوون و لە ئەنجامی یاخیبوونەکەیدا، دەست بەسەر هەموویدا گیراوە.

ئێرانیش داوای بژاردنی ئەو زیانانەی دەکرد، کە بە هۆی شۆرشەکەی شێخ عوبەیدوللاّوە لێیکەوتووە.

بەلاّم خواستەکانی شێخ عوبەیدوللاّ، بۆ هەردوو دەولّەتەکە، خواستی سیاسی بوون و هەردوو دەولّەتەکەش دەیانکرد بە پەلّپ و بیانوو بۆ سەر یەکتری!

شێخ عوبەیدوللاّش بە پێچەوانەی بەرژەوەندی هەردوو دەولّەتەکەوە، بەرنامەی خۆرزگارکردنی لەدەست ەەردووکیان و پێکهێنانی دەولّەتێکی کوردستان بوو! بۆیە کە زانی گوێ بۆ خواستە سیاسییەکانی ناگیرێت، کەوتە تەقەللای خۆدەربازکردن لە ئەستەموول و پێوەندیکردن بە شێخ عەبدولقادری کوڕییەوە.

[1] جەلیلی جەلیل – ل١٥٠

[2] ئەمیرنیزام – ل ٤٠٤

[3] خالّفین – ل ١٩٩

وەك وەفایی لە بیرەوەرییەکانیدا بۆمان دەگێڕێتەوە، شێخ عوبەیدوڵڵا ماوەی (١٠)مانگ[1]لە ئەستەموولدا بە دەستبەسەرکراوی هێڵراوەتەوە[2] و دوای ئەو (١٠) مانگەش، سوڵتان بەو زاتەی وتووە: دەبێ بۆ حیجاز کۆچ بکەیت![3]

لە دوای ئەم هەواڵە، ئەو زاتەش (٣) شەو لە سەریەك بیری لەوە کردەوە، کە ئاخۆ رازیبێت کۆچ بۆ حیجاز بکات، یان نا؟! تا لە دواییدا ئەوەی بە چاك زانیوە، مل بۆ فرمانی سوڵتان نەدات و لەدەستیان هەڵبێت. بۆئەمەش جەژنی مانگی رەمەزانی ١٢٩٩ کۆچی(مانگی ١٨٨٢/٨ز) بە هەلزانی و لەناو خەڵکدا بلاّوی‌کردەوە، کە بە درێژایی مانگی رەمەزان، خەریکی خواپەرستی و چلەکێشان دەبێ و تکای‌کرد دۆستان و لایەنگرانی لەو ماوەیەدا سەری لێ‌نەدەن و نەچنە زیارەتی.[4]

هەر لەو ماوەیەدا بە پاسپۆرتێکی دروستکراو، بەناوی بازرگانەوە، ڤیزای رووسیای وەرگرت و لە بەرگی بازرگانێکدا، لە رێگەی زەریای رەش، تفلیس، یەریڤان، کارس، بایەزید، ئالاّشگرد و گوندی قەراچیانەوە گەڕایەوە بۆ هەکاری و بۆ بارەگاکەی خۆی لە نەهری.[5]

هەر ئەوەندەش دەنگ بلاّوبووەوە، کە شێخ لە سەر سنوورەکانی رووسیا و تورکیادا بەدی‌کراوە، کوردستان هاتە هەژین. گەلێك عەشیرەت، بۆئەوەی بەوپەڕی رێزەوە پێشوازی شێخ بکەن، هێزی چەکداریان پێکهێنا. شێخ عەبدولقادر بە چەندهەزار چەکدارەوە، بە پیر باوکییەوە چوو.[6]

---

[1] لە ماوەی ئەم (١٠) مانگەدا، بە قسەی وەفایی، شێخ عوبەیدوڵڵا و وەفایی چەندان نامەیان لە نێواندا گۆڕدراوەتەوە، کە شێخ بەردەوام داوا لە وەفایی دەکات بچێتە لای بۆ ئەستەموول، کە بەداخەوە ئەو نامانە شوێنەواریان دیار نییە. (ئەوەی جێی سەرنجە شێخ عوبەیدوڵڵا ماوەی ساڵێك زیاتر لە ئەستەموول بە دەستبەسەرکراویی ماوەتەوە، نەك دە مانگ.)

[2] بەلاّم بەگوێرەی بەڵگەنامەکان، شێخ‌عوبەیدوڵلاّماوەی (١٠) مانگ زیاتر، بەڵکو ساڵێك زیاتریش، بە دەستبەسەری لە ئەستەموول هێڵراوەتەوە.

[3] بیرەوەرییەکانی وەفایی – ل ٦١

[4] محەمەدرچا نصیری – ل (سی و پنج – مقدمە)

[5] وەك دەگێڕنەوە: دوای ئەوەی شێخ دەگاتە ناوچەی وان، دەگاتە هەر عەشیرەتێك، شەوێك میوانیان دەبێ و پەیمان تازە دەکەنەوە. شەوی ١٨٨٢/٨/١٧ز، لە ماڵی «تەمرئاغای گەورە و حاکمی موکری و شەوی (٨/١٨)یش لە ماڵی محەمەدخانی حاکمی میلان و شەوی دواتریش (١٨٨٢/٨/١٩) لە ماڵی یوسف‌خانی ئامۆزای دەرباسی خانی بەڕێوەبەری قەرە حەسار–ی قەڵەمڕەوی عوسمانی بووە. بەمجۆرە دەگەڕێ و پەیمان تازەدەکاتەوە و ئەوسا بەرەو ماڵی خۆی دەگەڕێتەوە (پاشکۆی ژمارە ١، بەڵگەنامەی ژمارە: ٥٨٣)

[6] جەلیلی جەلیل – ل ١٥٢

١١/٢: ئێران و تورکیا دژی داخوازییەکانی شێخ عوبەیدوڵلان:

کاربەدەستانی ئێران کە هەواڵی هەڵاتنی شێخیان بیست، زۆر شپرزە بوون و هاواریان لێ هەستا. سنوورەکانی ئێران – تورکیایان قایمترکرد و دیوارە نیوەرووخاوەکانی شوورەکەی ورمێیان لە ماوەیەکی کورتدا چاککردەوە. لە هەمانکاتیشدا هێزێکی گەورەی تورك بەرەو وان کەوتە رێ. لە ئەرزەرۆم و ئەرزنجانیشەوە (٤) بەتالیۆن و (١٤) تۆپی گەرۆك بەرەو وان رەوانەکران. دوایئەمەش هەر لەوانەوە (١٥) بەتالیۆنیتر، بە سەرۆکایەتی موسا پاشای کوندوف بەرەو هەکاری کەوتە رێ.[1]

هەردوو دەوڵەتی ئێران وعوسمانی، کەوتنەوە گلەیی و سەرکۆنەی یەکتری. ئێران گومانیدەکرد، کە شێخ عوبەیدوڵلا بە بێیارمەتی و هاوکاری و رێنوێنی تورکیا، نەیتوانیوە هەڵبێ و لەمبارەیەوە نامە و یادداشتنامەیەکی زۆر لە نیوانیاندا گۆردراونەتەوە. زۆربەی بەڵگەنامەکانی ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەی ئێران تەرخانن بۆ ئەم بابەتە.[2]

١٢/٢: بەرنامەی ئەمجارەی شێخ عوبەیدوڵلا :

بە گوێرەی بەڵگەکانی بەردەست، وا دەردەکەوێ شێخ عوبەیدوڵلا لەم جارەیاندا هاوتەریب دوو مەبەستی پێکەوە پیادە کردبێت:

١- ئارامکردنەوەی ئێران و هەوڵی خۆنزیککردنەوە لە ئێران.
٢- پێبەپێی ئەمەش هەوڵی خۆئامادەکردن بۆ راپەرین و کۆکردنەوەی هێز.

لە سەرەتای هەڵاتنی شێخدا، چەندجارێك نوێنەر و راسپێردراوی خۆی نارده لای کاربەدەستانی ئێران، تا هەستیان رابگرێ و بزانێ هەڵوێستی ئێران بەرامبەری چۆنە![3]

کاربەدەستان بە توندی دەستیان بە رووی نوێنەر و راسپێردراوەکانی شێخەوە نا... هەرچەندە کاربەدەستانی ئێران گومانیان لەوە هەبوو کە شێخ نیازی هێرش و پەلاماری نییە. بۆیە کاربەدەستانی دەوڵەتی ئێرانیش، زۆر بە ترس و سڵ و گومانەوە، هەڵوەدا و هەڵپەی ئەوەیان بوو بزانن شێخ بەرنامەی تازەی چییە. لەبەرئەوە نزیکەی دوو هەفتە دوای هەڵاتنی شێخ لە زیندان، کارگێری وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران لە «وان» بەتایبەتی راسپێردراوی ناردۆتە لای شێخ عوبەیدوڵلا، تا لێی بپرسن: «لەبەرچی و بە چ خەیاڵێك هەڵاتووە؟!»[4] دوایئەویش ئیمامجومعەی ورمێیان راسپاردووە، تا پرسیاری هەڵوێستی شێخ

---

[1] هەمان سەرچاوە – ل ١٥٤

[2] بۆ نموونە، بنوارە پاشکۆی ژمارە ١، بەڵگەنامەکانی (٥٨٢ تا ٦٠٩)

[3] بنوارە پاشکۆی ژمارە (١)، بەڵگەنامەی ٥٩٤

[4] پاشکۆی ژمارە (١)، بەڵگەنامەی ژمارە ٥٩٣

بەرامبەر ئێران بکات. ئیمامجومعەش لەوبارەیەوە نامەی بۆ «شێخ عەبدولکەریم»ی دۆستی شێخ عوبەیدوڵڵا ناردووە. ئەویش نامەیەکی بەم ناوەرۆکە بۆ نووسیوەتەوە:

«...سەبارەت بە گەڕانەوەی حەزرەتی شێخ عوبەیدوڵڵای پایەبەرز – گیانم فیدای‌بێت – پرسیارتان لێکردبووم؛ دەبێ بڵێم کە ئەو جەنابە گەڕاوەتەوە و تەشریفی بۆ (نوچە) بردووە و بۆ خۆم چوومە خزمەتی و بە خزمەتی گەیشتم. هەرچۆنێك گەڕابێتەوە، بەختەوەرانە ئەوەندەی دۆستدار و لایەنگر لە کوردستان و تەنانەت لە ئەستەموولیش و لە هەموو وڵاتی ئیسلامیدا هەیە، کە منەتباری کەس نەبێت. لە سایەی خواوە تەشریفی بۆ هەر شوێنێ بردووە، تێکڕا ئەو خەڵکەی ئەوێ، بەجۆرێك سام و گەورەیی شێخ لە دڵیان نیشتووە، کە بە حورمەتێکی زۆرەوە تا گەیشتۆتە نەهری، بەڕێیان کردووە... (٦) هەزار و بگرە زیاتریش، سوارە و پیادەی عەشایەر لە خزمەتیدا بوون.

بە مەرحەمەتی خوای دلۆڤان، لەوپەڕی بەدەماخیدایە. بەڵام چونکە بەندە خێرخوازیی دەوڵەتی ئێران بە ئەرکی سەرشانی خۆم دەزانم، حەزدەکەم گەورە پیاوانی دەوڵەتی ئێران، هەلومەرجێك سازبکەن، بۆئەوەی نێوانی خۆیان و شێخ خۆشبکەنەوە و ئاشتیی بکەوێتە نێوانیانەوە، تا سنوورەکان هێمن ببنەوە و هەژاران و لێقەوماوان، ژیانێکی ئاسوودەیان بۆ دابین‌بکرێ؛ ئەگینا دیارە کەڵکێك لە هێز کۆکردنەوە نایەتەبەر. ئەگەرچی من ئاگادارییم لە داوباری شێخ نییە، بەڵام ئەگەر جەنابتان لای خۆتانەوە، هەوڵی ئاشتبوونەوە بدەیت، ئەوە منیش دەتوانم لێرەوە هەلومەرج بڕەخسێنم و کارێکی وا بکەم، ئاشتی بە هەموو مانای وشەوە، لە نێوان هەردوولادا سەقامگیر بێت و خەڵکی هەژاری سنوورەکان نیشتەجێ ببنەوە. ئەگەریش بەمشێوەیە نەبێت، هەرگیز ئەم خەڵکانە، بە زۆری هێز کۆکردنەوە و شەڕ، بێدەنگ نابن. لەسەر ئێمەمانانیش پێویستە بەر لە هەڵگیرساندنەوەی کێشەیەکی نوێ، هەوڵی چارەسەرکردن و پێشگریی ئەو کێشەیە بدەین و شوێنەواری ناکۆکییەکان بسڕێنەوە»[1]

١٣/٢: نامەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ میرزا موحسین

هەر بەم نەفەسە، شێخ عوبەیدوڵڵاش خۆی نامەیەکی بۆ «میرزا موحسین»[2] ناردووە:

«پیاوی نزیکی بارەگای بەرزی شا؛ دۆستی میهرەبانم.

---

[1] بنوارە پاشکۆی ژمارە ٢، بەڵگەنامەی ژمارە (١١١)

[2] ڕەنگە یەکێك بێت لە پیاوە نزیکەکانی دەرباری قاجار، یان گەورە پیاوێکی شاری ورمێ بێت.

پاش عەرزی دوعاگۆیی. ئەوە بیستم لەبەر هەندێ بەرژەوەندی دەوڵەت، تەشریفتان بۆ ئەم (محاڵی دە شت)ە هێناوە، بۆیە بە پێویستمزانی نوێنەری تایبەتی خۆم بنێرم و ئەحواڵپرسیێ بکەم و بیرەوەرییەك بەیاد بێنمەوە.

ئەگەرچی دوای ئەوە، دژایەتی کەوتە نێوان من و دەوڵەتی ئێرانەوە. بەڵام دیسانیش هەرکەس عاقڵ بێت، دەزانێ کە لە هیچ حاڵێکدا من زیانی ئێرانم مەبەست نەبووە... لە سەرەتاوە لە (کۆر) لە گوندی (گردوان)،[1] جەنابی شوجاعدەولە، هەرلەخۆیەوە (٤٨) کەسی لە سەرۆك عەشایەری قەتڵوعام کرد و بایی (٥٠)هەزار تمەنیشی بە تاڵان برد. لە کاتێکدا هەرئەورۆژەش دەمتوانی تۆڵەی خۆم و دین و لەبەینچووەکانم بکەمەوە. بەڵام بە پێی لەبەرچاوگرتنی مافی دۆستایەتی لە مێژین لەگەڵ مەملەکەتی ئێران، رازینەبووم خراپە بکرێ و بۆ کوژاندنەوەی ئاگری شەڕ و شۆڕەکەش، نوێنەری تایبەتی خۆم: سەیید حەسەنی سابلاخیم ناردە تاران و بە تەواوی بۆ ئەمیندارانی دەوڵەتی ئێرانم روونکردەوە، کە ئەم فیتنە گەورەیە بەجۆرێك چارەسەر بکرێ. چونکە لێمروونە، عەشایەری کوردستان لە بەرامبەر تۆڵەسەندنەوەدا بێدەنگ دانانیشن. دەترسم لە داهاتوودا ببێتە هۆی شەڕوشۆڕ و پشێویی.

کەچی خوالێخۆشبوو: سوپاسالار، راسپێردراوەکەی منی بە درۆ و قسەی بێماناوە ناردەوە و ماوەی (١٠-١٢) ساڵ جڵەوی عەشایەرم گرت و نەمهێشت ئاژاوە بەرپابکەن. تا ناچاریی کوردان گەیشتە سەر ئێسقان. پاشان عەشایەری مامش[2]هاتن و (لەمبەرەوە) چەند تاوانکارییەکیان کرد، ساڵی رابووردوش ئەو کارەساتەیان خولقاند؛ کە خوا دەزانێ کارەساتی محاڵی میاندواو، بە ئاگاداریی بەندە نەبووە و من هەرگیز بەوە رازینەبووم، عەشایەری (ئەوبەر) ئەمەیان لە خۆیانەوە و لەبەر خاتری خۆیان کرد. هاتنیشم بۆ ورمێ، لەبەر دامرکاندنەوەی ئاگری هەڵایساو بوو. دەموت: نەوەك لێرەش وەك میاندواو بکەن. هەموو عالەم دەزانێ، دوای تێشکانی هێزەکانی ئیقباڵدەولە و گرتنی تۆپەکانی و ئابلۆقەی شاری ورمێ، بە دوای لەشکردا چووم، تا کارەساتی میاندواو دووبارە نەکرێتەوە. چونکە ئەگەر بە نیازی شەڕ چووبام، هەموو گەورەپیاوان و سەیید و پیاوماقووڵانی شار، لە دەروازەی شارەوە بە پیرمەوە هاتن، بۆچی هیچیانم نەگرت؟!

---

[1] دەکەوێتە مەرگەوەڕ، بەرامبەر گوندی «دزە»ی مەرگەوەڕ.

[2] شێخ عوبەیدوڵلا لێرەدا زۆر زیرەکانە ناوی مامش دێنێ، چونکە سەرۆکەکانی ئەو خێڵە، زیانی زۆریان لە هێزی راپەریندا. بۆیە شێخ دەیەوێ لە تۆڵەی ئەوەدا، دڵی دەوڵەتیان بەرامبەر رەشبکات.

ئیقبالّدموله داوای لێخۆشبوون و مۆڵەتی کرد؛ تا له شار بچێته دەرەوە و لەشکری ئێمە بچێته ناو شار، ئەی بۆ من لەشکرم نەنارده ناو شار؟! ئەی بۆ له هەموو گوندێك له گوندەکانی ورمێ، دوو و سێ سەربازم دانا، تا ئاگاداریی بکەن، نەوەك کەسێکی ناو لەشکرەکە خراپە بکات! له گوندی عەسکەرئاوا لەشکری تەیموورخان بەجۆرێك تێکشکان، که ئەگەر لەشکری ئێمە دوایانبکەوتنایە، کەسیان لێ‌دەرنەدەچوو. ئەی بۆ نەمهێشت شوێنیان بکەون!؟ هەموو عالەم دەزانێ له کارەساتی – عەسکەرئاوا له پێشدا نامەی دڵنیابوونم بۆ ناردبوون، تا وەك گوندەکانی ورمێ، کەس دەستدرێژییان نەکاته سەر. کەچێ له کاتی هاتنی تەیمووخاندا، خەڵکی گوندی ناوبراو، به دنەدانی تەیموورخان، بەریان به لەشکری ئێمه گرت و شەریان لەگەڵدا کردین. کاری خۆیان بوو... دوکەڵەکه چووه چاوی خۆیانەوە و بووە هۆی تالانکردنی خۆیان... ئێرانی دەست له هیچ ناپارێزن. زۆر بێ‌ئینسافن. ئەگینا تەیموورخان، که گوایه بۆ یارمەتی ورمێ هاتبوو و منیش له دوژمنانی ئەو بووم، ئاخۆ کاولکارییەکانی ئەو، بۆ گوندەکانی ورمێ، زیاتربووه، یان هی لەشکری ئێمە؟!

ئێستاش وا له ئەستەمووڵ گەڕاومەتەوە. دەمەوێ هیچ دڵئێشەیەك له نێوان ئێمه و دەوڵەتی مەزنی ئێراندا نەمێنێ. چونکه به تەنگ ئەوەوەم: قەرەبووی کەموکووڕیی و ژیاندنەوەی رابووردوو بکرێت.. جگەلەمە، هەندێ راسپاردەشم به دەمیی به هەڵگری نامەدا ناردووە؛ عەرزتان بکات. هیوادارم به گوێچکەی دڵسۆزانه بیبیستن.»[1]

بەڵام کاربەدەستانی قاجاری و له سەروویانەوە ناسرەدین‌شا، زۆر رەق و توند وەڵامی ئەم هەڵوێستەی شێخیان دایەوە.[2] شێخ عوبەیدوڵلاش شان‌بەشانی ئەم تەقەللایانه، خەریکی کۆکردنەوەی خەڵك و ئامادەکردنیان و رێکخستنیان بوو.

له (٤/١٠/١٨٨٢ز)دا، شێخ عەبدولقادر به (٤٠٠) کەسەوە هەڵمەتی بردبووه سەر «هورەمار» و گرتبووی و (٢٠) بەننای رێگەوبان و قەڵا و بورج و بار چاککردنەوەی لەگەڵ خۆیدا بردبووه ئەو ناوچەیه و خەریکی رێگەوبان چاککردن و دەستپێداهێنانەوەی قەڵا و بورج و بارەکانی ناوچەکه بووە. دوو نانەوایشی لەگەڵ خۆیدا بردۆته هورەمار و دووکانی نانەوایی بۆ دامەزراندوون، تا رۆژانه نان بۆ ئەو خەڵکه زۆرەی لەشکرەکەی شێخ بکەن.[3]

---

[1] پاشکۆی ژمارە (١) – بەڵگەنامەی ژمارە (٥٩٩)

[2] پاشکۆی ژمارە (١)، بەڵگەنامەی ژمارە (٥٩٤)

[3] هەمان پاشکۆ، بەڵگەنامەی ژمارە (٦٠١)

١٤/٢: دواگرتن و بردنی بێگەڕانەوەی شێخ عوبەیدوڵلا

سوڵتانی عوسمانیش، کۆڵۆنێل یوسف‌بەگی نارده لای شێخ عوبەیدوڵلا، بەو نیازەی بە شێوەیەکی رەسمیی داوای لێبکات واز لە خۆئامادەکردنی جەنگیی بهێنێ. بەلام یوسف‌بەگ لە هەوڵدانەکەیدا نەگەیشتە ئەنجام.[1]

لە ناوەڕاستی مانگی ١٨٨٢/٨دا، کەمال‌بەگ، سێیەم سکرتێری سوڵتان هاتە وان، تا شێخ رازی‌بکات لە یەکێك لە شارە پیرۆزەکانی ولاتی عەرەب دابنیشێت. بەلام شێخ گوێی پێنەدا و لە قەلای هوورەمار خۆی قایمکرد. هێزەکانی عوسمانی ئابلۆقەی قەلاکەیاندا.[2]

شێخ عوبەیدوڵلا رازی‌بوو بچێتە مووسڵ دابنیشێت، بەلام دیسان بۆئەمەش بیانووی دەهێنایەوە و پەلەی‌نەبوو. لە هەمانکاتیشدا مەبەستی بوو داواکانی عوسمانی، بێ خوێنڕشتن جێبەجێ بکات. بەلام ئابلۆقەدانی قەلاکە (١٨) رۆژ درێژەی‌کێشا و لە ئەنجامی بۆردومانێکی بێوچاندا، رووخا و تەپی. ئەم قەلایە ئەوەندە سەخت بوو، وەك رۆژنامەی «مشاك» نووسیبووی: «لەسەر جۆری دروستکردنی، هەراوهوریایەکی زۆری پەیداکرد و گەیشتە ئەو رادەیەی سەرنجی رۆژنامەکانی ئەوروپا رابکێشێت.»[3]

قەلاکە داگیرکرا و هێزە چەکدارەکانی تورك بە فرمانی بابیعالی و سەرکردایەتی کامیل‌بەگ و مستەفا نەعیم‌پاشا، لە «٧ی زی‌الحەجە ١٢٩٩ کۆچی(١٨٨٢/١٠/٢١)دا، شێخیان بە دیل گرت و بە هێزێکی گەورەوە، لەگەڵ (١٠٠) خێزانی لایەنگری، رەوانەی مووسڵ کرا.[4]

لە ١٨٨٢/١١/٢٧دا، گەیاندیانە مووسڵ.[5]

شێخ داوای‌کرد هەر لە مووسڵ نیشتەجێ بێت، بەلام گوشاری بەردەوام و خواستی تورکیاش لەوەدابوو دوورتری بخەنەوە. شێخ هەتا ١٨٨٢/١٢/١٤،[6] لە مووسڵ مایەوە.

---

[1] جەلیلی جەلیل – ل ١٥٥

[2] هەمان سەرچاوە – ل ١٥٥

[3] جەلیلی جەلیل – ل ١٥٦

[4] هەمان سەرچاوە – ل ١٥٦. بەلام ئێعتمادوسەڵتەنە لە بیرەوەرییەکانی خۆیدا دەڵێت: ٢٧ شەوالی ١٢٩٩ کۆچی واتە ١٨٨٢/٩/١١ شێخ عوبەیدوڵلا لەلایەن سوڵتانی عوسمانییەوە گیرا و رەوانەی مەدینە کرا. (شرح‌حال رجال ایران – جلد ١ – ص ٤٢١)

[5] پاشکۆی ژمارە (١)، بەڵگەنامەی ژمارە (٦٠٧).

[6] هەمان پاشکۆ، بەڵگەنامەی ژمارە (٦٠٦).

له ١٨٨٢/١٢/٢٣دا،[1] له بابیعالی‌یەوە فرمان بە کامیل‌بەگ کرا، کە شێخ بەرەو (مەدینە) رەوانە بکات. ئەویش لە مووسڵەوە[2] شێخی رەوانەی ئەسکەندەروونە کرد و دواییش بۆ بەیرووت و لەوێشەوە بۆ حیجاز دوور خرایەوە و لەوێ لە «تائیف» نیشتەجێ بوو، تا ساڵی داهاتوو، کە شێخ لە رۆژی عارفەی ئەو ساڵەدا، بۆ زیارەتی حەج چووە و هەر رۆژی عارفەش بە نەخۆشی «رشانەوە»، لە تەمەنی ٥٣ ساڵیدا کۆچی دوایی کردووە.

ئەمەش مانای وایە رۆژی کۆچی دوایی شێخ عوبەیدوڵڵا دەبێتە: «٩ی زیالحەجەی ١٣٠٠ی کۆچی - ١٨٨٣/١٠/١٢ز».

سێ رۆژیش دوای مەرگی خۆی، هاوسەرەکەی و کوڕێکی،[3] بە هەمان نەخۆشیی، کۆچی دوایی دەکەن و لە گۆڕستانی «موعەللا»ی مەککەی پیرۆزدا، لە نزیک گڵکۆی دایکی بەڕێزی حەزرەتی محەمەد(د.خ) لە پاڵ یەکتریدا دەنێژرێن.[4]

---

[1] هەمان پاشکۆ، بەڵگەنامەی ژمارە (٦٠٨).

[2] چۆنێتی بردنی شێخ لە نەهرییەوە بۆ مووسڵ و دواتریش بۆ ئەسکەندەروونە، لە بەڵگەنامەکانی رووسیدا بە درێژی باسی لێوەکراوە،(بنوارە: جەلیلی جەلیل - راپەڕینی کوردەکان - پاشکۆ).

[3] داخم ناچێ لەم جێگەیەی بیرەوەرییەکانی وەفاییدا نووسرابوو: «سێ رۆژیش دوای خۆی، هاوسەرەکەی و «کوڕی رەشیدی»... بۆیە لە کاتی تەرجەمەکەیدا «کوڕی رەشید»م بە «شێخ محەمەد سدیق» لێکدابووەوە و لە پێشەکی تەرجەمەی «بیرەوەرییەکانی وەفایی»دا هەروام نووسیبوو. کەچی کە دواتر لە سەرچاوەی جێی‌باوەڕ، بۆم دەرکەوت کە شێخ محەمەد سدیق لە مەککە کۆچی دوایی نەکردووە. بەڵام کاتێ ئەمەمزانی، کە کتێبی ناوبراوم خرابووە سەر (ترێس) و بۆ چاپخانە دەچوو. بۆیە ئەم هەلە دەقۆزمەوە، تا ئەو هەڵەیەم راستبکەمەوە و داوای لێبوردن لە خوێنەرانیش بکەم. چونکە شێخ محەمەد سدیق، نەك هەر لەو ئاوارەبوونەی باوکیدا، لەگەڵیدا نەبووە بەڵکو هەرچەند مانگێك دوای تێشکانی راپەڕینەکە، خۆی لە سەرانی عوسمانی نزیك‌کردۆتەوە و بە یەکجارییش بە رێ و شوێنی باوکیدا نەچووە و هەر لەبەرئەمەش بووە، کە شێخ عوبەیدوڵڵا زوو ناسیوێتی و هەتا خۆی لە ژیاندا بووە، هەر شێخ عەبدولقادری بە جێگر و بڕواپێکراوی خۆی زانیوە. شێخ عەبدولقادریش، کە دواتر و دوای مەرگی باوکی و دایکی و دوای رووخانی ئیمپراتۆریی عوسمانی، رێگەی پێدرا بۆ ئەستەموول بگەڕێتەوە. دوای گەرانەوەی، لە ماوەی نێوان (١٩١٠-١٩٢٠ز) بەشداریی کاریگەری لە پێکهێنانی رێکخراوی فەرهەنگی و کۆمەڵایەتیدا کردووە و لە ساڵی (١٩٢٥ز)یشدا، لە ئاکامی بەشداریکردنی لە شۆڕشی (١٩٢٥ز)دا، کە لە سەرکردە درەوشاوەکانی ئەو شۆڕشە بووە و شێخ سەعیدی پیران رابەرایەتی کردووە. هێزەکانی تورك زۆر دڕندانە ئەو شۆڕشەیان سەرکوتکرد و رووناکبیرانی کوردستانی تورکیایان بە سەدان و بە هەزاران گرتن و کوشتن، یان لە سێدارەیان‌دان، کە شێخ عەبدولقادر(لە تەمەنی ٦٨ ساڵیدا) و سەیید محەمەدی کوڕی، لە رۆژی (١٩٢٥/٥/٢٤ز)، لەگەڵ شێخ سەعیدی رابەری شۆڕشەکە و هەڤاڵانی‌تریاندا، لە تورکیا لە سێدارە دران.

[4] بیرەوەرییەکانی وەفایی، ل ٦٣

ئەنجام

لە چارەکی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم بەدواوە، واتە: لە نێوان هەردوو ڕێکەوتننامەی یەکەم (١٨٢٣) و دووەم (١٨٤٧)ی ئەرزەڕۆم، کە لە نێوان هەردوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانیدا مۆر کرا و گرژییەکانیانی خاو کردەوە، هەردوو دەوڵەت دەستیان کرد بە لەناوبردنی میرنشینە کوردییە نیمچە سەربەخۆکانی قەڵەمڕەوەکانیان و بەمەش ئەو هەندە ئازادییەی هەردوو بەشی کوردستانی بندەستی قاجاری و عوسمانی هەیانبوو، لە دەستیان دا و وەك کریس‌کۆچیرا دەڵێ: «کوردیان بێسەر هێشتەوە» و هەردوو دەوڵەتەکەش لەجێی ئەو میرنشینانە، کاربەدەستی ناکوردیان دامەزراند، کە ئەم کاربەدەستانە بێئەوەی لە تایبەتمەندییەکانی فەرهەنگی، کۆمەڵایەتی، مێژوویی... کۆمەڵگەی کوردستان تێبگەن؛ کەوتنە بەڕێوەبردنێکی نەشارەزایانە و بێبەزەییانە و زاڵمانەی کوردستان و بە ئارەزووی خۆیان و بێپەروا دەسەڵاتی چەوسێنەرانەی خۆیان و باج و سەرانەی زۆرتریان، ڕۆژدوای‌ڕۆژ هەڵکشاوتر دەکرد.

لەنێوان ئەو زوڵمە بێسنوورەی کاربەدەستانی هەردوو دەوڵەت و بێپشتیوان‌هێشتنەوەی جەماوەری کوردستاندا شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری بە هۆی بنکەیەکی بەربڵاو و پێشینەی ئایینی بەهێز و زیرەکی دووربینانەی خۆی و لە ئاکامی بەتەنگەوەهاتن و بەپیرەوەچوونی داخوازیی و تەنگوچەڵەمەکانی خەڵکی کوردستانەوە، لە دەیەی (١٨٧٠ – ١٨٨٠) دەبێتە بەرجەستەترین کەسایەتی مەزن و درەوشاوەی کوردستان، کە جەماوەری کوردستان بە دەرەتان و تروسکەی هیوای خۆی بزانێ.

شێخ عوبەیدوڵڵا لەبەردەم گێروگرفتی کەڵەکەبووی خەڵك و زوڵمی بەردەوامی کاربەدەستانی قاجاری و عوسمانیدا، بە ئەرکی سەرشانی خۆی دەزانی ڕێگەچارەیەك بۆ ڕزگاری خەڵك بدۆزێتەوە.

لەم پێناوەشدا کە بە مێژووی شۆڕش و ڕاپەڕینە بەرودواکانی کورددا دەچێتەوە، دەگاتە ئەو ئەنجامەی دەبێ شێوازێکی تازەی خەباتی ڕزگاری بگیرێتەبەر و هاوکاتیش لە دەیەی (١٨٧٠ – ١٨٨٠)دا، گەلانی ئەوروپا لە بوارەکانی ئابووریی، سیاسیی، فەرهەنگیی و سیاییدا، بەخێرایی لە پێشکەوتندا بوون و (نەتەوە) دەبووە بنچینەی دروستکردنی دەوڵەت و لەم بوارەشدا گەلانی باڵکان بە هۆی پشتیوانیی ڕووسیاوە توانییان دەوڵەتی نەتەوەیی

پێك بهێنین؛ كه به چاولێكـەریی لـەم دەرفـەت و تاقیكردنەوەیـە، گەلـی ئەرمـەنی هاوسێی دێرینەی كورد، لە دوا جەنگەكانی نێوان رووسیا - توركیادا و بەتایبەتیش لە جەنگی ١٨٧٧ - ١٨٧٨ ، بە نهێنی و بە ئاشكرا پشتیوانییان لە هێرشی لەشـكری رووسـیا، دژی دەوڵـەتی عوسـمانی كرد و بەپێچەوانەشـەوە گەلـی كـورد لەهـەمان ئـەو جەنگانـە و بەتایبـەتیش لـە دواجـەنگی رووسـی - عوسـمانیدا، شێخ‌عوبەیدوڵلا بـەدەم بانگـەوازی (غـەزا و جیهـاد)ی دەوڵەتی عوسـمانییەوە دەچێ و پشـتیوانیی لـە لەشـكری عوسـمانی دژی رووسـیا دەكـات و جەنگەكەش بـە تێكشـاندنێكی گـەورەی دەوڵـەتی عوسـمانی دوایـی دێـت و بـەدوای‌خۆیدا برسێتیی و هـەژاریی و قـاتوقڕی و نەخۆشـیی و پەتایـەكی لەرادەبـەدەر دەهێنـێ و دەبێتـە مایەی بێزاریی و یاخیبوون و راپەڕینی جەماوەر لە زۆرجێگەی ئیمپراتۆری عوسـمانیدا و لـە هەمان كاتیشدا هەر دوابەدوای برانەوەی جەنگ، لە سەرەتای بـەهاری ١٨٧٨ و لـە هـەردوو رێكەوتننامەی سان‌ستیڤانۆ و بەرلیندا، كە ئاكامەكانی جەنگەكە سـەروبەر دەكـەن، رووسـیا لە پاداشی ئەو چاكەیەدا، كە گەلی ئەرمەن بەرامبەری كردووە، بەسـەر توركیـاوە دەیكاتـە مەرج، كە دەبێ ریفۆرمێكی شێوە ئۆتۆنۆمی لە ناوچە ئەرمەن‌نشینەكاندا بۆ گەلـی ئەرمـەن جێبەجێ بكرێ و بەوپێیـەش كـە ئـەو شـوێنانەی ئەرمەنـەكان دەیانویسـت ئۆتۆنۆمـی تێـدا جێبەجێ‌بكەن، زۆربەی كوردنشینەكانی قەڵەمرەوی عوسـمانی بـوو؛ ئەمـەش هەڵوێسـتێكی دژواری بۆ كورد دروست‌دەكرد. چونكە دوای‌ئەوەی رووسیا و ئینگلستان ئـەم مەرجـەیان لـە بەندی (٦١)ی كۆنگرەی بەرلیندا دەچەسپێنن، دەوڵەتانی ئەوروپا و بەتایبـەتیش ئینگلسـتان پشتیوانیی ئەم مەرجە دەكەن و گوشاری جێبەجێكردنی بۆ سەر توركیا دەبەن.

توركیاش لەمە زۆر بێزار و تووڕە دەبێ و گەلی ئەرمەن بە مایەی دەستێوەردانی وڵاتانی ئەوروپا لە كاروباری ناوخۆی دەزانێ‌و بەدوای رێگە چارەیەكدا دەگەڕێ، تا تۆڵە لە ئەرمـەن بكاتەوە. بەڵام چونكە لەو كاتەدا وڵاتانی ئەوروپا پشتیوانییان لە ئەرمەن دەكـرد، نەیدەوێرا خۆی راستەوخۆ تۆڵەیان لێبكاتەوە، بەڵكو دەیویست دەرفەتی ئـەو هـەڵچوون و خرۆشـانەی گەلـی كورد بقۆزێتەوە، كە كێشـەكەی لەگـەڵ كێشـەی ئەرمـەندا ئاوقـای یـەكتر دەبـوون و بەمەش لە یەك كاتدا دوو نیشانی پێكەوە دەپێكا و كوشتاری گـەورە و خوێنـاوی لـەنێوانیاندا روویدەدا.

شێخ عوبەیدوڵلاش بۆ بەپیرەوەچوونی ئەم بارودۆخە نوێیە، بانگهێشتنی سەرانی ناوچـە جیاجیاكانی كوردستان بۆ بارەگاكەی خۆی لە نەهری دەكات و دوای زنجیرەكۆبوونەوەیەكی بـەردەوام، كـە چـەندان مـانگ دەخایـەنێ ، بـە رابـەری و رێنوێنـی شـێخ‌عوبەیدوڵلاچەند بڕیارێكی گرنگ دەدرێ:

١- كاری سیاسیی و دەوڵەتاندنی كێشەی رەوای كورد دەست‌پێ‌بكرێ، بۆئەوەی بەرلە كۆكردنەوەی هێز و لەشكر، بـە رێگـەی دیـالۆگ و نـاردنی نوێنـەر و نامـە بـۆ لای بـاڵوێز و نوێنەرانی ئەروپا و رووسیا و تەنانەت بۆ لای سەرانی قاجاری و عوسـمانی؛ كێشـەی رەوای

کوردیان بخرێتە بەردەم و ئەو وێنە بەزۆر-ناشیرینکراوەی کورد، جوانتر نیشان بدەن، کە گەلی کورد نەتەوەیەکی ئازادی و ئاشتیخوازە و نایەوێ زیانی بۆ هیچکەس هەبێ و بۆ ئەوەش دڵنیابن شیاوی ئەوەیە، خۆی کاروباری خۆی بەڕێوەببات، بۆ ماوەیەکی دیاریکراو دەرفەتێك بە کورد بدرێ و تاقی بکرێتەوە. ئەوسا ئەگەر نەیتوانی خۆی بەڕێوەببات، یان زیانی بۆ دەرودراوسێی هەبوو، ئەوا ئامادەیە لە دادگایەکی نێودەوڵەتیدا دادگایی بکرێت.

٢- یەکەمین ڕێکخراوی سیاسیی کوردی، بە ناوی (یەکێتی کوردان)، یان (کۆمەڵی کوردان) دروست بکرێ.

٣- خەبات بۆ رزگاری لە دەسەڵاتی عوسمانی و قاجاری دەستپێبکرێ و لە هەردوو ئەو بەشەی کوردستاندا، دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد دروستبکرێ.

بۆ ئەنجامدانی ئەم بەرنامەیەش، لە سەرەتادا شێخعوبەیدوڵلا بەرنامەی رزگارکردنی کوردستانی بندەستی عوسمانی هەبوو. بەڵام دوای هەڵسەنگاندنی هەلومەرجی کوردستان و بەو هۆیەوە کە دەوڵەتی عوسمانی، تازە لە جەنگێکی دۆڕاو ببۆوە و لەبەر زۆر هۆ (کە پێشتر باسکران)، بە چاكزانرا لەپێشدا شۆڕش لە کوردستانی ئێرانەوە دەستپێبکرێ و دوایی دەست بە ئازادکردنی کوردستانی عوسمانیش بکرێ.

لەم پێناوەدا لە کۆتایی مانگی (٩) و سەرەتای (١٠/١٨٨٠)دا، لە دوو قۆڵەوە لەشکری پێکهاتووی کورد لە جەماوەری هەموو ناوچەکانی کوردستان، کە نزیکەی (٣٠ تا ٤٠) هەزار کەس بوون، بە نیازی گرتن و ئازادکردنی کوردستانی ئێران، هێرشیان بۆ سەر موکریان و ئازەربایجان و ورمێ برد و لە سەرەتای هێرشدا لە قۆڵی موکریانەوە، کە شێخعەبدولقادر و هەمزاغای مەنگووڕ سەرکردایەتییان دەکرد، لەماوەیەکی زۆر کورتدا توانییان ناوچەیەکی فراوان: شنۆ، نەغەدە، سابلاغ،میاندواو ئازاد بکەن. بەهیوای پێکهێنانی دەوڵەتی کوردستان، کاربەدەست بۆ ناوچە ئازادکراوەکان دادەنێن.

لە قۆڵی (ورمێ)ش کە شێخ عوبەیدوڵلا خۆی سەرکردایەتی دەکرد و بەرنامەی گرتنی شاری ورمێی بوو، دوای هێرش و پەلامار و شەڕ و تێهەڵچوونێکی سەخت و خوێناویی، کە نزیکەی مانگونیوێکی خایاند، هەردوو قۆڵەکەی موکریان و ورمێ، نەیانتوانی مەبەستەکانی خۆیان جێبەجێبکەن و هەردوو هێزەکە بەرودوا، لەدوای هەفتەی یەکەمی مانگی (١١/١٨٨٠) بەرەو مەرگەوەڕ و دواتر بەرەو نەهری پاشەکشێ دەکەن.

لەم شەڕانەدا، سەرەتا هەموو دانیشتووانی ناوچە عەجەمنشینەکانی میاندواو، مەراغە، بناو و ورمێ و دواتریش هەموو لەشکر و هەموو سەرانی بەرجەستەی لەشکری ئێرانی، لە سەرتاسەری ئێرانەوە بە پەلە کۆکرانەوە و رەوانەی قۆڵەکانی راپەڕین کران و بە رقێکی ئەستوورەوە، دژی هێزەکانی کورد شەڕیانکرد... پێبەپێیئەمەش، دەرباری قاجاری بەپەلە و پەژارەوە کاری دیپلۆماسی بۆ رازیکردنی رووسیا و ئینگلستان دەستپێکرد؛ تا رووسیا لەشکر

بگەیەنێتە سنوورەکانی ئێران – تورکیا و هاوکاتیش رووسیا و ئینگلستان گوشار بخەنە سەر تورکیا، تا لە سەرکوتکردنی راپەرینەکەدا بەشدارییان بکات.

ئەم شۆرشە، جگەلەوەی لەبەر زۆر هۆ، بۆ ناوچەکانی ئەردەلان و کرماشان و هەورامان نەتەنییەوە و نەبووە راپەرینێکی سەرتاسەری هەموو کوردستانی بندەستی قاجاری، لە هەمانکاتیشدا هەموو ئەو ناوچانەش کە ئازادکرابوون، بەزوویی لەلایەن هێزەکانی دەوڵەتی ئێرانەوە سەندرانەوە؛ کە ئەگەر هۆیەکانی تێشکانی سەربازییانەی شۆرشەکە بەسەربکەینەوە، بەم ئەنجامانە دەگەین:

١– هەیئەتی ئەرکان، یان سەرکردایەتییەکی شارەزای زانستەکانی جەنگ و تەجرەبەی جەنگینی نیزامی نەبوو.

٢– لە دەستە و تیپی لەیەکچوودا، بێگوێدانە خێڵ و ناوچە، کۆنەکرابوونەوە و رێكنەخرابوون. بەڵکو هێزی هەر خێڵە پێکەوە بە فەرماندەیی سەرۆکی عەشیرەتەکان کۆببوونەوە.

٣– نە فەرماندەکانی هێزەکە و نە جەنگاوەرانی لەشکرەکە، مەشقی جەنگیی دانەدرابوون.

٤– چەکی قورسیان نەبوو. چەکەکانیتریان بە زۆری خراپ و بەشێکیشیان چەکی ئاگرداریان هەر نەبوو.

٥– خۆراك و جلوبەرگ و پێویستییەکانیتریان دەبوو لە لایەن خۆیانەوە دابینبکرێ.

٦– لەشکرێکی نارێكوپێك، مەشقنەدیو، بێدیسیپلین، بێتەجرەبە... بە ئارەزووی خۆیان کۆببوونەوە و بە ئارەزووی خۆیشیان بلاوەیان لێکرد.[1]

بلاوەلێکردنەکەش کە هەر زوو دەستیپێکرد، لەبەر دوو هۆ بوو:

١– لە سەرەتای هێرش و پەلاماردا بۆ سەر میاندواو و دەوروبەری، هێزەکانی کورد کەوتنە کوشتن و تالانی و شرەخۆری ئەو ناوچانە و خەریکبوون بە گواستنەوەی ئەو تالانییانەوە، کە ئەمە وایلێکردن هەرزوو بەرەکانی شەر بەجێبهێڵن و تالانییەکان بگەیەننە ناوچەکانی خۆیان.

٢– زۆر لە سەرۆكخێڵەکانی موکریان، بە نهێنی و بە ئاشکرا، لە پێش شۆرشەکە و لە گەرمەی شۆرشەکەدا، پێوەندییان بە لەشکری دەوڵەتی ئێرانەوە کردبوو، کە دوای خۆبەدەستەوەدانی هەر دەستەییێکیان، دەبوونە مایەی دڵساردیی بەشدارانی شۆرش و چاولێکەریی بۆ سەرۆكخێڵ و خەڵکانیتریش.

بەڵام لە رووی سیاسییەوە سەرکەوتن و ئاڵوگۆری تازەی هێنایە کایەوە:

---

[1] سالحمحەمەدئەمین، ل ١٦٨

١- شۆڕشی ١٨٨٠ وەرچەرخانێکی نوێ و هەمەلایەنەی سیاسیی، فەرهەنگیی، کۆمەلآیەتیی بوو بە سەر بزووتنەوەی کورددا هات. چونکە تێکرای بزووتنەوەکانی پێشووتری کورد، هەر لە راپەڕینی ئەمیرخانی برادۆست (١٦٠٩)، تا راپەڕین و شۆڕشەکانی نێوان چارەکی دووەمی سەدەی نۆزدەی میرانی: سۆران، بابان، بتلیس، بۆتان و ئەوانی دواتریش، کە لە دژی زوڵم و زۆرداریی عوسمانی و سەفەوی و قاجاری راساون؛ هەموویان ئەنجامی پیشخواردنەوە و تەقینەوەی ئەو هەستە مێژینەیەی گەلی کورد بوون کە پێشتر لە سەردەمی شەرەفخانی بتلیسی(١٥٤٣-١٦٠٤) و دواتریش لە سەردەمی ئەحمەدی خانی(١٦٥٠-١٧٠٧)دا، سەری هەڵدابوو. ئەم هەستەش بریتی بوو «لە هەستی خۆبەبێگانەزانین لە رۆم و عەجەم، هەستی خۆبەکوردزانین، هەستی پێویستی یەکبوون و پێکهێنانی دەوڵەتی کوردی بەهێز، کە کورد و کوردستان لە دەستدرێژی و ململانێی نارەوای ئەو دوو هێزە بێگانەیە بپارێزی».[1] بەلآم لەبەر نەخەملین و نەرەخسان و« نەگەیشتنی هەلومەرجی ئابووری، کۆمەلآیەتی، فەرهەنگی... ئەم هەستە هەروەك نەبوو بە ئایدۆلۆژیای چینی هەڵبژاردەی کۆمەڵ و نەیشبوو بە خواستی خەڵك و بزووتنەوەی جەماوەر»، تا لە دواچارەکی سەدەی نۆزدەدا « هاوزەمان لەگەڵ سەرکەوتنی نەتەوەکانی ئاڵمان و ئیتالیا، لە پێکهێنانی دەوڵەتی نەتەوەیی یەکگرتوودا و هاوزەمان لەگەڵ پەرەسەندنی خەباتی نەتەوەکانی باڵکان: بولگاریا، سرب، رۆمانی، یۆنان...دا، بۆ رزگاربوون لەژێردەستی تورك و دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی سەربەخۆ، لە ئەنجامی ئەو گۆڕانە ناوەکییە قوولآنەی لەرووی ئابووری، کۆمەلآیەتی، سیاسیی...یەوە بەسەر خەڵکی کوردستاندا هات، خەباتی کورد چووە قۆناغێکی نوێوە، کە دەگونجێ دابنرێ بە سەرەتای گۆڕانی «هەستی نەتەوەیی» بۆ «هۆشی نەتەوەیی» و دانانی بناغەی سەرەتا گشتییەکانی چوارچێوەی ستراتیژی کاری نەتەوەیی کورد، لەپێناوی رزگاری و یەکگرتنەوە و پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆدا».[2]

٢- ئەم بەرنامە تازەیەی شێخ عوبەیدوڵڵا، مەترسییەکی گەورە و تازەشی بۆ هەردوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانی و تەنانەت بۆ وڵاتانی ئەوروپا و بەتایبەتیش بۆ ئینگلستان و رووسیا پەیدا کرد، کە شێخ عوبەیدوڵڵا بێ‌هەدادان تەقەللای دیپلۆماسییانەی ئەوەی لەگەڵیاندا دەدا قایلیان بکا پشتیوانیی لە داخوازییەکانی بکەن؛ چونکە بەدیهاتنی بەرنامەکەی شێخعوبەیدوڵڵا دەبووە هۆی ئاڵوگۆڕێکی چاوەڕواننەکراو و نەزانراوی تازە، لە تەرازووی هێزەکانی ناوچەکە و ئەو ململانێ بەتینەی رووسیا و ئینگلستان، لەسەر ئارام و دامرکاو راگرتنی ئێران و ئیمپراتۆری عوسمانی هەیانبوو، کە ئەم دوو هێزەی رووسیا و ئینگلستانیش لەو رۆژگارەدا گەورەترین زلهێزی جیهان بوون. لەبەرئەوە بەرنامەکەی شێخعوبەیدوڵڵا دەبووە تێکدانی تەرازووی هێزەکانی نێودەوڵەتیی، کە وەك ئابۆت دەڵێ:

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ١٥٢ - ١٥٣

[2] سالحمحەمەد ئەمین، ل ١٥٢-١٥٣ (بە هەندێك دەستکارییەوە)

«ئەم بەرنامەیەی شێخ عوبەیدوڵڵا دەبووە مایەی لەبەریەکترازانی ئیمپراتۆری عوسمانی و بزواندنی عەرەبەکانیش بۆئەوەی ئەوانیش داوای جیابوونەوە لە عوسمانی بکەن».[1] ... بۆیە گەورەباڵوێزی رووسیاش هەر سەبارەت بەم بەرنامەیەی شێخعوبەیدوڵڵا دەڵێ : «شێخ دژی گەورەگەورەکان هەنگاو هەڵدەگرێ»[2]

هەرلەبەرئەمەش بوو کە رووسیا و ئینگلستان، نەك هەر بەدەنگ بانگەوازە زۆرەکانی شێخەوە نەچوون، کە داوای لێدەکردن بۆ جێبەجێکردنی داخوازییەکانی کورد، ددانپیانانێکی نێودەوڵەتییان لێوەربگرێ؛ بەڵکو زۆر بەسەختی دژی داخوازییەکانی کورد ویستان و گەڵەکۆمەکی نێودەوڵەتییان دەکرد.

بەڵام لە هەمانکاتیشدا شۆرشی (١٨٨٠) سەرنجی دەوڵەتانی ئەوروپای بۆلای کێشەی کورد و گرنگیی جیۆپۆلیتیکی کوردستان راکێشا و لە جاران زیاتر بەچاوی بایەخپێدانەوە بنوارنە کوردستان، کە تەنانەت شۆرشی (١٨٨٠) بووە هۆی ئەوەی وڵاتێکی وەکو ئەمەریکا ، بۆ یەکەمجار دەوڵەتی ئێران بەشێوەیەکی رەسمیی بناسێ و دوو ساڵ دواتر، لە ساڵی (١٨٨٢)دا، بەناوی: بەرگری و داکۆکی لە مافی مەسیحییەکانی ناوچەکە، نوێنەری خۆی بۆ ئێران بنێرێ[3]

بەواتەیەکیتر: ئەم شۆرشەی (١٨٨٠) بووە مایەی ئاوردانەوەیەکی تازەی نێودەوڵەتیی لە کێشەی کورد، کە وەك ئابۆت دەڵێ : «ئەگەر تا ئەوکاتەش ئەوروپا دەنگی کێشەی کوردی نەبیستبێ، دەبێ ئاوری تازەی لێبدرێتەوە و لە دواڕۆژدا حسابی ئەوە بکرێ، کە دەبێ لەگەڵ کوردستان چبکرێ؟»[4]

٣ - بزووتنەوەی کورد لە هەردوو بەشی بندەستی قاجاری و عوسمانیدا، لەدوای لەناوبردنی میرنشینەکانی کوردەوە، بۆ ماوەیەکی درێژ هێوربوونەوەیەکی بەسەردا هاتبوو. سەرانی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری خەریك بوو شێوە لەبیرچوونەوەیەکی کێشەی کوردیان بە سەر خۆیاندا دەهێنا. بەڵام ئەم شۆرشە بۆ هەردوو دەوڵەتەکە وریاکردنەوە و بیرخستنەوەیەکی پێویستی لا دروست کردن، کە سەرانی عوسمانی هەر زوو کەوتبوونە خۆیان و دەیانویست بۆ بەرژەوەندی خۆیان، باوەشی درۆزنانە بۆ کورد بکەنەوە و لەپێش و لە گەرمەی شۆرشەکەدا تەقەڵلای ئەوەیان دا، کێشەی کورد دژی ئەرمەن لەلایەك و لەلایەکیتریشەوە وەك گوشارێکیش بۆ هێنانەدی ئاوات و مەرجەکانی خۆیان، بەرامبەر ئێران بەکاریبهێنن... دوای دامرکاندنەوەی شۆرشەکەش، سەران و میران و میرزادە و شێخ و مەلای کوردیان، لەخۆیان نزیکخستەوە و مووچەیان بۆ زۆریان بڕییەوە و دواتریش لە

[1] بنوارە پاشکۆی ژمارە (١٣)، نامەی ئابۆت بۆ گرانڤیل

[2] بنوارە پاشکۆی ژمارە (١)، بەڵگەنامەی ژمارە ٥٩١

[3] کریس کۆچێرا، ل ٢٧

[4] بنوارە پاشکۆی ژمارە (١٣)

سالی (١٨٨٥) بەدواوە، هێزێکی گەورەیان بەناوی: سوارەی حەمیدییە، لــێ پێکهێنان، کــە لە کاتی بەکارهێنانی ئەم هێزەدا بۆ ســەرکوت و دامرکاندنــەوەی شۆڕشــی گــەلانی باڵکــان و ئاشنایەتیپەیداکردنی ئەفســەرانی کــوردی نــاو ریزەکـــانی ســـوارەی حەمیدییـــە، لەگـــەڵ ئەفسەرانی ناسیۆنالیزمی تورکدا، هوشیاریی نەتەوەییان زیاتر گەشەی کرد و بەناو ریزەکـانی عەشایەر و شارەکانیشدا بڵاو دەبووەوە و... دواتریش رووناکبیرانی کـورد کەوتنـە دەرکردنـی رۆژنامــە بــە زمــانی کــوردی و پێکهێنــانی یانـــە و رێکخـــراوی سیاســـیی، کۆمەڵایـــەتیی و فەرهەنگیی و دروستبوونی زنجیرە راپەڕین و شۆڕشەکانی چارەکی دووەمی ســەدەی بیســت، کە دیارترینیان شۆڕشی (١٩٢٥) بــوو بــە ســەرکردایەتی «شــێخ ســەعیدی پــیران»ی هــەمان پەیڕەوی سەر بە رێبازگەی نەقشبەندی.

٤- ئەگەرچی دەوڵەتی عوسمانی لە دەمێکەوە و بـــە تایبــەتیش لــەدوای بڕانــەوەی جــەنگی (١٨٧٨)ەوە، دەیویســت لــە رێگــەی بــەگژداکردنی کــوردەوە، تۆڵــەی ســەخت لــە ئەرمـــەن بکاتەوە، بەڵام شێخعوبەیدوڵڵا زۆر هوشیارانە گەلــی کــوردی لــەم پلانــە پاراســت و بــەهۆی گواستنەوەی جوگرافیای شۆڕشەکەوە، لە کوردستانی عوســـمانییەوە بۆ کوردستـانی ئێران، توانی (لە رۆژگاری خۆیدا) شانازیی دۆستایەتی کورد و ئەرمەن بپارێزێ.

بەڵام دواتر سەرانی عوسـمانی لــە رێگــەی سوارەی حەمیدییــەوە، ئــەو کۆنــە قینــەیان، بــە ئەرمەن رشت و لە چەند شاڵاوێکی بەربڵاوی درێژخایەندا، کــە دەبێتــە (٥) جــار: ١٨٩٤، ١٨٩٦، ١٩٠٥، ١٩١٥، ١٩١٨، قەتلوعامێکی زۆر دڕندانـــەیان لــە گەلــی ئەرمــەن کــرد...

ئەمەش ئەوەی دەرخست کە ئەگەر دەسەڵاتی کورد بەدەست رێبەرانی خۆیەوە بوایــە، ئــەو چــەند شــاڵاوە دڕندانەیــەی بــەهۆی ســوارەی حەمیدییـــەوە کرانــە ســەر ئەرمــەن، هـــەرگیز روویان‌نەدەدا.

بەشی چوارەم
پاشکۆ

پاشــکۆی یەکەم : بەڵگەنامەکانی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران(کتێبی زنجیره۳:گزیده اسناد سیاسی
ایران و عثمانی) ۲۵۹

پاشــکۆی دووەم : بەڵگەنامەکانی کتێبی : اسناد و مکاتبات تاریخی ایران(قاجاریه)
جلد ۳ - دکتر محمد رضا نصیری ۳۵۵

پاشــکۆی سێیەم : نامەهای تاریخی(ابراهیم صفایی) ۳٦۵

پاشکۆی چوارەم : بەڵگەنامەکانی : مرکز اسناد ملی ایران - تهران ۳٦۹

پاشکۆی پێنجەم : افتتاح ناصری(علی اکبر سرهنگ) ۳۸۳

پاشکۆی شەشەم : شورش شیخ عبیدالله(علیخان گونەخان افشار).. ٥۰۳

پاشکۆی حەوتەم : قیام شیخ عبیداله شمزینی در عهد ناصردین شاه (اسکندر غوریانس) ٥٤۹

پاشکۆی هەشتەم : یادداشتی(ابوالقاسم)ی کارگێری وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران لە سابلاغ.... ٦۰۳

پاشــکۆی نۆیەم : یادداشتی میرزا حەسەن مونشی ٦۱۱

پاشــکۆی دەیەم : یادداشتی عەلی ئەکبەر فەیز ٦۱٥

پاشــکۆی یازده : سکاڵانامەی کوردانی ئاوارە ٦۲۱

پاشکۆی دووازده : دوو نامەی مەولانا خالیدی نەقشبەندی ٦۲۳

پاشکۆی سیازده : نامەی ئابۆت بۆ گرانڤیل ٦۲٦

پاشکۆی چوارده : تەلگرافی میرزا حسەین خان(سوپاسالار) بۆ ناسرەدین شا ٦۳۱

پاشکۆی پازده : بەیتی هەمزاغا ٦۳۳

پاشکۆی ژمارە (١)

بەڵگەکانی ئەرشیفی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران

ئەم بەڵگانە لە بەرگی (٣)ی زنجیرە کتێبی «گزیدە اسناد سیاسی ایران و عثمانی» وەرگیراون، کە لە ساڵی ١٩٩٠ بە دواوە لەلایەن وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران «دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی» دەست بە چاپ و بڵاوکردنەوەیان کراوە و تا ئێستا (٧) زنجیرەیان لێ‌بڵاو بووەتەوە.

ئەم بەڵگانە (٧٢) دانەن و لەو بەشە سەربەخۆیە وەرگیراون، کە بە ناوی (مسئله شیخ عبیدالله) و بە سەربەخۆ لە لاپەڕەکانی (٥٧١ تا ٧٦٨)ی زنجیرەی ناوبراودا بڵاو کراونەتەوە.

لە نێوان ئەم (٧٢) بەڵگەنامەیەدا، ژمارەی (١٦) بەڵگەیان تایبەتن بەو کێشە و گیروگرفتانەی پێش شۆڕشی(١٨٨٠)واتە ساڵانی (١٨٧٠ تا ١٨٨٠)ی نێوان شێخ عوبەیدوڵڵا و دەوڵەتی ئێران، کە ئەمانەن:

٥٤٥، ٥٥٩، ٥٦٠، ٥٦١، ٥٦٢، ٥٦٣، ٥٦٤، ٥٦٥، ٥٦٦، ٥٦٧، ٥٦٨، ٥٦٩/١، ٥٦٩/٢، ٥٧٠، ٥٧١، ٥٧٢. ئیتر ئەوانیتر هەموویان تەرخانن بۆ شۆڕشی ١٨٨٠.

ژمارەیەکیش لەم بەڵگانە مێژوویان بە سەرەوە نەبوو، یان هەڵە لە مێژووەکانیاندا هەبوون؛ ئەوانەشمان لە جێگەی خۆیاندا راستکردوونەتەوە.

بەڵگەی ژمارە: ٥٤٥

بابەت: کێشەی سنوور و شێخ عوبەیدوڵلا

مێژوو: ١٨٧٣/٥/١٧ ز (٢١ ربیع‌الاول ١٢٩٠ کۆچی – ٢٦ / ٣/ ١٢٥٢ هەتاوی)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢ / ع

لە باڵوێزی ئێرانەوە بۆ باڵوێزی باڵای عوسمانی

برووسکەی بەڕێز (موعینولمولك) باڵوێزی گەورەی دەوڵەتی باڵای خۆمان و ئەو وەڵامەی، کە بە فرمانی خاوەن شکۆ نووسرابوو، لە کۆڕی چاو پێکەوتنی دۆستانەدا، بە ئاگاداریی ئەو بەڕێزەم گەیاند. دەستبەجێ پێخۆشبوونی ئەو بەڕێزە و ئەوەی رابووردووم بە ئاگاداری خاوەن شکۆ گەیاند... دوای فەرمووده پڕ لە متمانەکانی خاوەن شکۆ سەبارەت بەو بەڕێزە، فرمانیان دا، ئەوەتان پێ‌ڕابگەیەنم، کە ناردنی راسپاردەی تایبەتی لەلایەن خاوەن‌شکۆوە، بە نامەی دۆستانەوە، کە لە بروسکەکەی بەڕێز (موعینولمولك) دەردەکەوت، دیاردەی ئەوپەڕی دۆستایەتی و مایەی شادمانیی خاوەن شکۆیە.

ئەگەر کۆمیسیۆنیش بۆ جێبەجێکردن و راستکردنەوەی داهاتووی سنوور، لە هەردوولایەنەوە بە لەبەرچاوگرتنی هەلومەرجی پێویست پێك بێت، لەلایەن خاوەن شکۆوە پەسەندە و پشتیوانیی لێ‌دەکرێ. بەڵام هەروەك لە نووسراوەکەی خاوەن شکۆدا بە ئاگاداریتان گەیشت و لە دوورەوە برووسکە بۆ بابیعالی و باڵوێزی ئەم دەوڵەتە کرا، چارەسەری کارەکە ناکات. بە تایبەت لە رووی فەرمایشەکانی سوڵتان و گەورە باڵوێزی خۆمانەوە، کە لە قسەی شێخ دەگێڕنەوە و وا دەردەکەوێ کوردەکان لە بەهاردا هەموو بە یەکەوە بەڕێدەکەون. من ببم، یان نەبم، لە سەر شانی سوڵتانیی پێویستە، کە تا زووە، شێخ لە سنووری ئێمە دوور بخەنەوە، یان دڵنیامان بکەن، کە ئیتر لە ناو خاکی عوسمانییەوە هێرش ناکرێتە سەر خاکی ئێران. ئەگەر ئاوا نەبێ، چۆن بەم دەم و دەستە کۆمیسیۆن پێکدێ! یان نامەی خاوەن شکۆ و نێردراوی تایبەت دەگاتێ!؟ چونکە ئەمانە هەموویان پێویستییان بە وەختێکی زۆرە و ئێمەش بۆ هەردووکیان ئامادەین. بەڕێزتان لە رووی ئەوپەڕی خێرخوازیی و ئاگادارییەکی کە دەستتان خستووە و لەگەڵ ئەو فەرمایشانەی لە رۆژی مەولوودی حەزرەتی محەمەددا، لە زمانی موبارەکی بابیعالی بیستووتانە، بە برووسکە بابیعالی لەم بابەتانە ئاگادار بکەنەوە.

بروسکەیەکی ئاواش لە وەزارەتی دەرەوە، بۆ بەڕێز موعینولمولك، گەورە باڵوێز دەنێردرێ. لەوە زیاتریش بێزارتان ناکەم.

بەڵگەی ژمارە: ٥٤٦

بابەت: ڕێگرتن لە دەستدرێژیی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: نییە (دوای هەڵاتنی شێخ لە ئەستەمووڵ و گەڕانەوەی بۆ نەهری – واتە: دەبێ دوای مێژووی مانگی ٩ی ١٨٨٢ بێت.)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی وەزارەتی دەرەوە بۆ ناسرەدین شا

بەسەرگەردی خاکی بەرێی موبارەکی هومایوونتان بم، هەر کە زیارەتی دەستخەتی هومایوونەتانم کرد، خێرا میرزا «مەهدی‌خان»م بۆ لای ئێلچی گەورە نارد و بە گوێرەی فرمان لە رووی نووسراوەکەوە ناوەڕۆکەکەیم تێگەیاند، داواشم لێکرد تا لێپرسراوێکی ناسراوی خۆیان بنێرێتە لای شێخی (واوا لێکراو)، تا بە توندی رێ لە هاتنی بگرێ. ئەویش وتبووی ئەگەر بۆ گەماڕۆی ورمێ بەرێ بکەوێ (کە جەنابیشتان لەو هەواڵە ئاگادارن)، لێپرسراوی باڵوێزخانەش هیچی لەگەڵ پێناکرێ و بگرە هەر ئەو لێپرسراوە، خۆیشی دەکەوێتە مەترسییەوە. بەڵام بە دڵنیاییەوە، بەڵێنی دابوو بە گورجی برووسکە بۆ ئەستەمووڵ و موشیری (وان) بەرێ بکات و جێبەجێکردنی ناوەڕۆکی دەستخەتی هومایوون ئاساتان بە پەرۆشەوە بە دەوڵەت و موشیری وان بگەیەنێت.

میرزا مەهدی‌خان سەبارەت بە ناردنی لێپرسراوێك، پێی داگرتبوو؛ کە تا فەرمایشی نامەی موبارەکتان بەجێ‌نەهێنێ نەگەڕێتەوە. چونکە میرزا مەهدی بۆی دەرکەوتبوو، کە هیچ لێپرسراوێکی عوسمانی، چ ناسراو، چ نەناسراو، لە باڵوێزخانەدا نین. بۆیە بۆی دەرکەوتبوو، کە پێداگرتنەکەی، لە سەروو توانای باڵوێزەوە بووە. بەڵام لەبارەی جەختکردن بۆ برووسکەناردن بۆ ئەستەمووڵ و وان و پەلە لێکردنیان لەسەرئەوەی، کە هەتا زووە، ریشی ئەم شێخە (واوا لێکراوە) بگرن و بیکێشنە دواوە؛ دریغی نەکردووە و ئێستاش کە سەعات دوو و نیوی دوای نیوەشەوە، لەوە زیاتر پرکێشی ناکەم و بەربەیان، بە هەر دژوارییەکیش بێت، میرزا مەهدی‌خان دەچێتە باڵوێزخانە، تا بزانێ ئێلچی گەورە، برووسکەکەی چۆن نووسیوە و هەر خۆیشی وەڵامەکەی لە ئێلچی گەورە وەردەگرێتەوە، تا بە پەلە جەنابتان ئاگادار بکاتەوە.

لە ئاخاوتنەکەدا روون نەبوو ئەم قسەیەی چۆن کردووە، کە لە هەواڵە تەلگرافییەکانی ئێوەدا، لای منەوە، گومانێکی تێدا نییە. بەڵام ئەم هەواڵە، لەگەڵ هەندێ هەواڵی‌تردا یەك ناگرنەوە و دەبووایە ئێلچی هەرچییەکی کردبایە، بە ئاگاداری ئێوەی هێژا گەیشتبا.

پەراوێز: دەستخەتی ناسرەدین‌شا:

جەنابی وەزیر. وا دیارە بە هەڵە تێگەیشتوون. گوایە لێرەوە، لە باڵوێزخانەی عوسمانییەوە لێپرسراوێك بچێت و ریشی شێخ بگرێ و بیگێڕێتەوە! بەڵكو نووسیبووم: لە ئەستەمووڵەوە فرمان بدرێ، لێپرسراوێكی سەربازیی جێی بروا، لە لەشكری (وان)ەوە بچێتە لای شێخ، تا پێشی پێ بگرێ و فرمانی سوڵتانی پێڕابگەیەنێت. هەڵبەتە دەبێ هەواڵەكە بۆ باڵوێز راست بكرێتەوە و لەو هەڵەیەی دەربێنن.

بەڵگەی ژمارە: ٥٤٧

بابەت: هاتنی شێخ عوبەیدوڵلاّ بۆ سنووری ئێران

مێژوو: نییە (دوای هەڵاتنی شێخ لە ئەستەمووڵ و گەرانەوەی بۆ نەهری. واتە: دەبێ دوای مێژووی مانگی ٩ی ١٨٨٢ بێت.)

كارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی وەزارەتی دەرەوە بۆ ناسرەدین شا

بە قوربانی خاكی بەرپێی گەوهەر ئاسای پیرۆزتان بم. دەستخەتی شای گەورە و فەرمانڕەوام زیارەت كرد و بووە هۆی شانازیم. پێش ئەوەش زیارەتی نامەكەتان بكەم، نامەیەكم ناردە خزمەتتان و تیایدا داواكاریی خۆم بۆ رێگە چارەی دووەم پێشكەش خاكی بەرپێی موبارەكتان كردبوو. ئەگەرچی وادیارە پێش خوێندنەوەی نامەكەی من، جەنابتان لە مەسەلەكە گەیشتوون و فەرمووتانە؛ بەڵام دیسانیش بە پێویستم زانی دوو مەسەلەی دیكەش رابگەیەنم:

یەكەم: لە مەڕ هاتنی وەزیر موختاری رووس، ئەگەرچی هەر فرمانێكی موبارەكتان هەیە بیفەرموون، با دانیشتنەكەی پێ تێر و تەسەل بكەین و چاوپێكەوتنەكان وشك و بێگیان نەبێت.

دووەم: ئەو نامەیەی كە لەمەڕ وەڵامەكانی وەزیر موختاری ئینگلیس، ناردمە خزمەتتان، پێم مەرحەمەت بفەرموون، تا لە روویەوە برووسكەیەك بۆ (روكن‌الدولە) بنێردرێ، با ئەویش بۆ بەڵگە تۆماری بكات.

پەراوێز: دەستخەتی ناسرەدین‌شا:

لەلایەن منەوە رێز و خۆشەویستیم پێشكەش وەزیر موختاری رووس بكە و ئەحواڵی بپرسە. بە تایبەتی بڵێ كە زۆری پێخۆشە بتانبینێ. چونكە هەندێ فەرمایشی هەیە بۆتان. ئەمەیش بە دەمیی بڵێ و لەمەڕ هەڵاتووەكانی (شاسەوەن)یشەوە گفتوگۆ بكەن و لەو دەمگۆیەی هاتنەوەی شێخ عوبەیدوڵلاّ و هاتوچۆكردنیشی لە سنوورەكانی شاری (خۆی) و

(ئەواجیق)، کە ناوبانگی دەرکردووە؛ بپرسە و پێیان بڵێ لەگەڵ دەسەڵاتی دەوڵەتی ئێراندا ناگونجێ. بەوە رازی بێت، کە ئەم شێخە سەگبابە بگەڕێتەوە سنووری ئێران و تیایدا هاتوچۆ بکات.

بەڵگەی ژمارە: ٥٤٨

بابەت: شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: نییە (دوای هەڵاتنی شێخ لە ئەستەموول و گەڕانەوەی بۆ نەهری. واتە: دەبێ دوای مێژووی مانگی ٩ی ١٨٨٢ بێت.)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی وەزیری دەرەوە بۆ ناسرەدین‌شا

وەرگێڕدراوی برووسکەی میرزا ئاغاخان بە ئاگاداری همایۆن دەگات. لەوەی لە هەلومەرجێکی وادا عوسمانییەکان لە بوونی ئەمیر نیزام تۆقیون، گوایە شتێکی وتووە. چونکە چەند رۆژێك لەمەوبەر رۆژنامەی حاجی حەبیب بەگ، کە ئەمیر نیزام ناردبووی و بە عەرزی موبارەکیشتان گەیشت، باس لەم کردەوەیە دەکات. رەنگە لە بارودۆخێکی ئەوتۆدا سەردانی شێخ لەم ناوچەیە، بە جۆرێك چارەی خێرای بۆ لەبەرچاو گیرابێ. بیروڕای نۆکەرانت پوخت نین. بەڵام بۆ ئاگاداریتان زیانیشیان نییە. هەڵبەتە رای هەڵە و راستەقینە، رای ئێوەی مەزنە.

پەراوێز: دەستخەتی ناسرەدین‌شا:

جەنابی وەزیر: خوا یار بێ سبەینێ کە هەینییە، دێمە شار. شەویش لە شاردەمێنمەوە. سەر لە بەیانی رۆژی شەممە، لە دەرباری گەورە خڕببنەوە. لەم بارەیەوە ئەرکی پێویست بە ئاگاداریتان دەگات.

بەڵگەی ژمارە: ٥٤٩

بابەت: بڕینی سنوور، شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: نییە (دوای هەڵاتنی شێخ لە ئەستەموول و گەڕانەوەی بۆ نەهری. واتە: دەبێ دوای مێژووی مانگی ٩ی ١٨٨٢ بێت.)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی وەزیری دەرەوە بۆ ناسرەدین‌شا

بە قوربانی خاکی بەرپێی وەك گەوهەری پیرۆزتان بم.

دوای ئەوەی مۆڵەتم لە خزمەتتاندا وەرگرت، هەر کە گەیشتمە ماڵەوە، باڵوێزی رووسم ئاگادار کرد. ئەویش هات. ئەوەندەی کە رێگەتان فەرمووبوو، قسەمان لەگەڵیدا کرد. باسی ژمارەی قشوون نەهاتە ئاراوە. وا دیارە مێژووی برووسکەی (وان)، پێش برووسکەکەی ئەوانە بۆ ئێمە. دیسان بە برووسکە لەوە دەکۆڵمەوە، با بزانم لە چ رۆژێکدا برووسکەی کۆنسوڵەکەیان گەیوەتە تفلیس!

راپۆرتی دانیشتن لەگەڵ باڵوێزی گەورە و هەروەها وەڵامەکانی ئەویشم لەگەڵ ئەمدا خستە بەر باس و لێکۆڵینەوە. لە وەڵامدا وتی: منیش هیوادارم هەر بەمجۆرە بێت. هەواڵێکی خۆشی پێ بوو، کە ئەم نۆکەرە گیان فیدایەت بە چاکی زانی خێرا پێت رابگەیەنێت:

ئەمرۆ مسیۆ غرس برووسکەیەکی لە رووی برووسکەکەی (نۆڤیکۆف) باڵوێزی گەورەی ئەستەمووڵەوە کردووە؛ کە دەڵێ: سوڵتان بە توندی لە دوای شێخی نارد، تا بێتە لای، بەڵام شێخ بەقسەی نەکردووە. کە بڕوای باڵوێزی گەورە لە برووسکەکەیدا ئەمە بووە، کە ئەگەر بێتو شێخ، ئەمجارە بگەڕێتەوە و سنوور ببەزێنێ و دەستدرێژیی بکات، یان ئاژاوە بنێتەوە، ئەوا ئەو هێزانەی دەوڵەتی عوسمانی، کە لە سنووردان، بە بێگومان و بە دڵنیاییەوە، بە توندی بەرهەڵستیان دەبن.

وەزیر موختار بەم هەواڵە زۆر گەشابووەوە و گێڕانەوەیشی بە مزگێنی دەزانی. ئەم هەواڵەم تەنیا لەبەر ئاگاداری زاتی موبارەکتان راگەیاند. ئەمری پیرۆزتان لە سەر سەرمە.

پەراوێز: دەستخەتی ناسرەدینشا:

جەنابی وەزیری دەرەوە. لەو شتانەی نووسیوتە، ئاگادار بووم. هەواڵی وەزیری موختاری رووس، کە سەبارەت بەبرووسکەکەی (غرس) داویتی، زۆر چاکە. بەڵام ئێوە هەرئێستا ئەم هەواڵە بە رەمز بۆ (موعینولمولك) بنێرن و سبەینێ زووش بیدەن بە (مخبرالدولە)، تا بۆ ئەستەمووڵی بنێرێ و ئەوەش بنووسێ، کە ئەم هەواڵە، لە زمان (نۆڤیکۆف)ی وەزیر موختاری رووسەوە بێژراوە کە ئەویش لە رووی برووسکەکەی غرسەوە وەریگرتووە. ئێوەش کە باڵوێزی ئێمەن و لە ناو جەرگەی کارەکەدان، دەبووایە ئێوە زووتر لەم هەواڵە ئاگادار ببونایە و بە ئێمەتان رابگەیاندبایە. بۆ کەمتەرخەمیتان کردووە و راتان نەگەیاندووە!؟ برووسکەکە زوو بنێرن و پێیان رابگەیەنن، کە دەبێ زوو وەڵام بدەنەوە.

بەڵگەی ژمارە: ٥٥٠

بابەت: بەرگری لە ئاژاوەی شێخ عوبەیدوڵلاً

مێژوو: نییە (دوای هەلاٌتنی شێخ لە ئەستەمووڵ و گەڕانەوەی بۆ نەهری. واتە: دەبێ دوای مێژووی مانگی ٩ی ١٨٨٢ بێت.)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی وەزیری دەرەوە بۆ ناسرەدین شا

فیدای خاکی بەرپێی وەك گەوهەرت بم. فەرمووبووتان هەڵە لەوەدا کراوە، کە باڵوێزی عوسمانی لێرەوە لێپرسراوێك بنێرێت، تا پێش بە شێخ بگرێ. لە کاتێکدا دەبوایە لە ئەستەمووڵەوە برووسکەیەك بکەن، تا لەوێوە سەرکردایەتی لەشکر بنێردرێ. دوێنێ شەو، ئەم داخوازییانە لە گەورە باڵوێز کرا. ئەویش دەستبەجێ فەرموودەی جەنابتانی بە ئەستەمووڵ ڕاگەیاند و داکۆکی زۆری لەسەر بەجێهێنانی ئەمری موبارەکتان کردبوو. بۆ لە هەڵە دەرهێنانی باڵوێزیش، بە فەرموودەی جەنابتان، هەر ئێستا، کە خۆرئاوا بووە، میرزا مەهدیخان بەڕێ کرا، تا باڵوێز لەم داوایە ڕزگار بکات.

ئەمرۆ کە پێنج شەممەیە و پۆستی ئازەربایجانیش دەکەوێتە ڕێ و بەڵگە و نامەکانی ئەستەمووڵیش دەبات؛ شەرحێکم لەسەر ئەم بابەتە بۆ (معین‌الملك) نووسی، تا نامەکانی شێخ عوبەیدوڵلاش، کە درابوونە باڵوێزی عوسمانی، خودی نامەکان، یان وێنەکان بۆ ئەستەمووڵ بەڕێ بکات. ئەو دوو فرماننامەیەش کە ئەسڵەکانیان نێردرابوون، نموونەکانیانیشم بە مۆری باڵوێز مۆر کردووە و ژمارەی نامەیەکیش کە ئەوانەی لەگەڵدا ناردبوو؛ هەڵگرتوە و ناردم بۆ (معین‌الملك)، تا ئەسڵەکەی لەوێ وەربگرێت و بە خزمەت سوڵتانی بگەیەنێت. کاکڵی نامەی موبارەکیشتانم پێ نووسی و داکۆکیم لە سەر ناردنی ڕاسپێردراوی تایبەتی و دەستەبەر کردنی پێویستگەلی پاشەکشەی شێخ کردووە.

پەراوێز: دەستخەتی ناسرەدین شا:

جەنابی وەزیر، زۆر چاکە، جا نازانم هەواڵتان لە سەفارەتی ڕووس، سەبارەت بە برووسکە کردنی فەرموودەی دەمیی هەیە، یان نا!؟ لەوبارەوەیەوە هەواڵ بپرسە و ئاگادارم بکە.

بەڵگەی ژمارە: ٥٥١

بابەت: ناردنی فرمانی وەزارەت بۆ (٥) دەوڵەت و ناردنی بابەتی شێخ عوبەیدوڵلا

مێژوو: نییە (بەڵام دەبێ سەرەتای مانگی ١٠ و ١٨٨٠/١١ بێت)

کارتۆن: ١٤

دۆسییە: ١٢/ع

پێڕستی داخوازی وەزارەتی کاروباری دەرەوە

بە گوێرەی فرمانی گەورە و بەتوانا و مۆڵەتی شکۆداری هومـایوونی پایەبـەرز و سـێبەری خوا (ڕۆحمان بە قوربانی بێت)، بە شانازییەوە بەدەست گەیشتنی ئـەو ڕەشنووسـەی خـۆم رادەگەیـەنم، کـە بـە وەزارەتـی دەرەوەم پێشکەشـکردووە و بـۆ بـاڵوێزی ئـــەو (٥) دەوڵەتـــە نێردراوە، کە نارەزاییان دەربڕیوە،[1] تا هەرکاتێك پەسـەندکرا، ئـەوا (٥) نوسـخە لـە هـەمان ڕەشنووس بە بێ جیاوازیی بۆ باڵوێزانی ئەو (٥) دەوڵەتە بنێردرێ. ڕەشنووسێکیشـم سەبارەت بەکێشەی شێخ عوبەیدوڵلا و کوردان بۆ باڵوێزەکانی هەر سێ دەوڵـەتی عوسـمانی و رووس و ئینگلیس ئامادەکردووە و هاوپێچ ناردمە خزمەتی بەڕێتان، کە ئەگەر دەسکارییەکی پێویست بوو، شـەرەفی ئـەوەم هـەبێت، بـە قەڵەمـە پـڕ موعجـیزە و موبارەکەکـەتان چاکیـان بکـەن. ئەمڕۆش دوو نوسخەم لەو ڕەشنووسە ئامادە کردووە و بۆ ئەوانەم ناردووە. فرمانی گەورەش بۆ جەنابتانە.

نەوابی حشـمت‌الدولە، بارەگاکەی بۆ دەرەوەی دەروازەی ئەسپسوارییەکە گواستۆتەوە. سەبارەت بەدیداریان لەگەڵ گەورەباڵوێزدا، کە دوێنێ عەرزی بەڕێی هومایوون کـرا، ئێسـتا داروبارەکە ئاڵوگۆری بەسـەردا هاتووە و لەبارەی داوای لێبووردن، یـان بڕیـاری دیدارەکـەوە، هەرکامێکیان کـە جـەنابتان بـە پەسـەندی دەزانـن بیفـەرموون. ئـەم نۆکـەرەتان جێبـەجێی دەکات.

دەستخەتی ناسرەدین‌شا:

١- جەنابی وەزیر. دیداری گەورەباڵوێز و حشـمت‌الدولە زۆر لەجێی خۆیدایەتی. ئیـتر جەنابتان بە هەرجۆرێك ئەو دوانە بە یەکتر دەگەیەنن؛ ڕاوێژەکە لای خۆتانە.

٢- نوسخەکان ڕاست و تەواون. بیاندەن؛ با بگەیەنرێن.

---

[1] واتە دەربارەی ڕاپەڕینەکەی کورد، نارەزاییان دەربڕیوە.

بەڵگەی ژمارە: ٥٥٢

بابەت: گرتنی شێخ عوبەیدوڵلا ، بە هاوکاری لەشکری ئێران و عوسمانی

مێژوو: نییە (دوای کشانەوەی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ نەهری. واتە: دەبێ مێژووی مانگی ١٢ی ١٨٨٠ بێت).

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی ناسرەدین شا بۆ وەزیری دەرەوە

لە دوایین برووسکەی ئەمیر نیزام دا، وا دەردەکەوێ کە سپای عوسمانی بە ڕەنگاریی شێخیان پێ نەکراوە و لە هێزەکانی تۆقیون و هەروا گەڕاونەتەوە. شێخیش ئەمڕۆ سبەی دەگەڕێتەوە شوێنەکەی خۆی لە ناو چیا. کەوابوو بە پەلە برووسکەیەکی توند وتیژ بۆ (معین‌الملك) لێ‌بدەن و ئاگاداری بکەن تا هەر بەو توند و تیژییە بە گەورەباڵوێز ڕابگەیەنێت، کە سپای عوسمانی نەیانتوانیوە بەر بە شێخ بگرن.

زۆر سەیرە! کە سپای دەوڵەتی عوسمانی و فەرماندەکانی نەیانتوانیوە ڕێگە لە یاخییەکی واوا لێهاتوو بگرن، لە سنوور بپەڕێتەوە و خۆی بەماڵیانڵا بکات. ئەگەر لە کاتی ئاوادا دەوڵەتی عوسمانی، هێزێکی بەوجۆرەی لە سەر سنوورەکاندا بۆ بەرەنگاریی نییە، خۆ بە پێی ڕێکەوتنی نێوان دوو دەوڵەت، قۆشەنی هەردوولا یەکن و جیاوازییان نییە. کەوا بوو بهێڵن با لەشکری ئێران، لەگەڵ سپای عوسمانی، لە دوولاوە پەلاماری (ناوچیا)ی خانەی ئەو جەردە واوالێکراوە بدەن و دەستبەجێ باوکی بسووتێنن و گوێی‌بگرن. ئاشکرایە دوای سەرکوتکردنی ئەو ئاژاوەگێڕە و شێنەیی بوونەوەی سنوورەکان، لەشکری ئێران بێ‌دواکەوتن دەگەڕێتەوە خاکی خۆی... هەڵبەت هەروا کە نووسیویە، خێرا برووسکە بۆ (معین‌الملك) بکات و لەگەڵ گەورە بالیۆزدا قسە بکات و برووسکەکەش بۆ ئەمیرنیزام ڕەوانە بکات.

بەڵگەی ژمارە: ٥٥٣

بابەت: دوورخستنەوەی کوڕانی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: نییە (دوای گرتنی یەکەمجاری شێخ عوبەیدوڵڵا یە بۆ ئەستەموول. واتە: دەبێ مێژووی دوای مانگی ٦ی ١٨٨١ بێت.)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی وەزیری دەرەوە بۆ ناسرەدین شا

بەسەرگەردی خۆڵی بەرپێی گەوهەر وێنەی پیرۆزتان بم. لە جەنابی ئەمیرنیزامەوە برووسکەیەك دەربارەی کوڕانی شێخ عوبەیدوڵڵا و ئەوانەوە گەیشتووە، کە لەگەڵ ئەم نامەیەدا دەینێرمە خزمەتی موبارەکتان (ڕۆحم بە قوربانت بێت).

چونکە ئەم نۆکەرە گیان فیدایەت لە ئاوەز و هۆشی موبارەکتان ئاگادارم و دەمزانی ئەمر دەکەن، کە ئەم بابەتە بە برووسکە بۆ ئەمیرولمولك بنێردرێ؛ بۆیە بە گەیشتنی برووسکەکە، دەستبەجێ برووسکەیەکی ڕەمزی بۆ ئەستەموول کرا، کە ناوەڕۆکی برووسکەی ئەمیرنیزامیشی لەگەڵدا بوو. موعینولمولك ئەوجۆرەی پێویست بوو لەمەڕ داخوازی دوورخستنەوەی کوڕانی شێخی شەڕانیی و شتەکانیتر، ئامۆژگاری کرا، تا چ بکا و ڕوونووسی ئەو برووسکەیەی کە بۆ موعینەلمولکیش کراوە، لەگەڵ برووسکەکەی جەنابی ئەمیرنیزام دەنێرمە خزمەتی موبارەکتان (گیانم بە قوربانت بێت). برووسکەیەکی ڕەمزیشم بۆ میرزا ئاغاخانی کاربەدەستی وان نارد و ئەویشم لە ناوەڕۆکی برووسکەکەی ئەمیرنیزام ئاگادار کرد. ئەو وەڵامەش کە بە برووسکەکەی ئەمیرنیزام دراوەتەوە، ئەوا دەینێرمە خزمەتی موبارەکتان.

ئەمری پیرۆزتان لە سەر سەرمە.

پەراوێز: (دەستخەتی ناسرەدین شا):

برووسکەکەی ئەمیرنیزامم بینی. قسەیەکی تازەی تێدا نییە. هەر ئەوەیە کە هەمیشە وتوومە، تا ئەم دوو کوڕە نەفرین کراوە، دەرنەکرێن و هەمزاغا تەسلیم ئێمە نەکەن، نەك هەر کارەکە ناتەواوە، بەڵکو هەروەك سەرەتا وایە. دەبێ بە هۆی باڵوێزەکان و موعینولمولك و باڵوێزی رووسەوە زۆری بۆ بهێنن و کارەکە تەواو بکەن.

بەڵگەی ژمارە: ٥٥٤

بابەت: خۆبەدەستەوەدانی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: نییە (دوای کشانەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ نەهری. واتە: دەبێ دوای مانگی ٦ ی ١٨٨١ بێت).

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

برووسکەی وەزارەتی دەرەوە بۆ باڵیۆزخانەی ئێران لە ئەستەموول

روونووسی برووسکە رەمزییەکە بۆ موعینولمولك

سەبارەت بەچوونی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ ئەستەموول، یان خۆبەدەستەوەدانی هەواڵ چییە؟. لە سنوورەکانی لای ئێمەوە، هیچ هەواڵێك نییە، جگە لەوەی کە کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی تەقەللا دەدەن لە رێگەی بەکارهێنانی هێزی سەربازیی، یان لە رێگەی ئامۆژگارییەوە، شێخ بهێننە ژێر فرمان. ئەویش تا ئێستا هەر دەستی دەستییان پێدەکات. ئەوانیش نەیانوێراوە ناچاری بکەن. لەشکر و لێپرسراوانی هەردوو دەوڵەتی ئێرانی و عوسمانیش لە بێباکیی و کات بە فیرۆدانی ئەم شێخە (واوا لێکراوە)، دەستەوەستان و گیرۆدە داماون. ماوەیەکە ئێوە هەواڵی خۆبەدەستەوەدانی ئەوتان بە برووسکە راگەیاندووە، کەچی هیچ شوێنەوارێکی نییە، ئەگەر شتێك بوو دەستبەجێ ئاگادارمان بکەن.

بەڵگەی ژمارە: ٥٥٥

بابەت: پاراستنی سنوور لە دەستدرێژیی شێخ عوبەیدوڵڵا و کوردەکان

مێژوو: نییە (دوای کشانەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ نەهری)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی وەزیری دەرەوە بۆ ناسرەدین شا

رۆژنامەی چاوپێکەوتن و ئاخاوتنی نۆکەرتان لەگەڵ گەورە باڵیۆزی عوسمانی. ئەمرۆ سەعاتێك پێش خۆرئاوا بوون، باڵیۆزی مەزنی عوسمانی هاتە دیتنی نۆکەرتان. لە دوتوێی ئاخاوتنەکەیدا رایگەیاند، کە لە بابیعالییەوە برووسکەیەکی بەمجۆرەی بە دەست گەیشتووە:

هەموو برووسکەکانتانمان بە دەست گەیشتووە. پارێزگارییەك کە سەبارەت بە پاشای خاوەنشکۆ خواستبووتان، بە جێدەهێندرێ. بەڵام بریاری پاراستنی داهاتووی سنوورەکان بە پێی مەرج، بەستراوەتەوە بە دوایی هاتنی کێشەی یۆنان ـەوە.

مەبەستی باڵیۆزی مەزن ئەوەیە، کە بریار وابوو بۆ پاراستنی سنوورەکان لە دەستدرێژیی شێخ و کوردەکان، بریاری نووسراو لە وەزارەتی دەرەوە بۆ موعینولولك لە ئەستەموول و لە باڵیۆزخانەی گەورەوە بۆ وەزارەتی دەرەوە لە تاران دەربچێت. چی لەوەش باشترە کە

بەدیهاتنی ئەو دوو دۆزە، بە هۆی نامەی سوڵتانەوە بێت، کە بە راسپێردراوێکی تایبەتیدا دەینێرن و دەڵێ کە من برووسکەیەکم بۆ ئەستەموول کردووە، وا باشە ئێوەیش برووسکەیەکی لەو جۆرە بۆ موعینولمولك بکەن.

ناردنی نامە و راسپاردنی هاورێیەکی تایبەت، هۆی رەزامەندیی هومایۆن دێنێتە دی. هەڵبەتە ناوەرۆکی نامەکە دەستەبەری پەیمانی پارێزگارییەك دەکات کە جەنابی همایۆن خواستبوویان. ئێوەش لێکۆڵینەوەی پێویست بکەن. ئەوسا ئێمەش لە چۆنێتی نامەکە و سەعاتی بەرێکەوتنی راسپێردراوەکە ئاگادار بکەن.

دەستکەوتی وتووێژی باڵوێزی مەزن، هەر ئەوانە بوون، کە عەرزم کردن.

بەڵگەی ژمارە: ٥٥٦

بابەت: گرتنی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: (تەنیا ٢٢ی جمادیالاولی بە بێ ساڵ پێوەیە)، کە دیارە دەبێ (٢٢ی جمادی الاولی ساڵی ١٢٩٨ کۆچی بێت. بەم پێیەش مێژووەکەی دەبێتە: ١٨٨١/٤/٢٢ ز).

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

برووسکەی باڵوێزخانەی ئێران لە ئەستەمووڵەوە بۆ وەزارەتی دەرەوە

سوپاس بۆ خوا، لە سایەی سەری همایۆنەوە کارەکان جێبەجێ دەبن. ئێستا وەزیری دەرەوە، بە پێی فرمانی جەنابتان هاتە لام و وتی: گرتن و هێنانی شێخ دەرچووە. ئەگەر بێتو مل نەدات، چەکی لەگەڵدا بە کار دەهێنرێ. بۆیە ئەگەر شێخ هاناتان بۆ بهێنێ، وەڵامتان چییە؟ وتم بە هۆی برووسکەوە پرسیار دەکەم. بەڵام بێگومان پشتیوانیی لێناکرێت. بێ دواکەوتن وەڵام بنێرنەوە و بە ئازەربایجانیش رابگەیەنن ئامادەبن. چونکە لەوانەیە شێخ خۆی تێکەڵ خەڵك بکات و هەڵبێ.

سوپاس بۆ خوا، پاش چەند مانگێك هەناسەیەکی ئۆخەیم هەڵکێشا

بەڵگەی ژمارە: ٥٥٧

بابەت: دەربڕینی رەزامەندیی لە تاراندنی شێخ

مێژوو: نییە (دوای کشانەوەی شێخ بۆ نەهری دەبێ دوای مانگی ٤ی ١٨٨١ بێت).

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی ناسرەدین شا بۆ وەزیری دەرەوە

جەنابی وەزیر، برووسکەکانی ئەمیرنیزام و رۆژنامەی میرزا جەوادخانم خوێندەوە. زۆر چاکە، بە ئەمیر نیزام رابگەیەنن خێرا هەواڵەکان بەرێ بکات. بۆی بنووسن، دەزانن بە چ

جۆرێك سەبارەت بە تاراندنی ئەو واوالێهاتووە، بەرامبەر بە دەوڵەتی عوسمانی، دەبێ ڕەزامەندیمان دەرببڕین. ئەویش خۆی لای گەورەباڵوێز ڕەزامەندی خۆی دەرببڕێ. هەڵبەت دەبێ دەستخۆشانەش بەو کاربەدەستانە و بەرپرسانەی عوسمانی بوترێ، کە لەم پێناوەدا هەوڵیانداوە.

بۆ ئاگاداری وەزارەتی دەرەوە و ئەمیرنیزام، پێش بە دەست گەیشتنی ئەم نامە و برووسکانەی ئێوە، نامەیەکم بۆ نووسیون. دیارە سەرنجتان داوەتێ. ڕەوانە و حاڵی بکرێ.

بەڵگەی ژمارە: ٥٥٨

بابەت: تاراندنی کوڕەکانی شێخ و بە چۆکداهێنانی عوبەیدوڵلا و ناردنی بۆ ئەستەمووڵ

مێژوو: (بەڵگەکە مێژووی نیە، بەڵام مێژووی برووسکەکە دەبێتە: ١٨٨١/٧/٢٥ واتە: ٢٨ی شەعبانی ١٢٩٨ کۆچی)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

برووسکەی کارگێڕی ئێران لە وان بۆ وەزارەتی دەرەوە

بە پێی فرمانی جەنابتان چاوم بە والی پاشا کەوت و سەبارەت بەم شتانە لەگەڵیدا ئاخاوتم: بڕیارنامەی نێوان دوو دەوڵەت، تاراندنی کوڕەکانی شێخ، پشکنینی ناوچەکەی ئێستایان، گرتن و خۆبەدەستەوەدانی هەمزاغا و شوێنەکەی، کە لە سەرەرێی نزیك سەردەشت هەڵکەوتووە، هەڵاتنی سدیق، وتووێژی موعینولمولك باڵوێزی گەورە، لەگەڵ وەزیری دەرەوە و سەرۆك وەزیرانی دەوڵەتی عوسمانیدا و ناردنی فرمانێك بە موشیرپاشادا، تا ئەوانە بە دەست بهێنێ. لەگەڵی ئاخاوتم و وتم ئەگەر کوڕەکانی و هەمزاغا نەڕۆن، کار ناتەواوە و بگرە لە سەرەتاش خراپتر دەبێ.

بە ئاشکرا نەیوت بڕیاری ناردنی کوڕەکانی شێخ لە بەرژەوەندی نییە، بەڵکو وتی ئەوانە لە دەسەڵاتی خودی سوڵتاندایە. دەبێ بەڕاوێژ و وریاییەوە کار بکرێ. (١٠) ڕۆژیتر شێخ دەگاتە ئەستەمووڵ، لە گرتن و ناردنی کوڕەکانیدا پەلە مەکەن، چاك وایە لەسەرخۆ کار بکەن.

دوایی چوومە لای موشیرپاشا و چاوم پێکەوت. دەیوت بە پێی فرمان شێخمان نارد. دڵنیاشین کە نایەڵن بگەڕێتەوە. بەڵام نازانین چی لەگەڵ دەکەن و بۆ کوێی دەبەن! شێخیش خۆی زانی و وتی: بۆ هەرکوێم دەبەن، با خێزانەکەشم لەگەڵ بێت. وتم: قادری کوڕت لێرەیە. وتی: جا ئەو چی لە دەست دێت؟! وتم: با بچێتە ئەستەمووڵ، ئەوسا هەر شوێنێکیان بۆ هەڵبژاردیت، خێزان و کوڕەکەشت بۆ دەنێرن.

قادر ئێستا لە نەهرییە و دوای گەیاندنی شێخ بۆ ئەستەمووڵ، ناردنی ئەوانیش بۆ ئەستەمووڵ هیچ گومانێکی تێدا نییە.

فرمانی گرتنی سدیق، لە وەزیری دەرەوە بۆ موشیرپاشا نەگەیشتووە. سدیق دەڵێ ڕووی لە باوکی وەرگێڕاوە. خێزانەکەی کە خزمی عەلیخانی شکاکە، بۆ ئێرانی ناردۆتەوە، نازانرێ ئێستا خۆی لە کوێی ئێراندایە!

هەمزاغاش لە خاکی ئێمەدا نییە. لە خاکی ئێران و سنووردایە. ئەگەر لە خاکی ئێمەدا بێت، پێم ڕادەگەیەنن. بۆیە پێویستە لە سەرمان سدیق بتارێنین و هەمزاغاش بە چۆکدا بێنین. دەبێ ماوەیەکیش ئاراممان بێت، تا گەیشتنی شێخ و دەست پێکردنی کار، نۆکەرتان چاودێری دەکات و لە کار غافڵنابم.

بەڵگەی ژمارە: ٥٥٩

بابەت: دیاریکردن و لێکۆڵینەوە دەرباری ئەو زیانانەی لە هۆزی هەرتووش دراون.

مێژوو: ١٨٧٣/١٢/٣٠ (٨ی زیقەعیدەی ١٢٩٠ کۆچی – ١٢٥٢/١٠/٩ هەتاوی)

کارتۆن: ١٤

دۆسییە: ١٢/ع

نامەی باڵوێزی عوسمانی لە تاران بۆ وەزارەتی دەرەوە.

لە ناوەرۆکی وەڵامنامەکانی بەرێز وەزارەتی دەرەوە، بە مێژووی ٢٦ی شەوالی ١٢٩٠ کۆچی، سەبارەت بەوەی کە هەندێك لە خێڵی هەرتووش-ی سەر بە عوسمانی، کە لە خاکی ئێراندان و هێرشیان کردۆتە سەر خێڵی میلان-ی سەر بە (وان)؛ لە ئاکامی لێکۆڵینەوەی کاربەدەستانی هەردوولاوە دوایی پێهێنراوە. ئەو جەنابە بەرێزەش لەو نامانەدا فەرمووتانە کە لەلایەن کارگێڕی کاروباری دەرەوەی ئازەربایجان و باششابەندەری دەوڵەتی باڵای نیشتەجێ لە تەورێزەوە، دوو کەسی بێلایەن و بەویژدان ڕۆیشتوون و لە چۆنێتی کارەکە و بڕی ئەو پارەی زیان و کەلوپەلە تاڵانکراوەیان کۆڵیوەتەوە و دەستنیشانیان کردووە، چاوەڕێی ئەوەبوون لەلایەن دۆستدارەوە وەڵامیان پێبگات. ئێمەش بەوپەڕی ڕێزەوە ئەوە دەزانین کە ئەمکارانە مایەی ماندووبوونن. چونکە ئەو برگەیەی کە تایبەتە بە کارەکەی جەنابی شەخسیەتی پایەبەرزی: شێخ عوبەیدوڵڵا ئەفەندی، کە تا ئێستا بۆتە هۆی درێژەپێدانی ئەم هەموو دانووساندن و نامەگۆڕینەوانە و مخابنی سەرانی دەوڵەتی عوسمانی؛ بەڕاستی دەبووایە ئەم لێکۆڵینەوەیە ئەنجامبدرایە، تا هەق و ڕاستیی، سەقامگیربن...[1]

---

[1] ئەم بەڵگەیە تا ئێرە پێوەندی بەم مەبەستەی ئێمەوە هەیە.

بەڵگەی ژمارە: ٥٦٠

بابەت: لێکۆڵینەوە لەو زیانانەی کە لەلایەن شێخ عوبەیدوڵڵاوە لە ئێران دراوە.

مێژوو: ١٨٧٤/١/٥ (١٤ زیقەعیدەی ١٢٩٠ کۆچی - ١٢٥٢/١٠/١٥ هەتاوی)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢ / ع

وەڵامنامەی وەزارەتی دەرەوە بۆ باڵوێزی عوسمانی لە تاران (وەڵامی باڵوێزی عوسمانی)

لە وەڵامی نامەی (١٨٧٣/١٢/٨)ی ئەو بەڕێز و گەورەیەدا، کە سەبارەت بەکارەساتی شێخ عوبەیدوڵڵا تکایان کردبوو، تا لەگەڵ لێکۆڵینەوەی زیانەکانی هەرتووشدا، لە زەویوزاری دانیشتووانی قەڵەمڕەوی ئێران و ئەوەی «میلان»یشی بخرێتە تەك؛ لە بارەگای خاوەن شکۆش مۆڵەت وەردەگیرێ و بەوپەڕی ڕێز و پێخۆشبوونی تەواوە، کە هەمیشە پێشنیاری سەرۆکانی دەوڵەتی بەڕێزی ئێران بووە و زەحمەتتان پێدەدرێ (کە دیارە ئەم ڕاگەیاندنە بە بڕووسکە بۆ خاوەن شکۆش دەچێ) و دوای وەرگرتنی وەڵام لەلایەن خاوەن شکۆوە، خێرا ناوی فەرمانبەرانی ئەملا، بە حوزوور و خاتری بەڕێزتان دەگات، کە بە یارمەتی خوا، فەرمانبەرانی هەردوولا، بەوپەڕی یارمەتی و ڕەزامەندییەوە، خەریکی ئەنجامدانی ئەرکی خۆیان دەبن، یان با لای بەڕێزتان ڕوون ئاشکرا بێ، کە شوێنی کۆبوونەوەی فەرمانبەران لە جێی ڕووداوەکان دەبێ، کە بە وردی و لە ڕووی بێلایەنییەوە و بە لە بەرچاوگرتنی کەرەسەی لێکۆڵینەوەوە، دەست پێدەکەن. هەمیشەش ڕێزی زۆری من بۆ خۆتان پایەدار بزانن.

بەڵگەی ژمارە: ٥٦١

بابەت: لێکۆڵینەوە لە کارەساتی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٧٤/٣/٧ (١٨ محرم ١٢٩١ کۆچی - ١٢/١٧/ ١٢٥٢. هەتاوی)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ ع

نامەی باڵوێزی عوسمانی بۆ وەزارەتی دەرەوەی ئێران

جەنابی بەڕێزی خاوەن گەورەیی و پشتیوانی دڵسۆزی هەموو لایەك

هەڵبەت ئەو خۆشەویستە ئاگادارن، کە بە پێی خواست و ڕەزامەندیی پایەبڵندانی دەوڵەتی باڵای ئێران، بەڕێز (ئەمیر سادق) لەلایەن کارگێری گەورەی دەرەوەی ئازەربایجانەوە، بۆ لێکۆڵینەوە سەبارەت بەداوای جەنابی شێخ عوبەیدوڵڵا ئەفەندییەوە نێردرابوو و ناوبراو چووبووە شوێنی کارەساتەکە و ئەرکی خۆی بەجێهێنابوو. نامەیەکیشی بۆ (مقرب الخاقان میرزا یوسف خانی ڕاوێژکاری وەزیران نووسیوە؛ کە لەو سەردەمەدا

کاربەدەست و لێپرسراوی ئازەربایجـان بـووە، کـە بـەندەتان دەستنووسێکی لـێ پێچایەوە و لەگەڵ ئەم نامەیەدا بۆم ناردیت، تا ئەو بەڕێزە چاوی پێی بکەوێ و بزانێ کـە ئـەم رووداوە بەو جۆرە سەلێنراوەی فەرمانبەری بەڕێزی ئێوە بووە. ئەی ئیتر چۆن رەوایە لە بەر هـەندێ روونکردنەوە و تێکەولێکەی (شوجاعدەولە)، لەبەرچاوگرتن و بە لاداخستنی ئـەو شـتە، بـەو هەموو ئینساف و گەورەناسییەی بەڕێزان و سەرانی ئێرانەوە، ئەم هەمووە پشتگوێ خـراوە؟!
لەمە زیاتر بێزارتان ناکەم.

بەڵگەی ژمارە: ٥٦٢

بابەت: لێکۆڵینەوە لە ناکۆکی نێوان شوجاعدەولە و شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٧٤/٣/٧ (١٨ محرم ١٢٩١ کۆچی - ١٧ /١٢/ ١٢٥٢ هەتاوی)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢ / ع

پاشکۆی نامەی باڵوێزی عوسـمانی بۆ وەزارەتی کاروباری دەرەوە - نمرە ١٨٩

«دەستنووسی نامەی گەورەپیاو: ئاغا ئەمیرسادق بەرپرسی لێکۆڵینەوە بۆ مقرب الخاقـان میزرا یوسف خانی راوێژکاری وەزیران و لێپرسراوی رابووردووی ئازەربایجان»

خاوەنی هەموو لایەك. بەندە، کە بـە پێـی فرمـانی جـەنابی بـەڕێزی خاوەنمـان (خـوا بەختـەوەرتری بکـات)، هـەروەها لەبـەر بـەرژەوەندی و فرمـانی بـاوەڕپێکراوانی دەوڵـەتی پایەبـەرز، بـۆ لێکۆڵینـەوە لـەو ناخۆشـییەی کـەوتبووە نێوانـی جـەنابی بـەڕێزی شێخعوبەیدوڵڵا(خوا بیپارێزێ) و پێشکاری (امیر الامرا العظام شـوجاعدەولە)، راسـپێردرابووم و چوومە ئەو ناوچەیە، ئەو هـەڵدێر و رژد و تەلانـە زۆر سـەیر و سـەمەرانەی، کـە مـن لـە سەفەری کوردستان دیمن، جێی سەرسوڕمانە. لە سەختی و هەڵـەمووتی کێوەکـان و رێگـەی (ناوچیـا)، چ بنووسـم! دژوارییـەك، کـە لـەو سـەفەرەدا پێـم گەیشـتووە، لـە سـەفەری فەرەنگستانیش نەمکێشاوە. دوای گەیشتنی بەندە بۆ ناوچەی ورمێ، هەر شتێ کـە لـە رووی سەرنج و لێکۆڵینەوەوە لەم ناوچەیە و دەوروبـەری گـیرم خسـتووە و لـە کەسـانی بێلایـەن و کەسانی راستگۆ و باوەڕ پێکراوم پرسیوە؛ خوا هەڵناگرێ زوڵم و زۆرێکی لە رادەبـەدەریان لـە جەنابی شێخ عوبەیدوڵڵا (خوا بیپارێزێ) کردووە. راستییەکەیشی ئەوەیە کـە کاربەدەسـتانی (پێشکار امیرالامرا العظام شجاع الدوله)، لـە قشـوون و سـەرباز و جاشـە کوردەکـانی شـنۆ، هێزێکی زۆریان بردووە و چوونەتە سەر گوندی جەنابی شێخ (خوا راگیری بکات) و رژاونەتە ناو گوند و بە جارێ کەوتوونەتە تالان و بڕۆ و (٤٨) کەسیشیان لەو گونـدە کوشـتووە. هـەر چەندە کە جەنابی شێخ (ئەو پیاوە گەورەیە) لەلایەن خاقانی خوالێخۆشبوو (محەمەد شـا) و لە کەسانی وەك (نەواب اشرف ئەمجەد والا) و لە (وەلیعەهد - گەورەییەکەی هـەر پایـەدار بێت) و پێشکار ئاغای مسـتەوفی و جـەنابی سـاحێب دیوانـەوە، چـەندان فرمـان وبەڵگـە و

قەواڵەی پێیە، کە بە هیچ جۆرێك و هیچ کەسێك مافی دەستدرێژیی کردنە سەر دێهاتی شێخی بەڕێزی نییە و من خۆم ئەو قەواڵە و فرمان و نامانەم یەکەیەکە بە چاوی خۆم بینین و خوا یار بێت وێنەیان لێدەگرمەوە و دەیاننێرمە خزمەتتان.

رواڵەتی وا دەردەکەوێ کە (امیرالامرا العظام شجاع الدوله) خەیاڵی ئەوەی هەبووە، بە هەر رێگەیەك بێت؛ ئەم چەند گوندە لە دەستی جەنابی شێخی گەورە و بەڕێزە دەربهێنێ، کە لە راستیشدا ئەو هەموو زەوی و موڵکە دەوڵەتییەی کە (میری‌میران شوجاع‌دەولە) لەم سنوورانە و بەم ماوە کەمە، کۆی کردۆتەوە، لەتوانای یەکێك لە ئەمیندارانی دەوڵەتدا نییە و عەقڵ قبووڵی ئەوە ناکات، کە ئەم هەمووە بە زێڕ و پارە سەندرابێ و ئەوەی من بۆم دەرکەوتووە، بە زۆری زۆردارەکی سەندراوە. منیش دوای گەڕانەوەم لەم سەر سنوورانە بۆ ورمێ، ئاماری سەرلەبەری زیانەکان دەگرم و دەینێرمە خزمەتتان و هەر لێکۆڵینەوەیەکی‌تریش لە ناوچەی ورمێ کراوە؛ ئەوانیش بە زوویی بۆ خزمەتتان دەنووسم.

بەڵگەی ژمارە: ٥٦٣

بابەت: پێکهێنانی لیژنە بۆ لێکۆڵینەوە لە کێشەی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٧٤/٥/١٤ (٢٧ ربیع‌الاول ١٢٩١ کۆچی - ١٢٥٣ /٢/٢٥ هەتاوی)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢ ع

نامەی باڵوێزخانەی عوسمانی لە تاران بۆ وەزارەتی دەرەوە

جەنابی بەڕێزی گەورە و پشتیوانی یاران، دڵسۆز، دلۆڤان

وەڵامنامەکەی ئەو بەڕێزە، لە ١٨٧٤/٥/٢١دا، بە نمرەی (٤)، دەربارەی کارەساتەکەی شێخ عوبەیدوڵڵائەفەندی گەیشت، بەڵام چونکە لەو نامەیەدا هەمدیسان باسی رووداوی هەرتووش کرابوو، بە ئاشکرایی دەڵێم کە بەندەتان ویست و ئەرکی دەوڵەتی باڵای ئێرانم عەرزی بارەگای باڵا کرد، کە ئەگەر بلوێ و پێویست بێت، لێکۆڵینەوەی ئەویش بنێرنە ئەو کۆمیسیونەی بۆ ئەم بەشە ناوبراوە گیراوە، یان بە کۆمیسیۆنێکی‌تر، بەمجۆرە لەوپەڕی رێزدا داوام هەیە کە جەنابی موستەتاب اشرف کۆمیسیۆنی ئەم بەشەی کارەکە جەنابی شێخ دوا نەخەن و لە کاتی هاتنی فەرمانبەرانی ئەملا، من ئاگادار بکەن، تا بنووسم فەرمانبەرانی ئەولاش وا بێن، کە گەیشتنیان پێکەوە بێت. لەوە زیاتریش بێزارتان ناکەم.

مۆری: محەمەد تاهیر مونیف

بەڵگەی ژمارە: ٥٦٤

بابەت: لێکۆڵینەوە دەربارەی کێشەی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٧٤/٥/٢٠ (٤ ربیع الثانی ١٢٩١ کۆچی - ١٢٥٣/٢/٣١ هەتاوی)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢ / ع

وەڵامنامەی وەزارەتی دەرەوە بۆ باڵوێزی عوسمانی

نامەی ژمارە ٥٦ی ڕێکەوتی ١٨٧٤/٥/١٤ی نمرە ٢٣ی ئەو بەڕێزە، سەبارەت بەکارەساتی شێخ عوبەیدوڵڵا ، کە بەڵێنێتان فەرمووە؛ باری سەرنجی منیش دەبارەی ئەو پرکێشییەی بەرامبەر «هەرتووش»ییەکان کرابوو، لەگەڵ وەڵاماکەی ڕێکەوتی ١٨٧٤/٥/١١، نمرە (٤٠)، عەرزی بارەگای گەورە دەکەیت. دیاریکردنی کاتی ڕۆیشتنی کاربەدەستانی بەڕێزی دەوڵەتی ئێرانیشتان ویستبوو، بە دەستمان گەیشت و بەوپەڕی ڕێزەوە زەحمەتی وەڵامەکەیمان کێشا و تا ئەوپەڕی تواناش تەقەللای پێکهاتن و یارمەتی لە توانادا دەدەین، بە فەرمایشەکانی ئێوە پێشنیار کرا. لێپرسراوی دەوڵەتی باڵا، بۆ کۆمیسیۆنی ناوبراو، تا ڕۆژی (١٨٧٤/٦/١٥)، لە تارانەوە بەڕێ بکەون. بەڵام بەم نامەیە بە ڕوونی و ڕاشکاویی دەڵێم و زەحمەتتان دەدەم، کە هەتا دەتوانیت دەوڵەتی بەرزی عوسمانی، مەرجێك لە ماف سەندنەوەی مافەکانمان لە کارەساتی شەڕ و دەستدرێژییەکانی عەبدولرەحمان ئاغادا، دیاری نەکەن، ئەوا بە هەمان شێوە، ئاکامی لێکۆڵینەوەی کێشەی شێخ عوبەیدوڵڵا ئەفەندیش بەرەو پێش ناچێ و مافەکانی وەکو یەك لە وەختی خۆیدا، لەبەرچاو ناگیرێ.

بەڵگەی ژمارە: ٥٦٥

بابەت: بە دەنگەوە چوونی داخوازیی شێخ عوبەیدوڵڵا ، لە سەر سنوور

مێژوو: ١٨٧٤/٤/٢١ (٤ی ربیع الاول ١٢٩٢ کۆچی - ١٢٥٣/٢/٢ هەتاوی)

کارتۆن: ١٥

دۆسیە: ١٢ / ع

نامەی وەزارەتی دەرەوە - نمرە ٣

بۆ باڵوێزی دەوڵەتی عوسمانی دەنووسرێ.

ئەو جەنابە گەورە ڕەوشتە، باش دەزانن کە ئەو کۆمیسیۆنەی لەسەر سنوور بۆ چارەسەری داخوازییەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا دروستکرا و کاربەدەستیشی بۆ دیاریکرا، زۆر درێژەی کێشاوە، بۆیەش تا ئەو بەڵگە و فرمانانەی کە شێخی ناوبراو لایەتی، با ببینرێن، کە بە هۆی ئەو بەڵگە و فرمانەوەیە لە ژێر موڵکایەتی ئەو و لە ژێر دەستی دەوڵەتدایە، چاوەنوارین هەر گوندێك بێ هیچ بەهانەیەك، چ لە دەست، یان بە پێی ئەو فرمانە بەو

درابێ، هەمدیسان بیدەنەوە، ئەگەریش وا نەبێ، ئەوا هەق وایە بە پێی یاسای پێشینە، ئەو ناوچەیە (کۆراڵ) بکرێ و باج و خەراجەکەیشی حکومەتی (خۆی) وەری بگرێ، کە باجی (٣) ساڵە و نەیانداوە. کەچی شێخی ناوبراو تا ئێستا ئەو بەڵگە رەوایەی نیشان نەداوە و لەوەش زیاتر ناتوانین لە بەر گوێ‌لێ‌خەواندنی شێخ، لە دانی باج و خەراج، دەوڵەت لە ماڵی خۆی ببوورێ، یان کاربەدەستانی هەردوولا، بێهوودە لەوێ بمێننەوە.

لەبەرئەوەی زەحمەتتان پێدەدرێ لە مێژووی نووسینی ئەم نامەیەوە، تا دوومانگی دیکە، ئەگەر ئەو بەڵگە و قەواڵانەی، کە دەڵێ هەمە، با نیشانی کاربەدەستانی هەردوولای بدات، ئەگینا دەسەڵاتدارانی حکومەتی (خۆی) ئەو فرمانەی ئەو، هەر هەمووی، بێ بناغە و هەڵبەستراو دەزانن و دەست دەکەن بە وەرگرتنی باج و خەراجی ئەمساڵ و (٣) ساڵی رابوردوو لە رووی یاسای (کۆراڵ)ەوە. تکایە ئەو بەرێزە جەلالەتمەئابەش لەم بارەیەوە رەزامەندیی بە کاربەدەستانی خۆی رابگەیەنێت. بەندەش بە (مقرب‌الخاقان محمد علی خان سرتیپ)ی راسپێردراوی دەوڵەتی بەرزم راگەیاندووە. هەروەها فرمانی کارکردنی لەمجۆرەشم بۆ فەرمانڕەوایەتی (خۆی) ناردووە. هەمیشە رێزتان لای من هەر هەیە. لەوە زیاتریش بێزارتان ناکەم.

بەڵگەی ژمارە: ٥٦٦

بابەت: کۆمیسیۆنی هاوبەش بۆ کێشەی شێخ عوبەیدوڵلاّ

مێژوو: ١٨٧٥/٧/١٧ (١٣ جمادی الآخر ١٢٩٢ کۆچی)

کارتۆن: ١٥

دۆسیە: ١٢ / ع

نامەی باڵوێزی عوسمانی لە تاران بۆ وەزارەتی دەرەوە

جەنابی بەرێزی بەشەرەفی گەورە و پشتیوانی دۆستان و دڵسۆزی هەمووان

کۆمیسیۆنی دوولایەنە سەبارەت بەداوای جەنابی شێخ عوبەیدوڵلاّ ئەفەندی، نزیکەی ساڵێکە پێکهاتووە. بە جۆرێك کە پەیتاپەیتا گازندەی لێ‌هاتۆتە لامان. کاربەدەستانی ئێران لە ماوەی ئەم یەك ساڵەدا، لە باتی ئەوەی تەقەللای خۆیان بۆ خستنەرووی راستییەکانی کێشەکە تەرخان بکەن، نازانم لەبەرچی خەریکی خۆنەبانکردنن، لە حەق و راستیی رووداوەکان! کاربەدەستانی عوسمانی بەم هەموو دژوارییەوە کە هەیانبوو، راستیی و درووستیی حاڵیان نیشانداوە و دایانە خزمەت دەوڵەتی خۆیان.

ئێستا جەنابی شێخ عوبەیدوڵلاّ ئەفەندیش، لەو رووەوە کە چاوی لە نیعمەت و کەرەمی دەوڵەتی ئێران هەبووە، بەدنمەکی نەکردووە و لەبەر پاراستنی دین و موسڵمانەتی، ملی بۆ بەرژەوەندی داوە. وەکو بیستوومانە خێرا چۆتە لای هەردوو دەوڵەت. لەبەر ئەمە بارەگای گەورە رایگەیاندووە، کە پێکهێنانی کۆمیسیۆنی ناوبراو ئیتر بێ‌مانایە و هەڵیبوەشێننەوە و

نوێنەرانی کاربەدەستانی عوسمانی بگەڕێنەوە شوێنی خۆیان و بە هەمان شێوەش دەوڵەتی ئێران هەمان فرمان بە کاربەدەستانی خۆی رابگەیەنێت.

بەمجۆرە مافەکانی دەوڵەتی عوسمانی لەم نێوانەدا دەمێنێتەوە. ئەگەر هەوڵ و تەقەللاکانی جەنابی شێخ، جێ نەگرێ و مافی عوسمانی نەدرێ، ئەوا ئەو کاتە بارەگای گەورە، هەرچی پێخۆش بێت دەیکات.لەوە زیاتر بێزارتان ناکەم.

مۆر: محەمەد تاهیر مونیف

بەڵگەی ژمارە: ٥٦٧

ناوەرۆك: دەستدرێژیی عەشایەر و شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٧٦/٨/١٥ (١ی رەجەبی ١٢٩٣ کۆچی - ١٢٥٥/٦/٢١ هەتاوی)

کارتۆن: ١٥

دۆسیە: ١٢ / ع

نامەی باڵوێزی عوسمانی لە تاران بۆ: وەزیری دەرەوە

جەنابی بەڕێز و بەشەرەف و گەورە و پشتیوانی دۆستان و هەمووومان

لە ناوەڕۆکی نامەی رێکەوتی ٢٠ مانگی رەجەبی ١٢٩٣ی ئەو بەڕێزەوە و ئەو هەواڵانەی کە لە سنووری ئازەربایجانەوە گەیشتوون، ئاگادار بووم، مایەی پەژارە بوون، بە پەلەش تەلگرافم بۆ بارەگای گەورە و ویلایەتی ئەرزەڕۆم کرد، کە ئەگەر ئەو هەواڵانە راست و درووست بن، چارەسەری بکەن. بەڵام ئەوەش لەبەر چاوی بەڕێزتان شاراوە نەبێت، کە ماوەیەکە هێرش و دەستدرێژیی عەشایەری ئەملا، بۆ سەر خاك و دانیشتووانی وڵاتی عوسمانی، یەك بە دوای یەکدا هەیە و دەبینرێ و هەمیشە بە هاتنی ئەو گازندانەی لە ئەرزەڕۆم و وان و باڵوێزی (سننیە)وە دێن؛ بە دەمیی و بە نووسین عەرزم کردوون و جەنابیشتان هەمیشە فەرمووتانە چارەسەر دەکرێن و بەم حاڵەشەوە لەو بڕیارانەی فەرمووتانە، لە هیچ شوێنێ ئاگادار نەکراومەتەوە، کە ئاکامێکیان هەبووبێت. وەك دەڵێن وردەوردە عەشایەری ئەولاش، دەست بکەنەوە و دەست بکەن بە هێرش بۆ ئەملا؛ جا کەوا بووبێ، ئەوا لە لایەن عەشایەرەوە بووە، ئەمەش لە سۆنگەی ئەوەوە روودەدات کە کەس چاوی بە سەریانەوە نییە؛ ئەو شتانەش کە دراونەتە پاڵ جەنابی شێخ عوبەیدوڵڵا ئەفەندی، بەندەتان ناتوانێ باوەڕ بکات، چونکە شێخی ناوبراو، بەو هەموو زیان و زوڵمەی لەلایەن حاکمی پێشوو، خوالێخۆشبوو (شوجاعدەولە)وە لێی کرابوو، هێشتا لە بەر نفوسپاکیی خۆی و منەتباریی دەوڵەتی ئێران، لەبەر ئەو چەند گوندە، هەمیشە بە جۆرێك جووڵاوەتەوە، کە نەبێتە مایەی رەنجاندنی هەردوو دەوڵەت. ئەم راستییەش لای کاربەدەستانی هەردوولا، روون و ئاشکرایە. وێدەچێ ئەم تاوانبارکردنە، لەلایەن دەستە و تاقمی خوالێخۆشبوو (شوجاعدەولە)وە بێت؛ کە دیسانەوە لە ناوچەی (ورمێ)، کاروباریان

کەوتۆتە دەست و رقی شەخسییان لێیەتی. خوداش هەڵناگرێ پێش ئەوەی لێکۆڵینەوە بگاتە ئەنجام، لای لایەنێکەوە زیانی پێ بگەیەنرێ. هەڵبەت ئینسافی ئاشکرای جەنابیشتان ئەوە دەسەلمێنێ؛ کە ناکرێ پێش سەلماندنی تاوان؛ رازی بن سزای بۆ دیاری بکرێت. وەك فەرمووشتان مەسەلەی لێکۆڵینەوەکەش، بەندە عەرزی بارەگای گەورەم کردووە. لەوە زیاتریش ماندووتان ناکەم.

جێگەی مۆر: محەمەد تاهیر مونیف

بەڵگەی ژمارە: ٥٦٨

بابەت: دەستدرێژی شێخ عوبەیدوڵلاّ بۆ سەر شنۆ و دێهاتی تر

مێژوو: ١٨٧٦/٨/٢٠ (٢٦ی رەجەبی ١٢٩٣ کۆچی - ١٢٥٥/٦/٢٦ هەتاوی)

کارتۆن: ١٥

دۆسیە: ١٢ / ع

وەڵامی باڵوێزی ئێران بۆ دەوڵەتی عوسمانی (نامەی وەزارەتی دەرەوە)- نمرەی ١٩

ناوەرۆکی نامەی رێکەوتی ٢١ی رەجەبی ١٢٩٣ی ئەو بەرێزە، کە سەبارەت بەو دەستدرێژیی و کوشتوبڕ و تالاّنییەی لەلایەن عەشایەری عوسمانییەوە و بە هاندانی شێخ عوبەیدوڵلاّ بووە و چوونەتە سەر شنۆ و گوندەکانیتر، ئاگادار بووین، لەوەشدا کە بە پەلە نووسیبووت و هەواڵەکەشت بە بارەگای بەرز گەیاندبوو، زۆر خۆشحاڵت کردبووین. منیش چاوەڕێی ئاکامی تەلگرافەکەتانم، کە گەیشتەوە، زۆرتر شادمانمان دەکات.

بەڵام لەو بەشەیدا کە فەرمووبوت ماوەیەکە هێرش و تالاّنی عەشایەری ئێران بۆ سەر خاك و دانیشتووانی عوسمانی، پەیتا پەیتا هەیە و چونکە کەسیش چارەسەری بۆ نەدۆزیوەتەوە و بۆتە مایەی هاندانی عەشایەری عوسمانی؛ دەبێ بەوپەڕی رێزەوە بە یادتان بهێنمەوە، کە هەر بە تەنیا لەم دوو و سێ ساڵەدا سەرچڵ و کەللە شەقەکانی ئێلی (هەرتوش) نزیکەی (٥٠ - ٦٠) هەزار تمەن سامان و پارەی خەڵکی ئێرانیان بە تالاّن بردووە و کوشتوبڕ و سووتاندنی ماڵی خەڵکیان زۆر کردووە؛ کە بڕیار بوو لە کۆمیسیۆنەکەی شێخ عوبەیدوڵلاّ دا بە دوایدا بچن. کەچی لەلایەن باڵیوزخانەی بەڕێزەوە، هیچ هەنگاوێکی بۆ هەڵنەگیرا. لەبەرئەوە عەشایەری ئەو لایە، کاتێ ئەم تاوانەیان لێ روو دەدات و کەس نییە پێیان بڵێ: لەل، ئەوسا توند و تیژتر دەبن و دیارە ئەم هێرشەی ئەم دواییەشیان بە دنەدانی شێخ عوبەیدوڵلاّ کردووە و ئەو هانیداون.

لەملاشەوە عەشایەری ماڵ براو و تالاّنکراو، هەرچی ویستیان تۆڵەی خۆیان بە دەستی خۆیان بستێننەوە، سنووردارانی ئێران رێگەیان پێ نەدان. ئەمەش بەڵگەیەکی دیکە بوو، بۆ زیاتر لاساریی و رووداربوونی عەشایەری (ئەوبەر). ئەمجارەش کە نزیکەی (٧٠٠٠) سوار و پیادە، سنووریان بەزاندووە و ئەم خەڵکە زۆرە، دیارە بێ مۆڵەت و بێ رەزامەندیی

سنووردارانی عوسمانی نەیانتوانیوە بپەڕێنەوە؛ کە ئەمەش خۆی لە خۆیدا گەورەترین بەڵگە و نیشانەی پرکێشی عەشایەر بووە، بۆ «ئەمدیو».

بۆیە ئەگەر کار لەلایەن کاربەدەستانی عوسمانییەوە، ئاوا بڕوا و ئاوا گوێیان لێ بخەوێنن، ئەوانە زیاتر چاوقایم دەبن و ئەوە ئیدی پێویست دەکات ئێمەش بیەڵێن عەشایەری (ئەملا)، خۆیان تۆڵە بکەنەوە.

بەڵام لە بارەی شێخ عوبەیدوڵڵاوە، کە دەفەرموون: خوا هەڵناگرێ، کەسێك بێ سەلماندنی تاوان، سزا و جەزرەبەیەك بدرێ، ئەوا سەلماندنی هەنگاوەکانی شێخ و دنەدانی عەشایەر، لەلایەن ئەوە وە و ئەم ئاگر هەڵایسانە، وەك ڕۆژی ڕوون، بۆ ئێمە دیارە و بە هیچ جۆرێك جێی شك و گومان نییە، چونکە نزیکەی (٧٠٠٠) کەسی ناردۆتە سەر شنۆ و ئەو تاڵان و بڕۆیە کراوە و گەڕاونەتەوە؛ کەچی هێشتاش کوردەکانی لە خۆی دوور نەخستۆتەوە و هەر ڕۆژەش هەڵدەکوتێتە سەر ناوچەیەك و بە ئاشکرا ئەم ئاپوورەیەی لەگەڵ خۆی خستووە و ڕایگرتوون. هێرش بردنی (٧٠٠٠) کەسی سوارە و پیادە، شتێك نییە بشاردرێتەوە، یان کەس نەزانێ و باوەڕی پێ نەکات. لەبەرئەوە دەوڵەتی ئێران هەرگیز ناتوانێ کەسێك کە زیانی بۆ کاروباری دەوڵەتی هەبێ، لە خاکی خۆیدا داڵدەی بدات. لەوە زیاتریش ماندووتان ناکەم.

بەڵگەی ژمارە: ٥٦٩/١[1]

بابەت: ناردنی سەرباز بۆ سنوور

مێژوو: ١٨٧٦/٩/١٦ (٢٧ی شەعبانی ١٢٩٣ کۆچی – ١٢٥٥/٧/٢٥ هەتاوی)

کارتۆن: ١٥

دۆسیە: ٥ / ح

وەڵامی باڵوێزی ئێران بۆ دەوڵەتی عوسمانی (نامەی وەزارەتی دەرەوە) - ژمارە ٢٦

نامەکەی ئێوەی خاوەن شکۆ، لە ڕێکەوتی ٢٤ی مانگی شەعبانی ١٢٩٣دا فەرمووبووتان کاربەدەستانی ئێران کێشەی شنۆ-یان کردۆتە بیانوو و سەربازیان بۆ سنوور ناردووە و سنوورپارێزانی عوسمانییان ناچار کردووە، تا وەك ئەوان مامەڵەیان لەگەڵدا بکەن. هەروەها لەوپەڕی خێرخوازییدا بەڵێنتان داوە، کە لە داهاتوودا هاتوچۆی عەشایەری عوسمانی لە ژێر چاودێریدا دەبێ و کۆنترۆڵ دەکرێن و تکایان کردبوو، کە سەربازەکانی هەردوولا لە سنوور بگەڕێنەوە شوێنی خۆیان و دیلەکانی هەردوولاش بەرەڵڵا بکرێن. نامەکەتان ڕێزی لێگیرا و لە وەڵامدا دەڵێین: یەکەم؛ هەروەك بە دەمیی وتراوە و بە

---

[1] لەبەرئەوەی ئەم بەڵگەیە و ئەوی دواییش هەر ژمارە (٥٦٩)یان پێوەیە، بۆیە ئەمەیان دەکەینە (٥٦٩/١) و ئەویتریش (٥٦٩/٢).

نووسراویش زەحمەتم داون، دەوڵەتی گەورەی ئێران بە هیچ جۆرێك لە ناردنی ئەم لەشکرە کەمە بۆ سنوور، مەبەستی خراپی نەبووە؛ بەڵکو تەنیا بۆ پاراستنی سنوور بووە لە دەستدرێژیی و تالانیی عەشایەری عوسمانی. ئێستاش کە ئێوەی خاوەن شکۆ، لە رووی نیاز پاکییەوە لەگەڵ وەزارەتی دەرەوەی دەوڵەتی مەزنی ئێران پێکهاتوون و بەڵێنتان داوە، کە چیدی عەشایەری عوسمانی دەستدرێژیی نەکەن و بڕیارتان داوە لەو دەستدرێژیی و تالانانە بکۆڵنەوە، کە لە ناوچەی شنۆ کردوویانە. ئەم لایەنگرەتان لەگەڵ دەربڕینی پێخۆشبوونی خۆم لەم خێرخوازییەتان و رازیبوونتان بە پێی تکا و پاڕانەوەی باڵوێزەکان، کە کردوویانە؛ برووسکەیەکم بۆ کارگێڕانی ئازەربایجان کرد، تا هێزی هەردوولا وێکڕا بگەڕێنەوە ناوەوەی وڵاتی خۆیان و میوانە ئێرانییەکان و سوارە نیزامییەکانی عوسمانیش، بە یەکجار بگەڕێنەوە و ئاڵوگۆڕ بکرێن.

ئەم لایەنگرەتان هیوادارە بە پێی ئەو نیازپاکییەی کە سەبارەت بە جەنابتان هەمە؛ ئێوەش بە زوویی برووسکە بۆ شوێنی پێویست بکەن، کە سنووردارانی عوسمانی، بەم شێوەیە لەگەڵ سنووردارانی ئێرانی پێك بێن و ئۆردووی هەردوولا بگەڕێنەوە و کێشەی هەردوو وڵات دوایی بێت، تا ئەو جۆرەی وتووێژی لە سەر کراوە، لێکۆڵینەوە لە بارەیەوە بکرێ. لەو باوەڕەشدام کە ئەم لایەنگرەتان لە چۆنێتی هاوکاریتان، ئاگادار دەکەنەوە. پتر سەرتان نایەشێنم.

پەراوێز:

دیسان سەرلەنوێ زەحمەتتان دەدەم، کە دوای گەڕانەوەی سەربازەکانی هەردوولا لە سنوورەکان، دەوڵەتی گەورەی ئێران بەڵێنتان دەداتێ، کە عەشایەرەکان کۆنترۆڵ دەکات.

بەڵگەی ژمارە: ٢/٥٦٩

بابەت؛ بۆ لێکۆڵینەوەی کاری کۆمیسیۆنی هەردوولا لە سەر سنوور

مێژوو: ١٨٧٦/٩/٢٣ (٤ی رەمەزانی ١٢٩٣ کۆچی – ١٢٥٥/٧/١ هەتاوی)

کارتۆن: ١٥

دۆسیە: ٥ /ح

وەڵامی باڵوێزی ئێران بۆ دەوڵەتی عوسمانی (لەلایەن وەزیری دەرەوەی ئێرانەوە)

لە ناوەڕۆکی نامەی بەڕێزی ئەو خۆشەویستە گەیشتم، کە لە رێکەوتی ٢٣ی مانگی شەعبانی ١٢٩٣دا نووسرابوو. هەروەها لە روونووسی تەلگرافی ئوستاندار و سەرلەشکری «وان»یش ئاگادار بووم، کە سەبارەت بە بێتاوانزانینی (شێخ عوبەیدوڵڵا)، لە کارەساتە گەورەکەی شنۆ-دا بۆ ئەیالەتی ئەرزەڕۆمیان نووسیبوو. لەگەڵیشیاندا وەڵامناکەی منیشت پێچابووەوە، کە لە ٢٠ی مانگی رەجەبی ١٢٩٣دا، بە ژمارە ١٤ ناردبوومە خزمەتتان. لە هەمووی گەییم و زۆر دڵگەرم و شادمان و رازیم لەوەی ئاوا ئاگات لە باروودۆخەکە هەیە و

ئاگادارمان دەکەیت. بەڵام لە هەمان کاتیشدا ئەوە بزانە کە لەلایەن سنووردارانی ئێرانیشەوە راپۆرت و هەواڵی پێچەوانەی ئەوانەش بە ئێمە دەگات. بۆیە باشترە ڕێوشوێنی تێگەیشتن لەم مەبەستە و هەروەها لە نامەکەی ٢٠ی رەجەب، کە بەژمارە ١٤ ناردمە خزمەتتان، ئەوەیە: کۆمیسیۆنێکی هاوبەش لە هەردوولا، بچێتە سنوور و لێکۆڵینەوەی رووداوەکە بکات، ئەوسا ئاکامی لێکۆڵینەوەکە، بە کوێ دەگات؛ بەو پێیە هەنگاو هەڵدەگرین. هەمیشە ڕێزی ئەم دۆستەتان، بۆ خۆتان بە بەردەوام بزانن. لەوەش زیاتر ماندووتان ناکەم.

بەڵگەی ژمارە: ٥٧٠

بابەت: تێشکانی شێخ عوبەیدوڵڵا لەلایەن شوجاعدەولە و ئیقبالدەولەوە.

مێژوو: ١٨٧٦/١٠/٣ (١٤ی رەمەزانی ١٢٩٣ کۆچی – ١٢٥٥/٨/١١ هەتاوی)

کارتۆن: ١٥

دۆسیە: ١٢ / ع

نامەی باڵوێزی عوسمانی لە تاران بۆ وەزیری دەرەوە

جەنابی دۆستی هێژا و میهرەبان و بەشکۆ و گەورە و ...

جێی داخە، شوێن ئەو زامانەی، کە خوالێخۆشبوو (شوجاعدەولە) لە جەنابی (شێخ عوبەیدوڵڵا ئەفەندی) کردبوونی؛ هێشتا سارێژ نەببوون؛ کەچی وا ئەم کارەساتە دڵتەزێنەش روویدا.

ئیقبالدولە بە هێزێکی سەربازییەوە، کە بریتی بووە لە سوارە و پیادەی چەکدار و تۆپ، هێرشی کردۆتە سەر ناوچەی مەرگەوەڕ و گوندەکانی (شێخ). خەڵە و خەرمان و پووش و پاوانیان سووتاندووە و هەموو ئەو گوندانەشیان ئاگر داوە، کە هی شێخ، یان مریدەکانی ئەون و زۆریشیان خەڵکی وڵاتی عوسمانین. خەڵکیش لە ترساندا پەنایان بۆ دەوڵەتی عوسمانی بردووە. تاقە ژنێك، کە بەجێمابوو، ئەویشیان کوشتووە. ئەگەر ئەم کارە بێڕەحمانەیە، لە بەرامبەر رووداوەکەی (شنۆ)دا بێت، کە درابووە پاڵ (شێخ)، خۆ هێشتا لەو بارەیەوە هیچ لێکۆڵینەوەیەك نەکراوە و هیچی لەسەر نەسەلمێنراوە، تا شایان و رەوای تۆڵەسەندنەوە و تەمێکردن بێت. یان گریمان وایش بووبێت؛ دەبووایە بە شێوەیەکی رێكوپێك و ژیرانە وەڵام بدرێتەوە، نەك بەمجۆرە. جا ئەو شتانەش، چ سەر بە ئێران بن، یان بە عوسمانی؛ بە هیچ جۆرێ شایانی سووتاندن نەبوون. ئێستاش بەوپەڕی ڕێزەوە تکا لە جەنابی ئەشرەف دەکەم و دواکارم کە لە وەڵامی ئەم نامەیەدا، بۆ روونکردنەوەی ئەم کارەساتە، درێغی نەکەن و هۆی ئەم جووڵانەوەیەیان پێ بفەرموون، چونکە ئەم دۆستەتان دەبێ ئەو وەڵامەی ئێوە؛ بە دەوڵەتی پایەبڵندی خۆم بگەیەنم.

جێگەی مۆر: محەمەد تاهیر مونیف

بەڵگەی ژمارە: ٥٧١

بابەت: ئاکاری شێخ عوبەیدوڵلا لە بارەی هاندانی خەڵکی ئێرانەوە بۆ جیهاد

مێژوو: ١٨٧٧/٧/٥ (٢٣ جمادی‌الآخر ١٢٩٤ کۆچی - ١٢٥٦/٥/١٥ هەتاوی)

کارتۆن: ١٥

دۆسیە: ١٢ ع

نامەی باڵوێزی ئێران لە پترزبۆرگ بۆ وەزارەتی کاروباری دەرەوە

گەورە و بەڕێز. چاوم بە فرمانە شیاوەکانی جەنابت کەوت، کە لە ٢٨ی مانگی جمادی‌الاولدا ناردبووتان. زۆر بە چاکێ لە ناوەرۆکی نووسراوەکە گەیشتم. باسی کردەوەکەی شێخم بۆ بەرپرسانی ئەم دەوڵەتە کرد، کە خەڵکی ئێرانی بۆ جیهاد هانداوە. هەروەها ئەوەشم پێڕاگەیاندن کە بەرپرسانی دەوڵەتی خۆمان، هەر کە بەوەیان زانی، بۆ پاراستنی دۆستایەتیی و بێلایەنیی خۆیان، بەریان پێگرت. تەنانەت گۆڕینی حاکمی سابلاخیشم دایە پاڵ ئەم بابەتە و وامنواند، کە ئەم کارە بۆ پاراستنی دۆستایەتی ئەم دەوڵەتە کراوە.

بە کورتی دەتوانم ئەوەندەتان عەرز بکەم، کە بەرپرسانی دەوڵەتی رووس، بەو هۆیەوە کە دەوڵەتی ئێران لەم گێرە و کێشەیەدا، لایەنی دۆستایەتی و هاودەنگییان لەگەڵ ئەواندا پاراستووە؛ زۆر رازین. تەنانەت جێگری بەڕێز، ئەو بابەتەی سابلاخ و شێخ عوبەیدوڵلای بە تێروتەسەلی بۆ شازادە شانسلیە نووسیوە و بۆ ئۆردووی بەڕێکردووە. ئیسماعیل ئەفەندی - کاردار و بەرپرسی سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانیش، کە هەندێ گلەیی و گازەندەی لە بارەی پێکهێنانی لەشکری سنووری شاری (خۆی) کردبوو و جەنابیشت لەوپەڕی سەنگینی و لەسەرخۆیی و بە بەڵگەی تەواوە وەڵامت دابووەوە، جێی هەزار ئافەرینە و هەموو دەوڵەتێکی گەورە و خاوەن شارستانێتی و دادگەریش، ئەو هەڵوێستەی جەنابت دەسەلمێنێ. بریا لە هەزاردا یەکێك لەو کارانەی ئێمە، بۆ پاراستنی دۆستایەتی و بێلایەنیی سەبارەت بە دەوڵەتی عوسمانی دەیکەن، نوێنەرانی دەوڵەتی عوسمانیش لە کات و ساتی خۆیدا بیانکردایە. خوا بەو رۆژە نەکات، ئەگەر ئەم جەنگە لە ئێراندا بقەومایە، هەرگیز دەوڵەتی عوسمانی، ئەو جۆرەی کە ئێران بێلاینی خۆی پاراستووە، بیلایەن نەدەمانەوە. دەوڵەتی عوسمانی ئەو مافەی نییە گلەیی و گازەندە بکات. هەر چەندە دەوڵەتی ئینگلیس لە دوایین جەنگی نێوان ئاڵمان و فەرانسەدا، ئەوپەڕی بێلایەنی خۆی دەربڕیبوو، دیسان لە نیو دینار قازانج و بەرژەوەندی خۆی خۆش نەدەبوو. شازادە بیسمارك هەمیشە هاوار و دادی بوو، کە دەوڵەتی ئینگلیس، بێلایەنیی خۆی ناپارێزێ و هەر کاتێ دەوڵەتی فەرانسە پێویستی بە شتێك بێت، دەینێرێ. دەوڵەتی ئینگلیسیش وەڵامی هەموو ئەم قسانەی دەدایەوە و لە قازانج و بەرژەوەندی خۆی خۆش نەدەبوو. ئەگەر دەوڵەتی خۆمان هەزاریەکی ئەم کردەوانەی

لـیدەربکەوتایە، خوا دەزانێ هاوار و دادیـان دەگەیشـتە کـوێ! ئێسـتا خۆیـان ئـەوەندەیان هیمەت نییە، هەر هیچ نەبێ؛ کارێکی وا بکەن، ئەو ئێرانییانەی لـە خـاکی عوسـمانیدان، بە باشی و تیروتەسەلیی بژین. هەر ڕۆژەی ناهەقییەکیان لێدەکەن.لەوە زیاتر بڵێم چی!
شوێنی مۆری: ساعیدولمولك

ژمارەی بەڵگە: ٥٧٢

بابەت: پاکانەی شێخ عوبەیدوڵڵا ، سەبارەت بەپشێویی مەرگەوەڕ و قەڵای زێوێ
مێژوو: ١٨٧٨/٨/١ (١ی شەعبانی ١٢٩٥ کۆچی - ١٢٥٦/٦/٩ هەتاوی)
کارتۆن: ١٥
دۆسیە: ٥ / ح

نامەی باڵوێزی ئێران بۆ باڵوێزی گەورەی دەوڵەتی عوسـمانی (نامەی وەزارەتی دەرەوە)

نامـە بەرێزەکـەی جـەنابتان، کـە لـە ڕێکـەوتی ٢٩ی ڕەجـەبی ١٢٩٥دا نووسـرابوو، گەیشت. ڕوونووسی نامەکەی شێخ عوبەیدوڵڵای تێدا بوو، کە بۆ (باش شابەندەر)ی دەوڵەتی گەورەی عوسـمانی لە تەورێز نووسیبوو، تیایدا پاکانەی بۆ خۆی و لایەنگرانی کردووە، لـە سەر پشێویی مەرگەوەڕ و قەڵای زێوێ و کوشتوبڕی خەڵك و ماڵ تاڵانکردن.

باوەڕ بفەرموون ئێمە ئەوەندە لە بەجێهێنانی وەفای دۆستایەتی ئێوە دڵخۆشین، بۆیە بـە پێویستم زانی بەوپەڕی ڕێز و سوپاسەوە، سوپاسنامەتان بۆ بنووسـمەوە. بـەڵام ئـەو بـەڕێزە، لای ڕوون و ئاشکرایە، کە شێخ دەیەوێ هەتا بۆی دەکرێ بەرپرسایەتی ئەم کـارە، لـە سـەر خۆی و کورەکانی دامالێ. لە هەمان کاتیشدا وەك ئەو بەڕێزە نووسیوێتی؛ دەبێ چـاوەنواڕی هەنگاو هەڵگرتنی ویلایەتی.پایەبلەندی (وان) بین.

بەڵگەی ژمارە: ٥٧٣

بابەت: مەبەستەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا و گرتنی یوسف بەغدادی (جوولەکە)
مێژوو: ١٨٨٠/٩/٢٨ (٢٢ی شەوالـی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٧/٦ هەتاوی)
کارتۆن: ١٦
دۆسییە: ١٢/ع

ڕاپۆرتی وەزیری دەرەوە لەگەڵ باڵوێزی عوسـمانی بۆ ناسرەدین‌شا

دوو سەعات پێش خۆرئاوابوون لە هاوینەهەواری باڵوێز، دیـدارم لەگـەڵدا کـرد. سـۆزی بەرزی بێوێنە و دەستخەتی موبارەکی شاهەنشام نیشاندا و بۆمخوێندەوە. ئـەویش سـوپاس و پێزانینی زۆری خۆی سەبارەت بەو مەرحەمەتانە دەربڕێ، کە بەرامبەری کرابوون. سوپاسی منیشی کرد، کە هەمیشە لوتف و خۆشەویستیی گەورەی (شا)م پێگەیاندووە.

دوایی وتی چەند رۆژێك لەمەوبەر میرزا نەسروڵڵاخان، لە فەرموودەی هومایوونەوە بە درێژی باسی جموجووڵی بێسەروبەری شێخ عوبەیدوڵڵای بۆ باسکردووم، کە لەو سەرسنوورانە بە خۆی و ئەو خێڵانەی لێوەی نزیکن، دەستیکردووە بە سەرەرۆیی. منیش هەر هەمانرۆژ تەلگرافم بۆ ئەیالەتی وان کرد و دوێنێ لە دەمەوخۆرئاوابووندا وەڵامێك لە جێگری ئەیالەتی وانەوە هاتبۆوە. ناوەرۆکەکەی ئەوەبوو، کە شتێکی وا بەرچاو دەربارەی (شێخ) لە سنجاقی هەکاریدا هەست پێنەکراوە. بەپەلەش سوارێکی تایبەتم بۆ ئەوێ نارد؛ کە هاتەوە دیسانەوە ئاگادارتان دەکەمەوە.

تەلگرافی باسکراویشی دامێ، کە دەقەکەی تورکی و هەر بەم ناوەرۆکەوە بوو. منیش وەك خۆی ناردم، تا بگاتە بەرێیی بەرز و گەردوون ئاسای هومایوون...[1]

بەڵگەی ژمارە: ٥٧٤

بابەت: دوورخستنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: لە (١٨٨٠/١٠/٥ تا ١٨٨٢/١/١٢)، (لە ٢٩ی شەوالی ١٢٩٧ کۆچی - تا ٣٠ صەفەری ١٢٩٨ کۆچی)

کارتۆن: ١٦

دۆسییە: ١٢/ع

برووسکەکانی باڵوێزخانەی ئێران لە ئەستەموول بۆ وەزارەتی دەرەوە

(وێنەی هەندێ لە برووسکەکان - بۆئەوەی ئاشکرا نەبن بە رەمز نێردراون)

بۆ بەرێیی پیرۆزی هومایون، سەبارەت بە شێخ عوبەیدوڵڵا بە دەمیی و بە نوسراویش لەلایەن سوڵتانەوە دڵنیا کراوم. بە درێژیی بە نووسراو پێتان رادەگەیێنم کە بۆ رێزلێنان لە خودی هومایون، بەرێزەوە ئیحتیشاموالسەڵتەنەیان بردە کۆشکی «کۆکسو»وە. مونیف خانەخوێیە. دووجاریش بڕی سیودوو هەزار تمەن بە بەندە گەیشتووە.

١٨٨٠/١٠/١١ (٥ی زیقەعیدەی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٧/١٨ هەتاوی)

بۆ بەرێیی پیرۆزی هومایوون، برووسکەی فەرمانی سێرۆژە گەیشت. کە تێیدا هاتبوو گوایە برووسکەی بەندە نەگەیشتووە. هەرچەندە بە دەمیی و بە نووسراویش لەلایەن سوڵتانەوە دڵنیاکراوین، بە پێی ئەو دەستووره بابیعالی و دەربارم ئاگادارکردووە. سوڵتان کاربەدەستێکی بەتایبەتی ناردووە بۆ لێکۆڵینەوە و رێگەگرتن لە شێخ.

---

[1] لێرەبەدواوەی ئەم بەڵگەنامەیە دەربارەی یوسفبەغدادییەکی جوولەکەیە و پێوەندی بە مەبەستی ئێمەوە نییە.

(سامیح) لە وان-ەوە و لە وەڵامی جەختەکانی دەربارەدا بەجۆرێك ئاسایشی سەرسنووری خستوەتە روو، کە داوای مۆڵەتی کردووە. لەگەڵ ئەوەشدا بەندە برێ دەستپێشکەریی پێویستم کردووە. بەڵام دڵنیاکردنەکەی بابیعالی بەس‌نییە و دەبێ کەرەسەی بەرگریکردن دەستەبەر بکرێ.

١٨٨٠/١٠/١٦ (١٠ی زیقەعیدەی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٧/٢٣ هەتاوی)

دوێنێ‌شەو برووسکەی هومایوون گەیشت. بەیانی داوای دیداری سوڵتانم‌کرد. ئەمرۆ وەڵامم دەدەنەوە. پێرێ‌شەو لەگەڵ شازادەدا میوانی سوڵتان بووین. لەگەڵ سوڵتان و سەرۆك‌وەزیراندا وتووێژکرا، بە پێی ئەو فەرمانەی بە برووسکە ناردبووتان، ئەمرۆ وەزیری دەرەوەم بینی و پێم لەسەرئەوە داگرت کە وەڵامی سەرلەشکر بخوێننەوە، کە سەرباز و تۆپی ناردۆتە سەر سنوور و رێی هاتووچۆ و ناردنی یارمەتی لە کوردەکانی ناو قەڵەمڕەوی عوسمانی بگرێ. بەردەوامیش سەرباز دەنێرن. بەڵام بە راپۆرتەکەی وەزیری دەرەوەدا دەرکەوت کە لای ئێمەوە هیچ خۆئامادەکردنێك نییە. شەو و رۆژ بەندە سەرقاڵی ئەم کارەم. بەڵام قایل‌بوونی باڵوێز بە بەکارنەهێنانی چەك، چ سوودێکی هەیە. سەرچاوەی تێکچوونی کاری عوسمانییەکان بووە هۆی راپەڕینی دەستەیەك خەڵکی بۆسنی و هێرزەگۆیین. داواکردنی پاراستنی سنوور لە دەر و دراوسێ، مایەی نائۆمێدی دۆست و بەهێزبوونی دوژمنە. چونکە ئەوانە لە پێناوی بەرژەوەندی خۆیاندا رێگەنادەن لە سەر سنوورەکانی ئێمە پشێویی رووبدات. هەر بەراستیش ئەوە دەسەلمێنن. بەڵام لەولاشەوە ناردنی قشوون و چارەسەرییەکەی، خوانەخواستە دەبێتە هۆی دەست‌تێوەردانی لایەنی‌تر. لەدەستدانی هەل دەبێتە مایەی پەشیمانی.

١٨٨٠/١٠/١٧ (١١ی زیقەعیدەی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٧/٢٤ هەتاوی)

ئەمرۆ برووسکەی هومایوون بە سوڵتان گەیەندرا و ئاکامی خراپی خۆ گێل کردنی لەم‌بارەیەوە بە رێکوپێکی لێکدراوەتەوە و وەڵامەکەیشی راستەوخۆ دەنێرینەوە بۆتان، فەرموویانە: پێتان رابگەیێنم کە ساڵێکە باجی هەردوو دەوڵەتەکە بە هۆی شەڕ و هەڵلای سەر سنوورەوە، کە زیانی بۆ هەردوولا هەیە، بە یەکەمین کەشتی، بە دەستی کاربەدەستێکی تایبەتدا دەنێرین.

شێخ عوبەیدوڵڵا بێنن بۆ ئێرە، کوڕەکەیشی پەلکێش بکەن. لەشکر چوونەتە سنوور و رێگەی گەڕانەوەی کوردانی یاخی و گەیشتنی یارمەتی لە کوردانی ناو قەڵەمڕەوی عوسمانییەوە دەگرێ. با پایەبەرزی هومایوون دڵنیابێ کە دەستێکی بێگانە لەم کارەدایە. خوا یاربێ بە گوێرەی بەرژەوەندی هەردوو دەوڵەتی ئیسلام و بێ‌خوێن‌رێژیی، چاکی‌دەکەم. ئەگەر وانەبێ هەر خزمەتێك بە دۆستان بکەین، مەبەستێکمان هەیە. فەرمانیشم بە

سوپاسالار کردووە بۆ دڵنیایی یارمەتی لەشکری ئێران بدات. ئێوەش ئەرخایەن بن کە پێچەوانەی ئەوە روونادات. مەبەستی من یەکێتی راستەقینەی هەردوو دەوڵەتی ئیسلام و موسڵمانەکانە. بەڵام ئەوەی بەندە عەرزی کردن، هەر بۆ دڵنیایی بوو. ئەگینا پێویستە زۆر بە پەلە لەشکر بنێرن.

١٨٨٠/١٠/٢٦ (٢٠ی زیقەعیدەی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٨/٣ هەتاوی)

دیسانەوە سوڵتان بە دەمیی دڵنیای کردینەوە کە کاربەدەستی تایبەتی ناردووە، تا رێگە لە کوردەکانی ناو قەڵەمڕەوی عوسمانی بگرن و نەیەڵن یارمەتی بنێرن. هەڵاتووە یاخییەکانمان بەدەست دەدەنەوە. شەڕ و ئاژاوەی سەر سنوور لە بەرژەوەندی بابیعالی نییە. دەقی گفتوگۆکانتان بە درێژی و بە نوسراو بۆ دەنێرین. لێرە سەبارەت بە ناردنی لەشکری پێویست، خۆئامادەکردنی تەواوکراوە. پێویستە بە پەلە و بەردەوامیش بەندە لە رووداوەکانی رۆژانە ئاگادار بکرێم. لەم رۆژانەدا (دڵسینە) دەخرێتە سەر قەرەداغ. بیروڕای گشتی ئەوروپا لە بەرژەوەندی عوسمانییەکانە. برووسکەی فارسی دەربارەی کارگێڕەکەی شاری (جدە) گەیشت و بەوپێیە ئەوە راستە و کاربەدەستە ئینگلیسەکە کەمتەرخەمە. بڕیاربدەن کە هەردوو باڵوێزخانەکە لێی بکۆڵنەوە. بەندەش کاربەدەستی تایبەت دەنێرم، هەر کەسێکیش تاوانبار بێت، دەبێ سزابدرێ. پاشان بە درێژی عەرزتان دەکرێ.

١٨٨٠/١١/٥ (١ی زیحەجەی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٨/١٣ هەتاوی)

برووسکەی ژمارە ٧ی پێری لە سەعات هەشت و نۆی دوێنێدا گەیشت. لەگەڵ سەرۆکوەزیران و وەزیری دەرەوەدا دەربارەی بەدەستەوەدانەوەی یاخیبووەکان بەدەمیی دڵنیایان کردینەوە. راپۆرتم نووسیوە و رەنگە بەڵگەیەکی رەسمیم دەست بکەوێ. داوای دیدەنی سوڵتانم کرد، سەبارەت بە دانانی کاربەدەست و شتی‌تر، لەپاش دیدەنییەکە پێتان‌رادەگەیەنم. خوا دەیزانێ سرەوتم نییە. چاوەنوارێ هەواڵی باشترم.

١٨٨٠/١١/١٠ (٦ی زیحەجەی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٨/١٨ هەتاوی)

سامیح‌پاشای سوپاسالاری سەرسنوور راسپێردرا تا لەگەڵ سوپاسالاری ئێمەدا بدوێ، هەرچەندە بابیعالی دڵنیاشی کردوین، بەڵام راپۆرتم نووسیوە ئەگەر شێخی یاخی نەگیرێنەوە و یارمەتی لەلایەن کوردەکانی ناو قەڵەمڕەوی عوسمانییەوە بگات، ئەوە ئۆباڵەکەیم خستووەتە ئەستۆی بابیعالی. لەگەڵ باڵوێزەکاندا گفتوگۆم کردووە و داوای دڵنیاییم لێکردون، بەڵام قسەی ئەمانیش جێی بڕوا نییە و دەبێ کارەکە قایمتر بکرێ. کوردەکان چەکی تازە و تەواویان هەیە و پێویستمان بە ژمارەی زیاترە بۆ بەرەنگاری. هەواڵەکانی ئێرە جیاوازن. بێئاگابوونی باڵوێزخانەکان کارێکی خراپ و زیانبەخشە. ناردنی هەواڵی رۆژانە پێویستە.

هێشتا دیدەنیمان لەگەڵ سوڵتاندا نەکردووە، دوایی لە ئاکامەکەی ئاگادار دەکرێنەوە. نزیکەی شەش‌هەزار تمەنی برووسکەم هاتوەتە سەر. تا ئەوکاتەی دەتوانرێ ئەو قەرزە بدرێتەوە، ئەوەندەی دەتوانرێت برووسکەیەك بفەرموون. ئەگینا من دەرەقەتی ئەوە نایەم، بەتایبەتی کە لە بودجەی ئەمساڵ لە هەزار لیرەی عوسمانی زیاتر نەگەیشتووە. ماتلی ئەو قەرزەم.

١٨٨٠/١١/١٦ (١٢ی زیحەجەی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٨/٢٤ هەتاوی)

برووسکەی بەڕێزتان ژیانی بە بەردا کردینەوە. (سامیح پاشا) لابرا و نافیزپاشا لەجێی دانرا، ئیتر لەمەودوا ئەم پردی پەیوەندی ئێمەیە. لەگەڵ سەرۆك‌وەزیران و وەزیری دەرەوەدا گفتوگۆم‌کرد. حەسەن‌پاشا لادەبرێ. ئەمڕۆ لەگەڵ سوڵتاندا بە دووقۆڵی گفتوگۆمان‌کرد، ئاکامی خراپی ئەو بەدگومانییەم بە درێژی بۆ لێکدایەوە، ئەویش جەختی لەسەر بڕیار و بەڵێنی پێشووی کردەوە و فەرمووی: هۆی کەلاخستنی سامیح هەر ئەو نەرمییەی بوو لە ڕێگەگرتن لە کوردەکانی ناو قەڵەمڕەوی عوسمانی، لەو ئاڵوگۆڕەی لەناو بەڕێوەبەرایەتی بەغدادیشدا کراوە، ئەرخایەن بن. کاربەدەستە تازەکان باشترن و یەکجار دۆستی هەردوو دەوڵەتەکەن. فەرموویان: جەژنە پیرۆزە عەرزی هومایون بکەن. بابیعالی باڵوێزەکانیشی دڵنیاکردووە. والی تازەی بەغدا برێك دەمارگیرە، بەلام عیزەت پاشای سەرداری ئەوێ باشە. بۆیان بنووسن کە کارگێڕەکە وریا بێت. منیش لای خۆمەوە هەر ئەوەیان بۆ دەنووسم. دووربینیی پێویستە. خەڵاتکردنی شازادە لە شەوی میوانییەکەدا شتێکی کتوپڕبوو. چونکە هی یەکێ لە ئامادەبووان بوو. ماوەیەکە هەوڵ و تەقەللام بۆ شازادەکانە، خوا یار بێ سەردەکەوین. ئەوەی نەبی‌خان عەرزی‌کردن پێچەوانەی ڕاستییە. بە درێژی عەرزتان دەکرێ. لە سایەی سەری هومایونەوە ئابڕوی باڵوێزخانە پارێزراوە. پەلە لە ناردنی بڕیارەکان و قەرزەکانیشدا بکەن. ئەو بەستە تایبەتییەی ناردبووتان زۆر چاك‌بوو.

١٨٨٠/١١/٢٠ (١٦ی زیحەجەی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٨/٢٨ هەتاوی)

ئەمڕۆ سوڵتان داوای دیتنمی کرد. دوای گەیشتن، یەکسەر کاربەدەستێکی تایبەتی نارد و شێخ و کورەکانی بۆ جێگای خۆیان گەڕاندنەوە و برووسکەی کرد کە ملکەچم و هۆی ئەو هەرایەش زوڵمی کاربەدەستانی ئێران بووە لە کوردانی سوننی. فەرمووی لە زمانی منەوە عەرزی هومایون بکە کە گەڕانەوەی شێخ، پەژارە ناهێڵێ. ئێستا چاکە کۆمیسیۆنێك پێك‌بێت تا هەندێکیان سزابدرێن و هەندێکیشیان ببەخشن. منیش کۆمیسیۆنەکەم سەریشك کرد کە ئەگەر گازندەیان لە بەڕێوەبەرایەتییەکەی ئێمەش هەیە، لێی بکۆڵنەوە. بەرژەوەندی هەردوولا لەوەدایە کە بە ئارامیی ئەو پەژارەیە لەناو ببرێ، تا لە دواییدا چارەی بۆ دەدۆزرێتەوە. وتم: برووسکەکەی شێخ وا دەگەیەنێ کە گەڕاوەتەوە و ملکەچی فەرمانە. فەرموویان بەرژەوەندی

هەردوو دەوڵەتەکە لەوەدایە کە زۆر بە پەلە گرژییەکان خاوببنەوە، ئەوسا بە کـاوەخۆ کـاری پێویستی بـۆ بکـرێ. داخـوازی بـەندەش هـەر ئەوەیـە کـە لـە رووداوەکـان ئاگـادارم بکـەن. دەیانەوێ هەکاری بکەنە ویلایەت و عەبدوڵلاپاشای کورد بکەنـە والـی. زۆریـش بـە تـەنگ ئەوەوەن کە ئەم کارە رێگـەی لێنـەگیرێ. درێـژەی ئـەم باسـانە بـەرێوەن. دەربـارەی پـارەی برووسکەکانیش زۆر شپرزەم. بە برووسکە پێمان بفەرموون.

١٨٨٠/١١/٢٧ (٢٣ی زیحەجەی ١٢٩٧ کۆچی – ١٢٥٩/٩/٥ هەتاوی)

هـەتا گەیشـتنی نـافیز، سـامیح هـەواڵ دەنـێرێ. درێـژەی برووسکەکەشـی هـــەر بـــەو ناوەرۆکانەوە گەیشت. لەگەڵ بابیعالـی و باڵوێزەکاندا گفتوگۆم کردووە و کەمتەرخەم نـەبووم. ئاکامەکەیتان عەرزدەکەم. کلیلـی رەمزەکان بگۆڕن.

١٨٨٠/١١/٣٠ (٦ی زیحەجەی ١٢٩٧ کۆچی – ١٢٥٩/٩/٨ هەتاوی)

من و باڵوێزەکانیش، تەسلیم، یان دوورخستنەوە، یـان زیندانیکردنـی شـێخمان دەوێ. دەیانـەوێ کۆمیسـیون بنـێرن بـۆ لێکۆڵینـەوە و شـێخیش بـە خۆشـی بـێ، یـان ناخۆشـــی، لێکۆڵینەوەی لەگەڵدا بکرێ. ئەگەر هەنگاوهەڵگرتنی خێرای ئێمـــە نەبوایـە، کوردەکـانی نـاو قەڵەمڕەوی عوسـمانیش دەچوونە پاڵیـان و ئەوسـا کارەکـە دژوارتـر دەبـوو. دووبـارە بـەندە و باڵوێزەکان دڵنیا دەکەنەوە. بـەلام قسـە و کردەوەیـان یەكنییـە. سـوڵتان خـەیاڵـی وایـە لـە بەرامبـەر دەسـتتێوەردانی ئینگلیـس لـە ئەناتۆلـــی و مەســـەلەی ئەرمەنییـــەکاندا، شـێخ لەشکرێکی بێمەسرەفە، لەبەرئەوە رەنگە پشـتیوانیی لێبکـەن. هەڵبەتـە بـەوجۆرەی کـە بـۆ ئیقبالدەولەیان نووسیوە، بۆ ئەمانیش نووسـراوە. بـەندە قایمکـاریی پێویسـتدەکەم. لـە سـەر کاربەدەسـتانی دەوڵـەتیش پێویسـتە هەمیشـە وریـا و بـەئاگابن و بـەرەو بـەغداش خۆیـان قایمبکەن. خۆسازدانی خـێرا و بەپەلـەش بـەرەو سـنووری ئازەربایجـان پێویسـتە. بۆئـەوەی لەشکر و وێرانکردنی گوندەکان نەبێتە هۆی پەژارەیەکیتر.

دڵسینە تەسلیمی قـەرەداغ بـوو. یونـان لـە رادەبـەدەر خـۆی تـەیار دەکـات. هـەروەها عوسـمانییەکانیش. لەوانەیە لە بەهاردا شەڕ هەڵگیرسێتەوە. هەواڵی کوردەکانمان پێبگەیێنن.

١٨٨٠/١٢/٢ (٢٨ی زیحەجەی ١٢٩٨ کۆچی – ١٢٥٩/٩/١٠ هەتاوی)

دڵنەواییکردنی ئەو کوردانەی بە رووکەش تێکەڵاوی جەنگ نەبوون و دەرکردنـی بڕیـاری لێبووردن لەوانەی بە چەکەوە خۆیان دەدەن بەدەستەوە، لەلایـەن هومایونـەوە زۆر پێویسـتە. ئاکامی ئەوەش هەرشـتێك بـوو ئاگادارمـان بکەنـەوە. ئاگـادار نـەکردنی باڵوێزەکـان کـارێکی زیانبەخشە. برووسکەکان وەلام بدەنەوە.

١٨٨٠/١٢/٥ (٢ی موحەڕەمی ١٢٩٨ کۆچی - ١٢٥٩/٩/١٤ هەتاوی)

سەبارەت بە سزادانی شێخ، داوای لێبوردنیـان کـردووە. چونکـە ملکـەچیی خـۆی بـۆ سوڵتان دەربڕیوە. سەبارەت بە هەڵاتووەکانی‌تر بۆ لەبەرچاوگرتنی دۆسـتایەتی، چەکـەکانیان لێوەردەگیرێ. ئەوان بە نووسین بەرپـەرچی ئـەوەیان داوەتـەوە کـە بـەرپرس بـن لـەو کـارە. لەگەڵ ئەو دڵنیایی‌کردنەشدا مـن وەڵامـم نووسـیوە، یاخیبووەکـان، دەوڵـەتی دراوسـێیان بـە دوژمن زانیوە. بەڵام خەم و پەشیمانی دادێك نادات. جەختم لە سەر گەڕانەوەی هەڵاتووەکان و سـزادان، یـان دوورخسـتنەوە و زیندانـی هەتاهـەتایی شـێخ کـردووە. وەزیـری دەرەوە بـە گەورەباڵوێزی ئینگلستانی وت: خێڵەکانی ئێرانیش کوشـتار و تـاڵانی و دەسـتدرێژی زۆریـان کردووە، ئەی کێ ڕێی لـەوە گـرت کـە نەیەڵـێ کـوردی ئـێرە بچنـە پاڵیـان؟ پەنابـەرەکان چەکەکانیان لـێ‌وەردەگیرێ. دەبـێ مـەمنوونیش بـن. دیاریشـە کـە بـە بێ‌ئاگـاداری ئەمانـە نەبووە. ئەوجۆرە بەڵێن و بڕیارە میهرەبانانەش هەر بـۆ چەواشـەکردنمان بـوو. بڵاوبوونـەوەی ڕۆژنامەکانی ئێرەش بەڵگەی ئەوەن کە سەرەڕای گلە و گازندەیـان لەوبارەیـەوە، قەدەغـەیان ناکـەن. سیاســەتی ســەرۆك‌وەزیرانی ئێســتا، درۆ و فێڵــە. چونکــە لــە جێبــەجێکردنی ڕێککەوتنامەی بەرلیندا، وڵاتان دەخەڵەتێنن. شێخ و کوردەکان بە کەرەسـەی کـاری گـەورە دادەنێن. ئاکـامی گفتوگـۆ لەگـەڵ باڵوێزەکـاندا بـووە هـۆی گەیشـتنی ڕێنوێنـی و ئامۆژگـاری بۆئەوەی بۆ دەست‌پێشکەریکانی بەندە پاڵپشـت بـن. عەبدوڵڵاپاشا بـوو بـە والـی (معمـورە العزیز). کۆپی ئەو نامانـەی لەگـەڵ بابیعـالیدا ئـاڵوگۆڕ دەکرێـن، لـە سـەرەتای زیحەجـەدا نێردراون، گەیشتوون یان نە؟ وەڵامی برووسکەکان نەگەیشتوون.

١٨٨٠/١٢/٨ (٥ی موحەڕەمی ١٢٩٨ کۆچی - ١٢٥٩/٩/١٧ هەتاوی)

دوێنێ شەو برووسکەی ٢٨ی زیحەجـە و ٢ی موحـەڕەم گەیشـتن، هـەنگاوی پێویسـت هەڵدەگیرێ برووسکەی ١٩ی زیحەجـە و جفـرەی ژمـارە ١٩ گەیشـتوون. پێدەچـێ هـەر بـە تایبەت برووسکەکانی بەندە نەگەیەنن. برووسـکەی ژمـارە ٨، ١٢، ١٦، ٢٣ و ٢٦، دوبـارە ٢٦، ٢٨ی زیحەجە، ٢ی موحەڕەم، گەیشتوون یان نە؟ هەڵاوێردکردنیشیان پێویستە.

١٨٨٠/١٢/٩ (٦ی موحەڕەمی ١٢٩٨ کۆچی - ١٢٥٩/٩/١٨ هەتاوی)

برووسکەیان کردووە، ئەگەر ئاژاوەچییەکان بە خاکی عوسـمانی و بەغدادا تێپەڕن، ئەوە سزادەدرێن. تاڵانییەکان بگێڕنـەوە و چـاودێری یاسـا و نـەزم بکـەن. بـەڵام دەڵێـن کـە ئـەو جێگایانە خاکی عوسـمانی نین. ئەوەش ڕاستنییە کــە ئاژاوەچییــەکان عوســمانین. شـکات لەوە دەکەن کە بڕیاربوو ئەحـمـەدوەند تەمێ بکرێ، کەچی ئەنجام نەدرا. دەستنیشان‌کردنی جێگای ئاژاوەچییەکان پێویستە. وەڵامی برووسکەکان بدەنەوە.

١٨٨٠/١٢/١٢ (٩ی موحەڕەمی ١٢٩٨ کۆچی – ١٢٥٩/٩/٢١ هەتاوی)

لەپاش گەیشتنی وەڵامی برووسکەی ١٧ی زیحەجەی، ٧ برووسکەم ناردووە، هەرکامێکیان نەگەیشتووە دەستنیشانی بکەن. برووسکەی ١٩ی زیحەجە و ١٩ی عالی نەگەیشتوون.

١٨٨٠/١٢/١٥ (١٢ی موحەڕەمی ١٢٩٨ کۆچی – ١٢٥٩/٩/٢٤ هەتاوی)

هۆی نەگەیشتنی وەڵامی برووسکەکان چییە؟ ڕۆژنامەکانی ئێرە سەبارەت بە گەڕانەوەی شێخ، ئابڵۆقەی ورمێ، تێشکانی تەیمووریاشا دەنووسن. بە بێ‌هەواڵێکی ڕاست و تەواو، داروبارەکە نادیارە. قسەو کردەوەی بەڕێزان یەکناگرێتەوە. دەمارگیریی بەسەر عەقڵدا زاڵە. بێگومان هەر ئەولایەنەش بەهێز دەکەن، بەڵگەی ئەمانەش ئەو ڕووداوانەیە کە لە ڕێگا تووشی ڕێبواران دەبێ، نەکا سوپاسالار بڕوا بەقسەی سەرداری عوسمانی بکات. ڕەشنووسی ئەو نووسراوانەی نێوان ئێمە و باڵوێزی بابیعالیتان بۆ دەنێرم. لەگەڵ ئەو نامەیەی کە بۆ باڵوێزەکانم نووسیووە. برووسکەکانی زیحەجە گەیشتوون یان نە؟

١٨٨٠/١٢/٢٤ (٢١ موحەڕەمی ١٢٩٨ کۆچی – ١٢٥٩/١٠/٣ هەتاوی)

ئەمڕۆ برووسکەی هومایونم بە سوڵتان گەیاند. ئەوی پێویست بوو وتم. فەرموویان: کاربەدەستی تایبەتی ناردووە. ئەم ڕۆژانە هەواڵی دەگات و داروبارەکە ڕوون دەبێتەوە. عەرزمکردن: ئەگەر دەتانەوێ خودی هومایوون منەتبار بکەن، بەپەلە سەرچاوەی ئەو ئاژاوەیەی ئەوێ لەناوببەن، ئەگینا زیانی بۆ ئێوە زۆرتر دەبێت. فەرمووی: عەرزی هومایون بکە کە دڵنیابێت وادەکەم ئاژاوە نەمێنێ و ئاسایش ببێ. بفەرموون وەڵامەکەی ڕاستەوخۆ دەنێردرێتەوە. سێ‌شەممەی داهاتوو بێنەوە بۆ وەڵامەکەی. ئاجوودانی من دێتەوە و ئاکامی کار دەردەکەوێ. لەگەڵ سەرۆکوەزیران و وەزیری دەرەوەدا بە دوور و درێژی گفتوگۆم کرد. سەبارەت بە دوورخستنەوەی شێخ و گێرانەوەی یاخیبووەکان، وەڵامی بنبڕم ویست، وتیان لە ئەنجومەندا گفتوگۆ کراوە. وەڵام دەدەینەوە. دووشەممەی داهاتوو دوای دیدەنیکردنیان و سێ‌شەممەش پاش دیتنی سوڵتان، بە دوور و درێژی برووسکە دەکەم. بەرنامەی کاری باڵوێزی ڕووس گەیشتووە. هی ئینگلیس هێشتا نەگەیشتووە. سەبارەت بە سنووری قوتوور، ئەو هێڵەی کاربەدەستانی هەردوولا دیاریانکردووە، پەسەندکراوە. بابیعالییان ڕاسپارد کە ئەویتریشی بگێڕێتەوە. بۆچی دەفەرموون کەمتەرخەمم و بێدەنگ دانیشتووم؟ ئەوەنییە ئێستاش هەر تێدەکۆشم! لەو دڵساردییە بەردەوامە هیوابڕاو بووم. گەورەباڵوێز برووسکەی کردووە دەڵێ دەوڵەتی ئێران سوپاسی بابیعالی دەکات، سەبارەت بە دامرکاندنەوەی ئاژاوە. وەڵام بۆ بەندە دەنووسن کە دەوڵەتی ئێوە سوپاسمان دەکات. وەڵامی برووسکەی تایبەتی عالی بە دوورودرێژی و بە نووسراو عەرزتان دەکرێ. زۆر بڕوا بە قسەکانی گەورەباڵوێز مەکەن.

۱۸۸۰/۱۲/۲۹ (۲٦ی موحەڕەمی ۱۲۹۸ کۆچی - ۱۲۵۹/۱۰/۸ هەتاوی)

لەگەڵ وەزیرەکاندا دانوساندنم کرد، دەڵێن زانیاریەکانی ئێمە و ئێوە جیاوازییـان هەیـە. دەڵێـن کورەکـانی شـێخ و هـەمزە لـە خـاکی عوسـمانیدان. دەسـەڵاتدارانی ئێمـە دەڵێـن لـە ئێراندان. کاربەدەستی تایبەت دەنێرین بۆ لێکۆڵینەوە. پاشان وادەکەین کە دەوڵەت لە ئـێران دڵنیا بێت. هەرواشیان بە گەورەباڵوێزی رووسـیا و فەرانسـە و نەمسـا راگـەیاندووە. دوێنـێ چوومـە خزمـەت سـوڵتان، فــەرموویان سـەبارەت بـەفر، هێشـتا کاربەدەسـتی تایبـەت نەگەیشتووە. ناوبراو جێی متمانەمن و پسپۆرە. لەمرۆژانەدا هەواڵی گەیشتووە، سـەبارەت بـە شـێخیش داروبارەکـە دەزانـرێ. ئـەویش یـان پـاڵێکی پێوەدەنێـین، یـان بـە جـۆرێ دووری دەخەینەوە کە خودی همایونی شاهەنشا ئەرخایەن بێت. ئەوەم روونکردوەتەوە کە درێژەدان بەو ئاژاوەیە، بۆ یـەك سـەعاتیش زیـانی بـۆ هـەردوو دەوڵەتەکـە و بەتایبـەتی بـۆ دەوڵـەتی عوسـمانی هەیە. فەرموویان بێگومان هەردوو دەوڵەتەکە لە چاکە و خراپەدا هاوبەشن. هەرکە هـەواڵ بگـات، دوابڕیـار دەدرێ و ئاگادارتـان دەکەینـەوە. وەڵامـی برووسـکەکەی هومـایون دەنووسـم. کورتەی دانوساندنەکە ئاوایە و وردەکارییەکان و درێـژەی باسـەکەش بـە نووسـراو عەرزتان دەکەم. بەڵام بەندە تا بەڵگەی رەسـمی و قـایمم نـەبێ، ئەمانـە هـەر بـە کـات بـە فیرۆدان دەزانـم. نایـەڵم پـارێزەرانی دەوڵـەت و باڵوێزەکـان بحەسـێنەوە. واتـەواتی گۆڕینـی وەزیرەکان هەیە. ئەگەر وابێ، کارەکە ئاسان دەبێت. کێشەی یۆنان دەئـاڵۆزێ. رەنگـە شـەڕ رووبـدات. سـەبارەت بـە والـی بـەغدا، بەرلـە گەیشـتنی برووسـکەی عالـی، والـی تـازە نێردرابوو. گرنگیی بە کارەکە دەدەم.

۱۸۸۰/۱/۲۱ (۳۰ی صەفەری ۱۲۹۸ کۆچی - ۱۲٦۰/۱۱/۲ هەتاوی)

سوڵتان رازگرەکەی خۆی لەگـەڵ کاربەدەسـتی تـەلگرافی تایبـەتیدا نـاردووە، هـەواڵیان ناردووە کە ناوبراو گەیشتووەتە وان. برووسکەی لێکۆڵینەوەکانی بەمزووانە گەیشتووە. بڕیـاری ئاسایشـی سەرسنوور و ئەرخایـەنبوونی هومـایون دەدەیـن. بـەردەوامبوونی ئـاژاوە، دژی بەرژەوەندی هەردوولایە و دەبێ بە زوویی لەناو ببرێ. هەواڵ گەیشتووە کە خێڵی هەمــەوەند نیازی دەستدرێژییان هەیە. تکا دەکەم کە زۆر بە تایبـەتی رێیـان لێبگـیرێ. گـەورەباڵوێزی ئینگلستان لەگەڵ شارژ دافر-دا چوون بۆ لەندەن. هێشتا بەرنامەی کـار نەگەیشـتووە. ئـاخۆ گەورەباڵوێزی فەرانسە رازیدەبێ!. روونکردنـەوەی دانوسـاندنەکانی بـەندە لەگـەڵ سـوڵتاندا کاریگـەرە و داروبارەکـە چاکـترە. هیـوادارم لەمرۆژانـەدا مزگێنـی ئـەنجامدانی کارەکـەتان پێبگەێنم.

بەڵگەی ژمارە: ١/٥٧٥

بابەت: شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٨٠/١٠/٦ (٣٠ شەوالی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٨/١٤ هەتاوی)

کارتۆن: ١٦

دۆسیە: ١٢/ع

برووسکەی باڵوێزی ئێران لە ئەستەمووڵ بۆ وەزارەتی دەرەوە

دەربارەی شێخ عوبەیدوڵڵا ، بۆ خاکی بەرپێی شا.

هەم بە دەمیی و هەم بە نووسراو، بەڵێنی تەواوم لە خودی سوڵتان وەرگرتووە، کە وردەکارییەکانی ئەم باسە، بە نامە دەنێرمە خزمەتتان.

(**نەواب حسام السلطنه**) بە حورمەتی ئەوەی کە خزمایەتی لەگەڵ زاتی موبارەکی (شا)دا هەیە، رێزی پێویستی لێگیراوە و لە کۆشکی (کوك سوخت)ماڵیان داوەتیّ و مونیف میوانداریی لێدەکات. دووجاریش پارە دراوەتە ئەم نۆکەرەت، جارێك (٢) هەزار تمەن و جارێکیش (٣) هەزار تمەن.

پەراوێز: دەستخەتی ناسرەدین‌شا:

جەنابی (ئاغا)[1] ببینێت.

بەڵگەی ژمارە: ٢/٥٧٥

بابەت: بزووتنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٨٠/١٠/٦ (٣٠ شەوالی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٨/١٤ هەتاوی)

کارتۆن: ١٦

دۆسیە: ١٢/ع

برووسکەی کارگێڕی تەورێز بۆ وەزارەتی دەرەوەی ئێران

بە پێی فەرموودەی خۆتان، جەنابی (صدیق‌الملك) ماندوو دەکەم و ئەم برووسکەیە لە تەلگرافخانەوە دەکەم. لە قەڵەمڕەوی ورمێ‌وە تا سنووری (ماکۆ) هەموو سەرۆك‌خێڵ و هۆزەکان لەگەڵ ئاژاوەی شێخ عوبەیدوڵڵا نەیاریی دەکەن. ئەوەیشی کە جەنابی گەورە باڵوێزی دەوڵەتی گەورەی عوسمانی دەڵێن لەلایەن شێخەوە دژایەتی بەرچاو ناکەوێ و حکومەتێ (وان) هەر کات هەست بەوە بکات بەرەنگاریی دەکات، وانییە. چونکە هەر ئێستا تەلگراف لە سەر سنووری (خۆی)یەوە گەیشت، کە لە کوردە سوارەکانی عوسمانی، ژمارەیەکی زۆر کۆ بوونەوە و چوونە لای عەبدولقادری کوری شێخ عوبەیدوڵڵا ، بە تایبەتیش

---

[1] ناسرەدین شا، مستوفی الممالك -ی سەرۆك وەزیرانی بە (ئاغا) ناو دەبرد.

لە ناوچەی (ساتلمیش)ەوە، کە خاکی عوسمانییە، جەماوەرێکی زۆر لە سوارە کوردەکان سنووریان بەزاندووە و هاتوونەتە خاکی دەوڵەتی گەورە و پایەبڵندی ئێرانەوە. دەی ئەگەر وایە چۆن دەتوانرێ باوەڕ بکرێ، کە شێخ خەیاڵێکی دژی ئەم حاڵەی ئێستای قشوونی ئێرانی نییە و نازانم کاردەگاتە کوێ؟

ساعیدلولك

پەراوێز: دەستخەتی ناسرەدینشا:

برووسکە بکرێ (حشمت‌الدوله) بە (١٠) هەزار سەربازەوە ئامادە بێ و روونووسی برووسکەکەش بدەن بە گەورە باڵوێز.

بەڵگەی ژمارە: ٥٧٦

بابەت: دەست بە سەراگرتنی سابلاخ لەلایەن هەمزاغاوە

مێژوو: ١٨٨٠/١٠/٦ (٣٠ شەوالی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٨/١٤ هەتاوی)

کارتۆن: ١٦

دۆسیە: ١٢/ع

تەلگرافی کارگێڕی تەورێز بۆ وەزارەتی دەرەوە

دەڵێن چەند رۆژێکە حاکمی سابلاخ لەوێ رۆیشتووە و چۆتە میاندواو. وەك دەڵێن لەم رۆژانەدا تاقمێ لە سوارە کوردەکان بە رابەرایەتی هەمزاغای مەنگوور هاتوون سابلاخیان گرتووە و هێرشیشیان بۆ سەر (بناو) و (مەراغە) بردوە و هەندێ لە گوندەکانی مەراغە دەستیان کردۆتەوە دوای تەقە و تێهەڵچوون، بۆ مەراغە گەڕاونەتەوە.

پەراوێز: دەستخەتی ناسرەدینشا:

برووسکەیەکی بێ‌مانای کردووە. هەڵبەتە دەزانێ، کە ئەم بزووتنەوە بێباکانانە، لەلایەن شێخەوەیە. ئەو چاوی لێ‌دەقووچێنێ.

بەڵگەی ژمارە: ٥٧٧

بابەت: هاتوچۆی شێخ لەگەڵ دەرەوی وڵات

مێژوو: ١٨٨٠/١٠/١٤ (٨ زیقەعیدەی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٩/٢١ هەتاوی)

کارتۆن: ١٦

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی کارگێڕی تەورێز بۆ وەزارەتی دەرەوە

برووسکەی رەمزی، کە باسی شێخ عوبەیدوڵلا و کوڕەکانی بە نهێنی لەگەڵ دەرەوەی وڵاتی تێدا باسکرابوو، گەیشت و ماچم کرد. لەگەڵ ئەم نامەیەدا هاوپێچ، ئەسڵی نامەی میرزاهاشم خانی کارگێڕی ورمێشم بۆ ناردیت. وا دەردەکەوێ کە جەنابی مسیۆ (ئابۆت)ی

کۆنسوڵی ئینگلیس، لەوە پێش شتگەلێکی کردووە و بە ناوی جۆراوجۆرەوە ئازوخەی کۆکردۆتەوە. چۆنیتی (میری‌میران ئیقباڵدەولە)ش لەگەڵ خەڵکی ورمێ و قوشوون و رادەی چەکوچۆڵی ئەولاشی تێدا دیارە. بەندە بە میرزاهاشمی حاکمی ورمێشم وتووە، کە بە نهێنی و بە ئاشکرا ئاگای لە جموجووڵی جەنابی کۆنسوڵ هەبێت، تا چ جووڵانەوەیەکی لێ روو دەدات. وەك دەردەکەوێ، مسیۆ (ئابۆت) ماوەیەکی زۆر لە ورمێ دەمێنێتەوە، چونکە دوای سەفەری ئابۆت، خێزانەکەی بە بەهانەی ئاڵوگۆڕی ئاووهەواوە لە ورمێوە چۆتە تفلیس. لەوە زیاتر بێزارتان ناکەم

بەڵگەی ژمارە: ٥٧٨

بابەت: دەستدرێژیی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: مانگی ١١/١٨٨٠ (زیحەجەی ١٢٩٧ هەتاوی – مانگی ١٢٥٩/٨ هەتاوی.) (دەبێ کۆتایی مانگی ١١/١٨٨٠ بێت)

کارتۆن: ١٦

دۆسییە: ١٢/ع

نامەی کارگێڕی ورمێ بۆ وەزارەتی دەرەوە

لەدەورت‌گەڕێم. دوای ئەوەی ماوەیەك چاو لە دەرگا بووم، نامە بەرێزەکەی مێژووی ١٤ی مانگ نووسیبووتان، ئێستا بەدەستم‌گەیشت و گەورەی‌کردم و بە زیارەتی سەربەرز و دڵشاد بووم. خوا لە هەموو بەڵا و ناخۆشییەك بتانپارێزێ و سێبەری بەرزتان بەسەر ئەم بەندانەوە هەر بمێنێ. بە لوتفی سەروەرانەوە داروبارەکە هەر ئەوەیە، کە دوو رۆژ لەمەوبەر عەرزتان کراوە. گەورە و میری‌میران تەیمووریاشاخانی سەرتیپ، نزیکەی هەفتەیەك دەبێت رووەو سۆمای برادۆست رۆیشتووە. هێشتاش هەر لەو ناوەیە. هەروەها میری‌میران ئیقبالدەولەش لە شارەوە بزواو و لە دەرەوەی قەڵاکە هۆردووی دامەزراندووە. تا بەرەو مەرگەوەڕ بچێ. خەڵکەکە تۆقیون و نەیانهێشتووە، وتوویانە ئەگەر خوانەخواستە شتێك رووبدات، ئێمە بە تەنیا توانای پاراستنی شارمان نییە. ئەویش دەستبەجێ وەستاوە. فەوجی شەشەمی شوقاقیش دوێنێ گەیشت. هەواڵێکی تەواویش لە خودی شێخ عوبەیدوڵڵا نییە، کە ئێستاکە لە کوێیە! هەندێك دەڵێن لە ناوچەی مەرگەوەڕە و هەندێکی‌تریش دەڵێن چۆتەوە ناو خاکی عوسمانی. هەندێ‌جاریش وای بڵاودەکەنەوە، کە دووبارە خەریکی لەشکر کۆکردنەوەیە بۆ پەلاماردانی ورمێ. بەڵام ئەوەی من بیزانم لەشکرەکەی شێخ بڵاوەی لێکردووە و خۆیشی خۆی دەرباز کردووە. لەولاشەوە شێخ‌قادری کوڕی هاتووە و پێوەندی بە باوکییەوە کردۆتەوە. هەمزاغاش بە هەڵاتوویی هاتووە و لە دەوروبەری ورمێ‌دایە. لە بڕیارێکیشدا کە دوێنێ لەلایەن حەزرەتی گەورە و بە نامە بە حکومەت گەیشتووە، تەشریفی بۆ لای ئۆردووی سابلاخ بردووە و چەندرۆژێکیش لەوێ دەبێ و شیرازەی ئەو ناوچەیە

ڕێكدەخاتەوە و دیـداری لەگـەڵ سامیحپاشا كـردووە، كـە لەلایـەن دەوڵـەتی عوسـمانییەوە بەرپرسی سنووری خۆیانە. دوایيش تەشریف بـۆ ورمـێ دێنێـت.[1] بـە پشـتیوانیێ خـوا و لـە سـایەی سـەری شاهەنشـای پایەبـەرزەوە، زۆر بـە زوویـی كـوردان ژێركەوتـە و لێقـەوماو و پەرتەوازە بوون، جۆرە ئۆقرە و ئاسایشێكیش هاتۆتـە دی. بـەڵام لـەو دەوروبەرانـە گوندێكـی ئاوەدان نەماوە و هێشتا ڕێگەكانیش جێی مەترسین، تا بزانین دوای ئەمە خوا چی بە چـاك دەزانی! لەوە زیاتر بێزارتان ناكەم.

جێگەی مۆر: محەمەد هاشم

بەڵگەی ژمارە: ١/٥٧٩

بابەت: خۆ ئامادە كردنی شێخ عوبەیدوڵلا

مێژوو: ١٨٨١/١/٢٨ ز(٢٧ی صفر ١٢٩٨ كۆچی - ١٢٥٩/١١/٩ هەتاوی)

كارتۆن: ١٦

دۆسیە: ٤/١٢

برووسكەی جێگری شا (موزەفەرەدین میرزا) بۆ ناسرەدین‌شا

لە تەورێزەوە بۆ تاران - لەلایەن جەنابی معتمدالملك-ەوە

بە خاكی پیرۆزی بەرێی خاوەن شكۆ (ڕۆحم بە فیدای بێـت). پـێرێ كـە چوارشـەممە بوو، بـە وتـەی ڕۆژنامـە، گوایـە شـێخ خـەریكی ئامـادە كردنـی پێویسـتییە. بـۆ ئاگـاداری ئەعلاحەزرەتی گەورە (ڕۆحم بە قوربانی بێت)، پركێشیم كرد و بە عەرزم گەیاندن.

دوای بیستنی ئەم هەواڵە، دەستبەجێ برووسكەم بۆ ئیقباڵدەولە و ئەمیرنیزام كـرد، كـە بە نهێنی كەسێك بۆ سیخوڕیی بنـێرن، تـا هـەواڵی ڕاسـت دەسـتبخەن و ئـەم نۆكـەرەت ئاگادار بكەن. منیش بە ئەعلاحەزرەتی ڕابگەیەنم. بە نان و نمەكی موبارەكتان قەسـەم، كـە ئەم نۆكەرەت ساتێك غافڵ نەبووم و ناشبم.

نۆكەری بچكۆلەت: موزەفەرەدین

---

[1] دیارە دەبێ مەبەست لە میرزاحسین‌خانی سوپاسالار بێت.

بەڵگەی ژمارە: ٢/٥٧٩

بابەت: دوورخستەوەی شێخ عوبەیدوڵلا

مێژوو: ١٨٨١/٦/٢٤ (١٦ی رەجەبی ١٢٩٨ کۆچی - ١٢٦٠/٣/٢٤ هەتاوی)

کارتۆن: ١٦

دۆسییە: ١٢/ع

تەلگرافی باڵوێزخانەی ئێران لە ئەستەموولەوە بۆ وەزارەتی دەرەوە

دەربارەی دوورخستنەوە و بوارنەدان بە ئەحمەدوەند، فرمانگەلی سەلمێنراو نێردراوە. بەوجۆرەش نووسیبووتان «شێخ» لە وان-ە و لە بەردەست موشیردایە. ناسنامەی بوونی بە عوسمانیّ، بە شێوەیەکی کاتیی بووە و تا کاروباری زەوی و زارەکانی سەروبەر دەکات، لەوێ دەبێ. لە ئێرانیش بە هەمان پەیرەو، دەبێ خۆی داوا بکات و رەزامەندیی هومایوونیش (شا) بەدەستبهێنێ و دوای (٣) ساڵ نیشتەجێبوون لە خاکی عوسمانیدا، بۆ ئێران بگەڕێتەوە. ئەگەر وانەکات، ئەوا لای دەوڵەتی عوسمانی هەروەك ئێرانییەك حسابی بۆ دەکرێ.[١]

پەراوێز: دەستخەتی ناسرەدینشا:

جەنابی وەزیر. شتێك لەم تەلگرافە نەگەیشتم و نەمزانی بابەتەکە باسی چدەکات! سبەینێ لەگەڵ خۆتدا بیهێنە و بە دەمیی عەرزمانی بکە.

بابەتەکەی دوایی، سەبارەت بەوەڵامی تەلگرافی ئەم بەندەیە و لەبارەی مەرجەکانی رازیبوون، بەوەی ببێتە هاووڵاتی و وەڵامەکانیشی بە گشتی، لە یەك تەلگرافدا هاتووە.

بەڵگەی ژمارە: ٣/٥٧٩

بابەت: دوورخستنەوەی شێخ عوبەیدوڵلا

مێژوو: ١٢٩٨ کۆچی (هەر تەنیا ساڵ-ی پێوەیە، کە وادیارە دوای کشانەوە و بردنی شێخە بۆ ئەستەموول و بەم پێیە، ئەم بەڵگەنامەیە، هی مانگەکانی (١٢ تا ٦)ی ساڵی (١٨٨٠-١٨٨١) بێت.

کارتۆن: ١٦

دۆسیە: ١٢/ع

تەرجەمەی تەواوی ئەو وتارەیە کە لە مانگی ئۆگۆست (١٨٨٠)دا لە رۆژنامەی مۆسکۆسکی ویدومستیدا چاپ و بلاو بۆتەوە.

---

[١] وەك ناسرەدینشا نووسیویتی: ناوەرۆکی ئەم بەڵگەنامەیە ئاڵۆزە و باش تێینەگەیشتم.

بە پێی ئەو هەواڵانەی لە تارانەوە بـە ئێمـە دەگـات، ئاژاوەی کوردەکـان لـە سـنووری ئازەربایجان تەواو بووە. هێمنایەتی لە گوندەکانی سەر سـنوور سـەقامگیر بـووە. ئەمـەش بـە هۆی دوورخستنەوەی شێخ عوبەیدوڵلاّ یە، کە سەر باشقەی ئاژاوەچییان و سەرۆکی یاخییـان بـوو. تـا ئـەو دەمـەی کـە شـێخ لەلایـەن دەوڵـەتی عوسـمانییەوە، بەرپـەرچی کارەکـانی نەدەدرایەوە و باسی نەدەکرا؛ وا تێدەگەیشت کـە ئێـوە پێتانخۆشـە. بۆیـە لـە سـنوورەکانی ئێراندا، کەوتە تەراتێن و ئاژاوەیەکی لەو ناوچەیـەدا نایـەوە. کارێکیـانکرد کـە لـە ئـاوەز و شارسـتانێتی بـەدووربێ و بـەزەییان بـە گـەورە و چکۆلـە نـەدەکرد و پـەلاماریان دەدا. بـۆ رزگاربوونیش لەم بەڵایە؛ سیاسەتێکی راست و سەرنجی تەواو و پێویسـت بـوو، پشـتیوانیی دەوڵەتی عوسـمانی، بۆ رزگاربوون لـەو ئاژاوەیـەی شـێخ عوبـەیدوڵلاّ بەدەسـتبهێنرێ و بـە یارمەتی یەکتر، لە سنوورەکان راوێبنێن و وڵات هێمن بکەنەوە. لە سایەی سیاسەتی راسـت و تێبینی عاقلاّنە و پـر لـە خـێر و بەرەکـەتی (مـیرزا سـەعیدخان - مۆتمنالملك)، وەزیـری دەرەوەی خاوەنشکۆ شاهەنشـاوە، ئـەم ئاواتـە هاتـە دی، سـەرەرای ئـەوەش کـە دەوڵـەتی عوسـمانی لە کاردا سست و خاوە و هەمیشە سیاسەتی خۆ گێلکـردن و کـات بـە فـیرۆدانی بەراست زانیوە و لە وەڵامی وڵاتانی دەرەوەدا، هەر بەڵێنی بێبناغەی بووە. بـەلاّم دیسـانیش میرزاسەعیدخان، بە لێوردبوونەوەی هۆشیارانەی خۆی، ئەم کۆسپانەی لابرد و بـە خۆشـیی و دڵنەرمیی، دەوڵەتی عوسـمانی ناچار بە هاوکاریکرد و سوور بـوو لەسـەر دوورخسـتنەوەی شێخ عوبەیدوڵلاّ ... بە پێی ئەو هەواڵانەی کە بەم دواییانە گەیشـتوونەتە تـاران، شـێخ کـە خۆی لە تـەنگاوی دوو هـێزی ئـێران و عوسـمانیدا دیـوە، ناچـار بـووە داواکـەی دەوڵـەتی عوسـمانی قبووڵ بکات و بچێتـە ئەسـتەموول. دوای دوورکەوتنـەوەی شـێخ لـە کوردسـتان، لایەنگرەکانی بڵاوەیان لێکرد و برێکیان گیران و ئەوانی دیکەش دەستیانکردەوە بە کاروبـاری کشتوکاڵـی جارانی خۆیان.

لە راستیدا میرزا سەعیدخان، کە (٢٥) ساڵ پترە، کاروباری گرنگـی دەرەوەی دەوڵـەتی ئێران بەرێوە دەبات، مرۆیەکی زۆر زانا و بە ئەزموونـە. زۆرجـار سـەرنج و بـیر و بۆچوونـی ئەو، بۆتە هۆی بـەرگری لـە زیـانی دەوڵـەتی ئـێران. لێکدانـەوە و پـارێزێك، کـە لـە کـاردا لەبەرچاوی دەگـرێ، بەڵگـەی پتـەویی ئـاوەز و راسـتیی بۆچوونەکانیـەتی. بـەڵێنی پتـەو و بڕیاری راستە. دۆستایەتیکردنی ئاکامێکی هەیە. دوژمنایەتیکردنیشی بە قازانج نییە. چونکە هیچ بەهانەیەك بۆ دوژمنایـەتی، بـە دەسـتەوە نـادات. مرۆیـەکی خـێرخواز و دڵ و دەروون پاکە. ئەگەر تا ئێستا کاروباری دەرەوەی ئێران، بەمجۆرە رێکوپێکە، هەر لە سایەی ئاکاری ئەوەوەیە، کە بە پێی سیاسەتی دەوڵەتی ئێرانە... لەم رووەوەیە، کە خاوەن شکۆ شاهەنشا، هەمیشە بیر و بۆچوونی ئەو دەپرسێ و باوەری بە بۆچوونی خێرخوازانەی هەیە.

(موتمنالملك)یـش، کـە لـەم هـەموو سـاڵەدا توانیویـتی ئـەرکی گرنگـی وەزارەت بـەرێوە بەرێت؛ بە هۆی ئەو هاندان و پشتیوانییەی کە پەیتا پەیتا لەلایەن شاوە لێیدەکرێت. ئەگەر

خاوەنشکۆ بەمجۆرە پشتی نەگرتایە و لەگەڵ برێك کەسدا- کە بە رواڵەت عاقڵ و زیرەکن، بەڵام بە کردەوە پووچەڵن – وەك یەك سەیری بکردنایە، دیارە ئەویش ماندوو دەبوو و لە کار دەکەوت. ئەمەش مایەی بەختەوەرییە، کە ئێران، پاشای کارزان وهونەردۆستی هەیە.
میرزاحسەین خان – موشیردەولەش، کە لە سەردانی پترسبورگ گەڕایەوە، کرایە حاکمی خۆراسان و ناردیانە مەشهەد و لە ٢٨ی مانگی (٦)دا لە تارانەوە بەرەو خۆراسان کەوتە رێ.
ئەمساڵ خەلە و خەرمان لە چاو ساڵانی پێشوودا باشترە. بەهیواین لە هەموو جێگەیەك گرانیی نەمێنێ. کارەکانیش بچنەوە دۆخی جاران و سەرلەنوێ باری ژیان چاك بێتەوە.
وەرگێڕ: بەندەرگاهی – عەلیقی

بەڵگەی ژمارە: ٥٨٠[1]

بابەت: داگیرکردنی سابلاخ و کوشتن و تاڵانیی مەرحەمەتئاوا لەلایەن شێخعەبدولقادرەوە

مێژوو: (سەرەتای مانگی ١٠ی ١٨٨٠ز – زیقەعیدەی ١٢٩٧ کۆچی)

کارتۆن: ١٦

دۆسییە: نییە

بەڵگەی ژمارە: ٥٨١

بابەت: شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٨٠ (هەر تەنیا مێژووی ساڵەکە لە بەڵگەکەدا هەیە – دوای کشانەوەی هێزەکانی شێخ بۆ نەهری، دەبێ مێژووی ناوەڕاستی مانگی ١٨٨١/٣ بێت).

کارتۆن: ١٦

دۆسیە: ١٢/ع

دەستخەتی ناسرەدین شا

جەنابی وەزیری دەرەوە.

تەلگرافی وەزیری فەوائید هاتووە و نامەیەکی تایبەتی شێخ عوبەیدوڵڵای مەلعوونیش، کە بۆ سەرۆك عەشیرەتێکی نووسیبوو، شەرحکراوە و ئەسڵی نامەکەشی بە پۆستدا بۆ تۆ ناردووە.

بۆ موعینولولك – یشم نووسی، تا ئەویش کۆپیەی ئەو تەلگرافەتان بداتێ. دەستنووسی ئەو نامەیەم بە تەلگرافی رەمز بە معین‌الملك داوە و بە وەزیرم وتووە موعینولولك راسپێرێ؛ تا

---

[1] ئەم بەڵگەنامەیەمان کردە پاشکۆی ژمارە (٨)

لەگەڵ عوسمانیگەل و باڵویزەکاندا قسە بکات و بڵێ ئاخر چۆن ئەمە دەبێ! بۆ ئەم (پدرسوخته) یەتان خستۆتە ئەم ناوە و هەموو رۆژێك دەبێتە هۆی شەڕ و گێچەڵ و دەقیقەیەکیش نایەڵێ ئەم سنوورانە ئاسوودە بن!

زۆر توند بۆ موعینولولك بنووسە و پێی بڵێ کاروباری شێخ بەم نامەیە (پڕ تبست) بکات، دەستنووسی ئەو نامەیەش بدات بە سوڵتان و بڵێ ئەسڵی ئەم نامەیە لە وەزارەتی دەرەوەی ئێران پارێزراوە. هەر خۆشت لەگەڵ گەورە باڵویز قسەبکە و پێی بڵێ: بڕیار و بەڵێنەکانتان لە پێکهاتن لەگەڵ ئێمەدا، گەیوەتە کوێ؟ ئەو (١٠) رۆژە مۆڵەتەی ئەم دواییەش رابوورد و وەڵامێکی راست و ئاشکرا نابیستم.

رەشنووسی ئەم نامەیە بە دزیەوە بدە بە باڵوێزی رووس و لە زمانی منەوە پێیبڵێ ئەم مەبەستەش دیسانەوە بۆ وەزارەتی دەرەوەی رووس بنێرێ و سەرلەنوێ هانیانبدات بۆئەوەی ئەم کارە بەلایەکدا بخەن. هەڵبەت ئەم هەنگاوانە زوو هەڵگرە و ئەنجامەکەیم عەرز بکەنەوە.

بەڵگەی ژمارە: ٥٨٢

بابەت: هەڵاتنی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٨٢/٨/١٧ (٢ی شەوالی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٦/٢٦ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ع

تەلگرافی باڵوێزی ئێران لە ئەستەمووڵ بۆ وەزیری دەرەوە

هەر ئێستا بیستم کە شێخ هەڵاتووە. تەلگرافیان بۆ هەندێ جێ ناردووە. پیاوەکانی شێخ گیراون و لە سەرا خەریکی لێپرسینەوەیانن[1]. دوای لێکۆڵینەوە، ئەو کارانەی دەبێ بکرێ، ئەنجامەکەیتان عەرز دەکەم. ئاگادارکردنەوەی ئەمیرنیزام پێویستە.

بەڵگەی ژمارە: ٥٨٣

بابەت: هاتنی شێخ بۆ سنوورەکانی ئێران

مێژوو: ١٨٨٢/٨/٢١ ز(٦ی شەوالی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٦/٣٠ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/٤

نامەی کارگێری بەغدا بۆ وەزارەتی دەرەوە - ژمارە ١٣٨

---

[1] مەبەست لەو یاوەرانەی شێخ عوبەیدوڵڵان، کە لە ئەستەمووڵ لەگەڵ شێخدا دەست بەسەر بوون.

خاوەن شکۆ و وەلی نیعمەتمان. ئەو شتەی بۆتە دەردیسەری گەورەی جەنابی والی - تا ئەو رادەیەی عەقڵی ناتەواوی بەندە، بڕی کردبێ و جگە لەمەش هیچ شتێکی دیکە نابێ - هاتنی شێخە.

دوای هاتنی جەنابی ئەمیرنیزام، لەگەڵ هێزەکەی بەرەو سنوور؛ پەژارە و دڵەراوکەیەك رووبەرووی والی بۆتەوە. ئەو تەگبیرەش کە کردبووی، بریتی بوو لەوەی، بە رووالەت بە ناوی گەڕان و سەیرانەوە بچێتە دەرەوەی شار و لە بنیشەوە دەیویست ئەو خەیاڵەی لە مێشکیدا بوو، تەلگراف بۆ ئەستەموول بکات، کە شێخ بنێرن و ناوی هەلاتووی لەسەر دابنێن. بە دوایشیدا (٤) تابوور سەرباز بێت و بچن و ئاگاداری بن، تا لە سنوور هیچ تێهەڵچوون و جووڵانەوەیەك روو نەدات. بەڵام لە دڵیشدا لە کاتی پێویستدا پشتیوانی شێخ بێت. ئەوەش کە بۆچی لە شاری وانەوە تەلگرافی نەکردووە؛ تا کەس لە تەکبیرەکەی ئاگادار نەبێ، نەکا کارەکەیان لێ‌بشێوێنن.

لە لایەکی‌تریشەوە جەنابی والی چەندجارێك پرکێشی کردووە. ئەمەش بۆ خۆی زۆرە. ئاکاریشی جۆرێکە، سەرەڕای ئەوەی هەموو کارەکان خۆی دەیکات؛ دەیەوێ کەسیش گومانی لێ‌نەکات و ئەو تاوانبار نەکەن.

لەگەڵ ئەوەشدا لە نامەی ژمارە (١٣١)دا پرکێشیم کردبوو(کە لەوانەیە والی خۆی تەلگرافی بۆ ئەستەموول کردبێ و بە ئاگاداری ئەوێ سەفەری کردبێ) هەڵبەت جەنابی گەورە باڵوێز ئاگاداری سەرلەبەری خەیاڵەکەی والی‌یە و هۆی هاتنی شێخ بە تەواوی عەرزی گەورە پیاوانی دەوڵەتیش دەکات.

منیش هەر ئەوەندەم لەدەست‌دێت هەر شتێ کە لەم دەڤەرەوە رووبدات، دەستپێشکەریی بکەم و هەرچۆنێك بێت عەرزی پیاوانی دەوڵەتی بکەم. وەك ئەم هەواڵەی، کە دوو رۆژە دوای ئەوەی خەڵکی وان و کۆنسۆلی رووس بیستبوویان.

وەك دەیگێڕنەوە؛ دوای ئەوەی شێخ دەگاتە ناوچەی (وان)، دەگاتە هەر عەشیرەت و خێڵێك، شەوێك میوانیان‌دەبێ و پەیمان تازە دەکەنەوە. شەوی (٢)ی شەوالیش (١٨٨٢/٨/١٧) لە ماڵی (تەمرئاغای گەورە و حاکمی موکری) و شەوی (٨/١٨)یش لە ماڵی (محەمەد خانی حاکمی میلان) و شەوی دواتریش (١٨٨٢/٨/١٩)، لە ماڵی (یوسف خان)ی ئامۆزای (دەرباسی خان)ی بەڕێوەبەری (قەرەحەسار)ی قەڵەمڕەوی عوسمانی بووە (کە تا قوتوور دوو قۆناغەڕێیە). بەمجۆرە دەگەڕێ و پەیمان تازە دەکاتەوە و ئەوسا بەرەو ماڵی خۆی دەگەڕێتەوە.

هەر چۆنێك بێت، جارێ نازانرێ خەیاڵی چییە و زۆر ئاگاداری نیم، تا پرکێشی بکەم و عەرزتان بکەم.

شوێنی مۆر: عەبدە ئاقا

بەڵگەی ژمارە: ٥٨٤

بابەت: پێوەندی نێوان شێخ عوبەیدوڵلاّ و عوسمانییەکان

مێژوو: ١٨٨٢/٨/٢١ (٦ی شەوالی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٦/٣٠ هەتاوی).

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی کارگێری بەغدا بۆ وەزارەتی دەرەوە

ئەوەی بڕوای بەندەتان بوو لە بارەی هاتنی شێخەوە، لە نامەی نمرە ١٣٨دا عەرزم کرد. بەڵاّم ئەو شتەی لە ناو عوسمانییەکاندا بلاّو و دەمگۆی خەڵکە، دەڵێن شێخ هەڵاّتووە. هەندێ کەس و کۆنسۆلی رووسیش، لە قسەی خەڵکەوە دەڵێن جەنابی گەورە باڵوێزی ئێران و باڵوێزی دەوڵەتی ئینلگیس دەستیان بە شێخەوە ناوە و شێخ هاتووە و لە دژی عوسمانییەکان لەگەڵ ئێرانییەکان یەك بکەوێ. دەوڵەتی عوسمانیش پشێویی کاری خۆی لە (میسر)ەوە دەزانێ. موساپاشا و نافیزپاشا ئەمەیان کردۆتە چاووراو: بە لەشکرەوە دێن شێخ بگرن. هەندێ واتە واتی واش دادەخەن، ناچێتە عەقڵەوە. چۆن دەبێ شێخ، بێ ئاگاداری دەوڵەتی عوسمانی بتوانێ بەم هەلومەرجەوە لە هەرکوێ بیەوێ، میوان دەبێ و پەیمانیان لەگەڵدا تازە دەکاتەوە! ئەگەر ئەمانەی دەیڵێن راستبێت؛ دەبێ بە جەنابی گەورە باڵوێز رابگەیەنین، تا بە کاربەدەستە بالاّکانی دەوڵەتی خاوەنشکۆ رابگەیەنێ. لەملاشەوە کۆنسۆلی رووس بڕوای وایە، کە جەنابی والی، لە هاتنی شێخ بێئاگایە، چونکە ئەم هەواڵەی لە کەسێکی دیکەوە بیستووە. منیش وتم: ئەوە ئەوپەڕی سیاسەتمەدارییە، کە ئاوا کار بکات و کەس گومانی لێ‌نەکات. والیش رۆژی (١٨٨٠/٨/٢١ ز) لە سەفەر هاتەوە. هێمان چاوپێکەوتنمان نەبووە. چونکە ئەم چاووراوانەش لە ناو خەڵکدا وتراوە؛ بۆیە زەحمەتم دایت.

شوێنی مۆر: عەبدە ئاقا

بەڵگەی ژمارە: ٥٨٥

بابەت: ڕاگەیاندنی فرمانی گرتنی شێخ

مێژوو: ١٨٨٢/٨/٢٨ (١٣ی شوالـی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٨/٦ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ع

بـرووسکەی باڵوێزی ئێران لە ئەستەموول بۆ وەزارەتی دەرەوە

پـەیتا پـەیتا فرمـان بـۆ گرتنـی شـێخ، بـۆ سـنوور دەنـێرن. جێگـری ئـەرزەڕۆمیش لــە ئەرزەڕۆمەوە دەچێت. وەزیری دەرەوە نووسیویە کە عەشایەری ئـێران، برێکیـان وەك کـوڕی دەربازبوو، دەچنە پاڵ شێخ؛ کە دەبێ بەریان پێبگـیرێ و لـەم ڕووەوە مشـوورێك بخـورێ. مۆڵەتی چاوپێکەوتنم لە سوڵتان وەرگرت. لەگـەڵ پـارێزەرانی دەوڵـەت و باڵوێزەکـان وتوێـژ دەکرێ و تەقەللای پێویستی بۆ دەدرێ و بە پشتیوانی خوا تەقەللاکان بێئاکام نـابن. لەگـەڵ ئەوەشدا لە سنووردا لێهاتوویی پێویستە و دەبێ وریا بن.

بەڵگەی ژمارە: ٥٨٦

بابەت: زیانی دڵخۆشیدانەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٨٢/٨/٢٨ (١٣ شەوالـی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٦/٦ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ع

بـرووسکەی وەزیری کاروباری دەرەوە بۆ ئەمیرنیزام

برووسکەی ڕەمزی جەنابتان گەیشت. لە بـارەی عەیبـەی دڵنـەوایی کردنـی شـێخەوە، ئەوەی نووسیوتانە، زۆر ڕاستە و هەق بە ئێوەیە. بەڵام لەبەرئــەوەی خـاتری موبارەکتـان لـە هەموو جۆرە هەواڵ و برووسکەیەك ئاگادار بکرێت، بۆیــە برووسـکەکەی موعینولمولکـم نـاردە خزمەتتان، کــە برووسکەکەشــم عــەرزی خاکپـای همـایۆن کـرد؛ وەڵامـی نەسـەلماندنی بـە موعینولمولـك دایـەوە و فـەرمووی: دڵنـەوایی و ئاشـتکردنەوەی شــێخ، بــە تــەواوی دژی بەرژەوەندییە و ئەویش لەسەر ئەو ئەمرەی پێیکراوە، دەبێ لەگـەڵ بەرپرسـانی عوسـمانی و بـە هاوکـاری دەوڵـەتانی دەسـەڵاتدار، نـەك تـەنیا دوورخسـتنەوە، بـەڵکو داوای ئیعــدام و لەناوبردنی شێخی سەگباب بکات. منیش لێرە لەگەڵ باڵوێزی عوسـمانی و باڵوێزانی دیکـە، هەر خــەریکی وتووێـژم. هـەر ئـەم برووسـکەیەی جەنابیشـتانم دەسـبتەجێ نـاردە خزمـەت شاهەنشا.

پەراوێز: دەستخەتی ناسرەدین شا:
چاکتان نووسیوە، ئەمیرنیزامیش چاکی عەرز کردووە، ئێمەش نووسیمان کە دڵنەوایی شێخ یانی چی؟ چ دڵنەواییەك؟ دەبێ باوکی بسووتێنن. هەروەش برووسکە بۆ موعینولولك بکە.

بەڵگەی ژمارە: ٥٨٧

بابەت: هاتنی شێخ عوبەیدوڵلاّ بۆ (ناوچە)

مێژوو: ١٨٨٢/٨/٢٩ (١٤ی شەوالی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٨/٧ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ٤/١٢

برووسکەی کارگێڕی ئازەربایجان بۆ وەزارەتی دەرەوە

سابلاخ

لە سایەی خواوە شار ئارام و ڕێکوپێك و ئاسوودەیە. شەوی دووشەممە: ١٨٨٢/٨/٢٨، نامەیەکی جەنابی ئەمیرنیزام گەیشت، کە بۆ خەسرەوخانی سەرتیپ - نایب‌الحکومەی نووسیبوو، چۆنێتی هاتنی شێخی بۆ (ناوچە) تێدا نووسرابوو. خەسرەوخان هەموو زانایان و گەورە پیاوان و کوێخاکانی کۆکردنەوە و بۆ خزمەتکردن بە دەوڵەت هانیدان. ئەمینولئیسلام و ئامادە بووانیش هەموو پێکەوە نامەیەکیان بۆ ئەمیرنیزام مۆر کردووە، کە بە هەموو جۆرێك بۆ بەرەنگاریی و دوورخستنەوەی شێخ، ئامادەن....

بەڵگەی ژمارە: ٥٨٨

بابەت: هەڵاّتنی شێخ

مێژوو: ١٨٨٢/٨/٣٠ ز(١٥ شەوالی ١٩٩٢ کۆچی - ١٢٦١/٦/٨ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢ / ع

نامەی کارگێڕی بەغدا بۆ وەزارەتی دەرەوە

دوای هاتنەوەی والی، دوو دیدارم لەگەڵیدا هەبووە؛ جارێکیان لە ماڵی خۆیان و جارێکیش لە شوێنی کارەکەی... جاری یەکەم، کە بە بۆنەی هاتنەوەی بوو، دوای ئەوەی باسی (شێخ) هاتە گۆڕێ، بەندەتان وتم: ئەگەرچی دەڵێن هەڵاّتووە، بەڵاّم من پێم وا نییە وا بێت، چونکە چۆن دەکرێ، کەسێك ئەم هەمووە چاودێرەی هەبووبێ، کەچی زات بکا و بتوانێ هەڵێ! لەوانەیە بە ئاگاداری و پرسیار و مۆڵەتی ئەوان هاتبێ.

وتی: نا، باوەڕ بکە هەڵاّتووە، چونکە مانگی ڕەمەزان بووە و لە گۆشەیەکەوە نیشتەجێ بووە و چاودێرییەکی وایشی لێنەدەکرا، تا لە گەڕان و دەرەوە چوون بەرگری لێبکرێ. بێ

هەواڵ و بە دزییەوە هەڵاتووە. پاشان وتی راپۆرت و هەواڵنامەم بۆ هەموو سەرۆك هۆزەكان ناردووە، كە بە هیچ جۆرێك یارمەتی نەدەن و هەركەسێكیش یارمەتی بدات، دەوڵەت لێی خۆش نابێت. یەكێك لەو نامانەیشی نیشاندام. منیش ناردم بۆ ئەمیرنیزام، كە لەو لاوە هەواڵی كارەساتی شێخی لێ‌پرسیبووم. ئەگەر پێویست بێت، دەگاتە عەرزی گەورە گەورەكانی دەوڵەتیش.

جەنابی والی لێمیشی پرسی: برێك چاووراو هەیە، كە دەڵێن قوشوونی عەجەم هاتۆتە سەر سنوور و داوای هەندێ شت و ئەوانە دەكات؛ ئەرێ راستە؟ وتم: من هیچم نەبیستووە. وتی: من خۆم پرسیار دەكەم. پرسیارەكەشم رەسمی نییە. وتم: جا ئەگەر شتێكی وا ببوایە، دەبووایە بە ئاشكرا بووایە، جا منیش شتی ئاشكرا بۆ دەشارمەوە. لە دواییدا وتی: ئەگەر هەواڵێكی وا هەبێت، كە ببێتە هۆی یەكێتی و نێوانخۆشیی هەردوو دەوڵەت، با بە یەكتری بڵێن، نەك هەر هەواڵەكانی دەوڵەتی و رەسمی. وتم: بە چاوان.لەوە زیاتر ماندووتان ناكەم.

بەڵگەی ژمارە: ٥٨٩

بابەت: هەڵاتنی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٨٢/٩/١ ز (١٧ی شەوالی ١٢٩٩ كۆچی - ١٢٦١/٧/١٠ هەتاوی)

كارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢ / ع

نامەی كارگێری بەغدا بۆ وەزارەتی دەرەوە - نمرە ١٤٣

خاوەنی هەموو لایەك، وەلی نیعمەتمان.

١٨٨٢/٨/٣٠ ، جەنابی موساپاشای فەریق، بە رێزێكی زۆرەوە هاتە شار. بەو جۆرەی بیستوومە و دەبینرێ، خەریكی خۆ ساز كردنە، بە قەرایی (٢٠٠) بار گەنم دەبوو، بۆ ئازووخەی سەربازەكان لە بەر خانەی كارگێردا، كە دەكەوێتە سەرە رێی باشقەڵا، گوێزایەوە بۆ باشقەڵا. لەوێشەوە بردیان بۆ (هەكاری)، بیست دانە تۆپیشم دیتن، كە دەیانهێنان. دەڵێن جگە لەوانەش، كە لێرە هەیانە، لە ئەرزەرۆمیشەوە هی دیكە دێنن.

لە هەواڵنێرە نهێنییەكانیانەوە، كابرایەكی عیسایی هەواڵی هێنا، كە جەنابی والی، دوو شەوە هەر خەریكی تەلگراف كردن و وەڵام نووسینە. بەندەتان دوو سێ رۆژە لەرز و تایەكی قورس دایگرتووم. نەمتوانی بچمە دیتنی موساپاشا؛ تا لە قسە و باسەكانی ئەویش خەبەرێك دەست بخەم و عەرزتان بكەم. ئەو شتانەی بیستبووم، بە پەلە ناردمە خزمەتتان.

ئەمرۆ؛ ٣١ / ٨، كاروانێك لە سەلماسەوە هات. ئێرانییەكان دەڵێن (شێخ) لە كاتی هەڵاتندا، بە هەر كام لە سەرۆك‌هۆز و كوردەكان گەیشتبوو، وتوویەتی: هەمیشە بۆ خەڵكی ئێرانی - كە لێرەوە دێن - رێز دابنێن و حورمەتیان بگرن. ئازاریان مەدەن. دیسان هەرچی

هەیە، لە شانس و تێگەیتشنی ئێرانییەکانە. مـن بـە هەڵـەدا چوبـووم.. هەڵاتنەکـەی لـەم قسەیەوە دەردەکەوێت. لەوە زیاتر بێزارتان ناکەم.

بەڵگەی ژمارە: ٥٩٠

بابەت: هەڵاتنی شێخ

مێژوو: ١٨٨٢/٩/١ ، (١٧ی شەوالی ١٢٩٩ کۆچی – ١٢٦١/٧/١٠ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢ / ع

تەلگرافی باڵوێزی ئێران لە ڤییەنا بۆ وەزارەتی دەرەوە

لە کاتی هەڵاتنی شێخی سەربزێودا، لە ئەستەموول بووم. هەر هەنگاو هەڵگرتنێك، لای بەرپرسانی گەورەی دەوڵەت و باڵوێزەکانی ئەویٚ، پێویست بووبێـت، هەڵـیبگرین، لەگـەڵ موعینولولك هەڵمانگرت. عوسـمانییەکان زۆر پەژارە و شپرزەن بە کاوەخۆ و دڵنیایی خەریکی کاری خۆتان بن. لە هەموو ولاٚتانەوە، رێگە چارە و یارمەتی دەگەیەنمە ئەستەموول.

مولکەم

بەڵگەی ژمارە: ٥٩١

بابەت: هەڵاتنی شێخ عوبەیدوڵلاٚ و ئاشتی نێوان ئینگلیس و عوسـمانی لەسەر یۆنان

مێژوو: ١٨٨٢/٩/٥ ز (٢١ی شەوالی ١٢٩٩ کۆچی – ١٢٦١/٧/١٤ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢ / ع

برووسکەی باڵوێزی ئێران لە ئەستەموول بۆ وەزارەتی دەرەوە

بە هۆی سەرقاڵیی سوڵتانەوە، چاوم پێی نەکەوتووە. ناوەرۆکی تەلگرافی هومایونم نـارد، لە کەین و بەینی (شێخ) بە پڕوپاگندەی سلێمانپاشا، نـارەزایی نیشـانداوە و بـۆ لـەناوبردنی شێخ، دڵنیایی تەواوی داینیٚ، کاتیٚ تەلگرافەکەی (شا)م دا بـە سـەرەك وەزیـران و وەزیـری دەرەوە، ئەوانیش دڵنیایان کـردم. نامەیـەکی رەسـمی تونـدم نووسـیوە، هێمـان وەڵامەکـەی نەهاتۆتەوە. لەگەڵ باڵوێزەکانی دیکـەش ئاخـاوتنم کـردووە؛ هـەموو پێیـان خۆشـە و دڵنیـام دەکەن.

راوێژکاری گەورە باڵوێزی ئینگلیس نەگەیشـتووە، بـەوجۆرەی بـاڵوێزی رووس دەیـوت؛ شێخ دژی گەورە گەورەکان هەنگاو هەڵدەگریٚ....

بەڵگەی ژمارە: ٥٩٢

بابەت: بە درۆخستنەوەی قسەکانی شێخ لەسەر سنوور

مێژوو: ١٨٨٢/٩/٦ (٢٢ی شەوال ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٧/١٥ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ ع

تەلگرافی ئەمیرنیزام بۆ وەزارەتی دەرەوە

لە ورمێوە هاتووە.

فەرمووبووت و نووسیبووت: ئەگەر خۆم بچمە سەر سنوورەکان بێ جێ نییە. سنوورەکان زۆرن و لە (٧٠) فرسەخ زیاترن. نزیکترین جێیەك لەو سەر سنوورانە، کە شێخ تێیدا دەمێنێتەوە؛ ورمێیە. هەر وەخت و هەر سات و هەر جێگەیەکی دیکە پێویست بێت، بێ راوەستان ئەم نۆکەرەتان خۆی دەگەیەنێتێ. خۆ من بۆ ئاسودەیی بۆ ئێرە نەهاتووم. نامەم بۆ هەموو جێیەك بۆ سنوورەکان بڵاوکردۆتەوە و ناردوومە؛ تا درۆکانی شێخ روون بکرێتەوە. دوو دەستنووس و نۆسخەشم بۆ میرزا جەوادخان ناردووە، تا پیشانی بەرپرسانی عوسمانی بدات.

بەڵگەی ژمارە: ٥٩٣

بابەت: هەڵاتنی شێخ و ئامادەکردنی قشوونی عوسمانی لە سەر سنوور

مێژوو: ١٨٨٢/٩/٧ (٢٣ی شەوالی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٧/١٦ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ ع

تەلگرافی کارگێڕی وان بۆ وەزارەتی دەرەوە

تەلگرافی موبارەکی ١٨ی شەوال (١٨٨٢/٩/٢) گەیشت، پرسیارم لە موساپاشا کرد، کە سەرلەشکری ئەم مەڵبەندەیە و پیاوێکی زۆر راستگۆ و ناودار و قسە راستیشە؛ وتی: فلانی! بۆ هەمووکەس جێی پرسیار و سەر سوورمانە، کە شێخ هەڵاتبێ! بەڵام ئەمە مەرجی سیاسەتکاریی نییە، کە دەوڵەتێك لە دوو دڵێدا رابگرین. بەخودا و پێغەمبەری خوا، شێخ بە بێئاگاداری سوڵتان هەڵاتووە. ئیتر چۆنە؛ منیش نازانم. چونکە دەوڵەتی عوسمانی لەلایەن (میسر)ەوە، کاری شێواوە. لەبەر بەرگری لە هەندێ کەڵەگا و سەرەڕۆیی هەلپەرست، کە زۆرجار بۆ دەوڵەتی عوسمانی راست دەبنەوە؛ خەریکی ئامادەکردنی سەربازن بۆسنوور. حەسەن ئەفەندیشم ناردە لای شێخ، تا لێی بپرسێ: لەبەرچی و بە چ خەیاڵێك هەڵاتووە؟! هەرچۆنێك دەبێ، دەبێ بیهێنن. بەڵام بڕوای بەندەتان ئەمەیە، هەموو ئەمانە بۆچارەسەری پەرێشانیی خۆیانە، کە لە هاتنی قوشوونی عەجەم هەیانە، خۆیان خەیاڵی دیکەیان نییە.

میرزا ئاقاخان

بەڵگەی ژمارە: ٥٩٤

بابەت: راسپێردراوەکانی شێخ عوبەیدوڵلاّ سەبارەت بە ملکەچکردنی بۆ حکومەتی ئێران

میژوو: ١٨٨٢/٩/١٣ (٢٩ی شەوالی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٧/٢٢ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ع.

تەلگرافی کارگێری ورمێ بۆ وەزارەتی دەرەوە

نامەی میرزاجەوادخان: فیدای وجوودی موبارەکت بم. لەو رۆژەوە هاتووم، پەیتا پەیتا لای شێخ عوبەیدوڵلاوە راسپێردراو دێنە لای ئەم غولاّمەتان و دەڵێن: شێخ ئێمەی ناردووە؛ بەڵکو کارێك بکەین کە حەزرەتی ئەمیرنیزام بێنە سەر میهرەبانی و ئەویش سوێندبخوات کە دڵنیای بکات. شێخ وتوویە: لە ماوەیەکی کەمدا، لە ئەرزەرۆم بەملاوە، هەمووی بخاتە ژێر دەسەلاّتی ئێران. بەغداش بکاتە ژێر دەسەلاّتی ئێران. خۆیشی دڵنیایان بکات و بێتە ورمێ و نیشتەجێ بێت و لە گیانبەخت کردن لە پێناوی ئێراندا دریغی نەکات.

بەندەتان شکم کرد و وتم: ئەمە، دەبێ بە دەسکیسی بەرپرسانی عوسمانی بێ تا شتێك دەست بخەن. چونکە لە غولاّمەکانی پاشامان، ترسیان لە دڵدایە. بۆیە منیش دامنە بەر جنێو و نەفرەتم لە شێخ کرد و نەشمویرا باسەکە لای کەس باس بکەم... دوێنێ شەو (جەمال)ی زرکوری شێخ عوبەیدوڵلاّ ، کە پیاوی تایبەتی شێخە؛ هەر ئەم هەوالاّنەی هێنا و لە سەر ئەم کارەساتە، بەڵێنی (٥٠٠) پێنجسەد تمەن پارەی بەم غولاّمەتان داوە. خودی شێخیش تکای کردووە، چاوی بەم غولاّمەتان بکەوێ. منیش بە شایەتیی گەورەی بارەگاکان: حاجی رەفیع خان، دەرمکرد و جنێو و قسەیەکی زۆرم بۆ شێخ نارد و پیاوەکەیم ناردەوە... بۆ ئاگادارکردنەوەی بەرپرسانی خاوەن بەرزیی وجوامێریی و بەخشین، پرکێشیم کرد و ئەمەم نووسی.

پشتەوەی بەڵگەکە: دەستخەتی ناسرەدین شا:

جەنابی وەزیر، هەرچییەکی نووسیوە، وایە و ئەمانە هەمووی قسەی شێخن. ئەگەر بەم زووانە بردیان، ئەوا باشە، ئەگینا دەبێ رێگەیەکی تر هەڵبژێرین. تەلگرافی رەمزیش بۆ ئەمیرنیزام بکە. ئەمیرنیزام خۆی کارزانە. دەزانێ چی دەنووسین و هەر هەمان ئەم نووسینانەش بۆ ئەمیرنیزام بکە بە برووسکە.

بەڵگەی ژمارە: ٥٩٥

بابەت: هاتنی سلێمانپاشا بۆ ئێران

مێژوو: ١٨٨٢/٩/١٤ (کۆتایی شەوالی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٨/٢٣ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسییە: ١٢/ع

تەلگرافی وەزیری کاروباری دەرەوە بۆ ئەمیرنیزام

دەقی تەلگەرافی رەمز بۆ جەنابی ئەمیرنیزام

سلێمان پاشا کە لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە بە پێی ئەو بڕیارەی «موعینولولك» دەریکردووە و بەمزووانە دەگات؛ ئەگەر لە رێگەی ئازەربایجانەوە بێت، هەڵبەت جەنابی گەورە و بەڕێزتان ئیشوکاری پێویست بە ئەنجامدەگەیەنێت و ئەگەریش لە رێگەی «ئەنزەلی»یەوە بێت، فرمانی پێویست بە بەڕێوەبەرانی ئەوێ دەدرێت. دوێنێ کە باسی لوتفی جەنابی گەورەتانم بۆ نوێنەری گەورە کرد، وتی ساڵی پار، کە سلێمانپاشا لە تارانەوە دەگەڕایەوە، بە پێی دەستخەتی هومایون بڕیار ئاوا درا، کە لەو تفەنگە مارتینی-یانەی بەدەست کوردانی سەرسنوور و شوێنیترەوە هەن؛ هیچ نەبێت بۆ بەڵگەی بەڕێوەچوونی فرمانی هومایوون، هەندێکیان بدرێتەوە. کەچی تا ئێستا شتێك لەمبارەیەوە دیار نییە. ئێستاش سلێمانپاشا دێت و ئەم بڕیارە هیچی بە ئەنجام نەگەیوە و هەروا ماوەتەوە. بۆ منیش جۆرە شەرمەزارییەکە. هەرچەندە ئەم بابەتە پێشینەیە و وەڵامەکانی ئێوەی مەزنیش راستودرووستن، ئەگەر بۆیانبکرایە بڕیارێکییان لەوبارەیەوە دەدا. بەڵام هەر بۆ دڵنەوایی و دڵنیایی بەڕێزتان، بەتایبەتیش کە لەم کاتەدا هەردوولا بەرژەوەندی خۆیان لە یەکتر لاواندندا دەبینن، بۆیە بۆمنووسین، تا بێئاگا نەمێنن.

بەڵگەی ژمارە: ٥٩٦

بابەت: تێشکانی عوسمانی لە میسر لە بەرامبەر ئینگلیس و داوای شێخ بۆ مانەوەی لە مووسڵ

مێژوو: ١٨٨٢/٩/١٥ (١ی زیقەعیدەی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٧/٢٤ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ ع

تەلگرافی باڵوێزی ئێران لە ئەستەموول بۆ وەزارەتی دەرەوە

دەرهێنانی رەمزی برووسکەی ئەستەموول

عەرەب تێشکاون، ئینگلیس گەیشتە میسر. دەسەڵاتی پاشا، بە هێزی ئینگلیس دامەزرا، شێخ پاڕاوەتەوە کە هەر لە مووسڵ بیهێڵنەوە. زیانی ئەم داوایەم پێ راگەیادنن، بەڵام

قبوولیان نەکرد. لەم ڕۆژانەدا دەچمە خزمەت سوڵتان و فەرمایشەکانی شاهەنشا ڕادەگەینم. باشترین خەڵات بۆ من، هەر چاك بەڕێوەبردنی ئەرکە.

موحسین.

بەڵگەی ژمارە: ٥٩٧

بابەت: دوور خستنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٨٢/٩/١٦ (٢ی زیقەعیدەی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٧/٢٥ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی باڵوێزی ئێران لە مۆسکۆ بۆ وەزارەتی دەرەوە

خاوەنی هەموو لایەك، تەلگرافی ڕەمزیی گەورەپیاوانی دەوڵەتی پایەبەرز، دەربارەی دوورخستنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا و هاندانی کاربەدەستانی ڕووس، بۆ بەهێزکردنی ئەم بابەتە، گەیشت. لە ناوەڕۆکی دەستخەتی موبارەکی هومایونی (ڕۆحمان بە قوربانی بێت) ئاگادار بووم. یەکسەر چوومە وەزارەتی دەرەوەی ڕووس و لەم بارەیەوە وتووێژم کرد. زۆرم پێ لە سەر ئەو بابەتە داگرت؛ کە تەلگرافی توند بۆ ئەستەوموڵ بکەن و پیاوانی دەوڵەتی ڕووس بەوپەڕی ویست و خوازەوە، قسەکانی بەندەیان وەرگرت و تەلگرافیشیان بۆ باڵوێزی خۆیان کرد، کە مەبەستەکە بە بابیعالی ڕابگەیەنێ و داوای دوورخستنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا بکەن و لەلایەن موعینولولکەوە قایمکاریی تایبەتی خۆیان بکەن. ئەمجارەش لەسەر فرمانەکەی جەنابتان چوومە لایان. هەمدیسان بۆ جەنابی (نیلۆف)ی باڵوێزی خۆیان تەلگرافیان کردەوە، تا پشتیوانیی هەمەلایەنە، لە موعینولولك بکەن و داوای دوورخستنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا ، لە دەوڵەتی عوسمانی بکرێت بەڵام لەم بارەیەوە دوو شتیان فەرموو:

یەکەم: تەنیا داواکاریی ڕووس بەس نییە و دەبێ پێ داگرتن لەلایەن گەورە باڵوێزی ئێرانەوە بکرێ. باڵوێزی ئێمەش دەبێ پشتیوانیی لێبکات. وتم: جەنابی موعینولولك لەم بارەیەوە درێغی ناکات و ئەگەریش تا ئێستا بە ئاکام نەگەیشتبێ، هی ئەوەیە کە دەوڵەتی عوسمانی، لە پشتیوانیی ڕاستە و خۆی ئێوە، پشت ئەستوور نییە. ئەگینا ئەگەر بزانێ بەڕاستی لەگەڵمانن؛ واتە: دەوڵەتی ڕووس لەگەڵماندا هاوبیرە، ئەوا بۆ دوور خستنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا ، کەمتەرخەمیی و کات بەسەربردن دەخاتە ئەولاوە و کارەکە بە ئەنجام دەگات.

دووەم: وتیان شێخ عوبەیدوڵڵا ئێستا کڕ و بێدەنگ دانیشتووە و هیچ کارێك ناکات. وتم: بێدەنگیی ساتەوەختی، نیشانەی ئەوە نییە، کە خەیاڵەکەی لەسەردا نەمابێ؛ بەڵکو لەبەرئەوە بێدەنگە، چونکە لە (٣) دەوڵەتان دەترسێ. دوای ئەوەی بێدەنگیی عوسمانی دیت و ڕووسیش چاوپۆشیی دەکات، ئەوسا خەیاڵی کاری بۆگەن دەکاتەوە. هەر مانەوە و

بوونی ئەو لە کوردستان، مانای هاندانی یاخیبوون و پشێویی و ئاڵۆزییە. تا ئەویش لە کوردستاندا مابێت، ئێمە دەبێ ساڵی دوو هەزار تمەن، مەسروفاتی زیادەی قوشوونی تایبەتی لە سنوورەکان بکەین؛ ئەمەش کارێکی زۆر دژوار و سەختە.

دوای ئەم وتووێژە دووردرێژە، بەڵێنیان دا، (هەر بەوجۆرەی بەندە لە ڕێگەی چەندان تەلگرافەوە، داوام کردووە) ئەوانیش دووبارە تەلگرافی توند و پێداگرانە، بۆ ئەستەموول بکەنەوە و دوورخستنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵایان لە دەوڵەتی عوسمانی بوێت، هیوادارم ئەم کێشەیە بە زووترین کات لەلایەن گەورەپیاوانی هەردوولاوە، بڕیاری لەسەر بدرێت و ببڕێتەوە و تەقەللای زۆری ئەم بەندەیەشتان بە ئاکام بگات.

اسدالله طباطبایی

بەڵگەی ژمارە: ٥٩٨

بابەت: داوای سوڵتان لە شێخ، سەبارەت بە چوونی بۆ مەککە

مێژوو: ١٨٨٢/٩/١٩ (سێشەممە: ٥ی زیقەعیدەی ١٢٩٩ کۆچی – ١٢٦١/٧/٢٨ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ع

تەلگرافی کارگێڕی وان بۆ وەزارەتی دەرەوە

هەرچی روو بدات و دەستم بکەوێ، دەستبەجێ عەرزی خاك و پێی موبارەکتانی دەکەم، بە تایبەتی لە والیم پرسی، وتی: کارەکە لە دەسەڵاتی مندا نییە. بەڵام لابەلا عەرزت دەکەم، کە مووساپاشا و مستەفاپاشای لیوا و یوسف بەگی میرئالای سوارە، بۆ ئەوە تەرخانکراون، تا تەگبیری باش بکەن، کە هەرا و ئاڵۆزیی روو نەدات. تکای سوڵتانیان بە شێخ گەیاندووە و نیازیان هەیە رازی بکەن شێخ بچێتە مەککە. لە کۆنسوڵی رووسم پرسی؛ وتی: تکای سوڵتان ئەوە بووە شێخ بچێتە مەککە.

شێخ دەڵێ: دەچمە مووسڵ. ماوەتەوە سەرئەوەی رازی بکەن، کامیل‌بەگی لیواش لە بابیعالی‌یەوە، لە ٢٤ی شەوالەوە (٨/ ١٨٨٢/٩) ماوەی (١٤) رۆژە لە ئەستەمووڵەوە هاتۆتە وان و چووە بۆ (هەکاری). لەوە دەچێ چوونەکەی ئەویش بۆ هەمان مەبەست بێت. کوژران و بریندار بوونی هاورێکانی یوسف‌بەگ، بێبناغە و درۆیە. بەدەستهێنانی هەواڵی هەکاری، لە ورمێوە ئاسانترە. چونکە لەوێوە نزیکە.

بەڵگەی ژمارە: ٥٩٩
بابەت: خەیاڵ و بەدکارییەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا
مێژوو: ١٨٨٢/٩/١٩ (٥ی زیقەعیدەی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٧/٢٨ هەتاوی)
کارتۆن: ١٧
دۆسیە: ١٢/ع

نامەی میرزانیزام بۆ وەزارەتی دەرەوە

دەرهێنانی نامەی رەمزیی لە ورمێوە.
ئەمە وێنەی ئەو نامەیەی شێخ عوبەیدوڵڵا یە، کە بۆ حاجی میرزا موحسینی نووسیوە «پیاوی نزیکی بارەگای بەرزی شا؛ دۆستی میهرەبانم.
پاش عەرزی دوعاگۆیی. ئەوە بیستم لەبەر هەندێ بەرژەوەندی دەوڵەت، تەشریفتان بۆ ئەم (محاڵـی دە شت)ە هێناوە، بۆیە بە پێویستمزانی نوێنەری تایبەتی خۆم بنێرم و ئەحواڵپرسی بکەم و بیرەوەرییەك بەیاد بێنمەوە.
ئەگەرچی دوای ئەوە، دژایەتی کەوتە نێوان من و دەوڵەتی ئێرانەوە. بەڵام دیسانیش هەرکەس عاقڵ بێت، دەزانێ کە لە هیچ حاڵێکدا من زیانی ئێرانم مەبەست نەبووە... لە سەرەتاوە لە (کۆر) لە گوندی (گردوان)،[1] جەنابی شوجاعدەولە، هەرلەخۆیەوە (٤٨) کەسی لە سەرۆك عەشایەری قەتلوعام کرد و بایی (٥٠)هەزار تمەنیشی بە تاڵان برد. لە کاتێکدا هەرئەوڕۆژەش دەمتوانـێ تۆڵەی خۆم و دین و لەبەینچووەکانم بکەمەوە. بەڵام بە پێی لەبەرچاوگرتنی مافی دۆستایەتی لە مێژین لەگەڵ مەملەکەتی ئێران، رازینەبووم خراپە بکرێ و بۆ کوژاندنەوەی ئاگری شەڕ و شۆڕەکەش، نوێنەری تایبەتی خۆم: سەیید حەسەنی سابلاخیم ناردە تاران و بە تەواوی بۆ ئەمیندارانی دەوڵەتی ئێرانم روونکردەوە، کە ئەم فیتنە گەورەیە بەجۆرێك چارەسەر بکرێ. چونکە لێمروونە، عەشایەری کوردستان لە بەرامبەر تۆڵەسەندنەوەدا بێدەنگ دانانیشن. دەترسم لە داهاتوودا ببێتە هۆی شەڕوشۆڕ و پشێویی.
کەچی خوالێخۆشبوو: سوپاسالار، راسپێردراوەکەی منی بە درۆ و قسەی بێمانا وە ناردەوە و ماوەی (١٠-١٢) ساڵ جڵەوی عەشایەرم گرت و نەمهێشت ئاژاوە بەرپابکەن. تا

---

[1] دەکەوێتە مەرگەوەڕ، بەرامبەر گوندی «دزە»ی مەرگەوەڕ.

ناچاریی کوردان گەیشتە سەر ئێسقان. پاشان عەشایەری مامش[1] هاتن و (لەمبەرەوە) چەند تاوانکارییەکیان کرد، ساڵی رابووردوش ئەو کارەساتەیان خولقاند؛ کە خوا دەزانێ کارەساتی محاڵی میاندواو، بە ئاگاداریی بەندە نەبووە و مـن هەرگیز بەوە رازینەبووم، عەشایەری (ئەوبەر) ئەمەیان لە خۆیانەوە و لەبەر خاتری خۆیان کرد. هاتنیشم بۆ ورمێ، لەبەر دامرکاندنەوەی ئاگری هەڵایساو بوو. دەموت: نەوەك لێرەش وەك میاندواو بکەن. هەموو عالەم دەزانێ، دوای تێشکانی هێزەکانی ئیقباڵدەولە و گرتنی تۆپەکانی و ئابڵوقەی شاری ورمێ، بە دوای لەشکردا چووم، تا کارەساتی میاندواو دووبارە نەکرێتەوە. چونکە ئەگەر بە نیازی شەڕ چووبام، هەموو گەورەپیاوان و سەیید و پیاوماقووڵانی شار، لە دەروازەی شارەوە بە پیرمەوە هاتن، بۆچی هیچیانم نەگرت؟!

ئیقباڵدەولە داوای لێخۆشبوون و مۆڵەتی کرد؛ تا لە شار بچێتە دەرەوە و لەشکری ئێمە بچێتە ناو شار، ئەی بۆ من لەشکرم نەناردە ناو شار؟! ئەی بۆ لە هەموو گوندێك لە گوندەکانی ورمێ، دوو و سێ سەربازم دانا، تا ئاگاداریی بکەن، نەوەك کەسێکی ناو لەشکرەکە خراپە بکات! لە گوندی عەسکەرئاوا لەشکری تەیموورخان بەجۆرێك تێکشکان؛ کە ئەگەر لەشکری ئێمە دوایانبکەوتنایە، کەسیان لێدەرنەدەچوو. ئەی بۆ نەمهێشت شوێنیان بکەون!؟ هەموو عالەم دەزانێ لە کارەساتی - عەسکەرئاوا لە پێشدا نامەی دڵنیابوونم بۆ ناردبوون، تا وەك گوندەکانی ورمێ، کەس دەستدرێژییان نەکاتە سەر. کەچی لە کاتی هاتنی تەیمووخاندا، خەڵکی گوندی ناوبراو، بە دنەدانی تەیموورخان، بەریان بە لەشکری ئێمە گرت و شەڕیان لەگەڵدا کردین. کاری خۆیان بوو... دوکەڵەکە چووە چاوی خۆیانەوە و بووە هۆی تالانکردنی خۆیان... ئێرانی دەست لە هیچ ناپارێزن. زۆر بێئینسافن. ئەگینا تەیموورخان، کە گوایە بۆ یارمەتی ورمێ هاتبوو و منیش لە دوژمنانی ئەو بووم، ئاخۆ کاولکارییەکانی ئەو، بۆ گوندەکانی ورمێ، زیاتربووە، یان هی لەشکری ئێمە؟!

ئێستاش وا لە ئەستەموول گەڕاومەتەوە. دەمەوێ هیچ دڵنێشەیەك لە نێوان ئێمە و دەوڵەتی مەزنی ئێراندا نەمێنێ. چونکە بە تەنگ ئەوەوەم: قەرەبووی کەموکووڕیی و ژیاندنەوەی رابووردوو بکرێت.. جگەلەمە، هەندێ راسپاردەشم بە دەمیی بە هەڵگری نامەدا ناردووە؛ عەرزتان بکات. هیوادارم بە گوێچکەی دڵسۆزانە ببیستن.»

[1] شێخ عوبەیدوڵلا لێرەدا زۆر زیرەکانە ناوی مامش دێنێ، چونکە سەرۆکەکانی ئەو خێڵە، زیانی زۆریان لە هێزی راپەڕیندا. بۆیە شێخ دەیەوێ لە تۆڵەی ئەوەدا، دڵی دەوڵەتیان بەرامبەر رەشبکات.

بەڵگەی ژمارە: ٦٠٠

بابەت: بڕیاری گرتنی شێخ، بە زیندوویی، یان مردوویی.

مێژوو: ١٨٨٢/١٠/٣ (١٩ی زیقەعیدەی ١٢٩٩ کۆچی – ١٢٦١/٨/١١ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ع

تەلگرافی باڵوێزی ئێران لە ئەستەمووڵ بۆ وەزارەتی دەرەوە

تەلگرافێکی رەمزیی لە موعینولمولکەوە گەیشتووە، کە زۆر شپرێو و پرهەڵەیە؛ رستەکانی داکەوتوون و دووپاتەی زۆرە. ئەو شتەی بە زەحمەت لێی حاڵیی بووم ئەمەیە:

دڵنیایان کردووین کە شێخ، مردوو، یان زیندوو، دەگیرێ. ئەو هەواڵەی بڕیار بوو، بڵاو کراوەتەوە. کاری خەڵك و بازرگانانیش نییە. کاری دوو کەسی لۆتی و رەش و رووتە، کە یاخییەکی بەدفەڕ کردوویانە. دەڵێن لە دەست و پێوەندەکانی باڵوێزخانەشەوە هاندەریان هەیە. بازارییەکان هاتوون و لەو کارەی کردوویانە، پاکانەیان کردووە. خوا یار بێ دوایی دنە و دەس کیسەکان دەدۆزینەوە و لە سایەی هومایوونی و بە هەبوونی بەندە، (شەریفی مەککە) لەپردا دەگرن و دەیهێننە ئەستەمووڵ. گوایە لەگەڵ عەرەبدا پەیامی ئاڵوگۆڕ کردووە. هێمان (شەریف) دیاری نەکراوە.

موحسین

بەڵگەی ژمارە: ٦٠١

بابەت: داگیرکردنی (هورەمار) لەلایەن شێخ عوبەیدوڵڵا وە

مێژوو: ١٨٨٢/١٠/٤ (٢٠ی زیقەعیدەی ١٢٩٩ کۆچی – ١٢٦١/٨/١٢ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ع

تەلگرافی کارگێڕی ورمێ بۆ وەزیری دەرەوە

ئێستا عەسری سێشەممەیە: ١٩ی زیقەعیدە (١٨٨٢/١٠/٣)، هەواڵی راست و تەواو گەیشت. شێخ عەبدولقادر لەگەڵ (٤٠٠) سوار، شەوێ چوونەتە ناو (هورەمار) و داگیریان کردووە. (تەها) ناو، کە لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە، بەرپرسی گوندەکە بووە، هەڵاتووە. عەبدولڕەحمانیان کوشتووە. عەلی و (٤) ناویتر، کە لە گەورەکانی هورەمارن، لەگەڵ تێکرای خەڵکەکە، خۆیان بە دەستەوە داوە. کوڕانی شێخ عوبەیدوڵڵا لە هەموو لایەکەوە دانەوێڵە و خواردەمەنی و تەقەمەنی کۆ دەکەنەوە. دوو دوکانی نانەواییان داناوە و نان بۆ ئەو خەڵکەی دەرەوە و ناوەوە دەکەن و خەریکی دابینکردنی قایمکارییەکانیانن.

(٢٠) بەننایان هێناوە و لە سەر ڕێگە و بانەکانی هورەمار، بورج و قولیپ و شوورە وقەڵا دروست دەکەنەوە و ڕێگەی هاتوچۆش دەبەستن. هەندێ عەشایەریش ڕێگای هاتوچۆیان کردۆتەوە. محەمەدسدیق لەگەڵ تاقمێ هاتووە و قەڵای (برورش)، کە لە ناوەراستی مەرگەوەڕ و (دیری)دایە و کەوتۆتە خاکی عوسمانییەوە و بە (برادۆست)ی قەڵەمرەوی خۆمانەوەیە، داگیری بکات و دەستی بەسەردا بگرێ. شێخ عوبەیدوڵڵا خۆیشی لە (نەهری) نیشتەجێیە و بەرنامە و کار بۆ کورەکانی دیاری دەکات.

کامیل ئەفەندی بەگ، کە چاوەنواری ئەم وەختە دیاریکراوە بوو، ئەم شتەی بیست و چووە (ناوچیا) و لەگەڵ شێخدا چاوپێکەوتنێکی بێهوودەی کرد و گەڕایەوە. هێشتا وەڵامی نەهاتۆتەوە. دەستەیەك سەربازیان ناردووە، تا لە ڕێگای (ناوچیا) پێش قەرەوڵ بن. ئەوانیتریان لە شوێنەکەی خۆیاندا ماونەتەوە. قایمقامیش ماڵ و منداڵەکانی خۆی زۆر بە پەلە و ترسەوە، لە(کۆڕ)ەوە ناردە باشقەڵا.

لە ناو ئەو هەواڵانەدا، کە ئەم ڕۆژانە ڕوویداوە و هەرچەند شیاوی گێڕانەوە نییە؛ بەڵام هەر بۆ ئاگاداریتان: خەڵکی ئەم ناوچەیە لە چ نەزانییەکدان و چ بڕوایەکیان بەم شێخە مەلعوونە هەیە؛ عەرز بکەم، ئەوەیە کە سێ و چوار ڕۆژ لەمەوبەر (٨) شکاکی لە نزیکی (کەدوك قۆشچی) ماڵی بازرگانیخانەی (وەکیلی شابەندەر)ی عوسمانییان تاڵانکردووە، کە خەڵکی ورمێ بووە. بەندەی دەرگاکەی خۆتان، داوای دزەکانم لە حاجی ڕەفیع خان ئێلبەگی شکاك و حەسەنخانی سەرۆکی شکاك کرد. ئەوانیش کەلوپەلەکەیان گرت و دووانیش لە دزەکانیان هێنا. ئەوانیتر هەڵاتبوون. یەکێکیان کە ناسیاوی دزەکان بوو؛ بۆمی گێڕایەوە، دەیوت: لەو کاتەدا کە لێیاندەدان، پەیتا پەیتا هاواری دەکرد: یا شێخ، یا شێخ! بڕوای وابوو، کە شێخ بەو پەلە پەلە دێت و لەو بەڵایەی ڕزگار دەکات.

(هورەمار)، ئەوەی کە دیارە، لە نێوان (ناوچە) و (کۆڕ)دایە وجێگەیەکی سەخت و هەڵەمووتە. ئەگەر (١٠) تفەنگچی لەوێ دانیشن، گرتنی زۆر دژوارە. میرزا مەحموودم بە (٣) سوارەوە ناردۆتە (دزە)، تا ئەو هەواڵانەی دەگەن، بە (میرزا جەواد)یان بدات.

بەڵگەی ژمارە: ٦٠٢

بابەت: دوورخستنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٨٢/١٠/٤ (٢٥ زیقەعیدەی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٩/١٢ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ع

تەلگرافی باڵوێزی ئێران لە ئەستەموول بۆ وەزیری دەرەوە

بە خزمەت سوڵتان گەیشتم. فەرمایشتەکانی هومایوونم عەرز کرد. لەسەر لەناوبردنی شێخ و ئاکامە خراپەکانی مانەوەی، بە درێژیی قسەمان کرد. فەرمووی سڵاوی تایبەتیم

عەرزی حزووری هومایوونی بکەن. سەبارەت بە وەرگرتنی دیارییە ناشایانەکەشم، سوپاس و پێزانینم هەیە. لەبارەی شێخەوە دڵنیا بن، چۆنتان پێخۆش بێت، وای لا دەبەین. داگیرکردنی (هورەمار) ناڕاست و بێبناغەیە. مەبەستی من ئەوەیە، ئاگرەکە بێ‌خوێن ڕشتن بکوژێتەوە. بە دڵنیاییەوە بەڵێنتان دەدەمێ، کە تا جەژنی قوربان، بە خۆشیی بێ و بە ناخۆشیی بێ، دەیبەینە جێگەیەکی زۆر دوور. فرمانی یەکلاییکردنەوەی یەکجارییم ناردووە. ئاسایشی ئێران وەك ئاسایشی عوسمانی لە ئەستۆ دەگرم. (ئەمانە هەمووی قسەی سوڵتانی عوسمانی بوون).

لەم بارەیەوە قسەمان زۆر کرد، بۆ حەزرەتی (ظل‌السلطان)، نیشانی زێرکفتی عوسمانی و بۆ حەرەمی بەرێزیشیان، چوار پارچە نیشانی سۆز و میهرەبانی دەنێرێ. (شەریف عون) بۆتە ئەمیری مەککە و دوێنێ چوو.[2]

موحسین

بەڵگەی ژمارە: ٦٠٣

بابەت: بەرەنگاربوونەوەی کوڕانی شێخ عوبەیدوڵلا لەگەڵ سپای عوسمانی

مێژو: ١٨٨٢/١٠/١٤ (١ی زیحەجەی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٦/٢٣ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ ع

تەلگرافی کارگێڕی وان بۆ وەزیری دەرەوە

دەرهێنانی تەلگرافی ڕەمزیی لە وانەوە

دەبێژرێ کە کوڕەکانی شێخ لە بەرامبەر سپای عوسمانیدا ڕاوەستاون و وتوویانە: شێخ نایەوێت بێت. بەقەرایی (١٠٠٠) سەربازی عوسمانیش، لە هۆزی (مودیکی)، بە هەموو چەك و تەقەمەنییەکەوە پێوەندییان بە شێخەوە کردووە. بەرپرسان و سەرکردەکانی عوسمانیش لە بەرامبەر ئەمەدا، هیچ هەنگاوێکیان هەڵنەگرتووەو چاوەنواری فرمانی بارەگای گەورەن.[1]

میرزا ئاقاخان

---

[1] (١)و (٢): بە گوێرەی مێژووی ڕووداوەکان، ژمارەکانی ئەم دوو بەڵگەیەمان پاش و پێش کرد.

بەڵگەی ژمارە: ٦٠٤

بابەت: فرمانی کوڕانی شێخ بۆ بەڕێوەبەرانی (حاکم)ی بانە و سەقز

مێژوو: لەسەر بەڵگەکە هیچ نەنووسراوە: ڕەنگە (١٢٩٩ کۆچی - ١٨٨١ز) بێت. بەڵام مێژووی ئەم بەڵگەیە، دەبێ لە نێوان (١٨٨٠/٩/٢٧ - تا: ١٨٨٠/١٠/٢٧) بێت، چونکە هی ڕۆژانی گرتنی ناوچەی موکریانە.

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ ع

تەلگرافی کارگێڕی کوردستان بۆ وەزیری دەرەوە

لە کوردستانەوە تەلگراف بۆ تاران کراوە.

بۆ خزمەتی پایەبڵند... خوا درێژە بە بەختەوەریی بدات.

دوو فرماننامە، لەلایەن کوڕەکەی شێخ عوبەیدوڵڵاوە بۆ حاکمی سەقز و بانە نێردراوە کە ناوەڕۆکەکەی ئەمەیە: (تا ئێستا نیوەی ئازەربایجانمان گرتووە و لە ژێر دەسەڵاتماندایە. کاربەدەستی زۆریشمان بۆ کوردستان دیاری کردووە و هەواڵیشمان ناردووە، کە لەم هەفتەیەدا کاربەدەستمان دەچێتە ئەوێش، تۆش کە حاکمی «سەقز» و «بانە»یت؛ بە گەیشتنی ئەم فرماننامەیە، بە سەرجەمی دەست و پێوەند و قشوونتەوە، ئەگەر خۆت بگەیەنێتە لەشکری ئێمە، ئەوا خۆشەویستن و گەورە دەبن؛ بەڵام ئەگەر بیخەنە پشتگوێ و خۆتان گێل بکەن، ئەوا هەفتەیەکی‌تر، بە سزای خۆتان دەگەن.

لە سەقز و بانەوە، لەشکر و سەرباز زۆریان پێدا گرتووە و داوایان کردووە. سەرباز و هێزی زۆریان بۆ بنێرن، کە ئەوێش نەبێتە سابلاغ. هەر ئێستا لە تەلگرافخانە، چاوەنواری فرمان و ئەمری ئێوەم، کە چ بکەم. دەبێ جەنابی (معاون‌الملك) بنێرنە تەلگرافخانە، تا بڕیارێك بدات و دڵنیام بکات.

ئاژاوەکە زۆر گەورەیە، شێخەکانی ئەم هەرێمە؛ هەموویان موریدی شێخن. ئامادەیی لە هەموو لایەکەوە پێویستە.

(ابوالفتح)

بەڵگەی ژمارە: ٦٠٥

بابەت: دوو نامە و تەلگرافێك

مێژوو: مانگی ١٨٨٣/١٢ (سەفەری ١٣٠٠ کۆچی - مانگی ١٢٦١/١٢ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسییە: ١٢/ع

پشتی پاکەتی نامەکە

دوو نامەی گەورەباڵوێزی عوسمانی و تەرجەمەی تەلگرافێکی والی مووسڵ و ڕۆژنامەیەك سەبارەت بەو، گەیشتە خوڵی بەرێی گەوهەرئاسای سەروەری گەورەی بە هێز و توانا و پاکی هومایوون (ڕۆحمان بە قوربانی بێت).

پەراوێز: دەستخەتی ناسرەدینشا:

١- لە نامەکەی گەورەباڵوێزدا، بڕیارێکمان نووسی، وەك خۆی نیشانی بدرێ.

٢- تەلگرافەکان و یادداشتەکەی مووسڵیش بەڵگەیەکە لەبارەی شێخەوە. بیانپارێزن.

بەڵگەی ژمارە: ٦٠٦

بابەت: مانەوەی نایەکجاریی شێخ عوبەیدوڵلا لە مووسڵ.

مێژوو: ١٨٨٢/١٢/١٤ (٣ی صەفەری ١٣٠٠ کۆچی - ١٢٦١/١٠/٢ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی باڵوێزی عوسمانی لە تاران بۆ وەزارەتی دەرەوە

جەنابی بەڕێز و گەورە.

لەو برووسکەیەی کە وەك وەڵام لە هەرێمی مووسڵەوە هاتووە، ئەم لایەنگرەت ڕوونووسێکی دەنێرمە خزمەتی جەنابی خاوەن شکۆ، تا بیبەنە خزمەت ئەعلاحەزرەت؛ کە هیوادارم سەڵتەنەتی بەردەوام بێ و عەرزی بکەن؛ کە وەك لە برووسکەکەدا دەردەکەوێ؛ شێخ عوبەیدوڵلا جارێ لە مووسڵ دەبێ و تا ئەودەمەی کە لەوێش دەبێ، بە توندی چاودێری دەکرێ.

بەڵگەی ژمارە: ٦٠٧

بابەت: گەیشتنی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ مووسڵ

مێژوو: ٢٠ی تشرینی دووەم ١٢٩٨[1]

کارتۆن. ١٧

دۆسیە: ١٢/ع

روونووسی برووسکەیەکە، لە (٢٠ی تشرینی دووەم) لە ناوچەی گەورەی مووسڵەوە گەیوەتە وەزارەتی دەرەوە.

پێشتر بە برووسکەیەکی رەمزیی ئاگادارم کردبوون، کە رۆژی (٢٧ تشرینی دووەم ١٢٩٨؟)[1]، شێخ عوبەیدوڵلا گەیشتۆتە مووسڵ، تا بڕیاری دەوڵەتی لە بارەوە دەردەچێ. لە سەر داواکاری و خواستی وەزیر، بە توندی لە ژێر چاوەدێریدایە. چ بۆمانەوەی لە مووسڵ، چ بۆ ناردنی بۆ شوێنێکیتر، لە کاتی خۆیدا پێتان رادەگەیەنم.

بەڵگەی ژمارە: ٦٠٨

بابەت: بردنی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ مەدینەی منەوەرە

مێژوو: ١٨٨٢/١٢/٢٣ (١٢ی صەفەری ١٣٠٠ کۆچی - ١٢٦١/١٢/٢ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ ٤

نامەی باڵوێزی عوسمانی لە تاران بۆ وەزیری دەرەوە

جەنابی گەورە پیاوی تێگەیشتووی بە چاکە ناسراو، هاورێیی دلۆڤان و بەرێز

وەك هەواڵێك کە بە منیان داوە (کامیل بەگ) لە مووسڵ راسپێردراوە، تا شێخ عوبەیدوڵلا بباتە مەدینەی منەوەرە و هەر لەم رۆژانەشدا، لەگەڵ ناوبراو دەکەوێتە رێ؛ تا ئیتر ئەم ناوبراوە، دەستی بە سنوورەکان نەگات و خەڵکی هەردوولا، لە ستەم و زوڵمی بحەسێنەوە.

بەندەتان بە پێویستم زانی ئەم هەواڵەتان بدەمێ و بیسەلمێنم، کە سەرکەوتنی خۆم رابگەیەنم. کە من بۆ خزمەتی پاشای مەملەکەت ئامادەم (خوا موڵکەکەی بەردەوام بکات) و عەرزی ئەویش بکرێ. لەوە زیاتر بێزارتان ناکەم.

شوێنی مۆر: فەخری

---

[1] ئەم مێژووە هەڵەیە و بۆم ساغ نەکرایەوە.

[1] دەبێ ٢٧ی تشرینی دووەمی ١٨٨٢ بێت.

بەڵگەی ژمارە: ٦٠٩

بابەت: دوور خستنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا و ناردنی تووتن بۆ باڵوێزی عوسمانی
مێژوو: ١٨٨٢/٣/٣١ (١٢ی ربیع‌الثانی ١٣٠٠ کۆچی - ١٢٦١/١/١١ هەتاوی)
کارتۆن: ١٧
دۆسیە: ١٢/ع

نامەی باڵوێزی عوسمانی لە تاران بۆ وەزیری دەرەوە

لە دوای نەهێشتن و دوورخستنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵای شەرانی و باوك سوتاو لە ناوچەکە، شوێنەواری لە هەرێمەکەدا نەماوە. ئێستا ئەو توتنەی کە جەنابتان پێتان خۆش بوو، زۆر لە جاران زیاتر و بگرە چاکتریش هەیە. برێکم داوا کردووە و بۆم هاتووە و دەینێرمە خزمەتتان. خوا یار بێ بە لەش ساغی و دڵخۆشیی دەیکێشن.لەوە زیاتر بێزارتان ناکەم

شوێنی مۆر: فەخری

چەند نموونەیەکی دەقی بەڵگەنامەکانی ئەم پاشکۆیە

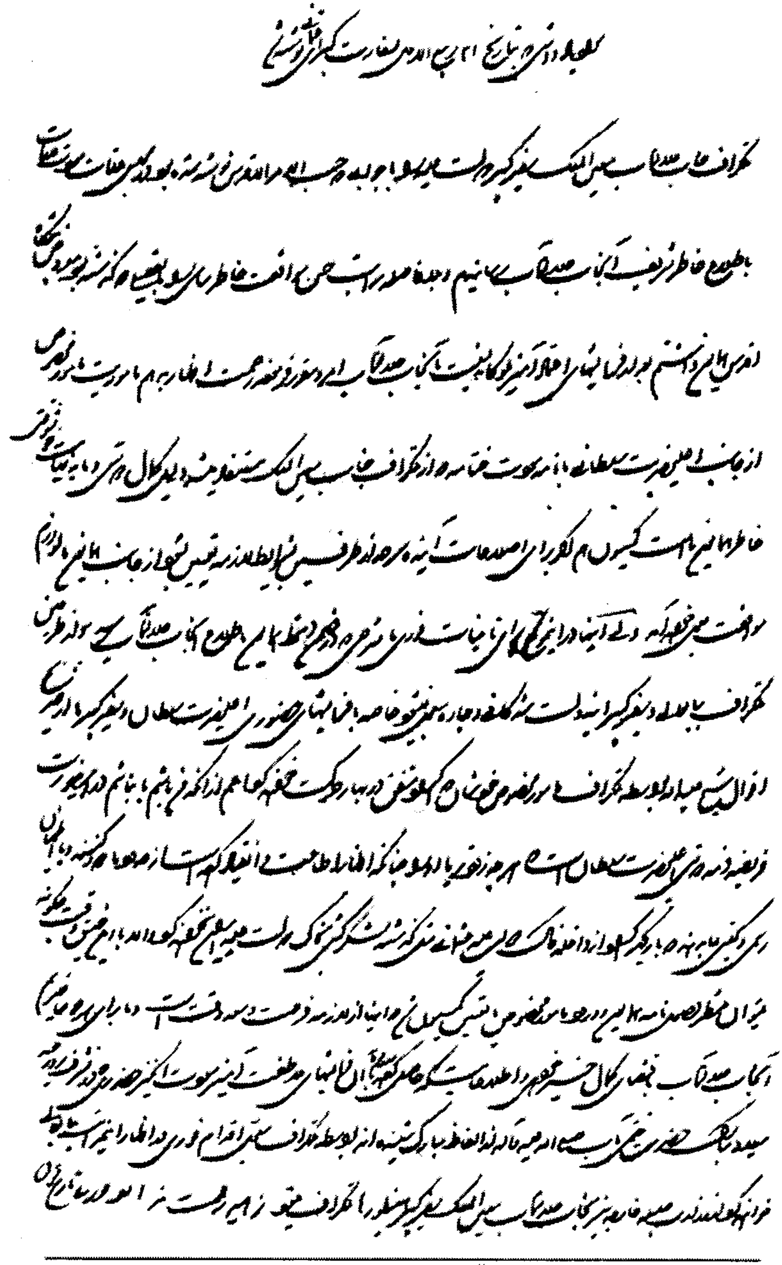

بەڵگەی ژمارە (٥٤٥)

[illegible]

قربان خاک پای جواهر آسای اقدس همایونت شوم [illegible] مقرر فرموده بودید که پنجشنبه ۱۰ [illegible]

از اینجا صاحب منصب [illegible] شیخ را بیاورند با سیم تلگراف [illegible] از آنجا مأمور [illegible]

دیشب [illegible] این تکلیف [illegible] برده بودند [illegible] امروز [illegible]

با سیم [illegible] محکم و مؤثر تلگراف کرده [illegible] فرستادن [illegible] از سفارت [illegible]

کرده بود سفیر [illegible] و بیرون بیاورند [illegible]

[illegible] این تکلیف آمده [illegible] امروز پنجشنبه [illegible]

نوشتجات اسلامبول را [illegible] شرحی مبسوط در این فقرات [illegible]

شیخ عبیدالله [illegible] که به سفیر [illegible] بعضی اصل [illegible] بعضی [illegible]

نوشته [illegible] اصل آنها را فرستاده بود سواد آنها را [illegible] سفیر [illegible]

و آنها را در ضمن آن فرستاده [illegible] فرستاده اصل [illegible]

[illegible]

بەڵگەی ژمارە (٥٤٧)

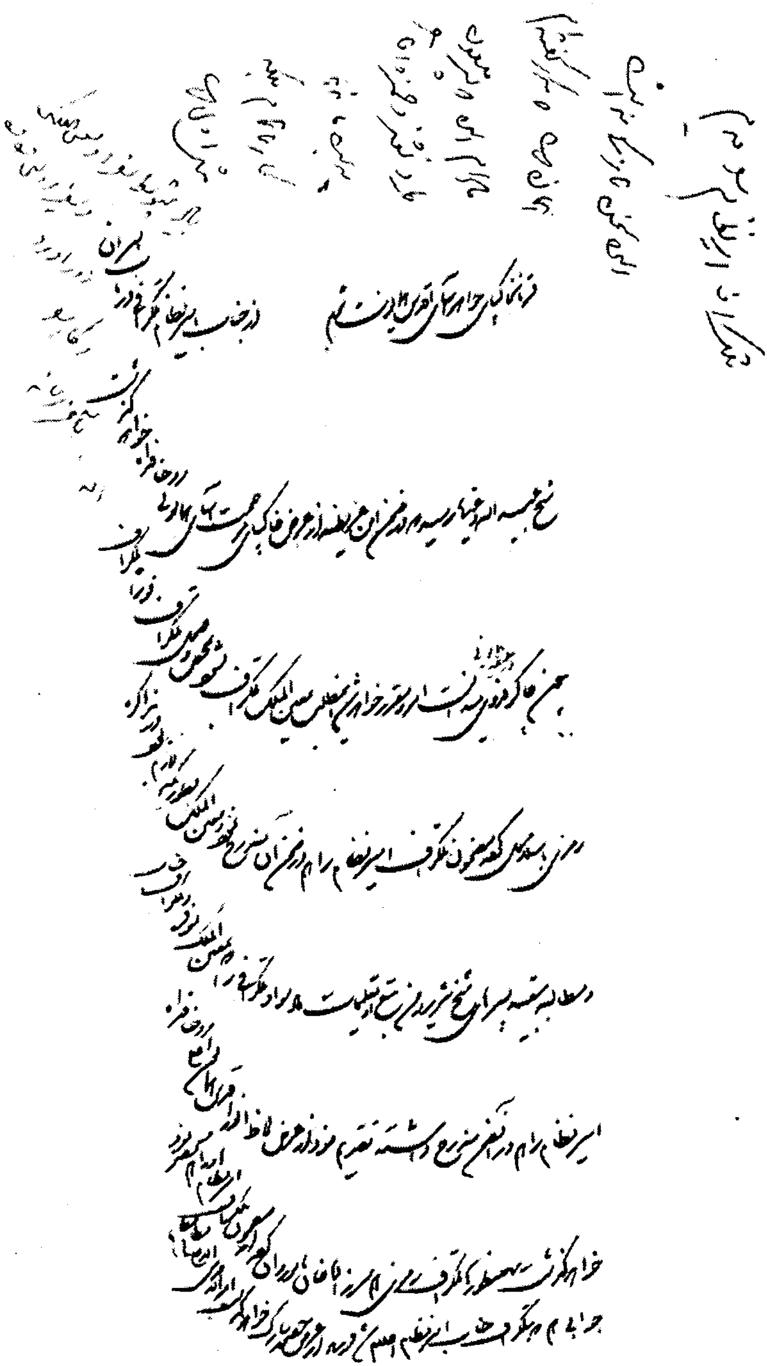

بەڵگەی ژمارە (٥٥٣)

روزنامه مقالات مستر الکوت که در باب سفیر کبیر عثمانی

سفیر کبیر عثمانی [illegible] مقالات [illegible] مستر الکوت

او این است [illegible]

[illegible] حضرت [illegible] خواهش [illegible]

[illegible] مستر [illegible]

خواهد بود

[illegible] سفیر کبیر [illegible]

[illegible] معین الملک [illegible] سفارت کبری [illegible]

[illegible] اعلیحضرت سلطان [illegible]

[illegible] فرستادن [illegible]

[illegible] معین الملک [illegible]

فرستادن [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] مستر الکوت سفیر کبیر [illegible]

بەڵگەی ژمارە (٥٥٥)

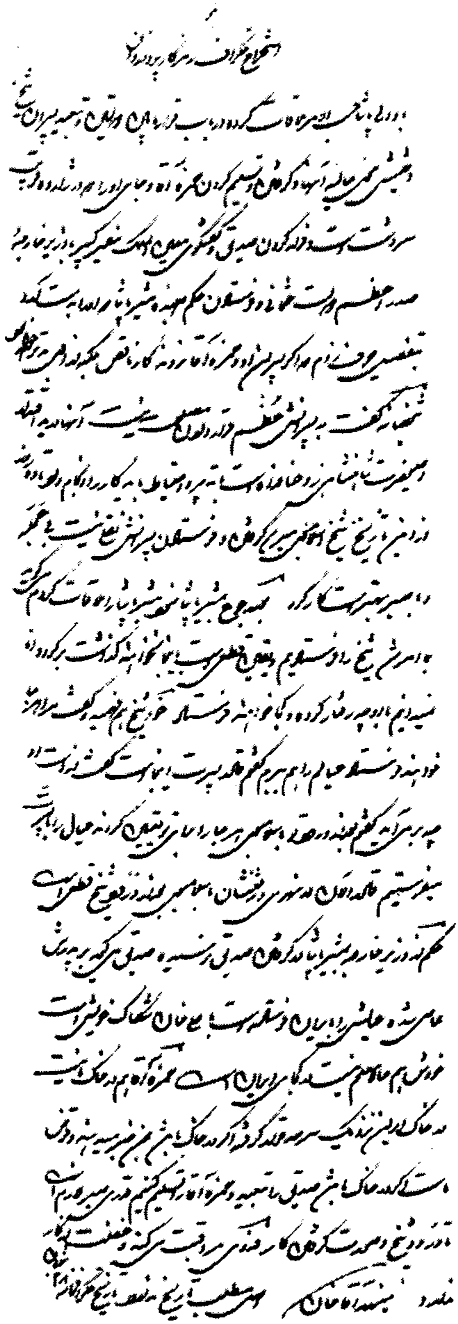

بەڵگەی ژمارە (٥٥٨)

جواب سفیر دولت عثمانیه

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

بەڵگەی ژمارە (٥٦٠)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

بەڵگەی ژمارە (٥٦٤)

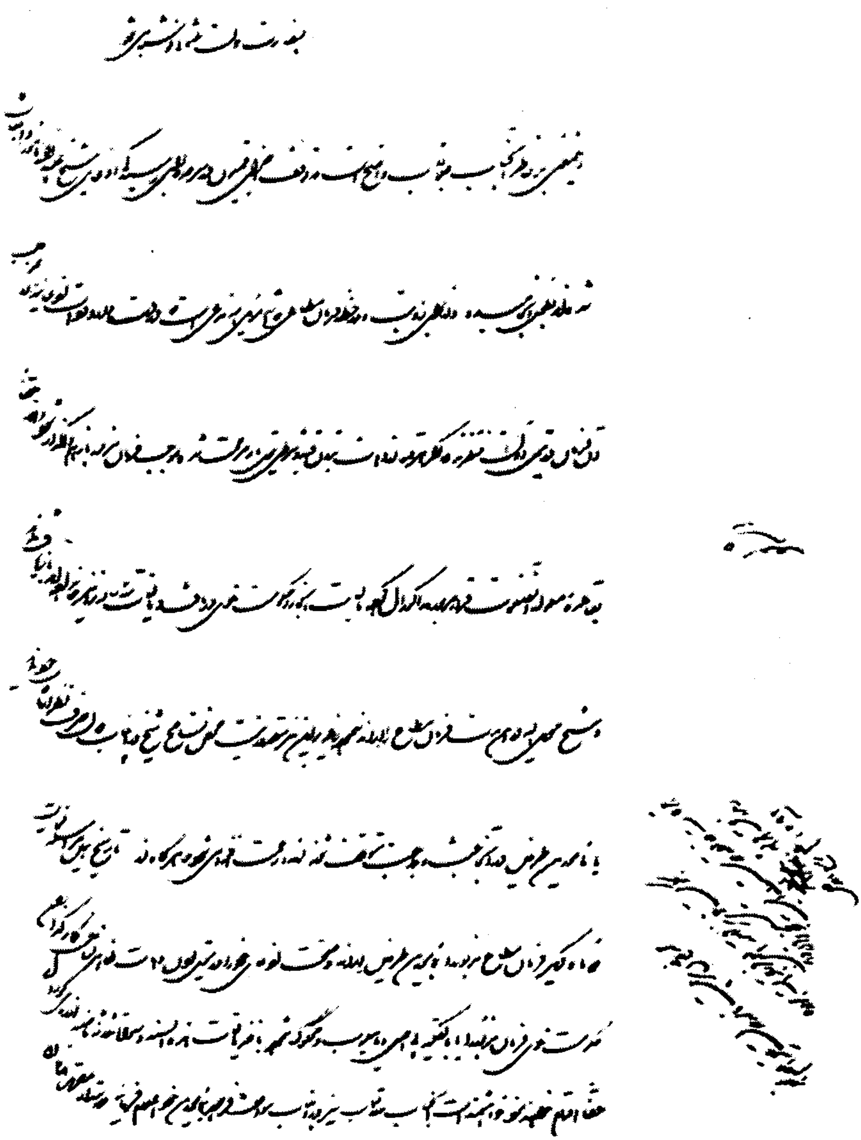

بەڵگەی ژمارە (٥٦٥)

بەڵگەی ژمارە (٥٦٨)

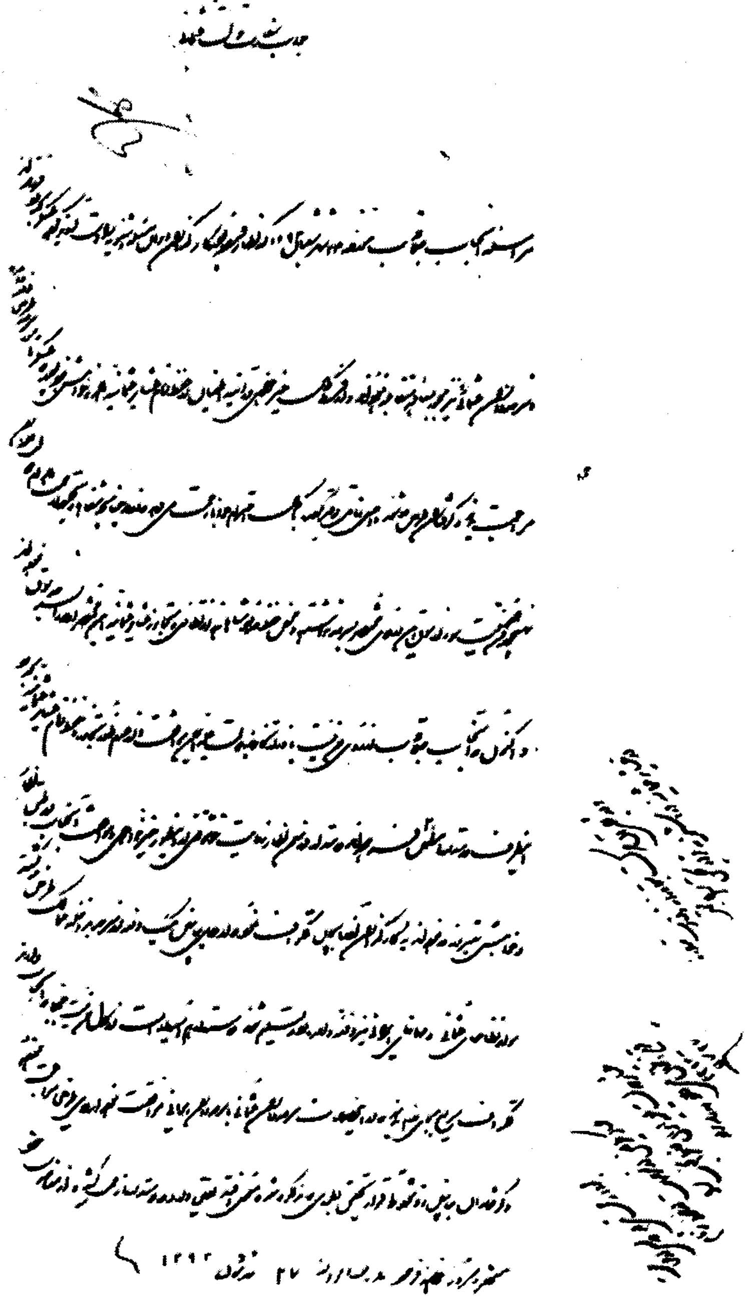

بەڵگەی ژمارە (٥٦٩)

[illegible]

مکاتیب ملاحظه [illegible] حضرت [illegible] [illegible] زیارت [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] حضرت [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

بەڵگەی ژمارە (٥٧١)

سفارت کبرای دولت عثمانی

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ۱۲۹۵

بەڵگەی ژمارە (٥٧٢)

صورت بعضی از تلگرافهای وزارت که در جواب فرستاده شده

بتاریخ [illegible]

[illegible]

بتاریخ [illegible]

[illegible]

بتاریخ [illegible]

[illegible]

بتاریخ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

نتایج پنجم شهر قبض

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

نتایج ششم شهر تبریز

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

بتاریخ سیزدهم فروری

[illegible]

بتاریخ شانزدهم فروری ۹۲

[illegible]

بتاریخ بیست و سوم فروری

[illegible]

بتاریخ بیست و ششم فروری

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

بتاریخ [illegible]

[illegible]

[illegible]

بتاریخ [illegible] محرم [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

بتاریخ [illegible] محرم [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

تاریخ هشتم محرم الحرام

[illegible]

تاریخ نهم محرم الحرام

[illegible]

تاریخ دوازدهم محرم الحرام

[illegible]

تاریخ سیزدهم محرم

[illegible]

بتاریخ بیست و ششم

[illegible]

تاریخ بیستم صفر المظفر

[illegible]

امر را بدهم

بەڵگەی ژمارە (٥٧٤)

اداره تلگرافی دولت علیه ایران

از [illegible] به طهران

۱۲۹۷

نمره	عدد کلمات	تاریخ اصل مطلب				اصلاحات
		روز	ساعت	دقیقه		
۱۵۲	۱۲۹					

حسب الامر حضرت جناب [illegible] الملک [illegible] این تلگراف را از تلگرافخانه عرض میکنم از سرحد ارومیه
تا سرحد ماکو [illegible] ایلات [illegible] داخله و خارجه باتحریک و وجود شیخ عبیدالله اظهار مخالفت مینمایند
اینکه جناب [illegible] دولت علیه عثمانی [illegible] از طرف شیخ مخالفت [illegible] و حکومت [illegible]
میشود [illegible] تلگرافی از سرحد [illegible] رسید که از طایفه اکراد [illegible]
عثمانی [illegible] شیخ عبدالقادر پسر شیخ [illegible] خاک عثمانی [illegible]
[illegible] دولت علیه رفته اند با اینحالت [illegible] شیخ خیال [illegible] دارد
با اینحالت [illegible] ساعد الملک

بواسطه تلگرافخانه	گرفته شد	گیرنده مطلب
تاریخ [illegible] شهر [illegible] ساعت	دقیقه	

بەڵگەی ژمارە (٥٧٥)

اداره تلگرافی دولت علیه ایران

از [illegible] به طهران

سنه [illegible]

نمره	عدد کلمات	تاریخ اصل مطلب				الملاحظات
		روز	ساعت	دقیقه		
۱۵۱	۷۰					

طهران سفارت کبری عثمانی حاکم ساوجبلاغ چند روز قبل میگوید [illegible] برمی شده و در بیان عده اسب آمده است

ذکر [illegible] با اتفاق حمزه آقا به ساوجبلاغ داخل شده و [illegible] که میگوید [illegible] بالکلیه برده‌اند [illegible]

مذکور [illegible] بعضی [illegible] مقابله کرده و [illegible]

برگشته است بهجت

[illegible]

گیرنده مطلب	بوسیله تلگرافخانه [illegible] گرفته شد
	تاریخ [illegible] شهر [illegible] ساعت [illegible] دقیقه

بەڵگەی ژمارە (٥٧٦)

خدایگانا، کدام روز که دایر بحالت شیخ عبیدالله بنویسد و مراودات [illegible] خارجیه که [illegible]

فدوی بنده زیارت شد [illegible] مرقومات مطاعه که [illegible] جناب میرزا [illegible] کارگذار [illegible]

عریضه [illegible] حضور مبارک نشد حالت جناب میرزا [illegible] جنرال انگلیس [illegible]

که این معنی [illegible] قدم [illegible]

الحمد لله [illegible]

[illegible] جناب میرزا [illegible]

[illegible] حرکات و رفتار [illegible] جنرال [illegible]

[illegible] حرکات [illegible]

[illegible] خاطر مبارک [illegible]

بەڵگەی ژمارە (٥٧٧)

[illegible]

بەڵگەی ژمارە (٥٧٨)

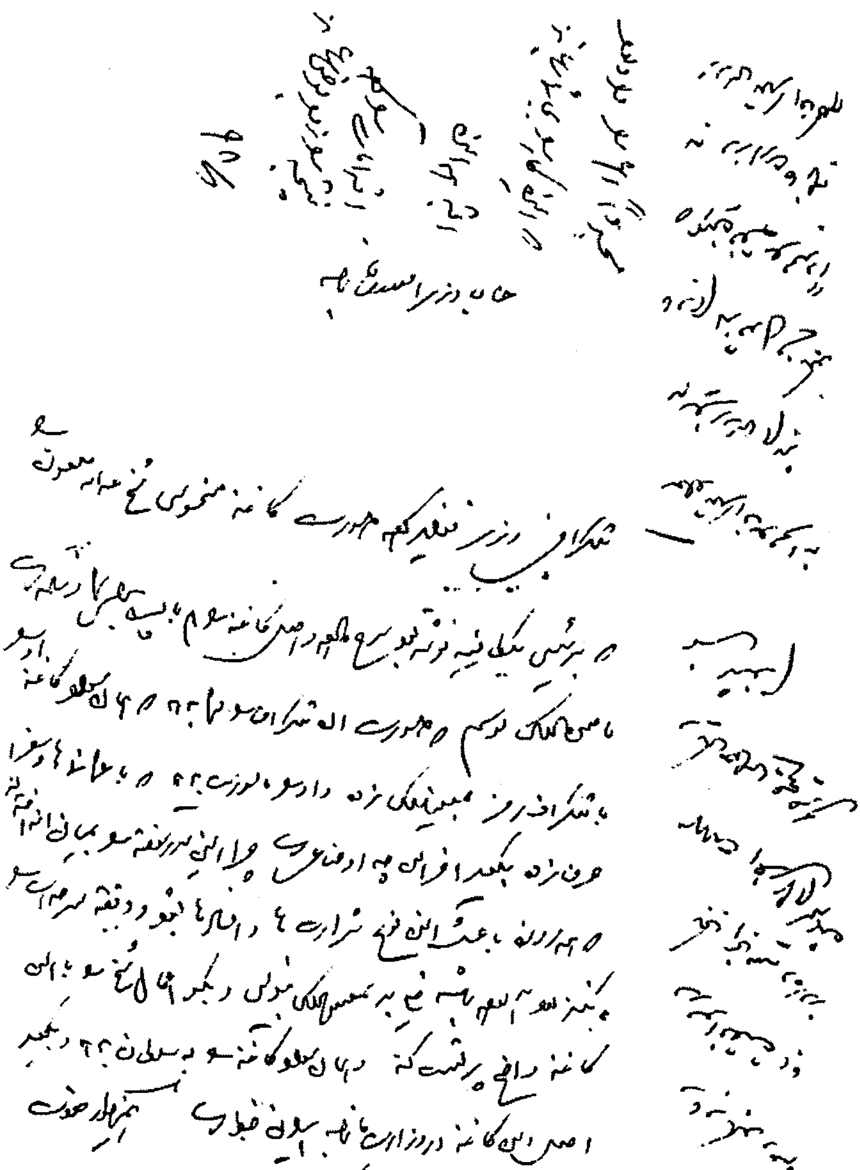

بەڵگەی ژمارە (٥٨١)

هو

استخراج تلگراف رمز از سلماس

الان شنیدم شیخ کرتحیه همه جا معروف و مسئله لکها گرفتار در سرای
به استنطاق شخص مزبور تحقیق و اقدامات لازمه نتیجه را عرض می‌کنم اطلاع
رسمی نظام لازم است در مصر و قومات جدیده نشده است قشون انگلیس
زیاد می‌شود اعلان با عسکری عرب به رابطه که نوشته بود به انگلیس قصد می‌کرد معاونت نمایند
لشکر کشی نموده است کنون این را نتیجه باید آلمانیا و اطریش به اقدامات انگلیس
مشارکت می‌کنند به ممانعت احتمال تبدیل وزیر است محزن
پنجشنبه ۲ شوال ۹۹

بەڵگەی ژمارە (٥٨٢)

١٣٠١

٢١

[illegible]

[illegible]

بەڵگەی ژمارە (٥٨٣)

۳۱

[illegible]

[illegible] آنچه اطلاع [illegible] بود در باب آمدن شیخ در ضمن عریضه نمره (۳۱) عرض شد

آنچه در میان اهالی شهرت یافته که شیخ فرار کرده و بعضی باتفاق [illegible] که از [illegible] مردم [illegible] شیخ

[illegible] جناب سفیر کبیر ایران در جناب سفیر [illegible] آمده [illegible] مخالفت [illegible] ایران

[illegible] شده [illegible] کار [illegible] شیخ هم که آمده [illegible]

[illegible] شهرت [illegible] سفیر [illegible] باید [illegible]

[illegible] شیخ آمده [illegible]

[illegible] جناب سفیر کبیر [illegible] اولیای دولت [illegible]

شیخ این اهمیت [illegible] در هر جا [illegible] کند [illegible]

این است که جناب والی از کیفیت آمدن شیخ خبر [illegible] دیگری تحقیق این خبر را [illegible]

[illegible] است که [illegible] کار [illegible] کند [illegible]

~~[illegible]~~

[illegible] حالا [illegible] میان [illegible]

بەڵگەی ژمارە (٥٨٤)

هو

استخراج تلگراف رمز از اسلامبول

برای گرفتن شیخ احکام اکیده متوالیاً کرده و می‌نویسند ارض روم
جانشین ارض روم میرود وزیر خارجه نوشته است عشایر ایران
بعضی من جمله پیردر با شیخ ملحق می‌شوند منع می‌خواهد اظهار اضطراب
می‌کنند از سلطان ملاقات خواستم با وکلای دولت و سفرا مذاکرات
و اقدامات لازمه می‌شود ان شاء الله بی نتیجه نخواهد بود متعهد اند سرحد
استعداد کافی لازم است و باید بیدار باشند حکم بصره [illegible]
می‌شود آمدن کارپرداز مصر علی العجاله معلوم نیست انگلیس
قاطر مکاری می‌گرفت با اطلاع منع و حبس کرد سفیر کبیر برای اطلاق
محبوسها جواز نمیخواست التماس دارد محسن ۱۲ شوال ۹۹

[illegible]

به‌ڵگه‌ی ژماره‌ (٥٨٥)

اداره تلگرافی دولت علیه ایران

روزنامه خط

از بوکان

ساوجبلاغ

بحمدالله شهر منظم رعایا آسوده و حکومت [illegible] شب دوشنبه ۱۲ کاغذی از جانب امیرنظام خطاب به [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

بتاریخ ۱۳ شهر شوال سنه ۱۲۹۹

بەڵگەی ژمارە (٥٨٧)

نمره ۱۲۳

معروضه مورخه ۱۷ شهر رمضان المبارک

خداوندگارا دام اقباله جناب [illegible] پاشا فریق یوم پانزدهم شهر رمضان المکرم با اجزاء و اکرام تمام وارد [illegible] گردید

دیروز شنبه [illegible] در [illegible] به [illegible] همه [illegible] کنم [illegible] از [illegible] کار [illegible]

[illegible] است که [illegible] که [illegible] دیدم [illegible]

در اثنا هم [illegible] از [illegible] آمده از [illegible] خبر آورده [illegible]

و [illegible] را [illegible] و جواب [illegible] هستند [illegible] است

[illegible] و [illegible] کارگزاران [illegible]

[illegible] اروزکه روز [illegible] شهر رمضان المکرم است

[illegible] از طرف [illegible] آمد [illegible] ایران [illegible] کارگزاران [illegible]

رسیده گفته است [illegible] کارگزاران [illegible] ایران که [illegible] و [illegible]

از [illegible] و [illegible] ایران [illegible] است [illegible]

بەڵگەی ژمارە (٥٨٩)

استخراج تلگراف رمز از وان

تلگراف مبارک که از اشعلک (?) رسیده از موسی پاشا سردار کل عساکر ارض صفحات
که خیلی در سنگار و صادق لعهد مشهور و همان طور است استفسار کردم گفت
علاوه برای همه کس شبهه و حیرت است که شیخ فرار کرده من اما اینجا جای
ولیستیک (?) نیست که دولتی را در حالت شبهه بگذارم بحق خدا و یکی از
شیخ از سلطان با خبر فرار کرد و دیگر میگوید نیست منهم نمیدانم و چون
دولت عثمانی از طرف سرکارش خواب است بجهت سند راه و حرکت
بعضی اشقیا و دشمنان متفرقت که برای دولت عثمانی زیاد بهم رسیده
تدارک عسکر در قرب سرحد می شود سبب طلب عسکر تهدید می شود
حرف زدنه میرا هم پیش شیخ فرستادم که تبریز از برای چه خیال فرار کرده
و در هر صورت به او در رساندیم اما اعتقاد فدوی این است که همه اینها
بجهت رفع اضطراب خودشان است که از آمدن قشون عجم دارند
خودشان خیال دیگر ندارند   میرزا آقاخان   شب ۲۳ شعبان ۹۴

بەڵگەی ژمارە (٥٩٣)

[illegible]

نگه‌ی ژماره (٥٩٩)

از کردستان به طهران تلغراف شده

خدمت بندگان حضرت اجل امجد اعظم آقای معظم دام اقباله العالی از جانب شیخ عبیدالله حکم بحاکم بانه و سقز رسیده مضمون این است نصف آذربایجان را تا کنون گرفته و تسخیر کرده‌ایم مأمورین بسیار هم برای کردستان معین کرده و خبر نموده‌ایم در همین هفته بآنجا خواهند آمد شما که حاکم سقز و بانه هستید اگر بمحض ورود این حکم با جمعیت و قشون تمام به بانه و سقز آمده و خود را باردوی ما رسانید مورد مرحمت شده و دارای بزرگیها خواهید شد و اگر مسامحه کردید و طفره زدید یا غفلتاً دیگر بجزا و سزای خود خواهید رسید از هر طرف برای فوج و جمعیت تأکید زیاد که ما نوشته‌اند تا قشون و جمعیت آنها نرسیده جمعیت و فوج و توپخانه برسانید که صورت ساوجبلاغ نشود الان در تلگرافخانه منتظر فرمایش و دستورالعمل مقرر فرمایند جناب آقای معاون الملک بتلگرافخانه بیایند و قراری داده شود که اطمینان از کار حاصل شود فتنه عظیم است و شاید این صفحات هم اکثر مردم تابع شده استعداد کامل از هر جهت لازم است ابوالقاسم

جناب جلالتمآب [illegible]

[illegible] جواب [illegible] در خصوص [illegible]

[illegible] چند روزی [illegible] عازم [illegible]

دست [illegible] برداشته [illegible]

لازم دانستم [illegible] جناب [illegible]

[illegible] عالم [illegible]

١٣٠٠

زیاده [illegible] زحمت ندهم ایام [illegible] مستدام باد [illegible] ١٢٤ شهر صفر المظفر

بەڵگەی ژمارە (٦٠٨)

پاشکۆی ژماره (٢)

بریتین لـه بەڵگەنامـەکانی ژمـاره: ١٠٨ ، ١٠٩ ، ١١١ی لاپـەڕەکانی: ٢٠٤ ، ٢٠٨ ، ٢١٥ی بەشی (٣)ی زنجیره کتێبـی: اسـناد و مکاتبـات تـاریخی ایـران (قاجاریـه)، دکـتر محمدرضا نصیری، سازمان انتشارات کیهان، ١٣٧١ شـمسی. کە لە سـاڵی ١٩٧٨ بـه دواوه تا ئێستا (٤) زنجیرەیان لـێ چاپ و بلاو بووەتەوه.

بەلگەی ژماره: ١٠٨

بابـەت: ئاژاوەی شێخ عوبەیدوڵلا ی نەقشبەندی

مێژوو: ١٨٨٠/١٢/٢٢ ز (١٩ی محرم ١٢٩٨ کۆچی – ١٢٥٩/١٠/١ هەتاوی)

نامەی میرزا سەعیدخان[1] بۆ موحسینخانی موشیردەوله

هەرچەنده هەمیشه زانیارییه پێویستەکانم بەنامه و بەهۆی تەتەرەوە، لە ڕێکەوتی (...)[2] و بە ناردنی چەندان برووسکه له ڕێکەوتی (...)[3] بۆ ئـەو جەنابـه نـاردووه. بـەڵام بۆئـەوەی بزانم کام نامه و برووسـکه نەگەیشـتوون و کامیـان گەیشـتوون و هـەروەها بـۆ تازەکردنـەوەی زانیاری و ئاگاداری ئەو جەنابەش، ناوەڕۆکی نامه و برووسـکەکانی، پێشـووت بـه گوێـرەی ژمارەکانیان، دەنێرمەوە خزمەت. دیسان بە پێویستم زانـی بـه درێژیـی باسـی ڕووداوەکـانی ئـاژاوەی شـێخ عوبـەیدوڵلای مـەلعوون و کـوڕه ناپاکـەکانی و هـەمزاغا و سـەربزێو و ئاژاوەگێڕەکانی دیکەی کورده بەدناوەکان و هەنگاوەکانی دەوڵەتیش سەبارەت بەوان و ئاکامی ئەم هەنگاوانەش، تا قۆناغی ئێستامان بنووسم.

شێخ عوبەیدوڵلا ، کە جاران وەك پیر و مورید، لەگەڵ بنەماڵه کوردەکان و هاوبیرەکانی خۆیدا هاتوچۆی دەکرد و وردەورده لەبەر زۆر شت، ببوو بە خاوەنی مـاڵ و سـامانێکی زۆر؛ لە کاتی جەنگی نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسـمانی و ڕووسدا، بە هۆی جیهـادەوە، هـێزێکی لە دەوری خۆی کۆکردبۆوە و ئەو شێواوییەی کرده هەل، بۆ ئەنجامدانی ئاواته پووچەکانی و تا توانی، زیان و کاولکاریی بە سنوورەکانی عوسـمانی گەیاند. خۆی و دەستوپێوەندەکانی، ئەوەندەی لـه توانایـاندا بـوو لـەم ڕێگەیـەوە خۆیـان تـەیار کـرد و لـه چـەك و جبەخانـەی هێزەکانی دەوڵەتی، چەندەیان پێویسـت بـوو دەسـتیان کـەوت. بـەو شـێوەیە شـێخ چێـژی دەسەڵات و گەورەیی، لەو بزووتنەوەیـه چەشـت. زمانلووسـان و ماسـتاوکارانیش خـەیاڵێکی

---

[1] میرزا سەعید خان: وەزیری دەرەوەی ئێران

[2] له دەقەکەدا هەروا بوو.

[3] له دەقەکەدا هەروا بوو.

خۆشیان خستە مێشکییەوە و وایزانی دەتوانێ بە راپەڕینێك بازنـەی دەسـەڵاتی خـۆی پـەرە پێبدات.

ئەوە بوو ساڵی پـار نوێنـەری خـۆی نـاردە پێتـەخت و وتـی دەمـەوێ کوردسـتانی ژێـر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسـمانی، بەو هێز و دەسەڵاتەی کە هەمە، داگیری بکـەم و بیکـەم بـە هەرێمێکی سەربەخۆی ژێر دەسەڵاتی خۆم. خۆیشـم لـە ژێـر سـێبەر و پشـتیوانیی دەوڵـەتی ئێران و پەیرەوی شای گەورە و بەختەوەردا دەبم. بـەڵام بـە هـۆی دووربینـی و لێکدانـەوەی ئاکامەکانەوە بە پێویستی دەزانم، کە دەوڵەت بەڵێنێکی وام بداتێ، کە ئەگەر نەمتوانی سـەر بکەوم و ناچار کرام هەڵبێم، دەوڵەتی ئێران پارێزگاریم لـێ‌بکات و پشتم بگرێت.

بەڵام دەوڵەتی ئێران گوێی بەم قسە پڕوپووچانە نەدا و ئاستی دۆستایەتی و پاراستنی بڕیار و بەڵێنی خۆمانی لەگەڵ دەوڵەتی عوسـمانی بەرزتر نرخاند و گوێمان نەدایە ئـەم قسـە پووچ و بۆشانە و نوێنەرەکەیمان بە بێ‌وەڵام، لـە دەربـاری دەوڵـەتی نـاردەوە. ئـەویش دوای نائومێدبوون لەم دەوڵەتە؛ (بۆ رۆژی رەشـی خـۆی، کـە ئێسـتا هاتۆتـە رێـی، چ رێگەیـەکی دۆزیوەتەوە و پشتی بە چێ بەستووە؛ هەر خوا دەیزانێ... !) ئەو، بۆ هـەلێك و بیانوویـەك دەگەڕا، کە خیانەتی خۆی تێدا بنوێنێ. لوتفعەلـی‌خان لاوێکی بـێ ئـەزموون بـوو، کـە لـە ئازەربایجانەوە کرابووە فەرمانڕەوای سابڵاخ، بە شێوەیەکی ناتەواو هەوڵـی گرتنی هـەمزاغای مەنگووڕی دا، بەڵام هەمزاغا لە چنگی حکومەت خۆی دەرباز کرد و هەڵات، دەستی کـردە خراپەکاری و ئاژاوەنانەوە. بە گوێرەی بانگهێشتنێك، کە لەلایـەن شـێخەوە بـۆی کـرا و بـۆ ئـاژاوەگێڕیی لـە سـەری پێکهـاتبوون؛ ئـەویش قـادری کـوڕی، لەگـەڵ هـەموو ئـەو خـزم و نزیکانەی، کە پێی خۆش بوو،چ لە خاکی عوسـمانی و چ لە خاکی ئـێراندا، لەگـەڵ هـێز و لەشکرێکدا، کە ئامادەی کردبـوون، ناردنییـە وڵاتەکـەمان و خێڵـە کوردەکـانی ئـێرانیش لـە موکری و مامش و مەنگووڕ... هتد. بە هۆی ناپاکی خۆیانەوە و هەندێکیشیان لە ترسی ماڵ و گیانی خۆیان، دوایان کەوتن. بە هەر شوێنێك دەگەیشتن. لە کوشتاری موسڵمانانی گـەورە و بچووك، پیر و لاو، ژن و پیاو، تەنانەت کۆرپەی بەرمەمك و دزی و تاڵان و بـە دیل‌گرتنـی کچانی لاو و ئاگر لە خانووبەردان و سووتاندنی تفاق و توێشووەوە؛ هەر تاوان و زۆرداریيـەك کە لەوە (...) نەبێ، دەستیان لە هیچ نەپاراست و جگە لە گوندەکانی نزیك مەراغـە، هـەتا ورمێش، هەمووی کاول و چـۆڵ ببـوون. ئـەم ئـاژاوەگێڕە خوێنمـژانە، بەتـەما بـوون تاقـە کەسێك بە زیندویی نەهێڵنەوە... تـا ئیعتیمادسـەڵتەنەی ئـەمیرتوومان، لـە کـاتێکدا ئـەوان خەریکی ئابڵوقەدانی بناو و مەراغە و وێرانکاریی و سووتاندنی گوندەکانی ئەو ناوە بوون؛ بە بەشێك لە هێزەکانی و تۆپخانەوە، لە تەورێزەوە فریا کەوت و ورەی چەتـەکانی تێکشـکاند و ناچـاری کـردن پاشەکشـێ بکـەن. بـەدوای ئـەواندا چـەند هـێز ودەستەیەکی تریـش بـە فەرماندەیـەتی سـەرکردەکانی (کـاخی)، ناوچـەکانی وڵاتیـان لـێ‌سەندنەوە و ئـاژاوەگێڕان چوونەوە سابڵاخ، ئەوسا لەشکری گەورەی (ئەراك)ی کە بە فەرماندەیی حشمت‌الدوله بوو،

گەیشتە جێ، جەنابی ئەشرەف سوپاسالاری گەورە، بە فرمانی شا، بۆ سەرپەرشتیکردن و بەڕێوەبردنی گشتی هێزە سەرکەوتووەکان و ئەنجامدانی کارەکان، بە پەلە لە تەورێزەوە بۆ ناو هێزەکان هات و دەستی کرد بە بەڕێوەبردنی فەرمانەکانی شا. ئینجا هەموو بەشەکانی هۆردوو کەوتنە راپەراندنی کارەکانیان.

هەمزاغا و ئاژاوەگێران، لەبەر هۆردووی عەزیزڵلاخانی سەرتیپدا، لە سنووری لاجانەوە ئاودیوی سلێمانی بوون. قادر و هێزەکەی، لەبەر هێزەکەیانەوە، رووەو مەرگەوەر[1] هەلات و لەوێوە لەگەڵ شێخ عوبەیدوڵلای مەلعووندا، کە سەنگەر و قایمکاریی سەربازیی درووستکردبوو؛ لە ترسی هێزەکانی تەیموورپاشاخان، خۆیان پێ نەگیرا و بەرەو ناوچەی هەکاری هەلاتن و لە (نوچە)[2] لە ماڵ و حاڵی خۆیاندا گیرسانەوە.

دوای ئەوەی کە خاکی ولات لە ئاژاوەگێرانی کورد پاککرایەوە؛ جەنابی ئەشرەف سوپاسالاری گەورە و سەرکەوتوو، چووە ورمێ، تا دوای رێکخستنەوەی بارودۆخی ئەوێ، لەگەڵ جەنابی سامیح پاشای راوێژکاری لەشکری وان، لەسەر بڕیاری پێشوو، خەریکی دانووساندن و پەیمانبەستن ببێ.

وا ئێستا لەوپەڕی هێوربوونی بارودۆخدا، لە ورمێ هۆردووی هەڵداوە. هەرچەندە زانیارییەکانی جەنابتان و رۆژنامەکانی پایتەختیش بە درێژیی باسی ئەم روداوانەیان کردووە؛ بەلام بە هۆی ئەو شتانەی کە لەمەوپێش باسکران، ئێستا دەوڵەتی ئێمە، هەموو ئەرکەکانی ناوخۆی ولاتیان بەجێهێناوە و ئەرکێکی بۆ ئەنجامدان نەماوە و لەوبارەیەشەوە دەبێ (٢٥) هەزار کەس لە هێزەکانی خۆی، بە بێکار و لە ودرزی زستاندا لەسەر سنوورەکان رابگرێ. چونکە ئەگەر وا نەکات، ئەوا خراپەکاریی و ئاژاوەنانەوەی شێخ عوبەیدوڵلا و کورەکانی، لە سەر سنوور هەروا بەردەوام دەبێ بە بێئەوەی سزای ئەو هەموو تاوان و رەوشتە دزێوانەی درابێت. بەلام دەوڵەتی ئێمە، سەبارەت بە مانەوەی هەمزاغای شەرانی و تەرنکار و هاورێکانی، کە مایەی ئاشکرا و خۆشکەری ئەم ئاژاوەگێری و خوێنڕشتنانە بووە، بە هیچ شێوەیەك زامنی ئەوە ناکرێت، کە جارێکیتر ئەم ئاژاوەیە هەڵنەداتەوە. ئەگەر ئەم هەموو هێزەش وەك وتمان، بە بێکاریی لەسەر سنوورەکان رابگیرێ. دەبێ پارەیەکی زۆریان بە بێ هۆ، بۆ تەرخان بکرێ و کێش هەیە ئەم پارانە لە ئەستۆ بگرێ؟

---

[1] مەرگەوەڕ: یەکێکە لە (٣) قەزاکانی سلێڤانە-ی ورمێ

[2] نوچە: یان: ناوچیا: لە خوارووی واندایە.

لە سەرەتای هەڵگیرسانی ئاژاوەکە، سوڵتانی خاوەن شکۆ و گەورە پیاوانی دەوڵەتی عوسمانی لە ئەستەموول، جەنابتانی دڵنیا کردووە و هەروەها جەنابی فەخری بەگیش[1] لە پێتەخت، حەزرەتی پاشای بەختەوەرمانی دڵنیا کردووە، کە دەوڵەتی عوسمانی، هەموو جۆرە یارمەتییەکی ئێمە دەدەن. تەنانەت جەنابی گەورە باڵوێز (٢٦) تابووری لە هێزەکانی عوسمانی، بە سەرکردایەتی سامیح پاشای موشیر و یونس پاشای فەریق، خستە ژێر فرمانی وەزارەتی کاروباری دەرەوە و رایگەیاند، کە ئەم هێزانە بە درێژایی سنوور دادەنێن، بۆ بەربەستکردن و گرتنی ئەو ئاژاوەگێرانەی، کە دوای شکان لە هێزەکانی ئێران، دەیانەوێ بەرەو خاکی عوسمانی بێن و ئامادەی بەڕێوەبردنی فرمان دەکەن... ئەنجوومەنەکانی تری دەوڵەتی عوسمانی و بەتایبەتیش ئەنجوومەنی وەزیران، وتوویانە: ئێوە فرمانی گرتنی شێخ و کورەکانی و هەمزاغا و ئاژاوەگێرەکانی دیکە، بە هێزەکانی خۆتان بسپێرن، ئەگەر گرتیانن، ئەوا باشتر و ئەگەریش نەیانگرتن، ئەوا ناچاریان بکەن تا بێنە خاکی عوسمانی؛ بۆئەوەی ئێمە بیانگرین.

هێزەکانی ئێمە، بە نیازی گرتن و کوشتن، رەدوویان نان. بەڵام چونکە نزیکە و سنوور بوون، دوای نائومێد بوون لە خۆراگرتن، هەڵاتنە خاکی عوسمانی و لەبەر ڕێزگرتنی یاساکانی نێوان دوو دەوڵەت، هێزەکانی ئێمە نەچوونە خاکی عوسمانی و بەمجۆرە لە چنگ ئێمە دەرباز بوون.

بەڵام بە پێچەوانەی قسەکانی جەنابی گەورەباڵوێزەوە، کە نەك هەر نەیانگرتن، بەڵکو بە ڕێزیشەوە وەرگیران.. کە دیارە ئێتر مافی ئاشکرا و روونی ئێرانە، تا داوا لە دەوڵەتی عوسمانی بکات بۆ گرتن و تەمێکردنی شێخ و کورەکانی و دووریانبخاتەوە. هەروەها هەمزاغا و هاورێکانیشی بداتەوە دەستمان و لە پێناوی دۆستایەتی و دراوسێتیدا، بەڵێنەکانی خۆی بە ئەنجام بگەیەنێت. چەندان برووسکەش لەلایەن پاشای گەورەمانەوە، بۆ جەنابی بەرێزتان نێردراوە، کە لە هەموویاندا ئەم ئەرکە بە جەنابتان سپێردراوە و چاوەنوارین بزانن چ ئەنجامێکی دەبێت.

جێی داخ و مخابنیش دەبێ ئەگەر خوا نەخواستە، گەورەپیاوانی دەوڵەتی عوسمانی، هەر ئەو کارانە ئەنجام بدەن، کە جەنابتان لە برووسکەکەی خۆتاندا نووسیبووتان و دەست نەدەنە چارەسەری ئەم رووداوانە و هیوای دەوڵەتی ئێمە و تەنانەت دڵی هەموو خەڵکانی وڵاتمان بشکێنن و ئەم دۆستایەتییە پیرۆزە، کە لە نێوان دوو دەوڵەتدا هەیە، بەبێ‌هۆ، کز و لاواز بکەن. لەولاشەوە سەرچاوەی ئاژاوەیەکی گەورە، لە سنوورەکانی دوو دەوڵەتی ئیسلامیدا بمێنێتەوە؛ کە بۆ هەردوولا، وەك یەك زیانی هەیە.

---

[1] فەخری بەگ لە ساڵی ١٨٧٧ ، تا ساڵی ١٨٨٤ ، ماوەی نزیکەی (٨) ساڵ لە دەرباری ئێراندا، باڵوێزی دەوڵەتی عوسمانی بووە.

بەڕێزتان دەبێ هەموو هەوڵێك بدەن، تا مەبەستی دەوڵەتی ئێمە، سەبارەت بەم باسە، ئەنجام بدرێ و دڵنیا بین و خۆتان سەربەرز بکەن و ببنە خۆشەویستی شای بەختەوەر. واتە: دەبێ شێخ و کورەکانی دوور بخرێنەوە و بگیرێن، یان هەمزاغا و هاوڕێکانی؛ وەك ئەمین ئاغای کوڕی قادرئاغا و فەتحوڵلاخانی کوڕی موزەفەردەولە و ئەوانەی وەك ئەوانن، بگرن و بیاندەنە دەست کاربەدەستانی دەوڵەتی ئێمە، تا ئێمەش کارەکانی سنوور بەرێك و پێکی ئەنجام بدەین[1].

بەڵگەی ژمارە: ١٠٩

بابەت: ناکۆکی سەر سنوور

مێژوو: ١٨٨١/٩/٢٦ (٢ی زیقەعیدەی ١٢٩٨ کۆچی - ١٢٦٠/٧/٤ هەتاوی)

نامەی میرزا سەعیدخان بۆ موحسینخانی باڵوێزی دەوڵەتی ئێران لای عوسمانی

بەڕێز! گەورە پیاوانی دەوڵەتی ئێران، لە (١٥) ساڵ لەمەوبەرەوە تا ئێستا، چەندان جار دەریانبڕیوە، کە هەڵسوکەوتی پیاوگەلی سەر سنووری عوسمانی، بە هیچ شێوەیەك لەگەڵ مەرجی دۆستایەتی دوو دەوڵەتدا یەك ناگرێتەوە و زیاتریش بە پێچەوانەی خواست و ویستی ئەم دوو دەوڵەتەیە و ئەگەر دەوڵەتی ئێران، لە جیاتی لێبووردن و چاوپۆشی لەو کارانە، بیویستایە وەك ئەوان ڕەفتار بکات، ئەوا ئاکامەکەی لە ئاڵۆزبوونی ئاسایشی سنوور و تێکچوونی هێوری خێڵەکانی هەردوولا، هیچیتری لێنەدەهاتە بەر. چونکە بە دەستەوەدانی هەڵاتووەکان و دەست نەگرتن بە سەر عەشایەری یەکتردا، بەشێك لە مەرجەکانی بڕیارنامەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتە و لە زەمانی سەفەوییەوە، تائێستا، لە دوای هەموو ئاشتبوونەوەیەك، جەختی زیاتر لە سەر کراوە. دەوڵەتی ئێران لە هەموو کاتێکدا ئەم مەرجانەی بەجێهێناوە و بەم شێوەیە (عەزیزبەگی بابان) و خێڵەکەی و هەندێ ئاژاوەگێرانی ناوچەی هەکاری و هەرتووش وئەحمەدوەند چەلەبی و محەمەدئال عەلیخان و و کێ و کێ و .. کە لە ڕاستیدا هەموویان لە عەشیرەتەکانی ئێرانن و مایەی کێشەن، بە بێ لەبەر چاوگرتنی ئێرانیی بوونیان، تەنیا لەبەر بەجێهێنانی مەرجەکانی بڕیارنامەکان، وەکو گێڕانەوەی ئاسایشی سنوورەکان، دراونەتەوە بە عوسمانی بۆ سزادانیان.

کەچی سنووردارانی عوسمانی، لەبری ئەوەی وەڵامی چاکەکانمان بە چاکە بدەنەوە، لە زۆر کاتدا هەوڵ و هەنگاوەکانی ئێمەیان کردووە بە بیانوو، تا لەو ڕێیەوە عەشایەرەکانی ئێران بۆ لای خۆیان ڕابکێشن. ئەگەرچی ئەم هەنگاوانەی ئێمە، لەسەر داوا و سکاڵای سنووردارانی عوسمانیش هەڵگیراون. بەمجۆرە خۆیان دەرگا لەسەر ئاژاوەگێریی و یاخیبوون، بۆ عەشایەرەکانی ئێمەش دەکەنەوە. هەروەك چۆن هەمزە مەنگوور؛ کە بووە مایەی ئەم

---

[1] ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوە - بەشی بەڵگەنامەی عوسمانی.

هەموو کوشتارە، سەرەتا لەوپەری ملکەچییدا، لە خزمەتی دەوڵەتی ئێمەدا بوو. سنووردارانی عوسمانی هەندێ گلەییان لێی بوو. بۆیە (شوجاعولولك) پاشاخانی خوالێخۆشبوو، بۆ دڵدانەوەی ئەوان، دەستی بەسەردا گرت و پاشان لە کاتی سەرکۆتکردنی هەرتووشییەکان و ئەوانی دیکە، لەلایەن عوسمانییەوە عومەربەگ ناوێك، بە خزم و نزیکەکانییەوە چووە لای هەمزاغا و ئەویش بە ئەتکی شەرەف و ناموسی خۆی زانی، کە بیانداتەوە دەست عوسمانی. بەڵام کە شوجاعولولك بە چەك و هێزی شەرکەرەوە، ئەرکی بە دەستەوەدانیانی لەلایەن دەوڵەتی ئێمەوە پێ سپێردرا، هەمزاغا، هێز و توانای بەرگریکردنی نەبوو، بۆیە هەڵاتە خاکی عوسمانی و سنووردارانی عوسمانیش خۆیان کردە خاوەنی و لە ئەنجامدا هەمزە و هەندێ لە عەشایەری عوسمانی، هێرشیان دەکردە سەر سەردەشت و سابلاخ و تاقمێك قەرەپەپاغی کوشت وهەندێکیتری بریندار کرد و ماڵو سامانی عەزیزخانی خوالێخۆشبوو، کە زیاتر لە (٥٠) هەزارتمەن زێڕ و زیو و کەلوپەلی تێدا بوو، تالانکرد و ماڵەکەی و مزگەوتەکەی سەردەشتیشی سووتاند. چەند کاروانێکی کورد و کاروانیتریشی تالان کرد و گەڕایەوە خاکی عوسمانی.

دەوڵەتی عوسمانیش تا ئەم دواییانە هەر گرتییە خۆی، بێئەوەی ئەم هەموو کوشتار و تالانەی، لێپرسینەوەی ببێت؛ تا وای لێهات، کە بۆ تەواوکردنی خواستە گلاوەکانی، بووە دامەزرێنەری... هەروەها سنووردارانی عوسمانی چەندان جار گلەییان لە سەرەرۆیی سەرۆکەکانی ناوچەی هەورامان کرد. دەوڵەتەکەشمان دەستیکرد بە تەمێکردنیان و هەر یەکە لە ناچاریدا هەڵاتە خاکی عوسمانی و دیسانەوە دەوڵەتی عوسمانی بە پەلە و هەر لە خۆیەوە، خۆی کردە خاوەنیان و نەیدانەوە دەست و بەو شێوەیە زیانێکی زۆری لە دەوڵەتی ئێمەدا.

دووبارە ئەحمەدوەند (چەلەبی)مان ناچار کرد هەڵبێت و لەم ڕێیەدا تەنانەت سەرتیپێك و سنووردارێکی بڕواپێکراوی وەك (مەلیك نیازخان)مان لێ کوژرا. کەچی هەر کە گەیشتە خاکی عوسمانی و کەوتە بەردەستی ئەو دەوڵەتە، هەرگیز نەیدایەوە بە ئێران و هەوڵی ئەوەی نەدا، کە حەزی ئێمە بەجێ بهێنێ... وا ئێستاکەش لە تالانکردن و کوشتنی کاروانچی و ڕێبوارانی ئێرانی دەست ناپارێزن و هێزەکانی ئێران تا ئەم دواییانەش پارەیەکی زۆری سەرفکردووە و لە هەوڵی ئەوەدا بووە کە بیانشکێنن و هێشتا لێشمان روون نییە بە تەواوی شکابن، یا نا!... لە سەر تکای والی بەغدا (محەمەد ئالعەلیخان لام)مان دەرکرد. کەچی هەر کە گەیشتە خاکی عوسمانی، دڵخۆشیان کرد و لە سەر ئەوە لەگەڵیدا ڕێکەوتن ئاژاوە لە ئێراندا بنێتەوە و ناوچەگەلێکی ئەم وڵاتە داگیر بکات، وەك؛ باغسایی و ملختاوی؛ کە ئەگەر نەخۆشیی دەرفەتی بدایە، ئاژاوەیەکی گەورەی وەك ئاژاوەی کوردەکان، لە سنوورەکانی عەرەبستان و لورستان، بە دەستی ئەم عەرەبانە درووست دەکرا.

بەهۆی ئەم شتانەوە بوو، کە ئەمجارە و پاش دوایی پێهاتنی ئاژاوەی کوردەکان، گەورە پیاوانی دەوڵەتی ئێمە، کاتی ویستیان بۆ جێگیرکردنی هێمنیی سنوورەکان، تاقمێك لە عەشایەرەکانی ئێران تەمێ بکەن. بە پێویستیشان زانی بەر لە دەست پێکردنی ئەم تەمێکردنە، بە پێی بڕیارەکانی نێوان هەردوو دەوڵەت، لە سەر دەستنەگرتن بە سەر هەڵاتووانی ئێمەدا، بڕیار و بەڵێنی ڕەسمیی لە گەورە باڵوێزی عوسمانی لە پێتەختی ئێران و هەروەها لە سنووردارانی ئازەربایجان و فەرمانبەرانی ئەو دەوڵەتە داوا بکەن، بە تایبەتی لە سەر دەست نەگرتن بە سەر عەشیرەتی شکاك و عەلیخانی سەرۆکیاندا، باڵوێزخانە و سنووردارانی عوسمانیش، بڕیاری ڕوون و ئاشکرایان بە سەرکوتکردنی ئەم عەشیرەتە دەرکرد و لە هەموو ڕوویەکەوە پێخۆشحاڵیی دەوڵەتی عوسمانییان لەو بڕیارنامانەدا دەرخست. ئەم سەرکوتکردنەش بە ئەرکێکی پێویست بۆ هێمنایەتی سنوورەکانی نێوان دەوڵەتی ناوبراو ژمێردرابوو.

بە دوای ئەو بەڵێن و بڕیارنامانەدا، دەوڵەتی ئێمە دەستی کرد بە سەرکوتکردنی عەشیرەتی ناوبراو. کەچی لەگەڵ ئەو هەموو دووربینی و بیانووبڕینەکانی سنووردارانی ئەولا، هەرکە عەشیرەتی ناوبراو لەلایەن ئێمەوە، ڕاونرا و هەڵاتن و ڕوویان کردە خاکی عوسمانی، بە گشتی ڕێگە دران و هەمدیسان بە پێچەوانەی هەموو بڕیارە ڕەسمییەکانی پێشووەوە، دەوڵەتی عوسمانی پشتگری لێکردن و بە نارەوا خۆی کردە خاوەنیان... هەر لەبەرئەمە بوو، کە بە پەلە جەنابتم ئاگادارکرد و هەوڵم دا بە هۆی جەنابتانەوە داوا لە بابیعالی بکەم عەشیرەتی ناوبراومان بەدەستەوەبدەن.

بە داخەوە وەڵامی بابیعالی سەبارەت بەم داوایە، دوور بوو لەو ویستانەی کە دوو دەوڵەتی ئێمە و ئەوان بەرامبەر هێمنایەتی ئەو سنوورانەی هەمانە و لەگەڵ مەرج و بڕیارەکانی نێوانمان یەکینەدەگرتەوە و بە پێچەوانەی هەموو ئەو بەڵێنانەش بوو، کە بە شێوەیەکی ڕەسمی لەلایەن گەورە باڵوێزی عوسمانی و سنووردارانی ئەو دەوڵەتە، وەك: حەسەن پاشای والی وان و موساپاشای فەریق، فەرمانبەری سەربازیی دەوڵەتی عوسمانی لە سنووری ئازەربایجان، پێمان درابوو.

دیارە ئەگەر دەوڵەتی ئێمە، پێی وابووایە دەوڵەتی عوسمانی بە ناردنەوەی عەلیخان و دوو و سێ کەسیتر، ئەرکی خۆی ئەنجامداوە، یان ئەگەر مەبەستی دەوڵەتی ئێمە، لە وەرگرتنی ئەو هەموو بڕیار و بەڵێنە ڕەسمییانە، تەنیا وەرگرتنەوەی عەلیخان و دوو و سێ کەسی دیکە بووایە، ئەوە نە پێویستی بەم هەموو لەشکرکێشییە و مەسروفە قورسە بوو و نە پێویستی بە دووربینی و وەرگرتنی ئەو هەموو بڕیارە ڕەسمییانە بوو، کە یەك لە دوای یەك و نەفەر بە نەفەر وەرگیران. بەدەستەوەدانەوەی دوو و سێ ئاژاوەگێڕ شتێکی گرنگ نییە، چ بگات بەوەی کە پێویستی بەم هەموو قایمکارییانە بێت! جگە لەمەش، ئەگەر تەنیا یەکێك لەم کارانە نەکرانایە، لە ڕووی تێگەیشتوویی و پابەندی دەوڵەتی عوسمانی و ویستە

پاکەکانی سەبارەت بە دراوسێتی، هەرگیز نەدەبوو بابیعالی وەڵامێکی ئاوامان بداتەوە. چونکە بە دەستەوەدانەوەی هەڵاتووان و داگیرنەکردنی عەشایەری یەکتری، بەشێکە لە مەرجەکانی بڕیارنامەکانی نێوان هەردوو دەوڵەت و هیچ یاسایەکیش بڕیاری نێوان دوو دەوڵەت ناسڕێتەوە و بێهیچ بیانوو هێنانەوەیەك، بەدەستەوەدانەوەی تێکڕای ئەم عەشیرەتە، ئەرکی سەرشانی دەوڵەتی عوسمانییە. بە تایبەت بە ڕەچاوکردنی بڕیار و بەڵێنە ڕەسمییەکان، کە بەم زووانە بەستبوومان، بەڵگەیەکە لە سەر پێویستی بەدەستەوەدانیان.

لەبەرئەوەی کە باسکرا، بڕیارنامە ناوبراوەکان و ئەو نامە و هەواڵانەی کە لە نێوان گەورە پیاوانی دەوڵەتی ئێمە و کارگێڕانی ئازەربایجان و هەروەها لە نێوان کارگێڕانی ئازەربایجان و سنووردارانی عوسمانی، وەك حەسەنپاشای والی وان و موساپاشای فەریق و... هتد گۆڕدراوەتەوە، بۆ جەنابتی دەنێرم بۆ ئاگاداریتان.

دوای خوێندنەوە و تێگەیشتن لە بەڵگە ڕوونەکانی ئەو نامانەوە، هەروەها بەو زانیارییانەی کە لە مەرجەکانی بڕیارەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتەوە هەتانە، بۆ داواکردنەوە و گەڕاندنەوەی تێکڕای عەشیرەتی ناوبراو و سەرۆکەکانیان، ئەوەی کە پێویستە ئەنجامی بدەن و بە هەموو هەوڵێکەوە، کە لە تواناتاندایە، داوای بەجێهێنانی لە بابیعالی بکەن و بە ئومێدی خوا، فرمانی گەڕاندنەوەیان وەربگرن و بۆمانی بنێرن.

ئەمەشیان بۆ ڕوون بکەرەوە، تا ئەم عەشیرەتە تەسلیم نەکرێتەوە، تا هەموو داواکانمان سەبارەت بە سنوورەکان لەلایەن سنووردارانی عوسمانییەوە نەیەنە دی، بە هیچ شێوەیەك هێمنایەتی و ئاسایشی سنوورەکان دەستەبەر نابێت.[1]

مۆری: میرزا سەعیدخان – وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێران

بەڵگەنامەی ژمارە: ١١١

بابەت: شێخ عوبەیدوڵلا ی نەهری

مێژوو: ١٨٨٢/٩/٥ (٢١ی شەوالی ١٢٩٩ هیجري- ١٢٦١/٧/٥ هەتاوی).

ناوی کتێب: اسناد و مكاتبات تاريخى ايران (قاجاريه).

بەرگی سێیەم – لاپەڕە: ٢١٥

نامەی شێخ عەبدولکەریم بۆ: ئیمام جومعەی ورمێ

جەنابی هەڵکەوتوو، زانا و دۆستی بەڕێزم، موجتەهیدی ناوچەی (ورمێ). سڵاوی خواتان لێ بێت و هەردەم پایەدار بێت. نامە دۆستانەکەی ئەو جەنابە گەیشت و لە

---

[1] ئەرشیفی وەزارەتی کاروباری ئێران: بەشی: بەڵگەنامەی عوسمانی.

اوەرۆکەکەی ئاگادار بووم. بەو هۆیەوە کە مزگێنی سەلامەتیی جەنابتانی دامێ؛ بووە مایەی نۆشحالبوونم.

دەربارەی هەواڵی رووناکی چاوم (بەهائەدین) و ئەوانیتر لە (مەرگەوەڕ) و دەرەوەی مەرگەوەڕ)، بە بێ مۆڵەت و وەمی جەنابی پێشەنگی شێخانی مەزن (گیانم بە قوربانی یێت)، هەرگیز سەرناگرێ. هەروەها سەبارەت بە گەڕانەوەی حەزرەتی شێخ عوبەیدوڵڵای ایەبەرز (گیانم فیدای بێت)، پرسیارتان لێکردبووم؛ دەبێ بڵێم کە ئەو جەنابە گەڕاوەتەوە و ەشریفی بۆ (نوچە) بردووە و بۆ خۆم چوومە پێشوازی و بە خزمەتی گەیشتم. هەرچۆنێك ەڕابێتەوە، بەختەوەرانە ئەوەندەی دۆستدار و لایەنگر لە کوردستان و تەنانەت لە ەستەمووڵیش و لە هەموو وڵاتی ئیسلامیدا هەیە، کە منەتباری کەس نەبێت. لە ەرحەمەتی خواوە تەشریفی بۆ هەر شوێنێ بردووە؛ تێکڕا خەڵکەکەی ئەوێ، سام و ەورەیەتی (شێخ)، وا لە دڵیان نیشتووە، کە بە حورمەتێکی زۆرەوە، تا گەیشتۆتە نەهری)، بەڕێیان کردووە... شەش هەزار و بگرە زیاتر، سوارە و پیادەی عەشایەر، لە نزمەتیدا بوون.

بە مەرحەمەتی خوای مەزن، لەوپەڕی بەدەماخیدایە. بەڵام چونکە بەندە خێرخوازیی ەوڵەتی ئێران بە ئەرکی سەرشانی خۆم دەزانم؛ حەزدەکەم کە گەورە پیاوانی دەوڵەتی ئێران ەل و مەرجێك سازبکەن بۆئەوەی نێوانی خۆیان و (شێخ) خۆش بکەنەوە و ئاشتی بکەوێە ەینیانەوە، تا سنوورەکان هێمن ببنەوە و هەژاران و لێقەوماوان، ژیانێکی ئاسوودەیان بۆ ابین بکرێ؛ ئەگینا دیارە لە هێز کۆکردنەوە، کەڵکێك نایەتە بەر.

ئەگەرچی بەندە ئاگاداریم لە داروباری (شێخ) نییە؛ بەڵام ئەگەر ئەو جەنابە لای نۆیەوە هەوڵی ئاشتبوونەوە بدات، ئەوە منیش دەتوانم لێرەوە هەلومەرج بڕەخسێنم و اریکی وا بکەم ئاشتی، بە هەموو مانای وشەیەوە، لە نێوان هەردوولادا سەقامگیر بێت و نەڵکی هەژاری سنوورەکان سەقامگیر ببنەوە. ئەگەر بەم شێوەیەش نەبێت هەرگیز ئەم نەڵکانە بە هێز کۆکردنەوە و شەڕ، بێدەنگ نابن... لە سەر ئێمەمانانیش پێویستە بەر لە ەڵگیرسانەوەی کێشەیەکی نوێ، هەوڵی چارەسەرکردن و بەرگریکردنی ئەو کێشەیە بدەین ناکۆکییەکان بسرینەوە.

زیاتر زەحمەتتان نادەم. هەر دەم چاوەنواڕی مزگێنی سەلامەتیتانم. والسلام علیکم.*

---

* ئارشیفی وەزارەتی کاروباری دەرەوە. خودی نامەکان. ژمارە ١٢١ - لاپەڕە ١٤٨.

پاشکۆی ژماره (٣)

دەسخەتی ناسرەدینشاه بۆ سوپاسالار (میرزاحسەین خان)

بۆ سەرکوتی شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلا

بەڵگەنامەی مێژوویی

بابەت: کێشەی شێخ عوبەیدوڵلا

مێژوو: زیقەعیدەی ١٢٩٧ کۆچی (دەبێ لە سەرەتای زیقەعیدەدا – سەرەتای مانگی ١٠/١٨٨٠ – نووسرابێت)

نامەی ناسرەدینشا

بۆ: میرزا حسینخان (سوپاسالار)

سەبارەت بەسەرکوتکردنی کورد

جەنابی موشیردەولە: سەرەرای سەرقاڵیی و ماندووبوونی زۆریشم، ناچار بووم بە خەتی خۆم، فرمانێکی کورتتان بۆ بنووسم و هەر ئێستاش سپاردمە (یەحیاخان – موعتەمەدولمولك)[1] کە بە تەتەرێکدا بینێرێ. بۆیە هەر بە گەیشتنی ئەم فرمانە؛ بە وتەی خەڵکی رەشۆکی: ئەگەر ئاویشت بە دەستەوەیە؛ مەیخۆرەوە و بگەرە ئازەربایجان و بە یاریدەی خوا، بە پەلە، پشێویی ئەوێ چار بکرێ و ناوەرۆکی ئەم فرمانەش بە (وەلیعەهد) بدە، تا بیخوێنێتەوە[2]؛ کە لەراستیدا بە بڕوای من ئەگەر لە دابین کردنی ئازەربایجاندا هاوکاریت لەگەڵ نەکات و هەر لەسەر بیروبۆچوونە کۆنەکانی خۆی مابێتەوە؛ ئەوا بانگی دەکەم بۆ تاران... دەوڵەت نەزۆکە و وەجاخی کوێرە و پێویستی بە رێکخستنە. کردەوەی ئەم کوردانەش یەکجار خراپ بووە... هەر کە گەیشتنە ئەوێ؛ چارەیەکی بنبڕ و گورجیان بۆ ببینەوە، تا دواتر لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا، بڕیارێکی تۆکمە بۆ داهاتوو دەدەین.

لەشکرێك لە تارانەوە دەنێرم، کە یەکسەر بچێتە ناوچەی (سابڵاخ) و ئەو دەوروبەرە رێكبخاتەوە و خۆیان بگەڕێنەوە. ئێوەش فرمان بە (حیشمەت دەولە) بدەن؛ کە چی بکات.

---

[1] (یەحیاخان–موعتەمەد ئەلدەولە): برای (موشیرئەلدەولە) و مێردی (عیززەت ئەلدەولە)ی خوشکی (ناسرەدین شا)یە. دەبی ئەوەش بزانرێ کە (موشیر ئەلدەولە)، کاتێ کاروباری ئازەربایجانی پێسپێردرا؛ لە (قەزوین) نیشتەجێ بوو. لەبەرئەوە ئەم نامەیە بۆ (قەزوین) نێردراوە. موشیرئەلدەولە–ش نازناوی (میرزا حسینخان)ی سەرۆك هێزە.

[2] لە دەقەکەدا (بیخوێنیت)ە؛ واتە: بە فارسییەکەی (بخاند)ە، نەك (بخواند).

زۆربەی ئەم کارانە، بە چەشنێکن وەك دەڵێن (ئیقبالدەولە)[3] ی حاکمی (ورمێ) نەخۆش و بێحاڵ و پەککەوتەیە و دەسەڵاتی بەڕێوەبردنی (ورمێ)ی داوەتە دەست برازاکەی و ئەویش دۆستایەتی لەگەڵ (شێخ عوبەیدوللا)دا هەیە و ناوچەکانی: (شنۆ) و (تەرگەوەڕ) و (مەرگەوەڕ) و (برادۆست) و زۆربەی شوێنە گرنگەکانی سەر سنووری (ورمێ)ی بە کرێ داوە بە کورەکەی (شێخ عوبەیدوڵڵا) و خۆی ئەوی هێناوە و خزانددوویەتیە مەملەکەتەوە؛ کە پێشتریش هەر بە هەمان دەستتێوەردانەوە توانیبووی دەسەڵاتی بەکرێدانی ئەو ناوچانە بدات بە (کورد) و بەمجۆرە و بەم ڕێگەیە، تا ڕادەیەك هەرچی ئەو وتوویە، چوونەتە ژێر فەرمانیەوە. ئەمەش هەرزەیی کوردەکانی خۆمانە، بەتایبەتی کوردانی موکری و سابلاخی، کە دەبێ زۆر سەخت تەمێ بکرێن و بە پشتیوانی خوا، سەرلەبەریان و سەرۆکەکانیان بە زنجیرکراوی بنێریتە تاران.

پوختەی داروباری ئازەربایجان ئەمە بووە و ئەمەیە، ئێمەش هەموومان لە تاران بێئاگا لە دەنگوباسین و هەموو ئەمانەش بە پێچەوانە دەگەیشتنە لامان. پشت بە خوا، بە خێرایی فریابکەوە؛ بەڵکو سەرکوتیان بکەیتەوە.

بە گوێرەی هەواڵێکیش کە بیستوومە؛ (تەیموورخان پاشاخان)[4] خەیاڵی پێوەندیکردنی هەیە بە (وەلیعەهد)ەوە. لەبەرئەوە ئەمە بە باش نازانم و هەوڵ بدە سەرنەگرێ. برێ فرمانیش بە (موعتەمەد ئەلمولك) بێژرا، کە بە ئێوەی ڕابگەیەنێ. دوای ئەمانەش ئەگەر لێپرسینەوەیەك، یان قسە و شتێکیتر، هاتە گۆڕێ؛ بە (ئەمین ئەلسوڵتان)م وتووە، کە بە (موعتەمیدولمولك) بڵێ و ئەویش بۆ ئێوەی بنووسێ و وەڵام بدرێتەوە. بە هیچ جۆرێکیش بە دەم و بە دەستی کەسیتر نەگاتەوە. (ئەمین ئەلسوڵتان)[5] پیاوێکی دەوڵەتخوایە و بۆ یەکخستنی کارەکان و لابەلا کردنەوەیان؛ هاوکاریی بکە.

یەکەمین کارێك، کە دەیکەیت بە پشتیوانی خوا، بە هەر ڕێگەیەك و بە گورجی، چارەسەری پشێویی کوردەکانە. دڵی زانایان و موجتەهیدانی (تەورێز)یش بەدەرەوە و بازرگانان و کاسبکاران و تێکرا؛ تێکرا، نائومێد و پەرێشانحاڵ و یەکجار شپرزەن. نازانم چییان کردووە!؟ نەفرەتی خوا لە مرۆی بێفەڕ.

---

[3] (ئیقبال ئەلدەولە) بەڕواڵەت خەڵکی (تەورێز)ە و ئەم نازناوە لە (١٢٩٩ هیجری – ١٨٨١) بە (میرزا محەمەدخان – ئەمین خەڵوەت کاسی) دراوە.

[4] تەیموورخان پاشاخان: فەرماندەی هێزی سوارەی (ماکۆ)یە.

[5] ئاغا ئیبراهیم: ئەمین ئەلسوڵتانی یەکەمە.

دوو وەڵامنامەشمان بە تەلگراف لە (وەلیعەهد)[6] و (موجتەهید)[7] ەوە پێگەیشتووە و بۆ ئێوەم ناردن. دیارە زۆر بە زوویش رادەپەڕێت. (ئیقبال ئەلدولە)ش بە هیچ جۆرێ بەکاری (ورمێ) و هیچیتر نایەت؛ کە خوا یاربێ دواتر بە درێژیی باسی دەکرێ.[8]

---

[6] وەلیعەهد: موزەفەرەدین میرزا–یە.

[7] موجتەهید: حاجی میرزا جەواد–ە.

[8] ئەم دەستخەتەی (ناسرەدین شا) لەم سەر چاوەیە وەرگیراوە: نامەهای تاریخی ایران – کۆکردنەوەی: ئیبراهیم سەفایی – چاپ بابك – سال ١٣٥٥ – تهران – میدان ٢٤ اسفند اول ایزنهاور – بازار ایران – طبقه سۆم.

دەستخەتی ناسرەدین شا

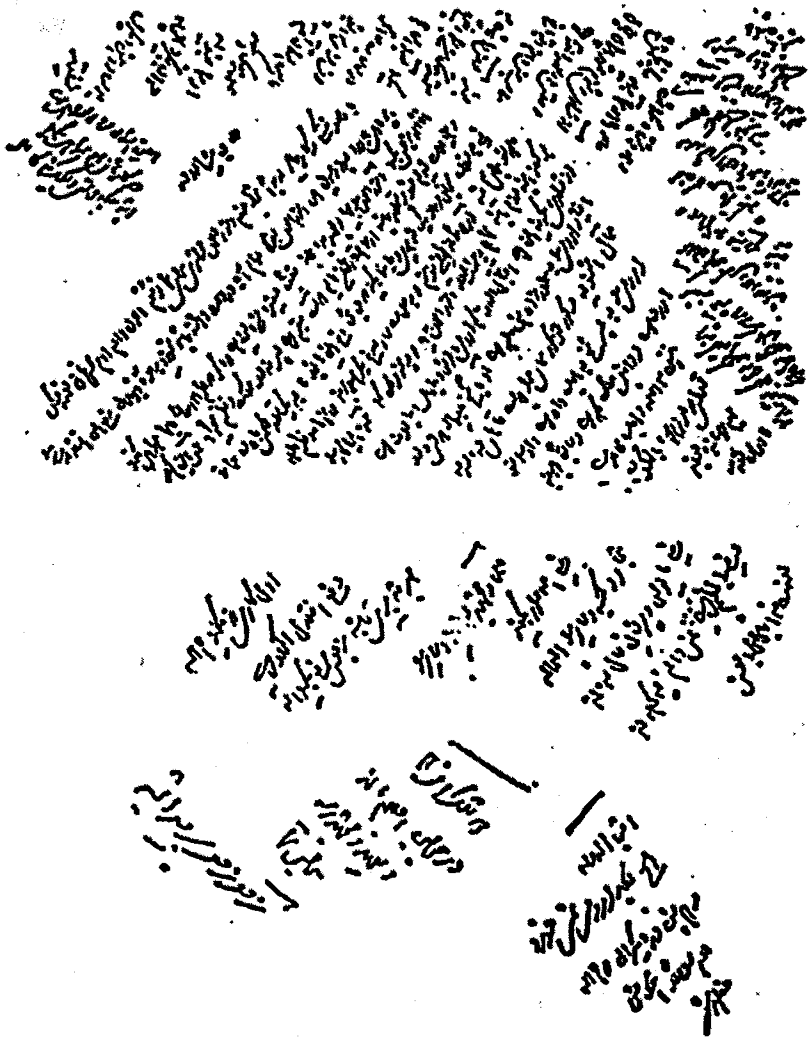

پاشکۆی ژماره (٤)

بەڵگەکانی : مرکز اسناد ملی ایران - تهران

ئەم پاشکۆیە بریتییە لە (٩) بەڵگەنامە، کە لە مرکز اسناد ملـی ایــران – تهـران چنگـم خستووون؛ سەر بە چەپکە بەڵگەنامەکانی بەشی (٣)ی زنجیرە کتێبی «اسناد سیاسی ایران و عثمانی»ن و هەر یەکەیان بە جیا و بە گیـانێکی نەیارانـە و لـە دیـدی دەربـاری قاجـارەوە، لەلایەنێکی شۆڕشی ١٨٨٠ و ڕووداوەکانی دەدوێ. ئەم بەڵگانەش بۆ یەکەمجارە لـێرەدا بـڵاو دەکرێنەوە. ژمارەکانی ئەم بەڵگەنامانە بەمجۆرەن:

٢٩٥–٥/٣٦٧/١، ٢٩٥–٤/٢٦٢/٢، ٢٩٥–٤/٢٦٢/٤، ٢٩٥–٤/٢٦٢/٥، ٢٩٥–٤/٢٨٩/١، ٢٩٥–٤/٩٦٢/٣، ٢٩٥–٤/٤٢٣/١، ٢٩٦–١/٦٩٨/١، ٢٩٦–١/٧٢٢/١

جناب [illegible] (حاجی میرزا ابوالقاسم) [illegible]

که زیاده از [illegible] نفر [illegible] نیز در حرکت آمده [illegible]

اگر [illegible] اکراد [illegible] حرکت آمده [illegible]

[illegible] حرکت آمده [illegible]

تمام مردان قصبه [illegible] گشت [illegible] مردان [illegible]

[illegible] ([illegible]) [illegible]

[illegible]

[illegible] ([illegible]) [illegible]

[illegible] اگرچه [illegible]

[illegible] اکراد [illegible]

گذشته [illegible]

[illegible] حاجی میرزا ابوالقاسم

که [illegible] مردم [illegible]

نیز [illegible]

اکراد [illegible]

([illegible]) [illegible] آتش [illegible]

و اکراد [illegible] اطفال و زنان [illegible]

[illegible]

و زنهای [illegible]

[illegible]

در جریده (اختر) که واقعه مذکوره بنظر رسید که (حاجی جعفر) هم جواب نگارا

بی ذوالکفل مستوفی عرض او کشته گشته سرش را با جامه بر نیزه کرده چون تمام مردم اکثرا

بین کوچه و بازار ره منتهی تجارت مردار گشته که سرکرده و کوف به آنجا متحیر شده بود بزرگ

چون وضع را چنین دیده به جهت خود برادر گشته فرار کرده و صدای او به بازار طهران

ورود جمعی شد در شکستن سید الله که بعد جهار ساعت تا ظهر محله آن جمع از

تلف کرده و بقیه تبعید را کشته و بادی لهر جناب حاجی میرزا ابوالقاسم

نیز متوجه بعضی ملت در شب گذشته به ارحلیه مراد شده واز انقلاب خود ز که عاقل

ز گشته بود خانه جدید بود و لیم چهارشنبه آخر غزال وارد تبریز گشت و تمام اهل بلد

انحطاط با رایج رفت و قریب چهار صد بیست روات نصف حق صد در نشست

کذلک قضی الامر من لدن عزیز قدیر و مرادی العقد کبری جمعی از زنبیل نیز شربت

شهادت چشیده از جمله جناب (امین) بود آنجناب مردی معتبر بود و در صفت

امانت و دیانت و صدق و صفا و نیت و ذات اللعنت داشت و مالها که بنا

در منزل بود با تمام نفوس به جبهه و مرد مسلم بود و سیطه و مرتبه آزار و خاطر کش

ز آن کرده مردم از فروش که آیه و دانش آدمی شبه وقت در شب چهارشنبه سال ۱۲۶۹ هجری در ملا

بشرف مقتل مبرز کشته و از صحبتش بهره ... برده اصلد الله دار الکرامة

والسرور والمباهة خلع العزة والمغفرة انه کریم غفور

مطیع دولت علیه عثمانی داند و از هر دو دولت منزل و وظیفه مواجب گشت و با دو بار [illegible]

[illegible] آمده و هر دو دولت را مطیع صادق و تابع موافق وانمود و بالاخره با عجب

[illegible] ریاست نمود و [illegible] هیچ کدام نداد و با [illegible] و تزویر ریاست و اندک

اندک از اتباع [illegible] مرجع ثروت و نزول گشت تا آنکه

در سنه ۱۲۹۷ که جنگ روس و عثمانی روی داد از عثمانی استقلال یافت و به عنوان جهاد [illegible]

[illegible] از دولت علیه عثمانی در طلب نمود و در این [illegible] بزرگ [illegible] که

[illegible] و آنها را [illegible] قریب ده هزار

[illegible] (هنری باتین) با سلاح [illegible] از دولت علیه عثمانی خود داشت و [illegible] قریب نیز

[illegible] خود [illegible] مستقل

[illegible] نقطه [illegible] سنوات که

هنوز [illegible] مقاومت فرو نشسته بود [illegible] خود هم چون [illegible] اشغال ایران

خاصه آذربایجان [illegible] خیال تسخیر الخطه [illegible] مصمم شد و طلبید [illegible]

[illegible] و بدین بهانه که [illegible] با خود متفق ساخت

و در ماه شوال سنه ۱۲۹۷ با قریب بیست هزار کس از سواره و پیاده و اکراد متوحشه محال ساوجبلاغ

حرکت گشت و چون اکراد آن محال از [illegible] بودند [illegible]

نمودند و به سهولت آن خطه مسخر وی گشت و نزدیک بیست هزار کس نیز [illegible]

[illegible] و او با جمعیت [illegible] تسخیر تمام خطه آذربایجان [illegible]

نخست پسر خود (عبدالقادر) را با قریب ده هزار سوار به تسخیر محال میان دو آب [illegible]

نمود و خود متوجه تسخیر [illegible] گشت و در این وقت [illegible] میان دو آب [illegible]

سازمان اسناد ملی ایران
IRAN NATIONAL ARCHIVES

شرح حالی است که پس از رفتن ارض صاد در وقت رفتن و [illegible] عرض شده

[illegible]

سبحان [illegible] شعبان المعظم [illegible]

[illegible]

[illegible] (سوف تأخذهم نفحات العذاب من كل

الجهات) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

سازمان اسناد ملی ایران
IRAN NATIONAL ARCHIVES

[illegible] بود و با زن و فرزند [illegible] . بالجمله [illegible]

[illegible] حال خود به کلی [illegible] تا آنکه [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

تا آنکه در یوم ۲۳ رجب سنه ۱۳۲۹ هجری به رحلت [illegible]

[illegible]

[illegible]

(امام جمعه اشقی الأشقیا مرد) [illegible]

[illegible] سنه ۱۳۲۹ هجری

[illegible]

سازمان اسناد ملی ایران
IRAN NATIONAL ARCHIVES

[illegible]

بیچاره [illegible] زحمت داده که دستور آن شد و بعد [illegible] سینهای [illegible] سنی و شیعه [illegible]

[illegible] اطلاع [illegible] میدان اطلاع [illegible] شود [illegible]

نیست مگر [illegible] کرده شود و [illegible] مراقب [illegible]

[illegible] اطلاع شود [illegible]

[illegible]

[illegible] حضرت [illegible]

[illegible] حضرت [illegible]

[illegible] مملکت [illegible]

در تمام ممالک ایران نرخ غله روی ترازید نهاد و مخصوصاً در آذربایجان که مرتبهٔ قحطی و گرانی
زمین به حدی سخت و نرخ که قریب به ... هزار کس از مردم آن خطه از گرسنگی جان دادند و هنوز هم
به علت فقر و سئوال متعذر گشته هیچ در هیچ زمین در آن کشور خالی نشد که کسی شب برهنه سر بر
آسمان نخفت. از اعاظم و اشرار دست تعدی کشیدند و از کیسه و تجار و ملاکان گرسنه نزد
الا آنکه جمیع ... رسیده که اگر کسب هر چند کس در هر دو به ... دقیقه مستخرج گردد ... را فوریه
مرتبه که چنین نماند ... راه زدند و از قتالک الاعاظم و فرض ناموس مردم مفتخر کرده ... افزای
حکومت را که اعصاب ولیعهد دولت ... اشتغال به جز شخص و اهتمام و تدارک هنوز ... و
تا غفلت از صدوع این بعد به آمد اشغال آذربایجان سوزش حضرت والای دولت تا به ... گشت
و میرزا قهرمان ... که تهران ... و امیر ... از دارالخلافه معزول ... وزارت
آذربایجان و امور با صدوع و نایب آن ... شد آن شهر ... نیز از خلاء ... دولتی
حضرت ولیعهد ... و دولت ... تاب ... حضرت ... دارالخلافه حضرت ...
وزارت ... و ... ال آب ... دارالخلافه جریان ...
... مرتبه باعتدال ... تراید ... و اشتغال ... اطراف
آنکه هنوز مرتبهٔ قحطی و گرانی سخت تنزل یافته ... ساله غله ... نوشته بود که ...
... (...) اشتغال یافته و نقطهٔ ... منتشر گشته ... الا آنکه
این ... که ... (...) رقم ... آذربایجان و ...
قبیله (...) در این سنوات که ...
... و ... اکراد ... مملکت ایران و ...
... واقع است ... دولت علیهٔ ایران و ...
...

سازمان اسناد ملی ایران
IRAN NATIONAL ARCHIVES

یک فقره آنست فقره ... مشیر الدوله تحقیق کن
حکایت مذکور شیخ عبدالله است که حکم
شده است و صاحب دیوان اجرا نکرده است
فقره دیگر حکایت شیخ عبدالرحیم ... است
در مجلس حضور مشیر الدوله مذاکره بشود
که مطالبه نکند ... آدم ربیع و بعضی از
اسباب منهوبه ... از طرف
بگیرد تا سؤال و جواب آنها شده
حقدار ... بجهت معصوم میرزا
پیشخدمت وزیر امور خارجه باید
تاکید بشود که به سفارت خارجه
سؤال و جواب خودشان را باشد
برسانند از دستخط ... ختم کنند
حقوق دولت را بگیرد مرخص کند

سازمان اسناد ملی ایران
IRAN NATIONAL ARCHIVES

[illegible]

[illegible]

سازمان اسناد ملی ایران
IRAN NATIONAL ARCHIVES

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

قابلت شوم   مقرب الحضرة العلیه ابراهیم آقا سرتیپ سواره بغیرت که

از زبان [illegible] شیخ عبیدالله اینکه در موارد خدمت [illegible]

بوده در [illegible] او در [illegible] توقف [illegible] است و در [illegible] وقت نیز

با کمال [illegible] خدمات [illegible] شخص بعد از [illegible]

ثابت موجب [illegible] چیزی باو [illegible] معاش

اینها با همان چیزی [illegible] وقت قبل او در [illegible] قرار بود

به دارالسلطنه تبریز [illegible] قرار بود

داده مقرر [illegible] که [illegible] او در [illegible] خاصه که

[illegible] ضرورت دارد [illegible] امر اعلی مطاع

سه شنبه ۲۹ ربیع الاول ۹۸

سازمان اسناد ملی ایران
IRAN NATIONAL ARCHIVES

[illegible] ملا یا قمه بود بیشتر و قسم عمده را نیز [illegible] [illegible]

وارد شدم سلام کردم جواب باز داد پس مترجم گفت که رئیس سفرا میدید غرض از زحمت دادن

شما این است که شما هر چه از جناب آقای آقا جمال استحضار دارید ما را اطلاع بدهید و ما را

بدانید که آسیبی برای ایشان از قتل و حبس نیست و ما اهل فرنگستان در مراتب صدق

و درستی قول چندان اهتمام داریم که اگر سرمان برود قول ما خلاف نمیشود و من بشما اطمینان

میدهم که از قتل و حبس حکمی در حق جناب آقا نشود و نهایت آن است که حاکم کنند مثل سایرین

در این شهر نمانند و غرض من از ملاقات او این است که ببینم او چگونه کسی است که اینهمه

مطاعیت دارد و مقصودش چیست و جزوی از روی منبر دیده‌ام که این کتاب [illegible]

و من از قواعد شما بهتر از شما اطلاع دارم. جواب گفتم که رئیس مردیست عاقل و دانا

و باید ملاحظه فرمایند که در صورتیکه در نصف شب زیاده بر شصت نفر پلیس بخانه مردم

بریزند و هشت نه نفر از مردم بگیرند و محبوس نمایند چگونه جناب آقا جمال در این شهر

خواهند ماند و اینهم معلوم است که جناب آقا مردیست عالم و دانا و میداند که حکومت

مکان و مقصد ایشان را از این طایفه جویا خواهد شد نه از دیگران لهذا کسی که وجودش

باینجد برای خطر است و محل هم و عداوت بزرگان گشته محل اختفا و مقصد مسافرت

خود را از هم کیشان خود مخفی خواهد داشت و بدین جهت بنده جسارت عرض میکنم که [illegible]

از این سلسله از ایشان اطلاع ندارند و استنطاق و حبس اینها نیز برای یافتن آقا

مثمر نخواهد بود بخصوص این بنده که منزلم با خانه آقا مسافت کلی فاصله دارد و روز

و شب بزحمت تکرار و ذکر مردم مشغولم و لازم نیست که از محل و مکان هم مذهبان خود

مطلع باشم بلکه بسیاری از هم کیشان خود را نمی‌شناسم و اینکه رئیس سفرا میفرمایند

که [illegible] از احکام [illegible] از طرف شما بهتر از [illegible] اطلاع دارم [illegible] و بهیچی حاکم کافی

[illegible] استحضار [illegible] باشد و ما [illegible] از درگاه حضرت

IRAN NATIONAL ARCHIVES

[illegible] (میرزا ابوالقاسم) [illegible]

[illegible] در حرکت آمده [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] (...) [illegible]

[illegible]

[illegible] (...) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] (میرزا ابوالقاسم)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(...) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

پاشكۆی ژماره (٥)

افتتاح ناصری
نووسینی: عەلـیئەكبەر سەرهەنگ

١- إفتتاح ناصری: نووسینی: عەلـی ئەكبەر سەرهەنگ، كە كـوڕی (حیسامولولك)ە و خۆی و بـاوكی لـە ئەفسـەرانی پایەبـەرزی دەوڵـەتی ئـێران بـوون و لـە كـاتی شۆڕشـەكەی (١٨٨٠)دا، لە تێكڕای قۆڵەكانی: بناو، میاندواو، موكریان، سـندووس،[1] شـنۆ، مەرگـەوەڕ و لاجان، تا ڕۆژانی گرتن و بردنی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ ئەستەمووڵ، واتە: تا نزیكـەی (٨-٩) مـانگ راسـتەوخۆ لـە ریـزی لەشـكری ئـێراندا دژی هێزەكـانی كـورد، شـەڕ و بەشـداریی بەردەوامیان كردووە و هەر لەو سەروبەندەشدا ئەم كتێبەی وەك بیرەوەری ڕۆژانی شـەڕەكان و سەروەریی خۆیان نووسیوە و بەو هۆیەشەوە كە خۆی ئەفسەر بووە؛ زانیاریی بەرەكانی شـەڕ و مێژووی شەڕەكان و ناوی بەشدارانی هەردوو هێزەكەی كورد و ئەفسەرانی دەوڵەتی ئـێرانی زۆر بە وردی و راستیی نووسیوە و وەك دیارییەك پێشكەشی ناسرەدین شای كردووە.

زانیارییـەكانی ئـەم كتێبـە، لـە چـاو سـەرجەمی ئـەو بەڵگـە و بـیرەوەری و كتێبانـە دەوڵەمەندترن، كە تا ئێستا لەسەر شۆڕشی (١٨٨٠) نووسراون.

ئەم كتێبە هێشـتا دەستنووسـە و نوسـخەیەكی كـە پێشـكەش (ناسـرەدین شـای قاجـار) كراوە، ئێستا لە كتێبخانەی میللـی تاراندا، بـە ژمـارە (٨٨٤ - ف) و پێرسـتی (ل - ٤١٨) پارێزراوە. ئەم كتێبە (٨٦) لاپەڕەی قەوارە گەورەیە، كە رووبەری لاپەڕەكانی برتییە لـە (٢٥ سم × ١٥/٥ سم) و لە هەر لاپەڕەیەكیشدا (١٦) دێڕی بە خەتی شكستەی نەستەعلیق تیدا نووسراوەتەوە. هەموو كتێبەكـەش (١٢) بەشـە. ئەمـە یەكـەمین جـارە ئـەم دەسـتخەتە، لـە كتێبخانەی ناوبراوەوە بۆ كاری سەرچاوەی مێژوویـی وەردەگـیرێ و پێـش ئـەم كتێبـەی بـەر دەستتان، هێشتا لە هیچ سەرچاوەیەكیتری بیـانی و كوردیـدا نەكراوەتـە سـەرچاوە و باسـی ناوەرۆكی نەكراوە، تەنیا ئاماژەیەك بە پێناسە و نووسەرەكەی كراوە..

---

[1] لە دێرزەمانەوە هەر بەو ناوەوە ناوبراوە، بەڵام ئێستا عەجەمەكان پێی دەڵێن سلدوز.

بەناوی خوای مەزن

ڕۆژنامەی هەواڵی ڕووداوێکی سەیر و سەمەرە، کەساڵی ١٨٨٠ لە ئازەربایجان ڕوویدا. باسی باوکی شێخ عوبەیدڵڵا و حاڵ و باڵی خۆی و شوێنی یاخیگەرییەکەی و ئەو کەسانەی یارمەتیان دا و بە دەسهێنانی چەك و تەقەمەنی و ئەو پوڵ و پارانەی چنگی خست و ڕووداوەکانی بە ڕێکەوتنی لە (ناوچیا) و چوونی حیسامولولك بەرەو مەرگەوەڕ و لە بەر بەختی بەرزی شاهەنشا تەواو بوون و تیاچوونی شێخ و هاوڕێیانی و ئەو قەوم و عەشیرەتانەی لەگەڵ ئەو بوون، تا کۆتایی ساڵی ١٨٨١.

بەشی یەکەم

لە سەردەمی پاشایەتی شاهەنشای غازی: محەمەد شای خوالێخۆشبوودا، شێخ تەها کە شەیتانێك بوو لە بەرگی کورداندا، خۆی نواند و خۆی وەك یەکێك لە سەیدەکانی **طباطبایی** ناساندبوو. شێخ تەها دانیشتووی (نەهری)یە، کە گوندێکە لە (ناوچیا) و لە خاکی عوسمانیدایە. لەوێوە تا مەرگەوەڕ، کە سەر بە ناوچەی ورمێیە، و چوار قۆناغەرێیە.

شێخ تەها لە ڕێگای چەند کەسێکەوە خۆی گەیاندە خزمەت شاهەنشای بەرز و بەڕێز و ئەویش حەوت گوندی لە ناوچەی مەرگەوەڕ پێبەخشی تا ژیان و خانەقای دەروێشانی پێ بەڕێوە بەرێت.

(٣٠) ساڵ بەم شێوەیە دەستی بەسەر داهاتی ئەم گوندانەدا گرت و مەزنایەتی لە ناو کوردە بێ ئەقڵ و نەفامەکاندا بە دەست هێنا، تا گۆربەگۆڕ بوو. پاش کۆچی شێخ تەها، شێخ عوبەیدوڵڵای حەرامزادەی کوڕی، پەستەکی دەروێشی بە شاندا دا و عەشیرەت و کوردەکانی هەڵفریواند، تا لە نێوان دوڵەتانی ڕووس و عوسمانی کێشەیەك پەیدا بوو.

هەر کە هەواڵی شەڕی نێوان ئەو دوو دەوڵەتەی بیست، جەماوێکی زۆری لە عەشیرەت و تیرە و خێڵەکانی کوردی کۆ کردوە و لەو لاشەوە چەکی شەڕی بە ناوی جیهاد و وەك ئەمانەت لە دەوڵەتی عوسمانی وەرگرت و ڕووبەڕووی لەشکری ڕووس بوونەوە. ئەم عەشیرەتە کوردانە لە نزیك «حەسەن قەلا» تووشی لەشکری دەوڵەتی ڕووس هاتن، بەلام چونکە کوردان شەڕی بە پێی بەرنامە و گەڵاڵەیان نەدیوە و بەرنامە و یاسای شەڕ نازانن، توانای خۆڕاگرییان لە بەرامبەر لەشکری دەوڵەتدا نەهێنا و پاش دوو سەعات شەڕ و پێکدادان هەلاتن. ڕێگەی دەشت و بیابانیان گرتەبەر و بەو ئامراز و چەکانەی کە لە دەوڵەتی عوسمانیان وەرگرتبوو (وەك ئەمانەت) لەگەڵ خۆیان بردیان و بەدەم ڕێوە ئەو گوندانەیان تالان کرد و خەڵکەکەیان کوشت، کە لە سەر دینی حەزرەتی عیسا بوون، یان دانیشتووانی دەوڵەتی عوسمانی بوون.

شێخ عوبەید کە سەیری کرد لەشکرەکەی تێکشکاوە و ریسەکەی لێبۆتەوە خوری، خۆیشی لەگەڵ هێندێك خزم و کەس مابوونەوە، بۆیە لەگەڵ سەدیقی کوری هەڵاتن و روویانکردە شارۆچکەی وان، بە رێبەرایەتی شێخ جەلال کە یەکێك لە شێخەکانی ئەهلی سوننەتە و هەموویان پێکەوە دەچنە خزمەت ئەحمەد پاشای سەرۆکی لەشکری دەولەتی عوسمانی.

لە کاتی تێکشکانی لەشکری دەوڵەتی عوسمانیدا، شێخ دەستی لە هاومەزەبی و دۆستایەتی هەڵگرت و دەستی دزی و تالاّنی بۆ سەر چەك و کەرەسەی جەنگیی لەشکری عوسمانی درێژ کرد و تەقەمەنی و چەکی ئەو لەشکرەی هەڵگرت و رووەو (ناوچیا) کەوتنە رێ، کە شوێنی دامەزرانی خۆی بوو. لەم ماوەیەدا بە هۆی چەکی زۆر و تەقەمەنی و زۆر بوونی جەماوەری کوردەوە دەستدرێژییان بۆ هەموو شوێنەکان دەسپێکرد. خەڵکی رەشۆکیش کە هەروەك ئاژەڵن بۆ خۆ نواندن و رشتنی خوێنی موسوڵمانان، لە دەوری کۆبوونەوە و جارلەگەڵ جار زیاتر بناغەی ناپاکی و زۆردارییان پتەوتر دەکرد و خەیاڵی پیسیان لە مێشکدا دەهێنا و دەبرد.

باسی بەسەرهاتی هەڵاتنی عەبدوولڵاخانی زەرزا لە زیندانی نەوابی والاّ معین الدولە و نێو بژیکەری حاجی رەحیم خانی ورمێ و چوونی بەرەو شێخ عوبەید و (ناوچیا) و فەرمانرەوایی ئیقبالدەولە.

لە کاتی فەرمانرەوایی نەوابی والاّ معین الدولە، لە ورمێ، لە بەرئەوەی عەبدوڵڵاخان و برایم خانی برای، لە شارۆچکەی شنۆ دەستدرێژییان بۆ سەر خەڵك کردبوو، دەستیان کردبوو بە خراپەکاریی، نەوابی والاّ لەگەڵ جەماوەرێك چووبوو بۆ شنۆ، هەردووکیان دەگرێت و پاش تەمێکردن، دەیانخاتە بەندیخانە. هێندێك ئاکار و رەوشتی نالەبار لە هاورێیانی نەوابی والاّ و کەس و کارەکانیان روویدا و ئەوانیش لە زیندان هەڵاتن. کەچی هەر خودی ئەمانە لەگەڵ شێخ دوژمنایەتیان هەبوو، لە ترسی گیانیان و لە ترسی گرفتار بوونیان، پەنایان بۆ شێخ برد. ئەم کارە پتر بوو بە هۆی رووهەڵماڵراویی شێخ.

مەحەمەل ئاغای رەوەند دانیشتووی (دەشتەبێل)، کە هێندێك لە زەوی و زاری (ئیقبالودەولە)ی بە کرێ گرتبوو، پاش بیستنی ئەم هەواڵە هێندێك پوول و پارە و شتوومەکەی ناوبراوی هەڵگرت و پەنای بۆ شێخ برد. خەسرەوخانی سەرهەنگ کوری ئیقبالودەولە، دەستەیەك سەربازی بۆ گرتنی مەحەمەل‌ئاغا بەرەو دەشتەبێل نارد و شێخیش بۆ پشتیوانیکردن لە مەحەمەل ئاغا، حەسەن بەگی بەردەسوور، لەگەڵ سەد تەفەنگچی بۆ بەرەی شەر دەنێرێ. تا دۆڵی قاسملو، کە سەرەتای خاکی ورمێیە و شوێنیان دەکەوێ و دەگەرێنەوە.

عەبدوڵڵاخان ماوەیەك لای شێخ دەمێنێتەوە و ناو و شۆرەتێك پەیدا دەكا. دەستی بە ناوبژیكردنی نێوان خەڵك و شێخ كرد و چەند نامەیەكی بەملاولادا نووسی و خۆشەویستیی شێخی دەرخواردی خەڵكی دەدا. بۆ نموونە نامەیەكی بۆ حاجی رەحیم خانی ورمێ نووسی و بە ناوی شێخەوە بانگهێشتنی كرد بۆ نوچە. ناوبراویش بە كەمێك تەعارفەوە بۆ لای شێخ چوو. پاش گەرانەوەی لە نوچە، باسی هیچی نەكرد تا حكوومەتی دا بە دەس ئیقبالودەولە. جا لەبەرئەوەی لەگەڵ ناوبراو خزم بوو، چەند شتێكی لە شێخ گێرایەوە، ئیقبالودەولەش كە خافڵ بوو لەوەی كە (الاقارب كالعقارب) – هەر خزمە لێت دەبێ بە دووپشك – فریوی ئەو بێدینەی خوارد و داوای لە مەحمەڵ ئاغا و عەبدوڵڵاخان كرد لەگەڵ ناوبراو بێن بۆ ورمێ. ئیقبالودەولە لە بری خراپەی ئەوان، بە سەریكردنەوە و میهرەبانیی بەرامبەر نواندن. ئەو قەرزەش كە لە سەر مەحمەڵ ئاغا بوو، لێی خۆشبوو. پاش وتوویژێكی زۆر، بریاریان دا كە عەبدولقادری كوری شێخ بێنن بۆ ورمێ و حكوومەتی مەرگەوەر و شنۆی پێبدا و پاش دامەزرانی حكوومەت، شێخ بێنێ بۆ مەرگەوەر. ئیقبالودەولەش بچێ بۆ ئەوێ، هەردووكیان لە مەرگەوەر چاویان بە یەك بكەوێ و بریار و بەڵێنی خۆیان بدەن. پاش رۆیشتنی عەبدوڵڵاخان، محەمەد ئاغای مامش لەگەڵ ٣٠٠ سوار دێن بۆ ورمێ و وایان بریاردا، كە بۆ سبەیبەیانی لە باخی عەلیبەگ ئاجودان، تەنیا بن و پێكەوە قسە بكەن. سبەی چوو بۆ باغی ناوبراو. محەمەد ئاغا ئەو نامانەی كە شێخ بە تایبەتی بۆ ئەوی نووسیبوون، پیشانی ئیقباڵدەولەی دا و عەرزی كرد: ئەگەر بتەوێ من ژێر دەستی شێخ بم و حكوومەتی مەرگەوەر و لاجان و شنۆی بدەیتێ، ئەوا دەبێتە كەڵەگا، چونكە ئەگەر هێلكەی قەلەرەشكە، كە بە سرووشت تاریك و رەشە، بیخەیتە ژێر تاووسی باخی بەهەشت، ئەو كاتەی هێلكە پەروەردە دەكرێ و لە باخی بەهەشت گەورە دەبێ، ئەگەر ئاوی لە كانی سەلسەبیل بدەیتێ، ئەگەر جبرائیل فوو بەو هێلكەیەدا بكات، دوایی هێلكەی قشقەرە، هەر دەبێتە قشقەرە و تاووس رەنجی بێهوودە دەكێشێ. ئیقبالودەولە ئەم شتەی بە نێوان ناخۆشیی ئەو و عەبدوڵڵاخان لێكدایەوە. ئەم وتوویژە ماوەیەك خایاندی، تا شێخ قادر و عەبدوڵڵاخانی زەرزا، گەیشتنە ورمێ. ئیقبالودەولە بە بێ بیر لێكردنەوە و دەسبەجێ فەرمانرەوایی شنۆ و مەرگەوەری پێدا، كە ئەوەی راستی بێ لە ماڵی هەوشاردایە![1] و بە دەستی خۆی، خۆی خستە نێو چاڵاوی سەر سوورمانەوە و بووە هاندەرێك بۆ داگیركردنی ورمێ و هەوشار. فەرمانرەوایی لاجان -یش درا بە حاجی رەحیم خان. محەمەد ئاغای مامش كە لەوە نائومێد بوو فەرمانرەوایی ورمێی بدرێتێ، ورمێی بەجێهێشت.

[1] زۆر سەیرە! هەوشارەكان لە كوردستاندا بە منەت فەرمانرەوایی شنۆ و مەرگەوەر دەدەن بە كورێكی خودی ئەو ناوچەیە و بەو ناوچەیە دەڵێن: ماڵی هەوشار!!

ئیقبالودەولە و شێخ ئەم بارودۆخەیان بە دڵ نەبوو. بە محەمەد ئاغایان ڕاگەیاند ئەگەر سەری ملکەچ کردن شۆڕ نەکاتەوە، ئەوا ئەگەر پەیامێك لە نێوان ئێمەدا هەبێ، پەیامی زمانی شمشێرە. محەمەدئاغاش چونکە نزیك سابلاخ ببۆوە، حاڵوباڵی خۆی بۆ (ئاغا شازادە)[1] باس کرد، تا ڕەنگە بە ڕێگای ناوبراوەوە، ئەم باس و خواسە بە خاکی پێی پیرۆزی حەزرەتی ئەقدەس و والاّ وەلیعەهد بگات (ڕۆحمان بە فیدای بێ) و چاری دەردی بکات. با ئەوەش بڵێین بە ناچار سەری ملکەچکردنی شۆڕ کرد، تا گیان و ماڵی خۆی بەم شێوە بپارێزێ. ئەم شتە بوو بە هۆی بەهێزبوونی شێخ عوبەید. ئەو کەسانەی هەر بە حاڵ لە فەرمانی دەرچووبایەن، ماڵی وێران دەکردن. کەس لە عەشیرەتە کوردەکان توانای ئەوەی نەبوو لە فەرمانی لابدات. ناوبراویش لە خۆی دڵنیا و بەرزەفڕ بوو، تا ڕووداوەکەی هەمزە ئاغای مەنگەوری بەسەردا هات.

بەشی سێهەم

کە لە ساڵی ١٢٩٧ کۆچی، فەرمانڕەوایی سابلاخ بە فرمانی حەزرەتی ئەقدەس باڵای شازادە (ڕۆحمان بە فیدای بێ)[2] درا بە نەوابی لوتفعەلی کوری مۆیدالدولە. هەمزە ئاغا سەرۆکی خێڵی مەنگوور بوو. لە بەر خراپە و پیسی کە لە سرووشتیدا بوو، هەمیشە لە کاربەدەستانی دیوانی باڵا دەترسا و لە فرمانەکانی شارۆچکەی سابلاخ هەڵدەهات. لەبەرئەوەش لەگەڵ (مقلی میرزای کوری مەلەك قاسمی میرزا) ناسیاوی و ئاشنایەتی لە مێژینەی هەبوو، شازادەش پیاوێکی جێگەی باوەڕ بوو. دوای ئەوەی بەمەی زانی، فرمانی بە مقلی میرزا کرد کە تۆ هەمزە ئاغا لەلایەن منەوە دڵنیا بکە و بیهێنن بۆ شار و پێی بڵێن بە هیچ جۆرێ لەلایەن حکوومەتەوە ئازاری پێناگا. پاش بڕیاردانی باجی خێڵی مەنگوور، ساغ و سەلیم بۆ شوێنی خۆی بگەڕێتەوە.

مقلی میرزا ئەم ئەرکەی قبووڵ کرد و دوای تەقەللایەکی زۆر هەمزە ئاغای ڕازی کرد لە حکوومەت دڵنیا بێ. چونکە هەمزە ئاغا جەزرەبەی زۆری لەلایەن کاربەدەستانی دەولەتەوە لێدرابوو، هات بۆ سابلاخ. لە کاتی گەیشتنیدا، خەڵکی شار بەرەوپیری چوون و پێشوازییان لێکرد و بەرێزەوە بۆ لای ئاغا شازادە بەرەو شوێنی حکوومەتیان برد و میهرەبانی و سۆزی زۆریان دەرهەق کرد. بەڵام عەزیزی فەتاح کە لە ئاغاکانی موکری بوو، ئەویش لەبەر باج نەدان لە زەمانی فەرمانڕەوایی حاجی مەحموودخانەوە هەڵاتبوو، لەگەڵ هەمزاغا هاتن بۆ شار. ئاغا شازادە دەسبەجێ گرتی و لە زیندانی کرد و داوای باجی لێکرد. قادرئاغا ئەم هەواڵەی بە گوێی هەمزە ئاغا گەیاند. هەمزە ئاغا نامەی بۆ ئاغا شازادە نووسی

---

[1] ئاغا شازادە، مەبەست: لوتفعەلی خانی فەرمانڕەوای هەرزە و تۆسنی سابلاخە.

[2] مەبەست (موزەفەرەدین-ی وەلیعەهد)ە، کە لە تەورێز دانیشتووە.

و ناوبژیی بۆ کردن. شازاده له وه‌ڵامدا گوتبووی من کارم به عه‌زیز نه‌داوه، ئه‌وه‌نده نه‌بێ؛ ده‌بێ حه‌به‌ی حسێبی خۆی له‌گه‌ڵ میرزا ته‌قی بکا و پاشماوه‌ی باجه‌که‌ی بدات، ئه‌وسا ئیتر ئازاده. ئه‌و حه‌رامزاده‌یه، ئه‌م وه‌ڵامه‌ی به‌دڵ نه‌بوو، خۆی و ده نه‌فه‌ر له نزیکانی به چه‌کله‌وه چوونه به‌رێوه‌به‌رایه‌تی فه‌رمانداری و وتی ده‌بێ عه‌زیز به‌ربده‌ن.

شازاده‌ش کاره‌که‌ی به میرزا ته‌قی سپارد و وتی: با حسابه‌که‌ی خۆی بدات و ئه‌و بیسپێرێته ده‌ست هه‌مزه ئاغا. به‌ڵام به‌دزییه‌وه به محه‌مه‌د به‌گی فه‌راشباشی ده‌ڵێ: ده‌بێ کارێك بکه‌ی، که ئه‌م حه‌رامزاده بێ چاو و رووه، زیندانی بکه‌یت. فه‌راشباشی یه‌کسه‌ر له‌گه‌ڵ دووسێ فه‌راشی‌تردا ده‌چن بۆ ماڵی هه‌مزه ئاغا و زنجیرێکیان پێده‌بێ و پێی ده‌ڵێ: به فرمانی نه‌وابی والا ئه‌م زنجیره ماچ بکه‌ن و له ملی خۆتانی بکه‌ن. هه‌مزه ئاغاش له ترسی ئه‌وه‌ی ده‌ستگیری نه‌که‌ن ئاگای له خۆیی بووه. نزیك و هاوده‌سته‌کانی، به خه‌نجه‌ره‌وه هه‌ڵده‌کوتنه سه‌ر فه‌رمانبه‌ره‌کانی ده‌وڵه‌ت. لوتفعه‌لی ناوێکی فه‌راشباش-یش ده‌ست بۆ قه‌مه‌که‌ی ده‌با و تۆزێك هه‌مزه ئاغا بریندار ده‌کا. که فه‌رمانبه‌ره‌کان جوامێریی و بوێریی هه‌مزاغا ده‌بینن، له ترسی گیانیان هه‌ڵدێن. هه‌مزه ئاغا خۆی ده‌گه‌یه‌نێته ده‌رگای قه‌ڵا. پاسه‌وانه‌کان ناهێڵن بڕوا. به خه‌نجه‌رێکی خوێنڕێژ یه‌کێکیان ده‌کوژێ. له نێوان پاسه‌وانه‌کان و هه‌مزه ئاغادا ئاگری شه‌ڕ داییسێ. ئه‌حمه‌د ئاغای برازای هه‌مزه ئاغاش به گولله‌یه‌ك ده‌کوژرێ. له‌و ده‌وروبه‌رانه کوردان کۆ ده‌بنه‌وه و بڕیار ده‌ده‌ن پیاوی ده‌وڵه‌ت بکوژن و رووتیان بکه‌ن. مه‌لاکانی ئه‌و ناوچه‌یه پاش بیستنی ئه‌م هه‌واڵه، خۆیان ده‌گه‌یه‌ننه لای هه‌مزه ئاغا و له‌م کاره ناشایسته‌ی په‌شیمان ده‌که‌نه‌وه و پێی ده‌ڵێن ئه‌م کاره ده‌بێته هۆی کوشتن و تالانکردنی خه‌ڵکی ناوچه‌که. ئه‌ویش رازی ببوو. ئه‌وه له حاڵێکدا بوو، که له‌وه‌و پێش له‌گه‌ڵ شێخ عوبه‌ید دوژمنایه‌تی هه‌بوو، سه‌ری ئیتاعه‌تی بۆ شۆڕ نه‌ده‌کرده‌وه. ده‌سبه‌جێ له ترسی ماڵ و سامان، ده‌سی هه‌ڵگرت و رووه‌و نوچه به‌رێکه‌وت. سه‌ری ئیتاعه‌تی شۆڕ کرده‌وه و باسی رووداوه‌کانی خۆی گێڕایه‌وه. ئه‌م رووداوه بوو به هۆی زیادبوونی ده‌سه‌ڵات و نه‌ترسی شێخ.

به‌شی چواره‌م

کاتێك شێخ عوبه‌ید زانی هه‌مزه ئاغا چاو له ده‌ستی ئه‌وه و هه‌موو عه‌شایری ئاماده و ملکه‌چ بینی، چه‌ند فرمانێکی بۆ ئه‌ملاولا نووسی. چه‌ند پیاوێکی تایبه‌تی به‌ره‌و عێلی مه‌نگووڕ و زه‌رزا و هه‌رکی و ره‌وه‌ند و بناری و پیران و زوودی و شکاك و ده‌شتی و مامش و خه‌ڵکی شارۆچکه‌ی شنۆ و لاجان ومه‌رگه‌وه‌ڕ و موکری نارد. له ماوه‌یه‌کی کورتدا له‌شکرێکی زۆری له خێڵ و هۆزه‌کان کۆکرده‌وه. شێخ قادری کوری کرد به جێنشینی خۆی و سوپاسالاریی له‌شکری دا به ده‌ست هه‌مزه ئاغا و به‌ره‌و ئازه‌رابایجانی ره‌وانه کرد. له‌به‌رئه‌وه‌ش هه‌مزه ئاغا دڵی له فه‌رمانڕه‌وایی شارۆچکه‌ی سابلاخ ره‌نجابوو، بۆیه له

سەرەتادا لەشکری بەرەو ساباڵاخ تاودا. پاش بڵاو بوونەوەی ئەم هەواڵە، ئاغا شازادەی حاکمی ساباڵخ چۆنیتی بارودۆخەکەی بۆ دەسەڵاتدارانی ئازەربایجان راگەیاند و داوای لەشکر و یارمەتی کرد. بەڵام بەرپرسانی ئەو ناوچەیە پێیان وا نەبوو شۆڕشی کوردان بگاتە ئەو ئاستە. فەرمانیان دا محەمەد سادق خانی ئاجودانباشی و محەمەد حسەین خانی بەختیاری، لەگەڵ ٣٠ سوار و رەحیم خانی سەرکردەی چەلبیانی، لەگەڵ ١٠٠ سوار بەرەو ساباڵخ بچن._ئاگاداری ئەوە نەبوون، کە لەشکری کوردان چەندێکن و خراپەیان تا چ ئەندازەیەکە. کاتێك شێخ قادر و هەمزە ئاغا لە نوچەوە بەرێکەوتن لە سەرەتادا بۆ هاتنی لەشکر و دابین کردنی کەل و پەلی پێویستی رێگە هاتنە ناو شارۆچکەی شنۆ. ٣ رۆژ لەوێ مانەوە. بەر لەوەی شێخ بێت بۆ شارۆچکەی شنۆ، محەمەد ئاغای مامش سولەیمان ئاغای برازای نارد بۆ نەهری، تا هەر کاتێ شێخ عوبەید پشتیوانی لە هەمزە ئاغا بکا، هەواڵەکەی بنێرێ. ئەویش دەسبەجێ هەواڵی نارد کە شێخ نامەی بۆ دەوروبەر نووسیوە و خەریکی کۆ کردنەوەی لەشکرە. محەمەد ئاغا دەسبەجێ خۆی گەیاندە سندووس و باسەکەی بۆ جەلال خانی حاکمی قەرەپەپاغ گێڕایەوە و تێیگەیاند و برایم ئاغای لەگەڵ جەلال‌خان بەرەو ساباڵخ نارد. ئەوانیش دوای گەیشتنیان، باسەکەیان سەرلەبەر گێڕایەوە[1]. ئاغا شازادە وەڵامی دانەوە: ئێوە برۆن بە کۆکردنەوەی لەشکرەوە خەریك بن، منیش لەگەڵ جەماوەری موکری لە دواوە دێم... دیسان لە مەرگەوەڕەوە هەواڵی هاتنی شێخ قادریان هێنابوو. محەمەد ئاغا لەگەڵ بیوك خانی کوڕی ئەسکەندەرخان بە پەلە بەرەو ساباڵخ رۆیشتن و باسی رووداوەکانیان کرد، ئاغا شازادە، ئاغایانی موکری بانگ کرد و داوای یارمەتی لێکردن تا بچن بۆ شنۆ. بەڵام هەرکام قسەیەکیان کرد و بیانوویەکیان هێنایەوە. ناچار سەلیم‌خانی چاردۆڵی خۆی ئامادە کرد. محەمەد سادق خان و رەحیم خانی چەلبیانی-ش ئامادەییان دەربڕی و لەگەڵ محەمەدئاغا و بیوك خاندا نێردران. ئەمانە لەگەڵ چەند کەسێکی کەمی مامش و قەرە پاپاغ و... هتد. تا دۆڵی سندووس چوون و سێ رۆژ لەوێ مانەوە.

هەر کە شێخ هاتە شنۆ و دەستەیەکی یارمەتیدەری دی، لەلایەن ساباڵخەوە هاتن، دەترسان. لەم ماوەیەدا هەواڵ گەیشت، کە شێخ قسەی راست کردۆتەوە، سەرەتا تایفەی قەرەپەپاغ بکوژن و تاڵان بکەن. ئەمانە هەر کە ئەم هەواڵەیان بیست ترسان و محەمەد ئاغای مامشیان نارد بۆ شنۆ و خۆیان بەرەو سندووس رۆیشتن. سەلیم خان زۆر هەوڵیدا رایانگرێ، گوێیان نەدایە. ئەویش بە ناچار بە تەنیایی گەڕایەوە بۆ ساباڵخ. بەڵام شێخ لە شارۆچکەی شنۆوە بەرەو سندووس بەرێکەوت. خەڵکی سندووس و قەرەپەپاغ کە بریتین لە جەلال خانی حاکم و بیوکخان نایبی ئاجودان و حەسەنعەلی خانی سەرهەنگ و خان کیش خان و ئیبراهیم ئاغا و عەباس ئاغا لە هەواڵی هاتنی شێخ ترسان. هەرچی لێکیان دایەوە

---

[1] واتە: باسەکەیان بۆ ئاغاشازادەی حاکمی ساباڵخ گێڕاوەتەوە.

دەرەقەتی شەری شێخ نایەن. ئەوسا هەموویان بە سوار و پیادە، چوونە پێشوازی شێخ و بەم شێوەیە گیان و ماڵی خۆیان پاراست. سەد خەروار گەنم و پەنجا خەروار جۆیان بە ناوی سیورسات[1] دا بە لەشکری شێخ. ئەویش بریاریدا کەس هەقی نییە ئازاری خەڵکی دێهاتی سندووس بدات. لەوێوە بەرەو سابلاغ کەوتنە رێ. قەرەپەپاغەکان تکایان کرد چونکێ سوارەکانیان مەئمووری.... دەبێ ببوورن لەوەی کە ئێمە بۆ سابلاغ نایەین.

شێخ قادر مۆڵەتی دان و بریار درا سیورسات بۆ لەشکر دابین بکەن و بینێرن. شازادەش کە هەواڵی هاتنی شێخ قادری بیستبوو بۆ سندووس و پێشوازیی خەڵکی سندووسیشی بیستبوو، لەولاشەوە خەڵکی سابلاغ و خێڵەکانی موکریشی لەگەڵ شێخ هاودڵ دی، لە هەڵاتن زیاتر، هیچیتری شك نەبرد. بە ناچاری لە سابلاخەوە لەگەڵ محەمەد سادقخان و محەمەد حسەینخان و رەحیم خان بەرەو میاندواو هەڵاتن. شەو لە میاندواو مانەوە و بەیانی بەرەو مەراغە چوون.

لەولاوە شێخ قادر و هەمزە ئاغا لەگەڵ هۆزی مەنگوور و عەبدوڵلاخان و ئیبراهیم خانی زەرزا و عەلی ئاغا لەگەڵ هۆزی هەرکی، محەمەد ئاغا لەگەڵ عێلی رەوەند، شێخ جیهانگیر لەگەڵ خێڵی بناری، مامەند ئاغای پیران، قەرەنی ئاغا لەگەڵ عێلی زوودی، قاسم ئاغای کوری علی خان لەگەڵ سواری شکاك. دەروێش ئاغای نەعمان ئاغای هەرکی، عەبدال بەگ لەگەڵ هۆزی دەشتی، قۆیتاس ئاغا لەگەڵ خەڵکی سومای برادۆست، محەمەد ئاغای مستکانی، کوێخا مولهیم لەگەڵ خەڵکی مەرگەوەر، عوسمان ئاغای گەورك، محەمەد ئاغا لەگەڵ عێلی مامش هاتنە سابلاغ. خەڵکی شار و ئاغاکانی موکری و مەلاکانی ئەهلی سوننەت پێشوازییان لێکردن. سێ رۆژ لەو شارۆچکەیەدا مانەوە. خان باباخانی کوری مەجید خانیان کردە حاکمی سابلاغ و بەرەو میاندواو کەوتنە رێ. ئەو کەسانەی چ خەڵکی شار و چ ئاغایانی موکری کە لە هاورێی شێخیان کرد و بەرەو میاندواو لەگەڵی چوون، بریتین لە: میرزا عەبدولوەهابی قازی، میرزا قادری قازی، میرزا قاسمی قازی، شێخ جەسیم ئیمام جومعە، شیخ الاسلام بایزئاغای نەقیب، مامۆستا رەسوول ئاغا، ئیسماعیل ئاغا، عەزیز ئاغا، رەحمان ئاغا، محەمەد ئاغا، برایم ئاغا، رەئیس ئاغا، گوڵاوی ئاغا، براکانی ئیبراهیم ئاغا، رەزا قولی میرزا، کوری مەلەکولقاسمی میرزا، عەبدوڵلائاغای کوری مەحموودئاغا، خەلیل ئاغا، کورەکانی محەمەد کەریم بەگ، فەتحوڵلاخان کوری موزەففەرولدەولە، کورەکانیتری مەجیدخان، ئەمین ئاغا کوری قادر ئاغا، سەلیم بەگ و کورەکانی فەیزوڵلا بەگ، عەزیزی فەتاح، حەسەن ئاغا، سەلیم بەگ و کورە بەناوبانگەکانی ئاغا و خولەفاو شێخەکانیتری ئەهلی سوننەت لە شارەوە بەرەو گوندی حاجی حەسەن،

[1] پێویستی لەشکر و باربەر

کە یەك قۆناغەرێ لە میاندواو دوورە، چوون و لەو گوندە (٥٠) هەزار کەس سوار و پیادە دابەزین.

بەشی پێنجەم

باسی هاتنی عەلیخانی حاکمی مەراغە، بۆ یارمەتیدانی خەڵکی میاندواو و کوشتن و تالانکردنی میاندواو.

پاش بڵاو بوونەوەی هەواڵی هاتنی شێخ بۆ شارۆچکەی سابلاخ و هاوکاریکردنی خەلکی ئەوی و خەیاڵی هاتنی بەرەو میاندواو، عەلیخانی حاکمی مەراغە لەگەڵ محەمەد سادق خانی سەرکردەی سواری بەرەی پێشەوە و محەمەد حسەینخانی بەختیاری و محەمەد سادق خانی ئاجودانباشی (ئەفسەر)ی حەزرەتی وەلیعەهد و حاجی رەزا قولیخانی ئیسفەهانی و رەحیم خانی سەرکردەی سواری چەلبیانی بە گالیسکەیەك لە مەراغەوە بەرێ کەوتن، لە نێو رێ لەگەڵ سەلیمخانی چاردۆڵی[1] یەکدەگرنەوە و پێکەوە بەرەو میاندواو دێن. سێ سەعاتی رۆژ دەمێنێ، دەگەنە شار. تۆپ دەبەنە دەرەوەی شار و بەرامبەر دوژمن لە باستیان دایدەنێن. خانووەکەی ئەحمەد خان دەکەنە بارەگا، کە ئیدارەی دەوڵەتە.

شەو هەتا بەرەبەیان تەگبیری کاری ئەو بێ تەگبیرانە دەکەن. دووسەد کەس لە دەستەی سوارەی بڵباس بە فرمانی شێخ قادر و بە سەرکردایەتی نوری بەگی[2] خاڵی ناوبراو، هێرش دەکەنە سەر میاندواو. لەولاوە عەلی خان لەگەڵ هاورێیانیتری وەك شێری شەرزە دەستیان کردەوە. ئەو شێرانی شەڕە تووڕە بوون. سەرلەبەری ئەندامەکانی لەشی دوژمنانیان تێکشکاند. لە نێوان سوارەکاندا لەبەر شەڕ و بگرە و بەردە، گوللەیەکی زۆر تەقیندرا، لە ئاکامدا خاڵی شێخ قادر، گوللەیەکی سەلیمخانی بەرکەوت و بەرە و جەهەننەم شۆڕ بۆوە و سوارەی بلباس تێك شکان و رایانکرد. کاتێك شێخ قادر هەواڵی تێشکانی سوارەی بڵباس و کوژرانی خاڵی خۆی بیست، وەك بەرازی پێکراو و ماری بریندار خولی دەخوارد، فرمانی کوشتن و تالانکردنی میاندواوی بەو لەشکرە زۆرەی دا. یەکەم کەس کە بۆ ئەم کارە ناخێرە راست بۆوە، جەلیل ئاغای حەرامزادە بوو. کەچی هەر ئەم جەلیل ئاغایە زۆری چاکە و نیعمەت لە دەست حەزرەتی ئەقدەسی والا وەلیعەهد دیتبوو. چاوی لە نان و نمەکی پۆشی و بە ١٠٠ سوار و ٣٠٠ پیادە بەرەو میاندواو هاتن. کوردەکانیتر بە هەمزە ئاغا و ئەوانیترەوە و هەموویان دوا بە دوای ئەوان بەرەو میاندواو کەوتنە رێ. عەلیخان و ئەوانیتر نەیانتوانی شەڕ بکەن و جگە لە هەڵاتن چارەیەکیتریان

[1] لە ناو خەڵکا بە چەرداوەڕوو ناسراون

[2] راستییەکەی (میر بەگ)ە.

نەما. بە ناچار تۆپیان بەجێهێشت و رایانکرد. خەڵکی شارەکە هەرکەس توانایەکی هەبوو هەڵات، ئەوانیتر کەوتنە چنگی دوژمنان.

شیعر: لەبەر ئەو خەڵکە بێئەدەبە، رۆژی خەڵکی میاندواو وەك شەوی لێهات.

لەبەر گوللە ئەوەندە سنگ و بەرۆك بریندار بوو، دایك لە بیری منداڵی خۆیدا نەبوو. ئەوەندە کوژراو لێرە و لەوێ کەوتبوو. باوك سۆزی بۆ کور نەمابوو. لە هەموو لایەکەوە خوێن ئەوەندە رژابوو. چاوی خۆر خوێنی تێزا بوو. لە ئاژاوەی ئەو قەومە بێدادگەرە، کەس خۆی نەدەناسیەوە. یەکێك خەنجەری ئاورەنگی بە دەستەوە بوو، یەکێك دەموچاوی بە خوێن شتبوو. ژنان هاوار و واوەیلایان دەکرد. لە هەر سووچێکەوە هاوارێك هەڵدەستا. (رووداوەکە بە جۆرێك بوو) چاوی جیهان بۆ حاڵی ئەو بێچارانە دەگریا و مەریخی خوێنمژ، لە بێبەزەیی ئەو بێبەزەییانە، پەرێشان حاڵ دەبوو. رۆژگارێك بوو، کە لە پشت پەردەی عیسمەتیانەوە، بای سەبا بە حاڵە حاڵ هاتو و چۆی دەکرد. کەچی لەوێ لەچکی عیسمەتیان لە سەریان دەفراند و کیژە ناسکۆڵەکانیان کە لە لانکەی نازدا گەورە ببوون، بەدیل دەگرتن. ئالآی زوڵمیان بە جۆرێك هەڵکرد و ئاگری زۆریان داییساند، کە منداڵی شیرەخۆرە و کەم تەمەنیان لەگەڵ پیری لەپێکەوتوو، بە ئاگری زوڵم دەسووتاند. زوڵم لەوێ ئەوەندە ئالآی هەڵکرد، کە قەڵەم بۆ نووسینی دۆش داماوە.

بەڵێ دوای سێ رۆژ و شەو، کە بەردەوام خەریکی کوشتن و تالآنکردن بوون و یەك کەس لە خەڵکی شاری میاندواو چیتر لەو شارە نەما، ئیتر یان هەڵاتن، یان کوژران، یا بەدیل گیران.

شێخ قادری حەرامزادە، نامەیەکی بۆ باوکی نووسی، کە لە سایەی سەری بنەماڵەی تەها و بەختی حەزرەتی شێخ، لەو رۆژەوەی لە (ناوچیا)وە کەوتووینە رێ، تا ئێستا روومان لە هەر کوێیەك کردبێ، کەس لە فەرمانمان دەرنەچووە، جگە لە خەڵکی میاندواو، کە پێی بێئەدەبییان کەمێك درێژ کرد و سەرپێچی ئێمەیان کرد. بۆیە بوون و نەبوونیمان وەك خۆڵ بە با کرد و ماڵمان لێ وێران کردن. هەمزاغا و سەرکردەکانیتریش هەر وایان نووسی و بە پەلە بۆ شێخیان نارد.

بەشی شەشەم

بەڵام پاش کوشتاری میاندواو، هەمزە ئاغا و هەندێك لە سەرۆکەکانی موکری و عەشیرەتەکان، لەبەر تاوان و خەیانەتی خۆیان لە غەزەب و توورەیی حەزرەت ظل‌اللهی رۆحی عالەم بە فیدای بێ، ترسان و وایان لێکدایەوە، کە ئەم شەڕ و خراپەکارییە، ناشاردرێتەوە و کەس ئەرکی ئەم نەترسییە بە ئەستۆ ناگرێ. کە وایە وا باشترە خێڵی قەرەپەپاغیش بە هاوبەشی خۆیان دابنێن، کە بۆ هەوێنی ئەم خراپەکارییە، هەرچی زۆرتر بێ باشترە کە: شتی لاواز، بە شتی بە هێز تیا دەچێ، هەر بۆیە هەموو پێکەوە چوون بۆ

بارەگاکەی شێخ و وتیان کە خێڵی قەرەپەپاغ دڵیان لەگەڵ دڵی شێخ نییە و لەم شتە دەترسێن ئەوەك ببنە هۆی بڵاو بوونەوەی لەشکر و سەربازەکان. کە وایە وا باشترە جەماوەریان بانگ بکەینە ئێرە، تا خەیاڵی سەرپێچی نەکەن. شێخ قادر بڕوای ئەوانی بە دڵ بوو، فرمانی بۆ جەلال خان و حەسەنعەلیخانی سەرهەنگ و بیوك خان نووسی، کە سەرکردەکانی دەبێ بە سواریی بێن و تێکەڵ لەشکری ئێمە ببن. ئەگەر درەنگ بکەن بە دڵنیاییەوە دەبنە نێچیری گوللەی ئێمە.

لە کاتی گەیشتنی نامەی شێخ قادردا، لەلایەن ئیقبالدەولەوە هەواڵ گەیشت کە لەشکری (خۆی) لەگەڵ شەجیععەلی خان گەیشتنە ورمێ و لەشکری هەوشاریش ئامادەیە. مەترسن بەیانی دەگەینێ. جەلالخان دەسبەجێ ئەم هەواڵەی بە وردی بە گوێی محەمەد ئاغای مامش گەیاند. ناوبراویش هەر کە ئەم هەواڵەی بیست، بە بیانوویەك لە شێخ قادر مۆڵەتی وەرگرت و بەرەو سندووس بەرێکەوت. بەلام لەشکری کورد بۆ گەیاندنی تالانییەکانیان بۆ ماڵی خۆیان، لە شێخ جیا بوونەوە، شێخیش بۆ سابلاخ گەرایەوە. بەلام چونکە ئەو رێوی سیفەتانە لە کوشتنی خەڵکی بێچارە و بێوەژنان دەمەچێشتە ببوون و شتێکیشیان چنگ خستبوو، دیسان لە دەوری شێخ کۆ ببوونەوە و بە تەمای سندووس بوون. خەڵکی سندووسیش لە نەگەیشتنی یارمەتی و بڵاو بوونەوەی ئەم هەواڵە، زۆر ترسان و جەلال خانیان بە ١٥٠ سوارەوە بەرەو سابلاخ نارد. محەمەد ئاغاش بە ناچاری چاوی لەو کرد. لەوێوە شێخ بە (٥٠) هەزار کەسەوە بەرەو مەراغە و بناو بەرێکەوت، بەلام هێشتا شێخ لە سابلاخ دەرنەچووبوو، کە هۆزی پیران بەرەو قەلای لاجان چوون. ١٠٠ سەرباز و تۆپچی ساخلو ئەوێیان گرت و تۆپەکانیان شکاند و خستیاننە چاڵاوەوە و سەربازەکانیان بۆ لای شێخ هێنا. دیسان محەمەد ئاغای مامش لەبەر نان و نمەك کردنی دەولەت و دۆستایەتی لەگەڵ هەوشار، لەلایەن شێخەوە بەخشران و خوێنی نەرشتن و مەرەخەسی کردن. ئەوانیش بەرەو ورمێ دەرۆیشتن و تفەنگ و شت و مەکەکانیان برد.

بەشی حەوتەم

باسی چیرۆکی ئاگادار بوونی بەرپرسانی حەزرەتی ئەقدەس ئەسعەد ئەرفەع... لە خراپەکاری کوردان و ناردنی لەشکری سەرکەوتوو لە تەورێزەوە بۆ بەربەرەکانی لەگەڵ ئەوان و هەواڵناردن بۆ دارالخلافەی تاران و بە رێکەوتنی لەشکری عێراقی بە سەرکردایەتی نەواب ئەشرەف والا حشمت‌الدولە.

دوای ئاگادار بوونی بەرپرسانی حەزرەتی اقدس ارفع والاوەلیعەهد (رۆحمان بە فیدای بێ) لە چوونی شێخ بۆ شارۆچکەی سابلاخ و هاوکاریکردنی لەلایەن خێڵەکانی قەرەپەپاغ و موکری و هەلاتنی نەواب والا (ئاغا شازادە)، وایان بە باش زانی کە پیاوێکی ئاقڵ و کامڵ و باش بکاتە حاکمی ئەوێ، بەڵکو بە دڵخۆشییدانەوە، عەشیرەت و هۆزەکان دڵنیا بکات و لە

خەیاڵی خراپە دووریان بکاتەوە و کار نەگاتە ئاستی شەڕ و کوشتن. لەبەرئەوەش سەردردەولە کە بە پلەی ئێشك ئاقاسیباشیگری حەزرەتی والا شانازی پێبراوە و لە هونەری سەرکردایەتی و بەڕێوە بردندا دەستی هەبوو، رایانسپارد و لەگەڵ سوارەی کۆمەڵێکی تەهماسبقولی خان یوز باشی، رەوانە کران. بەڵام پاش بیستنی چۆنێتی بارودۆخی میاندواو و خەڵکی مەراغە و بناو ترسان و نامەیان بۆ خاکی بەرێیی حەزرەتی والا نووسی و باسی رووداوەکەیان بۆ کرد و یارمەتییان خواست. بە دەستووری حەزرەتی والا رۆحمان بە فیدای بێ، مقرب الخاقان ئاغاخانی سەرتیپی هەوشار و لوتفعەلی خانی سەرهەنگ بە (٤٠٠) سەربازەوە لە فەوجی چوارەم و فەوجێکی ئەمیرییە بە چوار گالیسکە تۆپەوە رۆژی هەینی ٢٥ مانگی شوال المكرم(١/١٠/١٨٨٠) لە تەورێزەوە بەرێکەوتن. بۆ سبەینی شەممە ٢٦ (٢/١٠/١٨٨٠)، محەمەد خانی سەرهەنگ موهەندیس لە بەرەی موهەندیسیەوە ناردوویانە لە نزیك بارەگای خانەقا، کە لە پەنا شاهی دایە، ئاغاخانی سەرتیپ لەگەڵ حاجی سەدردەولە یەکدەگرنەوە و پێکەوە دەچنە بناو و لە دەوروبەری شارەکە سەنگەر دادەنێن و لە هەر دۆڵێکدا تۆپ و سەرباز نیشتەجێ دەکەن و خەریکی پاسەوانیی دەبن.

پاش گەیشتنی ئەم هەواڵە بە دارالخلافەی تاران لە دەرباری همایون ئەعلاحەزرەت قدرقدرت شهریاری (رۆحی من و رۆحی تەواوی جیهانی بە قوربان بێ)، بریار درا کە میری میرانی گەورە: مستەفا قولیخانی ئیعتیمادسەڵتەنە - سەرۆکی لەشکری ئازەربایجان وەك سەرکردایەتی گشت لەشکر بەرێبکەوێ. ناوبراویش لەگەڵ فەوجی بەهادۆران بە یاوەری سەیید محەمەدخان و فەوجی دوهەمی تایبەت بە سەرهەنگ عەلیخانی کوڕی حاجی حسام الدوله و سێ دەزگا تۆپ و جبەخانە هاتنە ناو بناو. شەو لەوێ مانەوە. بۆ بەیانی محەمەد خانی سەرهەنگ موهەندیسی بۆ دەرەوەی شار نارد، تا شوێنی هۆردوو دەسنیشان بکات. ناوبراو دوای دەسنیشانکردنی شوێنەکە رایگەیاند فەوجەکان و تۆپخانە بەرەو دەرەوەی شار بەرێخەن. ئیعتیمادسەڵتەنە بارەگای خۆی لە ناوەندی هۆردوو دامەزراند، کە رووبەرووی رێگای هاتنی کوردان و رووی لە مەیدانی شەڕ بوو. پشتەوەی لەشکرەکەی بە مقرب‌الخاقان ئاغاخانی سەرتیپ سپارد. سەرکردایەتی لەشکرەکانی بناو بریتین لە: میریمیرانی گەورە ئیعتیمادسەڵتەنە، حاجی سەدردەولە، مقرب‌الخاقان ئاقاخان سەرتیپ لەگەڵ ٤٠٠ سەربازی فەوجی چوارەمی تەورێز، حاجی عەلی خانی سەرهەنگ لەگەڵ فەوجی دووهەم بە تایبەت سەیید محەمەدخان یاریدەری فەوجی بەهادۆران، لوتفعەلی خانی سەرهەنگ لەگەڵ دەستەی ئەمیریە، بیوکخانی سەرهەنگی مەراغە، محەمەد خانی سەرهەنگ موهەندیس. لەشکری سوارەش بریتین لە: محەمەد حسەین خانی بەختیاری بە ٤٠ کەسەوە، ئیبراهیم ئاغا قەراجە داغی بە ٢٠ کەس، هەموو سەنگەرەکانیان دابەست و چەندین مەتەریزیان درووستکرد و تۆپ و تۆپخانەیان لە جێگای خۆی دانا و ئامادەی شەڕ و چاوەنواری گەیشتنی دوژمنیان کرد. پاش گەیشتنی هەواڵی دەرکەوتنی شێخ عوبەید بە

دارالخلافەی تاران لەلایەن دەرباری موعدەلەت مەداری حضرت ظل‌اللهی (روحی من و رۆحی جیهانی بە فیدا بێ)، فرمان درا کە حەزرەتی اشرف ارفع امجد والاّ- کامەران میرزای نایب‌السلطنە ئەمیری گەورە، لەشکرێکی خوێنڕێژ بەرەو ئازەربایجان بنێرێ، تا بوون و مانی خراپەکاران بە بای فەنادا بدات. بۆیە نەواب اشرف امجد والاّ هەمزە میرزای حشمت الدولە - ی کردە سەرداری لەشکر. دوو فەوجی ئازەربایجانی، کە بە محەمەدقولیخان حسام الدولە سپێدرابوون، لە دار الخلافەوە بەرێکەوتن. نەوابی والاّ بۆ دابینکردنی کەل و پەلی پێویست (۳) رۆژ لە مەیدانی ئەسپ سواریدا، بە تۆپخانە و فەوجی شاسەر و ژریمانی یەکەم مانەوە رۆژی هەینی، ۹ی مانگی زیقەعیدە(۱۸۸۰/۱۰/۱۵)، لە ئەسپ سوارییەوە قۆناغیان بردە گوندی (کەن)، کە یەکێك لە گوندەکانی دارالخلافەیە.

بۆ بەیانی بەوپەری رێك و پێکی لە گوندی ناوبراوەوە بە رێکەوتن. بەلاّم دەستەگەلی ئازەربایجانی، کە بەر لە نەوابی والاّ بەرێکەوتبوون، بۆئەوەی هۆردوو بگاتێ، لە گوندی کەرەج راوەستان. بۆیە قۆناغی ئەو رۆژەیان لە گوندی کەرەج بوو. لەوێوە کە فەوجەکان یەکیان گرتەوە، ئیتر لە نێو رێ رانەوەستان و شتێکی تازە رووی نەدا. رۆژی چواردەی زیقەعیدە(۱۸۸۰/۱۰/۲۰) گەیشتنە قەزوین.

دەستەگەل و سوارە و خەڵکی قەزوین لەگەڵ نصرالملك کە فرمانێ پێکرابوو لەشکر و سەرباز کۆ بکاتەوە، بەرەو پیریان هاتن. نەوابێ والاّ، بەوپەرێ سەربەخۆییەوە هەزار (جریب)[1]ێ کرد بە شوێنێ ئۆردوو.

رۆژێکیان بۆ کۆ کردنەوەێ سەربازێ قەزوین وحەسانەوەێ لەشکرێ پیادە تەرخان کرد. رۆژی شازدەهەم(۱۸۸۰/۱۰/۲۲) فرمان بە رێکەوتنی هۆردوو دەرکرا. جەماوەری هۆردوو دەستە دەستە وەك شەپۆلی زەریا بەرێکەوتن، جگە لە رۆژێك نەبێ کە لە قوتی‌ئاوا بۆ حەسانەوەی سەرباز راوەستان، شتێکی تازە رووی نەدا.

رۆژی ۲٤(۱۸۸۰/۱۰/۳۰) گەیشتنە شارۆچکەی بیجار، کە حاکمنشینی ویلایەتی گەرووسە و لە پەنا ئەم شارۆچکەیەدا باروبنەیان خست. حیسامولمولك کە لە دارالخلافەی بیجارییەکان بۆ بەرێخستنی ٤ فەوجی هەمەدان، ٤ رۆژ پێشتر لە بەرێکەوتنی نەوابی والاّ بەرێکەوتبوون. ناوبراویش عەلی ئەکبەر خانی سەرهەنگ، فەوجی مەنسووری بۆ ناردنی چادر و جل و بەرگ و کەل و پەلی پێویستی‌تر، لە دارالخلافە دامەزراند و خۆی بۆ هەواڵ ناردن دەچێ. لە هەموو جێگەیەك یاڵی ئەسپیان کردە سەرین و زینیان کردە جێگا خەو و چادریان کردە ئاسمانی سەر سەریان.

[1] جریب: بەرامبەر بە (۱۰۰۰۰) مەتر چوارگۆشەیە.

هەشت رۆژ پاش گەیشتن بە هەمەدان، فەوجی شەشەم و مەنسوور و هەوالنێران و (١٠٠) سواریتر، کە خۆیان داوای هاتنیان کردبوو، لە گوندی (قەهرومین)ی مەحالی هەمەدان، کە لە یەك قۆناغە ڕێی بیجاردایە، حازر بوون. عەلی ئەکبەر خانی سەرهەنگیش بە خۆی و هەندێك کەل و پەلیتر، هەر لەو گوندە تێکەڵ بە فەوجەکان بوو. حیسامولمولك ئیتر چاوەڕێی گەیشتنی کەل و پەلیتری نەما و دەستبەجێ بەرەو شوێنی دیاریکراو بەڕێکەوت. دوو رۆژ بەرلە هاتنی نەواب اشرف والا حشمتالدوله هات بۆ بیجار. بارودۆخەکان بە تەلەگراف عەرزی حەزرەتی اقدس ارفع والا، نایبالسلطنه ئەمیری گەورە گەیاندبوو.

دەقی وەڵامی تەلەگرافی حەزرەتی ئەشرەفی والا رۆحمان بە فیدای بێ:

مقربالخاقان حسامالملك، تەلەگرافی ئێوە گەیشت. حەزرەتی پادشا چاوی موبارەکیان پێی کەوت. ئەم خزمەتەی ئێوە و گەیشتنی فەوجی شەشەم و مەنسوور و هەوالنێران و سەد سوار بەر لە گەیشتنی ئۆردووی گەورەی اکرم کامکار حشمتالدوله، بە بیجار، زۆر بە دڵی حەزرەتی پادشا بووە، فەرموویان تەلەگرافتان بۆ بەرێ بکەم، کە سەد هەزار جار بژی بۆ ئێوە. لەبەر ئەم خزمەتە سەرنجی زۆریان پێدەدرێ و خزمەتی ئێوە لەبەر چاوی موبارەکیان ون و بێپاداشت نابێ، هەرچەندە بڵێین کەمتەوورەییان فەرموو. بۆ اکرم کامکار حشمتالدولەش، بە جیا تەلەگراف کراوە، کە بە پێی فرمان، خۆراك و پێویستی ئەسپ و بارەبەر، ١٠٠ سوار بە پێی نرخی رۆژ بدەن و لەلایەن ئێمەشەوە لە سەربازانی فەوجی هەمەدان بپرسن.

نایبالسلطنه امیرکبیر

لە وەڵامەکەیدا لەگەڵ لوتفی پادشایەتی فرمانیان دا راوەستن، تا ئۆردووی حشمتالدوله دەگا. لە کاتی هاتنی نەوابی والادا، هەر سێ فەوج و سوارە، لەگەڵ حیسامالملك و فەرماندەکانیتردا، بۆ پێشوازی رەسمیی، لە هۆردوو هاتنە دەرێ و تەشریفاتیان بەجێ هێنا. سێ رۆژ لە شارۆچکەی بیجار مانەوە. لە بیجار نەواب ئەشرەف والا تووشی نەخۆشییەك هاتن، کە لە دواتر بە درێژی باسی دەکەین.

بەشی هەشتەم

چیرۆکی پەناهێنانی گولاوی ئاغای کوڕی مارف ئاغا، بە ئۆردووی سەرکەوتووی ئیعتیمادسەڵتەنە

کاتێ ئیعتیمادسەڵتەنە گەیشتنە بناو. دوای تەواوبوونی کاروباری سەنگەر و مەتەرێز، چاوەڕێی لەشکری شێخ ما. عەبدوڵلابەگ کە کورد بوو، ماوەیەك لای ئیعتیمادسەڵتەنە خەریکی خزمەتکردن بوو، بەرەو میاندواو بەرێ کرا و چەند نامەیەکی بۆ سەرۆکەکانی موکری و قەرەپەپاغ نووسی، کە لە تووڕەیی حەزرەتی ظلاللهی بترسن و بە هۆی فریو و

ڕێوی گەریی شێخ خۆتان مەکەنە نێچیری شێر و شمشێر. هەڵبەت هەرکەس لەبەر زەلیلی پەنامان بۆ بێنێ بەخششی پادشایانە دەیخاتە ژێر سێبەری خۆی. چونکە لێبووردنی ئەم دەرگایە، پتر لە تاوانەکەیەتی.

پاش گەیشتنی عەبدوللابەگ و گەیاندنی نامەکان بۆ خەڵکی موکری و قەرەپەپاغ، ئیسماعیل ئاغا کە یەکێك لە سەرۆکەکانی قەرەپەپاغە، گوێڕایەڵی کرد و لەگەڵ چەند خزم و کەسێکی خۆیدا هاتن بۆ بناو. ئیعتیمادسەڵتەنەش میهر و سۆزی بەرامبەر نواندن و خەڵاتی باشیشی کردن و پاشان ئەمری کرد بگەڕێنەوە تا بەڵکو ئەوانیتریش بە میهر و خۆشەویستی ئەوان هیوادار بکەن و لەگەڵ خۆیان بیانهێنن. هەتا بەیانی چوارشەممە، چواردەهەمی مانگی زیقەعیدەالحرام(١٨٨٠/١٠/٢٠) سوارێکی کورد هات و وتی کە گوڵاویئاغای موکری لە تووڕەیی و غەزەبی حەزرەتی ظل‌اللهی ترساوە و گیانبازی کردوتە پیشەی خۆی، ئەوە ئێستا پەنای بۆ لەشکری سەرکەوتوو هێناوە و داوای لێبووردن لە دەرباری عەدالەت مەداری حەزرەتی هومایونی ئەعلایە و چاوەنواری دڵنیایی لەم لەشکرە هەیە.

ئیعتیمادسەڵتەنە دوای بیستنی ئەم هەواڵە، ئەمری بە حاجیقولیخانی ئیسفەهانی کرد تا لە بارەگای هۆردوو بێتەدەرێ و لە لێبووردنی دڵنیای بکات و بۆ ئۆردووی بەشکۆیان بانگهێشتن بکات. حاجی ڕەزا قولی خانیش دەستبەجێ چوو، لە دابینکردن و لێبووردنی دەوڵەت دڵنیای کردن.

کاتێ گوڵاوی ئاغا تەواو دڵنیا بوو، لەگەڵ ناوبراو هاتن بۆ ئۆردوو، دەڵێ ئەوە شێخ قادر و هەمزە ئاغا بە جەماوەرێکی زۆرەوە لە عەشیرەت و تایفەکان دەگەنێ، ئەوەندە زۆرن کە ژمارەی سەربازەکانی لە ئەژمار نایەن. ئەگەر بیانژمێریت، لە هەرچی بیر بکەنەوە زیاترن. ئیعتیمادسەڵتەنە و سەرۆکەکانیتر، پاش بیستنی ئەم هەواڵە هەرکام لە سەنگەری خۆیاندا دامەزران و ئامادەی شەڕ بوون.

شیعر: هەموو چاکی مەردایەتیان بە لادا کرد. هەموو کەلوپەلی شەڕیان ساز کرد. کە لە ناکاو لە داوێنی بەربلاوی دەشتەوە، کێوێکی تا بڵێی قورس و قایم دەرکەوت. وەك ئەستێرە درەوشاوە بوون لە هەرلاوە ئالاّ. هەموو سوور و زەرد و کەوی و بنەوش.

هەردوو سپاکە گەیشتنە ڕووبەرووی یەك. لەم بۆ ئەو و لەو بۆ ئەم، سەدان قسە کرا. پاڵەوانانی پڵنگکوژ، کە دڵیان وەك دڵی شێرە، بە خوێنی دوژمن خاك و خۆڵیان کردە قوڕ. لەبەر دەنگی تۆپ لەو دەشتە پڕقینەدا، دەتوت زەوی دەمی داپچڕیوە. لە کوردان ئەوەندە کوژرابوو دەتوت زەوی هەموو تەپۆڵکەی مردووە. دەستەیەك کە بەرەو سەنگەر هێرشیان دەبرد... سەرباز..گەلێك جار هەڵکەوت سەریان بدۆرێنن. ئیعتیمادسەڵتەنە خۆی بەو پیرییەشەوە لە شەڕدا خۆی نیشان دا و لەبەر بەرەکانیدا خۆڕاگری کرد کە لاوان لەو پیاوە ئەو هیمەتەیان دی، بەڵێ چ بە بارتەقای دەشتی ڕێوی و چ یەك بەچکە شێر. بە کورتی تا

سێ ڕۆژ هەوری بەڵا، ئاسمانی تەنی و بارانی گولله وەك تەرزە دەباری، بە جۆرێك دنیا سەری سوور مابوو.

دوای داییسانی ئاگری شەڕ و ململانێ، هەندێك لە کوردەکان ڕووەو شاری بناو هاتن و ئەو ماڵانەیان وێران کرد و کەسەکانیان کوشتن کە لە ئاقار و دەرەوەی شار بوون. لە کاتی قەومانی ئەم ڕووداوەدا بە فرمانی ئیعتیمادسەڵتەنە چەند گولله تۆپێك، لە سەنگەری دەرەوەی شار، بەرەو ڕوویان هاوێژرا. جەنابی حاجی میرزاعەلی قازی بناویش لەگەڵ خەڵکی شاردا، هێرشیان کردنە سەر و لە شار دەریانکردن.

پاش سێ شەو و ڕۆژ شەڕ و کوشتنی کوردان، چۆنکە هەواڵی لەشکری عێراقیشیان بیست و ئازایی ئیعتیمادسەڵتەنەیان دی، ناچار هەڵاتن و ڕایان کرد. بەڵێ شەڕ کردن لەگەڵ نەرە شێر بۆ ڕێوی پیر ئازایەتی ناهێنێ. چەند ڕۆژ دواتر جەنابی حەسەنعەلیخان، وەزیری (فواید) کە لە سەر داوای خۆی لە ناوچەی گەرووسەوە بەرەو ئەو شوێنە دەهات، لەگەڵ فەوجی گەرووس و سوارەی دویرن و قادرئاغا کە بە (١٠٠) سوارەوە لە خاکی ساییندەڵا چووبووە نێو ئۆردووی وەزیر، هاتن و لەوێوە پاش ١٤ ڕۆژ بەرەو قەرەقشلاق ڕێکەوتن. لەم کاتەدا شێخ قادر لە سابلاخ بوو. هەر کە بە ڕێکەوتنی ئیعتیمادسەڵتەنەی بەرەو چلیك بیست و بە هاتنی لەشکری عێراقیشی زانی، ئیتر خۆی پێ نەگیرا و خەیاڵی هەڵاتن بەرەو شنۆ کەوتە سەری. خەڵکی سابلاخ لە خەیاڵی ئاگادار بوون و چوونە ماڵەکەی و وتیان هەتاهەتایە ئێمەت لای دەوڵەت بە تاوانبار دانا و بووینە خاین، ئێستاش بە نیازی هەڵاتنیت! ئێمە ئەو کارەمان پێ باش نییە، جا یان دەبێ شەڕ بکەیت، یان سەری ئیتاعەتیان بۆ شۆڕ بکە، ئەگەر بێت و مەسەلەی لێبووردنی حەزرەتی ظل‌اللهی لە ئارادا بێ، ئەوا هەردوولامان دەگرێتەوە. ناچار شێخ قادر وەڵامی دایەوە، کە هێشتا من ئەوەندە لاواز نەبووم، خەیاڵی هەڵاتن بکەوێتە سەرم، من بۆ دابین کردن و کۆکردنەوەی خواردەمەنی و یارمەتی هاتووم بۆ ئێرە. ئێوە نابێ وا بیر بکەنەوە کە من هەڵدێم و ئەمە کاری مەردی شەڕ نیە، کە گەورە پیاوانی ئێمە لە کاتی گیانەڵلادا وتوویانە: النّار و العار. ئەوانیش وەك عەوامی تێنەگەیشتوو، فریوی پیاوێکی بە ئەزموونیان خوارد و بڵاوەیان کرد. شێخ بە هەلی زانی و بە شەو بەرەو شنۆ ڕایکرد.

لەولاوە ئیعتیمادسەڵتەنە کاتێ هاتە نێو مەحاڵی چلیك، دوو ڕۆژ لە پەنا جەغەتوو مایەوە، لەوێوە بەرەو قەرەقشلاق بەڕێکەوتن، کە سێ قۆناغەرێیە (١٨ کیلۆمیتر). هەر کە هەواڵی هەڵاتنی شێخ قادریان بیست، سوارەکانی شاهسەوەن و چەلبیانی لەگەڵ جەماوەری قەرەپەپاغ، دوای شێخ کەوتن. دوای شەڕێکی توند، کە نزیکەی ٢٠٠ کەس لە جەماوەری قەرەپەپاغ کوژران و بریندار کران، شێخ قادر لە کێوی ژووررووی شارەوە بەرەو مەرگەوەڕ هەڵات. ئەمانەش لە شارەکەدا دەستیان کرد بە کوشتن و تاڵانکردنی خەڵك و بۆ قەرەقشلاق

گەڕانەوە، تا کاتی تەشریفهێنانی حەزرەتی ئەجەل ئەکرەم سوپاسالاری گەورە و لەشکری عێراقی، کە پاشان باسی دەکەین.

بەشی نۆهەم

باسی گەیشتنی هەواڵی کوشتاری میاندواو بە مقلی خانی (ئیقبالدموله) و چوونی شێخ عوبەید بۆ ورمێ:

کە هەواڵی گرتنی سابلاخ دەگاتە (ئیقبالدەولە)ی حاکمی شاری ورمێ، کزە لە جەرگییەوە هەستا و مووی لەشی وەك شیش ڕاست بوونەوە، دەستبەجێ لەگەڵ فەوجی حەوتەم و هەشتەم بە سەرکردایەتی خەسرەوخان وخان باباخان و محەمەد ڕەزاخان سەرتیپی تۆپخانەی موبارەکە و دوو تۆپ، لە سێ کیلۆمیتری شار ئۆردوویان دابەست. شێخعەلی خانی سەرتیپیش بە فەوجی (خۆی)، پێنج ڕۆژ دوایی دەگاتێ و تێکەڵ بە ئۆردوویان دەبێ. پاش دوو ڕۆژ مانەوە لە ئۆردوو، هەواڵی کوشتاری میاندواو لە ورمێ بڵاو دەبێتەوە. ئیقبالدەولە پاش بیستنی ئەم هەواڵە ترسناکە، بڕیار دەدا لەگەڵ تۆپخانە و فەوجەکان بەرەو میاندواو بەڕێ بکەون . بۆیە هەندێ لە ئاغا گەورەکان و سەرۆکەکانی شار کۆ دەکاتەوە، باسی ڕووداوەکەیان بۆ دەکا و داوای دڵنیاییان لێدەکات، تا ئاگایان لە شار بێ، ئاغا گەورەکان بریتی دەبن لە: جەنابی ئاغا میرزا حسەینی موجتەهید و جەنابی ئاغا سەید ئاغای پێشنوێژ و ئاغامیرزا محەمەد حسەین ناظم العلما و حاجی میرزا موحسین لەشکرنووس، کە ئەوەی ڕاستی بێ یەکێکە لە سەرۆکەکانی شار، لەگەڵ شەفیعخان کوری جیهانگیرخانی بیگلەربیگی و عەبدولعەلی خانی سەرهەنگ و حاجی میرزا عەبدوڵڵای کەلانتەر.

بەیانی ئەو ڕۆژە، کە ڕۆژی یەکشەممە ٢٧ی مانگی زیقەعیدەالحرام(١٨٨٠/١١/٢)، نزیکەی ٢٠٠٠ سوار و پیادەیان لە دەرەوەی شار ئامادە کرد و دڵنیا دەبێ لەوەی کە ئاگایان لە شار دەبێ. بەڵام لەولاوە، کاتی هەواڵی لاجان و سندووس و سابلاخ و کوشتاری میاندواو بە گوێی شێخ عوبەید گەیشتەوە، بۆئەوەی تەگبیرێ بکا و فێڵێك ساز بکا، کە ئیقبالدەولە لە شار دەربکا و خۆیشی بە بێشەڕ بچێتە ناو شار، شێخ محەمەد ئەمین ناوێك دەکاتە سەرۆکی ئۆردوو، لەگەڵ جەماوەرێکی زۆر لە عێلی شکاك و ... هتد. بەرەو قەڵای سمایل ئاغا دەنێرێ، کە دوو قۆناغەرێی شاری ورمێیە.

سەعاتێك لە شەو تێدەپەڕێ کە ئەم هەواڵە بە گوێی ئیقبالدەولە دەگاتەوە. ناو براو ناچار بەرەو میاندواو بەڕێناکەوێ و ڕوو لە قەڵای سمایل ئاغا دەکا و بۆ قایمکارییش شێخعەلیخانیسەرتیپ بە دەستەی خۆی لە چەمەنخاتون دادەنێ، کە لە نزیکی شارە. پاش گەیشتن بەو قەڵایە و ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ هێزەکەی شێخ محەمەد ئەمین، چوار ڕۆژی بەردەوام خەریکی شەڕ و کوشتن و پێکدادان بوون. کاتێ هەواڵی زیاد بوونی

جەماوەری کوردان بە گوێی شێخعەلیخان گەیشتەوە، دەستبەجێ لە دەوروبەری شار دەردەکەوێ و خۆی دەگەیەنێتە ئۆردوو. بەڵام کاتێ شێخ عوبەید هەواڵی ڕێکەوتنی ئۆردووی بیست، لەگەڵ جەماوەرێك لە عەشیرەتەکان و تایفەکان رووی لە ورمێ کرد کە ناوی هێندێك لە سەرۆکەکانی ئەو خێڵانە بریتین لە:

ئەمیر ئاغای شکاك، رەشیدخان بەگی نوچە، عەبداڵ بەگی نوچە، برایم خان، قادربەگ، ئەمین بەگ، سەعیدبەگ، سەمەدخان، وەهاب خان، عەزیزبەگ خەڵکی دەشتی، عەبدولسەمەدبەگی بناری، سەعیدئاغای هەرکی، خزم و کەس و کاری شێخ کە لەگەڵیدا بوون. شێخ سدیقی کوڕی شێخ عوبەید، شێخ عەبدولکەریم مامی شێخ، شێخ ئەبوالقاسم، شێخ بەهادین، شێخ نورەدین، حاجی عەلائەدین (لەبن ئامۆزاکانی).

نوێژی نیوەڕۆ گەیشتنە گوندی باراندوز. حاجی رەحیم خانیش لەم گوندە بوو. پاش نانی نیوەڕۆ پێکەوە بەرەو شار دێن. خەڵکی شار کاتێ هەواڵی هاتنی شێخ عوبەیدیان بیست، وەك شێری شەڕ راست بوونەوە و خۆیان بۆ بەربەرەکانی ئامادە کرد و کەلوپەلی شەڕیان دابین کرد. یەکەم کەسێ کە ئەم کارەی دەسپێکرد و نان و نمەکی دەوڵەتی مەزنیان لە بیر نەکرد و هەقی بە گەردنی خەڵك دانا، جەنابی سەید ئاغا و ئاغا میرزا محەمەدحسەین ناظم‌العلماى ورمێ بوو، کە ئەم سەرشۆڕییەیان قبووڵ نەکرد و چاکی مەردایەتیان بە لادا کرد. چونکە مردن و تیاچوون لە جەنگەی شەڕدا، باشترە لە خۆبەدەستەوەدانی دوژمن، کە ئەویان کاری پیاوانە و ئەمیان پیشەی ژنان. پیاو ئەو کەسەیە؛ دەمی ببەستێ و بازووی بخاتە گەڕ. لەگەڵ دووسەد تفەنگچی لە خزم و کەس و کاری خۆیان ئامادەی شەڕ بوون. خەڵکی‌تر کە ئەمەیان بینی، خوێنی غیرەتیان هاتە کوڵ و ڕەگی غروریان کەوتە لێدان، لە ئاغا و رەعیەت و ناوبەدەرەوە، بێ ناوبانگ و زانا و ڕەشۆکی، ئەم قسەیەیان قبووڵ کرد و تیری دوژمنیان لە تانەی زمانی خراپەکاران بە باشتر زانی. بەڵێ: جراحات السنان لها التیام ولایلتأم ما جرح اللسان. سنگی پیاو بە تیغی شمشێر بریندار بێ باشترە لەوەی کە گرفتاری دەستی تیری زمان بێ. هەموویان هاودڵ و هاوزمان بوون و قۆڵی هیمەتی شەڕیان لێهەڵماڵی.

لەولاوە شێخ عوبەید گەیشتە کێوی (سیر)، کە قۆناغەرێیەك لە شارەوە دوورە. شەو بۆ حەسانەوە هەر لەوێ مانەوە. حاجی رەحیم خان هاتە ناو شار. کاتێ ئەو هەموو خەڵکەی دی، زمانی تانەی هاتە گۆو وتی: ئەوە چیتان بە سەردا هاتووە، وا لە گیانی خۆتان بێزارن و دەتانەوێ وەك خەڵکی میاندواو ببنە نێچیری شمشێر! چاو لێکەن و ببینن، پەنجە لە پەنجەی شێر خستن و شەپ لە شمشیر هەڵدان، کارێکی هاسان نییە، کە ئەمە خۆی نیشانەی ئەوپەڕی نەزانینە. ئێستا شێخ خۆی بە نەفەسی پڕ بایەخی دێ بۆ ئێرە، وەك خەڵکی سندووس و ساباڵخ، سەری بۆ شۆڕ بکەنەوە، تا خاووخێزانتان بە دیل نەگیرێن و ماڵتان لێ وێران نەبێ.

هەندێ کەس پاش بیستنی ئەم قسانە رازی بوون خۆیان بە دەستەوە بدەن. لەلایەن شێخیشەوە بەردەوام و پەیتا پەیتا نامە بۆ خەڵکی شار دەهات، کە ئەم زاتە کاری بە گیان و ماڵی ئێوە نەداوە. لە هەموو روویەکەوە دڵنیا بن و مەترسن. تەنیا ئەوەندە هەیە، گەورەی ئێمە نوێژێك لە مزگەوتی جامیعە دەکا و بەرەو لایەکی‌تر ئۆردووەکەی بەرێدەخا.

هەر کە هەواڵی رازی بوونی خەڵك بە حاجی میرزا موحسینی لەشکرنووس گەیشت، بەرەو ماڵی ئاغا میرزا جەمالی شێخ الاسلام رۆیی، کە خەڵك لەوێ کۆببوونەوە و لە رووداوەکەی پرسی، باسەکەیان بۆ گێرایەوە و ئەو نامە ناردراوەیان پێدا، کە نووسیبوویان و مۆریان کردبوو. ناوبراویش چونکە پیاوێکی بە ساڵاچوو و رەنجکێشی چاك و خراپ دیدەی گەرم و سارد چێشتوو بوو، دەستی‌کرد بە ئامۆژگاریی کردن و وتی لەم رازیبوونە چ قازانجی بە ئێوە دەگا، ئەگەر بۆ پاراستنی گیانی ماڵ و منداڵتانە، ئەوا دوای هاتنی شێخ و کوردان بۆ ئەم شارە، ئیتر دەسەڵاتی ماڵ و منداڵ، بە دەس خۆتان نابێ، سەرەڕای ئەوە شێخ عوبەید چ توانای ئەم دەسدرێژییەی هەیە و کوا دەسەڵاتی بۆ شەڕ هەیە. ئەوە هەواڵیان هێناوە لەشکرێکی خوێنرێژ لە (ئەراك)ەوە بە سەرۆکایەتی حشمت‌الدولە دێ، دەستەی عەشیرەتەکانی تێك‌شکاندووە و خەڵکی ئەم شارە دەکوژێ و رووتیان دەکاتەوە. باشتر وایە چارەیەك بۆ ئەم کارە بدۆزینەوە، تا هەواڵ بە ئیقبالدەولە بگا و بێتە ناو شار. بۆیە ئاغا سەید ئیسماعیل سەرۆکی بازرگانان و ئاغامیر جەعفەری پیش نوێژ و ئەمین ئەلشەرع و ئاغا میرزا غەفوور و حاجی میرزا جەبار–ی رەوزە خوێن دەنێرنە لای شێخ و پێی دەڵێن ئێوە لەگەڵ سوڵتان شەڕتانە، یان لەگەڵ رەعیەت؟ خۆ ئەگەر لەگەڵ دەوڵەت شەڕ و هەراتانە، ئەوە لە ناو شاردا لەشکری دەوڵەتی لێ نییە. راوەستن تا ئیقبالدەولە خۆی بێت، پاشان خۆتان دەزانن رەعیەت کاری بە شەڕ نەداوە. ئەگەر مەبەست شەڕ لەگەڵ رەعیەتە، ئێمە توانای شەڕ و بڕستی بەربەرەکانێمان نییە، هەموومان سەری تەسلیممان شۆڕ کردۆتەوە. جا ئێستا بۆئەوەی منداڵ و خاوخێزانمان نەترسن لە ئیمڕۆوە تا سبەی ئێوارە دەرفەتی هاتنمان بدەرێ، ئەوسا ئارەزووی خۆتانە. هەروەها دەسبەجێ چەند سوارێکیشیان بۆ لای ئیقبالدەولە بەرێ کرد، کە ئەگەر زوو نەگەڕێیتەوە بۆ ماڵ و گیانی خاوخێزانت، پەشیمان دەبیتەوە.

بەڵام کاتێ ئەمانە گەیشتنە لای شێخ و باسی رووداوەکەیان کرد، شێخ لە وەڵامدا بۆیانی نووسی: ئێمە کارمان بە کاری رەعیەت نەداوە و جگە لە پاراستنی حەقی رەعیەت، مەبەستێکی‌ترمان نییە و داوای ئەوان قبووڵ دەکەم، بێئەوەی زیان لە تاکە کەسێك بدرێ. پاش گەیشتن، شەوێك لە شار دەمێنینەوەو کەسێك لە خەڵکی شار دەکەینە حاکم و ئەوسا بەرەو تەوریز دەڕۆین.

ئەوانەی لەلایەن خەڵکی شارەوە چووبوون، بە خۆشحاڵییەوە گەڕانەوە بۆ شار. شەو بە دزییەوە دەوروبەری قەڵایان دابەشکرد و سەنگەریان سازکرد. بەڵام ئیقبالدەولە دوای ٤ رۆژ شەڕ لەگەڵ شێخ محەمەد ئەمین، رۆژی پێنج شەممە پازدەی هەمان مانگ(٢١/١٠/١٨٨٠)

کاتی رۆژئاوا، چونکە دابی کوردان بەمجۆرە بوو، کە دوای رۆژئاوا دەس لە شەڕ بکێشنەوە و شەو بحەسێنەوە، دیسان بە یاسای جاران دەستیان لە شەڕ هەڵگرت. ئاغابەگی یاوەر پەلە دەکا، لە ناکاو سەرباز لە سەنگەرەوە بەرەو گوند دەگەڕێنیەتەوە. کوردەکان کاتێ بە گەڕانەوەی سەربازیان زانی، بەرەو لای تۆپخانە بەڕێ کەوتن. عەلی‌بەگ سوڵتانی تۆپخانەی موبارەکەیان کوشت، تۆپەکەیان داگیر کرد. دەسبەجێ هەردوو هەواڵی هاتنی شێخ بۆ ورمێ و داگیرکردنی تۆپ و کوشتنی عەلی سولتان بە دەستی شێخ محەمەد ئەمین، بە گوێی ئیقبالدەولە دەگاتەوە. شیعر: لەم وتووێژە وەها سست بوو، کە لە ماڵ و ژیان دەستی بەردا، لە دەروونییەوە ئاخێکی سارد هاتە دەرێ، زەوی لای پیاو وەك ئاشی لێهات، پیاو گیانی کەوتە لەرزین لە بەر قین و رق، ئاسمان و زەوی لەبەر چاوی رەش بوون. زمان لە ناو دەمی‌دا وشك بوو. هەم لەبەر دەردی غیرەت و هەم لە ترسی گیانی. ناچار دەستی لە شەڕ کێشاوە و بەرەو شار بووەوە.

کاتێ هەواڵی هاتنی ئیقبالدەولە بە شێخ عوبەید گەیشت، شێخ سدیقی کوری خۆی بە هێزێکی زۆرەوە بۆ شەڕ نارد، تا ئەوان سەریان بە شەڕەوە خەریك بێ و خۆی بچێتە ناو شار، لە بەر بەختی نەمری هومایونی، ئیقبالدەولە بە بێ رووبەروو بوونەوە لەگەڵ شێخ سدیق بە شەو هاتە ناو شار.

کە بەیانی رۆژ بۆوە و شێخ عوبەید بە هاتنی ئیقبالدەولەی بۆ ناو شار زانی، لێی روون بۆوە خەڵکی شار فێڵیان لێکردووە. بۆیە زۆر توورە بوو. لە کێوی سیرەوە بەرەو باغی سیاوەش رۆیشت. پاش نانی نیوەرۆ و نوێژ کردن، سەعاتێکی مابوو بۆ رۆژئاوا، رۆژی شەممە ١٧ی هەمان مانگ(٢٣/١٠/١٨٨٠) فرمانی هێرشی لە لای دەروازەی عەسکەرخانەوە بۆ ناو شار دا. کاتێ تۆپچی و سەرباز و خەڵکی شار، هێرشی کوردانیان بینی، هەموویان لە سەنگەرەکانیان‌دا ئامادەی شەڕ بوون. بەڵام کەسیان گوللەیان نەتەقاند و تەقەیان لێوە نەهات. بە جۆرێك کە کوردەکان وایان زانی کەس لەم لایەوە بۆ شەڕ نەهاتووە. بێ‌ئەدەبانە دەستیان کرد بە هەرا و هوریا و بەرەو لای سەنگەرەکان رێیان بڕی، تا ئەو کاتەی هەموویان نزیك بوونەوە. لە پرێکدا فرمانی شەڕ بە تۆپچی و سەرباز درا، بەجۆرێك کە هێندێك لە کوردەکان هەر بە گوللەیەك تیا چوون. ئەوانەی‌تر دیواری باخەکانی شاریان کردە سەنگەر و خەریکی شەڕ بوون.

هەر ئەو رۆژە شێخ عوبەید فەرمانی‌دا ئاوی شاریان لێبگرنەوە. پێنج شەو و رۆژ هەردوولا بەردەوام نەحەسانەوە و شەڕیان کرد. کوردەکان کە بارودۆخەکەیان بەو جۆرە بینی، چوونە ناو باخی دڵگوشاوە، کە باخی خودی ئیقبالدەولەیە و لە پەنجا هەنگاوی شاری ورمێیە و کۆشکی بەرزی تێدایە و لەسەر بانەکانی، کە بە سەر شاردا زاڵە، سەنگەریان دابەست. ئیقبالدەولە فرمانی بە تۆپچی دا کۆشکەکە برووخێنن. بە گوللەی تۆپ و تفەنگ کۆشکی سەردەریان دابەست و تێکیان رووخاند. دەستی کوردەکانیان لە

سەرکوتکردنی شار کورت کردەوە. ناچار شێخ لە باخ چووە دەرێ و لـە سـەر تەپۆلکـەی بـە ناوبانگی جهوودلەر خۆیان دامەزراند. لەمە بە دواوە تا هاتنی تـەیموور پاشـاخان، لەشـکری کورد بە ڕۆژ دەچوون بۆ تالانی دیهات و شەوانەش خەریکی شەڕ دەبوون.

بەشی دەهەم

باسی هاتنی تـەیموور پاشـاخان بـۆ یارمـەتیدانی خـەڵکی ورمێ و ڕۆیشتنی شـێخ عوبـەید بـۆ دەوروبەری شار.

پاش گەیشتنی هەواڵی هاتنی شێخ عوبەید بۆ ورمێ و دەوری شارگرتنی، بـە تەلـەگراف لەلایەن ئەعلاحەزرەت قدرقدرت اقدس ظلروحنافداه، فرمـانی بـە تیمورپاشـاخان کـرد، تـا لەگەڵ فەوجی نۆهەمی (خۆی) و دەستەی (ماکۆیی) و سوارەی ئێرانلو و سیستانی و چریکی خۆیی و ماکۆیی دەسبەجێ بەرەو ورمێ بکەونە ڕێ. ناوبراویش دەستبەجێ لەگـەڵ جـەماوەر و دەستەی یارمەتی لە سوار و پیادە کەوتنە ڕێ.

کاتێ شێخ عوبەید هەواڵی هاتنی تەیموور پاشاخانی بیست، ئەو لەشکرانەی لە دەوری ورمێ دابنابوون، جووڵاندنی و بەرەو قەلاّ ڕێیان گرتەبەر، کە لە سەر ڕێیان بوو، ڕێگـای بـە لەشکری تەیموور پاشاخان گرت. هێزەکەی هۆردووکاتێ ئەم ڕووداوەیـان بینـی، وەك شـێری شەڕ هەڵچوون و سەرۆکەکانی لەشکر لە جێی خۆیان ڕاسـت بوونـەوە و لـە دوو لاوە لەشـکر هێرشیان کردە سەر یەك. هەموو ئـامرازێکی شـەڕیان بـە کـار هێنـا، لەبـەر دەنگـی تـۆپ و گرمەی دەهۆڵ، لەشی خەڵك وەك گۆزەی لێهات و دڵیان وەك شەراب. مەگـەر ئـەو دەشـت و دەرە نەبوو بە مەعدەن. کە مەیتی کوژراو لەو دەشتەدا، بوو بە عەقیقی یەمەن.

دڵیران، شێرکوژی بە دەست و برد، بە خوێنی دوژمن دەسـتیان خـەناوی کـرد. پـاش یەك سەعات، نزیکەی دووسەد کەس، لە لەشکری شێخ کوژران و دەسگیر کران. ناچـار بـە لەشکری تێکشاوەوە گەڕانەوە بۆ دەوری شار.

ڕۆژی دواتر دیسان بۆ شەڕ و بەربەرەکانی هاتنەوە، تا گەیشتنە گونـدی عەسـکەرئاوا و خەڵکی ئەم گوندە دەستیان کرد بە شەڕ. تەیمووریاشاخان لە هاتنی بـۆ شـار درەنگـی کـرد. خەڵکی گوندەکەش دەرەقەت نەهاتن و توانای خۆراگرییان نەما. ئەو بێبەزەییانە کە کەمیان دەرفەتی وا بۆ هەڵدەکەوت، کاتیان بە هەل زانی و لە هەموولایەکـەوە هێرشـیان کـردە سـەر گوندەکە. هەموو خەڵکی ئەو گوندەیان بە ژن و پیاو و تەنانەت منداڵـی شـیرەخۆرەش کوشـت و ماڵ و سامانیان بە تالان بردن و خانووەکانیان بـە ئـاگری زوڵـم و زۆر سـوتاندن و دیسـان گەڕانـەوە دەوری شـار. تەیمووریاشـــاخانیش لـــە لایـــەکیترەوە دێتـــە نـــاو شـــار و شێخعەلـیخانیسەرتیپیش لەگەڵ فەوجی (خۆی) بەر لە ناوبراو هاتبووە نـاو شـار. لـە شـار دەچێتە دەر و تێکەڵ بە ئۆردووی ئەو دەبێ.

ناوی ئەو لێپرسراو و سەرکردانەی‌کە لەگەڵ تەیمووریاشاخان بوون بریتین لە: شێخعەلی خانی سەرتیپ لەگەڵ فەوجی دەهەمی خۆی، حەیدەرخانی سەرهەنگ لەگەل فەوجی نۆیەمی خۆی، فەوجی ماکۆیی بە سەرکردایەتی ئیسحاق پاشاخانی برای تەیمووریاشاخان، سوارەی ئێرانلوو بە سەرکردایەتی ئاغاخان (ئێرانلویی)، سواری سیستانی بە سەرکردایەتی عەباس قوڵی خانی سیستانی سوارەی ئەباجیقی بە سەرکردایەتی پاشاخان کوری خەلیفە قولی‌خان، سوارەی خێڵی زیلان، سوارەی خێڵی حەیدەرانلو، پەنجا کەس سوارەی شکاك بە سەرکردایەتی کورێکی عەلی‌خانی شکاك، کە کورەکەی‌تری لەگەڵ لەشکری هەمان خێڵ لای شێخ عوبەید بوو، چریکی خۆی و سەلماسی، چریکی ماکۆیی بە سەرکردایەتی ئەمانوللاخان کوری ئیبراهیم ئاغای ماکۆیی.

بەلام پاش هاتنی تەیمووریاشاخان بۆ دەوری شار، سێ رۆژ شەری نەکرد تا وای لێهات لەشکری شێخ پرکێشی کرد و هێرشی بردە سەر ئۆردووی تەیمووریاشاخان. سەربازانی ئۆردوو، کە جەسارەتی شێخیان تا ئەو رادەیە بینی، دەستبەجێ دەستیان کردەوە و کەوتنە شەر، تا کاتی رۆژاوا بوون هەردوولا دەستیان لە شەر بەردا و هەرکام بۆ بنکەی خۆیان گەرانەوە. ماوەی چوار رۆژ بەمجۆرە تێپەری. رۆژی چوارەم شێخ بارگە و بنەی لەشکرە بەزیوەکەی خۆی تێکەوە پێچا و لە دەوروبەری شار دوورکەوتەوە. تەیموور پاشاخانیش چەند رۆژێك دواتر لەشکری خۆی هەڵگرت و بەرەو مەرگەوەر رۆی و لەوێ تێکەڵ بە ئۆردووی حسام‌الملك بوو، کە لە قەرەقشلاقەوە حەزرەتی اجل‌اشرف افخم موشیردەولە میرزاحسین خانی سوپاسالاری اعظم رایسپاردبوو، کە دواتر باسی دەکەین.

بەلام سەرلەبەری خەڵکی شار، لە دەستدرێژیی سەربازانی تەیموورخان ئاەوناڵەیان بوو؛ کە ئەوان لە لەشکری کوردان پتر ئەم ناوچەیەیان وێران کرد و بە ئەنقەست یارمەتی خەڵکی عەسکەرئاوایان نەدا و بۆ گرتنی شێخ عوبەیدیش کەمتەرخەمییان کردووە.

بەشی یازدەهەم

باسی بەرێکەوتنی لەشکری ئەراکی لە گەرووسەوە و کۆچی نەوابی والا حشمت‌الدولە.

لەوە پێش باسی ئەوەمان کرد، کە لە بیجار نەوابی ئەشرەف والاحشمەالدولە تووشی نەخۆشیی هات. سەرەرای ئەوەش، دوای گەیشتنی وەلامی تەلەگراف رانەوەستا. رۆژی ٢٨ی مانگی زیقەعیدە(١٨٨٠/١١/٣) بە هۆی ناخۆشی رێگا و لە بەر لێشاوی سپاوە، خودی نەوابی ئەشرەف امجد والا لەگەڵ هەموو تۆپخانە و فەوجەکانی حاجی حسام الدولە و نصرالملك،کە بریتی بوون لە دوو فەوجی ئازەربایجان و دوو فەوجی قەزوین، لەگەڵ فەوجی شاسەر و ژریمانی یەکەم و سوارەکان لە بیجارەوە بەرێکەوتن، ٣ فەوجی هەمەدان کە ابوالجمع حیساملولك بوو، لەگەڵ ١٠٠ سوارەی تێکەڵ، رۆژێك دواتر بەرێکەوتن. لە ناو رێ کە بریتی بوو لە قۆناغەرێی کولتەپە و عەلی ئاوا و جەعفەرئاوا و مەنزلی (سەبیل)،

که سەرەتای ناوچەی هەوشار بوو، شتێك که بۆ نووسین و باسکردن بشێ؛ روویئەدا، جگە لە نەخۆشیی نەوابی ئەشرەف‌والاکە توندتر بوو. شەوێك لە قۆناغـەرێی سـەبیل رایـانگرت، بـەڵکو حاڵـی کـەمێ چـاك بێتـەوە و هـێزی رۆیشـتن بێتـەوە بـــەری بـۆ .... ئـەو رۆژە حیسامولولك لەگەڵ فەوجەکانی هەمەدان تێکەڵ بە هۆردووبوو، بەڵام بە هـۆی توندتربوونـی نەخۆشیی نەواب و گەیشـتنی هـەواڵی پەیتاپـەیتای زۆر بوونـی لەشـکری شـێخ و کوشـتن و تالانکردن، دڵە خوریە و نیگەرانی کەوتە دڵـی سـەرلەبەری لەشکرەوە. سـەرەرای ئـەوە بـە هەزار زەحـمـەت بە تەختەرەوان نەوابی والا، تا قۆناغەرێی کوك ئاغاج دێنـن. لـەم ماڵـەدا نەخۆشییەکە توندەبێ و ئاڵ و گۆری گشتی تووش دەبێ. بە پێی گوتەی ئایەتی پـیرۆز: **اذا جا اجلهم لا يستاخرون ساعة و لا يستقدمون**؛ کۆچـی دوایـی کـرد. مـەرگ خـاکی حەسـرەتی بەسەردا بێژا. پەیمان و بەڵێن بە ئاکام گەیشت و پەیمانە سـەرریژ بـوو. ئـەو لەشـە بـە نـاز پەروەردەیە و ئەو سەرە پڕ غورووره، بـۆ غوسـڵ و کـافوور و گـۆڕ بـەجێما. عـەیام و زەمانـە سەری پەنجە و شان و باهۆی بەهێزی ئەوی بەند بە بەند لە کار خست. دوای ئەو، حسـام الدوله و حسام‌الملك و نصرالملك و عەزیزوڵلاخانی سـەرتیپی شاهسـەوەن کۆبوونـەوە و پیـاو و دارودەستەی نەوابی والای لەگەڵ پەنجا سواری هەوشاری شاهسەوەن بەرەو دارالخلافـەی تاران بەرێ دەکەون و باسی بەسەرهاتەکە بە خاکی پیی زێرینی ئەعلاحـەزرەت قدرقـدرت شهریاری (رۆحی من و رۆحی عالەمی بە فیدا بێ) و فەرەج خانی تفەنگدار بە تایبەتی عەرز دەکەن.

مێژووی کۆچی نەوابی والاحشـمەالدوله شەوی شـەممە: پێنجـەمی مـانگی **ذیحجةالحرام** ١٢٩٨ رێکەوتی حەوتەمی مانگی (تشـرینی دووەم) لـە گونـدی گۆك‌ئاغـاج، لـە ساین‌قەڵای هەوشارەوە دوای بەرێخستنی مەیتی نەواب والا، هەرکام لە سەر کردە گەورەکان تێکەڵ بە هێزەکانی خۆیان بوون. قۆناغیان لە گوندی (ساینجوود) گـرت. چونکـە میری‌مـیران **العظام** محەمەد قولـی خان حسام الدوله لەباری خزمەتەوە بە سەر ئەوانیتردا زاڵ و ریش سپی بوو، حیسـاموڵولك و نصرالملـك و عـەزیزوڵلاخانی سـەرتیپ و ئەفرەنگیـەکان کردیانـــە سـەرۆکی ئۆردووی خاوەن‌شکۆ. نامەیەکیان نووسی، کە کەس لە جەماوەری هۆردوو هـەقی نافـەرمانی نییە و دەبێ لە قسەی ئـەو دەرنـەچن. لـەم شـوێنەدا سـەلیم‌خانی چاردوڵـی و بیوك‌خـانی کورەزای سولەیمانخان هاتنە ناو لەشکر و سەری بردراوی چەند سەربازێکی شێخیان هێنـا و بوو بە مایەی دڵگەرمی جەماوەری ئۆردوو.

بۆ ئێواری هەواڵ هات، فەیزوڵلابەگ، کە یەکێ لە سەرۆکەکانی لەشکری شـێخە و لـە تیکان‌تەپەیە، کە تا گوندی ساینجوود مەودای چوار قۆناغە رێیـە، چاوەرێیـە و بـە نیـازە و بریاری داوە ئیمشەو هـێرش بێنـێ. ئـەو شـەوە دەوری هـۆردوو لـە سوارە و پیـادە قـەرەوەڵ دادەنێن، بە جۆرێك کە ئەگـەر دە هـەزار سواریش بویستبایە هـێرش بێنـێ نـەیتوانیبا. تـا

بەرەبەیان هەموو سەرکردە و لێپرسراوان و سەربازەکان بە تفەنگ و کەلوپەلەکانیانەوە لە ناو سەربازگەکەدا خەریکی چاودێریی و گەڕان بوون.

بۆ بەیانی سەبارەت بەوەی کە بەجێهێشتنی فەیزوڵڵابەگ و دانانی دوژمنی لە پشتەوەی هۆردوو کارێکی نارەوایە؛ حسامالدولە و حیسامولولك و نصرالملك و عەزیزالله خانی سەرتیپ و سەرکردە فەرەنگییەکان، گشت فەرماندە ژێردەستەکانیان بانگ کرد و کۆیان کردنەوە و باسی رووداوەکانیان بۆ کردن و پیاوی شەڕیان ویست. هەموو فەرماندەکان وتیان ئێمە بۆ گیان فیداکردن و خزمەتگوزاری بێئەمری ئێوە ناکەین و لە ئاگر ناکشێینەوە لە سەر ئاوری شەڕ بەردەوامین. هەر بۆیە بە گشت هێزی تۆپخانە و لەشکری سوار و پیادە بەرەو تیکانتەپە بەڕێکەوتن.

شیعر: شەیپوور گرماندی و نەی دەستی بە ناڵین کرد. دار پەیتا پەیتا لە سنگی دەهۆڵ دەدرا. فەرماندەکانی لەشکر، کەوتنە خۆ. سەرێکی پڕ لە قین و دڵێکی کینەخواز، تۆپ کە دەتوت ئەژدیهای لە دەم دایە، لە سەر زەوی دایاننان. لە بەر تیشك و باق و بریقی تفەنگی سپا، زەوی روون بۆوە و هەوا تاریك بوو. لەبەر دەنگی سمی سوارە سم پۆلاییەکان، ئاسمان دابودەستووری سوورانی لەبیر چۆوە. بە جۆرێك مەیدانی شەڕیان رازاندەوە و ئاڵاکانیان بەرزکردەوە، کە مانگ لە ترسان پەنای بۆ بورجی عەقرەب برد و موشتەری بوو بە موشتەری بورجی سەرەتان و پاپۆڕی زوهرە ئازایەتی خۆی دۆڕاند. مەریخ بەو هەموو خوێنمژییەوە ئاسمانی کرد بە سەنگەری خۆی. ئاڵا هەڵگری سەرکەوتن و ئەجەل لە پێش شەڕ، قەزا لە لای راست و قەدەر لە لای چەپ. هەروەها لەو رۆژەدا عەلیئەکبەرخانی سەرهەنگ دەستەی مەنسووری بۆ ئاگاداری لە بارگەو بنە و (ئاقرووق – ئازووقە) و پاراستنی بەشی دواوەی ئۆردوو، لە دواوە راگرت. فرمانێکی لە سەر دەرکرا، کە دەقی فەرمانەکە لێرە تۆمار کراوە: پاش پێوانی دوو فەرسەخ (١٢ کیلۆمیتر) هەواڵ گەیشت، کە فەیزوڵڵا بەگ بە هێزێکی زۆرەوە بریاری شەری داوە. بۆیە لەشکریان بە حاڵەتی شەڕ دەستەبەندی کرد و ئامادەی هێرشیان کردن. کاتێ فەیزوڵڵا بەگ لە دوورەوە لێشاوی لەشکر و ئەو هەموو سوارە و پیادە رێك و پێکانەی دی، وەك ئەم شیعرە دەڵێ: «هەڵاتن بە وەختی خۆی و سەری نەبڕاو، باشترە لە پاڵەوانی و سەری بڕاو.» هەڵاتنی لە راوەستان بە باشتر زانی و رایانکرد. هێندێك لە سەربازە پیادەکانی، کە لە ترسی گیان لە چاڵاو و کەلاوەدا خۆیان حەشاردابوو، بە گوللەی سەرباز سەریان لە سەر خاکی رەش دادەنا و ئەو ژن و منداڵانەی لە دێهات مابوونەوە، بە ئاگر سووتان.

شیعر: ئاگرێکی وایان لەو وڵاتە بەردا، کە بەردی رەق وەك مۆمی لێهات. پیر و لاو هەموو سووتان. ژن و منالیان بە یەکەوە لە ناو برد. ئەو کەسەی تووشی بە تووشی سەربازەوە بوو، سەری بێلەش و لەشی بێ سەر کەوت.

ئاگر و دووکەڵ و بگرەوبەردەیەکی وەها ساز ببوو، دەتوت قیامەت هەڵساوە. یەکێ داماوە لە خوێن و خۆڵ گەوزاوە، یەکێکیتر بە خوێنی دڵی، تەوێڵی وەك هەڵاڵە سوور بۆتەوە. دەستەیەك قۆڵی شەڕیان هەڵماڵیبوو، دەستەیەکیتر تازە هیوایان بە مانەوەی خۆیان نەبوو.

خۆرئاوا بوون دەستیان لە کوشتار بەردا. حسامالدولە و دەستەی شاسەر و ژریمان، بەرایی گوندی قەرەتەپەیان[1] کرد بە بارەگا، کە لە پەنا چەمی (خشنو) هەڵکەوتبوو. حیسامولولك و نصرالملك بە هۆی تەنگی جێ و ڕێ لەگەڵ ٣ فەوجی هەمەدان و ٢ فەوجی قەزوین و هەندێك لە سوارەکان گوندی (قاشوق)یان[2] کردە قۆناغ، کە چارەکە قۆناغەرێیەك (١/٥ کیلۆمیتر) لە قەرەتەپە دوور بوو. لە هەردوو ئۆردووەوە پێش قەرەوڵیان بۆ دەوروبەر نارد. شەو حەسانەوە و بۆ بەیانی پاش گەیشتنی حسامالدولە پێکەوە بەرەو تیکانتەپە بەرێکەوتن.

کە بەیانی خۆی لە پەردەی ئاسمان هێنایە دەرێ و ئاشکرا بوو، مار و مێروو وەخۆکەوتن، سپا دەستە دەستە بەرێکەوتن، وەك چۆن زەریا لە بەر بادا شەپۆل دەدا، لە هەموو شوێنێ پێشقەرەوڵ، سوارەی شاهسەوەن بوون و بە ڕێكوپێکی و شکۆوە دەستەکانیتر و پیادە و سوارە دەڕۆیشتن، چوار سەعات لە ڕۆژی هەینی هەشتی مانگی زیحەجە(١٨٨٠/١١/١٢) تێپەڕیبوو، چوونە تیکانتەپەوە. پیاوانی فەیزوڵڵابەگ و ڕەعیەتەکانی تاقەواریان نەمابوو. بەڵام تیکانتەپە خۆی گوندێکی گەورە بوو، کە لە نێوان دوو کێودا هەڵکەوتبوو. خانووی باش و مزگەوت و حەمامی زۆر باشی بوو. بەر لە هەڵاتن کە خەیاڵی شەڕیان لە سەردابوو، لە دەوروبەری گوند و سەر هەردوو کێوەکە سەنگەری پتەویان ساز کردبوو، ئارد و گەنمێکی زۆریان کۆکردبۆوە. هەمووی پێشێل کرا و زۆربەیان سووتاندبوون، بەجۆرێك کە هەموو بوونە کۆمایەك خۆڵ و خۆڵەمێش. لە هەموو لایەکەوە هەواڵی مەرگ و کاولکاریی بە گوێی گیان دەگەیشت. دیسان هەندێك سەرباز و سواریان کردە پێش قەرەوڵ و گەلێ سەنگەریان ساز کرد. شەوەکەی عەلی ئەکبەر خان سەرهەنگی فەوجی مەنسووری هەمەدان، لەگەڵ وەلیخانی یاوەر، سوارەی چاردۆڵی لە هەموو شوێنێکی هۆردووپاسەوانیان دەرکرد.

بۆ بەیانی ئەو ڕۆژە، نزیکی نیوەڕۆ خەبەریاندا هەندێك لە سەربازەکانی قەزوین کە بۆ تاڵان لە هۆردوو دەرکەوتبوون، کەوتوونەتە بۆسەی کوردانەوە. لەوکاتەدا نصرالملك لە بارەگای حسامالدولە بوو، پاش بیستنی ئەم هەواڵە، عەلیئەکبەر خانی سەرهەنگ دەنێرێتە

---

[1] قورمبەرازیشی پێدەڵێن

[2] قاشوق لە سەر چەمی جەغەتوو، ڕووبەڕووی زولفیلە بووە، بەڵام دوای درووستکرنی بەنداوی بۆکان لەگەڵ گەرمەك کەوتوونەتە ژێر ئاو. ئێستا نزیکەی نیوسەعاتێك لە قورمبەراز دوورە.

لای عەزیزوڵلا خانی سەرتیپ و باسی ڕووداوەکەی بۆ دەکات. ئەویش پاش بیستنی ئەم هەواڵە هەموو سوارەکانی خۆی ئاگادار دەکاتەوە و دەسبەجێ سواری ئەسپ دەبن. ئەسفندیار خان سەرتیپی سوارەی بەختیاری ئەرکەکەی بەجێ دێنێ. لەگەڵ سوارەکانی خۆی سوار دەبێ. هەموو شێرە پیاوانی مەیدانی شەڕ، کە لە شەڕدا بە پڵنگ دەڵێن ڕێوی، هەموویان مەردایەتییان باڵای کرد، بۆ یارمەتی لە لەشکر جیا بوونەوە. کاتێك ئەم وتەیە کەوتە نێو لەشکر، لە هەر چوارلاوە بوو بە زەنازەنا. لە بەر غیرەت مووی لەشی پیاو ڕاست بۆوە. دەتوت ئاسن لە کراسی پیاو شین بووە (ڕوواوە).

عەلیرەزاخان سەرهەنگی تۆپخانەی موبارەکە بە دوو دەزگا تۆپ و سوارەی سەلیمخانی چاردوڵی بۆ یارمەتی سەربازەکان بەڕێکەوتن و تا جەوانمەرد[1] گوندی ئاغا پاشا، برازای قادرئاغای موکری غاریاندا. ئەو سەنگەرانەی کە خەڵکی گوندەکە سازیان کردبوون، بە گوللەی تۆپ و تفەنگ وێران بوون.

شیعر: پیاوی جوامێر کاتی ڕێی کەوتە جەوانمەرد، لەبەر شکۆی شێر، ڕەنگی زەرد هەڵگەڕا. جەوانمرەدییەکان وتیان ئەم پیاوە کێیە، جوامێرتر لەم جوامێرە نییە. بە خوێن سەرتاسەری دەشت ڕەنگا. جیهان بۆ جەوانمەردییەکان، بوو بە چەرمە چۆڵەکە، ناچار ئەوەی تووشی بە گوللەی تۆپی ئاگرینەوە نەبوو، هەڵات. بەڵام پاش سەعاتێ خەبەر هات، کە سوارەی شاهسەوەن کەوتوونەتە بۆسەی کوردانەوە. بۆیە لەشکری پیادەش هەستان بچن بۆ یارمەتی، بەڵام هێشتا لە هۆردوودەرنەچووبوون، کە هەواڵی سەرکەوتنیان گەیشت. سەری براوی چەندان کوردیان هێنابوو، تالانێکی زۆریان کردبوو. شەش سواری شاهسەوەن کوژرابوون. ئەو شەوە عەلیڕەزاخانی سەرهەنگ لەگەڵ سوارەکانی سەلیمخان، بە هۆی دووری ڕێ و کەمبوونی کاتەوە گەڕانەوە. ڕۆژی دەهەمی مانگی زیحجەالحرام(١٤/١١/١٨٨٠) بە هۆی جێژنی قوربان لە تیکانتەپە دەمێننەوە. ئەوانەی هۆردووبە خۆشی ئەعلاحەزرەت شەهریاری ڕوح‌العالمین فداه. ئەو ڕۆژە جێژنیان گرت و قوربانییان کرد. سەیفەالدین خان کوری سەردار و ئاغا پاشا برازای قادرئاغا، هاتن بۆ ئۆردووی سەرکەوتوو. کاتێ سەربازە تورکەکان بە هاتنی ئاغا پاشایان زانی، دەسبەجێ لە جێ هەستان و بەرەو ماڵەکەی بەرێ کەوتن تا بیکوژن و خوێنی خەڵکی میاندواویان لێ‌بستێننەوە. حیسامولولك خێرا خۆی گەیاندە دەرگای ماڵەکەیان و نەیهێشت سەربازەکان بیکوژن.

ڕۆژی یازدەهەمی ذیحجة(١٥/١١/١٨٨٠)، حسام الدوله بە دوو فەوجی ئازەربایجان و ژریمانی یەکەم و تۆپخانەی ئوتریشی لەگەڵ هەندێك سوارە، دیسان بەو هۆیەوە کە ڕێگاکە تەنگەبەر بوو، لە پێشەوە دەڕۆیشتن، بۆکانیان کردە قۆناغ، کە هی سەیفەدین خانی کوڕی

---

[1] جامەرديشی پێدەڵێن

سەرداره. ناوبراو له بابەت میوانداریی و پێراگەیشتن درێغی نەکرد. له گوندێکی نزیك بۆکان پازده دیلی میاندواوی لێبوون که سەربازەکان ئازادیان کردن و دەیانبەنه ناو ئۆردوو. شەو له بۆکان دەمێننەوه و بەیانی بەرەو گوندی مەلاڵەر[1] بەڕێدەکەون. لەم قۆناغەرێیەدا خان باباخانی کوڕی مەجید خان، که لەلایەن شێخ عوبەیدەوه کرابووه حاکمی سابلاخ و پاش شکستی شێخ، پەنای بۆ ئۆردووی ئیعتیمادسەڵتەنه هێنا. ناوبراو ئەوی بۆ پێشوازی ئۆردووی عێراقی ناردبوو، که له نێو ڕێ نان و ئاو به هۆردوو بدات. هۆردوو له قەڵا لایدا. کاتێ سەربازەکان ناوی خان باباخانیان بیست، بە بێپرسیار دەڕژێنه سەری و لەگەڵ پازده کەسیتر دەیکوژن. خزم و کەسەکانیتری پەنا بۆ گوندی حەمامیان دەبەن. سەربازەکان روو دەکەنه حەمامیان. ئەوانیش دەست له گیانیان دەشۆنەوه و دوو سەرباز به گولله دەکوژن. لایەکی دیوار هەڵدەدرن و به شەو هەڵدێن. کاتێ ئەم هەواڵه به حسامالدوله دەگاتەوه، کار له کار ترازابوو و خان باباخان کوژرابوو، بەڵام هۆی کوژرانی ناوبراو خەڵکی میاندواو بوون، که لەگەڵ هۆردوو بوون.

بەیانی له مەلاڵەرەوه بەڕێکەوتن و له ٦ کیلۆمیتری سابلاخ راوەستان. فەوجی شاسەر و ژریمان بۆ یەکەمجار لەوێ نەمانەوه و بەرەو قەرەقشلاق رۆیشتن و تێکەڵ به ئۆردووی ئیعتیمادسەڵتەنه بوون، بەڵام نصرالملك و حسامالملك و عزیزاللە خانی·سەرتیپ و عەلیرەزاخانی سەرهەنگی تۆپخانەی موبارەکە، بەر لەوەی له تیکانتەپەوه هۆردوو بەرێبخەن، دوو فەوجی سەربازی مەنسوور لەگەڵ ئاغا حسەین سوڵتان و رووستەم سوڵتان و پەنجا سواری شاهسەوەن و سەلیمخان ناردیانن بۆ پاسەوانی. چەند سەربازێکی تورك که به مەبەستی تاڵانی له هۆردوودەرچووبوون، کوردەکان شوێنیان دەکەون و دەیانکووژن. لەم نێوانەدا، ئاغاحسەین سوڵتان و رووستەمسوڵتان لەگەڵ سوارەی سەلیمخان و شاهسەوەن رووبەڕوویان دەبنەوه و بیست کەسیان لێدەکوژن و سەربازەکانیان له دەس دەردێنن. دوای ئەمه، گشت تۆپخانه و فەوجەکان و سواره، به رێكوپێکی بەڕێدەکەون، تا له گوندی مەلاڵەر، لەگەڵ حسامالدوله یەك دەگرنەوه.

رۆژی یەکشەممه حەڤدەی مانگی زیحەجە(۱۸۸۰/۱۱/۲۱) چوار سەعات له رۆژ تێپەڕیبوو دەگەنه قەره قشلاق. لەم کاتەدا هەواڵی کۆچی خوالێخۆشبوو حشمتالدوله له دارالخلافەوه دەگا به حەزرەتی اجل اکرم سوپاسالاری گەوره. ئەویش دەسبەجێ لەبەر رێك و پێکی ئۆردوو، بەڕێدەکەوێ و رۆژێك بەر له هاتنی ئۆردووی عێراقی بۆ قەرەقشلاق تەشریف دێنن.

---

[1] گوندێکه له نێوان بۆکان و میاندواو. واته له نێوان داشبەند و قەرەموسالیانه.

بەشی دوازدەهەم

باسی بەرەو محاڵی مەرگەوەڕ و مەنگووڕ چوونی لەشکری سەرکەوتوو بە فرمانی حەزرەتی اجل اکرم حاجی میرزا حسەین خانی موشیرەدوله سوپاسالاری گەورە و شوێن کەوتنی شێخ قادر و هەمزە ئاغا و دڵخۆشی دانەوەی کوردەکانی شارۆچکەی سابلاخ و موکری.

بەڵام دوای تەشریف هێنانی سوپاسالاری گەورە و گەیشتنی هەموو لەشکری عێراقی بۆ قەرەقشلاق، رۆژی دووشەممە هەژدەهەمی هەمان مانگ(١٨٨٠/١١/٢٢) بۆ سلامەتی وجوودی پیرۆزی ئەعلاحەزرەت قدرقدرت شهریاری رۆحی عالەمی بە قوربان بێ و جەژنی موبارەکی (غدیر خم)، سەرلەبەیانی جەژنیان گرت. لێپرسراوانی گەورە و چکۆلە، هەموو بە خزمەت گەیشتن، هەر کام بەش بە حاڵی خۆیان لە رەحمەت و لوتفی بەشدار بوون. پاش سڵاو گەیاندن بە گەورەبەرپرسان داوای کرد: کۆڕێك پێك بێنت، تا لەشکرێك بە شوێن هەمزە ئاغا و شێخ قادردا بنێرن. بۆ بەرژەوەندی خۆیان کۆڕێکیان رازاندەوە. دانیشتن، باسیان کرد و پاشان هەستان، لە ئاکامدا ئەو کەسەی فیداکاری کرد: حسامالملك بوو لە سەر خواستی خۆی داوای کرد بینێرن بۆ مەرگەوەڕ. هەروەها عەزیزوڵلاخانی سەرتیپیش لای مەنگووڕی هەڵبژارد.

رۆژی نۆزدەهەم(١٨٨٠/١١/٢٣) عەزیزوڵلاخانی سەرتیپ و عەلیرەزاخانی سەرهەنگی تۆپخانە بە چوار تۆپ و سواری قەرەپەپاغ بە سەرکردایەتی حەسەنعەلیخان دووسەد کەس و دویرن و ئیرانلو و سوارەی بەختیاری و سوارەی یورتچی و فەوجی قەهرەمانیە و حەوتەمی شقاقی و فەوجێکی حەسەنعەلیخانی ژەنراڵ لە ئۆردووەوە بەرەو لاجان و مەنگووڕ بەڕێکەوتن. هەر ئەو رۆژە حەرزەتی اجل اکرم سپاسالاری گەورە بۆ بەڕێخستنی ئەم لەشکرە لە هۆردوو دەرکەوتن. لە گەڕانەوەدا بۆ ئەحواڵ پرسی و ئاگا لێبوون تەشریفیان هێنا بۆ رەشماڵی حیساموڵمولك. رۆژی بیستەمی هەمان مانگ حیساموڵمولکیش لەگەڵ دوو دەزگا تۆپی ئۆتریشی و کاپتن (ئەگنر) و دوو دەزگا تۆپی قەدیمی لەگەڵ محەمەد ئاغای یاوەر، فەوجی شاسەر و ژریمانی یەکەم لەگەڵ مسیو (بارن) و ئاغاخانی سەرتیپ لەگەڵ ٤٠٠ کەس لە فەوجی چوارەمی تەوریز، فەوجی شەشەمی قەرەگوێزلو لەگەڵ فەزلوڵلاخانی سەرهەنگ، فەوجی مەنسوور لەگەڵ عەلی ئەکبەر خانی سەرهەنگ، فەوجی (مخبران) لەگەڵ میرزا عەلی لەلایەن جەنابی ناصرالملك سەد کەس سوارەی قەرەگوێزلوو، لەگەڵ دەلیخانی یاوەر، یوسف خان سەرتیپی شاهسەوەن بە ٤٠٠ کەسەوە، خان کەشیخانی قەرەپەپاخ بە ٣٠ کەسەوە، یوسفعەلیخان سەرکردەی خەڵخاڵی بە سەد کەسەوە، محەمەدقولیخانی شاهسەوەنی مشکین بە ١٠٠ کەسەوە، قوربانعەلی خان کوری فەزلعەلی خانی شاهسەوەن مشکین بە ١٥٠سوارەوە، قەراجەداغی عالیشان بەگ و سەردار بەگی قووجە بیگلو بە پەنجا

سوارەوە، تەهماسبقولــی خــان ســەرکردەی سوارەی قەراجــەداغی بــە ١٠٠ کەســەوە بــەرەو مەرگەوەڕ دەڕۆن.

بەیانی رۆژی بیست و یەکەم(١٨٨٠/١١/٢٥) خودی حەزرەتی اجل اکرم تەشریفیان بــۆ قادر ئاوا هێنا. دوای بەرێکەوتنی هۆردوو گەڕانەوە، بەڵام حیسامولمولك ئیتر لە نیوڕیدا جگە لەوەیکە بۆ دابینکردنی خواردەمەنی لە دەربــەندی سندووس رایــانگرت، چیــتر لــە رێگــادا نەمانەوە. رۆژی بیست وچوارەم(١٨٨٠/١١/٢٦) گەیشتنە شنۆ. بۆ بەڵەد بوونی رێگا و بــاران بارین، دوو رۆژ لەوێ مانەوە. کاپتن (ئەگنر) لەوێوە بــۆ قەرەقشــلاق گەڕانــەوە و تۆپخانــەیان سپاردە دەس مسیۆ (بارن).

رۆژی بیست و شەشەم(١٨٨٠/١١/٣٠) وا بڕیار درا کە هۆردوو لــە شــارۆچکەی شــنۆوە بــەرەوگوندی ئــاغ‌بلاغ[1] کــە ســێ قۆناغــەڕێ (١٨ کیلۆمیــتر) لــەوێوە دوورە بەرێبکــەوێ. لــەو دەشتەدا کاتێ فەوجی سەرباز ریز بوون، دەتوت عەرز بۆتە زەریــا و شــەپۆل. لــە بــەر ســم کوتانی ئەسپ لە چەپ و راستەوە، هاوار لە ماسی نــاو ئــاو، هــەتا ئاســمان رۆیــی. لەبــەر گرمەی تۆپ و نەڕەی قارەمانی سپا، ماســی گیــانی دەلــەرزی و مــانگ گــیرا. کــاتێ هــەواڵی لەشکریان بۆ مەرگەوەڕ برد، مەرگەوەڕ بۆ کوردان بــوو بــە مــەیدانی مــەرگ. ســەرەتا سواری قوجە بیگلو و فەوجی مقرب‌الخاقان ئاغــا خــانی ســەرتیپ بــۆ پاســەوانی و شــارەزایی رێگــا بەرێکەوتن.

پاشان فەوجی ئۆتریشی و تۆپە قەدیمی و تازەکــان لەگــەڵ فــەوجی شەشــەم و دەســتەی مەنسوور و هەموو کەل و پەل و بارگە و بنەیان بەرێکەوتن. ئەو رۆژە دەستەی (موخبران) لــە پێشــەوە دانرابــوون و حیســاموملوکیش خــۆی لەگــەڵ ســەرجەمی ســوارەکانی و ســوارەی یوسف‌خان و قەرەپەپاغ و...هتد. لە هەموو شوێنێکەوە کــە لــە نــاوەندی ئــۆردوودا پێ‌بــەپێی تۆپەکان بەرێدەکەوتن، بەوپەڕی رێکی‌وپێکی تا داوێنی گەردەنەکە چوون. هاتنە سەر کێوێك کە لەو سەرەوە دەیانتوانی بە دەست (جدی) و (حمل) راو بکەن.

مسیو بارن کە سەرۆکی تۆپخانەی موبارەکە بوو، پاش ئەوەی لە رێگاکە ورد بۆوە وتــی لەم کێوە پڕ لە بەردەڵانە و رێگا تەنگە کە هەموو بەرد و تەلانــە، ئــەم تۆپانــە بــە ســەرباز و تۆپچی سەر ناکەوێ. باشتر وایە دەسبەجێ بگەڕێینەوە بــۆ شارۆچکەی شــنۆ. بەشــێك لــەم لەشکرە لەگەڵ تۆپخانــە لــە شــنۆ بمێننــەوە و پاشــماوەی لەشــکر لــە سوارە و پیــادە بــەرەو مەرگەوەڕ بەرێبکەون.

حسام‌الملك ئەم قســەیەی قبــوول نــەکرد و فرمــانی دەرکــرد، تــا ئەســپەکان لــە تــۆپ و چەکەکان بکەنەوە و بە سەر ئەو کێوە رەقەنەدا و بە نێــو ئــەو رێگــا تەنگــەدا، کــە مێروولــە دەرفەتی رۆیشتنی نەدەبوو، چنگاڵــی پڵنگ لێــی گــیر نــەدەبوو، تۆپــەکان بــە بێ‌ئەســپ بوو

---

[1] کانی‌سپی – شی پی‌دەڵێن

قۆناغەرێ (١٢ کیلۆمیتر) بە سەر شانی سەربازُدا بدەن و لەو سەرما و سەخڵەتەدا شەش سەعات لە شەو تێپەڕیبوو، کە گەیشتنە ئۆردوو، بەیانیەکەی بۆئەوەی سەربازەکان پشوویەك بدەن، هەر لەوێ مانەوە و مسیو بارن بۆ تاقیکردنەوەی ڕێگاکە لەگەڵ دوو سەربازدا نزیکەی قۆناغەرێیەك (٦ کیلۆمەتر) سەرکەوتن و گەڕانەوە و وتی لەم ڕێگایە، ئەم تۆپانە بە سەرباز بۆ سەر ئەم کێوانە سەر ناخرێن. چونکێ لە هەندێ جێدا هەڵدێری وای هەیە، کە ناکرێ تۆپی پێدا بپەڕێنینەوە. ئەگەر نەگەڕێنەوە بۆ شنۆ، .ئەوا من ئەم کارە ناگرمە ئەستۆ. خەبەریش هاتبوو کە قادری کوڕی شێخ[1] بە (٩٠) هەزار کەسەوە لە نێو ڕێدایە.

مسیو بارن تۆپخانە و فەوجی شاسەر و ژریمانی یەکەمیان ئامادە کرد و وتی ئەوە من بە ڕەزامەندیی خۆم، خۆم لەم کارە کێشایەوە و ئیتر دەسەلاتێکم نییە، هەر شتێکیش حیسامولولك بڕیاری لە سەر بدات، دەبێ ئێوەش چاو لە دەستی بن و سەرپێچی لێنەکەن. پاش ئەوەی قسەی لە خۆ کێشانەوە کرد و بەرلەوەی هۆردوو بەرێکەوێ، سواری ئەسپ بوو، ڕێگای گرتە بەر و لەگەڵ سەرباز و تۆپخانە گەیشتنە داوێنی کێوەکە. لە چەند شوێندا کە هەڵدێر و تەلان بوو، بە فرمانی حیسامولولك بە هەزار زەحمەت و کوێرەوەری و بە دەستی خودی حیسامولولك و سەرباز بە قوڵینگ و پێمەرە چاکیان کرد و دیسان تۆپەکانیان خستە سەرشانی سەرباز و پەڕاندیاننەوە. بە جۆرێك کە فەرزینی ئەقلی مسیۆبارن و فەرەنگیەکانی‌تر وەك شای شەترەنج لە بزووتنەوەی پیادەی فیلەتەن پاش زەحمەتی ئەسب مات بوو و ڕۆحیان لە خانووی سەرگەردانی دانا و ناچار دەستیان کرد بە ستایش و پێداهەڵگوتن.

سەرەتای خۆرنشین بوو، گەیشتنە مەحاڵی مەرگەوەڕ، هەموو خەڵکی (ناوچە) لە ترسی گیانیان بۆ کێو و دەشت هەلاتبوون. تاقە کەسێکیش لە مەرگەوەڕدا نەمابوو. دەنگوباسیان عەرزی حەزرەتی ئەجەل اکرم سوپاسالاری گەورە کرد، عەبدوڵڵاخانی زەرزا، کە لە کێوی ڕوور شنۆوە (سفتاق)ی هەبوو و فرمانێکی سەبارەت بەو و خەڵکی شنۆ نەفەرمووبوو، بەمجۆرە کاری بە ناوبراو نەدا و هەر ئەم باسەشی عەرزی جەنابیان کرد. بۆ بەیانی ئەو ڕۆژە مقرب‌الخاقانی تەیموور پاشاخان لەگەڵ هەندێك لە فەرماندەکانی خۆی، پاش بیستنی هەواڵی هاتنی ئۆردوو، هاتن بۆ مەحاڵی مەرگەوەڕ، شتێك لە شار و دێهات وەك خواردەمەنی و کا و وێنجە نەمابوو. دەستەی هۆردوو کەوتبوونە تەنگوچەڵەمەوە، کە بەخششی خوا گەیشت و عبدالحسین بەگی نایب کە بۆ هێنانی خواردەمەنی لە باڵەخچی مەحاڵی سندووس لەلایەن حیسامولولکەوە نێردرا بوو لەگەڵ دەستەیەك سواری قەرەگوێزلوو، کە بە وەلیخانی یاوەریان سپاردبوو، لەگەڵ خۆیان سەد بار ئاردیان گەیاندە ئۆردوو، کە پەنجا بار وشتریان هی حیسامولولك و پەنجا باریان لە قەرەپەپاغ بە کرێ

---

[1] شێخ عەبدولقادری کوڕی شێخ عوبەیدوڵڵا

گرتبوو. ئەوە لە حاڵێکدایە کە ڕێگاش گیرابوو و گەزێکیش زیاتر بەفر باریبوو. هەر ئەم دەرفەتە لە بەختی بەرزی پاشای جەمجاە عالەم پەنا، بوو بە هۆی هێمنایەتی هۆردوو و هەڵاتنی لەشکری شێخ. دە ڕۆژ لە مەرگەوەڕ مانەوە. چونکە پێی وا بوو لەم زستانەدا ناتوانن کارێکی خراپ بکەن، بۆیە گەڕانەوە بۆ ورمێ و تێکەڵ بە ئۆردووی سوپاسالاری گەورە بوونەوە، کە لە سابڵاخەوە ڕاستەوخۆ بۆ هۆردوو دەهاتن.

پاش چەند ڕۆژێك فرمان کرا کە حسام‌الملك بچێ بۆ خۆی. قۆناغێکیان بڕی و هەر ئەو شەوە دوو گەز بەفر باری. سەرەڕای بەفربارینیش، بۆ بەیانی فەوجەکانیان بەڕێخست،. بە دەم ڕێوە بوون، کە نامەیەکیان پێگەیشت، دەڵێ هەمزاغا یاخی بووە و کوردەکانی لەگەڵە، لەبەرئەوە چوونی ئێوە ڕەوا نییە و بگەڕێنەوە. هەر بەو حاڵ و داروبارەوە بەوپەڕی پەرێشانی و شێواوییەوە گەڕانەوە و هاتنەوە بۆ شاری ورمێ. دواتر خۆیان ئامادە کرد بچن بۆ لاجان، کەچی هەواڵ هات درۆ بووە، بە پێی فرمان لە ورمێ مانەوە. سێ فەوجی هەمەدان و دوو فەوجی قەزوین، لەو زستانە سەختەدا سەرەڕای گرانی خەڵە و خەرمان و نەبوونی جێ و بارەگا، لە پاسەوانێتی شار و دەرەوەی شار دەستیان بەر نەدا و لەگەڵ خەڵکی ورمێ بەوپەڕی نەرمونیانییەوە دەجووڵانەوە. بەڵام لەبەر نەخۆشی تیفووس، هەندێ لە سەربازەکان مردن. هەر چەند دوکتۆرەکانی لەشکرەکە بەرپرسی دەرمانکردنی دەستەی نەخۆشەکان بوون، ئەوپەڕی سەرپەرشتیان دەکردن و هەموو خزمەتێکیان دەکردن، ١٠ سەربازی فەوجی شەشەم و مەنسوور لە ژێر ئاواردا مانەوە. بۆ ئاگاداری لە ڕووداوەکە حیسامولولك خۆی گەیاندە ئەو شوێنە، حەوت سەربازی نەجات دا و ١٠ سەربازیان بوون بە فیدای خاکی پێی گەوهەر ئاسای پیرۆز.

زستان لە ورمێ مانەوە. بەردەوام سدیق کوڕی شێخ پیاوی دەنارد و داوای لێبووردنی دەکرد. عەرزی جەنابی جەلالئاسای ئەمیر نیزامیان کرد، لەگەڵ ئەو بارودۆخەی ئەو دەیویست، بە چاکیان نەزانی کاریان بە کوڕی شێخ دابێ. حەوتووی دوو ڕۆژ ئیقباڵدەولە و نصرالملك و حیسامولولك لە شوێنێ کۆ دەبوونەوە و لەگەڵ هەندێ کەسی خەڵکی شار را و تەگبیریان دەکرد و دەنگوباسیان دەگۆڕییەوە و بە تەتەر بڵاویان دەکردەوە. پاش جێژن بە پێی دەستوور، هۆردوو لە دەرەوەی شار دامەزرا و چاوەڕێی گەیشتنی فرمان و هاتنی ئیعتیمادسەڵتەنەیان کرد.

لە ئاخروئۆخری مانگی جمادالثانی (کۆتایی مایسی ١٨٨١دا) ئیعتیمادسەڵتەنە هات، پاش هاتنیان حسام‌الملك لەگەڵ فەوجەکانی سێ قۆڵی عاشقلو و ١٠٠ سوار و دەستەیەك موزیکچی و شەش دەزگا تۆپ بە سەرهەنگیی عەلیرەزاخانی گەڕووسی لەوپەڕی ڕێك و پێکی بەرەو لاجان چوون. ١٠ ڕۆژ دوای بە ڕێکەوتنی ئۆردووی لاجان، خودی ئیعتیمادسەڵتەنە لەگەڵ نصرالملك و فەوجەکانی قەزوین و فەوجێکی هەوشار وسوارەی

ڕەحیمخان و فەروخخانی چەلبیانلو لەگەڵ شەش دەزگا تۆپی بنپڕ بەرەو مەرگەوەڕ بەرێکەوتن.

ئەم لەشکرانە بەوپەڕی ڕێکوپێکی و ڕازاوەیی لە لاجان ومەرگەوەڕ بوون تا مانگی شەعبان؛ کە جەنابی ئەمیرنیزام بە پێی دەستوور تەشریفیان هێنا بۆ لاجان. ڕۆژی تەشریف هێنانیان فەوج و سوارەکان پێشوازییەکی وەهایان لە ئەمیر نیزام کرد، کە لە خەیاڵدا نەدەگونجا، ئەویش ئەوپەڕی گەورەیی خۆی لەگەڵ ئەندامان و نۆکەران دەنواند. حەوت ڕۆژ مانەوە و هەموو ڕۆژێ دەچوون بۆ مەیدانی مەشق، بە تایبەت جارێك تەشریفیان هێنا بۆ ئۆردووی نیزامی و زۆریان تاریفی بارودۆخ و ڕێکوپێکی و پتەوبوونی سەنگەرەکان و پاك و خاوێنی ئۆردووکرد و سەربازە نەخۆشەکانی خەڵات کرد و دەستی بەزەیی بەسەردا هێنان. نانی نیوەڕۆیان لە ڕەشماڵی حیسامولولك خوارد. مووسیقاژەنانی هەمەدانی بۆ پیرۆزبایی تەشریف هێنانی ئەمیر نیزام، بە جۆرێکی وا مۆسیقایان ژەند، کە پەنجا تمەنیان خەڵات کردن و عەلیبەگی سوڵتانی (مۆسیقاژەن) بە پلەی یاوەریی گەیشت و مزگێنی مۆڵەتدانی، ئەو ڕۆژە بە هەموو نۆکەرەکان گەیشت. حەوت ڕۆژ مانەوە و پاشماوەی بڕیاری مۆڵەتدانی بۆ هەر کەسێ بە ئەندازەی گیانبازی و فیداکارییەکەی پێدرا و پاشان تەشریفیان بردەوە. ئەمە دەقی ئەو نامەیەیە، کە خزمەتەکانی حیسامولولك باس دەکا و بۆخزمەت ئەمیر کەبیری نایبالسلطنه وەزیری جەنگ نێردراوە:

قوربانی وجوودی موبارەك بم. کاتێك پلە و پایەی خزمەت و شایان بوونی کەسێ بەوپەڕی خۆی گەیشت دەربەستی پێدا هەڵگوتن نابێ. سەرەڕای ئەوە پێویستە کە بە کورتی باسی خزمەتەکانی عمدەالامرا العظام حسامالملك لە سەفەری ئازەربایجان بکەم. ناوبراو لە سەرەتای ئەرکەکانی ئەم سەفەرەیدا ڕۆژێك لەگەڵ خوالێخۆشبوو حشمەالدوله لە دارالخلافەوە بەڕێ کەوتوون. لە حاڵێکدا کە شازادەی خوالێخۆشبوو ڕاستەوخۆ لە ڕێگای گەڕووسەوە بەڕێکەوتبوو، حیسامولولك دەسبەجێ لە دارالخلافەوە چوو بۆ هەمەدان و لە ماوەی پێنج ڕۆژدا هەر سێ دەستەی قەرەگوێزلو و سەد سواری تازەی خۆی بەوپەڕی شکۆ و ڕێکوپێکییەوە تەیار و ئامادە دەکا و هەر زوو بەڕێ دەکەوێ و چەند ڕۆژێکیش بەر لە هاتنی شازادەی خوالێخۆشبوو لە گەڕووس ئامادە دەبێ. حەزرەتی واڵا دەزانن کە بە ڕێخستنی ئەم سێ فەوجە بەو خێراییە کارێکی وا ئاسان نەبووە و کاتێکیش لەگەڵ شازادەی خوالێخۆشبوو لە گەڕووسەوە بەڕێدەکەون و لە خاکی هەوشاردا ئەو کێشەیە ڕوو دەدا و ئۆردووی دەوڵەتی دەکەوێتە دەس سەرۆکەکان، سەرەڕای ئەو شێواوی و پەرێشانییە، حیسامولولك ئۆردووی خۆی ڕێك و پێكتر و جوانتر لە هەموویان بەڕێدەخا و لە لەشکرگای قەرەقشلاق تێکەڵ بە ئۆردووی ناوەندی دەبێ. لەو ماوەیەی کە ئەرکەکانی خۆی لە مەرگەوەڕ بەڕێوە دەبرد، کە شوێنی نیشتەجێبوونی شێخ قادر بوو، گەورەترین خزمەتەکانی خۆی لەوێ کرد و لەگەڵ کەند و کۆسپی زۆر ڕووبەڕوو بوو، زۆر کەس ئەو ئەرکەی نەدەگرتە ئەستۆ. بەڵام

حیسامولولك ئەو خزمەتەی بە دڵ قبووڵ کرد. لە جەنگەی سەرما و دژواریی و بەفری زۆر و نەبوونی خواردەمەنی و بە سەختییەکی زۆر، لە شنۆوە تێپەڕی و خۆی گەیاندە مەرگەوەڕ و ئەوەندە رۆژەی کە پێویست بوو لەوێ مایەوە. بوو بە فەرماندەی ورمێ. ئەو ماوەیەی لە ورمیش نیشتەجێ بوو، وەك چۆن فەوج و سوارەکانی خۆی بەوپەڕی رێکوپێکێ رادەگرێ، بە هەمان شێوە خەڵکی ورمێ لە ئاکاری جوانی خۆی رازی دەکا و لەم دواییانەدا لە ورمێ بە فەوجی سێقۆڵی و سوارەی خۆی بۆ پشتیوانیی ئۆردووی سابلاخ و پێکهێنانی ئۆردووی لاجان بوو بە فرماندەی شوێنە گرینگەکانی ئەم دەوروبەرە و نزیکەی هەزار سوارەی قەرەپەپاغ و مامشی پێدەسپێردرێ. یەکەم ئەوەی بەوپەڕی رێکوپێکی و ئەوپەڕی شان وشکۆ لە ورمێ دەچن بۆ لاجان و دووهەم لەوێ ئۆردوویەکی زۆر رێکوپێك بە هەموو پێویستییەکانییەوە دادەمەزرێنێ و رێکوپێکی دەکا. ئەوە لە هەلومەرجێکدا بووە کە ئێلی قەرەپەپاغ و مامش لە هاتنی ئۆردووی دەوڵەت بۆ لاجان زۆر دەترسان و سەرەتا زۆربەیان بلاوەیان کرد. بەلام حیسامولولك بە جۆرێك بۆ هیمنایەتی ئەوان و رێکوپێکی لەشکر هەوڵی دا، کە گشت عێلی مامش و قەرەپەپاغ بوونە دۆستی لەشکر و لەو پەڕی ئاسایشدا کار و کاسپی خۆیان دەکرد. حیسامولولك لە هەموو کەسێ باشتر بۆ پاراستن و ئاگاداریی شوێنە گرینگەکانی ئەم ناوچەیە تێدەکۆشا. ئەوەی پێداویستی سەرۆکایەتی ئەو ئۆردووە و بارودۆخی پاراستن و ئاگاداریی بووە، بە جێیهێناوە، بە جۆرێك کە جەنابی وەزیری فەوائیدی گشتی بە رێکوپێکی و هەوڵ و تەقەللا و بەڕێوەبردنی ئەرکەکانیدا هەڵدەگوت و دەستخۆشانەیان بۆ دەنووسی.

لەمکاتانەدا کە ئەم نۆکەرە چکۆلەتان لە سابلاخەوە چووم بۆ لاجان و ئۆردووی ئەوم لە نیزیکەوە بە چاوی خۆم بینی، بە بێلاف و گەزاف عەرزتان دەکەم کە تا ئێستا سەرباز و سوارەی (پاش نۆ مانگ خزمەت) ئاوا تازە و پاك و خاوێن و ئۆردوویەکی بەم رادەیە رێکوپێك و خاوەن لێپرسراوگەلی ئاوا شایان و چەکی وا تازە و نوێم نەدیبوو و لە هەموو لایەکەوە جێگای پێدا هەڵگوتن و ئافەرینن. ئاشکراشە ئەمانە هەموو لە سایەسەری زەحمەت و لێوەشاوەیی و کارزانی حیسامولولك —ەوەیە، کە جگە لە گەورەیی بنەماڵە و رەسەنایەتی وەجاخزادە بوونی بۆ نۆکەریی شاهەنشا، بەوپەڕی خۆی گەیشتووە و لە ریزی سەرکردە و سەرۆکەکانی سپادا هۆی شانازی لەشکری دەوڵەتە، هەرچەند من خۆم سەبارەت بە حیسامولولك خۆی و دارودەستەکەی، دەرگای سۆز و خۆشەویستیم کردەوە؛ بەلام پاداشی ئەم جۆرە خزمەت و ماندووبوونانە لەم سەفەرەی و بەجێهێنانی لێوەشاوەیی و کارزانیی ئەو، پێوەندی بە بەخشش و خەلاتکردنی رەحمی شاهانە و سەرنجپێدانی تایبەتی حەزرەتی ئەشرەفی والایە، رۆحمان بە فیدای بێ.

امرکم الاشرف الوالا مطاع ١٢ی مانگی شعبان ١٢٩٨

دوو رۆژ دواتر ۳۰۰ سەرباز لە فەوجەکانی سێ قۆڵی، ۳۰ تۆپچی گەرووس لەگەڵ غولام حسەین خانی یاوەر، فەوجی مەنسووری بە سەرکردایەتی حیسامولولك بۆ پاراستنی قەلای لاجانی دانا و لەگەڵ وەزیری فەوائید ئۆردوویان بەرێخست و هاتن بۆ سابلاخ. سەرەرای ترس و دلەراوکەیەك کە خەلکی شاری هەیانبوو، بەوپەری رێکوپێکی و میهرەبانییەوە بەرێکەوتن. دوو رۆژ مانەوە و پاش ئەو ئۆردوویان بەرێخست و لە رێگای میاندواو و ساینقەلا و بیجارەوە هاتنەوە بۆ ولات.

نۆکەری گیان لە سەر دەست: عەلی ئەکبەر سەرهەنگی فەوجی مەنسوور، کوری حیسامولولك بۆ ئاگاداری هاورێیانی بارەگای موبارەکی ئەعلاحەزرەتی قدرقدرت همایونی رۆحم بە فیدای بێ، ئەم کتێبەی کە بە ناوی ناصرییەوە نێودێر دەکرێ، لە رووی ئاگاداری و زانینەوە پێشکەش بە خاکی بەر پێی موبارەك دەکرێ...کتێبی (نصاری)یش بە زمانی فەرەنسە زەحمەتی کێشاوە، نووسیوێتی کە هەر بەم جۆرە بوو.ئەویش دەگاتە دەستی موبارەکی ئەعلاحەزرەت اقدس ظل‌اللهی.روحنا و روح‌العالمین فداه.

سەرنج :

بەو بۆنەیەوە کە بۆ یەکەم جارە ئەم سەرچاوە گرنگە دەکرێتە کوردی، بە چاکمان زانی سەرومری دەستخەتەکەش(بەلگەنامەکەش) وەکو خۆی بلاو بکەینەوە.

افتتاح بسم الله تعالی ناصری

روزنامه گذارش اتفاقیه فوق العاده که در آذربایجان در سنه ۱۲۹۸

اتفاق افتاده از پدر شیخ عبیدالله حالات خیال و جهه طغیان او و شیخ صدیق

با و معاودت نمودن و تخصیص اسلحه و وجه نقد بکار او نمودن و وقایع حرکت او

از محال نوچه و رفتن حسام الملک امیرتومان و عزیزالله خان و از بخت بلند اعلیحضرت

اقدس شهریاری تمام شدن او و همراهان او و طوایفی که همراهی نموده بودند و با او

بوده الی آخر سنه ۱۲۹۸

فصل اول

در زمان سلطنت شاهنشاه غازی محمد شاه مغفور انار الله برهانه

شیخ طه که شیخ ابو عباس اکراد جلوه نموده خود را از سادات طباطبائی

بنظرها جلوه داده بود و ساکن در نهری که دهی است در گرگانه و حاکم نشین

و نام مذکور که بلوکی است از محالات اردبیل چهار فرسخ است و وسیله چنین وجوه چو
بحضور مبارک شاهنشاهی جلوه داده بهشت قریه از دهات بلوک مذکور را تیول با
مرحمت فرموده صرف معیشت و تکیه درویشی نمایند سی سال به معمول الحصول دهات
مذکور را ضبط نمود و قرب منزلتی در انظار اکراد و عقیدتی و شعوری بهم رسانید تا بدرک واصل شد
بعد از وفات شیخ طاها شیخ عبید حرامزاده پسر او بر تخته نوبت درویشی نشست
عشایر و اکراد را فریفته عقیده خود نموده با آنکه ما بین دولتین بهیه روس و علیه عثمانی
نزاعی اتفاق افتاد محض شنیدن خبر نزاع دولتین جمعی کثیر از عشایر و طوایف
اکراد جمع آوری نموده اسباب و اسلحه جنگ نیز از دولت عثمانی باسم جهاد در بسل
لات کرده بمقابله لشکر روس شتافت در نواحی حسن قلعه تلاقی فریقین ما بین
عشایر و سالدات دولت بهیه روس که از آنجایی که اکراد جنگی نظامی ندیده
و قواعد حرب را نفهمیده بودند تاب مقاومت قشون دولتی را نیاورده فرار

در ساعت مقاتله و منازعه فرار بر قرار ترجیح داده رو بگریز نهاده و راه بیابان
پیش گرفته اسباب و اسلحه که از دولت عثمانی برسم امانت گرفته بودند همراه بردند
در بین راه در جائیکه عبور نمودند هر جا رعیت دولت عثمانی بودند تاخت و تاراج نموده
اهالی آنجا را بقتل رسانیدند شیخ عبید چون قشون را شکسته و برگشته را از هم گسسته دید
خود نیز با بعضی از اقارب باز مانده بود با صدیق نام پسر خویش فرار اختیار نموده بقصبه دوان
بار دیگر شیخ صدیق که یکی از مشایخ اهل سنت است رسانیدند متفقاً خود را بیاری
احمد پاشای سرعسکر دولت عثمانی رسانیدند هنگام وقوع شکست عسکر دولت عثمانی
شیخ حسین از بیم مذهب و نمک خورده چشم پوشیده دست یغما بجانب اموال
و اثقال و آلات حرب قشون مذکور دراز نموده اسباب و اسلحه و قورخانه زیاد
کلیه گذاشته بجانب خود بجائی که مسکنی او بود روانه میگردد در اینمدت از
کثرت اسلحه و ازدیاد قورخانه و ازدحام اکراد بهر طرف دست تعدی دراز نمایند

عوام کالانعام هم محض حسب منفعت و ریختن خون مسلمانان بدور او جمع گشته آن

با آن پایه هرزه گی و جسارت راه شرارت بیشتر دراز نموده خیالات فاسده می‌نمایند

ذکر داستان گریختن عبدالله خان زرزا از حضرت نواب والا

معین الدوله و دلالت کردن حاجی رحیم خان

از دمیته را بجانب شیخ عبید و رفتن او بتوجه

حکومت اقبال الدوله

هنگام حکومت نواب والا معین الدوله در ارومی از آنجائیکه عبدالله خان زرزا برادر

ابراهیم خان در سمت قصبه اشنویه دست تعدی بجانب رعیت بازنموده پای

شرارت را از اندازه خارج دراز کرده نواب والا باشنویه با جمعی حرکت نموده

هر یه را که فقط بعد از شده دنا دست حبس فرموده و بعضی حرکات ناشایست از

ملازمان نواب والا العیال و کسان آنها ناشی شده خود آنها از حبس فرار کرده و حالا که

با شیخ عبید عداوت داشتند از بیم جان دیگر قادری باره پناه باو برده این فقره
بیشتر اسباب جسارت شیخ گردید

محمد آقای رونده ساکن دشت بیل که بعضی از املاک اقبال الدوله را اجاره نموده بود
بعد از شنیدن این خبر مبلغی نقد و جنس مال اله را برداشته پناه به شیخ برد
خسروخان سرهنگ پسر اقبال الدوله هم دسته سرباز بجهت گرفتن محمد آقا به دشت
بیل روانه داشت شیخ نیز محض حمایت محمد آقا حسن بیگ برده سوری را با چهار
صد نفر تفنگچی مقابله فرستاد تا قاسملو که اول خاک ارومی است آنها را تعاقب
نموده مراجعت کردند

فصل دویم عبداله خان نزد شیخ جنیدی مانده قرب دو ماه نزد میرزا
بنای دلالت مردم را بیچارگان شیخ گذارده و کاغذهای چند باطراف و جوانب
نوشته اظهار محبت شیخ را نموده و سایر مردم نمودن جمله کاغذی که بحاجی خان ارومیه نوشته

و از جانب شیخ او را متوجه دعوت کرد مشار الیه نیز با بعضی تعارفات پیش
شیخ روان کردید بعد از مراجعت از توجه ابراز مطلبی نموده با حکومت را با اقبال
الدوله مرحمت فرمودند از آنجائیکه با مشار الیه خویش بود مطالب چندی از شیخ پیش
کشید اقبال الدوله که غافل از الاقارب کالعقارب گول آن کینه‌اش را خورد
محمد آقا و عبدالله خان را بدستیاری مشار الیه با اردمی خواست عوض شرارت
آنها محبت و مهمانی نمود از طلبی که از محمد آقا داشت گذشت کرد و بعد از گفتگوهای زیاد
قرار براین دادند که عبدالله خان پسر شیخ را با اردمی بیاورد حکومت مرکور و اشنو را
با او داده بعد از برقراری حکومت شیخ زاده مرکور بیاورد اقبال الدوله نیز
به آنجا رفته هرسه در مرکور ملاقات نمایند و قراری در عمل خود بگذارند بعد از
رفتن عبدالله خان محمد آقای مامش با سیصد نفر سوار وارد اردمی گردید
و قرار براین شد که فردای آن روز را در باغ علی بیک اجوان خلوت نموده

باهم گفتگو نمایند فردا را به باغ مذکور رفته محمد آقا نوشتجات شیخ را که به خواجه نوشته

بود به اقبال الدوله نمود و عرض کرد هرگاه بخواهید مراد در جزء شیخ قرار دهید

و حکومت مذکور و لاسجان و قصبهٔ اشنویه را به عهدهٔ او واگذارید سبب خسارت ا

خواهد شد زیرا که نظم اگر بیضهٔ زاغ ظلمت سرشت . نهی زیر طاوس باغ

بهشت به هنگام آن بیضه پروردنش . ز انجیر جنت دهی ارزنش .

دهی آبش از چشمهٔ سلسبیل در آن بیضه دم در زند جبرئیل . شود عاقبت

بیضهٔ زاغ زاغ . برد رنج بیهوده طاوس باغ . اقبال الدوله

این مطلب را چون نفهمید از عبدالله خان نوعی چند این گفتگو طول بهم رسید

با شیخ قادر و عبدالله خان زر زیاد و در و گوهر داد که به اقبال الدوله بدون تفکر

در مآل فی الحال حکومت اشنویه و مرگور را که فی التحقیقه دروازهٔ فش است

تفویض او نمود و را به دست خویش به حیرت داد و را به چنگ گرفتن ارومی و فشار

اندامنت حکومت لاهیجان نیز بحاجی حسین خان تعلق گرفت محمد آقای مامش چون از حکومت

مأیوس گشته فرار از اردوی خارج شد اقبال الدوله و شجاع الدین و جمعی بتعقیب

گران آمده بمجازات اعلان نمود که سر طاعت اگر پیش نگیرند مورد غضب میاندوآب

گر پیام خواهد بود. پیام ما زبان حسام خواهد بود. محمد آقا چون کوچک بساوجبلاغ

بود حالت خود را با آقا شاهزاده عرضه داشت که شاید بواسطهٔ مشارالیه تقصیرش بخاکپای

مبارک حضرت اقدس ارفع والا ولیعهد روحنا فداه برسد و چاره بعد خود نشد

و در ضمن باجار سر طاعت پیش گرفت رنجانه دماغ خود را بااین شیوه درلان دارد

زین سبب بیشتر باعث قدرت شیخ عبیدالله که تا اندک سرحد انزوان را بشنیده

خانهٔ آنها را ویران نمود اصحاب زر عشایر اکراد تاور بر خلاف نبودند مشارالیه بر خود

مسلط و بفکر بلند پروازی نمود تا هره حمزه آقای منگور اتفاق افتاد

فصل بیستم چون در سال لوی ئیل سنهٔ ۱۲۹۲ هجری حکومت ساوجبلاغ با

حضرت اقدس ارفع والا ولیعهد ... مجد روحنا فداه نواب لطفعلی میرزا پسر مؤیدالدوله
فرار کرده شیخ حمزه آقا رئیس طایفه منکور بوده از باب شرارت در هر روزه که قطاعی همیشه
از مأمورین دیوان عجم هراسان و از حکام قصبه ساوجبلاغ گریزان بوده از آشنائی نواب
لطفعلی میرزا پسر ملک قاسم میرزا سابقه و آشنائی قدیم داشت شاهزاده مزبور مرد
درست قولی بوده بعد از اطلاع این مطلب با لطفعلی میرزا تکلیف نموده شیخ حمزه آقا را
از جانب من خاطر جمع نموده بشهر ساوجبلاغ وارد کنید که بهیچوجه آسیبی از جانب حکومت به
شیخ نخواهد رسید بعد از قرارداد جمعی از ایلات طایفه منکور با تمامی خود جمعیت نماید
لطفعلی میرزا قبول این قول را نموده حمزه آقا را بهزار زحمت از جانب حکومت آنچه
و مطمئن کرده بشهر آورده بمحض اینکه از حکام زنهار صد مره خورده بود با جمعی از کسان خود
به ساوجبلاغ آمد همه حکام در رعایای قصبه از او استقبال نموده با احترام وارد
و منزل سکنی او را آقا شاهزاده در محله حکومت قرارداده محبت و مهربانی نمود

مشارالیه فرمودند اما عزیز قاچاق که یکی از آقایان تکریبها و او نیز از بابت بقایای

مالیات از زمان حکومت حاجی محمود خان فرار بعد با حمزه آقا وارد شهر گردید آقای

شاهزاده بدون تأمل او را گرفته حبس فرموده و مطالبه مالیات کردند قادر آقا این

مطلب را بحمزه آقا رسانیده مشارالیه بآقای شاهزاده عریضه عرض نموده و توسط او را

نمود شاهزاده در جواب نوشته بودند مرا با عزیز کاری نیست مگر مطالبه مال دیوان

فرد احساب خودش با میرزا تقی سردار زده باقی مالیات را بدهد مرخص است آن

حرامزاده این جواب بر طبعش گران آمد خود با ده نفر از اقارب با اسلحه وارد

محل حکومت گردیده و عزیز را با در ربانیده شاهزاده دیگر بسو رجوع بمیرزا

تقی مستوفی شده حساب او را رسیده باقی را دریافت کنند و او در الحجمزه آقا بود

ولی در باطن به حاجی نیک فراشباشی میگویند قسمی باید نمائید که این حرامزاده جسور را

حبس نمائید فراشباشی بدون درنگ با ده بیست نفر فراش بمنزل حمزه آقا رفته

در زنجیری با خود بقعه باو گفت حسب الامر نواب والا زنجیر را ببوسید و بگردن خود بگذارد

مشارالیه چون از بیم گرفتاری احتیاط خود را داشت اقارب و بستگان دست بخنجر

حمله بعمله جات حکومت نمودند لطفعلی نام فراشباشی نیز دست بقمه نهاده چون زخم جزئی

بحمزه آقا میرزه چون کسان حکومت جنگجوئی او را دیدند از بیم جان فرار نمودند مشارالیه

خود بسوی مدرسه قلعه رسانیده بسربازان قراردل تا تغیر از رفتن او میشود با خنجر خود از

مقتول نمودند میان قرا دلان و حمزه آقا آتش جنگ در گرفته احمد آقای برادرزاده

مشارالیه نیز از ضرب گلوله از پا درآمده اطراف چون این اکراد جمع گشته بخیال

قتل و غارت اجزای حکومتی نشسته علمای بلده بعد از شنیدن این خبر خود را بزودی

رسانیده از این حرکت ناشایسته او را منع نمایند که این کار فی المآل باعث

قتل و غارت اهل قصبه خواهد شد او نیز قبول اینطور سخن ننموده حال اینکه سابقاً

با شیخ عبید عداوت داشته سر اطاعت با فرزندان او آورده محالات از بیم مال

کار خود روی بجانب توجه منعطف سر اطاعت در پیش و بیان وقایع خویش را نمایند

اینمطلب مزید اقتدار و جسارت شیخ گردید

فصل چهارم چون شیخ عبید حمزه آقا را مطیع و جمیع عشایر را

حاضر فرمان دید حکام چند باطراف و جوانب گماشت گماشتگان مخصوص

بئیل منگور و زرزا و هرکی و درونه و بناری و شیران و زود و شکاک

و دشتی و ماش و اهالی قصبه اشنویه و لاهیجان و مرگور و ترگور روانه نمود

بفاصله مدت قلیلی لشکر کثیر از عشایر و طوایف جمع نموده شیخ قادر پسر خود را

ولایت عهد سپرده و حمزه آقا را سپهسالاری قشون داده بجانب آذربایجان

روانه داشت از آنجا که حمزه آقا از حکومت قصبه ساوجبلاغ رنجیده بود

و دلی از عقب برادرزاده خویش رشید داشت اول قشون را بسمت ساوجبلاغ

حرکت داده بعد از اشتهار این خبر آقا شاهزاده حکمران ساوجبلاغ

کیفیت را بکارگذاران آذربایجان اظهار نموده استدعای قشون و استعداد نموده
پیشکاران آنجا که شورش اکراد را باین پایه گمان نکرده محمد صادق خان حجه باشی
و محمد حسین خان بخشیار را با بیست نفر سوار رحیم خان سرکرده چلبیانلو با یکصد نفر سوار
مأمور ساوجبلاغ فرمودند غافل از اینکه قشون اکراد در چه پایه و شرارت ایشان
بچه اندازه است تا چون شیخ قادر و حمزه آقا از توجه حرکت کردند
اول محض آمدن قشون و تهیه راه بقصبه اشنویه وارد گردیده سه روز در آنجا
زیست نمود قبل از آنکه شیخ بقصبه اشنویه وارد گردد محمد آقای مامش
سلیمان آقا برادرزاده خود را بحضور به مهری روانه داشت که هرگاه شیخ عقیده تقویت از
حمزه آقا نماید خبر دهد او نیز مستعجلاً خبر داد که شیخ باطراف و جوانب نوشته
و در تهیه جمع آوری قشون است محمد آقا فوراً از سلدوز آمده قضیه را بکلبعلی
خان حاکم قراپاپاق حالی نموده ابراهیم آقا را با جلال خان روانه ساوجبلاغ

داشت آنها نیز بعد از ورود شخصی را عرض کرده آقا شاهزاده جواب داد شما بروید

تا ثانیاً باز

در تهیه جمع آوری قشون باشید من نیز با جمعیت کرمان از عقب خواهم رسید

از مرکور ورود شیخ قادر را خبر آوردند محمد آقا با بیوک خان پسر اسکندر خان

بنی اسد ساوجبلاغ شتافتند و بیان واقعه را عرضه داشتند آقا شاهزاده

آقایان کرد را حاضر نموده امداد از ایشان خواستند روانه اشنویه دار و دهر یک حرفی

زدند و عذری آوردند ناچار سلیم خان چهاریلی داوطلب گردیده محمد صادق خان

و رحیم خان جیبستانی متابعت او را نمودند با محمد آقا و بیوک خان روانه داشتند

اینها با جمعیت قبیله از ماش و قراپاپاق و غیره تا دربند سلدوز شتافتند روز

در آسنی توقف نموده شیخ وارد اشنویه گردید و امدادی از جانب ساوجبلاغ

وارد می رسید در بین خبر رسید که شیخ عزم را جزم نموده آبند لطیفه

قراپاپاق را قتل و غارت نماید اینها محض شنیدن این خبر متوحش شده

محمد آقای سرتیپ را روانه اشنویه کردند و خود به جانب سلدوز شتافته سلیمان خان قرار
حرکت آنها را لکن به ارد تمکین ننمودند او نیز تا جا به شبهای مرحمت ب و جلالو نمود
اما شیخ از قصبه اشنویه به جانب سلدوز حرکت کردند اهالی سلدوز و قراپاپاق
که عبارت از جلال خان حاکم و سوگلی خان نایب اجودان و حسنعلی خان سرتیپ و
خان کیشی خان و اجزا اسم آقا و عباس آقا باشند از استماع آمدن شیخ ناراحت
وحشت نموده پیرار از اندیشه و خیال دیدند از عهده جنگ برنخواهند آمد جمع
سواره و پیاده به استقبال رفته جان و مال خود را با این شیوه حفظ نمودند بعد از
صد خروار گندم و پنجاه خروار جو به اسم سورسات به قشون شیخ داده او نیز حکم
مبادا به هیچ یک دهات سلدوز زیان و اذیت نرسد از آنجا به جانب ساوجبلاغ
حرکت کردند قراپاپاقها خواهش کردند چون سواره ما مأمور خدمات است
باید ما را از آمدن ساوجبلاغ معاف دارید شیخ فلذا آنها را مرخص نموده قرار داد

دادند سیورسات جهت قشون تهیه دیده روانه داشتند تا چون آن قشون بمرز آمدند

شیخ قادر را در بلده وزیر داشت اهل بلده و رؤسا نشستند با اهالی شهر و طایفه گورانی با

شیخ محمد آل مد علاجی جوز زار پیاده شد با اتفاق محمد صادق خان و حسینی خان و حسنی

ارنسه و جیلاغ سی نب میان نوآشنا شب را در میان تو آب با صبح اسکی

مرغه شده از آنطرف شیخ قادر و حمزه آقا با طایفه منکور و عبدالله خان و

از ... خان زرزا آقا با طایفه هرکی محمد آقا باشل روند شیخ جبان کیز با

طایفه بیاری ها شد آقای بیران قره نی آقا باشل رودی قاسم آقا پسر علی

با سواره سکاک درویش آقا نعمان آقای هرکی ابدال بیک با طایفه دشتی

و طاهر آقا با ایلها ... برادر محمد آقای ... گوهر ... گور

عثمان آقای گورک محمد آقا باشل باشش و اردو ساوجبلاغ گردیده با اهالی شهر

و آقایان کرد و علمای آنجا از شیخ قادر استقبال نموده سه روز در قصبه

نزل باباخان پسر محمد خان را حکمران ساوجبلاغ نموده روی بجانب میان دوآب نهاد
لشکر و از اهالی شهر و آقایان کردی همراهی با شیخ نموده میان دوآب شتافتند شامل
آنها از قرار است میرزا عبدالوهاب قاضی میرزا قادر قاضی میرزا قاسم قاضی
شیخ حسین امام جمعه شیخ الاسلام بایزید آقای یقف مدرس رسول آقا
اسمعیل آقا عزیز آقا رحمن آقا محمد آقا ابراهیم آقا رحیم آقا کلانی آقا
برادران ابراهیم آقا رضا قلی میرزا پسر ملک قاسم میرزا عبدالله آقا پسر محمود آقا
حسین آقا پسران محمد کریم بیک فتح الله خان پسر مظفرالدوله سایر پسران
محمد خان امین آقا پسر قادر آقا سلیم بیک و پسران فیض الله بیک عزیز
قانع حسن آقا اولاد معروف آقا سایر خلفا و مشایخ ابدیت
از قصبه نقریه حاجی حسن دیگوسی میان دوآب منزل را قرار داده
در آن قریه پنج هزار کس از سواره و پیاده سان دیدند

فصل پنجم ذکر آمدن علی خان حکمران مراغه بیاری اهالی میاندوآب و قتل و غارت میاندوآب

بعد از اشتهار ورود شیخ قادر به قصبه ساوجبلاغ و طمع اهالی آنجا و خیال آمدن بسمت میاندوآب علی خان حکمران مراغه باتفاق محمد صادق خان سرکرده سواره مقدم و محمد حسینخان بختیاری و محمد صادق خان آجودان باشی حضرت ولیعهد و حاجی رضاقلی خان اصفهانی و رحیمخان سرکرده سواره چلبیانلو با یک عراده توپ از مراغه حرکت نموده در عرض راه سلیم خان چهاردولی ملحق گردیده متعاقباً بجانب میاندوآب گشته تا فقط سه ساعت بغروب مانده وارد شدند توپ را در بیرون شهر مقابل دشمن در باغستان برقرار نموده منزل را در عمارت احمد خان که محل نشیمن حکومت است مشخص و شب را تا صبح در تدبیر کار آن بتدبیرها بودند

دویست نفر از سوارهٔ عباس را بر شیخ قادر بسر کرده که نوری پسر خالوی شیر را به

تاخت بجانب میان دو آب آورده از آن سمت علی خان با سایر یاران چون شیران

جنگی مدافعه شتافتند. چه شیر از آن جنگ بر آشوفتند. سروری کاندر عبا کوفتند.

میان سواران بجنگ و جدل. بسی تیر گردید رد و بدل. آخر الامر خالوی

شیخ قادر بضرب گلوله سلیم خان بجهنم و اصل و سوارهٔ عباس شکست خورده

رو بر فرار نهادند چون شیخ قادر خبر شکست سوارهٔ عباس و قتل خالوی

خویش را شنید مانند خوک تیر خورده و مار زخم رسیده بر خود پیچیده حکم قدغن و عتاب

میان دو آب را بآن قشون غضنفر نمون داد اول کسیکه باین کار نا صواب

اقدام نمود حبیب آقای عمو زاده بود و حال آنکه از حضرت اقدس والا ولیعهد کیهان مهد

روحنا فداه مرحمتها دیده و نعمتها برده چشم از نمکخوارگی پوشیده با یکصد نفر

سواره و سیصد نفر پیاده رو بجانب میان دو آب نهاد و سایر اکراد با حمزه آقا

و دیگران جنگجویان در بیرون قصبه مهر علی خان و سایرین از جنگ وامانده جز فرار

چاره ندیدند تا چار توپ را گذارده فرار کردند اهالی قصبه هر کس قوت حرکت و قدرتی

داشت فرار نموده باقی بود دیگر در جنگ عده آنها گرفتار شدند نظم شد آن روز را بزم رزم آب و

براهی میان ره آب تا شب . ز بس سینه از تیر گشت ریش . شدند مادری فکر

فرزند خویش . ز بس کشته هر سوی افکنده بود . پدر از پسر مهر بر کنده بود

ز هر سوی خون آنچنان شد روان . که شد چشم خورشید ازو خونفشان .

ز آشوب آن قوم بیدادگر . نبشناخت کس سر ز پا پا ز سر . یکی را بکف خنجر

آب رنگ . یکی بسته از خون رخ از جان جنگ . زنان پر ز غوغا و شور و

جوش . ز هر گوشه برخاسته صد خروش . که چشم جهان بر حالت آن

بیچارگان گریان و تیغ خونخوار از سر حمران بی رحمان خاطر پشیمان گردید زنانی

به قدسیه پرده عصمت شان باد صبا را بسواری گذار نبودی بحجره عصمت از سر شان

به بودند. دو دختر نیز ماه رو که در مهد ناز پرورش یافته بودند اسیر کردند چنان
علم ظلم افراشتند و آتش جور افروختند که بجای شیرخواره و خورد سال را با پیران
سالخورده با آتش جفا سوختند. چنان ظلم از جهت آنجا عظیم که عاجز از تحریرش آمدیم.
الغرض بعد از سه شبانه روز که اتصالاً مشغول قتل و غارت بودند واحدی از اهالی میان
دوآب دیگر در قصبه باقی نماند یا فرار اختیار نموده یا کشته و اسیر گردیدند شیخ فارغ از کار
کاغذی بجانب پدر نگاشت که از برکت آل طه و اقبال حضرت شیخ لرزه در حرکت
از نو صد تا حال سرکشان لشکر وارد کرده بدست کسی سخن از فرمان ندهشت که اهالی میان دوآب
که بار دیگر یاد بر را اندکی درزکرده و سرکشی نمودند هستی و جمیع ممکن را چون خاک بر باد
داده و خانه آنها را ویران نمودیم حمزه آقا و سایر رؤسا نیز بدین قسم نوشته معجلاً
بجانب شیخ روانه داشتند

فصل ششم اما بعد از قتل میان دوآب حمزه آقا و بعضی از رؤسای کرد

وعشایر بنابر خلاف و خباثت خود از غضب حضرت ظل اللهی روحی العالمین فداه اندیشه
ناک گردیده که این شرارت را بعد توپچی نشاید و از عهدهٔ این جسارت شاهدی برنیاید
پس بهتر اینکه طایفه قراپاپاق را نیز در این شرارت شریک خود قرار دهیم
که مادهٔ این هرزگی و خلاف هر قدر بیشتر بهتر است که جزء ضعیف را مادهٔ قوی
از پای درآرد لهذا استفتا بمنزل شیخ قادر شتافتند و بیان کردند که طایفه قراپاپاق را
دل با شیخ پاک نیست و از این کار اندیشناکیم چه مطلب ما و اسباب پراکندگی
قشون است پس بهتر اینکه جمعیت آنها را احضار نمایند تا خیال خلاف نورزند
شیخ قادر از رای آنها پسند افتاده حکمی بحقعلی خان و حسنعلی خان سرهنگ
دیوکجی نگاشت که حکما باید سوارهٔ خود را بردارید و ملحق بقشون ما گردید
اگر تعلل نمایید لعین طعمهٔ تیغ خواهید شد هنگام رسیدن کاغذ شیخ قادر از
جانب اقبال الدوله خبر رسیده فوج خوی با شجاع خان وارد اردو شده و فوج افشار هم

ن حضرت دل قوی دارید که امداد خواهیم رسید جلال خان فورا محمد آقای باش

این تعصیب را اعلان داده محض شنیدن این خبر مشارالیه هم بهانه از شیخ فادر

رخصت حاصل نموده رو بجانب سلدوز شتافت تا قشون اکراد محض رسانیدن

غارت و چپاول را بخانه خود از سر شیخ پاشیده او نیز تا بیام حرکت بساوجبلاغ

نمود از آنجائیکه آن روباه صفتان از قتل رعایای بیچاره و زنان بیوه سیر

گردیده و یغمائی هم بچنگ آورده باز بدور شیخ جمع گشته و قصد سلدوز را

نمودند اهالی سلدوز از نرسیدن امداد و رسیدن این خبر متوحش گشته جلال خان را

با صد و پنجاه نفر سوار روانه ساوجبلاغ داشته محمد آقا نیز ناچار بمتابعت نمود

از آنجا شیخ با پنجاه هزار لشکر رو بجانب مراغه و بناب نهاد اما هنوز شیخ از

ساوجبلاغ حرکت نکرده بود که طایفه پیران رو بقلعه لاهیجان نهاده صد نفر از

دو توپچی باشی آنجا را گرفته و توپهارا شکسته بچاه افکندند و سر آنها را نزد شیخ

آوردند بار محمد آقای ماش محض نگهداره کرلت و توپی با افشار توسط کرده شیخ
از خون آنها درگذشته مرخص نمود آنها نیز بجانب ارومی شتافتند تفنگ
واسباب آنها را بُردند

فصل هفتم در ذکر داستان اطلاع یافتن کارگذاران حضرت
اقدس اسعد ارفع والا ولیعهد کیوان مهد روحنا فداه از
شرارت اکراد و فرستادن قشون ظفرنمون از تبریز
بمدافعه آنها و اخبار بدارالخلافه طهران و حرکت قشون عراقی
بسرداری نواب اشرف والا حشمة الدوله

بعد از مستحضر شدن کارگذاران حضرت اقدس ارفع والا ولیعهد روحنا فداه
از ورود شیخ ملعون بقصبۀ ساوجبلاغ و همراهی کردن طوایف قراپاپاق
و دیگر و فرار کردن نواب والا آقا شاهزاده چنین بصلاح دیدند که یکنفر مرد

خافی کامل و کافی بحکومت آنجا مأمور و باید شاید باستمالت عشایر و طوایف اکراد

اطمینان داده از خیالات فاسد باز داشته کار بمقاتله و منازعه نکشد

از آنجا که صدر الدوله که بمنصب ایشیک آقاسی باشی گری حضرت والا امتیاز

و در فن ریاست کامل و مردم داری و حکومت عامل بود مأمور فرمودند با سواره

جمعی از طهماسب قلی خان یوزباشی عازم گردید اما بعد از شنیدن کیفیت میان

و اهالی مراغه و بناب متوحش گردیده عریضه بخاکپای حضرت والا عرض نمودند

و بیان دفعه را عرضه داشتند و امداد خواسته بامر حضرت والا اردوی خاصه را

مقرب الخاقان آقاخان سرتیپ اول و مقرب الحضرت العلیه لطفعلی خان سرهنگ

با چهار صد نفر سرباز از فوج چهارم و یکفوج امیریه با چهار عراده توپ روز جمعه ۲۵

شهر شوال المکرم از تبریز حرکت کردند فردای آن روز که روز شنبه ۲۶ باشد

محمد خان سرهنگ مهندس را از جبهه مهندسی مأمور و روانه داشتند در سرآغاج

که در کنار شاهی واقع است آقاخان سرتیپ بجای صیدرالله ولد ملحق میشوند شقاوت و از

نایب گردیده و اطراف قصبه را سنگر بسته در هر در بند توپ و سرباز گذارده

مشغول حفظ و حراست شدند بعد از رسیدن این خبر بدارالخلافه طهران از دربار همایون

اعلیحضرت قدر قدرت شهریاری روحی و روح العالمین فداه امر و مقرر گردید که امیر الامرا

العظام مصطفی قلیخان اعتماد السلطنه رئیس قشون آذربایجان بحکمرانی کلیه ارومی حرکت

نماید بشار الیه نیز با فوج بهادران پیادری سید محمدخان و فوج دوم خاصه بسرهنگی

مقرب الحضرت العلیه حاجی علیخان پسر حاجی حسام الدوله دو سه عراده توپ و قورخانه

وارد قصبه نایب شدند شب در آنجا توقف نموده صبح محمدخان سرهنگ جهة نشان دادن راه از آنجا به

قصبه محض تعیین مکان اردو فرستاده شد بشار الیه بعد از تعیین مکان اعلان نموده افواج و توپخانه

با تمام توابع قصبه حرکت داده خود اعتماد السلطنه در مرکز اردو که محاذی دهنه اکراد و مقابل سید

جنگ جا قرار گرفت میمنه اردو را مقرب الخاقان آقاخان سرتیپ محول داشت کلیه قشون

که در جناب حاضر بود اسامی رؤسای آنها از این قرار است امیرالامراء العظام غیاث السلطنه

عمدة الامراء العظام حاجی صدرالدوله مقرب الخاقان آقاخان سرتیپ با چهارصد نفر از

فوج چهارم تبریز حاجی علی خان سرهنگ با فوج دوم خاصه سید محمدخان با دو فوج بهادران

لطفعلی خان سرهنگ با فوج امیریه موکریان سرهنگ میرزا محمدخان سرهنگ مهندس

قشون سواره نیز از این قرار است محمدحسین خان بختیاری با بیست و پنج نفر

طهماسب قلی خان یوزباشی با پنجاه نفر رحیم خان چلبیانلو با چهل نفر ابراهیم آقای قراچه

بیست نفر همه لشکرها بسته و بسته‌ها مهیا شد توپ و قورخانه را در جلو خود جای

داده آماده جنگ و منتظر رسیدن دشمن گردیدند بعد از رسیدن خبر

خروج شیخ عبیدالله به آستانه طهران از دربار معدلت مدار حضرت ظل اللهی روحی

و روح العالمین فداه امر و مقرر گردید حضرت شهریار فلک رفعت امجد والا کامران میرزا

نایب السلطنه امیرکبیر لشکر خونخواری آذربایجان روانه دارد تا شیخ و جواب شرارت

بر باد هند لهذا نواب اشرف امجد والا حمزه میرزای حشمة الدوله را سردار قشون

قرار داده با فوج آذربایجان سپرده بمحمد قلیخان حسام الدوله بود از دار الخلافه حرکت

نموده چون نواب والا سه روز مخصوص تهیه تدارک راه در میدان اسب ماندند با توپخانه و فوج

شاهسون و زنبوریان اول توقف فرمودند روز جمعه نهم شهر ذیقعده از اینجا نقل به قریه کن که یکی

از دهات دار الخلافه است منزل نموده صبح را در کمال نظم از قریه مذکور حرکت فرموده افواج

آذربایجان پیشتر از نواب والا حرکت کرده بودند مخصوص رسیدند اردو در قریه کرج توقف داشتند

لهذا منزل آن روز را بقریه کرج قرار داده افواج ملحق بیکدیگر شدند از آنجا دیگر توقفی

در بین راه ننموده و تازه روی نداده روز چهاردهم شهر فوق وارد قزوین گشتند

افواج و سواره و اهل قزوین با نصر الملک که بجهت جمع آوری قشون مامور بود باستقبال

آمده نواب والا در کمال استقلال باغ رجب را محل اردو قرار دادند یکروز مخصوص

جمع آمدن افواج قزوین و استراحت قشون پیاده استقامت نموده در شانزدهم

فرمان حرکت اردو صادر گردیده اما ایل اردو فوج فوج چون موج دریا بحرکت درآمدند جز

اینکه در قوطی آباد یکروز محض استراحت سرباز توقف کردند تا زه رنج نداده روز

بیست و چهارم بقصبه بیجار که حاکم نشین ولایت گروس است وارد و در کنار قصبه

رحل اقامت انداخته حسام الملک از دار الخلافه بیجار برای حرکت چهار فوج همدان

چهار روز قبل از حرکت نواب والا مامور فرمودند شاهزاده نیز علی اکبر خان سرهنگ

فوج منصور را محض فرستادن چادر و دیگر وسایر ملزومات در دار الخلافه گذارده

خود بیجاری عازم گردیده بهمه جا با اسباب بالین و بستر استراحت را زین خانه را

خیمه و خیمه زنبسه خضر را قرار داد هشت روز بعد از رسیدن بهمدان فوج ششم و منصور

و مخبرلز و یکصد نفر سوار را و طلب در قریه قهرومن محال همدان که یکمنزلی بیجار است

حاضر نمود علی اکبر خان سرهنگ نیز خود را با بعضی تهیه و تدارکات در قریه مرقومه

باوفاج نمود حسام الملک دیگر حفظه رسیدن بقیه ملزومات را نموده بیدرنگ

بجانب محل مأموریت حرکت نموده روز قبل از ورود نواب اشرف الاحشم الدوله
وارد بیجار گردیده مراتب را تلگرافاً بعرض حضور حضرت اقدس ارفع والا نایب السلطنه
امیرکبیر رسانیده جواب مشحون بالطاف ملوکانه و حکم توقف تا ورود واروی مرحوم حشمة الدوله
فرموده هنگام ورود نواب والا هر سه فوج و سواره با حسام الملک و سایر صاحب منصبان
محض استقبال با نظام از محل اردو بیرون آمده تشریفات بعمل آمد سه روز
در قصبه بیجار توقف فرمودند نقاهتی در مزاج نواب اشرف والا عارض
گردید که تفصیل او من بعد ذکر خواهد شد

فصل ششم

داستان پناه آوردن کلائی آقا پسر معروف آقا باردوی
ظفر نمون اعتماد السلطنه

چون عماد السلطنه وارد بانه شد بعد از اتمام سنگر و [illegible]
منظم قشون بسیج کرده و عبدالله بیگ ازاکرا و چندی [illegible] عماد السلطنه مشغول

خدمتگذاری بود روانه میان آب نموده کاغذهای چند برؤسای بگدلی و قراپاپاق
نگاشته که اندیشه از غضب حضرت ظل اللهی دارید و خود را بی‌سبب در روباه بازی
شیخ گرفتار چنگال شیر و طعمه شمشیر نخواهید البته هرکس باز بدین پناه آورد عفو
موکّا شامل حال او خواهد بود که عفو این درگاه بیشتر از جرم ماست ع نکته سربسته
نهانی خموش ٭ بعد از رسیدن عبدالله بیک و رسانیدن نوشتجات را
باهالی بگدلی و قراپاپاق اسمعیل آقا که یکی از رؤسای قراپاپاق است اطاعت
امر نموده با چند نفر از کسان خود به نایب آمدند عمادالسلطنه نیز درباره آنها
محبت و مهربانی نموده خلعت شایسته بمشارالیه مرحمت میفرمایند و ثانیا امر جمعیت او را
داده که شاید سایرین را بمحبت و مهربانی امیدوار دارد و همراه بیاورد
تا صبح چهارشنبه چهاردهم شهر ذیقعده الحرام سواری از اکراد وارد و اظهار
داشت که پنجاه آقای بگدلی از سخط و غضب حضرت ظل اللهی اندیشه نموده دنبال سایرین را

پیشه خود کرده از نیابت پناه بقشون ظفرنمون آورده استدعای عفو از دربار معدلت مدار

حضرت همایون اعلی و اطمینان از این قشون دارد اعتمادالسلطنه بعد از شنیدن

این خبر حاجی رضاقلی‌خان صحفه‌شی را امر فرمودند تا از اردوی ظفرنمون خارج گردیده

اطمینان عفو مشارالیه داده دلالت باردوی کیوان شکوهش نماید حاجی رضاقلی‌خان

نیز بسرعت شتافته تأمین و اظهار عفو دولت را اعلام نماید چون کلائی آقا اطمینان حاصل نموده

با مشارالیه وارد اردو گردیده عرض میکند این است شیخ قادر و حمزه آقا با جمعیت

کثیری از عشایر و طوایف میرسند و عدد قشون آنها در وهم نگنجد و در قیاس نیاید

از هر چه تصور کنی افزون است اعتمادالسلطنه و سایر رؤسا بعد از شنیدن این خبر لشکر

دیگر خود حاضر و برقرار شدند و آماده جنگ گردیدند نظم

همه قد مردی برافراشتند . همه آلت جنگ برداشتند . که ناگاه از دامن آن

پهن دشت . چه کوه گرانی عیان گشت . چو سیاره خیشان زهر سو درفش

همه سرخ و زرد و کبود و بنفش ٭ ز سینه نه جز رو سپه روبرو ٭ از آن این
از این آن بصد گفتگو ٭ یلان جنگ افکن شیر دل ٭ ز خون عدو خاک را کرده گل
ز آواز توپ اندر آن دشت کین ٭ تو گفتی بدرید سطح زمین ٭ ز اکراد هر سو
چنان کشته بود که گفتی زمین سر برشته بود ٭ بسی گروهی که میباشند
بسر با زبس سر که میباشند ٭ خود اعتمادالسلطنه با آن حالت پیری چنان زیست
در جنگ نمود و استقامت در جدال فرمود که جوانان از میان آن پیر کردند
بلی ع چه بگذشت رو به چه یک شیر پیر ٭ الغرض تا سه روز ابر بلا چشمه زد
و باران گلوله چون تگرگ بی‌تعب باریدن گرفت چشم جهان خیره گردید بعد از در گرفتن
آتش جنگ و جدال بعضی از اکراد رو بجانب قصبه بانه نهادند خانه‌هایی که در خارج
لشکر واقع گردیده بود ویران و کسان آنها را بتعدی بربستند هنگام وقوع این
مطلب بحکم اعتمادالسلطنه چند تیر توپ از لشکر خارج قصبه بجانب آنها انداختند

جناب حاجی میرزا علی قاضی نایب تبریز با اهالی شهر بجهت آمدن ورگردیده از قصبه آنها را خارج

نمایند بعد از سه شبانروز معاودت اکراد چون خبر آمدن قشون عراقی را شنیدند

و ریاست عماد السلطنه را دیدند تاب قرار اختیار کردند ولی. بجنگ نامدند

در برابر شیر. دلیری نیاید ز روباه پیر. چند روز بعد جناب حسنعلی خان

وزیر فواید که از گروس وارد طلبیده عازم آن سرحد بود با فوج گروس و سوارهٔ دوان

وقه در آن ناحیه با صد نفر سوار در خاک صاین قلعه ملحق باردوی وزیر شده بود وارد

گردیده از آنجا بعد از چهارده روز بجانب قراقشلاق حرکت کردند در اینوقت

شیخ که در ساوجبلاغ بود چون حرکت عماد السلطنه را بچابکی شنید آمدن

قشون عراق را هم دیگر زیست نیاورده خیال فرار بسمت اشنویه گذارد با اهالی

ساوجبلاغ از خیال او آگاهی یافته بمنزل شیخ ریخته آلات تفنگ ها را بتصرف آورده

نمودیم حاشی فهمیدند که دیگر حال خیال فرار داری ما اقدام برای این امر نداریم باید تمکین

جنگ نمائی یا سر اطاعت پیش گیری که اگر پای عفو و غضب حضرت ظل اللهی در میان
آید شاهد چهره کعبه شیخ قادر ناچار جواب داد که مرا هنوز وهمی نرسیده که خیال فرار
نمایم محض تهیه آذوقه و استعداد به همکاران آمده شما را گمان فرار در حق ما نباید برین
کار از مردان جنگی بر نیاید که بزرگان ما النار و لا العار در بستر مرگ گفته اند
آنها نیز با حرف خام عوام فریب نخجه گشته متفرق گردیدند شیخ قادر را
غنیمت شمرده شبانه رو بجانب اشنویه فرار نمود از اینطرف اعمار السلطنه
چون وارد محال چلیک گردیده دو روز در کنار جغتو ماندند از آنجا تقربا قشلاق
که سه فرسنگی ساوجبلاغ است حرکت نمود محض شنیدن فرار شیخ قادر سواره
شاهسون و چلیپانی با جمعیت قراپاپاق تعاقب شیخ روانه و دشت سواران
تاخت آورده تا باشنویه رسیدند بعد از جنگ سختی قریب بیست نفر از
جمعیت قراپاپاق مقتول و مجروح گردید شیخ قادر از کوه بالای قصبه تحتا

مرکور فرار که اینها نیز قصد را قتل و غارت نموده معاودت بقرقشلاق

کردند تا ایام سکنی م تشریف فرمائی حضرت اجل اکرم سپهسالار اعظم و قشون

عراقی که ذکر او بعد خواهد شد

فصل پنجم ذکر رسیدن خبر قتل میاندوآب با مقلی خان اقبال الدوله و رفتن شیخ عبید بارومی

چون خبر گرفتن ساوجبلاغ با قبال الدوله حکمران شهر ارومی رسیده آه سرد از

دل پر درد بر کشید موی بدنش مانند سنان از غضب سر از پیراهن بدر کرد

بدون درنگ با فوج هفتم و هشتم بسرکردگی خسرو خان و خان بابا خان و محمد

رضا خان سرتیپ توپخانه مبارکه و دو عراده توپ در نیم فرسنگی شهر اردو زد

شیخعلی خان سرتیپ نیز با فوج خوی بخیره زنبعه وارد و ملحق باردوی مشار الیه

گردیده بعد از ده روز زینت درارده خبر قتل میاندوآب بشهر ارومی رسید

اقبال الدوله بعد از شنیدن این خبر وحشت اثر عزم را به این مطلب جزم نمود که با توپخانه
و افواج بجانب میان دوآب حرکت نماید بعد از چند نفر از آقایان عظام و روسای
شهر را بیرون خواسته بیان وقعه را نمودند و اطمینان از نگاهداری شهر
خواستند آقایان عظام که عبارت از جناب مستطاب آقا میرزا حسین مجتهد و جنابان
آقا سید آقای قیمانزه و آقا میرزا محمد حسین ناظم العلما و حاجی میرزا محسن لشکرنویس
که در حقیقه یکی از روسای شهر است با شفیع خان پسر جهانگیر خان بیگلربیگی و عبد
الصمد خان سرهنگ حاجی میرزا عبدالله کلانتر فردای آنروز را که روز پنجشنبه ۲۷
شهر ذیقعده الحرام باشد قریب دو هزار نفر سواره و پیاده در بیرون شهر حاضر
نموده و اطمینان نگاهداری شهر را امشب را الیه دادند اما از آنطرف چون خبر لاسیها
و سلسله دزد و ساد جماع و قتل میان دوآب به شیخ عبید رسید محض اینکه تدبیری نماید و حیلتی
اندیشه که اقبال الدوله را از شهر خارج نماید و خود بدون جنگ وارد شهر گشته شیخ

محمد امین نامی را رئیس اردو قرار داده با جمعیت کثیری از ایل شکاک وغیره تعقیب سمیتقو آقا

که در دو فرسخی ارومی است روانه مینماید یک ساعت از شب گذشته این خبر باقبال

الدوله میرسد مشارالیه ناچار رفتن بسمت میاندوآب را موقوف داشته

بجانب قلعه سمیتقو آقا حرکت مینماید و شجیع خان سرتیپ را با فوج خوی مخصوص

احتیاط در چمن خاتون جان که در نزدیک شهر است میگذارد بعد از رسیدن بقلعه مذکور

ومحاربه با جمعیت شیخ محمد امین چهار روز اتصالا بمقاتله و منازعه مشغول بودند

چون خبر ازدیاد جمعیت اکراد بشجیع خان رسید عجلا از شهر خارج گردیده خود را

ملحق بآن اردو مینماید اما شیخ عبید چون حرکت اردو را شنیده با جمعیتی از عشایر

وطوایف بهمراهی بعضی از رؤسای آنها از قرار است   تمر آقای شکاک

رشید خان بیگ نوچه   عبدال بیگ نوچه   ابراهیم خان   قادر بیگ

امین بیگ   سعید بیگ   حمد خان   وهاب خان   عزیز بیگ

از اهالی دشتی عبدالصمد بیک بناری سعید آقای هرکی بستگان داوی
شیخ همراه بودند شیخ صدیق پسر شیخ عبید شیخ عبدالکریم عموی
شیخ شیخ ابوالقاسم شیخ بهاءالدین شیخ نورالدین
حاجی علاءالدین از بنی اعمام مشارالیه رو بجانب او حمله نموده هنگام ظهر وارد
قریهٔ باران حاجی گردیده حاجی حسین خان نیز در قریهٔ مذکوره بعد از صرف نهار
متفقاً بجانب شهر می‌آیند اهل شهر چون خبر آمدن شیخ عبید را شنیدند
مانند شیران جنگی برآشفتند و هر یک بمدافعه برخواسته و اسباب حرب را
آراسته اول کسیکه اقدام باین امر نمود و نمکخوار که دولت قاهره را منظور
داشت و بر کردن ملت حرکت داشت جناب سید آقا و آقا میرزا محمدحسین
ناظم العلمای اردوی بوده قبول این جنگ را نمودند و قدم مردی در جنگ علم فرمودند
که کشته گشتن در عرصهٔ میدان بهتر از تسلیم گشتن بچنگ عدوان است که

آن شیوهٔ مردان است و این پیشهٔ زنان ع مرد آن است که لب بندد و بازو

بگشاید. با وجود نفیر تفنگچی از اقارب و کسان خود آمادهٔ جنگ گردیدند

سایر مردم در آن مطلب سعی ملاحظه نمودند خون غیرتشان جوشیدن گرفت و رگ

تعصبشان بهیجان آمد از مهتر و کهتر اعلا و ادنی عالم و عامی این قول را قبول نموده

ضرب سنان را بهتر از طعن زبان چنان دیدند. بی جراحات السنان لها التیام

ولا یلتام ما جرح اللسان. سینه از جراحت شمشیر پیش نکوتر است از گرفتاری

بدست فرقهٔ کافرکیش جمیع یکدل و یکجهت گشته و کمر همت جنگ را بر میان بسته

از آن طرف شیخ عبید وارد کوه سر که ملقب بفخر شهرت کرده شب را محض

استراحت در همان مکان آرمیدند حاجی رحیم خان وارد شهر گردید چون از دحام

مردم شهر را ملاحظه نمود زبان طعن برگشوده شما را چه حالت است از جان خویش سیر و هر چه زود

چون موم میان آب طعمهٔ شمشیر میخواهید نگاه کنید و ملاحظه نمایید پنجه با شیر

وحشت بر شمشیر زدن نه سهل است که از غایت جهد است اینک شیخ
خود بنفس نفیس به اینجا آمده سر اطاعت چون مردم سلدوز و ساوجبلاغ
پیش گیرید و عیالشان اسیر و خانه شان ویران نگردد بعضی از مردمان
بعد از شنیدن این کلام دل بر تسلیم و رضا گذاردند و از جانب شیخ اتصالاً کاغذهای
پی در پی با اهل شهر میرسید که این حضرت را با جان و مال شما کاری نیست از هر جهت
آسوده خاطر باشید وحشت و دهشت ننمایند جمعه حضرت نمازی در مسجد جامع
میخواند و بجانب ارومی را حرکت میدهد همینکه خبر راضی شدن اهل شهر بمیرزا محسن
لشکر نویس رسید بسمت خانه آقا میرزا جمال شیخ الاسلام که مردم در آنجا جمع کرده
بودند روانه گردیده و از کیفیت جویا شد بیان وقعه را کردند و کاغذ تسلیم را که نوشته
و مهر کرده بودند بدو نمودند مشارالیه چنین مردی لوسانی زده و رنج بچه بیک دیده
دیده تیغ و شمشیر چشیده زبان بنصیحت گشوده که این کار نکنید شما را چه سود است اگر

محض حفظ ما و عیال است اولاً بعد از ورود شیخ و اگر در شهر شما را اختیاری

در حال عیوب نخواهد بود گذشته از این شیخ عبید را چه قدرت بر این خلاف ورزیست

برای این مصاف است اینک خبر رسیده که لشکر خونخواری از عراق به سرداری حشمة الدوله

می‌رسد جمعیت عشایر را گشته‌اند و این شهر را قتل و غارت خواهند نمود بهر این

جهت در اینکار عجلتی نشاید تا باقبال الدوله خبر رسد و وارد شهر گردد لهذا آقای سید

رئیس التجار و آقا میر جعفر پیشنماز و امین الشرع و آقا میرزا غفور و حاجی میرزا جبار روضه خوان

را نزد شیخ مسعود فرستاده که شما را با سلطان نزاع است یا با رعیت هرگاه با دولت

قاهره نزاع و مجادله دارند چون دولتی در شهر نیست تأمل نمایند تا اقبال الدوله

بیاید بعد خود دانند رعیت را با جنگ کاری نیست اگر مقصود منازعه با رعیت است

که ما را قوت مجادله و قدرت جنگ نیست همه را سر تسلیم پیش است عجالتاً من باب

اینکه عیال و اطفال را متوحش نکردند امروز را تا قوه عصر خواهش مهلت جهت [illegible]

و مشت بر شمشیر زدن نه سهل است که از غایت جهد بست اینک شیخ
خود بنفس نفیس باینجا آمده سر اطاعت چون مردم سلدوز و ساوجبلاغ
پیش گرفته و عیالتان اسیر و خانه تان ویران نگردد بعضی از مردمان
بعد از شنیدن این کلام دل بر تسلیم راضی کردند و از جانب شیخ اتصالاً کاغذهای
پی در پی با اهل شهر میرسید که این حضرت را با جان و مال شما کاری نیست از هر جهة
آسوده خاطر باشید وحشت و دهشت ننمائید جمعه حضرت با نمازی در مسجد جامع
میخواند و بجانب دیگر اردو را حرکت میدهد همینکه خبر راضی شدن اهل شهر بسمع میرزا محسن
لشکر نویس رسید بسمت خانهٔ آقا میرزا جمال شیخ الاسلام که مردم در آنجا جمع کرده
بودند روانه گردیده در کیفیت چه باشد بیان و قصه را کردند و کاغذ تسلیم را که نوشته
و مهر کرده بودند بدو نمودند شما را به چنین مردی سالخورده و رنج کشیده نیک و بد
دیده تلخ و شیرین چشیده زبان نصیحت گشوده لذا این تمکین شما را چه سود داشت اگر

محض حفظ مال و عیال است اولاً بعد از ورود شیخ و اکراد شهر شما را چه باری

در مال و عیال نخواهد گذاشت ثانیاً از این شیخ عبید را چه قدرت بر اختلاف دولت

بر این مصاف است ثالثاً اینکه خبر رسیده که لشکر خونخواری از عراق به سرداری حشمت الدوله

میرسد جمعیت عشایر را شکسته و این شهر را قتل و غارت خواهند نمود بهتر این است

که در این چند روزی را نشسته تا به اقبال الدوله خبر رسد و وارد شهر گردد لهذا آقای سعید

رئیس التجار و آقا میر جعفر مشیماز و امین الشرع و آقا میرزا غفور و حاجی میرزا جبار روضه خوان

را نزد شیخ سفیر نموده شما را با سلطان نزاع است یا با رعیت هرگاه با دولت

قاهره نزاع و مجادله دارید قشون دولتی در شهر نیست تأمل نمایید تا اقبال الدوله

بیاید بعد خود دانید رعیت را با جنگ کاری نیست اگر مقصود منازعه با رعیت است

که ما را قوت مال و قدرت جنگ نیست همه را در تسلیم محض است عجالتاً قرار با

اینکه عیال و اطفال متوحش گردیده امروز را تا فردا عصر خواهش مهلت جهت ... داریم

بعد مختار زند و در ضمن چند سوار مجلا نزد اقبال الدوله روانه نمودند و هرگاه بزودی
وارد شهر نگردید اهل و جان و عیال خود را افسوس نخواهید خورد اما چون اشخاص مذکور
نزد شیخ رسیدند و بیان واقعه را کردند شیخ در جواب تقریر نمود حضرت ما را
با رعیت مراغه دعوی نیست و جز رعایت رعیت منظور نداریم و استدعای
ایشان را قبول خواهیم فرمود بدون اینکه با حدی خسارت وارد آید و صدمه برسد
ورود یک شب در شهر هستیم و یکنفر از اهل خود شما را حاکم قرار داده عازم تبریز خواهیم
آقایان که از جانب اهل شهر رفته بودند بخوشحالی مراجعت بشهر نموده برای مهمانی اطراف
قشون را قسمت کردند سنگرها و بناها ساخته شده اما اقبال الدوله بعد از چهار روز
مراغه با شیخ محمد امین روز پنجشنبه پانزدهم شهر مذکور هنگام غروب آفتاب
از آنجا که رسم اکراد بر این بوده بعد از غروب دست از جنگ کشیده شب را
استراحت میکردند باز بقاعده همه روزه دست از معامله کشیدند آنکه

بود رعجله کرده یکباره سرباز را از لشکر مراجعت بجانب دبه داده سواره اکراد چون
مراجعت سرباز را دانسته جلوریز بجانب توپخانه حرکت کردند حتی یک سلطان توپخانه
مبارکه را مقتول نموده توپ را تصاحب نمایند فی الحال خبر ورود شیخ به اردوی کرمش
توپ و کشته شدن علی سلطان بدست سواره شیخ محمد امین بجناب اقبال الدوله رسید

نظم
از این کشتن آنچنان گشت پشت • که از ماه و از زندگی دست شست
بشد از نهادش برون آه سرد • زمین آسمان وار شد پیش مرد
بلرزید مرد از سر خشم و کین • سیه شد برش آسمان و زمین
بکام اندرون خشک گشتش زبان • هم از درد غیرت هم از بیم جان

ناچار دست از مقابله کشیده روانه شهر کعبه چون خبر آمدن اقبال الدوله
بشیخ محمد رسید شیخ صدیق پسر خود را با جمعیت کثیر بمقابله فرستاد آنها مشغول
جنگ کردند و خود وارد شهر کعبه از اقبال بیزوال همایونی اقبال الدوله

بدون ملاقات با شیخ صدیق شبانه وارد شهر گردیده چون صبح شد و
شیخ عبید از ورود اقبال الدوله مستحضر گردیده دانست که اهل شهر با وخدعه
کرده و حیله نموده اند از اینجهة غضبناک گردیده از کوه سیر عازم باغ دبستانش
گردید بعد از صرف نهار و خواندن نماز یکساعت بغروب مانده روز شنبه
پنجم شهر مذکور حکم یورش از سمت دروازه عسکرخانی بجانب شهر رسید توپچی
و سرباز واهالی شهر چون یورش اکراد را دیدند جمیع در سنگرها و پشت‌بامها
حاضر و آماده حرب گردیدند ولی هیچیک تیری نینداختند و حرفی نزدند بعضی که
اکراد قطع بر این مسئله کرده که احدی در این سمت نیست بی ادبانه غوغو
کنان رو بجانب سنگر نهادند تا دیدند که جمیع نزدیک گردیدند یکباره حکم
آتش بتوپچی و سرباز داده شد جمعی از آنها بیک شلیک از پای درآمدند
بقیه دیگر دیوار باغات شهر را سنگر کرده مشغول مقاتله شدند و در همان روز

شیخ عبید حکم کرد قطع آب از شهر نمودند تا پنج شش با روز متصل طرفین کشش کرده

منازعه نمودند اکراد چون این قسم دیدند وارد باغ ملک شاه مخصوص خود قباد

الدوله و در پنجاه قدمی شهر از روی پشت و عمارات عالی دارد کرده پشت بامهائی

که مشرف بر شهر بود سنگر قرار دادند قباد الدوله بتوپچی حکم بتخریب عمارات را داد

با ضرب گلوله توپ و تفنگ عمارت سردر را خراب نمود دست اکراد را از

سرکوب شهر بریدند ناچار شیخ از باغ خارج گردیده در تپه معروف

جهود ا منزل نمود از این بعد تا آمدن تیمور پاشا خان روز قشون اکراد بغارت

دهات میرفتند و شب را مشغول مقاتله بودند

فصل دهم در ذکر داستان آمدن تیمور پاشا خان بیاری اهالی

ارومی و خارج شدن شیخ عبید از دور شهر

بعد از رسیدن خبر ورود شیخ عبید بارومی و محاصره آنجا ملک افاارزمان بـ

اعلیحضرت قدر قدرت اقدس ظلّ اللّهی روحنا فداه حکم به تیمور پاشا خان
کرده بود با فوج بهم خوئی و فوج ماکوئی و سواره ایرلو و بیاتی و چریک خوئی
و ماکوئی معجلاً بجانب ارومی حرکت نماید مشارالیه نیز بیدرنگ با جمعیت و استعداد
از سواره و پیاده از جا حرکت نموده شیخ عبید چون خبر آمدن تیمور پاشا خان را
شنید قشونی که در دور ارومی بود برداشته بقدر قلعه که در سر راه بود روانه کرد
و سر راه بر قشون تیمور پاشا خان گرفت اهالی اردو چون وقعه را دیده
نمودند مانند شیران جنگی بر آشوفتند و سران سپاه از جا حرکت کردند
زهره در لشکر بهم تافتند • همه آلت جنگ را خواستند • ز آوای توپ و ز
بانگ دهل • تن مرد خم گشت در دل همچو پل • نگر گشت معدن سراسر زمین
ز کشته دو روی عقیق یمن • دلیران شیر افکن تیز چنگ • بخون عدو
چنگها کرده رنگ • بعد از ساعتی قریب بیست نفر از قشون شیخ قتیل و دستگیر

گشته با قزاق‌ها باقشون شکسته مراجعت بدور شهر نموده روز دیگر باز بعزم

مقابله شتافت تا بقریه عسکرآباد رسید اهالی عسکرآباد بنای مقابله را گذارده

تیمورپاشاخان در آمدن بشهر مسامحه نموده اهالی قریه مزبوره نیز از عهده برنیامده

دیگر تاب مقاومت نیاورده آن بیرحمان کم فرصت وقت را غنیمت شمرده از

اطراف و جوانب با حث بجانب دهکده آورده جمیع اهالی آنجا را از زن و مرد

حتی اطفال شیرخوار بقتل میرسانند و اموال آنها را غارت و تاراج و خانهای

آنها را باتش ظلم میسوزانند و مجدداً بجانب شهر معاودت مینمایند

تیمورپاشاخان نیز از سمت دیگر وارد شهر میگردد شجاع خلوت سرتیپ

که با فوج خودش قبل از ورود ایشان وارد شده بود از شهر خارج و ملحق باردوی او گردید

اسامی صاحب منصبان و سرکردگان که همراه تیمورپاشاخان بودند از اینقرار است

شجاع خلوت سرتیپ با فوج دهم خوئی حیدرخان سرهنگ با فوج نهم خوئی

فوج بارکوزئی بسرکردگی اسحق پاشاخان برادر تیمور پاشاخان . سواره ایرنلو
بسرکردگی آقاخان ایرنلوئی . سواره سیستانی بسرکردگی عباسقلی خان سیستانی
سواره اباجی بسرکردگی پاشاخان پسر خلیفه قلیخان . سواره طایفه زیلان
سواره طایفه حیدرانلو پنجاه نفر . سواره شکاک بسرکردگی یکنفر پسر
علیخان شکاک که پسر دیگرش با قشون طایفه مزبور در نزد شیخ عبیدالله
چریک خوئی و سلماس . چریک بارکوزئی بسرکردگی امان الله خان پسر
ابراهیم آقای بارکوزئی . اما بعد از ورود تیمور پاشاخان به ورشهر سه
روز را مدام بجنگ نموده تا اینکه قشون شیخ پای جسارت را دراز نموده
بارهای شهر را به یورش آوردند . ارامنه چون جسارت شیخ را بدین درجه دیدند
بی تاملی دست بمدافعه و مقاتله گشودند تا هنگام غروب آفتاب طرفین
دست از جنگ کشیده هر یک بمقر خود مراجعت نمودند تا چهار روز کار بدین منوال

بود روز چهارم شیخ قشون شکسته خود را برداشته از شهر خارج کردید
تیمور پاشاخان نیز بعد از چند روز دیگر قشون خود را برداشته بجانب کور
شتافت و در آنجا با ره حسام الملک که از قراقشلاق حضرت اجل
اشرف افخم مشیر الدوله میرزا حسین خان سپه سالار اعظم مأمور فرموده بود
ملحق گردید که شرح آن مذاکره میشود ولی کلیه اهالی شهر از رومی از رعایات
کسان تیمور پاشاخان آه و ناله داشتند که پیش از قشون اکراد خرابی
باین ولایت رسانیده و عهد امداد از اهالی عسکر آباد ننموده و کوتاهی در
گرفتن شیخ عبید داشت

فصل یازدهم در ذکر داستان حرکت کردن قشون عراقی از کردوس و فوت نواب والا حشمة الدولة

سابقاً مذکور شده در پیچار تفاهی توجه نواب اشرف والا حشمة الدوله مأمور کیفیه

با اینحال باز بعد از رسیدن جواب تلگراف توقف نموده روز بیست و هشتم
شهر ذیقعده محض تنگی راه و کثرت سپاه خود نواب اشرف امجد والا با کلیه توپخانه
و افواج صاحب حسام الدوله و نصرالملک که عبارت از ده فوج آذربایجان و ده فوج
قزوین با فوج شاهسون و [illegible] و تمام سوار از بیجار حرکت نموده سه فوج همدان
که ابواجمع حسام الملک بود با یکصد نفر سواره جمعی یکروز بعد حرکت نموده در عرض راه
که عبارت از منزل کهنه و علی آباد و جعفرآباد و منزل سیسل که ابتدای خاک افشار
بقدر جزئی قابل تقریر و تحریر باشد واقع نگردید مگر اینکه ناخوشی نواب اشرف والا
بیشتر شدت نمود یکشب در منزل سیسل توقف فرمودند که شاید قوت مزاج
و قدرت حرکتی پیدا شود محض زینت آن روز حسام الملک با افواج همدانی باردو ملحق
گردید و از جهت تزاید مرض نواب والا و رسیدن خبرهای پی در پی از کثرت قشون شیخ
و قتل و غارت آنها قلق و اضطراب در قلب کلیه قشون راه یافته با اینحال باز با اردو

رخصت بتخت روان نواب والا تا منزل گوک آقاج آوردند در آن منزل
مرض شدت نموده انقلابی پیدا گشت مصداق آیه شریفه اذا جاء اجلهم لا یستأخرون
ساعة ولا یستقدمون اینجهان بود بدرود کرد. چه مرگش بسر خاک حسرت بیخت
بسر رفت پیمان و پیمانه ریخت. تن نازپرور سرپر غرور. بجا ماند بی
غسل و کافور و گور. سرپنجه و بازوی زورمند. فروبست ایام بندش به بند
الغرض حسام الدوله و حسام الملک و نصر الملک و عزیزالله خان سرتیپ شاهسون
جمع گشته علامات نواب والا را با پنجاه نفر سوار از شاهسون جانب
دارالخلافه طهران روانه نموده مراتب را به پیشگاه حضور مبارک اعلیحضرت قدر
قدرت شهریاری روحی و روح العالمین فداه مصحوب فرج خان تفنگدار
خاصه عرضه داشت شد تاریخ وفات نواب والا حشمة الدوله شب ۴ شنبه
پنجم شهر ذیحجه الحرام ۱۲۹۸ مطابق هشتم ماه توام فرنسه در قریه گوک آقاج فی محال

همان قلعهٔ افشار بعد از حرکت دادن نعش نواب والا هر یک از سرکردگان
عظام ملحق بنظام خود گردیده منزل را در قریهٔ سایجود قرار دادند از آنجائی
که امیرالامراء العظام محمدقلیخان حسام الدوله در قدمت خدمت تقدم
بر سایرین داشت و ریش سفید بود حسام الملک و نصرالملک و عزیزالله خان
سرتیپ و فرنگیها او را ریش اردوی کیوان شکوه قرار داده نوشته سپردند
که احدی از اهل اردو سر از فرمان او نه پیچند و از صلاح و صوابدیدش زاید
تجاوز ننمایند در این منزل سلیم خان چهارده لی و یوکنجان نوه سلیمانخان
وارد اردو گردیده و سرهای چند از مقتولین قشون شیخ آورده سبب
تقویت قلوب اهالی اردو گردیده بهنگام عصر خبر رسید که فیض الله بیک
که یکی از رؤسای قشون شیخ است در تکان تپه که تا قریهٔ سایجو چهار
فرسنگ است توقف دارد و عزم دارد بمطلب جزم نموده شب را شبیخون آورد

امشب را در دوره اردو از پیاده و سواره پیش قراول گذارده بقسمی که اگر ده هزار
سوار هم بخواهد حمله باردو نماید نتوانند تا صبح جمیع صاحب منصب و سرباز با تفنگ
و اسباب مشغول قراولی و گردش اردو بودند صبح احضار اینکه گذشتن
از فیض الٰهیت و گذاردن دشمن را در عقب اردو خلاف رأی حسام الدوله و
حسام الملک و نصر الملک و عزیزالله خان سرتیپ و صاحب منصبان و غیره جمیع صاحب منصبان
جزو را اعلان داده حاضر نمودند و بیان واقعه را کردند و او طلب جنگ خواستند
تمام صاحب منصبها عرض کردند ما سر از همه میگذاریم و جان نثاری به تجیم و چون
ننگ فراری فرار از اعراق نداریم مانند شجر ثابت بر نار نایره جنگ
برقراریم لهذا با کلیه توپخانه و قشون سواره و پیاده سمت سیکان تپه
حرکت کردند نظم خروشیدن شیپور و نالیدن . بسینه دهل چوب زدن زپی
فتادند در سر سران سپاه . سپر برکشیده دلی کینه خواه . زعراده کوب

ز برق تفنگان ز گرد سپاه ٭ به پشت زمین اندر آمد شکن ٭ ز دود دهن
زمین گشت روشن هوا شد سیاه ٭ ز سم سواران فولاد سم ٭ ره و رسم
گردش فلک کرد گم ٭ چنان جنگ آراسته شد و علمها افراشته شد که ماه در
چرخ از بیم پناه ببرج عقرب برد و مشتری بمشتری برج سرطان گشتی زهره
زهره خویش باختی مریخ با آن همه خونخوارگی فلک را ساغر ساختی
علمدار فتح و اجل پیش جنگ ٭ قضا بر یمین و قدر بر یسار ٭ و نیز در آن روز
علی اکبر خان سرهنگ فوج منصور را محض نگاهداری بنه و آذوق و جراحت
عقبه از رود در عقب گذارده حکمی درباره او مرحمت شد که صورت آن در اینجا
ضبط است بعد از طی دو فرسخ خبر رسید که فیض الله بیک با جمعیت کثیری
عزم را بر جنگ جزم نموده قشون را بوضع جنگ صورت بندی کرده
و آراسته حرب گردیدند چون فیض الله بیک از زور و از دیاد قشون و ازدحام

سواره و پیاده و از آستیکی آنها را ملاحظه نمود مطابق این شعر گریز بهنگام

سر در بجای · به از پهلوانی و سر زیر پای · فرار بر قرار ترجیح داده

رو بر گریز نهادند بعضی از قشون پیاده او که از بیم جان در جاهسار و سقولها

پنهان گشته بودند بضرب گلوله سرباز بر خاک تیره سر باز نهادند و زن و بچه

که در دهات باقی مانده بود بآتش سوختند نظم زدند آتش آسمان در آن

مرز و بوم · که شد سنگ خارا بکردار موم · ز پیر و جوان یکسر سوختند

زن و بچه بر یکدگر دوختند · کسی کو گرفتار سرباز شد · سرش بی تن و

تن ز سر باز شد · ز بس دود و آتش شد و ازدحام · تو گفتی قیامت نمود قیام

یکی زار افتاده در خاک و خون · یکی را رخ از خون دل لاله گون · گروهی کمر

بسته بر جنگ تنگ · گروهی رهان شسته بودند جنگ · هنگام غروب

آفتاب دست از قتل کشیده حسام الدوله و فوج شاسرو زرینکان اول قریه قراتپه را

که در عقب ده بود خیام خسرو بعد منزل قرار داده حسام الملک و نصرالملک
مخصوص یکان با سه فوج همدان و ده فوج قزوین و بعضی از سواره در قریهٔ قاچق
که ربع فرسنگ فاصله از قراتپه دشت منزل نمودند از هر دو اردو پیش قراول
با طراف و جوانب روانه نموده شب را باستراحت بسر بردند صبح الغد از
رسیدن حسام الدوله متفقاً بجانب یکان تپه حرکت کردند .
چو شد صبح صادق ز رخ آشکار . بجنبید بر جوشن مرد کار . فتادند
بره بر سپه فوج فوج . چو دریا که از باد آید بموج . همه جا پیش قراول
از سوارهٔ شاهسون بوده با نظم و شکوه سایر افواج و پیاده و سواره
حرکت میکردند چهار ساعت از روز جمعه هشتم شهر ذیحجه گذشته وارد
یکان تپه گردیده از کسان فیض الله بیک و رعیت احدی باقی نمانده بود
ولی خود یکان تپه ده بزرگی بوده واقع در میان دو کوه گردیده عمارت

عالی و مسجد و حمام بسیار خوب داشت قبل از فرار که خیال جنگ داشتند
اطراف ده و سر هر دو کوه را سنگر محکم بسته بودند آرد و گندم زیادی جمع آورده
تماما پامال کردیده و اغلب را آتش زدند بقسمیکه جز تل خاک و خاکستر
چیزی در نظر نمی آمد هر طرف آید بگوش جان خطاب. هان لدوا للموت
وابنوا للخراب. باز از سرباز و سوار در دروازه ها پیش قراول گذارده
سنگرها ساختند شب را علی اکبر خان سرهنگ فوج منصور همدان با ولیخان
یاور سواره چهار محالی همه جا در دروازه ها قراولی مشغول بودند فردای
آنروز را قریب بظهر خبر آوردند که بعضی از سربازان قزوین که برای
چوب از دروازه خارج شده بقیه اکراد آنها را محاصره نموده نصرالملک در منزل
حسام الدوله بود بعد از شنیدن این خبر علی اکبر خان سرهنگ را نزد عزیزآقا
خان سرتیپ روانه نموده و بیان واقعه را اظهار داشته مشارالیه بعد از شنیدن

این خبر کلیه سواره جمعی خود را اخبار نموده بیدرنگ پای در رکیب نهاده اسفندیارخان سرتیپ سواره بختیاری متابعت او را نموده با سواره جمعی خود سوار گردیده همه شیر مردان میدان جنگ . که در جنگ روباه خواندی پلنگ . همه قد برافراشتند . ز لشکر بیاری برون تاختند . بلشکر چو پیچید این گونه شوری بپا هوی برخواست از چار سوی . ز غیرت بلشکر رست مو در بدن . که گفتی سنان رسته از پیرهن . علیرضاخان سرهنگ توپخانه مبارکه با دو عراده توپ و سواره سلیم خان چهار محالی بیاری سرباز از جای حرکت نموده و با جوان مرد ده آقا پاشا برادرزاده قادر آقای مکری تاخت آورده بسنگرهایی که اهالی ده بسته بودند بضرب گوله توپ و تفنگ ویران کردند

نظم

جوانمرد چون بر جوانمرد شد . رخ شیر از هیبتش زرد شد .
جوانمردیان گفته اند مرد کیست . جوانمردتر زین جوانمرد نیست .

ز خون سر بسر دشت گلرنگ شد • جهان بر جوانمردیان تنگ شد •

ناچار بهر کسی که گلوله توپ آتش بار دو چاره نکرده دیده بود فرار اختیار نمود اما بعد از
ساعتی ثانیاً خبر رسید که سوارهٔ شاهسون را اکراد محاصره کرده‌اند قشون
پیاده نیز بکفایت برخواسته ولی هنوز از راه خارج نشده بودند که خبر فتح رسید
و سرهای چند از اکراد با غارت زیاد آوردند شش نفر از سوارهٔ شاهسون تعقیب
رسیده بودند علیرضا خان سرهنگ شب را با سوارهٔ سلیم خان محض قُری راه
بنودان وقت مراجعت کردند روز دهم شهر ذیحجه الحرام را محض عید قربان در بیکان
به اطراف همه اهالی اردو سلامتی اعلیحضرت شهریاری روحی العالمین فداه آنروز را جشن
گرفته قربانیها کشتند سیف الدین خان پسر سردار و آقا پاشا برادر زادهٔ قادر آقا
باردوی ظفر نمون آمدند چون سرباران ترک ورود آقا پاشا را شنیده بودند صباح از
ازجای حرکت کردند و رو بجانب منزل او آوردند که مشار الیه را بقتل رسانند

و چون اهالی میان دوآب را از آب بستانند حسام الملک متعجلاً خود و سربازان منزل
رسانیده سرباز را مانع از قتل آنها گردیدند روز یازدهم ذیحجه حسام الدوله بار و کوچ
آورده بانجا و در میان آن دل و توپخانه اطرف باقی از سواره با مجلس جنگ را از جلو حرکت
نموده منزل را در قلعه توکان که متعلق سیف الدین خان پسر سردار رشت قرار داد
مشارالیه از بابت سیورسات وغیره کمال خدمتگذاری را بعمل آورد و دیگر از دهات
نزدیک توکان پانزده نفر اسیر از اهالی میان دوآب بود که سربازان آنها
خلاص و با ردوی همایون فرستادند شب را در توکان مانده صبح بجانب قریه ملا رجب حرکت نمودند
در این منزل آقاخان بابا خان پسر محمد خان که از جانب شیخ عبید الله در ساوجبلاغ
حاکم بود و بعد از شکست شیخ بنا باردوی اعتماد السلطنه آورده مشارالیه او را با استقبال
اردوی عراق روانه نموده بود که در بین راه سیورسات با ردو بدهد وارد و در قلعه
منزل نمود سربازان چون اسم خان بابا خان را شنیدند بدون سؤال او را گرفته

اورا با پانصد نفر از کسانش بقتل میرسانند باقی بستگان مشارالیه پناه بحمام برده
سربازان بجانب حمام شتافته آنها نیز دست از جان شسته چند نفر سرباز را
بتیر میزنند یکطرف دیوار را شکافته شبانه فرار میکنند وقتی این خبر بحسام
الدوله رسید که کار گذشته و خان بابا خان کشته شده بود ولی پسرش شب
قتل مشارالیه با اهل میان چه آب کرد دیده ند همراه اردو حرکت میکردند صحرا
از ملایر حرکت نموده در یکفرسنگی ساوجبلاغ توقف نمودند فوج شاهسون زرندی
اول دو روزی ایست نموده عازم قره قشلاق و ملحق با اردوی عمادالسلطنه میشوند
آقا نصرالملک و حسام الملک و عزیزالله خان سرتیپ و علیرضا خان سرهنگ
توپخانه مبارکه قبل از اینکه اردو را از ینگکان به حرکت بدهند دو دسته سرباز از
فوج منصور با آقا حسین سلطان و رستم سلطان و پنجاه نفر سوار شاهسون و سلیمخان
محض قراولی روانه نمودند چند نفر از سربازان ترک محض غارت تا زار و خارج

بودند اکراد آنها را تعاقب نموده نفر از آنها را بقتل رسانند و در این بین آقا
حسین سلطان و رستم سلطان با سواره سلیم خان و شاهسون دوچار آنها گردیده
بیست نفر از اکراد را بقتل رسانیده و سربازها نیز از جنگ آنها خلاصی جسته اند
تعاقب آنها همه توپخانه و افواج و سواره با نظام حرکت مینمودند تا در قریه
قالرمق بحسام الدوله گردیده روز یکشنبه هفدهم شهر ذیحجه چهار ساعت از
روز گذشته وارد قرا قشلاق گردیدند در اینوقت خبر وفات مرحوم حشمة
الدوله از دار الخلافه بحضرت اجل اکرم سپهسالار اعظم رسید معجلا محض
نظر از عزم گردیده یکروز قبل از ورود اردوی عراق تشریف فرمای
قرا قشلاق شده بودند

فصل دوازدهم

ذکر داستان روانه شدن قشون ظفر نمون حسب الحکم حضرت
اجل اکرم حاجی میرزا حسین خان مشیر الدوله سپهسالار

اعظم بمحال مزکور و منکور تعاقب شیخ قادر و حمزه آقا

و استمالت اکراد قصبه سا و جبلاغ و مکری

امّا بعد از تشریف فرمائی سپهسالار اعظم در رسیدن کلیه قشون عراقی

بقرقشلاق روز سه شنبه نهم شهر مذکور را محض سلامتی وجود مبارک

اعلیحضرت قدر قدرت شهریاری روح العالمین فداه و مبارکی عید غدیر خم

کلیه سپاه جشن گرفته صاحبمنصبان کل و جزء جمیعاً شرفیاب بحضور مبارک

گردیدند بمرحمت و الطاف گوناگون هر یک بفراخور حال مفتخر و

سرافراز شدند بعد از سلام صاحبمنصبان کل را اعلان داده مجلسی

منعقد فرمودند سه فوج نظام تعاقب حمزه آقا و شیخ قادر روانه دارند

به مصلحت مجلس آرا شد. نشستند و گفتند و برخواستند آخرالامر

کسیکه اقدام بدین فشار نمود حسام الملک را بطلب قشون مزکور و

عزیزالله خان سرتیپ سمت مسکور را اختیار نمود روز نوزدهم عزیزالله خان
سرتیپ و علیرضا خان سرهنگ توپخانه با چهار عراده توپ و سواره
قراپاپاق سرهنگی حسنعلی خان دویست نفر دودیران و شیرانلو و سواره بختیاری
و سواره بوردچی و فوج قهرمانیه و هشتم شقاقی جمعی حسنعلیخان جنرال از راه
بجانب بالیجان و مسکور حرکت نمودند هم از وزرا حضرت اجل اکرم سپهسالار
اعظم محض راه انداختن ایشان از اردو خارج گردیده در مراجعت به
احوال پرسی و سرپرستی بجادر حسام الملک تشریف آوردند روز بیستم شهر
مذکور حسام الملک نیز با دو عراده توپ اطریشی با کاپیتن واکنر و عراده
توپ قدیم با محمد آقای یاور فوج شاهسون و ذیبان اول با میرپنج بارن
و آقا خان سرتیپ با چهارصد نفر از فوج چهارم تبریز فوج ششم
قراگوزلو با فضل الله خان سرهنگ فوج منصور با علی اکبر خان سرهنگ

فوج مخبران با میرزا علی از جانب جناب ناصر الملک صد نفر سوارهٔ قراگوزلو

با ولیخان یاور یوسف خان سرتیپ شاهسون با چهارصد نفر خان کیشی خان

ورزاباق بای نفر یوسف خان سرکرده خلخالی با صد نفر محمد قلیخان شاهسون

مشکین با صد نفر قربانعلی خان ولد فضلعلی خان شاهسون مشکین با صد و

پنجاه نفر سواره قراچه داغی عالیشان بیک و سردار بیک قوچه بیگلو با پنجاه سوار

طهماسب خان سرکردهٔ سوارهٔ قراچه داغی با صد نفر بجانب مرگور

شتافت روز بیست و یکم خود حضرت اجل اکرم صبح از ابقا در آنجا تشریف فرما

شدند بعد از راه افشار ارومی مراجعت فرمودند اما حسام الملک دیگر در

بین راه جز اینکه بکردد جهت تهیهٔ آذوقه در دربند سلدوز توقف کرده

دیگر زیست ننموده روز بیست و چهارم وارد قصبهٔ اشنویه گردیده روز

محض بلدیت راه و آمدن باران در آنجا اطراق نموده کاپیتن واکنر از

آنجا مراجعت بقریه قشلاق نموده توپخانه را به سیوباران سپرد روز

بیست و ششم مقرر بر آن گردید که اردو از قصبه اشنویه بقریه آق بلاغ

ره دربند و سنگلاخ است حرکت نماید. در آن جلگه وقت ستون کشی فوج

تو گفتی زمین بحر شد فوج موج. ز ضرب سم اسبان چپ و راست

فغان از سماک بر سموات خاست. ز عراده توپ و گرد سپاه

بلرزید ماهی و بگرفت ماه. ز لشکر چو بر مرکز شد خبر. بر اکراد شد

مرکز مرگ در. ابتدا سواره قوجه بیگلو و فوج مقرب الخاقان آقا خان

سرتیپ محض قراولی بلدیت راه حرکت نموده بعد فوج افشار و توپهای

قدیم و جدید با فوج ششم و فوج منصور و کلیه بنه حرکت کردند فوج مخبران را

آن روز چنداول قرار داده و خود حسام الملک با سواره جمعی خود و سواره

یوسف خان و قراپاپاق و غیره همه جا در مرکز اردو که محاذی توپخانه بود حرکت

مینمودند و بکمال آراستگی تا پای گردنه رسیدند آمد فراز کوهی کاندر
فراز آن . نتوان بدست کردن جدی و حمل شکار . مسیو بارن که رئیس
توپخانه مبارکه بود بعد از ملاحظه راه بیان نمود که ازاین کوه سنگ و راه
سنگ که جمع نشیب و فراز است سرباز و توپخانه را امکان حرکت دادن
این توپخانه نیست بهتر اینکه تا بنا معاودت بقصبه اشنویه نموده قسمتی از قشون
را با توپخانه در اشنویه بگذارند و با تتمه قشون از پیاده و سواره بجانب
مرگور حرکت نماید حسام الملک قبول این قول را نموده مقرر فرمودند اسبها را
کلیه از توپ و قورخانه باز نموده از آن کوه سنگ و راه سنگ که مور را
مجال درنگ نبود و چنگال پلنگ بر سنگش بند نمی گشت توپرا بدون ا
دو و سنگ را . بدوش سرباز کشیده عبور دادند با برف و سرما شش ساعت
از شب گذشته بود که وارد اردو گردیده صبح الصبح خستگی سرباز در همانجا

توقف فرمودند و سیو بارون مخصوص ملاحظهٔ راه با دویست نفر سوار عرب

بکمر سنگ جلو رفته معاودت نموده بیان کرد که از این راه با سرباز هم امکان

رد کردن توپ نیست زیرا که چندین محل پرتگاه دارد که مانع از عبور توپ است

هرگاه بجواز رسید مرحمت باشد توپه نمائید من خود را بالمره از جمیع کار و خدمت خلع میکنم

خبر هم رسیده بود که قادر سرشیخ با ده هزار نفر در بین راه است توپخانه و

فوج شاسرور زمان اوّل جانشین گفتند من خود را میل خواطر از کار خلع نموده دیگر

اختیاری ندارم هر قسم حسام الملک حکم فرمایند باید مطیع باشید و تخلف ننمایند

بعد از عنوان حرف استعفا قبل از حرکت اردو سوار گشته عزم راه نموده با [illegible]

و توپخانه بپای کوه رسیدند چند موضع که پرتگاه بوده حسب الحکم هزار نفر از

در خدمت خود حسام الملک بدست خود اقدام نموده سرباز هم با کلنگ و بیل درست کرده

توپها را باز بدوش سرباز عبور دادند تصمیم که فرزین عقل سیو بارون و سپا

دیگر چون شاه شطرنج از حرکت پیاده گان پیلتن بی حرمت اسب بازی گشته

رخ بخانهٔ حیرت نهادند و ناچار زبان بتحسین گشادند اول غروب آفتاب

بود که وارد بلوک مرگور گردیده جمیع اهل ولایت از بیم جان بکوه و بیابان فرار

کرده احدی در محال مرگور پیدا نبود تفصیل را عرضه داشت حضرت اجل اکرم سپهسالار

اعظم عرض نموده روانه داشتند عبدالله خان زرزا که در کوه بالای اشنو سنگری

داشت و حکمی دربارهٔ او و اهل اشنو به نفر معمول بودند بدین سبب متعرض مشارالیه

نگردیده همین تفصیل را نیز بحضور مبارک عرضه داشتند فردای آن روز زرا منعوب

سمخاقان تیمور پاشا خان با جمعی از صاحب منصبان بعد از استماع ورود ارد

وارد محال مرگور شدند و خبری در قصبه و دهات نبود از بابت آذوقه و تعلیق

کار مردم اردو تنگ گشته بود بفضل خداوند متعال شامل حال گردیده عبد

الحسین بیک نایب را که محض آوردن آذوقه در باب النجی من جهت سلیمی در حسام الملک

که اشته بودند با جمعی از سواره قراکوزلو که سپرده عالیجاه ولیخان یاور بود

همراهی آنها صد بار آرد که پنجاه نفر در شترهای حسام الملک و پنجاه بار آن

قراپاپاق کرایه کرده بودند بارد و رسانیدند. و حال اینکه راه هم مسدود

و یکذرع متجاوز برف بود. همین فقره از بخت بلند پادشاه جم جاه عالم پناه

باعث امنیت اردو و فرار قشون شیخ شده ده روز در مرکور توقف

نموده بعد از اطمینان از اینکه در این زمستان امکان حرکت خلاف از آنها

نخواهد بود مراجعت باردومی نمودند و ملحق باردوی سپه سالار اعظم که از ساوجبلاغ

از راه مستقیم باردومی آمده بودند شدند بعد از چند روز حکم نظام صادر شد

که حسام الملک بخوی برود یک منزل حرکت نموده همان شب دو ذرع

برف آمد با وجود برف مانع از اجرا حرکت داد حکمی در بین راه رسید

که حمزه آقا طغیان نموده و اکراد با او همراهی کرده رفتن شما جایز نیست

مرحمت نمایند با همان حالت با کمال پریشانی زینت خاطر مرحمت کرده شهر ارومی

آمده مستعد و حاضر رفتن بلانجان بودند خبر رسید که در ربع بقیه حسب الامر تشویق

اردوی شده‌اند سه فوج همدان و دو فوج قزوین زمستان را با گرانی غله و نبودن جا

و منزل بقاعده آنها از قراول شهر و خارج شهر خودداری کرده با اینها اردوی در بهار

مهربانانه حرکت کرده ولی از صدمه ناخوشی محرقه و مطبقه جمعی از سربازان تلف شده

با اینکه اطبای نظام که مأمور معالجه و مداوای افواج قاهره بودند کمال مواظبت را داشته

و نهایت اهتمام در خدمت و جان نثاری نموده‌اند ده نفر هم از سربازان فوج ششم

منصور در زیر آوار ماندند محض اطلاع حسام الملک خود را با آن مکان رسانیده

هشت نفر را خلاص نموده ده نفر تصدق خاکپای جواهر آسای مبارک شدند زمستان را

متوقف اردوی بودند مگر صدیق پسر شیخ آدم فرستاده استدعای عفو داشته منت

جناب جلالتمآب امیر نظام عرض شد با آن شرایط که از منویات صلاح دیده

هر هفته دو روز اقبال الدوله و نصر الملک و حسام الملک در یکجا جمع شدند با جمعی
از رؤسای شهر شور و مشورت مینمودند و اخبارات را مذاکره کرده با چاپار بعرض
میرساندند بعد از عید حسب الامر اردو بیرون شهر زده منتظر رسیدن حکم و آمدن
اعتمادالسلطنه بودند در اواخر شهر جمادی الثانی اعتمادالسلطنه وارد شدند نوروز
بعد از ورود حسام الملک با افواج ثلثه عاشقلو و صد نفر سوار و یکدسته موزیکانچی
و شش عراده توپ بسرکردگی علیرضا خان کروسی در نهایت آراستگی روانه
لاهیجان نمودند خود اعتمادالسلطنه با نصر الملک ده روز بعد از حرکت اردوی لاهیجان با افواج
قزوین و یکفوج قشـ ... ر و سواره رحیم خان و فرج خان چلیپانلو
با شش عراده توپهای سه پرچه بدیمرکور حرکت نمودند این اردوها در نهایت
نظم و آراستگی در لاهیجان و دیمرکور بودند تا شهر شعبان که جناب جلالتمآب
امیر نظام حسب الامر بلاهیجان تشریف آوردند روز ورود باستقبال افواج

دو باره از امیر نظام شنیدند که مافوق او متصور نبود و کمال مرحمت را با آحاد و افراد

نوکر فرمودند بعد هشت روز توقف فرمودند همه روزه بمیدان مشق تشریف فرما میشدند

مخصوصاً یکی دو بار بروی نظامی تشریف آوردند از وضع و نظم و استحکام سنگر و باستیانها

و پاکیزگی اردو کمال تمجید را نمودند سربازان مریض انعام مرحمت نمودند نوازش کردند

و نهار را در چادر حسام الملک میل فرمودند موزیکانچیان همدانی مخصوص بر یک دسته تشریف

فدائی امیر نظام تعلیم از عهده برآمدند که پنجاه تومان انعام و عده یک سلطان موزیکانچی

بمنصب یاوری سرافراز فرمودند و مژده مرخصی آن روز با آحاد و افراد نوکر دادند

بعد هشت روز توقف فرمودند باقی جیره و حکم مرخصی و امتیازات بهر یک تعدد شان

و خلعتها را مرحمت نمودند ترتیب بجنه صورت عریضه ایست که تصدق وجود مبارکت

حسام الملک بحضور مبارک امیر کبیر نایب السلطنه در زنجان عرض کرده است

قربان حضور مبارکت شوم دستگاه نظام و ضبط و لیاقت شخص بجنه

کمال رسید از تعریف مستغنی است   مع هذا لازم است که بر هر یک شمار مراتب
خدمات عمدة الامراء العظام حسام الملک در این سفر آذربایجان مختصر عرض
نمایم که مشارالیه در بدو مأموریت باین سفر در یکروز با مرحوم مغفور حشمة الدوله
از دارالخلافه بیرون آمده در حالتیکه شاهزاده مرحوم بخط مستقیم از راه کردوس
حرکت کرده بودند حسام الملک معجلا از دارالخلافه بهمدان رفته و در مدت پنج روز
هر سه فوج قراگوزلو و یکصد نفر سواره جدید خود را با کمال آراستگی از خسروآباد
و سیرش هر چه تمامتر حرکت کرده و چند روز قبل از ورود شاهزاده مرحوم
در کردوس حاضر شده و حضرت الابهة آنشده بحرکت دادن این سه فوج
با آن سرعت کار آسانی نبود و مقرر شد که با شاهزاده مرحوم از کردوس حرکت
ننموده و در خاک قفقاز را النقضیه کماهی روی داده و از وی ولی بدست رؤسا فلان
در عین آن اشتغال و جهد فوق حسام الملک اردوی خود را با نظم بدرفاعه

از کم

از همه حرکت داده در لشکرگاه قشلاق باردوی مرکزیه ملحق شد و در آنجا نیز عده

مأموریت مرگور را که محل اقامت شیخ قادر و عمده ترین مهمات آن ایام بود با سواد

دستگلانی غالبا از آن مأموریت اکراه داشته حسام الملک با مساعدتی هر چه تمام تر

آن عده را با پیاده در بحبوحه شدت سرما و کثرت برف و عدم آذوقه مستغنی کام

از اشنویه عبور کرده بخود مرگور رسیده و تا چند روز که لازم بود در آنجا توقف کرده

مأمور ارومیه شده در ایام اقامت اردویه نیز افواج و سواره خود را با کمال نظم

نگاه داشته اهالی ارومیه را از حسن رفتار خود راضی و خوشنود نگاهداشت و در این

آخر که از ارومیه با افواج ثلثه و سواره خود باز از پشت سر اردوی ساوجبلاغ و تشکیل

اردوی لاهیجان مأمور نقاط مهمه این صفحه و بقدر هزار نفر سواره قراپاپاق و [illegible]

سپرده شده او با کمال نظم و نهایت آراستگی از ارومیه بلاهیجان آمده و تا بنیاد

اردوی سپاه نظم بقاعده به شرایط لازمه وارد و مرتب نموده دهاتی که طوایف

قراپاپاق و باش از در و دارهای دولتی بلاصاحب بکمال وحشت داشته و در اوایل غالبا

متفرق شده‌اند حسام الملک بطوری در امنیت آنها و حفظ نظم از روی خوبی سعی کرده

همه این ماش و قراپاپاق با اردوی دولتی با کوشش و محظور و با نهایت امنیت بداد و ستد

مشغول گشته و بهتر از همه در مقتضیات حفظ حدود و حرمت نقاط مهمه و معابر

عمده این حدود آنچه لازمه تکلیف ریاست آن اردو و شرایط حزم و احتیاط بود

بعمل آورد بطوریکه جناب معزی الیه از فواید عامه با هر رشته از حسن نظم و کثرت اهتمام و کارگزاری

تکالیف نظامیه ایشان تعریف و تحسین بیکوشش شد در این اوقات که خود فدوی

از ساوجبلاغ مکری باینجا آمدم و اردوی ایشان را رأی العین دیدم بی‌مبالغه عرض مینمایم که سربازان

و سواره‌ای که از شش ماه متجاوز است بدین تازگی و شکسته رفته وارد هستند بدین نظم و ترتیب

و مناسب منصبهای بدین لیاقت و اسلحه بدین تازگی را از هر جهت قابل تحسین و تمجید

دیدم و معلوم است که اینها همه از نتایج اهتمام و حسن کفایت و مراتب لیاقت

السلام

حسام الملک است که علاوه بر شئونات خانوادهٔ وجلالت ونجابتی که دارد در

چاکری شاهنشاه بمرتبهٔ کمال رسیده و در سلک امراء و سران سپاه باعث افتخار عساکر

دولت شده و اگرچه فدوی نسبت بخودش و عائلهٔ ابوالمجد او بروجه استحقاق لازمهٔ محبت

و مهربانی کردم لکن پاداش این قبیل خدمات و زحمات او و در این سفر و ادای مراتب

لیاقت او موقوف و منوط بمبذل مراحم شاهانه و توجهات مخصوصهٔ حضرت

اشرف والا روحی فداه است امرکم الاشرف الاعلی مطاع ۱۲ شهر شعبان ۹۸

دو روز بعد سیصد نفر سرباز از افواج ثلثه سی نفر توپچی گروسی با غلام حسین خان یاور

فوج منصور بجهة حفظ قلعهٔ لاهیجان حسام الملک گذارد و باتفاق جناب وزیر روانه

ارومیه را حرکت داده بساوجبلاغ آمده با وجود کمال وحشت که اهل قصبه داشتند

در کمال نظم و مهربانی حرکت نموده ۵ روز توقف کرده بعد ارومیه را حرکت داده

از راه میان دوآب و صاین قلعه و بیجار بولایت آمدند

خانه‌زاد جان‌نثار علی‌اکبر سرهنگ فوج منصور پسر حسام‌الملک مخصوص اطلاع

ملازمان آستان مبارک اعلیحضرت قدر قدرت همایونی روحی فداه این

کتاب را که مسمی باقتراح ناصریست از روی بصیرت بعرض خاکپای مبارک رسانید

کتاب نصایح هم بزبان فرانسه زحمت کشیده نوشته بهمین حالت بود

او را هم از لحاظ مبارک اعلیحضرت اقدس ظل‌الله

روحنا و روح العالمین فداه

میگذراند

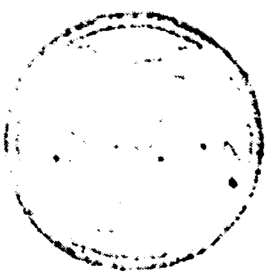

وێنەی هەندێ لەوکەسانەی لەم کتێبەدا ناویان هاتووە

شا ئیسماعیلی سەفەوی

شا عەباسی سەفەوی

ئاغا محەمەد خانی قاجار

فەتح علی شای قاجار

عباس میرزای وەلیعەهد

ناسرەدین شای قاجار

حەمزە میرزای حیشمەت دەولە

میرزا حسەین خان(سوپا سالار)

میرزا نیزامی گەڕوس

حیسامولمولک

ژەنراڵ واگنەر- ی نەمساوی

موزەفەرەدین شای قاجار

میرزا سەعیدخان
(وەزیری کاروباری دەرەوە)

حاجی یوسف خان
(شوجاعولدەولە)

شێخ شامیل
(ڕابەری ڕزگاریخوازی داغستان)

ئیقبالدەولە

شورش شيخ عبيد الله (شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵا)
نووسینی: عەلــی‌خانی گۆنەخانی ئەفشار

ئەم کتێبە لەلایەن (علـی خان گونەخان افشار)ەوە نووسراوە، کە نووسـەرێکی فارسـی، شیعی، ئـازەری و خـەڵکی ورمـێ بــووە و لەبــەر گرنگــی رووداوەکــەش، دوای ئــەویش خەتخۆشانی‌تر، دەستاودەستیان پێکردووە و چەند نوسخەیەکیان لەبەر نووسیوەتەوە. نـاوبراو خۆی یەکێکە لەوانەی لە رۆژانی شۆڕشەکەدا، راستەوخۆ دژی شۆڕشەکە، شەڕی کــردووە و بەرگری لە ئابڵوقەشـكاندنی ورمـێ کـردووە، کـە هێزەکـانی شـێخ‌عوبەیدوڵڵا. بـە مەبەسـتی داگیرکردنی، ئابڵوقەیان دابوو. واتە: کتێبەکە باسی رووداوەکانی قوڵـی ورمێ دەکـات و بـە گیانێکی دوژمنانەوە نووسراوە. بەڵام سەرەڕای ئەمەش کتێبێکی دەوڵەمەندە و زانیاریی زۆر بە کەڵکی تێدایە.

ئەم کتێبە کراوەتە پاشکۆی کتێبی (تاريخ افشار)، لاپەڕەکانی ٥٢٥ – ٥٧٩، کە (مـیرزا رشید اديب‌الشعراء) نووسیوێتی و لەلایەن (پرويز شهريار افشار)ەوە لە ساڵی ١٣٤٦ هەتاوی – ١٩٦٧ ز – دا لە (ورمێ) چاپکراوە.

لەوەدەچێ (علـی خان افشار) خوێندەوارییەکی باشی نـەبووبێ و هەمیشـە (عبيداللـە)ی بە (عبادالله) نووسیوە.

ساڵی ١٣٠٥ هـەتاوی – ١٩٢٦ ز – رحـمت‌الله خـان اقبالـــی – روونووسـێکی ئــەم دەستخەتەی نووسیوەتەوە و چاپی ئەو کتێبەی سەرەوە، لەم نوسخەیە وەرگیراوە.

نوسخەی دەستخەتی ئەم کتێبە، لەم شوێنانە هەن:

١– کتێبخانەی میللـی (ملك – تاران)، بە ژمارە (٣٧٨٢) و بە خەتی (**مرتضى قلـى بن محمـد ابراهيـم**) و لـە سـاڵی ١٣١٢ کۆچـی – ١٨٩٤ ز – دا نووسـراوەتەوە. پێڕستەکەیشـی ئاوایە: (٣: ٥٤٤ – ٥٤٥).

٢– کتێبخانەی لەندەن: ئەم دەستخەتە بەم ئەدرەس و ژمارەیە هەیە:

donnreet Lots rary. thernhauyhbStudies the Li ntal and Africaneool of orihSc
2388 - 637 ١٧١ – ٤٤. 001WCIH OXG Te
pt of Tarikh Al - Akrad icrsersian ManuP
Ms. 46448

ئـەم نوسـخەیە بـە خـەتی (مـیرزا عینایـەتوڵڵای لورکـانی) نووسـراوەتەوە و پێشکەشـی (جەمشیدی کوڕی ئەردەشێر)ی ئەفشاری کردووە، کە بە (**مجدالسلطنه**) ناسراوە.دوای مەرگی **مجدالسلطنه**ش کتێبەکە لەگەڵ سەدان دەستخەتی تری دەگمەندا، پەرتـەوازەی کتێبخانـەکانی

دنیا بووه، تا له دواییدا له (کتێبخانەی قوتابخانــەی فەرهـەنگیی خۆرهـەڵاتی ناوەڕاسـت و ئەفریقیا – سـیواس – ی سـەر بـە زانکـۆي لـەندەن) گیرساوەتەوە. کتێبخانـەی سیواسـیش دەستخەتەکەی بەناوی (کورد) تۆمار کـردووە. بـەڵام نـاو نیشـانی ئەمـەیان ئاوایـە: (تـاریخ خروج اکراد و قتل و غارت عبیدالله بد نهاد، اغتشاش و فتنه زیاد در مملکت آزربایجــان – سنه ١٢٩٧ هـ. ق).

ئەم دەستنووسە (٩٣) پەڕە، واتە (١٨٦) لاپەڕەیە، کە جگە لە دوالاپەڕە، ئیتر هەمووی ساخن و خەتەکەی میرزاعینایەتیش لەوپەڕی جوانیدایە.

عەلیخان ساڵی دەستپێکردن و نووسینی ئەم کتێبــەی نەنووسـیوە، بـەڵام سـاڵی (١٢٩٩ کۆچی – ١٨٨١ز) لە نووسینی بۆتەوە.

(مجدالسلطنه)ش پێشەکییەکی کورتی بەمجۆرەی بۆ نووسیوە:

«ئـەم کتێبـە بـە خـەتی خوالێخۆشـبوو عینایـەت لورکـانی نووسـراوە و خوالێخۆشـــبوو عـەلیخانی کـوڕی مـیر – مجدالسلطنه – ی پێشـووی ورمـێ نووسـیویێتی و (جەمشـید کـوڕی ئەردەشێر) پێشکەشی کردووە، تا نوسخەی تریشی لەبەر بنووسرێتەوە.

لە دواوێنەکانیشدا (مجدالسلطنه) ئەم مێژووەی لەسەر ئەسـتخەتەکە نووسـیوە: سـەرەتای ڕەمـەزانی ١٣١٦ کۆچـی و مـۆری (جەمشـید مجدالسلطنه)ی پێـدا نـاوە. بــەم پێیــە دەبــێ (عەلیخان) لەنێوان ســاڵانی (١٢٩٩ کۆچـی – ١٨٨١ز)، (١٣١٦کۆچـی – ١٨٩٨ز) کۆچـی دوایي کردبێت.

لە هەر لاپەڕەیەکدا (١٣) دێڕ نووسراوە و قەوارەی لاپەڕەکانیش بریتیە لــە (٧/٥ ســم × ١٦/٥). هەندێ وردە جیاوازیشی لەگەڵ نوسخەکەی کتێبخانەی تاراندا هەیە.

شورش شیخ عبیدالله (شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵا)[1]

بەناوی یەزدانی بەخشەندە و مێهرەبان

سوپاس بۆ یەزدان و سڵاو لە محەمەد، سەرووەری پێغەمبەران و بنەماڵە بێگەردەکەی. پاشان، منیش لەوانەبووم کە لەو ماوەیەدا ئابڵۆقە درابوون. شەو و ڕۆژ لەبەر دەرك و دەروازە و سەر دیوار و قەڵاوە، هەموو شتێکم بە چاوی خۆم دیوە و شەرحێك لەسەر کاروبار و چۆنێتی شێخ و خراپەی سپا و ئەوەی دیومە و بیستوومە، لەم نامیلکەیەدا دەنووسم، تا خوێنەر بیخوێنێتەوە و ئاگادار بێ کە شێخ چەندە ئازاری خەڵکی ورمێی سنووری ئازەربایجانی داوە.

ئەم پیاوە بۆتە هۆی کوژرانی سەدهەزار کەس لە خەڵکی موسوڵمانی هەردوو دەوڵەت و هەموو چەشنە خراپە و ئاژاوەیەك. بەڵام لە سەردەمی دەوڵەتی هەتاهەتایی خاوەن شکۆ، شای شاکانی دەوران و دادگەرتر لە هەمووان، شای شازادە و خاقانی کوڕی خاقان، حەزرەتی ساحێبقران، شای جیهان (ناسرەدین‌شا)، خاك و وڵاتی بە بەهەشتی یەزدان بێ، ئاژاوە و شەڕ و شۆڕێکی زۆر لەلایەن نەیارانەوە لە ئێراندا خوڵقاوە.

یەکەم: یاخیبونی محەمەد حەسەنخانی سالار، کە هاوڕێی چاکی ئاسەفودەولەی خودالێخوشبوو بوو. شیعری پیاوێکی بەهەشتی کردبووە ویردی سەر زمانی و لە ئاکامیشدا سەری لەو ڕێیەدا دانا:

مرا عار آید از این زندگی   کە سالار باشم کنم بندگی

«زۆرم پێ نەنگە ئا ئەم ژیانە   بۆ خۆم سالار بم بژیم کۆیلانە»

لەگەڵ جەعفەر قولی‌خانی ئێلخانی، کە تورکمانە و خەڵکی خۆراسانە، لەشکرێکی کۆکردەوە و هەوای گەورەیی و سەرووەری کەوتە سەری و چەند ساڵێك لەگەڵ سپای سەرکەوتووی دەوڵەتدا جەنگا و لە ئەنجامیشدا بووە بە قوربانی کردەوەی چەوتی خۆی.

دووهەم- ئاژاوەی سەیید عەلی محەمەدی باب بوو، کە ئیدیعای بابیەتی دەکرد و زۆربەی ناوچەکانی ئێرانی شڵەژاند و خوێنی ڕژاند.

پاشان گیرانی قەڵای هەرات و قەڵسبوونی دەوڵەتی ئینگلیس و داگیرکردنی بەندەری بووشەهر و شەڕی شووشتەر و ئەهواز و هی‌تریش کە تورکمەنەکانی مەرو و سەرەخس بوون.

---

[1] ئەمە ئەودەقەیە، کە (میرزا رەشید ادیب الشعرا) کردوویەتییە پاشکۆی کتێبەکەی خۆی (تاریخ افشار) و لە لاپەڕەکانی (٥٢٥ - ٥٧٩)ی کتێبی ناوبراودا، ساڵی ١٣٤٦ هەتاوی - ١٩٦٧ ز- چاپ و بڵاو بۆتەوە.

سوپاس بۆ یەزدان، لە ژێر سێبەری شمشێری خوێنرێژی لەشکری خاوەن شکۆ ناسرەدینشای ساحێبقران خوا خۆی و ولاتی بپارێزێ، سەرجەمی بەدفەڕ و شەڕخوازان خۆیان شاردبۆوە و نەیاندەوێرا سەریان لە کونە مشکیش بێننە دەرێ و ماوەی (٣٠) ساڵ بوو، هەموو خەڵکی ئێران لە ئازار و گیروگرفتی زەمانە رزگار بوون و خەریکی کاروباری خۆیان بوون. دەوڵەت و بەرپرسانی هێمنایەتی ولاتیش، لەبەرئەوەی متمانەیان بە دۆستایەتی دەوڵەتی عوسمانی کردبوو، کارێکیان بەسەر کاری سنوورەوە نەبوو، تا لە ناکاو شێخ عوبەیدللا لە ساڵی ١٢٩٧کۆچی(١٨٨٠)دا لەگەڵ کۆمەڵێك سەربازی کورد، کە کۆیکردبونەوە لە لای (ناوچیا)ی سنووری دوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانیەوە سەریان هەڵدا و زیانێکی زۆریان بە سنوور گەیاند. ویستی هەروەك دەوڵەتی سەفەوی و شائیسماعیل بەرماڵ و تەسبیح بە تەختی شایەتی بگورێتەوە و تەسبێحی نەفیر بکاتە دەنگ و سەدای تەپڵ و دەهۆڵی شایەتی. کەچی ئەوەی نەزانی کە:

نە هر کە چهرە برافروخت دلبری داند — نە هر کە آینە سازد سکندری داند
نە هر کە طرف کلە کج نهاد و تند نشست — سپاە داری و آئین سروری داند

هەرکەسێ خۆی سوور هەڵگەڕاند دڵداری نازانێ — هەرکەسێ ئاوێنە درووست بکات ئاوێنەساز نییە
هەرکەسێك کڵاوی لار دانا و قورس و قایم دانیشت — سوپاسالاری و رێوڕەسمی گەورەیی نازانێ

بنە و بنەچەکی شێخ و بیروبڕوای:

مەڵبەندی (ناوچیا) دەکەوێتە ناو قەڵەمڕەوی خاکی رۆم (عوسمانی) و سەر سنووری دەوڵەتی ئێران، نزیکەی هەزار بنەماڵە دەبن و خانووەکانیشیان لە نووچکی کێو و قووڵایی دۆڵ و شیوی ئەو مەڵبەندەیە.

شێخ عوبەیدللا کوڕی شێخ تەهایە و بنەوبنەچەیان رێڕەو و هۆگری مەزهەبی سوننی و رێ و شوێنی عیرفانن و بە درۆ خۆیان بە خەڵك بە خاوەن کەشف و کەرامات ناساندووە و هەر لە خۆڕا خەڵك خۆشیان دەوێن.

شێخ تەها جاروبار دەچووە ناوەندەکانی حکومەت لە تەورێز و تاران و لە لای نۆکەر و دەست و پێوەندەکانی خاقانی بەخشەندەی دادگەر، محەمەدشای خوالێخۆشبوو دەستی دەکرد بە درۆ و دەلەسە و بە هۆی ئەوانەوە بووە خاوەنی (٥٠٠) تمەن بەرات و پێنج ئاوایی لە گوندەکانی مەرگەوەڕ و بوو بە بەراتخۆری دەوڵەتی ئێران. بەڵام هیچ کاتێ ناشکوری نەکرد و ناندێنی نەدراند و بەم بۆنەیەوە بەرپرسانی دەوڵەتی ئێران هەمیشە چاویان لێی بووە و لایەنیشیان رادەگرت.

شێخ عوبەیدوڵڵای کوڕی شێخ تەها، پاش مردنی باوکی، خۆی یەکجار بە سەربەخۆ دەزانی و لە خودا و پێغەمبەری خودا یاخی بوو، هەوای زوڵم و زۆر لە کەللەیدا و بوو بە ئاواڵ سیانەی فیرعەون و شەداد و دەیوت:

پدرم روضهٔ رضوان به دو گندم بفروخت ناخلف باشم اگر من به جوي نفروشم

((باوکم باخی بەهەشتی بە دوو دەنکە گەنم فرۆشت
منیش حەرامزادە بم، ئەگەر بە دەنکە جۆیەکی نەفرۆشم))

بۆیە بۆئەوەی پلەوپایە و دەسەڵاتی خۆی لە ناو خەڵکدا بەرێتە سەرێ و خۆی بە مرۆڤێکی نائاسایی بناسێنێ، باسی کەشف و کەراماتی دەکرد و خەو و خەیاڵی درۆی هەڵدەبەست. جاری وابوو پیاوێکی دەخستە ناو گۆڕی شێخ تەهاوە و خۆی جل و بەرگێکی سپی لەبەر دەکرد و دەچووە نزیك گۆڕی باوکی و دەستی دەکرد بە پرسیار و وەڵام و بۆ هاندانی خەڵکی نەزان دەیوت: شێخ تەها دەڵێ: دەبێ دەستپێبکەی، جەماوەر کۆبکەیتەوە، لە ئێران ببیتە خاوەنی تاج و تەخت و رەگ و ریشەی رافزییەکان دەربهێنی، پەرە بە رێگای راست بدەیت و فەرمانی خودا و پێغەمبەر بەجێبهێنیت. ئەوسا بۆ هاندانی عەشیرەتەکانی دیکەش جیهادێکی بەم ناوەرۆکە نووسی و بە هەموو وڵاتی راگەیاند:
((شێخی پێشوو فەرموویەتی بە کوشتنی رافزیی رازییە و گیان وماڵیان بۆ ئێوە بە رەوا دەزانێ و مژدەی حکومەت و بەهەشتی داوە)).

پاش بڵاوبوونەوەی ئەم راگەیاندنی جیهادە، کوردان هەروەك سێڵاوی کوێستان لە ژێر سێبەری ئەو یاخییەدا کۆ بوونەوە و ئەویش خۆی بە شای عەشایر ناساند و بەهیوای سەروەری و سەرەڕۆیی، کەوتە کۆکردنەوەی کەرەسە و چەك و چۆڵی شەڕ و سەربازیی. لە ساڵی ١٢٩٣کۆچی(١٨٧٧) کە دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵ دەوڵەتی رووس لە شەڕدا بوو، شێخ عوبەیدوڵڵا بۆئەوەی لە داهاتوودا لە یارمەتییەکانی دەوڵەتی عوسمانی بەشدار بێ، جیهادی راگەیاند و بە (٣٠) هەزار سوار و پیادەوە رویکردە قارس. پاشایان و سەرکردەکانی سپای عوسمانی بوونی گلاوی ئەویان لە ماوەی شەڕدا بە هەل زانی و لەوپەڕی رێز و حورمەتدا، پێشوازی و میواندارییان لێکرد. پاش ئەوەی فەرمانی بەڕێز پاشای عوسمانییان پێگەیشت، خێوەت و چەك و چۆڵێکی زۆریان دایە، تا لە ماوەی شەڕدا هاریکار و یارمەتیدەریان بێت. بەڵام شێخ دوای وەرگرتنی کەرەسە و چەكوچۆڵ و چەند رۆژ شەڕ و لێکدان لەگەڵ لەشکری رووس، لەبەرئەوەی سپا بێسەرە و بەرەکەی نەیدەتوانی بەرەنگاری

سەربازەکانی ڕووس بن و لەگەڵیاندا بەشەڕ بێن، ڕایانکرد و بە تێکشکاوی ڕویان کردە ئاڵباغ.[1]

دانیشتووانی ناوچەی ناوبراو، کە (٣٠) ئاواییە، هەموویان عیسایی و سەر بە دەوڵەتی عوسمانی بوون. شێخ بە پێچەوانەی پەیمانەکەی لەگەڵ پاشایانی عوسمانی، دەستی بە قەتلوبڕیان کرد و کلیساکەی ئەوێشی بە دووسەد هەزار تمەن کەرەسەی زێوین و زێڕین و تاجی گەوهەر نیشان، کە دیاری و یادگاری باب و باپیرانیان بوو، تالاّنکرد و کارێکی وای کرد، پاشماوەی خەڵکی ئاڵباغ بە ڕووتوقووتی، ماڵ و حاڵی خۆیان بەجێهێشت و بەرەو ورمێ و خۆی و سەلْماس هەلاّتن. ئەگەر بە پیرەوە چوون و یارمەتی خەڵکی ئەم وڵاتانە و دووهەزار تمەن یارمەتییەکەی حەزرەتی وەلیعەهد نەبوایە، تاقە کەسێك لەو ئاوارانە دەرنەدەچوو.

سپای شێخ عوبەیدوڵلاّ دوای کوشتوبڕ و تالاّنی ئاڵباغ، بە دەسکەوتێکی زۆرەوە گەڕانەوە وڵاّتی خۆیان و بۆ کوشتار و تالاّنی ناوچەکانیتر، چاوەنواڕی فەرمانی شێخ بوون.

هاتنی شێخ عەبدولقادری کوڕی شێخ عوبەیدوڵلاّ بۆ شاری ورمێ:

سیٚساڵ لەوە پێش، شێخ عەبدولقادر هاتە ورمێ و لەگەڵ ئیقبالّدەولە (دوایین حاکمی ورمێ) چوو بۆ تەورێزی پایتەخت و لەلایەن بەرپرسانی دەوڵەتەوە خەلاّت کرا و بەراتیشیان بۆبڕییەوە. لەم ماوەیەشدا دیسان داوای کردبوو بێت بۆ ورمێ و ئیقبالّدەولەش مۆڵەتی لە بەرپرسانی دەوڵەت بۆ وەرگرتبوو.

شێخ عەبدولقادر ئەمجارە تەیاربوون و بە هیوابوون لەگەڵ عەبدوڵلاّخان و برایمخان بێنە ورمێ؛ کە بنەوبنەچەکیان ساڵەهای ساڵ حاکمی شنۆ بوون و لە ڕۆژگاری حوکمرانیی ئەحمەدمیرزادا بە توندی کەوتبوونە بەر ڕق و تووڕەیی، سزا دران و لە حکوومەتی شنۆ لابران، بۆ ئەوەش خۆیان کاری خۆیان بەڕێوە ببەن؛ دەستیان دایە یەکخستنی سەرانی کورد و عەشیرەتەکان، بۆ وێنە لەگەڵ سەرۆك هۆزی ڕەوەند و فەقێ یۆسفی خۆشکەزای ناوبراو و محەمەد ئاغای مامش و چەند کەسێکیتردا ڕێككەوتن و ئەوسا بۆ دابینکردنی چەك و چۆڵی شەڕ و کڕینی تفەنگ و فیشەك، چەند کەسێکی ڕەوانەی تەورێز کرد.

هەلاّتنی هەمزاغا و پێوەندیکردنی بە شێخ عوبەیدوڵلاّوە:

هەمزاغا پیاوێکی نالەبار و سەرەڕۆ بوو. پازدەساڵ لەوەپێش حەفتا سواری قەرە پاپاغی لە نزیك سابلاّخ کوشتبوو. هەرکە پاشاخان موزەفەرودەوڵەی برازای عەزیزخانی سەرداری

[1] ئاڵباغ: مەبەست لە شاری (وان)ە.

گشتی، ئەرکی بەرەنگاری گوشاری ئەوی پێسپێردرا، پەنای بردە بەرخاکی عوسمانی و پاشان بەخشییان و گەڕایەوە خاکی ئێران.

لەو ماوەیەشدا هەرچەند بە رواڵەت سەر بە دەوڵەتی ئێران بوو، بەڵام بە بۆنەی رابردووی پڕ لە شەڕ و شۆڕ و سەرەڕۆیی و تاڵان و بڕۆی هەمیشەیەوە، ترس و لەرزی ئەوەی بوو رۆژێ بیگرن و بە سزای کردەوە چەوت و دزێوەکانی خۆی بگەیەنن. لەبەرئەم هۆیە چونکە دەیزانی شێخ چ بیروڕایەکی هەیە و پێشتریش چاویان بەیەك کەوتبوو، چەند کەسێکی لە کاربەدەستانی دەوڵەت، لە سابلاخ کوشت و رایکردە لای شێخ و بووە سەرکردەی لەشکرەکەی.

شێخ عوبەیدوڵلا بە پێشنیار و هاندانی هەمزاغا دەستی کرد بە فراوانترکردنی دەسەڵاتی و پێوەندی کردن بە سەرۆك عەشیرەکان بۆ هاوکاری و یارمەتی لەگەڵیاندا.

لەبەرئەوەی هێزێکی بەرچاوی کۆکردبۆوە؛ بەر لە هەمووشتێك هێرشی بردە سەر قەڵای لاجان و تەفروتووناى کرد(ئەو قەڵایە عەسکەرخان سەرداری بەناوبانگی ئازەربایجان سازی کردبوو).

پاش ئەوەی روویکردە سابلاخ و داگیری کرد؛ هەوای گرتنیمیاندواو کەوتە سەری. خەڵکی میاندواو بە ئازایەتی و بوێرییەکی بێهاوتاوە، دەستیان دایە بەرگری و خۆراگری و دوای ماوەیەك گەمارۆدان، شێخ، هێزی بەرگری جەماوەری تێکشکاند و کوشتوبڕ و تاڵانێکی کرد، کە تەنانەت بیرهێنانەوە و گێڕانەوەیشی دەبێتە هۆی داخ و کەسەر و داماویی.

دوای کوشتار و تاڵانی دانیشتووانی میاندواو و ئاواییەکانی دەوروبەری، بەرەو بناو بزوا و پاش شەڕێکی ترسناك، ئەوێشی داگیرکرد و بە شتومەك و دەسکەوتێکی زۆر و زەوەندەوە بەرەو شنۆ گەڕایەوە. لەبەرئەوەی بە گرتنی ئەو شارانە، لەخۆبایی ببوو، جەماوەرێکی زۆری یاخیشی بە دەورەوە بوو، چوو (سندووس) بگرێ و پاش گرتنی ئەوێش رووی کردە شاری ورمێ.

بەرێکەوتنی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ گرتنی ورمێ:

١٥ی زیقەعدەی حەرام -١٢٩٧ کۆچی(١٨٨٠/١٠/٢٠)

لە کاتێکدا هێزەکانی سەربازیی هەوشاریی، بە سەرکردایەتی ئیقبالدەولە بۆ بەرەنگاری و دەرپەڕاندنی خراپکار و شەڕخوازەکانی سنوور، لە قەڵای (بەدەلبو)[1] ئۆردوویان لێدابوو، شێخ عوبەیدوڵلاش، کە سەرمەست و لە خۆبایی سەرکەوتنەکانی بوو، لەلایەن شێخ محەمەد ئەمینەوە (کە سەرکردەیەکی کورد بوو)، دنە درا و تێگەیەندرا، کە ورمێ بێ بەرگریی و پاریزەرە و داوای لێکرد ئەم هەلە لەبارە بقۆزێتەوە و هەڵکوتێتە سەر ورمێ و دوایی بە کاری ئەوێ بێنێ و بە لایەکیدا بخات.

---

[1] (بەدربۆ)شی پێدەڵێن

شێخ هەر کە نامەی محەمەد ئەمینی پێگەیی، لە ناوچەی مەرگەوەڕەوە کەوتە ڕێ و بۆئەوەی هەموو هێزەکانی یەك بگرنەوە و لە جێیەك کۆببنەوە، بۆ چەند سەعاتێك لە (باراندوز) ئۆردووی خست و دوای ئەوەی هاوڕێ و هێزەکانی گەیشتنە لای، بە کۆمەڵ بەرەو ورمێ بە ڕێکەوتن و چوونە ئاوایی (سیر)، (کە قۆناغەرێیەك لە شارەوە دوورە). لەم کاتەدا سەرجەمی هێزەکانی شێخ نزیکەی ١٢ هەزار کەس بوون.

سیاسەتی شێخ عوبەیدوڵڵا لە داگیرکردنی شارەکان و تۆقاندن و تاڵانی ئاواییەکاندا، بە جۆرێك بوو؛ کە لە پێشدا هەرچۆنێك بوایە، لەشکرەکەی ترس و خورپەی دەخستە دڵی دانیشتووانەوە، هەتا هێزی خۆراگریی و بەرەنگاریی پارێزەران تێكبشکێنێ. بەم مەبەستەش کاتێ گوند و کێوەکانی (سیر)یان کردە بارەگای لەشکری خۆیان، فەرمانیدا پووشکە و چڕ و چیلکەیەکی زۆریان کۆکردەوە و بە بەرچاوی پڕ پەژارەی دانیشتووانەوە، کە دەیاننواریە کێوەکانی دەوروبەری وڵاتەکەیان، ئاگریان تێبەردا و ئەوەندەی دیکە هێزەکەی خۆیان زلتر خستە بەرچاو.

بەیانی ئەو ڕۆژە، شێخ عوبەیدوڵڵا دوو نامەی بۆ میرجەماڵەدین ئاغای شێخولئیسلامی ورمێ و میرزا حسەین ئاغا موجتەهیدی ئەو کاتە نارد و ناوەڕۆکی نامەکانیش بەم چەشنە بوون:

«من بۆ دادخوازیی جەماوەر و لابردن و نەهێشتنی ئەو زوڵم و زۆرەی لە سەر خەڵکە، هاتووم. دوو ڕۆژ لە ورمێ میوانی ئێوە دەبم و لە ئێوەش جگە لە پێداویستی سەربازەکان زیاتر، هیچیترم لێتان ناوێ، لە مزگەوتی جامیعەی ورمێ لەگەڵ ئەو خەڵکە موسوڵمانە نوێژ دەکەم و هەموو خاوەنکارێکیش لەسەر کاری خۆیان دەمێنن و خۆم بۆ تەورێز دەچم. ئەگەر ئیقباڵدەولە گوێڕایەڵ بێت، پایەیەکی گەورەی دەدەمێ و ئەگەریش بەقسەی نەکردم، ڕێگەی مەدەن بێتە ناو شار، چونکە دەرکردن و لابردنی بۆ من زۆر هاسانە و بێتو بە پێچەوانەی ئەمەش بجووڵێنەوە، دەبێ چاوەنواڕ بن ئەوەتان بەسەربێ، کە بەسەر دانیشتووانی میاندواو هات. من بۆ خۆم لەگەڵ لەشکرەکەم هاتوم، نەکا یەکێکی لەشکر، زیانێك بە خەڵکی شار بگەیەنێت، چونکە ورمێ بەماڵی خۆم دەزانم. خودا یاربێ ئەوەندەی پێم بکرێ لەگەڵ خەڵك چاکە دەکەم.»

دوای وەرگرتنی نامەکان خەڵکی ناسراو و ماقووڵی شار کۆبوونەوە و لە ناوەڕۆکی نامەکان ئاگادار کران. دوای ئاگادار بوون، بیروڕای زۆربەیان هاتە سەر ئەوەی؛ بەو هۆیەوە کە هێزەکانی هەوشار لە ناوشاردا نەبوون، بەرگری کردن لە شار، زۆر حەستەمە، لەبەرئەوە دەبێ کارێکی وابکەن شێخ عوبەیدوڵڵا لە پەلاماری کتوپڕ، خۆ ببوێرێ و چەند ڕۆژێك بە فرت و فێڵ ڕایگرن و نەیەتە شار. لەم ماوەیەدا ئیقباڵدەولەش کە لە (بەدەلبو)یە، ئاگادار بکرێتەوە. بەمجۆرە زانایانی ورمێ نامەیەکیان بۆ شێخ عوبەیدوڵڵا نووسی و بە میرزا غەفور و حسەینقولیبەگیخەلەجدا بۆیاننارد و بە دەمیش پێیان ڕاگەیاند، کە (٣) ڕۆژ مۆڵەتیان

بداتێ و ئەوانیش لەم سێ ڕۆژەدا دانیشتووان ئاگادار بکەنەوە، تا شار، بۆ هاتن و پێشـوازیی شێخ و هاوڕێکانی ئامادە بکرێ.

شێخیش کە ئاگای لەم فرت و فێڵە نەبوو، وتبووی: دوو ڕۆژتان مۆڵـەت دەدەمـێ، بـەو مەرجەی نەهێڵن ئیقبالدەولە بێتە نێو شار. نێردراوەکەش لە وەڵامدا وتبووی بێتو ئیقبالدەولە فەرمانی شێخ بەڕێوە نەبا و سەر شۆڕ نەکا، هەرگیز ڕێگەی نادەین بێتە ناوشار.

دوای گەڕانـەوەی مـیرزا غـەفوور و حسـەین قولـیبەگی خەلـەج لـە ئـۆردووی شـێخ و گێڕانەوەی ڕووداوەکە و باسی ئەوەی کە تەنیا دوو ڕۆژ مۆڵەتی بە دانیشـتووانی ورمـێ داوە، زانایانی شار نامەیەکیان بۆ ئیقبالدەولە نووسی و بە میرجەعفەری خەڵخاڵـی و حاجی مـەلا جەعفەری تاجردا بۆیان نارد و کارەساتەکەشیان بۆ گێڕایەوە. هـەر کـە ئیقبالدەولـە ئاگـادار بوو شێخ عەلـیخانی سەرتیپی بە سپای دەیەمی خۆیەوە بەرەو شار بـەڕێکرد و ئـەویش لـە شەوی (١٦)ی زیقەعدە – ١٨٨٠/١٠/٢١دا چــووە نـاو شـار. هـەتا ئـەو هـێزەی ناردبوویـان بگاتێ ، خەڵکی شار خەریکی قایمکردنی قەڵا و دەروازەکان بوون، کاروباری بەرگریکردنیان لە شارەکەی خۆیان ئامادە کردبوو. کە هێزەکەی شێخ عەلیخانی سـەرتیپ گەیشتێ، ورەی خەڵك بەرزبوەوە و گەورە و بچووك خۆیان بۆ شەڕ لەگەڵ هێرشکاران ئامادەکرد.

لەم هاتوچۆ و بگرە و بەردەیەدا دوو سەرکردەی کورد، بەناوی شـێخ محەمـەد ئـەمین و خەلیفە سەعید، بە هێزەکانیانەوە گەیشتنە لای شێخ و ژمارەی هێزەکـانی شێخیان گـەیاندە (٣٠)هەزار کەس.

شێخ عوبەیدوڵلاش بۆئەوەی کەمێك هەڕەشە لە دانیشـتووانی ورمـێ بکـات؛ فـەرمانیدا بەری چۆمی شار (ئاجو)یان گرت و بە هەڵدانەوەی خۆڵیش، بەری کارێزەکانیان بەست، تا ئاو بۆ دانیشتووان نەچێ و بەمجۆرە دوو ڕۆژ دەرفەتەکەش تەواو بـوو. بـەڵام خـەڵك خۆیـان بەدەستەوە نەدا و شێخ بۆی دەرکەوت فێڵیان لێکردووە و هەلێکی زۆر چاکی لەدەستچووە.

کە هەواڵی بەڕێکـەوتنی ئیقبالدەولـەش بـۆ ورمـێ بـە شـێخ گـەیی، فـەرمانی بـە شـێخ سەدیقدا، بە دوو هەزار سەربازەوە لە گوندی (گجـین) بۆسـەی بـۆ دانـێ و پـەلاماری ئـەو هێزانـە بـدا کـە لەگـەڵ ئیقبالدەولـە بـوون. هـەروەها ڕەزابـەگ نـاوێکی نـاردە ناوشـار، تـا دانیشتووان ڕازی بکات بە بێشەڕ و شۆڕ خۆیان بەدەستەوە بدەن.

بەڵام خەڵك لە بەرامبەر داواکەی شێخدا زۆر بە توندی ڕاوەسـتان و وەڵامـی زۆر ڕەقیـان بۆ شێخ ناردەوە؛ تا ئەو ڕادەیەی کە لە کاتی گەڕانەوەی ڕەزابـەگدا، کەوتنـە شـوێنی و دوو سواری هاوڕێشیان بریندار کرد.

هاتنه ناو شاری ئیقبالدەولە ، لە ١٧ زیقەعدە(٢١/١٠/١٨٨٠)دا

ترس و دڵەتەپە و نیگەرانی هەروا باڵی رەشی خۆی بەسەر ئاسمانی ورمێدا کێشابوو. دانیشتووانی شار لە نێوان ترس و هیوادا مابوونەوە. تەنیا شتێك کە ورەی دەبردنە سەرێ و هێزی خۆراگریی پێدەبەخشین، ئەوەبوو پشتیان بە ئیقبالدەولە و هێزی هەوشار ئەستوور بوو، کە دوای بیستنی هات و هاواری شێخ لە بەدەلبوەوە گەڕابوونەوە بۆ شار.

ئیقبالدەولە رۆژی (١٦)ی زیقەعدە(٢٢/١٠/١٨٨٠)، دوای رۆژ ئاوابون بە سەرباز و تۆپخانەوە لە ئاوایی بەدەلبوەوە بەرەو شار کەوتە رێ. بەلام بەو هۆیەوە، کە هەواڵیان دابوویە شێخ سەدیق لە ئاوایی گجین (کە دەکەوێتە سەرەرێی بەرەوشار)، بۆسەی بۆ ناوەتەوە، بە پێچەوانەی جارانەوە، بە رێگای (بالو)دا گەڕایەوە. ئالێرەدا بوو، کە (٣٠) کەس لەو سەربازانەی کە قسەی شێخ کاری تێکردبوون، تا هەواڵی رێگا گۆڕینەکە، بەدەست و پێوەندەکانی شێخ بگەیەنن، داوای مۆڵەتیان لە سەرکردەکەی خۆیان کردبوو.

ئیقبالدەولەش کە پیاوێکی وردبین بوو، بە زیرەکی لە کارەکە گەیشت و بێئەوەی خۆی شلوێ بکات مۆڵەتی پێدان. بەلام تا ئەو سەربازانە خۆیان گەیاندە داروەدەستەی شێخ و لە گۆڕینی رێی گەڕانەوە ئاگاداریان کرد، ئیقبالدەولە ماوەیەکی زۆری بڕیبوو، بە چەشنێ، کاتێ شێخ سەدیق کەوتە شوێن ئەم هێزە مەل لە قەفەز فڕیبوو، ئیقبالدەولە گەیشتبووە ناو شار.

ئیقبالدەولە یەکسەر دەستی کرد بە قایمکردنی شوێنە ئەستەمەکانی شار. فەرماندەکانی خۆی لەگەڵ سەران و رێبەرانی شاری ناردە ناو سەنگەر و مزگەوتی «یوردشا»ی کردە شوێنی فەرماندەیی خۆی. بۆئەوەش بتوانێ هێزەکانی بەرگریی و پیاوەتی و پشتیوانی دانیشتووانی شار زۆر بە چاکی بەکار بهێنێ، هێزەکانی پارێزەری شاری بەمجۆرە دابەش کرد و لە شوێنە گرنگەکان دایمەزراندن:

پاراستنی دەروازەی یۆردشا (کە شوێنێکی پڕ مەترسی و لە تەنیشت باخی دلگوشاوە)[1]بوو، خۆی بە ئەستۆی گرت. گەڕەکی (نەوگێچەر) و (خوسرەو ئاباد)ی سپاردە دەستی بەرێزان میرجەمالەدین شێخولئیسلام و حاجی پاشاخان و کوڕەکەی محەمەد عەلی خانی سەرهەنگ. پاراستنی گەڕەکی مەهدیلقەدەمی خستە ئەستۆی ئاغا سەید موحسین و دەروازەی (عەسکەرخان)ی دا بە میرزا حسەین ئاغای موجتەهێد. لەم گەڕەکە، محەمەد رەزاخانی سەرتیپی تۆپخانە و شێخعەلیخانی سەرتیپی ماکویی یارمەتی میرزا حسەین ئاغایان دەدا.

---

[1] شوێنی سەربازخانەی ئێستا

پاراستنی دەروازەی (باڵو)ی بە حـاجی سـەید ئاغـای پێشـنوێژ و دەروازەی (توچرالـی قـەلا)یشی سپاردە جـەنابی حـاجی قـازی و ئیمامجومعـە و عەبدولعەلـیخان و محەمـەد قولـیخانی یاوەر. لە دەروازەی (هەزاران) سەید ئاغای پێشنوێژ و لـە دەروازەی (بازارباشـی) جەنابی سەدرولعولەما و ئاغا میرزا سـەمیع و حـاجی نایبولسـەدر و سـادقخانی سـەرتیپی تۆپخانە، رێبەرایەتی دانیشتووانی شاریان بۆ بەرگری لە نیشتمانەکەیان بە ئەستۆ گرت.

حـاجی رەحیمخـان و حـاجی شێخعەلـیخان و حـەبیبوڵلا خـانی سـەرتیپیش لەگـەڵ مـەنوچێهرخان و کورەکـانیتری حسـەین قولیخـانی بێگلەربـەگی لـە سـەر دیـوار و قـەلا و سەنگەری دەروازەی (ئەرك) دەستیان دایە بەرگری. بـە کورتـی هـەموو شـوێنە گرینگـەکانی شار کەوتنـە ژێـر چـاوەدێری راسـتەوخۆی ئیقباڵدەولـە و پـارێزەرانی بەشـەرەفی هەوشـار و چاوەنواری بەسەرهات و روداوی داهاتوو بوون.

کۆنسۆلی ئینگلیسیش دەست لە کارەکە وەردەدا:

دوای جێبەجێکردنی ئەوکارانەی بۆ بەرگری شار پێویست بوون. رۆژی (١٧ی زیقەعدە) بەرێز ئیقباڵدەولە دوای چاوپێکەوتنی دەروازە و دیوار و قەلا، لە ماڵـی حاجی سـادق ئاغـای کلاودروو، بە بەشداربوونی زانایان و پیاوماقوڵانی شار کۆبوونەوەیـەکی پێکهێنـا و سـەبارەت بە چۆنێتی بەرگریکردن لە شار، بیروڕایان گۆڕییەوە.

سێ سەعات پاش رۆژئـاوا، لـە پـڕ کۆنسۆلـی ئینگلیس[1]هاتـە نـاو کۆبونەوەکـە و دوای قسەوباسی ئاسایی بە ئیقباڵدەولەی وت: ئەوەندەی ئێمە ئاگادارین خەڵکی شـار دوو رۆژیـان مۆڵەت لە شێخ خواسـتبوو. ئـەمرۆ مۆڵەتەکـە دوایـی دێ، ئـاخۆ بـەرێزان لەسـەر پـەیمانی خۆیان ماون، یان دەیانەوێ ٣٠ هەزار سەربازی شـێخ عوبـەیدوڵلا بەربدەنـە گیـان و ماڵـی خەڵك و زیندەوەرێك لەم شارەدا نەهێڵن؟

ئیقباڵدەولە بە دەم پێکەنینێکی تاڵەوە وتی ئێستا، کە جەنابی کۆنسۆڵ بۆتە خێرخوازی خەڵك، چاك وایە مۆڵەتی رۆژێکیتریشـمان لـە شـێخ بـۆ وەربگـرێ، تـا لەمبارەیـەوە لەگـەڵ هەموو دانیشتووان راوێژ بکرێ.

کۆنسۆڵ پێی وابوو ئەم مۆڵەتی یەك‌رۆژە نادرێ و بۆئەوەی وەرەی خەڵك بێنێتە خوارێ، وتی‌ئێوە بە ٣ هەزار پیاوی شەڕ نەدیتـە و بێ‌ئـەزمون و قەلایـەکی وێـران و تێـك تـەپیوەوە ناتوانن لە بەرامبەر ٣٠هەزار سەربازی ئازا و لێهاتووی شێخدا خۆڕابگرن و شەڕ و خۆڕاگریی

---

[1] مەبەست لە ئابۆت-ی سەرکۆنسۆلـی ئینگلتەرایە، لە تەورێز، کە لەو کاتەدا خۆی گەیاندووەتە ناوچەرگەی رووداوەکان.

ئێوه، قەت بە قازانجی دەوڵەت و میللـەت نییـە و بـۆی هەیـە ئـەم خۆبەدەسـتەوەنەدانەی ئێوه، ورمێش بە دەردەکەی میاندواو بەرێ و داری بە سەر بەردیەوە نەمێنێ.

ئیقبالۆدەلە وتی جەنابی کۆنسوڵ تۆ زۆرت پێخۆشە، ئێمە تەسلیم بین، بەڵام ئاگات لـە بەرپرسایەتی ئێمە نییە لە بەرامبەر دەوڵەتدا، ئێمـە هـێزی بـەرگریمان هەیـە و لێم روونـە هێزی یارمەتدەریشـمان پێدەگا. کۆنسۆڵ کە بە راشـکاوی پشـتیوانی لـە شـێخ و کردەوەکـانی دەکرد؛ لە وەڵامی ئیقباڵدەولە دا وتی گوایە نەتبیستووە سپای ئینگلیـس لـە ئەفغانسـتان کـە ٢٠هەزار کەس بوون و زۆریش شەڕکەر بوون و چەك و چۆڵێکی سـەربازیی زۆریشـیان بـوو، خۆیان لە شەڕ پاراست و چل ملوێنیان زیان لە دەوڵەتی خۆیـاندا؟ شـەڕ و بـەرگری ئێـوەش لەگەڵ شێخ بێهوودەیە و چـاك وایـە شـار بـە دەسـتەوە بدەن و خۆتـان لـە ئاکـامی رەشـی بەرەنگاریی شێخ رزگار بکەن.

ئیقباڵدەولـە باسـی جـۆری حکوومەتەکـەی ئینگلسـتانی کـرد و ئـەوەی بـیر کۆنسـوڵ هێنایەوە، کە لە ئینگلستان کارەکان بەدەست جەماوەر و پارلەمانەوەیە و وتـی ئەگـەر بڕیـار بێت سەر بۆ شێخ دانەوێنم، ئەوسا سوور دەزانم هەرگیز لە رق و تووڕەیـی شـای خاوەنشـکۆ رزگار نابم، لەبەرئەوە ئەگەر لەو شەڕەدا بکوژرێم چاکترە لەوەی ملکەچی شێخ بم و شـار بـە دەستەوە بدەم. ئەگەر شـێخیش مۆڵـەتمان نـەدات، ناچـار دەبـێ بـە شـەڕ بێـین و ئاکـامی شەڕەکەش بۆ شێخ روون و چاوەنوارکرا و نییە.

لەم کاتـەدا بـە پێـی بەرنامەیـەك پیـاوێك بـەناوی غـەفوور هاتـە ژووری و رووی کـردە ئیقباڵدەولە و وتی ئێمە لەگەڵ شێخ هیچ شەڕ و کێشەیەکمان نییە و ئەگەر ئێوەش دەتانـەوێ بەشەڕ بێن، شەڕەکە بەرنە دەرەوەی شار و ئێمە خۆمان دەتوانین دوو رۆژی دیکەش مۆڵـەت لـە شـێخ وەرگریـن و جـەنابی کۆنسـوڵ ئاگـادار بـێ، کـە دانیشـتووانی ورمـێ، هیـچ دوژمنایەتیەکیان لەگەڵ شێخدا نییە.

کۆنسوڵ کە ئەم قسانەی بیست، زۆری پێخۆش بوو، نەیزانی ئەوە هەموو بەرنامە بـووە و پێشتر داڕێژراوە و وتی: من لە شێخ دەپاڕێمەوە دوو رۆژیتریش دەرفەت بە خـەڵکی ورمـێ بدات، بەو مەرجەی ئیقباڵدەولە بە روونی و راشکاوی بنووسێ: دوای ئـەم دوو رۆژە، یـان خۆ بە دەستەوە دەدا، یان لە شار دەچێتە دەرەوە.

ئیقباڵدەولە لەبەرئەوەی ئەم دەرفەتەی بـۆ جێبـەجێکردنی بـەرگری شـار بـە پێویسـت دەزانی؛ نامەیەکی مۆرکراوی دا بە کۆنسوڵ و ناردی بۆ لای شێخ.

دوای چوونـە دەرەوەی کۆنسـوڵ، لـە شـار لـە مەودایـەکی زۆر نزیکـدا تووشـی هـێزە پەلاماردەرەکەی شێخ هات و کە زانی شێخ سوورە لە سەر هێرش بردن بۆ شار، بە پێویسـتی نەزانی نامەکەی بداتێ و بۆئەوەی نامەکەیان بداتەوە، بەرەو شار گەڕایەوە.

نوێنەرانی دانیشتووانی شار مۆڵەت وەردەگرن:

کاتێ بە هۆی کۆنسوڵی ئینگلیسەوە هەواڵی نزیکبوونەوەی شێخ لە شار و سووربوونی لەسەر پەلاماردانی شار گەیشتە گوێی بەرپرسانی شار، دەستبەجێ ئاغا مورتەزای ئەمینوشەرع، ئاغا میرجەعفەری پێشنوێژ، ئاغا سەید ئیسماعیل سەرۆك، حاجی میرجەباری رەوزەخوێن و میرزا غەفوور بە نوێنەرایەتی دانیشتووانی شار بۆ چاوپێکەوتن و وتوویژ و داخوازی مۆڵەت لە شێخ، دیاریکران و بەرەو ئۆردووی شێخ بەرێ کەوتن.

ئەم دەستەیە لە سەرووی چۆمی شار (ئاجو)، تووشی شێخ و هێزە بێشومارەکەی بوون و چوونە لایان و بۆئەوەی زەمینە بۆ قسەکانی خۆیان خۆشبکەن، وتیان هاتنی حەزرەتی شێخ بۆ ورمێ ئینشائەڵلا موبارەك و پیرۆزە و هەموو دانیشتووانی شار چاویان لە چاکە و کەرەمی شێخە.

شێخ وتی ئەگەر ئێوەی خەڵکی ورمێ، کەللەرەقی بنێنە ئەولاوە، هەروایە. خەڵکی شار دەبێ بزانن ئامانجی سەرەکی من داگیرکردنی ورمێیە؛ بەڵام کارێکی وابکەن بێئەوەی خوێن برژێ و شەڕ بکرێ، ئەو مەبەستەم بێتە دی.

نوێنەرانی دانیشتووان وتیان ئێمە هەر بۆ ئەنجامدانی ئەم کارە هاتووینەتە خزمەت شێخ و مەبەستیشمان ئەوەیە خوێن نەرژێ و کەس نەکوژرێ؛ ئەگەر حەزرەتی شێخ دوو رۆژ ماوە و دەرفەت بە دانیشتووانی شار بدات، ویستی بەرێزیان بەرێوە دەبەین و رێ بۆ هاتنی شێخ خۆش دەکەین.

شێخ عوبەیدڵلا کە لە پەیمانشکێنی چەند رۆژی رابردووی جەماوەر رەنجا و توورە بوو، بێبڕوایی خۆی بەم قسانە دەربڕی و بە میرزا غەفووری وت: ئەی لە «کلیسا کەندی» پێم نەوتیت مەهێڵن ئیقبالدەولە بێتە نێو شار؟ هەر هاتنی بۆ ورمێ، نیشانەی فێڵ و تەڵەکەی ئێوەیە.

میرزا غەفوور کە خۆی پیاوێکی سیاسی و لێزان بوو، لە وەڵامدا وتی: ئیقبالدەولە لە شەودا هاتۆتە ناو شار و خەڵك لەم کارەدا مسقاڵە زەرەیەك دەستیان نەبووە و ئێمەش، کە مۆڵەتمان لە شێخ وەرگرت و گەراینەوە بۆ شار، بۆ دوایینجار قسەی لەگەڵ دەکەین. ئەگەر بێتو سەر بۆ داخوازییەکانی شێخ دانەوێنێ، بە بێهیچ ئەملا و ئەولایەك لە شار دەریدەکەین و پێی دەڵێین واز لەم خەڵکە بێنە.

شێخ عوبەیدوڵلا کە هێشتا دوودڵ بوو، وتی هەرچەند پێموایە درۆ دەکەن، بەڵام دیسان هەتا دوو سەعاتی مابێ بۆ خۆرئاوا بوون، لە سەر خەڵك رادەوەستم، بۆئەوەی ئیقبالدەولە لە شار دەرکەن و تەسلیم بن، ئەگەر واش نەکەن، ئامادەی شەڕ بن.

خەریکی گفتووگۆ بوون، کە دوو کەس لە یارانی شێخ بە پەشۆکاوییەوە هاتنە پێشێ و پاش رێزدانان وتیان هەر ئێستا هەواڵیان هێناوە، کە خەڵکی هەوشار لایەنگرانی شێخیان

لەناو شاردا رەشەکوژ کردووە. دیاربوو مەبەستیشیان لە هێنانی ئەم هەواڵە، بۆ ئەوە بوو شێخ بۆ کوشتنی نوێنەرانی خەڵك هانبدەن. بەلاّم میرزا غەفوور بێئەوەی خـۆی تێكبـدات، وتـی ئێمە هەر ئێستا لە شارەوە هاتووین و ئەگەر شتێکی وا ببووایە، چۆن دەمانوێرا بێینە ئـێرە؟! ئەم قسانە بۆ ئەوە دەکرێ دووبەرەکیی لە نێوانی شێخ و دانیشتووانی ورمێدا بنێنـەوە. ئێمـە نیو سەعاتێك لەوەپێش کە کۆنسوڵیش لەوێ بوو، ئیقباڵدەولەمان دەنگداوە.

کۆنسوڵـی ئینگلیس کە راوێژکاری شێخ و هەمیشە لە لای بوو، قسەکانی میرزا غەفووری سـەلماند و نوێنـەرەکانی لـە چارەنووسـێکی رەش رزگـار کـرد و شـێخیش کـە چـاوی بەسـەرلەقاندنەکەی کۆنسـوڵکەوت، رێگـەی دان و لـە دواییـدا جـارێکیتر مۆڵەتـە چـەند سەعاتییەکەیان بیرهێنانەوە.

نوێنەرەکان یەکسەر گەڕانەوە شار و ئەوەی لەگەڵ شێخدا روویدابـوو، بـۆ ئیقباڵدەولـە و دانیشتووانی شاریان گێڕایەوە. شێخیش لە کاتێکدا کە رووبەندێکی کەسکی بـە رووی خۆیـدا دابوو، بارەگاکەی خۆی لەوێوە بۆ دیزەجی سیاوەش گواستەوە؛ کە نیو قۆناغەرێ لە شـارەوە دوورە و دیسـان لەگـەڵ کۆنسـوڵدا دەسـتی کـردەوە بـە راوێـژ کـردن و بریـاریدا «حـەکیم ساحێب»[1] بۆ گفتوگۆ لەگەڵ خەڵك و ئیقباڵدەولە بنێرێ بۆ شار تا کاروبـاری بەدەسـتەوەدانی شار، بە بێ شەڕ و خوێنڕشتن جێبەجێ بکرێ.

حەکیم ساحێبیش ناوبژیی دەکات:

ئیقباڵدەولە لە ماڵـی حاجی سادق ئاغای کـلاّودوور، کۆبوونەوەیـەکی پێکهێنـابوو، بـۆ راوێژ و بـیروڕا گۆڕینـەوە، لەگـەڵ گـەورە پیـاوان و زانایـان و نـاوداران و سـەرۆك هۆزەکـان لەبارەی چۆنێتی پاراستنی شار و خۆڕاگری لە بەرامبەر هێزی پەلامار و هێرشـدا و هێشـتاش چـوار سـەعاتی مـابوو رۆژ ئـاوا بـێ، دیسـان سیمای حـەکیم سـاحێب دەرکەوتـەوە، کـە راسپاردەی لای شێخەوە بۆ دانیشتووانی شار هێنابوو؛ تا پێیان رابگەیـەنێت، کـە کاروبـاری شار بەدەستەوەدان ساز بکرێت.

حەکیم ساحێب پاش ئەوەی راسپاردەکەی راگەیاند، وتی دوو سەعاتی مابێ بۆ رۆژئـاوا شێخ دێتە ناو شار و کێشەی ورمێ بە لایەکدا دەخا و بێتو تەقـە لـە تفـەنگی دانیشـتووانەوە بێ؛ فەرمانی کوشتنیان دەدا و تاقە کەسێك بە زیندوویی ناهێڵێتـەوە، لـەو دونیـاش خوێنـی بەناحەقڕژاوی هەزاران دەکەوێتە ملـی ئیقباڵدەولە و زانایان و پیاوماقووڵانی شار.

ئیقباڵدەولە وتی رای منیـش هـەر ئەوەیـە خوێـن نـەڕژێ و کەسیش نـەکوژرێ؛ بـەلاّم وادیارە چارەنووس وا ناڵـێ، چونکە شێخ پێی وایە دەتوانێ شاری ورمێش وەك میاندواو، بـە بێبەرگری بگرێ و بە ئاسانی بە ئاواتی خۆی بگات. بەلاّم نازانێ ورمێ لەگەڵ شارەکانیتر

[1] مەبەست دکتۆر کوچران–ە، کە پزیشکی مسیۆنی ئەمەریکی بووە.

جیاوازە و دانیشتووانی ئێرە، شێرانی بێشەی شەڕ و گیانکێشانی مەیدانی جەنگن و کایە و گاڵتەیان لەگەڵدا ناکرێ. حەکیم ساحێبیش کە هەروەك کۆنسوڵ دەیویست زانایان و ماقووڵانی شار بترسێنێ، وتی ئێوە خۆتان دەزانن هەر ئێستا لە ئۆردووی شێخ ٣٠ هەزار سەربازی لێیە و ئەوە هەر ئەو لەشکرەیە کە سپای دەوڵەتی لە مەراغە و بناو تێکشکاندووە و لەبەرئەوەی من خۆم بە هاووڵاتی ئێوە دەزانم! ! دەمەوێ بە چاولێکەری لە جەنابی کۆنسوڵ، رێ لە کوشتار و تالان بگرم.

ئیقباڵدەولە وتی ئەگەر نیاز و مەبەستی تۆ چاکە و خێرخوازییە، دەتوانیت دوو رۆژی دیکەمان دەرفەت لە شێخ بۆ وەربگریت، تا دانیشتووانی ورمێ دوا بڕیاری خۆیان بدەن و یەکێ لەم دووانە؛ خۆ بەدەستەوەدان، یا بەرگری هەڵبژێرن.

حەکیم وتی بەو ئەمرۆ و سبەینێ کردنانەی تا ئێستا کراوە، شێخ زۆر چاك زانیویە مەبەستی خەڵکی خۆتەیار کردن و سازبوونە بۆ شەڕ. لەبەرئەوەیە، کەمترین دەرفەتتان ناداتێ و لەو کاتەشدا سەیرێکی سەعاتەکەی کرد و بە دەمییەوە پێکەنینێکی گاڵتە جاڕیی لەسەر لێوی بوو وتی: تا سەعاتێکی دیکە، هێزی شێخ وەك نقێمێك چۆن دەوری دەگیرێ، ئاوا دەوری شار دەگرێ و ئێوەش بەرلەوەی هەل لە دەست بچێ دەتوانن رێگە چارەیەك بۆ خۆتان بدۆزنەوە.

ئیقباڵدەولە کە دەیدی کۆنسوڵ بە ئاشکرا دەست لە کارەکە وەردەدا و لە هەڕەشەی حەکیم ساحێبیش تێکچوبوو، وتی تۆش و شێخیش عەقڵ و هۆشتان لەدەستداوە و پێتانوایە بە پادشایی گەیشتن و تاجی شایی ئەوەندە ئاسان بۆتەوە، کە هەر شروسواڵکەرێك بە کۆکردنەوەی چەند یاخی و بەرەڵلایەك، دەتوانێ بە ئاواتی نەگونجاوی خۆی بگات؟ شێخ بە فرت و فێڵ و بانگاشەی کەرامات، هێندێ ساویلکەی نەزانی لە دەوری خۆی کۆکردۆتەوە و پێیوایە دەتوانێ هەموو کەسێك تەفرە بدات و خەڵك لەو یاخییانەی دەوروبەری دەترسێن؟! پێی بڵێ با ئەو خەیاڵە خاوە لە سەری خۆی دەربکات، چونکە «هێلانەی سیمورغ بەرزە».

من نۆکەری شا و دەوڵەتم و نەیانکردووم بە نوێنەر، تا وڵاتی خاوەنشکۆ بدەم بە شێخ عوبەیدڵلا. ئێمە ئامادەی شەڕین با تەشریفی بێت و زەبری گورزی پاڵەوانان تاقی بکاتەوە.

ئەوانەیتریش کە لە کۆڕەکەدا دانیشتبوون، کەوتنە توانج و تەشەرلێدانی حەکیم ساحێب و ناوبژیکردنی ئەو و کۆنسوڵیان زۆر بە ناشیرین زانی و لە دواییشدا وتیان تا دوایین هەناسە، لە رێی نیشتمان و خەڵك و ویندا بە دڵ و بە گیان گیانبازیی دەکەین.

حەکیم ساحێب لەو قسانە زۆر ترسا و کاتێ چاوی بە بوێریی و ئازایەتی کەوت، زمانی چەور و شیرینی خستەکار و لەبەرئەوەی لە گیانی خۆی دەترسا، داوای کرد لە گەڕانەوەدا دوو چەکداری بخەنە تەك، تا خەڵکی شار ئازاری پێنەگەیەنن.

ئیقبالّدەولـە داواکـەی حـەکیم سـاحێبی بـەجێهێنا و دوای بـەڕێکردنی، چـووە نێـو سەنگەرەکانەوە و بە سەری کردنەوە و لە گەڕانەوەشدا فەرمانیدا شەپووری شەڕ لێبدەن.

هەلگیرسانی شەڕ:

حەکیم ساحێب بە ترس و لەرزەوە لە شار چووە دەرێ و کاتێ گەیشـتە ئـۆردووی شـێخ عوبـەیدلّلاّ، ئـەوەی لـەناو شـار دیبـووی، وەك تـەیاربوونی سـپا و چـەك و چۆڵـی شـەڕ و سازبوونی دانیشتووان بۆ بەرگریی، هەمووی بە تەواوی بۆ گێڕایەوە و ئـاگری رق و تووڕەیـی شێخی هەڵگیرساند. شێخ ئەوەندە رقی هەستابوو، تاڵێك مووی بـەرێز و پـیرۆزی خـۆی بـە ددان هەڵکەند.

شێخ زانی فێڵـی لێکراوە و هەلێکی زۆر چاکی لەدەستچووە و ئەوشارەی دەیتوانـی زۆر بە ئاسانی داگیری بکات، ئێستا ئامادەی شەڕ بووە. بەلاّم خۆی بە خـۆی کردبـوو و دەبـوو خۆی بۆ شەڕێکی ترسناك ئامادە بکات و ئـاگری شـەڕێك هەڵگیرسـێنێ، کـە ئەوسـەری لـە کەس دیارنەبێ.

هەرچۆنێك بوو سەرکردەکانی سپاکەی کۆکـردەوە و دەسـتپێکردنی شـەڕی راگـەیاند و بۆئەوەی زۆر چاك هانیان بـدات، بـەڵێنی بەهەشـت و مـوژدەی فـەرمانڕەوایی و پلەوپایـەی بەرزی پێدان و لەبەرئەوەی سروشت و کەسایەتی یاخییەکانی دەناسی و دەیزانـی لەبـەرچی لـە دەوری کۆبوونـەتـەوە، پێـی وتـن ئەگـەر بێتـو شـار بگـرن، گیـان و مـاڵ و ناموسـی دانیشتووانی شار بۆ ئێوە رەوایە و بەمجۆرە بلێسـەی ئاگری شەڕێکی خوێناویی، بە هێمنـی و لەسەرخۆ هەڵگیرساند.

شێخ هەر بەوجۆرەی لە پێشدا بـە نوێنـەرانی دانیشـتووانی راگـەیاندبوو؛ دوو سـەعاتی مابوو خۆرئاوا بێ، سپاکەی بەرەو ورمـێ سـەرەوخوار کـردەوە و ٣٠ هـەزار پیـاوی یـاخی و زاڵم، دەوری شاریاندا.

ئیقبالّدەولەش لەگەڵ گەورە پیاوان و سەرانی هۆز، لە دەروازەی (یوردشـا) لـە تەنیشـت تۆپەساز و ئامادەکانیاندا، چـاوەنواڕی ئـەوە بـوون هێزەکـانی شـێخ بێـن و بگەنـە مـەودای گوللەیان، کە نیشانەکانیش دیاریکران، دەستیان بە تەقە کرد و پـاش دەنگـی تۆپـەکان لـە سەرجەمی سەنگەرەکانەوە بارانی گوللەیان بەسەردا داباراندن. لەم شەڕەدا تەنانـەت ژنـانی ورمێش بە کۆشی پڕ لـە بـەردەوە چووبوونـە سـەر دیـوار و قـەڵاکان و دوژمنیـان بـەردەباران دەکرد.

شێخی بـەدکار کـاتێ تـەنگاو بـوو، زانـی هێزەکـەی نـاتوانێ شـوورەی بـەرگریی تێـك بشکێنێ، بە خەیاڵـی ئەوەی رەنگە شوێنەکانیتر بێپارێزەر و هـێزی بەرگرییـەکی کـەمتری لێبێ، رووی کردە دەروازەی (عەسکەرخان). بەلاّم لەوێش سەری لە بەرد کەوت و زەبرێکـی مەردانەیان لێوەشاند. بەمجۆرە شەڕی شەوی ١٨ی زیقەعدە(١٨٨٠/١٠/٢٤) دوایی هات.

درێژەکێشانی شەڕ و هەڵلا :

خەڵکی ورمێ کە باسی خوێنرێژیی و خراپەی شێخ عوبەیدڵلاٌ و دەس و پێوەندەکانیان بیستبوو، وەك هەڵدڕینی سکی منداڵانی بەرمەکان و بە نووکی نێزەوەکردنیان و هەروەها بڕینی مەمکی ژنان و هەڵقڵیشاندنی پیاوان، ترس و لەرزێکی زۆر سەیریان بوو، چونکە بە بەراوردکردنی ئەو هێزەی لەناو شاردا بوو، لەگەڵ زەریای سپای شێخدا، روون و ئاشکرا دیاربوو، کە درەنگ بێ، یان زوو، هێزی خۆڕاگرییان تێکدەشکێ و چارەنووسێکی رەش باڵی خۆی بەسەر ورمێدا دەکێشێ.

بڕێك شتیتریش لە ناو شاردا بوو، کە ورەی خەڵکیان دەرووخاند و هیوایان دەتاراند؛ بۆ وێنە: ئەو ئاڵایەی لەسەر سەربانی ماڵی.مەنسوور پاشای کۆنسوڵی عوسمانی هەڵدرابوو، لەگەڵ ئەو چرا هەڵکران و جەژنەی لە چەند ماڵی سەر بە نەخۆشخانەی بێگانەکان(واتە مەسیحییەکان) بەرپا کرابوو، کۆنسوڵی ئینگلیسیش هەر لە رۆژی یەکەمەوە، ئاڵای ولاتەکەی خۆی لە سەربانی ماڵەکەی خۆی هەڵدابوو، تا ئەگەر هێزی بەرگری شار تێکشکا، ئازارێکیان پێنەگات.

ئیقباڵدەولە و پارێزەرانی شاریش، لەوە زیاتر، کە پشت بە خۆڕاگریی و پیاوەتی و ئازایەتی خۆیان ببەستن، هیچ رێگا چارەیەکیان نەبوو، لەبەرئەوە کاتێ شێخ رویکردە دەروازەی عەسکەرخان، ئیقباڵدەولە خۆی گەیاندە ئەوێ و دەستی کرد بە قایمکردنی دەروازەکە. فەرماندەی پارێزەرانی عەسکەرخان کە دیتی شێخ و هێزەکەی خەریکن نزیك دەبنەوە، فەرمانیدا هەتا ئەوکاتەی هێزی شێخ نەگەنە بن دەروازە و دیواری قەلاکە، نابێ تاقە کەسێك تەقەی لە تفەنگەوە بێت و هەتا دەتوانن بیانکێشنە پێشەوە. ئەمکارە یەکجار زۆر بەکەڵك بوو، شێخ بەهیوای ئەوەی کەلەبەرێکی دیوەتەوە، لەوێوە بچێتە ناوشار، هەتا بیست هەنگاوی دەروازەکە هاتە پێشەوە و لە پڕ بەرەورووی تەقەی تۆپ و گوللەبارانی پاڵەوانەکانی هەوشار بووەوە و پاشەکشەی کرد.

بەلام شێخ سەدیقی کوڕی شێخ عوبەیدڵلاٌ، کە خۆی بە یەکە پاڵەوانی زەمان و شێری مەیدان دەزانی؛ هەنگاوی بوێرانەی هێنایە پێشەوە و لەگەڵ هاورێکانی خۆی گەیاندە بەر دەروازەکە. لەم کاتەدا محەمەد رەزاخانی سەرتیپی تۆپخانە، فەرمانیدا تۆپەکانیان بە ساچمە ئاخنییەوە و تێیانگرت و بەمجۆرە شێخ سەدیقیش چەند هاورێیەکی خۆی لەدەستدا و پاشەکشەی کرد، بۆی روون بووەوە گرتنی ورمێ و سەرکەوتن بەسەر هەوشاردا، ئەوندەش ئاسان نییە، کە بیریان لێکردبووەوە.

شێخ عوبەیدڵلاٌ کاتێ داروبارەکەی ئاوا بینی، فەرمانی پاشەکشەیدا و خۆی چووە تەنیشت قەلای ئینگلیسییەکان و سەربازەکانیشی لە باغەکانی دەوروبەری شار دامەزران. شێخ سەدیقیش پەنای بردە ئاوایی (دیزەجی لەیلی ئاوا) کە دەینوارییە دەروازەی

عەسکەرخان، تا شەوێ لەوێ بمێنێتەوە؛ بەڵام لە نیوەشەودا چرای ئەو ژوورەی تێیدا دانیشتبوو، لەلایەن تۆپچییەکانی دەروازەوە بەدی کرا و بە گوللە تۆپێك ماڵەکەیان کلول کرد. هەرچەند لەم تەقەیەدا چەند کەسێك لە کوردەکان کوژران، بەڵام شێخ سەدیق بە ساغی دەرچوو.

بۆ سبەینێ کاتێ خۆرکەوت و دانیشتووان چاویان بە کوژراوەکان کەوت، هێزی خۆڕاگریی،ورەیان چووە سەرێ و بۆ بەرگری لە نیشتمان و زێدی خۆیان پتەوتر بوون.

کۆنسۆلی ئینگلیس دەستەودامێنی خەلیفەی کاتۆلیکەکان دەبێ

لەم رۆژەدا کۆنسۆلی ئینگلیس چووە چاوپێکەوتنی مسیۆ ئەمانوئێل - خەلیفەی کاتولیکەکانی ورمێ و مەبەستی ئەوە بوو کاتولیکەکان لە شار بچنە دەرێ، یان ئاڵای ئینگلیس لە سەر سەربانەکانی خۆیان هەڵدەن، تا گیانی ئەرمەنییەکان بپارێزرێ. هۆیەکەشی ئەوە بوو پێی وابوو بەم زووانە هێزی خۆڕاگریی دانیشتووان تێکدەشکێ و ورمێش بە دەردەکەی میاندواو دەچێ.

خەلیفە لە وەڵامدا وتی چاکوایە لەباتی ئەوەی داوای خۆبەدەستەوەدانی دانیشتوانی ورمێ و دڵسۆزیی بۆ ئەرمەنیەکان بکەیت، داوا لە شێخ بکە دەست لەو خەیاڵە پڕوپووچە هەڵگرێ و هەوای (شا)یەتی لەسەری دەربکات، تا بە خوتوخۆڕایی نەبێتە هۆی کوژرانی خەڵکی بێتاوان. تازە من ٣٧ ساڵە هاتوومەتە ورمێ و لەگەڵ خەڵکی ئەم وڵاتە لەوپەری یەکێتی و برایەتیدا ژیاوم و خۆشم بە یەکێك لەوان دەزانم و وەك چۆن لە کاتی خۆشیدا لەگەڵیاندا بووم، ئەمرۆش خۆم لەوان جیاناکەمەوە.

ئەم وەڵامە لێبڕاوانە و لەدەمدانە، جێی قسەوباسی بۆ کۆنسۆل نەهێشتەوە و ئەویش هەروەك ماری بریندار کراو، لە لای خەلیفە گەڕایەوە. خەلیفەش یەکسەر فەرمانیدا چەکدارە کاتولیکەکان لە ئاواییەکان هاتنە نێو شار و شانبەشانی پارێزەرانیتر دەستیان کرد بە شەڕ.

یارمەتی دڵسۆزانەی خەلیفە و کاتولیکەکان لە ماوەی شەڕدا، بووە هۆی ئەوەی پاش تەواوبوونی کێشەکە، شای خاوەن شکۆ ئەنگوستیلەیەکی گرانبایی ئەڵماس بە خەڵات بدات بە خەلیفە و بەوجۆرەی کە پێویست و شایانی بووە قەدرزانی لە خزمەتەکانی بکات.

شێخ عوبەیدڵڵا رێگایەکیتر بۆ سەرکەوتن هەڵدەبژێرێ

بەرگری ئازایانەی دانیشتووانی شار، لە یەکەم شەڕدا، خەونە خۆشەکانی شێخ عوبەیدڵڵایان زڕاند و تێگەیی داگیرکردنی ورمێ، کارێکی هەروا ئاسانیش نییە. لەبەرئەوە رێگایەکیتری بۆ سەرکەوتن هەڵبژارد، مەبەستیشی ئەوە بوو لە پشتەوە خەنجەر لە ورمێ بدات.

نەخشەی شێخ ئەوەبوو کە کەڵك لە دانیشتووانی سوننی ناوشار وەربگرێ و بە دەستی ئەوان لەناو قەڵادا ئاژاوەیەك ساز بکا. بۆ ئەو کارەش بڕیاریدا کۆمەڵێك لە سەربازەکانی خۆی، کە دەوربەری ١٠٠ کەسێك دەبوون، بیانگۆڕێ و جل و بەرگی شارییان لەبەر بکات و بیاننێرێتە ناو شار. هەر کە چوونە ناو شاریش، بچنە ماڵی دانیشتووانی سوننی و لە نیوەشەودا دەستبکەن بە تەقە و گوللەباران و سەرنجی دانیشتووانی قەڵا و پارێزەرانی دەروازەکانی بۆ لای خۆیان ڕاکێشن، تا هێزی دەوروبەری شار، ئەم هەلە بقۆزێتەوە و کێشەی ورمێ ببڕێنێتەوە.

بەڵام بەرپرسانی پاراستن و جاسووسەکان، بەم فرت و فێڵەیان زانی و هەواڵەکە زۆر زوو بە ئاغا سەید ئاغای پێشنوێژ گەیشت. ئاغا سەید ئاغاش، کە بە جلوبەرگی مەلایەتییەوە زۆر دلێرانە سەرۆکایەتی بەرەی دەروازەی عەسکەرخانی لە ئەستۆ بوو، دەستبەجێ فرمانیدا سەرجەمی ئەوکەسانەی هاتبوونە ناو شار، بیانگرن و لێیان بکۆڵنەوە. بەمجۆرە داروودەستەی شێخ ناسران و کەوتنە زیندان و سوننیەکانیش خرانە ژێر چاودێریی.

شێخ کە بۆی دەرکەوت نەخشەکەی تێکشکاوە؛ فەرمانیدا هەموو سەرکردە کوردەکان کۆببوونەوە و سوێندی دان هەر لە ماوەی ئەو ڕۆژەدا هەموو هێز و توانا و تەقەللای خۆیان بەکاربێنن و شاربگرن. بەمجۆرە شەڕێکی دیکە دەستی پێکرد.

هەرکە سپای شێخ پێشڕەویی کرد، تەقەی گوللە و تۆپ دەستی پێکرد و هەتا پەلاماردەران لە دیوار و قەڵا نزیکتر دەبوونەوە؛ گوللەبارانیش توندتر دەبوو. هەردوولا زۆر بە خەستی یەکتریان گوللەباران کرد و لەبەرئەوەی هێزی پەلاماردەر لەم هێرشەیدا سەرنەکەوت و بووکی سەرکەوتنی لە باوەش نەگرت؛ سەرکردەکانی عەشایر کەوتنە بیری ئەو پەیمان و بەڵێنەی لەگەڵ شێخ دابوویان و بە خەنجەر و شمشێر و بە بێ سێودوولێکردن هەڵیانکوتایە سەر سەنگەرەکان و چونکە هێرشەکەشیان بێترس و دلێرانە و لە ناکاو بوو، لە سەرەتادا توانییان چەند سەنگەرێکی سپای خۆمان داگیربکەن و ڕێی چوونە ناو شار بکەنەوە. کاتێ پارێزەران چاویان بەو داروبارە نالەبارە کەوت و جەللادی مەرگ و نەمانیان لە پەنا گوێچکەی خۆیان بینی، لە بەرامبەردا و بە دەنگی «یا عەلی» و گەرم و گوڕ، هێرشیان بردە سەر ئەو سەنگەرانەی لەدەستیان چووبوو، بە چەشنێ تەنگاویان کردن، کە سپای شێخ هێز و توانای خۆڕاگریی نەما و پاشەکشەی کرد. بەمجۆرە مەترسییەکی ترسهێنەر، لەسەرمان لاچوو.

دەڵێن لەم شەڕەدا، پەلاماردەر و پارێزەر، وا تێکەڵاو ببوون و لە یەکتر چووبوونە پێشەوە، کە دەرەتانی تفەنگ هاویشتنیان نەمابوو، هەردوولا بە خەنجەر و قۆناغەتفەنگ، بەربوونە یەکتری. بە تێکڕایی، لەو شەڕەدا نزیکەی ٢٥٠٠ کەس لە پەلاماردەران لە خاك و خوێندا گەوزان و دەستیان لەمان و ژیانیان هەڵگرت.

کۆنسۆلی ئینگلیس وەڵامی خۆی لە دانیشتووان وەرگرتەوە:

لەو ڕۆژە خوێناوی و پڕمەترسییەی کە سەرومڕی دانیشتووان قۆڵیان بۆ بەرگری لە شار و ماڵ و نامووسیان هەڵماڵیبوو، پیاوانە لە سەنگەرەکاندا شەڕیان دەکرد،[1] کۆنسۆلی ئینگلیس جارێکیتر بۆئەوەی دانیشتووان بترسێنێ و پارێزەران لەشەڕ سارد بکاتەوە، لەگەڵ پیاوێکی ئەرمەنی بە ناوی (سیمۆن)، کە جیٚمتمانە و ڕێنوێنی شێخ عوبەیدوڵلاٚ بوو، نیازی ئەوەی بوو بێتە ناو شار. لەبەرئەوەش کە دانیشتووان دەیانزانی ئامانج و مەبەستی کۆنسۆڵ لەم هاتووچۆیانە چییە، بێئەوەی مۆڵەت لە ئیقباڵدەولە وەربگرن و بەرلەوەی کۆنسۆڵ و سیمۆنی ئەرمەنی بگەنە شار، گوللەبارانیان کردن. بەڵاٚم کارێکی وایانکرد، گوللە جەنابی کۆنسۆڵ نەپێکیٚ و ئەویش کە کارەکەی بەمجۆرە بینی، نەچووە ناوشار و گەڕایەوە.

لەو ماوەیەدا، کە هێزی شێخ دەوری شاری دابوو، هەموو ئاوایی و گوندەکانی دەوروبەر، لە ژێر دەسەلاٚتی ئەودا بوون و شێخ بۆ دابینکردنی کەلوپەل و خواردەمەنی سپاکەی، نامەی بۆ وەرزێران دەنووسی و بە زۆر و زۆرداری خواردەمەنییەکانی لیٚدەستاندن و ئەوەش ببووە هۆی نارەزاییەکی زۆر قووڵ و گوندنشینەکانی لە دژی شێخ و داروودەستەکەی هاندەدا.

دوو نامەی مێژوویی:

کاتیٚ شێخ لە داگیرکردنی ورمیٚ هیوا بڕاو بوو، ڕێیەکیتری هەڵبژارد و بۆ بەدیهێنانی ئاواتی خۆی، نامەیەکی بەمجۆرەی خوارەوەی بۆ ئیقباڵدەولە نووسی:

«سەرداری سەردارانی گەورە، ئەی دۆست، ئەی میهرەبان!! یەکەم ئەوەی کە لەو دۆستە دڵنەرمە روون و ئاشکرایە، بنەماڵەی ئێوە لە دەمێکەوە لەگەڵ بنەماڵەی سەیید تەهای خوالێخۆشبوو دۆست بوون و منیش جەنابتم زۆر خۆشدەویٚ و ورمیٚ بە ماڵی خۆم دەزانم و پێمخۆش نییە هیچ کاتیٚ خوێنی موسوڵمانان بڕژیٚ. چەندانجار سەرکردەکانی سپا و عەشیرەکان ویستوویانە دەستە و خەنجەر و شمشێر هەڵکوتنە سەرشار، بەڵاٚم من نەمهێشتووە و نەمویستووە موسوڵمانان بکوژرێن و تالاٚن بکرێن. ئەگەر خۆڕاگریی تۆ، بۆئەوەیە هێزی یارمەتیدەرت بگاتیٚ، ڕێی یارمەتیت لێگیراوە و لە هیچ شوێنێکەوە یارمەتیت پێناگات. ئەگەر دوو سیٚ ڕۆژێکیش لە قەلاٚدا خۆڕاگرن، نان و ئاو و گوللە و باروتتان تەواو دەبیٚ و ئەوسا بە ناچاری و لێبڕاوی خۆ بە دەستەوە دەدەن و سەر شۆڕ دەکەنەوە.

---

[1] ئەم ڕووداوە، بە گوێرەی ڕاپۆرتی ئابوت–ی کۆنسۆلی ئینگلیز لە تەورێز، دەبێتە ڕۆژی ٢٣ی تشرینی یەکەمی ١٨٨٠ (بنوارە: لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل ٦٨)

ئەگەر ئەمڕۆ خوێن برژێ، دوو ڕۆژیتر پەشیمان دەبیتەوە و چاك وایە كاری ئەمڕۆ نەخەیتە سبەینێ و نەبیتە هۆی دوژمنایەتی. بە دڵ و بە گیان ئەم قسانەم لێوەرگرە و هیوادارم بگەیتە پلەوپایەی بەرز و تەواو.»

ئیقباڵدەولە لە وەڵامی نامەی شێخدا نووسی:

«ئەی قیبلەگا!! نامەی بەڕێزتان كە بە حسەینعەلیدا ناردبووت، گەیشتە دەستم و ئاگاداری ناوەرۆكەكەی بووم. لەبابەت سەلماندن و خۆبەدەستەوەدانی من، شتێكت نووسیبوو، خۆبەدەستەوەدانی چی؟ هەموو خەڵكی وڵات و سەركردەكان دەزانن، كە لە هەموو شوێنێك لەشكری خاوەنشكۆ هاتوتە كوڵ و جۆش و خرۆش و ئەمڕۆ و سبەینێ ورمێ دەبێتە ئۆردوگایەكی گەورە. بەڵام جەنابت بیرت لە شان و شكۆ و ئاكامی كاری خۆت نەكردۆتەوە و بەهیوای هاوڕێ بێوەفاكانت، ئەم خەیاڵە خاوانە كەوتۆتە سەرت و بوویتە هۆی كوژرانی موسوڵمانان.

هاوڕێكانت چاك دەناسم، سێ‌چوار ڕۆژێك لە خزمەت جەنابتدا دەبن و كاتێ هەوا ساردی كرد و ئەو لەشكرەی ناردوویانە، بگاتێ؛ هەركامێكیان دەسكەوتێكیان لە ماڵی خەڵك دەبێ و دەگەڕێنەوە ماڵی خۆیان. جەنابیشت لە لای هەردوو دەوڵەت بە تاوانبار دەناسرێیت.

چاكتر وایە ئەم خەیاڵانە لە سەرت دەربكەیت و هەتا كار لە كار نەترازاوە، پاساوی رابردووت بدەیتەوە.

ئیستاش ئەم قسە بێغەلوغەشانەی من وەربگرە و ئێرە بەجێبهێڵە. بێجگە لە ئەمە ئەگەر جەنابت بە نیازی داگیركردنی ئەم وڵاتەیت، ئەوا هەمزە میرزای نەوابی بەڕێز كە بە لەشكری عێراق (ئەراك) و ئازەربایجانەوە ناردوویانە، گەیوەتە (میانە) و تەیموورپاشاخانیش بە سپای خۆی و ماكۆ و سەڵماسەوە لە (چیمەن درشكی – سەلماس) ئۆردووی خستووە، ئەگەر جەنابت دەتوانی هەردوو لەشكر تێكبشكێنیت ئەوا بزانە، كە ورمێ لە هەموو وڵاتەكان چاكتر لە خزمەت جەنابتدا دەبێ و ئەگەریش وا نەبێ؛ خۆ خاوەنشكۆ، منی نەكردۆتە وەكیلی خۆی، تا قەڵا بدەمە دەست جەنابت و ئەگەر داواش لە سەربازەكان و دانیشتووانی وڵات بكەم سەر بۆ جەنابت شۆڕ بكەن، لێم قەبووڵ ناكەن و نایسەلمێنن.

ئەگەر شەڕی جەنابت لەگەڵ دانیشتووانی ورمێیە؛ هەتا كەسێك لەو شارەدا بمێنێ و تا دوایین هەناسە، لەگەڵت بەشەڕ دێن.ئیتر خۆت دەزانیت، بە دوعا.»

درێژەكێشانی شەڕ:

كە شێخ وەڵامەكەی ئیقباڵدەولەی بەدڵ نەبوو؛ لە هەمانكاتیشدا، هەڕەشەی سەبارەت بە هاتنی هێزی یارمەتیدەر پێگەیشت. ڕۆژی ٢١ی بیستویەكەمی زیقەعیدە(٢٧/١٠/١٨٨٠) بۆ جارێكیتر ئاگری شەڕی هەڵكرد و خۆی لە پێش سپاكەیەوە هەڵیكوتایە سەر شار.

جارێکیتریش شار وەك نقێمی ئەنگوستیلە، کەوتەوە گەمارۆ و شەڕ دەستی پێکردەوە. چونکە پارێزەرانی شاریش لە چۆنێتی هێرش و پەلاماری یاخییان گەیبوون و ڕێ و شوێنی کارەکەیان دەزانی؛ دێسان بارانی گوللەیان بەسەردا باراندن و چەندکەسێکی دەست لە گیان هەڵگرتووش، دەست بە خەنجەر و شمشێرەوە، بە ڕەنگاریان بوونەوە.

شەڕ و تێهەڵچوونی ئەو ڕۆژە بەجۆرێك بوو، لە سەروو عەقڵ و چاوەنوارییەوە بوو، هەردوولاش لەوپەڕی ئازایەتیدا شەڕیان دەکرد. تا لە ئەنجامدا خۆڕاگریی دانیشتووان بووە هۆی تێکشکانی هێرشکاران و تەنانەت شێخ خۆیشی هەتا باخی سیاوەش پاشەکشەی کرد.

یەکێ لەو هۆیانەی بووە مایەی سەرنەکەوتنی هێزەکانی شێخ، ئەوە بوو قۆرقوشم و بارووتیان کەمبوو، ئەویش بۆ دابین کردنی ئەم دووانە، جوولەکەیەکی چاوچنۆکی بە پوڵ و پارە و لە شێوەی نەناسێکدا ناردە ناو شار، تا کەل و پەلی پێویستی شەڕ، هەر لە خودی شار بکرێ.

بەڵام بە خۆشییەوە ناسیانەوە و سزایاندا و ئاواتی شێخیش نەهاتە دی. ڕۆژی ۲۲ی زیقەعیدە(۱۸۸۰/۱۰/۲۸) دەستەیەك لە پارێزەرانی شار کە تێکشکاندنە یەك لە دوای یەکەکانی شێخ ورەی بردبوونە سەری، هێرشیان بردە سەر گوندی چوار بەخش و پاشماوەی هێزەکانی شێخیان لەو گوندە دەرپەڕاند. هەواڵی ئەم هێرشە، ئەوەندەی‌تر شێخی تووڕە کرد و فەرمانیدا: هەرکەسێکی خەڵکی ورمێ، لە دەرەوەی شار بەدی بکەن، بیکوژن. بەمجۆرە کۆمەڵێك بێتاوانیان لە خاك و خوێندا گەوزاند و بوونە قوربانی تووڕەبوونی شێخ.

یەکێکی‌تر لەو هۆیانەی کە ورەی پارێزەرانی شاری بەرزکردبووە، داگیرکرانی ئاوایی (شەیتان ئاوا) بوو، لەلایەن ئاغاخانی سەرهەنگەوە. ئەم گوندە کەوتبووە نێوان ورمێ و سندووس. ئەو پیاوە بە هەزار سەربازی پیادە و ۲۰۰ سوارەوە نەیهێشت یارمەتی عەشیرەکانی شنۆ و بلباس بگەنە لای شێخ و ئەوەندەی دیکە شێخی شپرزە و شڵەژاند.

ڕۆژی ۲٤ی زیقەعیدە(۱۸۸۸۰/۱۰/۳۰) جارێکی‌تر شێخ پەلاماری شاری دەستپێکردەوە. شەڕێکیوا قەوما، کە تا ئەو ڕۆژە، کەس شتی وای بە خەیاڵدا نەهاتبوو. دەستەیەك لە لاوانی شار و شەڕکەرانی هەوشار، بە سەرکردایەتی حاجی ڕەحیمخان هەڵمەتیان بردە دەرێ و بەرەنگاری هێرشکاران بوونەوە. بەڵام کاتێ چاویان بە زەریای سپای شێخ کەوت، دوای سەعاتێك خۆڕاگریی؛ گەڕانەوە ناو قەڵاکە.

پاشەکشەی ئەم دەستەیە بووە هۆی ئازایەتی شێخ و دارودەستەکەی و هێرشەکەیان توندوتیژتر کرد. بەجۆرێك کە هەتا باخی دڵگوشا چوونە پێشەوە و لەوێ کۆبوونەوە.

ئیقبالدەولە بۆئەوەی کۆبوونەوەی یاخیبووەکان بڵاوە پێبکات، فەرمانیدا باخی دڵگوشایان بەرتۆپدا. بەڵام گوللەتۆپەکان تەنیا چەند کونێکیان کردە دیواری باخەکە و زیانێکی وای نەدا و هەر لەو کونانەوە هێزەکانی شێخ قەلایان بەر گوللەدا و دوو کەس لە

تۆپچییەکان و چەند کەسێك لە پارێزەران و محەمەد ئەمینبەگ (نایبی تۆپخانە)یـان شـەهید کرد.

لەم شەڕەدا یەکێك لە تۆپەکانی دەرەوەی قەلاّ، کە تۆپچییەکانی کوژرابوون و بێخـاوەن و پارێزەر مابووەوە، مەترسی ئەوە دەکرا بکەوێتە دەست پەلاماردەران. لەبەرئەوە بە فەرمانی ئیقبالدەولە و شێخعەلـیخانی سەرتیپ، چـەند کەسێك هەڵمـەتیان بـرد بیهێننـەوە، بـەلاّم هەموویان بە گوللەی گورچوبڕی یاخییەکان پێکران. لە ئەنجامدا بە گوللەباران کردنی سپای شێخ، هەلـیئەوە رەخسا بیهێننەوە، ئیتر ئەو پەژارەیەش نەما.

بۆ شەوێش، کە مەترسیی ئەوە دەکرا کوردەکـان لـە دەروازەی یۆردشاوە هێرشـمان بـۆ بێنن، زۆربەی هێزی بەرگری شار، لەو دەروازەیە کۆبوونەوە و سەد کەس لـە چـەکدارەکانی مەلای ئازا و دلێر (ئاغا سەیید ئاغا)ش هاتنە لایان و نەیانهێشت ئەوێ داگیر بکرێ.

شەڕی رۆژی ٢٥ی زیقەعیدە(١٨٨٠/١٠/٣١):

درێژەکێشانی شەڕ، بێجگە لەوەی خۆڕاگریی دانیشتووانی دەتواندەوە، ئەوەشی بە بیردا دەهێنا کە خواردەمەنییەکانی ناو شار بەو زوانە تەواو دەبن و خەڵکی ورمـێ تووشـی قـاتی و قڕیی دەبن. هەروەها دانیشتووانیش هیوایان بەو هێزانە بوو، کـە بڕیـار بـوو لـە شـوێنەکانی دیکەوە بە هاواریانەوە بێن. بەلاّم چونکە لەو ماوەیەدا هیچ هەواڵێکیان لـەبارەی یارمەتییـەوە پێنەگەیشتبوو، ئەوەندەیتر ترسابوون.

ئیقباڵدەولە و سەرکردەکانی بەرگریی بۆئەوەی ترس و لەرزی دانیشتووان کەم بکەنەوە و ورەیـان بـەرز بکەنـەوە، پەنامـەکی بەشـێك سـەرباز و پارێزەری شاریان بـە جلوبـەرگی گۆڕدراوەوە ناردە دەروازەی (باڵو)، کە رووەو رێگای تەورێزە و ئەوانیش بە دەهـۆڵ و زوڕنـا و هات و هووتێکی زۆرەوە هاتنە ناو شار و لە گەڕەکە جیاجیاکانی شاردامەزران. ئـەمکارە جیـا لەوەی خەڵکی بە هاتنی یارمەتی هیوادار کرد، لە هەمانکاتدا هێرشکارانیشی تووشی ترس و لەرز کرد.

شێخ عوبەیدوڵلاّ بۆئەوەی بەر لە گەیشتنی یارمەتی؛ کۆتایی بە کێشـەی شـار بهێنـێ، بۆیە هێرش و پەلاماری خۆی توند و تیژتر کـرد و لەبـەر هـەموو دەروازەکـاندا شـەڕ دەسـتی پێکرد.

کوژرانی عەلـی سوڵتان کوڕی ئاغابەگی خەلـەج، کـە پـارێزەرێکی دلـێر و بـە جـەرگی شاربوو، وورەی کوردەکانی بردەسەرێ و دەستە و شـمشێر لە باخی دلگوشاوە هێرشیان هێنا و گەیشتنە قەلاّی دیوانبەگی. بەلاّم پـارێزەرانی قـەلاّ، کـەلکیان لـە تاقیکردنـەوەی رابـووردوو وەرگرت و تۆپەکانیان داگرتـەوە و کەوتنـە تۆپبـارانی هێرشـکاران. بـەجۆرێك کـە کوردەکـان ژمارەیەکی زۆریان لـێکوژرا و کشانەوە دواوە و گەڕانەوە شـوێنی پێشووی خۆیـان. شـەوێش

لێرە و لەوێ و تاق و لۆقە گوللەیان دەتەقاند و تەقەیان دەکــرد، بـەڵام دیسـان دارودەسـتەی شێخ هیچیان بۆ نەکرا.

هەڵاتنی سانەوەختەی شێخ عوبەیدوڵڵا :

ڕۆژی ٢٦ی زیقـەعیدە(١/١١/١٨٨٠) دیسـان شـــەڕ دەســتی پێکــردەوە، بەشــێك لــە سەربازەکانی شێخ بە دەنگی دەهۆڵ و ئاڵاوە لە باخی دڵگوشاوە هێرشیان هێنایە ســەر شار و شەڕێکی توند دەستی پێکرد. هێزەکانی شێخ هەر دەهاتن و زۆرتر دەهاتنە پێشێ، بە چەشنێ کە ئاڵاکەی شێخیان لە نزیـك خـەندەکی دەوری دیـواری شـار هـەڵکرد. بـەڵام پـارێزەران و هەوشارەکان بۆئەوەی پاشەکشە بە هێزی هێرشکار بکەن، کەڵکیان لە هەموو ئـامراز و چـەك و چۆڵێکی بەردەستیان وەرگرت و پاشەکشەیان پێکــردن. پیـاوێکی پـارێزەری شـار، بـەناوی مەهدی هەڵمەتی بردە دەرەوە و ئاڵاکەی شێخی هەڵکەند و هێنایە ناوشار.

هەرکە هێرشکاران کشانەوە؛ چەند سەربازێك بـۆ بژاردنــی کوژراوەکـانی سپای شـێخ، چوونە دەرێ، بە دەم بژاردنەکەوە چاویان بە تەرمێك کەوتبوو، کاغەزێك بە باسکیەوە بووە، لێی نوسراوە: «ئەوە لە ژێر چاوەدێری شێخ عوبــەیدوڵڵا دایــە». بەمەشـدا دەردەکـەوێ، کــە شێخ بۆ کۆکردنەوەی سەرباز و شەڕپێکردنیان، لە هەموو چاو و ڕاو و شتێك کەڵك وەردەگرێ و بەم ئامرازە ساویلکانە، کاری کردۆتە سەر دڵان.

درێژەکێشانی شەڕی ئەمرۆ، گەیشتۆتە ٢٧ی زیقەعیدە(٢/١١/١٨٨٠)، لەم ڕۆژەدا شـێخ عوبەیدوڵڵا چووە ئاوایی (سەنگەر) و نوێژی جومعەی تێدا کرد و پاش پەند و مـەوعیزە، ١٦ وەرزێری بێ‌تاوانی ورمێ، کە لەملاولەولا و لە ڕێگەوبان گرتبوویانن، وەك مەڕ سەریان بڕیــن و خستیاننە بەرپێی شێخ.

هێزی بەرگری شار بۆئەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا لە باخی دڵگوشــا دەرپــەڕێنن، بڕیاریـان‌دا دیواری باخەکە بڕووخێنن. بەو هۆیەشەوە کە پێشتر نەیانتوانیبوو ئەم دیوارە بە گوللــە تـۆپ بڕووخێنن، ئیقباڵدەولە مێعمارەکانی شاری کۆکردەوە و فــەرمانی‌دا ڕەهــەند و ڕەهـۆڵ بـۆ بـن دیوارەکان لێدەن و باروتیان تێبکەن و بیانتەقێننــەوە. جاسووسـەکانی شـێخ ئـەم هەواڵـەیان پێگەیاند و شێخیش بۆئەوەی بتوانێ لەم گێرەوکێشەیە بـە سـاغی و سـەلامەتی دەربـاز بـێ، باخی دڵگوشای بەجێهێشت و دیسان لە کێوی (سیر) ئۆردووی لێدا.

دەڵێن کاتێ شێخ بەرەو کێوی سیر دەچوو، فەرمانی‌دا: هەموو دەرگا و پەنجەرەی باخی دڵگوشایان دەرهێنا و هەروەك دەسکەوت لەگەڵ خـۆی بـردی. دەشـڵێن کـاتێ شـێخ بـەڕێوە دەبێ گوللە تۆپێك لە تەنیشتی دەتەقێتەوە و زۆر دەیترسێنێ. حەسەن‌بەگی دەشتی، کــە لــە هاوڕێیانی شێخ و لەوێ بووە، ئەو ترسانەی شێخی زۆر پێ سەیر بووە. دەڵێ حەزرەتی شێخ جەنابت زۆر جاران فەرمووتە: من گوللە بەدەستودەم دەگرمــەوە؛ ئـەی هـۆی ئـەم تـرس و

لەرزە چیە؟ شێخیش کە شپرزە و شڵەژاو بووە، لە وەڵامدا دەڵێ : تۆش دەتوت بە شمشێری رووتەوە هەڵدەکوتمە سەر تۆپەکان؛ ئەی بۆ نەتکرد؟!

سەرەتای نائومێدیی شێخ عوبەیدوڵلا :

شەڕ و لێکدانی بێئاکامی ئەم چەند رۆژەی دوایی و کوژرانی بەشێك لە سەربازەکانی شێخ، لەشکرەکەی شێخی لەگەڵ ئەم راستیە بەرەورووو کردەوە، کە بەڵێنی پێدان و دڵخۆش کردنەکانی شێخ بناغەیەکی ئەوەندە پتەویان نەبووە و کەرامات و موعجیزاتی بۆ داگیرکردنی ورمێ، هیچیان پێنەکراوە. لەبەرئەوە هێدیهێدی جێیان هاتبووە لێژیی و لە ئاکامەکانی کارەکە و سزادانی دەوڵەتی شاهەنشاهی دەترسان.

شێخ عوبەیدوڵلا خۆیشی لە بێئەنجام مانەوەی هێرش و شەڕەکەی، شپرزە و وەرز بوو؛ لە لایەکی دیکەوە هەر کە هەواڵی بەرێکەوتنی هێزە یارمەتیدەرەکان بڵاوبووەوە، کە بریتی بوون لە تەیمووریاشاخانی ماکۆیی و هێزەکانی و هەمزە میرزا، بە لەشکری عێراقەوە؛ شێخ ئەوەندەیتر بێهیوا بوو، کەوتە بیری ئەوەی کە سەرنەکەوتنی خۆی وا پینە بکات، لەوە زیاتر ئابرووی نەچێ؛ بۆیە دەستی کرد بە نووسینی نامەگەلی جۆربەجۆر. هەڵبەت لەو نامانەشدا دیسان هەر داوای بە دەستەوەدانی شاری دەکرد. ئیقباڵدەولەش بە لەبەرچاوگرتنی هەل و مەرجەکان، هەموو وەڵامەکانی بە نەرم ونیانی دەدایەوە. بە واتەیەکیتر: خەریکی کات بەسەربردن بوو.

شێخ لە نامەیەکیدا داوای لە ئیقباڵدەولە کرد؛ یەکەم: پیداویست و خواردەمەنی سپاکەی بۆ دابین بکات و دووەم: لە شار بێتە دەرێ؛ تا شەڕێکی یەکجاریی و لێبڕاوانە بکەن و چارەنووسی سەرکەوتوو و دۆڕاو بە لایەکدا بخەن.

ئیقباڵدەولەش لە وەڵامدا نووسی: دابین کردنی بژێوی سپای خۆت، لەسەر خۆتە و بۆشم نییە لە قەلا بێمە دەرێ. چەند رۆژێکیش سەبربکە، تا هەمزە میرزا و تەیموور پاشاخان بگەنێ، ئەوسا وەڵامی خۆت لە دەرەوەی شار وەردەگریتەوە.

شێخ دیسان رازی نەبوو، داوای کرد چەند کەسێك لە زانایانی شار بچنە لای بۆ وتوویژ. دەڵێن ئەو داخوازییەی لە خەلیفەی ئەرمەنیەکانیش کردبوو.

ئیقباڵدەولە بۆ ئەم بابەتەش، وێرای قسە و باس و راگۆڕینەوە لەگەڵپارێزەرانی شار و خەلیفەی ئەرمەنیەکان، ئەم داخوازییەشی رەتکردەوە؛ چونکە دیاربوو شێخ سەری پەتەکەی لە دەست دەرچووە و نازانێ خەریکی چییە و لەوانەیە بەم رێگایە گیانی زانایان بخاتە مەترسییەوە، بەتایبەتیش کاتێ هەواڵی ئەوە بڵاو بووەوە، کە سەرکردەیەکی عوسمانی بۆ سەرکوتکردنی شێخ هاتووە، بە ئاشکرا دەرکەوت شێخ تێکچووە و کاروبارەکەی بە تەواوی لێپێچەوانە بۆتەوە.

قەبوڵ نەکردنی داخوازییەکانی شێخ و هیوابڕاویی و ناکامییەکانی، بوونە هۆی ئەوەی دیسان درۆیەك هەڵبەستێ و دەست و پێوەندکانی خۆی بۆ شەڕ ساز بکات. بەم بۆنەیەوە، رۆژی پێنجشەممە سەرکردەکانی ئۆردووی بانگ کرد و پێی وتن سبەینێ رۆژی هەینی ورمێ دەگیرێ؛ چونکە خەونم بە شێخ تەهای باوکمەوە دیوە. باوکم ویرای ئەوەی جێی کوژراوەکانی سپاکەمی لە بەهەشتدا دیاری دەکرد، وتی: سبەینێ شار دەگیرێ.

باسی ئەم کەرامەتە لەلایەن شێخەوە، بووە هۆی ئەوەی هەڵفریواوان بۆ جارێکیتر پێکەوە سوێند بخۆن و بڕیاری گرتنی شار بدەن. بۆئەوەی ئەم کارەش بە تەواوی جێبەجێ بکرێ، بڕیارياندا هەموو هێزەکان بە خەنجەر و شمشێرەوە بەشداری شەڕ بکەن و تاقەکەسێك لە دانیشتووانی ورمێ بە زیندوویی نەهێڵنەوە.

شەڕی رۆژی ٢٨ی زیقەعیدە(١٨٨٠/١١/٣):

بە پێی ئەو بڕیارەی درابوو، رۆژی هەینی دوای نوێژی بەیانی، لە کاتێکدا شێخ جل و بەرگێکی کەسکی لەبەر کردبوو، رووبەندێکی سەوزیشی بە رووی‌دا دابوو، لەشکرەکەی بۆ شەڕێکی خویناویی ساز کردبوو، هێرشی بردە سەر شار.

پەلاماردەران کە دیسان فریوی درۆ و دەلەسەکانی شێخیان خواردبوو، ئەوەیان لای خۆیان برادبووەوە، کە شار دەگیرێ، بۆیە بۆ کۆکردنەوەی دەسکەوت و تالانی ورمێ، هۆشیان لە لای خۆیان نەمابوو، هەر ملیان دەنا. لە ماوەی ئەم خۆسازدان و پەلامارەدا بۆ سەر شار، شێخ عوبەیدوڵڵا کاری سەیری دەکرد. جاریوابوو سەری دەخستە ژێر عەباکەی و بە دەم خوا و پێغەمبەرەوە درۆی هەڵدەبەست. جارجاریش دوعا و نزای دەکرد و بەرەو شار فووی لێدەکرد و سەربازەکانی خۆی هاندەدا و تیژی دەکردن.

هەر کە هەواڵی هێرشی هێزەکانی شێخ بە شار گەیی و پێشەنگی کوردەکان دەرکەوت، پارێزەرانی شار، جارێکیتریش خۆیان بۆ شەڕێکی سەخت ساز کردەوە. کە هێزەکەی شێخ هاتە پێشەوە، لە هەموو لایەکەوە بارانی گوللەیان بە سەر پەلاماردەران‌دا باراند و کۆمەڵێکیان لە خاك و خوێندا گەوزاند.

پەلاماردەران کە پێیان وابوو نوشتە و دوعای شێخ وەك لەمپەرێك دەیانپارێزێ، بە کردەوە و بە چاوی خۆیان بینیان هەر لە سەرەتای شەڕدا کۆمەڵێك لە هاورێکانیان لە خاك و خوێندا گەوزان؛ رایان‌کرد و سەیریش ئەوە بوو شێخ خۆیشی لەوانە بوو، کە رای‌کرد.

تەیموور پاشاخان بە سپاگەلی خۆی و سەلماس و ماکۆوە بۆ یارمەتی دانیشتووانی ورمێ دەگات

تەیموور پاشاخانی ماکۆیی لە رۆژی ٢٩ی زیقەعیدە(١٨٨٠/١١/٤)دا بە ٦ هەزار سەربازی خۆیی و ماکۆیی و سەلماسی لە (چەمەن درشکی)ی سەلماسەوە بەرە و ورمێ

کەوتە ڕێ و هەر لەو ڕۆژەدا گەییە ئاوایی (قوشچی)ی هەشت قۆناخە ڕێی ورمێ و لەوێ ئۆردووی لێدا. پاش حەسانەوەی سپا بەرە و ورمێ کەوتەڕێ.

کاتێ هەواڵی بەڕێکەوتنی تەیموور پاشاخان بە شێخ عوبەیدوڵڵا گەیشت، بۆئەوەی بەر لە هاتنی بۆ ورمێ و بەهێزکردنی هێزی بەرگری شار، سپاکەی تێكبشکێنێ؛ بە هەموو سپاکەیەوە چووە قەڵای ئیسماعیل ئاغا؛ کە لە سەر ڕێی تەیموور پاشاخاندا بوو. مەبەستیشی ئەوە بوو لە شوێنە کوێستانییەکان بەری سپای یارمەتیدەر بگرێ و تەفرووتوونایان بکات.

لەم کاتەدا تەیموور پاشاخان لە مێرگی (عەلیبەگلو) ئۆردووی لێدابوو، چوار پێیەکانی سپا، لە لەوەڕگاکانی دەوروبەر خەریك بوو دەلەوەڕان. لەشکرەکەی شێخ لەبەرئەوەی شوێن و جێی شەڕەکەیان پێ لەبار نەبوو، چەند کەسێکیان کردە بەرپرسی ڕاونانی چوار پێ و باربەرەکانی تەیموورپاشاخان و وای تێبگەیەنن، کە چەند چەتە و شرەخۆرێك دەیانەوێ ماڵاتەکەی بفرێنن. بەمجۆرە بە دوای خۆیاندا بیانکێشنە شوێنی حەشاری هێزە سەرەکیەکە و بە یەکجاری پێیان دادەن و تەفروتوونایان بکەن.

پاش فڕاندنی باربەرەکانی لەشکر و ئەنجامدانی کارەکە، تەیموور پاشاخان تا ماوەیەك شوێنیان کەوت، بەڵام کە زانی چەند هەزار سەربازێکی سپای شێخ لە حەشار و بۆسەدان؛ وازی لەو کارە هێنا و هێزەکەی خۆی بۆ شەڕ ساز کرد و هێرشی بردە سەر قەڵای قیزلار، کە هێزەکانی شێخی لێ دامەزرابوون.

هەرچەندە هێزەکانی شێخ لە بەرزاییەکاندا دامەزرابوون و بەسەر هێزی تەیموور پاشاخاندا زاڵ بوون، بەڵام ئەو پیاوە ئازایە هەر پێشڕەویی دەکرد و پاش چەند سەعاتێك شەڕ، هێزەکانی شێخی تێکشکاند ڕ بەشێکیشی بە دیل گرتن.

کاتێ هەواڵی تێکشکانی هێزەکان بە شێخ گەیی و زانی کارێکی لەدەست نایەت، کەوتە بیری هێرشێکی تۆڵەسێنانە. بەڵام لەجیاتی ئەوەی بەرەنگاری پیاوانی شەڕکەر بێتەوە، هێرشی بردە سەر ئاوایی بێپارێزەری (عەسکەر ئاباد)، کە کۆمەڵێك خەڵکی ورمێ لەوێ نیشتەجێ بوون.

هێرشی شێخ بۆ سەر عەسکەر ئاباد، بێجگە لە کوشتار و تاڵان و ڕازیکردنی هەستی خوێنڕێژیی، هیچ هۆیەکی دیکەی نەبوو. چونکە لە ڕابردودا دانیشتووانی ئەم گوندە بۆئەوەی نەکەونە بەر هێرشی شێخ و گیان و ماڵ و ناموسیان لەلایەن تاقمێك شەیتان سفەتەوە بە تاڵان نەچێ، بەوە ڕازی بوون بەشێك لە کەلوپەل و خواردەمەنی سپاکەی شێخ دابین بکەن و هەرواشیان دەکرد. هێرشی شێخیش بۆ سەر ئەم گوندە، تەنیا لەبەرئەوە بوو، کە هێزەکانی لە قەڵای (قیزلار) دا تێکشکابوون.

هەرچۆنێك بێت، شێخ لە گەڕانەوەیدا کاتێ گەیشتە عەسکەر ئاباد، وەك پیشەی هەمیشەی فەرمانیدا، کورسییەکیان هێنا و لەسەری دانیشت و دەستی کرد بە وێرد و دوعا

خوێندن و لە پڕ سەری هەڵبڕی و وتی: ئیلهامم پێکراوە، کە خەڵکی (عەسکەر ئاباد) هەموویان دەبێ بکوژرێن و خوێن و ماڵ و ناموسیان بۆ من و سەربازەکانم ڕەوایە.[1]

کاتێ ئەم هەواڵە بە دانیشتووانی عەسکەر ئاباد گەیی، یەکجار زۆر ترسان و بریار درا کۆمەڵێك لاو و پیاو، خۆیان بۆ بەرگری ئامادەبکەن و چەند کەسێکیش بچنە لای تەیمووریاشاخان و ئەوەی ڕوویداوە، بۆی بگێڕنەوە. بەڵام تەیمووریاشاخان بە بیانووی جۆربەجۆر، وەڵامی نەدانەوە. دەڵێن هۆی ئەم کارەی تەیمووریاشاخان، ئەوەبووە کە نێوانی لەگەڵ ئیقباڵدەولە و شوجاعودەولەدا ناخۆش بووە. چونکە عەسکەر ئابادیش لە ئاواییەکانی ئیقباڵدەولە بووە، بۆیە تەیمووریاشاخان پێی ناخۆش نەبووە زیانێك بە نەیارەکەی بگات.

بە تێکرایی، خەڵکی عەسکەرئاباد لە بەرامبەر هێزەکانی شێخدا بێیار و یاوەر مانەوە و خۆڕاگریی و بەرگری پیاوەکانی، لە یەك دوو سەعاتێك پتر درێژەی نەکێشا و ئەو گوندە ئاوەدانە، ئەو ڕۆژە بووە تەپۆڵکەیەك خاك و خۆڵ و خەڵکە ئازادەکەیشی بە زەبری شمشێر داپاچران.

تەیمووریاشاخان دەچێ بۆ ورمێ

دوای ئەوەی دانیشتووانی عەسکەر ئاباد، بەدەست داروودەستەی شێخ تێداچوون و ماڵیان تاڵانکرا؛ تەیمووریاشاخان بەرەو ورمێ کەوتەرێ و لە دەرەوەی شار ئۆردووی لێدا و بۆ ئەوەش هەواڵی سەرکەوتنەکانی خۆی، بە داروودەستەی تەوریز بگەیەنێ، فەرمانیدا سەری هەموو دیلەکانی ئۆردووی شێخیان سەربڕی و ناردیانن بۆ تەوریز.

لە ماوەی ئەم دوو ڕۆژەدا، هێزەکانی شێخ هەرچییەکی لە دەوروبەری شار و ئاواییەکان بەرچاویان بکەوتایە، تاڵانیان دەکرد، بە چەشنێ کە هیچ گوندێك نەمابوو، تاڵان نەکرابێ. ئەوەندەی گوندنشینەکانیش هاواریان دەبردە بەر تەیمووریاشاخان و داوای یارمەتییان لێدەکرد؛ بەداخەوە گوێی نەدەدانێ و بە یارمەتی خوازانی دەوت: بچن بۆ لای ئیقباڵدەولە.

بە هۆی ئەم بێسیاسەتی و ئاکارە ناحەزەوە، ئاواییەکانی ورمێ بەرەو کاولبوون دەچوون و دیاردەی بوون و مانەوەی ئەو هەرێمە ئاوەدانە، خۆی دەشاردەوە.

ڕۆژی ٤ زیحەجە(١٨٨٠/١١/٨)، سێ سەعات و نیوی مابوو خۆر ئاوا بێ، سوارە کوردەکان بۆئەوەی دەستێك لە ئۆردووی تەیمووریاشاخان بوەشێنن، بە فەرمانی شێخ، لەسەر کێوی (جهودلەر)[2] دامەزران و گوللەبارانیان دەست پێکرد. هێزەکانی تەیمووریاشاخانیش لە

---

[1] وانیارە فەرماندەکانی لەشکری هەوشار، بۆ تۆقاندنی سەربازەکانیان و زراندنی ناوبانگی شێخ عوبەیدوڵڵا، ئەوجۆرە پروپاگەندانەیان بەناوی شێخەوە لەناو سەربازەکاندا بڵاو کردۆتەوە، تا هانیان بدەن شەڕی مەرگ و ژیان بکەن.

[2] تەپکی جووەکانیشی پێدەڵێن

بەرامبەردا دەستیان دایە شەڕ و ئەوەندەی نەبرد هەردوو سپاکە تێکهەڵچوون. شێوەی تەیموورپاشاخان لەو شەڕەدا ئەوە بوو خێرا و بە توندی هێرش بەرێ و هەرچۆن و بە هەر نرخێك بێت سەنگەرەکانی دوژمن بگرێ و لەو ڕۆژەشدا هەروای کرد و ئەوەندە خێرا هێرشی بردە سەر سەنگەرەکان؛ کە دەریپەڕاندن و هەڵیبڕین و نزیکەی (٥)هەزار تفەنگ و چەکی دیکەی لێ بە دەسکەوت گرتن.

لە کاتی پاشەکشێ و هەڵاتنی کوردەکاندا، کە شێخ خۆیشی یەکێك بووە لەوان، بۆتە بگرە و بەردە و سەرلێشێواوییەك، کە شێخ لە ئەسپەکەی کەوتۆتە خوارەوە و باسکی بە سەختی بریندار بووە.

سەربازەکانی تەیموورپاشاخان کە چاویان بەم بارودۆخە کەوت و پرژ و بڵاویی کوردەکانیان بۆ دەرکەوت، کەوتنە شوێنیان و ئەوەندەی نەمابوو بە یەکجاریی کۆتایی بە کێشەکە بێنن و ڕەگ و ریشەی خراپەی شێخ لە بنەوە هەڵکەنن، کە تەیموورپاشاخان فەرمانیدا بگەڕێنەوە و لەوەزیاتر شوێنیان نەکەون.

کە سەربازەکان گەڕانەوە، شێخیش توانی هێزە هەڵاتووەکانی دیسان کۆبکاتەوە و لەشکرەکەی ڕێكوپێك بکاتەوە.

هەڵاتنی شێخ بۆ ناو چیا:

شێخ عوبەیدوڵڵا پاش ئەوەی لە یەکەم شەڕی خۆی لەگەڵ تەیموورپاشاخاندا تێکشکا، کاتێ زانی سەربازەکانی تەیموورپاشاخان شوێنیان نەکەوتوون، دەستیکرد بە کۆکردنەوەی پاشماوەی هێزەکانی و نەخشەی بۆ شەڕێکی دیکە کێشا.

بە پێی ئەم نەخشەیە هێزەکانی شێخ بۆ جارێکیتر هەڵیانکوتایە سەر کێوی (جهودلەر)، کە بەسەر هێزەکانی تەیموورپاشاخاندا زاڵ بوو، شەڕێکی سەختیان دەستپێکرد. بەڵام وەك هەمیشە، هێشتا چەند سەعاتێك لە شەڕ تێنەپەڕیبوو، کوردەکان زۆریان بۆ هات و خۆیان پێنەگیرا و بۆی دەرچوون. خودی شێخ خۆیشی بۆ جارێکیتر تێکشکا و دەیانتوانی بیگرن، بەڵام دیسان خانی ماکۆیی فەرمانی داوە: شوێنیان مەکەون. پێداگریی ئەوانەیشی نەسەلماندووە، کە وتوویانە: با سەعاتێکیتریش شوێنیان بکەوین.

لەم کاتەدا سوارێك لە سپاکەی شێخ هەڵبڕا و بەخێرایی هات بۆ لای ئۆردووی تەیموورپاشاخان. دەرکەوت ئەو سوارە، نەسروڵڵای ئاشپەزە، کە پێشتر لەلایەن شێخەوە بە دیلی گیراوە و ئەم دەرفەتەی قۆستۆتەوە و رایکردووە.

ئەم پیاوە، بە تێروتەسەلی باسی ترسولەرز و شپرزەیی شێخی کرد و دواییش باسی ئەوەی کرد، کە چونکە شێخ ئەم بارودۆخەی بەدڵ نییە و دڵنیایە لە تێشکانی خۆی، بڕیاری داوە هەڵبێ و هەر لەم ڕۆژانەدا مەیدانی شەڕ بەجێدێڵێ.

خەریکی گفتووگۆ بوون، کە هەواڵی راکردنی شێخیان بۆ ئیقباڵدوەلـە هێنـا. کـەچی کـە سەرکردەکانی داوای شوێنکەوتن و هەڵبرینی شێخیان لـێکردووە، دەسـتی بـە داواکەیانـەوە نایەوە.

بەم چەشنە خوێنرێژێك لەدەست داد و عەدالەت هەڵات.

دوای هەڵاتنی شێخ، کردەوەکانی تەیمووریاشاخان جیاوازییـەکی وای لەگـەڵ کـردەوەی یاخییەکاندا نەبوو، چونکە ئاواییەکانی تالآن کرد و کارەساتێکی وای کرد، کە قەڵەم توانـای لێکدانەوە و نووسـینی ئـەو شـتانەی نـەبێ، لـەباتی ئـەوەی لـەو کـارەی خـۆی، ناوبـانگ و سەربڵندیی و شانازیی بەدەستبهێنێ، تەنیا نەنگی و رورەشیی بۆ مایەوە.

لەم رۆژە پڕ لە مەینەتیانەدا، دانیشتووانی ورمێ بێجگە لـەوەی تووشـی قـاتی و قـڕی و برسێتیی بوون و کارەساتە دڵتەزێنەکانی شێخ عوبـەیدوڵڵا و تەیمووریاشاخانیشیان کـەوتبووە سەرشان، نەخۆشی چاوەقوڵکەش «وەبا» بڵاوبووەوە و نزیکەی سێیەکی دانیشتووانی ورمێـی کوشت.

سوپاسالاریش گەیشتە ورمێ:

پێشتر وتبوومان: بۆ سەرکوت و لەناوبردنی یاخییە تالآنکارەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا ، لـە زۆر شـوێن داوای هـێزی یارمـەتیدەرکراو وتیشـمان یـەکێك لـە هـێزە یارمـەتیدەرەکان، بـە سەرۆکایەتی تەیمووریاشاخان بوو، کە لە رێی سەلماسەوە هات بۆ ورمێ. هـێزێکیتریش بـە سەرۆکایەتی سوپاسالار چوو بۆ سندووس و پـاش رێكوپێـك کردنـی کارەکـان، بـەڕێوەبردنی شنۆی سپارد بە بێوكخانی کوڕی ئەسکەندەرخان و محەمەدئاغای مامش و فـەرمانیدا ئـەو شـارە ئـاوەدان بکرێتـەوە. پاشـان بـەرەو ورمـێ کەوتـە رێ و رۆژی (١٢)ی موحەرەم(١٥/١٢/١٨٨٠) چووە ناو شار و لەماڵـی ئیقباڵدەولە نیشتەجێ بوو.

سوپاسالار سوپاسی هەموو زانایان و سەرکردەکانی ورمێی کرد، کە لە شـەڕدا پیـاوەتی و ئازایەتی و فیداکارییان نواندبوو. هەموویانی لاواندەوە و دەستخۆشیی لێکردن و هەرکەسـێکی بە پێی پلەوپایەی خۆی خەڵات کرد. لە دواییدا بۆئەوەی لەسەر سـنوورەکان، هێمنایـەتی و هاوئاهەنگییەك پێكبهێنێ، فەرمانیدا، هیچکەس کـاری بەسـەر کـاری کوردانـەوە نـەبێ و لەسەر ئەوە سزا و ئازاریان نەدەن، کە هاوکاری شێخیان کردووە. بۆ بەڕێوەبردن و پشـتگری ئەم فەرمانەش، سەرانی کوردی بانگ کرد و خـەڵات و بـەراتی دانـێ. کـاتێ لـەم کارانـەش بوەوە؛ میرزا رەزاخانی سەرتیپ و موعینولسەدارەی دیاریکرد، تا لەگـەڵ مـیرزا هاشـمخان بەرپرسی ئەرمەنییەکاندا بچـن بـۆ لای دەوڵـەتی عوسـمانی و لـەبارەی شـێخ عوبـەیدوڵڵا و دارودەستەکەی، لەگەڵ بەرپرسانی رۆم (عوسـمانی)، قسەو گفتوگۆ بکەن.

چونکە شیرازەی شاریش لە گرێژەنە دەرچووبوو، سێ هێزی هەمەدانی، بە سەرۆکایەتی سـەرکار (حیسـامولمولك)، هـێزی قـەزوینی بـە سـەرۆکایەتی (نەسـیرولملوك)، تۆپچییـەکانی

گەرووسی بە سەرۆکایەتی عەلیڕەزاخانی سەرتیپ و تۆپەکانی ئۆتریش (نەمسا) و بەشێك لە سوارەکانی شاهسەوەن و قەراچەداغیش، کە تێکرا حەوت هەزار کەس بوون، بە سەرۆکایەتی (نەسیرولمولك) لە ورمێ دانا و خۆشی لە سەرەتای سەفەری ١٢٩٨ بەرەو تەوریز بەڕێکەوت.

ئاکامی هاتوچۆی سوپاسالار، دابینکردنی ئارامیی و هێمنایەتی بوو، لە ورمێ و ناوچەکانی سەرسنوور.

بەڵام هێشتا ئاژاوەی شێخ عوبەیدوڵلا بە تەواوی نەکوژابووەوە و دانەمرکابوو. دانیشتووانی ورمێش لەمبارەیەوە هێشتا لە پەژارە و دڵەراوکەدابوون.

هەمزاغای مەنگووڕیش دەکوژرێ:

ڕۆژی ٢ی شەعبان (١٨٨١/٦/٣٠) عەلائودەولە ئەمیرنیزام بۆئەوەی چاوی بە سەر سنوور بکەوێ، لە تەورێزەوە بەڕێکەوت و لە ڕێی دێخورگان[1] و مەراغە و سابڵاخەوە بەرە و ئازەربایجانی خۆرئاوا هات و لە سەر ڕێی گەشتەکەیدا هەموو ئەوانەی لە ماوەی شەڕەکانی شێخ عوبەیدوڵلا دا خزمەتیان کردبوو، یان زیانێکیان پێگەیبوو، چاوی پێیان کەوت و یارمەتیدان و بە هەموو چەشنێك دڵی دانەوە.

کاتێ گەیشتە (لاجان)، محەمەدئاغای مامش بەرە و پیری هات. چونکە لێهاتوویی و توانایی ئەوی بۆ بەڕێوەبردنی ئەو مەڵبەندە هەڵسەنگاند، حیسامولمولك و عەلی ڕەزاخانی سەرتیپ، کە پێیان سپێردرابوو لە سندووس بمێننەوە و مۆڵەتدران و کاروباری ئەو ناوچەیەی بە محەمەدئاغا سپارد و پێی وت نابێ ڕێگەبدەیت هۆزی مەنگووڕ، هاتوچۆی ئەو ناوچەیە بکەن. ئەگەر دەستیشیدا و کرا، هەمزاغای مەنگووڕ، کە سوپاسالاری شێخ عوبەیدوڵلا بووە، بگرێ و بە مردوویی، یان بە زیندوویی بۆ بنێرێ.

ئەمیر نیزام دوای ئەمکارە، چوو بۆ شنۆ و پاش ڕێكوپێككردنی کاروباری ئەوێ و دڵنەوایی هۆزی زەرزا، لە ١٨ی مانگی شەعباندا(١٨٨١/٧/١٦)، بە شان و شکۆوە چووە ناو شاری ورمێ و هێزەکانی ناوشاری ورمێ بەرەو پیری هاتن و پاشان لە باغی دڵگوشا دامەزرا.

وەزیری فەوائیدیش کە لەم کاتەدا لە سابڵاخ بوو، کەوتە تەقەللایەکی زیاتر، تا بتوانێ هەمزاغا بگرێ. هەمزاغاش کە ئاکامی کاری شێخی بەو چەشنە دیبوو، لە کردەوەی خۆی پەشیمان و زۆر سەرلێشێواو و شپرزە و لە ترس و لەرزدا بوو. هۆزی مەنگووڕیش چونکە دەیانزانی بەرپرسانی دەوڵەتی شا، ئەویان بە مایەی فیتنە دەزانی و لەبیری لەناوبردنیدان، خۆیان لێ دوور رادەگرت و یارمەتییان نەدەدا. تەنانەت کار گەییە ئەوەی کاکەڵڵای برای

[1] ئاوایی گۆگانیشی پێدەڵێن

هەمزاغاش پاڵی بە وەزیری فەوائیدەوەدا و هەمیشە ئاواتی ئەوە بوو، براکەی بکوژرێ و خۆی ببێتە جێگری.

هەمزاغاش کە حاڵ و باڵی خۆی بەم چەشنە نالەبار و ترسناکە دەبینێ، بۆ پاراستنی گیانی خۆی، پەنا بۆ هەموو شتێك دەبات. لەم دواییانەدا کۆمەڵێ زانا و مەلای سابلاخی کردە تکاکار و لە فەرماندەی هێزەکان داوای لێبووردنی کرد.

وەزیری فەوایدیش کە پێی‌خۆش‌بوو ئەم گرێیە بەدەستی تەگبیر بکرێتەوە، قایل بوو بەوەی چاوی بە هەمزاغا و چەند کەسێ لە سوارەکانی بکەوێ. لەپێشدا بۆ کوشتنی نەخشەی کێشا و دەستەیەك چەکداری ئەنگیو و ئازای هێزەکەی خۆی لە چاڵێکدا دامەزراند، کە دەینواڕی بەسەر ئەو خێوەتەی بڕیار بوو هەمزاغای لێدانیشێ و چاوەنواڕی هاتنی هەمزاغا بوو.

هەمزاغاش لە کاتی دیاریکراودا، بە (١٠٠) سوارەی ئازای خۆیەوە گەییە ناو ئۆردووی وەزیری فەواید و بۆ ئەو خێوەتە ڕێنوێنی کرا، کە بۆی دیاری‌کرابوو. هەرکە چووە ناو خێوەتەکەوە، بارانی گوللەیان بەسەردا باراند و هەمزاغا و هاوڕێکانیان لە خاك و خوڵدا گەوزاند.

وەزیری فەواید فەرمانی‌دا سەریان بڕی و بۆئەوەی ئەمیرنیزام چاوی پێی بکەوێ، سەرەکەی بۆ ورمێ نارد. عەلائودەولە ئەمیرنیزامیش هەرکە سەری هەمزاغای پێگەیی، فەرمانی‌دا سەری بە نێزەدا بکەن و لە ناوشاردا بیگێڕن و بەم چەشنە سوپاسالار و یاری غاری شێخ عوبەیدوڵلا ، بە سزای کردەوەکانی خۆی گەیشت.

مردنی ئیقباڵدەولە :

لەو ماوەیەدا ئیقباڵدەولە ، ئەو سەردارە ڕەشید و بەغیرەتە، تووشی نەخۆشییەکی زۆر گران بوو، هێدی‌هێدی لەشی دەتوایەوە. هەتا لە ٦ی مانگی ڕەمەزانی ١٢٩٨کۆچی – ١٨٨١/٨/٢دا، بە ڕەحمەتی خودا چوو. پاش مردنی ئیقباڵدەولە ، حاجی ڕەجەب عەلی‌خانی هەوشار، میرپەنجی تۆپخانەش لە مانگی ڕەبیعولئەوەڵدا، کۆچی دوایی کرد و دوای ئەو، موستەفاخانی هەمەدانی ئیعتیمادوسەڵتەنەش، کە پاش ئیقبالدولە ببووە حاکمی ورمێ، کۆچی دوایی کرد. هێندێك دوای ئەمە، لە مانگی جەمادی‌الثانی‌دا محەمەد ڕەزاخانی سەرتیپی تۆپخانەش، کە خزمەتە بەرچاو و بەهادارەکانی لەبارەی بەرگری و پاراستنی نیشتمان و زێدی خۆی، لەبیر ناچێ، مرد و بەم چەشنە سپای ئێران لە ماوەیەکی کەم و کورتدا، چوار کەس لە چاکترین کاربەدەستانی خاوەن پلە و پایەی خۆی لەدەستدا.

شێخ عوبەیدوڵڵا دیسان لە ئیسلامبول - ئەستەمووڵ رادەکا:

عەلائودەولە، لە (٤)ی شەعبانی ئەوساڵەدا دیسان هاتەوە بۆ ورمێ و مەبەستی لەم سەفەرەش جێبەجێکردنی کاروباری سنوورەکان بوو. لەبەرئەمە پاش رێکوپێك کردنی کاروباری (خۆی) و (سەلماس) بەرە و ورمێ چوو، لە باخی دڵگوشا دامەزرا و لەبەرئەوەش ئەوشتانەی پێویست بوون فێری وەزیری فەوایدی بکات، لە سابلاخەوە بانگی کرد بۆ ورمێ.

هەر لەم کاتانەدا هەواڵی هەڵاتنی شێخ عوبەیدوڵڵا لە ئیسلامبول بڵاو بووەوە. دەڵێن لە ئیسلامبول، کە شێخ لەژێر چاودێریدا بووە، جلوبەرگ و رواڵەتی خۆی گۆڕیوە و بە فێڵ و فەرەج و لە رێی زەریا و قارسەوە دەرباز بووە و خۆی گەیاندووەتەوە کوردستان و مەڵبەندی (ناوچیا).

هەواڵی راکردنی شێخ لە سەرەتادا ئەوەی بە بیردا دەهێنا، کە بەدەستی ئەنقەست بوو بێت بەڵام کاتێ لە بەرپرسانی عوسمانییان پرسی؛ روون بووەوە، کە شێخ بۆ خۆی هەڵاتووە و بە ئەنقەست نەبووە. جووڵانەوەی هێزەکانی عوسمانیش ئەم بابەتەی دەسەلماند.

هەرچۆنێك بێت راکردنی شێخ، دیسان بووە هۆی شڵەژاویی و ترس و لەرز لەناو خەڵکدا. ویست و داخوازی خەڵك ئەوە بوو، ئەم گێرەوکێشەیە ئەوەندەی دەکرێ، زووتر دوایی پێبهێنرێ.

گیرانی دووبارەی شێخ عوبەیدوڵڵا :

لەبەرئەوەی عەلائودەولە ئەمیرنیزام، بۆ بەدیهێنان و دابینکردنی هێمنایەتی ئازەربایجانی خۆرئاوا گەلێ خزمەتی بەنرخی کردبوو، بە تێگەیشتوویی خۆی زۆربەی گیروگرفتەکانی لەسەر ئەم ناوچەیە لابردبوو، لەلایەن شای خاوەنشکۆوە شمشێرێکی گەوهەرداری خەڵاتکرا.

ئەمیرنیزام رۆژی (٢٦)ی زیقەعیدە لە رێورەسمێکی شکۆداری سپاییدا شمشێرە خەڵاتییەکەی لە کەمەر بەست. چەند رۆژێکیش مۆڵەتی سەرکردە و سەربازەکانیدا، تا شادی و کەیف و خۆشیی بکەن و هەر لە جەنگەی ئەم جەژن و شادییەدا، لەپڕ حاڵی تێکچوو لەماوەی یەك دوو رۆژدا گیانی دەرچوو، ماڵئاوایی لە دونیا کرد و مەیتەکەیان بە رێ و رەسمی سپاییەوە بۆ تاران نارد.

پاش مردنی عەلائودەولە، وەزیری فەواید لە ورمێ بوو، بۆ وتوویژ لەگەڵ بەرپرسانی عوسمانی لەبارەی گرتنی شێخ عوبەیدوڵڵاوە، چووە سەر سنوور و پاش بەرێوەبردنی کاروبارەکان، بۆ ورمێ گەرایەوە. هەر لەم گەرانەوەیەدا پلەی سالارلەشکری وەرگرت و بە وەرگرتنی شمشێری گەوهەرنیشان، شانازیی پێبەخشرا و دەسەڵاتی بەرێوەبردنی ئازەربایجانی رۆژئاوایان پێدا. سالار لەشکر لە رێوە دەستی کرد بە ئاوەدانکردنەوەی ورمێ و

چەندکارێکی کرد. بۆ وێنە: بەرد ڕێژکردنی کۆڵانەکان و سازکردنی بینای تۆپخانــە و چـەك و جبەخانە، لەو کارانە بوون، کە لەناو خەڵکی ڕەشۆکیدا زۆر دەنگی‌دایەوە و شــوێنەوارێکی باشی بەجێهێشت.

لە بەختی بەرزی سالارلەشکر ئەوەندەی پێنــەچوو، شـێخ عوبـەیدوڵلاّ گـیرا و لەوپـەڕی سووکایەتیدا، بردیانەوە خاکی عوسـمانی و ئەم مایەی پڕ شەڕ و شۆڕ و ئاژاوەیە، بۆ هەمیشە لە خاکی ئێران دوور کەوتەوە.

سەرنج:

ئەم چەند لاپەڕەیەی دواییش نموونەی دەستخەتەکەی «میرزا عینایەتوڵلاّی لوڕکانی»یە.

تاریخ خروج اکراد و قتل و غارت شیخ عبیدالله و اعوان اشقیا شد و فتنه زیاد در مملکت آذربایجان در سنه ۱۲۹۷

بسم الله الرحمن الرحیم

حمد بیحد و سپاس بیعد و صانعی را سزد و زیبد که این خیام زمرد فام را
بی ستون بپا بنهاد و شکر و ثنای بیعد و بیحد و افزون تر از قطرات سحاب حضرت
کبریا را سزاوار تر و در خور تر است که از صور و سیمای مختلفه صورت
آرائی نمود و درود نامعدود و حب از حد بیرون حضرت لولاک
لما خلقت الافلاک حضرت فخر کاینات و باعث ایجاد ممکنات
علیه الاف التحیه و الصلوات که بود وجود ذات پاکش آفرینش را سبب
تا ابد جاودان بودی و دم عزت و بر وصی بلافصل
ابن عم و کاشف غم او علی امیرالمؤمنین و امام المتقین
و یعسوب الدین و بر اولاد طاهرین او که هر یک شمع قندیل هدایت
و سلطان سریر ولایتند صلوات همیشه اما بعد

بیرون رفت جمعی کثیر که در بالای آن کوه آتش افروخته چون شیخ رسید ایشان را یک

باره پس دو روز صحبت داشت و در پس آن در قلعه کوه آمد شیخ پس به حجره تکیه کرد

و فرمود که ایشان را بر چه کار است گفتند شیخ را در حرم حجره نگاه دارید

روز چهارم شهر بند دارند تا که کوه در بیر دزدیده شب در حرم کعبه اند

شهر بند و می گفت شیخ پیشتر در آن منزل روز دوم بسر در بیش شیخ پیر

جمعی کثیر بعد از آن آتش افروخته چون شیخ نشستند در بعضی از

رجب در حالت دیدم حضرت ختمی مآب صلی الله علیه و آله و سلم را

طینت که به سلسله شریف و شجره در برابر آن چه فرمودی که است از

زمین شعبه است در دیار تر فصل در صحراب طب آن در آن آتش افروخته بسر

بعد چه سر نام ده آن که سجده گاه الهی که آن شکوه در آن ایام رسیده خانف

در آن با نشسته آتش افروخته بودند این شیخ با آن زاهد کرد و جمله نشسته بودند

در آن جمله پس به حکم آتش افروزی شده بحجره تکیه فرمود در دل خاص الکردد

مسافت بیابان در وقت در دو هم بهمنشاه بعضی رکات قضاب بسر

را جه دهند

بنتیجه چون کوشیده بحضور شیخ الاسلام علیه الرحمه رسید مرید شد و بمرتبه ارشاد رسید و بهر

در ظهور کرامات غیبی مشهور گشت جناب قطب سید حسین ابن محمد الحسینی قدس الله سره پس از وی

جناب سیادت نصاب میر جمال الدین شیخ الاسلام مشهور بتبریزی در زمان

سلطنت ... بود جامع علوم ظاهری و باطنی بوده سال‌ها در تبریز ...

اجتماع نمود ... از هر طرف ... و ... شیخ

جناب قطب شیخ الاسلام الهی ... جناب قطب سیادت

میر جمال الدین شیخ الاسلام ... بود ... محبت ... جناب ...

حال خود ... جمیع علم ... الهی ... در ... علوم ظاهر ...

... حکام ... مولانا ... پیر ...

... در ... شیخ ... جناب ...

... جناب ... کعبه ... خاص ...

... شیر ... در ...

در ... شیخ عبدالله ... اولاد ... شده ...

و سبب ملال و حصول تشکر بعضی هدایت دستگاهان حالا آنکه پسر شیخ محمد العارف را

همه جا فتح حضرت که زیبنده است مولانا عظمت پناه بزرگ است تصرفات

همه را ظاهر نموده است و از چشمی چون دیده اند تسخیر ارادت‌کیشان در مقدمه که آن دو برادر گوهر خود را

باشند تصدیق نموده و این دو برادر سالار لشکر جدید هست از حصه‌های خود رسیده

در حقیقت از دو بیشه را خانه جو بیشه ایم در کمال محبت را در حق آن دو برادر اعلام کرد

و بسر های از دو بیشه محکم شده و مسجد جامع مهر را جماعت آن برادران جمعی

و هر کسی را در کار خود هر یک شده عازم دار السلطنه تبریز کلیم که تهیه شمالی هدایت را

جلیت ملا خاطر جمعی نمیدهد هدایت را از راه خود از حضرت

رفته اسباب کدورت دیگر آن باشد های حاج

های هدایت کاغذ جناب شیخ الاسلام شیخ علیه الله

السلام علیکم حکم مطاع در باب اتباع صاحب قانون

رحمت و عنایت

که بعد از مرحمت و عنایت حضرت شیخ

از طرف [illegible] عنایت و محبوبیت [illegible] بعضی از جهال [illegible] بلاد

بر اساس [illegible] استوار [illegible] لطف و مرحمت [illegible]

رحمت [illegible] تشریف [illegible]

تشریف دارند همه علما [illegible] نشسته‌اند در حضرت شیخ [illegible]

[illegible] همه [illegible] جهال [illegible]

[illegible] جهال [illegible]

[illegible]

بلطف آنحضرت [illegible] باشد جناب [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] جناب شیخ الاسلام شیخ [illegible]

[illegible] جناب [illegible] مجتهد جناب شیخ الاسلام

[illegible] شیخ [illegible]

ارجاع داشت شیخ [illegible] نصیب را در باب [illegible] در جواب نوشته بود [illegible]

شبها [illegible] هم [illegible] که اقبال الدوله [illegible] شهر را [illegible] در خارج شهر [illegible]

شهر با دریا [illegible] وجود [illegible] در جواب نوشته بود اقبال الدوله [illegible]

هر گاه [illegible] شهر را [illegible] جهت [illegible]

به حضرت سرکار اقبال الدوله نوشته [illegible] حاجی [illegible]

[illegible] که سرکار اقبال الدوله [illegible] شهر و شیخ [illegible]

شهر [illegible] شهر [illegible] شیخ [illegible]

شهر [illegible] اقبال الدوله [illegible] ۹۹ [illegible] شیخ [illegible]

[illegible] شهر [illegible] شب [illegible]

[illegible] شهر

[illegible] شهر [illegible] شهر [illegible]

[illegible] با [illegible] هیچ [illegible]

[illegible] ان شب [illegible]

رفته شیخ عبیدالله بهزار یا هم که آب رودخانه را قطع کرده از شهر قدرت

رفع کرده که سنگ چرخ آسیا را بگیرند شکسته بعضی عورتها را که به شهر از

نفر جماعت آمده بودند در قریه سنجی حاضر بودند در بند شده بودند از طرف صبح زود

شیخ عبیدالله صورت نباید ... هزار نفر سوار و پیاده با حضرت ... درگاه

خانه ، دیگر که این جمعیت که برای شیخ صدیق زریق را ، همه در ساوجبلاغ که دسته

در قریه کیخی کیخی که در وقت ... اقبال الدوله به شهر که رسیدند ، تمام ایل ...

پسر حاجی حسن آقای حضرت ... بشهر و ... شهر را ... که ...

حرفهای بیمعنی آن مرد و هرچه ... میرزا حسین مجتهد آقا ...

نصب میرزا جلال الدین شیخ الاسلام سلطان الله ... که ... حرف ... داشت

داشت ... وقت ... جمعیت ... شهر ... که ... آن جمع

آن مرد را گرفته ... که ... جمعیت

سرکار اقبال الدوله ... شهر تعیین سنه ۱۲۹۷ سرکار اقبال الدوله در

... شهر تعیین ... قریه

وارد اولدقده شیخ صدیق زاده بیرال آلای ایله قسم ایچره پر دوردقده شهر قصبه سنه ازجمله

ز ملیه سکز لجه ای ریشت جبه و جبه سمی دولجه بر اندن طرف جماعت اکرادینه

شکر مزول یجبرک لته دره طرف جه ری ترقیبه کوبرو جانب شهر

ترتیبی بدمس تن آتش تهیی رداد رباب فی ایلنجه دولیسز زرنجی هنر بارالی

طرف دکلو فرز ریدر رشکر اکردو بیز زنجیر شیر بر جانب شهر کرم اند

کمین جبال کرم جنگ سستر بعد بر بارست محله حجر بیک ندا ایدی پر جسر

سر تفنک رلدر تتی بیرال دولجه ره حال امیر کعبه ار اکراد سر تفنک رطرف جمع

کشیر رکم بنه بوده تفنک رلدرست سنر بیرال پاید ورد نجی زیل

ر جانب شیخ طرف شهر ملیر ودالیان جبرال ونهب سمکان هم دنی جرح اولجمله

سرداران شیخ عبسه الله بجه طرف بهیه جامع مکرق لدرسیه تفنگ ده جنبش

در فسکه ادنی شهر دکلاد کرم سنیر رولدر نعمه دیول لعکمیسر بکمزل نه ایدی جرح

ندرکان شیخ بو طرف شهر بجه آصحح کی ارهور لیه شهر اند جنک ما سه دنها طیع

بهر سنه د جامع بجه بدل دیگه کسی لد نخیل ل زرکدکان طلعیع اولاشه باشه

هم
ه. ١١٩٦

شنیدم که از طرف آن جناب [illegible] که [illegible] در این روزها [illegible]

رسیده است [illegible] که شیخ محمد [illegible] که خود [illegible]

حواله [illegible] عذر [illegible] بسم [illegible] که [illegible]

حسب [illegible] قبل الدوله [illegible] بعضی [illegible]

در باب شیخ [illegible] شیخ [illegible] طرف قلعه [illegible] بعضی [illegible]

چنانکه کار [illegible] بسم [illegible] حسین [illegible]

[illegible] شیخ [illegible]

بهر [illegible] قبل الدوله [illegible]

[illegible] شیخ عبدالله [illegible] قبل الدوله [illegible]

[illegible] آقا سید طه [illegible]

[illegible]

[illegible]

دست [illegible] نوشته‌ام [illegible]

گرفته لشکرگاه عظیم در اطراف بلده شماخی از جنود ایران آگاه و در نهج

خوشحالی از خزینه که در پیش بنا نهاده حفظ شان رعایت قیمت کار خود

نموده به جای هنگام نبرد از روی قسم عنایت پیغامبر رعایت قیمت دانه ... به

قسم رعایت پس از آن که در پیشگاه شاه که در حضرت آگاه و

به بهتر و در جنب نام پیش شاه جوانمردی در جنب بلده اشرف بمعنی

مردم حربه از دست سپاه گرگ لشکر با اسپ پیر بزرگ غنیمتی از ایران

دست داده به نام خود خراسان شد در جنب بلده اردبیل آن قیمت عشیر

ایران در آن تقصیر که کار خراسان به تبریز اراده رعایت مدت پای قیمت

برگزیده با اهل ترک جنگ کار رعایت رفته مدتی و دولت که آگاه و جنگ

بی‌حوصله بلکه قیمت در شمار زمین عار گشته و اگر چه آن جنبه حکومت شاه

به رتبه اشرف از قبل رود شمه بلده به لشکر عراق در راه به تاب

و رعایت در بیت نیک کرده بلده معتبر همان میرزا جان ... حربی

در آن پس ربع و در حبس ورشته از آن که نجیب ... علما ...

دیگر به لشکر برگشت همه مملکت ایران را صاحب شیر ایرانیم
زنهار لند ممالک دیگر همه لشکر زری خواسته که و زاده ریش
شهرداری زرجی دیرح الیاس مزار. و بیرون قلعه در ریحات کرد
لشکر سعد را با وی نفر همه در لزگی جوادی جانی تا تحت اینها همراه
و حوز خواسته کرد. اگر سه ام لیر باع ه سر بار در رعیت بسر کار تا
رعایت باشد دعای قلب کرام که ور بضرورت خوش مسلمان
کردن خان عالی جواهر سه نشسته محل ریزه ... ایل

۱۲۹۷
در ذکر محاربه شیخ و اکراد در سیم بهر و تقیت بالکیت ره تا تم بهرارور
باتفاق از رتبه سر دار رسیده ان جواب کار حصه نے عتبه عتبه
آ نے شهر ذی الحجه در زیر تبه را بقشه با کمال صدور سالارت
جد لشکر تفاوت در زر رقعه حضر عضو بعد از شش قدم بیرون
حرکت رود. قره قره کریان سمت شهر روان تعیب جوی ایران
استقبال کرد. شریف صحه ولد عالد ها بهر در فشه دلد عاب شهر شهدای

زر و رو دهان را رعد آسا بلند آوازه ساخته مهرهای آتشین

و آتشین را بهر طرف پراکنده و در قلعه را وادی عقیق

و معدن شقیق ساخته بقیة السیف کام ناکام زروی دریا زینده

فرار کردند شیخ عبدالله کار را بدینگونه دید خود را

از شهر کنار کرده گاهی در دیرح سیاوش و گاهی در قریه

سنگ سپر برده که هر دو قریه نیم فرسخی شهر بوده و دیگر بعد

شهر نیامد در روز پنجم شهر سربار و ط در میان

طایفه اکراد کمیاب گردید چند نفر یهودی که با آنها

سابقه داشت از راه تجسس او را فرستاده از شهر

سربار و طا گرفته برای لشکر مخالف برآورده

اهل شهر خبردار شده او را بسزای عمل خود دریا زدند

در روز بیست و دویم ماه مزبور جمعی از اهل شهر قلعه

در چهار بخش خطیب که نیم فرسخی اردوئیه است

پاشکۆی ژماره (٧)

قیام شیخ عبیدالله شـمزینی در عهد ناصر الدین‌شاه
«راپەڕینی شێخ‌عوبەیدوڵڵای شـەمزینی لە سەردەمی نەسرەدین شا - دا»
نووسینی : ئەسکەندەر غۆریانس

ناوە راستەقینەکەی ئەم کتێبە ئاوایە: تاریخ طغیان اکراد .

ئەم کتێبە لە مانگی سەفەری ١٢٩٨ کۆچی ١٨٨٢ ز - واتـە: لـە ڕۆژانـی شۆڕشـەکەدا لەلایەن (ئەسکەندەر غوریانس)ەوە نووسراوە، کە ناو براو لە ئەرمەنییەکانی سەر بـە رووسیا بووە و ساڵی ١٨٧٨ - سکرتێر و وەرگێری (ئۆکسپوزیسیون)ی پاریس بـووە. بـەڵام لـە کـاتی شۆڕشـەکەدا لـە سـابلاخ بـووە و کتێبەکـەش هـەر باسـی رووداوەکـانی قۆڵـی سـابلاخ و دەوروبەری دەکات.

کورتەیەکی ئەم کتێبە، بۆ یەکەمجار لەلایەن (نادر میرزا)ی نووسەری کتێبـی (تـاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز - به ضمیمه شرح حال بزرگان)، لە لاپەڕەکانی (٣٠٤ تـا ٣٥٦)ی کتێبی ناوبراو، کرایە پاشکۆ. رووداوەکانیش بە گیانێکی نەیارانە دەگێڕێتەوە.

ئەگەرچی ئەم کتێبە لە سـاڵی (١٣٢٣ کۆچـی - ١٩٠٥ ز)دا، بـۆ جـۆرە چـاپێکی ئـەو سەردەمە ئامادە کرا بوو؛ بەڵام ساڵی ١٩٤٥ ز - لە تاران چاپکرا و جارێکی‌تریش لـە سـاڵی ١٩٧٢ ز - دا لەلایەن (محمد مشیری)یەوە چاپکرایەوە.

چەند نوسخەیەکی دەستخەتی ئەم کتێبە، لەم کتێبخانانەدا هەن:

کتێبخانەی (آستانە قدس رضوی - مشهد) ژمـارە (٤١٨٠)ی دراوەتـی و پێڕستەکەیشـی ئاوایە: (٧: ٣٢ - ٣٤).

کتێبخانەی (مؤسسە شرقی کاما - بومبی)، نوسخەی (مانکجی لیمجی هاتریا)، ژمـارە (٣١٧)ی دراوەتێ و پێڕستیشی ئاوایە: (١٦٧).

نوسـخەی (مـیرزا ابوالفضل حکمـت)، کـە سـاڵی ١٩٧٤ ز - بیـوك آقـا خطیبـی - نوسـخەیەکی‌تری لەبـەر نووسـیوەتەوە و (علـی‌دهقان)یـش لـە کتێبـە بـە نـاو بانگەکـەیدا: (سرزمین زردشت)، ئاماژەی بۆ ئەم کتێبە کردووە.

کتێبخانـەی میللـی (ملـك - تـاران) ژمارە (٣٧٥٩)ی مێـژووی ٢٨ی ڕەمـەزانی ١٢٩٨ کۆچی دراوەتێ و پێڕستەکەیشی (٢ : ٨٥) و ژمارەی میکرۆفیلمەکەیش لە کتێبخانەی گشـتی دانشگای تاران ئاوایە: (٥٠٦٤).

عەبدوڵڵامەردوخ لە رووی ئەم نوسخە دەستخەی سەرەوە، بە ناوی: (قیام شـیخ‌عبیدالله شـمزینی در عهد ناصرالدین شاه)، سـەرلەنوێ لـە سـاڵی ١٣٥٦ هـەتاوی - ١٩٧٧ ز - بـە چاپی گەیاندووە، کە ئێمەش لەو دەقە کردوومانە بە کوردی:

به سەرگەردی خاکی بەرێی گەوهەرئاسای پیرۆزت بم. ئەگەر ئەم گیانفیدایەت پڕکێشی کردووە و کورتەی ئەو رووداوە دڵتەزێنانەی کە لەو سەفەرەیدا لە دارولسەڵتەنەی تەورێزەوە بەرەو خاکی موکریان بە دیدەی راستبین دیویە و بە گوێچکەی تیژ بیستوویەتی ئاراستەی ئاستانەی رووناکی دادپەروەرتان بکا ئەوەیە: ئەگەرچی نیازپاکیی و رەوشتبەرزیی و ئامانجی پیرۆزی پاشایانەی (خاوەن شکۆ) شای شاهان هەمیشە بۆ پێشکەوتنی شارستانێتی وڵات و ئاسایش و ئازادی بە دڵنیاییەوە بۆ هەمووان بووە، لەم چەند ساڵەدا کارەکانی هەندێ لە کاربەدەستان و بەرپرسانی دەوڵەت بێبەری نەبووە لە هەڵە و رق و کینە، بۆیە ئەم گیانفیدایە بە ئەرکی چاکەخوازی و خزمەتگوزاری خۆی زانی کە بە گوێرەی توانا؛ راستگۆ بێ و بە دڵپاکییەوە بە سەرهاتەکە بگێڕێتەوە. هیوادارم ئەم رووداوە ببێتە هۆی پێشکەوتنی وڵات و جێی رەزامەندیی خاوەن شکۆ.

××

دوای ئەوەی هەمزاغای مەنگوور لە خاکی عوسمانی هەڵات وبۆ ناو خێڵەکەی خۆی گەڕایەوە، کە سەر بە دەوڵەتی سەربەرزی ئێرانە، لەوە دەچوو ئەو دوو ساڵە پڕ چەرمەسەری زیندان و دەردی ئاوارەیی عاقڵی کردبێ و هێنابێتییە سەر رێ و رەوشتی مرۆڤانە و خووی درندەیی لە کۆڵ کەوتبێ و لەمەودوا خەیاڵی وابێ ژیانی خۆی بۆ خزمەتی دەوڵەت تەرخان بکا و هۆی ئاسایشی خۆی بەجێبێنێ. هەروەك ئەم رێورەوشتەی لە ماوەی دەسەڵاتی بەرپرسانی پێشوو لە ناو خەڵکدا بە ناو بانگە. بەڵام چونکە بەڕێوەبردنی سابلاخ درا بە شازادە (کێشکچیباشی) و ناوبراو پێچەوانەی خدەی پێشوو جووڵایەوە. هەرچەندە شازادە زۆر لووت بەرز و بەفیز و خۆ بە زل زان بوو، بەڵام لەو ماوەیەدا ئاکار و رەوشتی شایانی هەبوو، دڵی خەڵکی رادەگرت. بەڵام ئەو شێوە رەفتارە ئەوەندەی نەخایاند و ئەویش وەك دەسەڵاتدارانی پێشوو دەستی کرد بە بەرتیل وەرگرتن و خۆ پەرستی، کە دەبووە سەرچاوەی هەموو خراپە و ئاژاوەیەك.

داروباری ئاغاکانی موکری که بە هۆی خەلە و خەرمانی باشی ساڵی رابردووەوە لە رادەی خۆیان زیاتر دەوڵەمەند ببوون، تەماحی خستە بەر فەرمانداریش، سەرەتا فەیزوڵلابەگی گرت و زنجیری کرد و نزیکەی (١٥٠٠) تمەن جەریمەی کرد، ئەمە هەر ئەو فەیزوڵلابەگەیە کە چەندان جاریتر ئاوای بە سەردا هێنراوە و لەم جۆرە تاوانەی لێ بار کراوە، بەڵێ دەوڵەمەندییەکەی لێبووەتە سۆنگەی هەزار دەردەسەری،چونکە لە رۆژگاری ساحیب دیوانیشدا هەر بەم تاوانە گیراوە و ئەشکەنجەی درندانە کراوە و نزیکەی (٤٠٠٠) تمەنیان لێسەندووە. بە کورتی دوای فەیزوڵلابەگیش، مینە ئاغای کوری قادر ئاغای گرت، کە جەردە و پیاو کوژێکی سەرەڕۆ بووە، ئەگەرچی گرتنەکەی دەبووایە بۆ سەرکوت و تەمێکردنی بوایە، لەبەرئەوەی دنیایەك لە دەستی رزگار ببێ، بەڵام هەزار حەیف و

مەخابن کە لە بەرامبەر (٥٠٠) تمەن بەرتیلدا چاوی شـازادەی وا کوێـر کـرد، کـە چـاو لـە ئاسایشی گشتی خـەڵك بپۆشـێ و دیسـانەوە وەك گورگـی چەشـەبوو بەریدایـەوە نـاو رانـە مەڕەکە.

لەم کاتەدا هەمزە ئاغا و قادر ئاغا هەردوو لە خزمـەتی شـازادەدا بـوون و لـە کاروبـاری وڵات و کۆ کردنەوەی باج و خەراجدا راوێژیـان پێدەکـرا. شـازادە ویسـتی قـادر ئاغـا بکاتـە پێشکار و ئەرکی کۆ کردنەوەی باج و خەراج بخاتە ئەستۆی، بەڵام چونکە ئەم کارە هەمیشە بۆتە هۆی دژایەتی نێوان ئاغـا و بـەگزادەکان. بۆیـە ئـەم کـارە لـە لایـەك پێچەوانـەی رای بەگزادەکان بوو، لەولاشەوە قادر ئاغا ئەرکی باج و خەراجی بە قـازانجی خـۆی نـەدەزانی. شازادەش ئەم ئەرکەی بە ئەحمـەد بـەگی (وەکیلئـەلرەعایا) سپـارد. ئەوسـا قادرئاغـا کـە سەیری کرد گوێی پێنادرێ، دڵـی رەنجا و مۆڵەتی خواست و بۆ چـەند رۆژێ گەڕایـەوە بـۆ دێیەکەی خۆی. دوای ئەوە هەمزە ئاغاش مۆڵەتی خواست و رۆیشت. بەڵام شـازادە مۆڵـەتی ئەوی نەدا، بەڵکو پێی وت: ئەگەر قادر ئاغاش لە دوای تەواوبوونی مۆڵەتەکەی نەگەڕێتەوە شار، ئەوە ئەوی پێویست بێ بۆ تەمێکردنی دریغی لێناکات. بەڵام هەمزە ئاغا گوێی نەدایـە و رۆیشت.

شازادە لە مانگی رەمەزاندا بە کاربەدەستانی تەورێزی راگەیاند و هەروەك یاخییەك لـە قەڵەمیدا. لەم گیرودارەدا ئیمامقولـی میرزای کوری قاسـم میرزا لە مولکەکەی خۆیەوە بـۆ دیداری شازادە و رێکوپێـك کردنـی بـرێ وردەکـاری حکومـەت گەیشـتە سـابلاغ و کـارێکی وایکرد کە شازادە لە هەمزە ئاغا خۆش بێت و خەڵاتی بداتێ و دڵـی چاك بکاتەوە. چـەند رۆژێکیش دوای ئەمە شازادە بـە بیـانووی ئـەوەی کـە خزمێکـی قـادر ئاغـا بـاجی نـەداوە، زیندانی کرد. هەمزە ئاغا بە شازادەی راگەیاند کە ئەم کەسە خزمی قادر ئاغایە و ئەوەندەی متمانە پێدەکرێ کە باجەکانی خۆی بدات. بەم راسپاردەیەی هەمزە ئاغا کارەکـە جێبـەجێ بوو.

چەند رۆژێ دواتر عەزیز ئاغای فەتاح کە دۆستێکی نزیکی هەمزە ئاغا بوو، ئەویش بـە هەمان دەردەوە گلا. لەم سەروبەندەدا گوایە فەرمانی گرتنی هەمزە ئاغاش لـە کاربەدەسـتانی تەورێزەوە بە شازادە گەیشتبوو.

وا دیار بوو کاربەدەستانی تەورێز وایانزانیبوو دیسانەوە هەمزە ئاغـا سەرکێشـی جـارانی دەست پێکردوەتەوە. بۆیە داوایان لێکردبوو دەبێ بگیرێتەوە. لە کاتێکدا نێوان ئـەو و شـازادە خۆش بوو.

سەر لە ئێوارەیەك هەمزە ئاغا بە نیازی ئەنجامدانی کار و ئەرکی باج و بۆ تـەواوکردنی کاری عەزیز ئاغای فەتاح چووبووە سەرای حکومەت. چونکە مـیرزا ئەبولقاسـمی یادداشت نووسی دەوڵەتی ئێران خۆی لەوێ بووە، ئێمەش چۆنێتی رووداوەکە بێکـەموزیاد لـە زمـانی ئەوەوە وەك خۆی دەگێڕینەوە:

لە ژێرخانەکەدا شازادە لەگەڵ میرزا تەقی موحەریر دانیشتبووین، کە ناوبراو لە هەموو کارێکدا خۆی هەڵدەقورتاند و هۆی زۆربەی خراپەکارییەکان هەر ئەو بوو. لە پڕدا هەمزە ئاغا و یەکێك لە برازاکانی و نۆکەرێك و قلیانداریێك هاتنە ژوورەوە و دوو نۆکەری‌تریشی لەو دیو دەرگاکەوە مانەوە. سەبارەت بە باج لەگەڵ میرزا تەقی‌دا بوو بە قرەیان. میرزا تەقی باجەکانی هەمزە ئاغای بە (١٠٠٠) تمەن قەبلاندبوو. هەمزە ئاغاش لە وەڵامدا وتی: ئێمە هەمیشە (٤٠٠) تمەنمان داوە. میرزا تەقی وتی: ئەگەر وایە ئەی بۆچی پار (١٠٠٠) تمەنتان داوە بە میرزا محەمەدخان؟ هەمزە ئاغا دیسانەوە لە وەڵامدا وتی: (٤٠٠) تمەنی باجەکان بووە و (٢٠٠) تمەنیش دیاری بووە، ئەگەر ئێوەش بتانەوێ ئەوا ئەوەندەش بە ئێوە دەدرێ. لەم ماوەیەشدا کە دانیشتووی ئەم شارەم هەر خزمەتی دیوانم کردووە و نزیکەی (٨٠٠) تمەنم خەرج کردووە. میرزا تەقی دژ بە هەمزە ئاغا و بۆ سووکایەتی‌پێکردنی وتی: چ خزمەتێکت بە دیوان کردووە؟ بڵێ بزانم تۆ کە خاوەن و سەرۆکی هەزار بنەماڵەیت و لە هەر کامییان دوو تمەن وەردەگریت، چی دەبوو ئەگەر نیوەی ئەم (٢٠٠٠) تمەنەت پێشکەشی شازادە بکردایە؟

میزار تەقی ئەم قسانەی بە جۆرێ دەکرد کە بووە هۆی دڵتەنگیی و دڵئێشانی هەمزەئاغا. لێرەدا میرزا تەقی هەستا و وتی با بڕۆم ئەمانە عەرزی شازادە بکەم. ڕۆیی و هاتەوە و لە ژوورەکەدا دانیشت.

ئەوەندەی نەخایاند فەڕاشباشییەکەی شازادە لەگەڵ فەڕاشێکی زنجیر بە دەستدا هاتنە ژوورەوە. فەڕاشباشی ڕووی کردە هەمزە ئاغا و وتی: شازادە ئەم زنجیرەی بۆ ئێوە ناردووە دەبێ زیارەتی بکەیت. هەمزە ئاغا بە بیستنی ئەم قسەیە تێکچوو، دەستی دایە خەنجەر و بە زبانی تورکی عوسمانی وتی: «مەن بونی قەبول ئێتمەیەم». من ئەمە قبوڵ ناکەم. خەنجەری هەڵکێشا و ڕاپەری و ڕوویکردە فەڕاشباشی. میرزا تەقی و فەڕاشباشی لە ترسی گیانیان هەڵاتنە ژوورەکەی سەرەوە، کە شازادە لەوێ چاوەڕێی ئەنجامی فەرمانەکەی خۆی بوو.

«ئەمین تەزکەرە» دەڵێ: منیش خۆم کێشایە سوچێکی تاریك و خۆم بە دیوارەکەوە نووساند و سەرگەردان و تۆقیو سەیرم دەکرد. هەمزە ئاغا گورج چراکەی کوژاندەوە و لەگەڵ برازاکەیدا لە پەنجەرەوە بازیاندا. دەنگی تەقە لە تاریکایی حەوشەکەوە هات. برازاکەی هەمزە ئاغا و قلیاندارەکەی پێکران و کەوتن. هەمزە ئاغا بە خەیاڵی خۆی ئەم تەکبیرە زووتر کراوە و دەرکی حەوشەیان لێ داخستووە، ڕوودەکاتە دەرگای حەوش و بە پەلە دەچێتە دەرەوە. قەرەوڵێك بە نێزەی تفەنگەکەی بەر بە هەمزاغا دەگرێت. هەمزاغاش بە دەستێك نێزەکەی دەگرێت و بە دەستەکەی‌تری بە خەنجەر سەربازەکە دەکوژێت. بەرلەوەش لە دەرگا دەرچێ، دەچێتە زیندان و عەزیز ئاغا بانگ دەکات. بەڵام وا دیاربوو نۆکەرەکانی شازادە، عەزیز ئاغایان بریندار کردبوو و گواستبوویانەوە بۆ شوێنێکی‌تر.

لەبەرئەوەی هەمزە ئاغا وەڵامێکی نەبیست، رووی کردە دەرگا و بە قۆناغـە تفـەنگ دای بە سەر دەرگاواندا و خستییە سەر زەوی و دەرگاکەی بـە دوو کـەس لـە نۆکـەرەکانی خـۆی کردەوە و بۆی دەرباز بوو.

ئەمین تەزکەرە دەڵێ: کاتێ هەمزە ئاغا چووە دەرەوە و تەقـە تـەواو بـوو، مـن چـووم بـۆلای شـازادە؛ سـەیرمکرد نۆکـەرێکی بـۆ پارێزگـاری بـە تفـەنگێکی مارتینییـەوە لـە سـەر پلیکانەکان وەستاوە. کە چوومە ژوورەوە سەیرم کرد شازادەش تفەنگێکی مارتینی بەدەستەوەیە و تەواو شپرزە و پەشۆکاوە. عەرزم کرد: نەدەبوو هەمزە ئاغا بەمجۆرە بگیرێ. وەڵامی داویەوە: رووی فەراشباشی رەشبێت. (فەراشباشیش لەو کاتەدا لەبەر دەمیدا وەستا بـوو)، کـە منـی دڵنیـا کـرد لـەوەی تـەدارەکی گرتنـی لـە هـەموو روویەکـەوە سـاز کـراوە. بـەمجۆرە هـەموو تاوانەکەی خستە ئەستۆی فەراشباشی.

لە نێوان ئەم قسانەدا ئەحـمـەدبەگ کە تفەنگی مارتینی کردبووە شـانی، هاتـە ژوورەوەو دەستی کرد بە قسەکردن و وتی: بە سەرگەردت بم شازادە! من کەی بە ئێوەم وت ئـاوا بـە شەو و بێوادە و بێتەکبیر هەمزە ئاغا بگرن؟ دەبوایە پێشتر چەند کەسێکت راسپاردایە، کـە بە رۆژی رووناك بیانگرتایە.

بەم قسانەدا دەرکەوت کە پێشتر لە نێوان شازادە و ئەحـمـەدبەگدا سەبارەت بە گرتنـی هەمزە ئاغا قسە کراوە. بەمجۆرە شازادە هەڵەیەکی گەورەی کردووە، چونکە لە لایەکەوە کـە زۆر باش هـەمزە ئاغـای دەناسـی و رادەی سەرکێشـی ئـەوی دەزانـی، کـەچی ئـەوی وەکـو فەیزوڵڵابـەگ تەماشـا کـردووە و دەسـتگیرکردنی پێئاسـان بـووە و بێهیـچ سـڵ و پـــارێزێك زنجیرەکەی بۆ ناردووە. ئاکامی ئەم چاوچنۆکیی و سەر لـێدەرنەچوونەشی بووە هۆی ئەوەی کە خەڵك پێیان وابێت بۆیە شازادە لە شەو داگرتویەتی، تا شتێکی لـێبپچڕێ و ئازادی بکا و کەسیش پێی نەزانێ!. بەڵام زۆربەی خەڵکی ئەوە دەزانن کە ئەو کارەی ئەمڕۆ بـە کەڵکـە و وادەی خۆیەتی، سبەینێ بێجێ و بێوادەیە. ئەوەی لە شوێنێکدا دەبێتە مایـەی قـازانج، لـە شـوێنێکیتردا هـۆی زیـان و خراپەیـە. ئـەوەی لـە بابـەت کەسێکەوە دەکـرێ و بـاش دەردەچێ، بۆ کەسێکیتر خەتا و هەڵەیە. بە کورتی پیاوی زانا و بە ئەزمون بۆ ئـەنجامدانی کاری، دەبێ داروبارەکە هەڵسەنگێنێ.

کە هەمزە ئاغا گەیشتبووە کۆڵان، چەند پیاوێکی ئامادەی خۆی لەوێ دیبوو؛ ناوبراو کە زانی هیچ قەرەوڵ و تفەنگدارێك لەوێ نییە، پەشیمان بوو لەوەی کە زووتر لە سـەرا هـاتبووە دەرێ و فریای کوشتنی شازادە و ئەوانیتر نەکەوتبوو. ئەوسا گەڕایـەوە بـۆ ماڵـی خۆیـان و کەوتە کۆکردنەوەی دەسـت و پێوەندەکـەی و تـا رۆژ بـووەوە بـە دەوری شـاردا سووڕانەوە و تەپڵـی شەڕیان لێدا.

رووداوەکەی شەو، بێهودەیی تەقەڵلای شازادەی بـۆ هـەموو خـەڵکی شـار روونکـردەوە. ئەمجار شازادە بە هۆی زانایەکی شارەوە عەزیز ئاغای بـەردا و تـەرمی کوژراوەکـانی هـەمزە

ئاغایان پێدایەوە. هەمزە ئاغا تەرمەکانی هەڵگرت و بردنییەوە بۆ گوندەکەی خۆی. ئیتر ئەمە بووە هۆی ئەوەی کە شازادە یەگجار پەژارە و ئاڵۆز بێت، چونکە دڵنیا بوو لەوەی کە هەمزە ئاغا وەك گورگی لە دەم تەڵە بەربووبێ، سڵ لە هیچ خراپەیەك ناکات و تا بۆی‌بکرێ خێڵ و عەشایری ئەو مەڵبەندە کۆ دەکاتەوە و بۆ سەرپێچی و یاخیبوون هەڵیان دەسوورێنێ.

ئەم باسە کە لە سەرەتادا زۆر بچوك و بێبایەخ دەهاتە بەرچاو، وردەوردە گەیشتە شوێنی ئاستەنگ و گەورە بوو، خراپەی زۆری لێ‌پەیدا دەبوو، لەبەرئەوە بەپەلە کارەساتەکەی بۆ کاربەدەستانی ئازەربایجان رەوانە کرد و بۆ گرتنی هەمزە ئاغا داوای لەشکر و هێزی سەربازی کرد. ئەوانیش لەوێوە محەمەد حسەین خانیان بە ٢٠ سوارەی بەختیاری و محەمەد سادق خانی موقەدەم ئاجودان‌باشی و رەحیم خانی چەلەبیانلو بە (٨٠) سوارەوە بەرەو سابلاغ نارد. فەرمان‌نامەش بۆ قادر ئاغا و فەیزوڵلابەگ و ئەوانیتر رەوانە کرا، تا هەموو یەك بگرن و لەشکر کۆبکەنەوە و لە ژێر ئەمری شازادەدا دەست‌بەکاربن و هەمزە ئاغا بگرن. بەڵام لەبەرئەوەی شوێنەکەی هەمزە ئاغا و خێڵەکەی لە ناو لوتکەی کێواندایە، بۆیە ئەم بەرێکەوتن و چوونە سەخت و دژوار بوو. هەرچۆنێك بوو سوارە گەیینە سابلاغ، بەڵام سوارەی چەلەبیانلو بە درێژایی رێگا لە هیچ چەشنە دزی و رێگری و راورووتێکی رێبواران درێغییان نەکرد، هەروەك کۆمەڵێك لە خەڵکی شار شایەتیی بۆ ئەم رووداوانە دەدەن.

هەمزە ئاغا خۆی گەیاندبووە ناوچەکەی خۆی و خەریکی کۆکردنەوەی هێز وکەرەسەی بەرگریکردن بوو، بە هیواش بوو هۆزی پیران کە مامەند ئاغا سەروکێتی و لە قەڵەمرەوی عوسمانیدان و خێڵی زوودی کە سوارە ئاغای برازای خۆی سەرۆکیانە، لەگەڵ خۆیدا رێك بخات. ئەوسا ئامادەی بەرگری بێت. بەڵام کاکەڵلای برای چونکە دوای گەرانەوەی هەمزە ئاغا سەرۆکایەتی بەشێ لە خێڵی مەنگووری لەدەست چووبوو، لە پێشدا دووری لێکرد، نەکا هەمزە ئاغا لە بەرامبەر لەشکری ئێراندا خۆی نەگرێ و هەڵبێ و دووبارە سەرۆکایەتی خێڵەکەی بدرێتەوە دەست.

هەمزە ئاغاش چونکە لە رۆژانی زیندانی‌بوویندا ئەزمونی زۆری پەیدا کردبوو، تاڵی و سوێری رۆژگاری زۆر چەشتبوو، پێویستی بە پشتیوانێکی بەهێز بوو. بۆیە شێخی بە بیرداهات و کەوتە پێوندی درووستکردن لەگەڵیدا. لای شێخیشەوە نوێنە هات و کەوتنە بیرورا گۆرینەوە.

ئێستاش باسێکی شێخ عوبەیدوڵلا بێنمە سەرکاغەز، کە کەسێکە لە دنیا براوە و لەسەر بەرماڵی پارانەوە ملکەچی دەرگای خوداوەندە و بەرگی دەروێشیی کردوەتە بەر و خوا نەبێ هەمووانی لەبیر بردوەتەوە. پەیمانی لەگەڵ خوداوەندا بەستووە و سوێندی خواردووە کە پێشەوای دین و رێنوێنی خەڵك بێ و دەروازەی بەهەشتیان بۆ بخاتە سەرپشت.

شێخ لە گوندی نەهری، یان (نوچە – ناوچیا) لە قەڵەمرەوی عوسمانیدا نیشتەجێیە و رابەری ئایینی تاقمێکی وایە لە هەرچی دین و رێ و رەسمە بێئاگان و چەتەیی و رێگری

نەبێ، لەسەر هیچ بیروڕایەکی دیکەدانین. دەسەڵاتی تەواوی بەسەریاندا هەیە، تەنانەت دەتوانین بڵێین کە خاوەنی سەر وماڵیانە. لەمجۆرە موریدانەی لە دەوروبەری سابلاخیشدا زۆر هەیە. لە هەندێ ناوچەشدا لەلایەن خۆیەوە، خەلیفەی وشك و کەللەڕەق و خراپە کار دانراوە، کە لەبەر قازانجی خۆیان هەمیشە ئاگری رقەبەری و دووبەرەکی ئایینی خۆش دەکەن. بە شێخ دەڵێن (رحمەتەللعالمین) و ئەوەیشی لەگەڵیاندا نەبێ، بەر نەفرەت دەکەوێ و بە کافری دادەنێن. ئەم موریدانەش چ لە خاکی عوسمانیدا و چ لە خاکی ئێراندا بێپسانەوە لە ناوچەکانی خۆیانەوە سەردانی شێخ دەکەن. پێویستیش ناکا بڵێین کە دڵی ئەم موریدانە چەندە پڕە لە باوەڕی پڕ و پووچ و رۆژلە دوای رۆژیش بروایان بەم ئایینە کێوییە پتەوتر دەبێ و ریزی ئەم رابەرە ئاینییەی خۆشیان لە چ پلەیەکدا دادەنێن. ئەمیان بە کەسێکی خاوەن وەحی و رازی خوداوەند داناوە و هەر فەرمانێ بکات، ئەمان دەبێ جێبەجێی بکەن.

شێخ عوبەیدوڵڵا چەندان گوند و پارچە زەوی و زاری هەیە. برێکی لە خاکی ئێران لە مەرگەوەڕدایە و هەندێکیشی لە خاکی عوسمانیدایە، داهاتی هەموو ئاواییەکانی قەڵەمڕەوی عوسمانی بریتییە لە تووتن.

لە ماوەی شەڕی رووس و عوسمانیدا، شێخ عوبەیدوڵڵا وەك گورگی رۆژێکی هەورین، دەشتی راو و نێچیری بەربڵاو هاتبووە بەرچاو. لەگەڵ شێخ سدیقی کوڕی و برێ لە شێخەکانی‌تردا لە بایەزید بەشداری جەنگی کرد و سەرکەوتنی بە دەستهێنا و بووە جێی متمانەی دەوڵەتی عوسمانی. قایمقامی شاری وان - یان راسپارد (٥٠)هەزار کورد کۆبکاتەوە و لەگەڵ رووسەکاندا بەشەڕبێن. دەوڵەتی عوسمانی بانگی کردنە پایتەخت، هەریەکێ نوێنەرێکی نارده ئەستەمووڵ. شێخیش رەشیدبەگ ناوێکی لەلایەن خۆیەوە رەوانە کرد. ئەمانە گەیینە بابیعالی و بەڵێنی زۆر و پڕوپووچیاندا و نیشانەی سەربەرزییان وەرگرت و گەڕانەوە. شێخعوبەیدوڵڵا کاتێ لە وان بوو، قایمقام پێی‌وت مانەوەی لەواندا پێویستە، لەبەرئەوەی لە کاتی هێرشی رووسدا بەریان بگرێت و نەیەڵێ وان بگرن. بەڵام چونکە شێخعوبەیدوڵڵا خۆی دەناسی و دەیزانی پیاوی ئەمە نییە لە شەڕدا خۆی رابگرێ، لە مەرگ و لە ناوچوونی خۆی ترسا و گوێی نەدایە قایمقام و گەڕایەوە شوێنی خۆی. ئەمجار داوای لە دەوڵەتی عوسمانی کرد رێی پێبدا بچێ و لە قەفقازدا و لەگەڵ رووسدا بجەنگێ. بەڵام بابیعالی رێی پێنەدا.

شێخ و لایەنگرە کوردەکانیشی هیچ کاتێك نە دۆستی عوسمانی بوون و نە ملیشیان بۆ فەرمانی دەوڵەتی عوسمانی داوە.

لە دوایین شەڕی نێوان رووس و عوسمانیدا دەستەی شێخیان لە کاتی شەڕدا دیوە، سەرەتا بە هیوای تاڵانوبڕۆ لەگەڵ (باش بوزوق)ەکانا یەکانگیر دەبوون و دەکەوتنە ناو شەڕەوە. بەڵام هەر کە سپای عوسمانی روو لە تێشکان دەبوو، یەکەم کەس ئەمان

ئۆردوەکەیان تالاّن دەکرد. چەکی گرانبـایی عوســمانییەکان کـە تفـەنگی مـارتینی بـوو، لـە دەست هەلاّتووەکانیان دەردەهێنا و لە سـەر سـنووری ئـێراندا بـە هـەرزان دەیانفرۆشـت. لـە جەنگی باشقەلاّی نزیکی سنووری ئێرانی – عوسـمانیدا، ئەو کوردانەی کە لە ژێر دەسەلاّتی شێخدا بوون، نزیکەی (٥٠) گوندی ئەرمەنیەکانیان تالاّنکرد و ناوچەی ئالاّشگردیشیان وەك دەشت تەخت کرد و گۆرستانی پیرۆزی حەزرەتی بارتیلمی، کە نێردراوی حەزرەتی عیسایە و زیارەتگای ئەرمەنییەکانە، لە سنووری عوسـمانیدایە و سامانێکی زۆر و شـتی بایـەخداری تێدایە، لەگەلّ کوری عەلیخانی شکاکدا تالاّنیان کرد و کلیسەکەشیان کاول کرد.

هەر ئەم جەللادە ئەمجۆرە کارانەی بە سەر زۆر گۆرستانی ئاسووری و مەسیحیدا هێنـا، تەنانـەت سالّی پار کورەکەی شێخ لەگەلّ دەولّەتی عوسـمانیدا لێیان بووە ناکۆکی و برێکیشـی لـێ کوشتن. دوای شـەڕی عوســمانی و رووس، شــێخ تــالاّن و بــڕۆی زۆری کۆکــردەوە و ســامانێکی زۆری نایــە ســەریەك و ناوبــانگی پــەیدا کــرد و کەوتــە خەیالّــی خــاوی بێ سەروبەرییەوە.

لـە لایەکی‌تریشـەوە دەمـێ سـالّ بـوو دلّــی لـە دەولّـەتی ئـێرانی رەنجـابوو، بـیری لـە تۆلّەسەندن دەکردەوە. چونکە شوجاعولدەولەی یوسف خـان لـە مەرگـەوەڕ چـەند گوندێکـی ئەمی سوتاندبوو. چل و پێنج کەسی لە خەلّکی ئەو گوندانە بـە ژن و پیـاوەوە کوشـتبوو. لـە سـۆنگەی ئەمـەدا نزیکـەی دوو سـالّێك هـەردوو دەولّـەتی عوســمانی و ئـێران کەوتبوونـە مشت‌ومرکردن. ئەمسـالّیش سـەرباری هـەرچی بـارە، فـەرمانداری ورمـێ (ئیقبالودەولـە) لـە جیاتی ئەوەی لە داروباری شێخ گەیشتبێ و بەوپەڕی وریاییەوە چارەیەك بدۆزێتـەوە. نـازانم لەبەر قازانجی خۆی، یان خەیالّێکی نادیاری‌تر، یان لەبەرچاو نەگرتنی داهاتوو، پەرەی بە دەسـەلاّتی شـێخ داوە و عوســمانی بوونـی شـێخی لەبـەرچاو نـەگرتووە و محالّــی شــنۆ و دەشتەبێلّ و سۆما و برادۆست و مەرگـەوەڕی داوەتـە دەستی. لاجـانیش کـە زووتـر لـە ژێـر دەسەلاّتی محەمەد ئاغای مامش‌دا بوو، بە تکای ئیقبالودەوله لە سـابلاّخ جیـا کـرا بـووەوە و درابوو بە شێخ.

ئێمە لەم چەشنە پشتبەسـتنەی ئیقبالودەولـە بـە چەتەیـەکی رێگـری یـاخی وەك شـێخ تێناگەین و ئەوپەڕی پێچەوانەی دوربینی کردن و لێزانینە. مەگەر هۆیەکی جیاواز و تایبەتی بووبـێ. ئەگـەر لـەو رونکردنەوانـەی لەمـەودوا دەینووســم وردبێتــەوە تێدەگـا وەك چــەك دانەدەست دوژمن و مار لە باوەشدا پەروەردە کردن وایە.

کاتێ کەلّکەلّـەی مولّکداری و سـەودای سـەرۆکایەتی لـە مێشـکی شـێخ عوبـەیدوڵلاّ دا گەیشـتە لووتکـە، هێشـتا رادەی دەسـەلاّت و دەستڕۆیشـتنی ئـەوەندە نـەبوو. چــەند جــار لەم‌بارەیەوە نامەی بۆ هەمزە ئاغـا نوسیبوو، داوای لێکردبـوو چـاوی پێـی بکـەوێ، بـەلاّم هەمزە ئاغا گوێی نەدابوویە و وەلاّمی نەدابووەوە.

بەلاّم ئەمجارەیان لە هەردوو سەرەوە ڕێگـەی یـەگگرتنیان کراوەیـە و سـەرباری ئەمـەش ساڵانێکی زۆر بوو مریدەکانی شێخ کە بە نیازی زیارەتی شێخ لـە موکریانـەوە بـۆ سـەردانی دەچوون، گلە و گازندەییەکی زۆریان لـە دەسـت بەڕێوەبەرایـەتی سـابلاّخ دەگـەیاندە شـێخ. دیسانیش عەبدوللاخان و برایمخان، کە دوو برای دانیشتووی شنۆ بوون و ساڵی پار لەلایـەن شازادە ئەحمـــەد میرزاوە زوڵمی زۆریان لێکرابوو، دڵیان لە حکومەت ڕەش ببوو.

حاجی ڕەحیم خانی زاوای ئیقبالودەولەش هەمیشە لەگەڵ شێخ، لە نامەگۆڕینەوەدا بوو. لەم سەروبەندەدا شێخ بە هۆی شێخ کەمالەوە، کە خەلیفەیـەکی خـۆی بـوو، نامەیـەکی بـۆ هەمزە ئاغا نارد و قسەی دڵـی خۆی بـۆ کـرد و بانگهێشـتنی بـۆ لای خـۆی کـرد، کردییـە پشتیوانی خۆی. لەولاشـــەوە کـوڕە چکۆلەکـەی، (شـێخعەبدولقادر)ی بـە بیـانوی سـەردانی گوندەکانەوە بە سەد و پەنجا کەسەوە نـاردە ناوچـەی تەرگـەوەڕ و مەرگـەوەڕ. هـەمزە ئاغـا دوای چاوپێکەوتنی شێخ کەمال، چووە خزمەتی شێخ.

هـەواڵی ترسـناکی پـەنابردنی هـەمزە ئاغـا بـۆ نـەهری و خـەیاڵـە خراپـەکانی شـێخ، پەیتاپەیتا و بە شێوەگەلـی جۆراوجۆر لە سابلاّخدا بلاّو بووەوە. جاری وابوو دەوتـرا: هـەمزە ئاغا کەمەندکێشی شێخ بووە و تازە گەڕانـــەوەی بـۆ نییـە. جـاریواش بـوو دەیـانوت: شـێخ لەشکر بەرەو سابلاّخ دێنی و هێرشی دەکاتە سەر. ڕۆژ بە ڕۆژ هەواڵەکان ناخۆشتر دەبـوون و مورید و خەلیفەکانی شێخ لەبەر سوودی خۆیان، هـــەواڵی درۆیـان بـلاّو دەکـردەوە، تـا ئـەم هەواڵە بە دڵنیایی بە خەڵکی درا، کە لەلایەن خوداوە فەرمان بە شێخ کراوە لەشـکرێکی زۆر بکاتە سـەر سـابلاّخ و خـاکی موکـری و هاودینـانی خۆیـان لـە دەسـتدرێژی و زوڵـم و زۆری داسەپێنراوی چەند ساڵە ڕزگار بکات. ئەم هەواڵەش لە وەلاّم نامەکەی ئیقبالودەولەدا کە لـە وەلاّمی هاوارنامەکەی شازادەدا نوسیبووی بە ڕاست دەرچوو.

ئەم هەوالاّنە بوونە هۆی پەژارەی خەڵکی و بەتایبەت شازادەی حاکمی موکری. ئاغا و بـەگزادەی موکـری کـە هـەندێکیان بـۆ گرتنـی هـەمزە ئاغـا هـاو ئـاوەزەنگی شـازادە بـوون، برێکیشیان لەگەڵ بەشـی سـوارەی تفـەنگچیتردا خۆیـان گـەیاندە شـار و ئامـادەیی خۆیـان نیشاندا، شازادە لە جیاتی ئەم یەکدڵـی و کۆبوونـــەوە و ملکـەچی و گیانفیدایـیـە، بـە هـەل بزانێ و چارەیەك بدۆزێتەوە و سەری کارەکان بگرێتە دەست و ئەنجامێکی پێبدات، دەسـتی کرد بە وەلاّم ناردن و پرسیار کردن لـە حکومـەتی تـەورێز و پاڕانـەوە و یارمـەتی خواسـتن و داوای هێز کردن. ئەگەرچی لەوەش دڵنیا بوو کە هیچ هێزێکی سپایی لە تەورێزدا نەما بوو.

قادر ئاغا کە شیاوترین ئاغایـانی موکریـان بـوو، وەك بـیروڕای خـەڵك و ڕووداوەکـانی داهاتووش دەیسەلمێنن، بە ڕواڵەت لەگەڵ شازادەیە و لە دڵیشەوە بە دووڕوویی لەگەڵ شێخ و هاوڕێکەی خۆی (هەمزە ئاغا)دا، ڕێی پەیك و نامەیان نەك هەر ئاواڵەیە، بـەڵکو پەیتاپـەیتا هانیان دەدا بۆ شۆڕش و خراپەکاری و گرتنی سابلاّخ.

لەم کاتەدا لە سەر داوای هەمزە ئاغا،کەکەڵلاّی برای بە لەشکر و هۆزەکەی خۆیەوە نزیکەی (٦٠٠) کەسێك و مامەند ئاغای سەرۆك هۆزی پیران بە (٣٠٠) کەس و سوار ئاغای برازای سەرۆك خێڵی زوودی بە (٣٠٠) تفەنگچییەوە، کە بە هەموویانەوە (١٢٠٠) تفەنگچی و سوارە دەبوون، لە شنۆ دایانە پاڵ لەشکری شێخ. بەلاّم محەمەد ئاغای سەرۆکی خێڵی مامش، لە سەر سنوور لە هەمووان بە هێزتر و سەبارەت بە لەشکریش، دەست رۆیشتووتر بوو. ماوەیەکیش لەگەڵ خێڵی مەنگووردا کێشە و ناخۆشییان بوو. تکای هەمزە ئاغای بە هیچ نەگرت و ملکەچی دەوڵەتی ئێرانی پێباشتر بوو تا یاخیبوون و شۆڕش و خراپەکاریی.

لە سابلاّخدا سات لەگەڵ سات زەمینەی شۆڕش فراوانتر دەبوو. هەواڵی درۆ و راست بلاّو دەبووەوە و کەس لە رادەی توانا و هێزی دوژمن ئاگادار نەبوو. خەڵکی و ئەوانەی مەبەستێکیان بوو، هێز و توانای شێخیان گەورە دەکردەوە و دەیانوت: ژمارەی تفەنگە مارتینییەکانی شێخ لە (١٠)هەزار تێپەڕیوە. چونکە بڕیاردان لە سەر توانای هەر لەشکرێك، پێوەندی بە ژمارەی ئەم تفەنگەوە بوو، بۆیە ژمارەی ئەم تفەنگەیان لای شێخ زیاتر دەنواند، بە جۆری توانای هەرکام لە ئاغاکانیان بە زۆری و کەمی تفەنگی مارتینییەوە لە قەڵەم دەدا، نەك بە کەم و زۆری سپاوە. ئەو لات و لووت و سووك و چروکانەی کە زۆربەیان لایەنگری شێخ و خنکاوی زەریای دەمارگیری ئایینی بوون، ژمارەی لەشکری شێخیان بە زیادەوە و بە (٢٠)هەزار و(٣٠)هەزار و جاریواش بە (٥٠)هەزار دەگەیاند و وایان بلاّو کردبووەوە، کە حەزرەتی شێخ گۆچانی چارەنووسی خواوەندی بە دەستەوەیە و بەسەر لەشکرێکەوەیە، کە هەموویان لەلایەن خواوەندەوە پشتیوانی دەکرێن و لەلایەن ئەوەوە فەرمانی گرتنی خاکی موکریانیان پێدراوە. کێ دەتوانێ خۆی لە بەرامبەریاندا رابگرێ؟ هەرکەس شیریان لێهەڵکێشێ ، یان تەقەیان لێبکات، کافری شەڕە و بۆ هەمیشە تووشی سزای سەخت و زۆر دەبێ.

نووسینی ئەم هەموو قسە پڕ و پووچانە هیچ سودێکی بۆ ئێمە نییە، بەلاّم هەرکەس تۆزێ تێبگات، دەزانێ ئەم چەشنە وتە و ئەفسانە بێپایە و خەیاڵە خاوانە، لە نێوان خەڵکی رەشۆکیدا بەتایبەت لە ناو گەلێکی وەکو گەلی کورد (بێرەوشت و دوور لە مرۆڤایەتی)، تا چ رادەیەك دەبێتە هۆی خراپە و فیتنە و چ ئاژاوەیەکی لێدەبێتەوە. کەسێکی وەك ئیقبالودەولە بەهێز و توانا دەبوایە لە کاتی ئاوادا، لە چۆنیەتی کاروباری شێخ و هێزی لەشکرەکەی ئاگاداری تەواوی پەیدا بکردایە و هەواڵی بە شازادەی حاکمی موکری بدایە و دڵی بدایەتەوە و هانیبدایە بۆ بەرگری لە دژی شێخ. بەلاّم بێدەنگیی کردە پیشە و ئەمەش بووە مایەی زیاتر ترساندنی شازادە. شازادەش ئەگەر تۆزقاڵێ کارزان و لێزان بووایە، ئەوەی هیچ بۆ گرنگ نەدەبوو، بە هۆی سیخوری هوشیار، یان بە هۆی قەرەپەپاغەکانەوە، کە دراوسێی شێخ و دوژمنی خوێنی هەمزە ئاغان، لە هەموو چەشنە مەبەست و خەیالاّتێکی شێخ لەم سەفەرە دوو رۆژەدا تێدەگەیشت. بەلاّم هیچ بیریان لەمانە نەدەکردەوە و لە

ژوورەکەی خۆیاندا دانیشتبوون و خۆیان بە قسەی پووچ هەڵدەفریواند و لە زەریای ماخۆلاندا نوقم دەبوون. ڕێبوار و وڵاخدار و تەتەر، کە لای شنۆوە دەهاتن دەیانگرتن و دەیانهێنانە خزمەت شازادە و هەواڵی شێخیان لێدەپرسین. ئەمانەش لە هەموو ژیانیاندا کۆمەڵێکی (٥٠٠) سواریان بەسەریەکەوە نەدیووە. لەبەرئەوە ئەگەر (١٠٠٠) سواریان بدیایە، بە (٢٠) هەزار تێدەگەیین و تۆزێکیش زیادییان دەوت و دیانکرد بە (٣٠)هەزار. ئەم خەڵکە تا ژمارەی (١٠٠) یان بە زۆر بۆ دەژمێردرێ، ئەویش بە نوك، لە جیاتی چل، دەڵێن: دوو بیست. یان چوار دەیی. لە جێی خۆیدایەتی لێرەدا ڕووداوێکی بچوك بگێرمەوە: کاتێ لەشکری ڕووس گورجستانی گرت، یەکێ لە گورجییەکان دەبێتە چاپار و تەتەر و هەواڵ دەباتە ئازەربایجان. حاکمی ئازەربایجان ژمارەی لەشکری ڕووس دەپرسێ. گورجییەکە دەڵێ : چی دەپرسی؟ ئەستێرەی ئاسمان دێتە ژمارە، سپای ڕووس لە ژمارە نایەت. دیسانەوە دەپرسێ، دەڵێ : مووی کلکی ئەسپ لە حیساب دێ و لەشکری ڕووس لە حیساب نایە. سەری سێجارە گورجی دەڵێ : ڕیخی ئەو دەشتە دەژمێردرێ، بەلام سوپای ڕووس ناژمێردرێ. حاکم تورە دەبێ و دەڵێ : بلێ بزانم لەشکری ڕووس چەند کەسە؟ گورجی دوای برێ ڕامان دەڵێ : لە حەوت بیستیش زیاترە! هەواڵدەرەکانی ئێمەش ئاوان! مسیۆنێرە ئەمریکاییەکانیش کە لە ورمێ دانیشتەجێن، پێیان وایە بالۆیزی ئەوروپان و هەندێ درۆ و دەلەسە بە خەڵك دەگەیێنن.

وەك وتمان و دیسانیش دەیلێینەوە، شازادە دەبوایە کۆبوونەوە و هاودڵی ئاغاکانی بە هەل بزانیایە و بەوجۆرەی کە لە ئێراندا باوە، نامەی مۆرکراوی لە هەموویان وەربگرتایە و هەموو سوارە و پیادەی لە شاردا کۆ بکردنایەتەوە و بە وتاری بەکەڵك، مەترسی ئەم کارەی شێخ و سەرئەنجامی کارەکەی و بەرپرسایەتی ئاغایانی لەم بارەیەوە و لەم چەشنە چارەسەرکردنانەی بۆ ڕوون بکردنایەتەوە. چونکە هەموو هێز و توانای موکریانیش لە ژێر دەسەلاتیدا بوو، هەلکەوتی شاریش بە جۆرێك بوو قایمکاری و سەنگەری تیا دەکرا و دەتوانرا خۆراك و کەرەسەی بژێویش بە ئاسانی دابین بکرێ، ئیتر مەرج نەبوو سەرکردەیەکی بلیمەت و یەگجار زانا بێت.

دەبێ بزانرێ بۆ سەلماندنی ئەم وتانە، وا بە درێژیی باسی چۆنێتی و توانای خاکی موکریان دەکەین.

ئەم هێزە بە چوار ڕۆژ لە شاردا کۆ دەبوونەوە، قادر ئاغا کە خاوەنی کوری زۆرە، (١٠٠٠) سوارە و تفەنگچی هەیە. فەیزولابەگ باوکی پانزە کورە و (١٠٠٠) سوارە و تفەنگچی هەیە. محەمەد ئاغای مامش (٧٠٠) کەس، خان بابا خان (٦٠٠)، گولاوی ئاغا (٤٠٠) کەس، عوسمان ئاغا و خدرئاغای گەورك (١٠٠٠) کەس، بەگزادە و ئاغاکانیتریش دوو سێ هەزار. بە هەموویانەوە دەبنە (٧٤٠٠) سوارە و تفەنگچی، جگە لەمان، سوارەی بەختیاری و چەلەبیانلوو و چواردوڵی و قەرەپەپاغیش لە خزمەت شازادەدا ئامادە بوون.

ئەگینا ئەم لەشکرە دەبووە (٨٠٠٠) سـوارە و تفـەنگچی. لـە چـاو ئـەمان، لەشـكری شـێخ و هەمزە ئاغا یەکجار کەم و بیٚدەسەلاٚت و لە پێکداداندا دەشکان و هەمزە ئاغا و شێخ خۆیـان ژمارەی لەشـکری خۆیـان و شـازادەیان لـە خـەڵکیتر باشـتر دەزانـی. لـێرەدا بـە (١٠٤٠٠) کەسەوە لە شنۆ دانیشتبوون و تەماداری هەڵکەوت و خەریکی فێڵبازی بوون، بەڵکو بە هـات و هاوار شازادە بترسێنن و لە سابلاٚخ دەریبکـەن و بیٚزەحـمــەت و قـڕە و بـڕە شـارۆچکەکە بگرن. ئەگەر شازادە لە بەرامبەریاندا بوەستایە، نە ئەوان توانای هاتنە پێشەوەیان دەبوو، نە ئەوەندەش خراپەکاران پەیدا دەبوون. کەچی شازادە ئەو هەموو هێزەی لـە ژێـر دەسـتا بـوو وەك مرۆڤێکی ئیفلیج، بە هیچی نەزانین و چاوەڕوانکردنی بۆ یارمەتی تەورێزیش بوو بە هیچ و هەموو بیروڕایەکی هاتە سەر ئەوەی خۆی دەرباز بکات.

بازرگانانی ئێرانی و بیانیش لە سابلاٚخدا کە زانیان ئەم ئاژاوەیە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ پـەرە دەسێنیٚ و کوشتن و بڕینی لـیٚ پەیدا دەبیٚ، ناچار بە پەلە هەلاٚتن.

لەم داروبارەدا ئێمە لەگەڵ زۆربەی ئاغاکاندا قسەمان دەکرد و لە بابەت ئەو پڕوپاگەندە پڕ و پووچانەوە کە سـەبارەت بـە توانـای شـێخ دەیـانوت و خـەڵکیان هـان دەدا، بۆئـەوەی ملکەچی شێخ بن، بە بەڵگەوە بە درۆمان دەخستەوە و دەمانسەلماند کە شێخ خەیاڵـی خـاوە و جیـاوازی نێـوان تـاج و تـەختی پاشـایەتی لەگـەڵ کـەوڵ و تەپڵـەی دەرویشـیمان بـۆ شیدەکردنەوە و دەمـانوت: پاشـایەتی زۆر شـتی دەویٚ و بـە کۆمـەڵێك ڕەشـوڕووت و دز و درۆزنەوە بەیداخی پاشایەتی هەڵناکریٚ. ئەگەر شێخ دوو سیٚ ولاٚتیش داگیر بکات، هێشتا بۆ پاشایەتی چەند هەزار پلەی ماوە، کە شێخ ناتوانیٚ تەنانەت بە یەکێکیشیاندا سـەربکەویٚ. زۆربەی ئاغاکان و بە تایبەتیش فەیزوڵلابەگ دەیوت: ئێمە لە نێوان ئاگری سوور و شـمشێری تیژدا گیرمان خواردووە.

یەکەم: لە نێوان ئێمەدا جیاوازی بیروڕا هەیە. دووەم: مانگێکـە سەرلێشێواوین. نـە لـە ئازەربایجانەوە یارمەتیمان پیٚدەگات و نە شازادە ئەوەندە دەسەلاٚتی هەیە فرمانمان پێبدا بەر بە دوژمن بگرین، نە ڕێشـمان دەدا بگەڕێینەوە ماڵـی خۆمان. باسەکە بەمجۆرە بوو: محەمەد ئاغای مامش و بیوك خانی سەرۆکی قەرەپەپاغ هاتنـە سـابلاٚخ و بـە شـازادەیان وت: کـاتی ئەوە هاتووە بدەین بە سەر دوژمندا و بەر بە هێرشی بگرین. لەم ڕۆژەدا شازادە هەموو زانا و ڕیش‌سپی شاری کۆ کردەوە، تا سەبارەت بە بەرەنگاری دوژمن ڕاوێژ بکـەن. محەمـەد ئاغـا وتی: ساڵانێکی دوور و درێژە خزمەتگوزاری دەوڵەتی ئـێرانم و هـەموو چەشـنە گـەورەیی و پیاوەتییەك دەرحەق من کراوە، بۆیە پێویستە لـە سـەرم لەگـەڵ خێڵەکـەمدا بـەر بـە دوژمـن بگرم.

بیوك ئاغاش هەر وای وت. محەمەد ئاغا وتی: ئێمە هاتوین بزانین ئاغـا و بـەگزادەکان بۆ خۆیان لەگەڵماندا یەك دەکەون، یـان سـوارە و تفـەنگچیمان پێدەدەن! ئەگـەر ئـەوانیش لەگەڵماندا نەبنە یەك، یان یارمەتیمان نەدەن، خۆمان هەر ئامادەین ڕێـی خێڵـی مـەنگووڕ و

زوودی و پیران بگرینه بەر و نەهێڵین لەگەڵ لەشکری شێخدا یەککەون. ئاغا و بەگزادەکانیش وتیان: ئێمەش خزمەتکار و ملکەچی دەوڵەتی ئێرانین. زانایانیش وتیان: ئێمەش دوعاگۆی خێرین و بە هاتنی شێخ نارازین. بەڵام ئاغا و بەگزادەکان لە یارمەتیکردندا دوودڵ بوون و یەك نەدەکەوتن. شازادەش بە هیچ جۆرێ پێی‌دا نەگرت و زۆری لە کەس نەکرد. قادر ئاغا وتی: جا ئەگەر من یارمەتی بدەم ئەوە خۆشم دەبێ بڕۆم، چونکە لە هەموولایەکەوە قسەی بێ‌سەروبەر کراوە. لە دواییدا خان باباخان وتی: ئێمە لەو رووەوە کە زۆربەی خەڵکی شار موریدی شێخن، لێیان دڵنیا نین و خیانەتمان لێ‌دەکەن. لەبەرئەوە لەماڵەکانی ناوشاردا ناتوانین لە شکرەکەمان جێ بکەینەوە. یەکێ لە حاجییەکان دژ بە وتەکەی ئەو وتی: ئێمەی رەعییەت هیچمان پێناکرێ، شەڕ و کێشە، کاری سپایە و لە ئەستۆی ئاغاکاندایە، نەك ئێمەی شاری و کاسبکار. لێرەدا قادر ئاغای دووڕوو وتی: خەڵکی شار خەیانەتمان پێدەکەن. بەڵام لەوە دەچوو فەیزوڵلابەگ دڵی پێوەبێ بچێتە شەڕ. سەرئەنجام یارمەتیدان بوو بە هیچ و هەر کات بە فیڕۆدان بوو. محەمەد ئاغا و بیوك خان چاویان لێبوو شازادە ورتەی لێوە نایەت و ئاغاکانیش قسەیان یەك نییە، بە دوو قوڵی رووەو دوژمن بەڕێکەوتن. شازادەش لەمبارەیەوە خەلاتی کردن. کە ئەمان گەیشتنە سەڵدوز و دەرکەوت کە هێزەکانی مەنگوور و پیران و زوودی داویانەتە پاڵ شێخ. دوو رۆژیش لەبەرامبەر دوژمندا خۆیان گرت و بە هیوا بوون یارمەتییان لە شارەوە بگاتێ. لە لایەکی‌ترەوە شێخزادە خەلات و دیاری بۆ محەمەد ئاغا نارد و بانگهێشتنی کردبوو تا لەگەڵیاندا رێك بکەوێ، بەڵام محەمەد ئاغا دیارییەکان دەنێرێتەوە و بانگهێشتنەکەش رەت دەکاتەوە. لە دواییشدا بۆی‌دەرکەوت کە لە هیچ لایەکەوە یارمەتی ناگاتێ. لە لایەکی‌تریشەوە سەرنجی‌دا کە توانای خۆی لە بەرامبەر شێخدا وەك هیچ وایە. لەولاشەوە دەیزانی خێڵی قەرەپەپاغ دەکەونە سەرەڕێی لەشکری شێخ و بەرگە ناگرن و لەناو دەچن، ناچاربوو مل بۆ شێخزادە بدات.

کاتێ هەواڵی خۆبەدەستەوەدانی محەمەد ئاغا و بیوك خان گەیشتە سابلاخ، وتیان تازە کار لە کار ترازاوە. برێ لە بەگزادەکان بە تایبەتی ئەحمەدبەگی (وەکیل ئەلرەعایا) لەم سەروبەندەدا شازادەی هاندەدا بۆئەوەی هەڵبێ و دەرباز بێت. هەروەها ئاجودانباشی محەمەد سادق خان لەگەڵ قادر ئاغادا لە سەر یەك باوەڕ بوون و لە هەردوولاوە زۆریان بۆ شازادە هێنا بوو دەرباز بێ و خۆی رزگار بکا. شازادە هیوای لە خەڵکی شار بڕیبوو، ئامادەی رۆیشتن بوو. هەواڵی هەڵاتنی شازادە لە شاردا بڵاو بووەوە و شار بە یەکجاریی شێوا. کوچە و کۆڵانی شار سیخناخ بوو لە تفەنگدار و تا دەهات پشێویی پەرەی دەسەند. لەم کاتەدا شازادە لەگەڵ ئاغاکان و سوارەی چەلەبیانلوو موقەددەم و چوار دوڵی و بەختیاری‌دا لە (٢٨ / ٩ / ١٨٨٠ز)[1]دا لە شار دەرچوون. بەڵام لەو کاتەدا کە شازادە

---

[1] ٢٢ شوال – ی ١٢٩٧ کۆچی– ١٢٥٩/٧/٦ هەتاوی

خەریك بوو بەرێدەکەوت، سەلیم خانی چواردۆڵی گەیشتە شارۆچکە و هەواڵی بۆ شازادە نارد کە ئێمە ئاگاداری توانای لەشکری دوژمن هەین و دەتوانین لە بەرامبەریاندا خۆمان رابگرین و بیانبەزێنین و رۆیشتنی ئێوە بێوادەیە. بەلاّم شازادە ئەوەندە پەشۆکاو و شڵەژاو بوو، ئاغاکانیش لە هەموو لایەکەوە بۆ رۆیشتن هانیان دەدا. بەڵکو بەم چەشنە لەو ناکۆکییە دوور بکەوێتەوە کە لەگەڵ شێخزادەدا هەیبوو. ئەم پێشنیارەی سەلیم خان پەسەند نەکرا و شازادە رووی کردە میاندواو. گەلێك لە ئاغا و بەگزادەکانیش هاوئاوزەنگی ئەو بوون. ئێمەش چونکە نەماندەزانی کە ئەگەر لەشکری شێخزادە بێتە ناو شار، چۆن هەڵسوکەوت دەکات، بۆ خۆ پاراستن لەگەڵ ئاغا رەشدا شارمان بەجێهێشت و لە ترساندا پەنامان بردە ماڵی گولاّوی ئاغا، بە دەم رێشەوە پۆلپۆل ئاغایانی تفەنگچیمان بەدی دەکرد، کە بەرەوشار و بۆ ماڵەکانی خۆیان دەگەرانەوە.

لە سەرەتای ئەم شۆرشەدا، گولاّوی ئاغا لە ماڵی خۆیدا نەخۆش و لە جێگەدا کەوتبوو، هیچ جۆرە خۆتێگەیاندنێکی لە رووداوەکاندا نەبووە. دوای ئەوەی ئاغا و بەگزادەکان شازادەیان بە سەلامەتی گەیاندە میاندواو، بەرەوناو شار گەرانەوە. لەم کاتەدا شێخعەبدولقادر و هەمزە ئاغا، دنیایان بە دڵی خۆیان دی و شازادەیان هەڵفراند و هیچ چەشنە بەربەستێکیان لەبەردەم خۆیاندا نەدی و دوو رۆژ دوای رۆشتنی شازادە لە (۹/۳۰ / ۱۸۸۰ز)[1] دا هاتنە ناو شارەوە.

سەرەتا هەمزە ئاغا بە نیازی ئەوەی هەواڵی چۆنێتی شاری دەست بکەوێ، بە (۲۰۰) سوارەوە هاتە ناو شار. خەڵکی شار بە هۆی ئەو باوەرە قووڵەوە کە هەیانبوو، ئەوەیان بە مزگێنی زانی و بە بەیداخ و تەپڵ و زورناوە چوونە پێشوازی هەمزە ئاغا و بە دوای ئەویشدا بە سەر بەرەوپیر و پێشوازی شێخزادەوە چوون.

هەمزە ئاغا کە چاوی بە زانایان دەکەوێ، روو دەکاتە حاجی سەیید بایەزید و پێی دەڵێ : قورمساغی نامەرد! ئەمە چییە؟ ئێوە دەبوایە نەك بە سواری، بەڵکو بە پێیان تا چەندان قۆناغ بچوونایەتە پێشوازی شێخزادە!

بە کورتی شێخزادە بە هەرا و هوریا لەشکری بێسەروبەری خۆی و لەشکری زەرزا و مامش و مەنگوور و زوودی و پیران، کە بە سوارە و تفەنگچییەوە (٤٠٠٠) کەسێك دەبوون، هاتنە ناو شار و ئاقاری شار و کەناری چۆمیان کردە ئۆردوگا. لەم سەروبەندەدا نهێنییەکان ئاشکرا بوون و ئەو هەموو زل کردنەی لەشکر و تفەنگی مارتینییە کەوتنە روو.

یەکەم: لەشکری تایبەتی شێخ بریتی بوو لە دەستەیەك سوارە و هەندێ تفەنگچی لە مسکێنانی مەرگەوەر و تەرگەوەری لای ئاوایییەکانی خۆی و هەمووشیان بێسەروبەر و رووتوقووتەکان بوون. هەندێکیشیان خەڵکی زەرزای شنۆ بوون، کە مسکێنی شێخ بوون.

---

[1] ٢٤ شوال ١٢٩٧ کۆچی – ١٢٥٩/٧/٨ هەتاوی

ئەوانی‌تر خەڵکی ناوچەی سابلاخ بوون، کە لەگەڵیدا رێك کەوتبوون و هاتبوون. ئەم لەشکرەش بە هەموویانەوە ٣٠٠ یان ٤٠٠ تفەنگی مارتینیان پێبوو. دەرکەوت شێخزادە بە باڵی خەڵك دەفرێ. هەروەك وتمان رەشماڵی تایبەتی شێخزادە رەشماڵێکی سەربازی بوو، بێ‌هیچ چەشنە زەرق و بەرقێك، کە محەمەد ئاغای مامش پێی‌دابوو، کەرەسەی پاشایەتیش دوو لبادی شڕ و چوار تەپڵی دڕا و بوو. چەند نۆکەرێکی لات و لووت و سەر و چاو کوڵکن و کێوییش دەهاتن و دەچوون و سەبیل و قاوەیان دەهێنا. باروبنەی دوو سێ کوتە شڕە و پڕە و هێستری رووتی بێ‌جل بوو.

شێخزادە خۆی لاوێکی بیست و سێ ساڵانەیە. نابار و زۆر خۆ بە زلزان و فشەکەر و کەم عەقڵ بەڵکو گەوجیشە، ئاکاری داهاتووی ئەم قسەیەی من دەسەلمێنێ.

سەرۆك و سەر گەورە و سوپاسالار و پێشکاری گشتی ئەم لەشکرە، هەمزە ئاغا بوو. سەرۆکەکانی‌تر حەمە ئاغای مامش و مامەند ئاغای پیران و سوار ئاغای زوودی و عەبدوڵلاخان و برایم خانی زەرزا بوون. لە راستیدا هەمزە ئاغا سەرۆکی تەواو و شێخزادەش ببووە داردەستی.

هەندێ لەو ئاغایانەی دەهاتنە هەواڵپرسی گوڵاوی ئاغا، کاتێ لە کەمدەسەڵاتی شێخ ئاگادار دەبوونەوە، پەشیمان دەبوونەوە لەوەی پێکەوە بەریان پێنەگرتووە، گوڵاوی ئاغاش سەرکۆنەی دەکردن کە بێئەوەی چاویان لە دوا رۆژ بێ و بیری داهاتوویان ببێ، ئاوایان کردووە و پایەیان بە هەمزە پاڵەوان داوە.

گوڵاوی ئاغا بەو نەخۆشییەشەوە دەستی کرد بە یەکخستنی ئاغاکان دژ بە هەمزە ئاغا. نامەیەکی بۆ خانباباخان نووسی و داوای لێکرد بێتە دیتنی. بەڵام خان بابا خان لە وەڵامدا نووسی ناتوانم بێم، تازە کات درەنگە و نامەی شێخزادە گەیشتووە و دەبێ هەرچۆنێك بێ سبەی نیوەرۆ بگەمە شار.

بەڵام ئەوەی لە بابەت یەکێتییەوە نووسیبوتان سەرنجمدا.

هەر ئەو رۆژەش نامەیەکی شێخ‌عوبەیدوڵلا، کە بە دەستی کورەکەی خۆیدا بۆ گوڵاوی ئاغای نووسیبوو، گەیشت. ناوەرۆکی نامەکە دوای چاك و چۆنی ئەمە بوو:

ئێوە ریش‌سپی و تێگەیشتووی دیبوکریەکانن، من ئێوەم زۆر خۆش دەوێ. لەم کاتەدا یەکتر دیتنی من و تۆ زۆر گرنگە، تا دەربارەی چارەسەری هەندێ کاروباری موسلمانان بدوێین. گوڵاوی ئاغا نامەکەی دراند و وتی: ئەم منداڵ بازارە چییە بە سەر ئێمەیدا دەهێنن، وەڵامی چی!

لەم ماوەیەدا خان بابا خان دەگاتە شار و بەرێوە بردنی شاری دەدەنێ و عەبایەکی تورمەشییان پێ‌خەڵات کرد، کە کفنبایی بوو. برێ لە ئاغاکانیش لە خزمەتی شێخزادەدا ئامادە بوون و بۆ برێکی‌تریشیان نامە نوسراو بانگهێشتنی ناو شار کران.

دوای هاتنی شێخزادە، خێڵی مەنگوور و پیران کە زۆربەی ژیانیان لە چۆڵگەدا وەك کێویی بەسەربردبوو، کەوتنە سەرە ڕێگەکان و ڕێبوارانیان ڕووت دەکردەوە و دەستدرێژییان لە ئاواییەکانی نزیکی شاردا دەکرد و بەقەد توانا لە شار دزییان دەکرد و ئاژاوەی تەواویان لە هەموو لایەکەوە نابووەوە. نە کەس دەیتوانی لەملا بچێ بۆ ئەولا و نە لە شاریشدا کەسێ خاوەنی سەر وماڵی خۆی بوو.

ئاژاوە گەییە دوا پلە و قات و قڕی لە شاردا پەیدا بوو، خەڵکی دوکان و بازاریان داخستبوو و لە ماڵەوەدا دانیشتبوون. سەرەتا خەڵکی شار شێخیان بە خێر و بەرەکەتی گەورە دەزانی و هاتنیشی بە سەرکەوتنی ئیسلام تێگەییبوون. زیان و خراپەی ئەم بیرورایەی خۆیان بە چاو دەدی. شار نە حاکمی هەیە و نە یاسایەك، نە دادێ نە دادگەرێ. هەرکەس هەرچییەك بکات، بەرپرس نییە. نە گەورەیەکیان هەیە نە سەرکردەیەك. برێکیش لەم سوارانە ئاغاکانیان هانیان دەدەن و ئەو ئاواییانەی کە لەگەڵ خاوەنەکانیاندا دوژمنایەتی و کۆنە قینیان هەبووە و تا ئێستا هەلیان بۆ هەڵنەکەوتووە، ئێستا هەلە و تالآن بکەن. جا ئەگەر ئەمانە لە خاکی موکریدا دەبنە هۆی ئەم گشتە، لە خاکی دوژمندا چیدەکەن؟ بەلآم ئەگەر لێی ورد بینەوە ئەمانە ناحەقیان نییە، چونکە لەشکری شێخزادە کە لە ماڵی خۆیانەوە بەرێکەوتوون، نە دیناری زێو و نە دەنکێ نیسکیان پێنەبووە. خۆ دیارە بە هەواش ناژین. بەڵکو دەبێ ماڵی ئەوانە بەش بکەن، چونکە دنیا دنیای خەڵکە و ماڵ ماڵی خودایە! هەمووانیان بۆ تالآن هانداوە، بە خەمی زیان و قازانجی کەسەوە نین ماڵی دوژمن و ماڵی خەڵکەکەی خۆیانیان لەلا یەکە. ئەمانە نە هۆش و فام، نە بەزەییان هەیە!

هەرکە نامەکانی شێخزادە دەگاتە ئاغاکان، بە دوایدا هەڵسوکەوتی ناشایستە و ڕەفتاری زاڵمانە و چەتەگەریی بە دوای‌یەکدا ڕوودەدا. بەلآم کەڵکی چییە؟ کار لە کار ترازاوە و هەڵخەڵەتاون و ڕێیان بە دوژمن داوە. کلیلی شاریان داوەتە دەستی. ناچار برێ کەس کوریان و برێکیش خۆیان و چەند کەسێکیان دەچوونە ناو لەشکری شێخزادەوە و چاوەنواری ئاکامی کارەکە دەبوون. قادر ئاغا کە لەگەڵ هەمزە ئاغادا یەکبوون، بەلآم بێئەوەی نزیکیان بکەوێ لە دوورەوە سەیری دەکرد و چاوی لە شێوازی جولآنەوەی شێخزادە و هەمزە ئاغا بوو، کە بە دڵی ئەو ڕەفتار بکەن.

کۆنترۆڵ کردنی ئەم لەشکرە ڕێگرە، نە لە وزەی شێخزادەدا بوو، نە لە توانای هەمزە ئاغادا. لە گشت لایەکەوە پەیتا پەیتا داد و سکالآ دەگەیشتە ڕەشماڵەکەی شێخ. بەمجۆرە شێخزادە پێنج شەش ڕۆژێکی لە کەنار چۆمی سابلآخدا بە سەر برد و دەرکەوت کە نیازی داگیر کردنی هەوشار و سەقزی هەیە، بەلآم چارەنووس جۆرێکیتر بوو. چەند گوندێکی (سیلکی) کورد، کە لەولای میاندواوە و لە ئاواییەکانی مەراغەدا نیشتەجێ بوون، هاوارنامەیەکیان بۆ شێخزادە نووسی، تێیدا وتبویان: بەمجۆرە ئەگەر لەلایەن کوردەکانەوە یارمەتییەکمان نەگاتێ، ئەو عەجەمانەی بە دەور و پشتمانەوەن ڕەگ و ریشەمان دەردێنن.

به گەیشتنی ئەم هەواڵە شێخزادە فەرمان دەدا سوارەکان هێرش بەرنە سەر مەرحەمەت ئاوا. سەرەتا خاڵۆی شێخزادە، میربەگی بەردەسووری بە (٢٠٠) کەسەوە وەك پێشەنگ دەگاتە نزیکی مەرحەمەتئاوا. سەلیم خانی چاردۆڵی و محەمەد حسەین خانی بەختیاری و سوارەی موقەددەم و عەلی خانی حاکمی مەراغە کە لە میاندواودا بوون و هەرکە لەم رووداوە کتوپڕە ئاگادار دەبن، ڕێ بە دوژمن دەگرن. سەلیم خان و محەمەد حسەین خان پەلاماریان دەدەن و چەند کەسێکیان لێدەکوژن و خاڵۆی شێخزادەش سەر دەبڕن.

به دوای ئەوەدا سەیریان کرد شەپۆلی لەشکر لە لای سابلاخەوە دەرکەوت، ئیتر زانیان بەم سپا کەمەوە دەرەقەتی ئەو هەموو لەشکرە خوێنخۆرە نایەن، بۆیە ناچار خۆیان دەرباز دەکەن و هەڵدێن. لە قەڵای میاندواودا چەند سەرباز و تۆپچی و چەند تۆپێك بوون، بەڵام گولله و باروت کەم بوون. چەند تۆپێ دەتەقێنن، بەڵام کەڵکێکی نابێ لەشکر چوار دەوری میاندواویان‌دا.

هەر کە شێخزادە چاوی بە تەرمی لەتلەتکراوی خاڵۆی دەکەوێ، بڕیاری کوشتاری میاندواو دەردەکا. خەڵکی میاندواویش بە کورد و تورکەوە کۆ دەبنەوە و لەسەر کۆڵانەکاندا بەر بە دوژمن دەگرن و سێ سەعاتێك بەرگری دەکەن و نایەڵن دوژمن بێتە ناو شار. بەڵام لەم کاتەدا جەلیل ئاغای برای باباخان (جێگری میرئاخوری پێشوو)، کە تا ئێستا لەگەڵ خەڵکی میاندواودا یەکبووە و ڕووبەڕووی دوژمن وەستاوە، پەلاماری بازاڕی میاندواو دەدا و دەیماشێتەوە و ئاگری تێبەر دەدا و دوای ئەوە ئیتر دەچێتە پاڵ دوژمن و دژی خەڵکی میاندواو دەجەنگێ.

خەڵك لەبەر کەمیی گولله و بارووت وردە وردە کز بوون و دوژمنیش تا دەهات زۆری بۆ دەهێنان و دەهاتە ناو شار. ئەم رووداوە لە (٣ / ١٠ / ١٨٨٠ز)[1] دا ڕوویدا، کە ٣ سەعات لە شەوی هەینی تێپەڕیبوو. کوردی بێبەزەیی و دڵڕەق، خەنجەر و نێزە و شمشێر بە دەستەوە ڕژانە گەڕەکەکان و بێجیاوازی هەر کەسێکیان بەردەست دەکەوت لە ژن و پیاو و گەورە و منداڵ و پیر و لاو و زانا و ڕەشۆکی و سەیید و فەقێ، لە هەر شوێن و جێگەیەکدا لە ماڵ و باغ و تەکیە و مزگەوتیشدا بوونایە، دایاندەپاچی و لە هەموولایەکەوە لافاوی خوێنیان هەڵساند. شێخزادە و هەمزە ئاغا لە کۆڵانەکاندا سوارەکانی لەشکرەکەیان بۆ خوێنڕشتنی زیاتر هان دەدا. بەڵام بەمجۆرەی بیستوومە محەمەد ئاغای مامش بە سوارەکانی خۆیەوە شەقامەڕێی تەورێزیان گرتبوو و ڕمەکانیان بە دیوارەکانەوە هەڵپەساردبوو و ڕێگەیان نەدابوو سوارەکانی خۆیان کەس بکوژن و خەڵکیان دەرباز کردووە. ئەم کوشتار و خوێنڕشتنە تا بەیانی درێژەی دەبێ و زۆربەی خەڵکی، هەڵی تاریکەشەوەکە دەقۆزنەوە و هەریەکە بە لایەکدا هەڵدێن.

---

[1] ٢٥ شەوالی ١٢٩٧ کۆچی ١١ / ٧ / ١٢٥٩ هەتاوی.

ئەوانەی تاریکایی شەو پەردەی بە سەردا کێشا بوون و لە تیغی دوژمنـان پاراسـتبوونی، رووناکی رۆژ دەریخستن و دیسانەوە خستنییەوە بەر زەبری شمشێری خوێنخۆری دوژمن.

بەیانی سەرەتای تاڵانکردن بوو. سـوارەی مـەنگوور و مـامش و پـیران کـە زۆر شـارەزای تاڵان و برۆ بوون، ئەوەی بە سەنگ سووك و بـە قیمـەت گـران بـوون لەگـەڵ چـەندان ژن و کچۆڵـەی دیـل و مێگـەل و رەشـەوڵاخدا هـەڵیانگرتن و رووەو ئـەو کوێسـتانانە چـوون، کـە مەنزڵگاکانی خۆیانی لێبوون.

کـە هـەواڵی کوشـتوبری میـاندواو گەیشـتە گوندەکـانی موکـری، لـە هـەموو لایەکـەوە دەستەدەستە بۆ تـاڵانکردن قۆڵیـان هەڵماڵـی. شـوێنەکەش شـوێنێکی وابـوو کـە پـر بـوو لـە هەرجۆرە شت و مـەکێکی نـاو مـاڵ و ئازوخـە و مـەر و مـاڵات و بەتایبـەت دانەوێڵـەی لـە رادەیەدەر، بۆیە تا دە رۆژ تاڵانکرا. دوایی شاریان ئاگردا و کردیانە مشتێ خۆڵـەمێش. بـەو جۆرەی من بۆمدەرکەوتووە، (٨٠٠) موسڵمان، (٢٠) ئەرمەنی و (٥٠) جولەکـە کەوتنـە بـەر تیغی خوێنرێژانی کورد. تەرمی کوژراوان لە کوچە و کۆڵاناندا کەوتن و بۆگەنیان کرد و بوونە خۆراکی سەگەل.

دوای ئەمە لەشکری شێخزادە دەستە دەستە روودەکەنە ئاواییەکانی مەراغە. دەستدرێژی و تـاڵان و بگرەوبـەردە دەسـت پێدەکـەن. مەڵکـەندی کـە دەکەوتـە ئـەولای میـاندواوەوە و گوندێکـی نـاودار بـوو، ئـەویش کەوتـە بـەر تـاڵان و بـرۆ و بـە دیـل گرتـن و دەریـەراندنی دانیشتوانەکەی. مینە ئاغای کوری قادر ئاغا و عەزیزی فەتاح، کە هـەردووکیان چەتـە و دز و رێگـری نـاوداری موکریـن، هێشـتا شـێخزادە نەگـەیبووە سـابلاخ، دەسـتیان کردبـوو بـە روتانـەوەی ئاواییـەکانی موکـری و میـاندواو، ئـەمجار پـەرەیان بـە کارەکـەیان دا و خۆیـان گەیاندە. شوێنگەلـی دوورەدەست و بە باری وشتر، تاڵانی زۆریان هێنایەوە.

لەولاشەوە چونکە لە هەموو روویەکەوە بارەکە لەبار بوو بـۆ شـۆرش و پشـێوی بـەرەڵڵا و لاتـولووتیتری ئێرانی، هەلیان قۆستەوە و جل و بـەرگی کوردییـان کـردە بـەر و لـە هـەموو لایەکەوە کەوتنە تاڵان و دزیکردن، کە رەزا قولـی میرزای کوری مەلەك قاسم مـیرزا لەوانـە بوو، کە لەم کاتەدا گوندەکانی میرزا عەبدوڵڵای سەررشتەدار و چەند گوندێکیتریشی تـاڵان کرد و سـوتاند، تـا لـە ئاکـامدا بـە دەسـت ئاجودانباشـی گـیرا. ئـەم هەواڵـە ترسـناکە لـە ناوچەکەدا بڵاو بووەوە و خەڵکی پاراستنی گیانی خۆیان و ماڵ و منداڵیان لە هەموو شـت بـە گرنگتر زانی و هەرچییەکیان بوو، بۆ دوژمنیان بەجێهێشت و هەڵاتن.

دوای دوو رۆژ هەواڵی هـاتنی ئیقبالودەولـە بـە چـەند فـەوج سـەرباز و تۆپـەوە گەیشـتە شێخزادە و هەمزە ئاغا. ئەوانیش بە پەلـە گەرانـەوە سـابلاخ و ئـەو تۆپـەی لـە میـاندواوەوە هێنابوویان، چونکە نەیاندەزانی بەکاریبێنن، لە سەر رێگەدا لەت و کوتیان کرد و فرێیـاندا. دوایی بۆ ساغکردنەوەی ئەم هەواڵە، محەمەد ئاغای مامشیان نارد بۆ سەڵدوز. محەمەد ئاغـا راسپێردرابوو لە گەرانەوەدا دوای سۆراغی هەواڵەکە بچێتە قەڵای لاجان. ئـەو قەڵایـەی کـە

شێخزادە بە دەم هاتنییەوە بۆ میاندواو گرتبووی و چەند تۆپێکیشی تێدابوو، گرتبوونی و سەربازەکانیشی دیل کردبوو.

دەبوایە محەمەد ئاغا بچێت و ئەو قەڵایە بروخێنێ و دوبارە بگەڕێتەوە بۆ ناو ئۆردوەکەی سابلاغ. محەمەد ئاغا بەدوای ئەم راسپێریەدا چوو، بەڵام زۆربەی خەڵکی دەیانزانی بە دڵ لەگەڵ شێخزادەدا نییە، بەڵکو کارێکی زۆرەملێیە. دەشیانوت: هەر کاتێ ئیقبالودەولە بگاتە سەڵدوز، لەگەڵ ئەودا یەك دەکەوێت و تازە ناگەڕێتەوە. بەڵام بەداخەوە هەواڵی هاتنی ئیقبالودەولە بە درۆ دەرچوو. هەرچەندە هەواڵەکە بێ کەڵکیش نەبوو، چونکە ئەم هەواڵە کوردەکانی تۆقان و هێرشەکەیانی بۆ سەر بناو پێدواخستن تا لەشکر لە تەورێزەوە گەیشتە بناو.

محەمەد ئاغاش بە هیوای ئەوەی لە ورمێوە لەشکری دەوڵەت بگات و تێکەڵیان بێ، چەند رۆژێ لەملا و لەولا خۆی خەریك کرد، بەڵام لەبەرئەوەی لە هەموو لایەکەوە نائومێد بوو، ناچار بەرەو ئۆردووی شێخزادە گەڕایەوە.

لە دوای کوشتاری میاندواو، ئێمە کە لە وەتەمیشی مۆلکی گولاوی ئاغادا بووین وتووێژمان لەگەڵ ئەو ئاغایانەدا بوو، کە لە هاتوچۆدا بوون و هەر نامەیەك لە هەرلایەکەوە بهاتایە، چ لەلایەن ئاغاکان و چ لەلایەن زاناکانەوە، ئێمە پێماندەزانی. وا دیار بوو زۆربەی ئاغا و بەگزادەکان لەوەی شێخزادەیان هێناوەتە سابلاغ ئێجگار پەشیمانن. دەیانوت: ئەمە چ حاڵ و رۆژێکە، ئەم کوشتوبڕ و تاڵانە لە سەر چ ئاینێکە؟ چونکە شێخزادە بەڵێنیدابوو کاروباری موسلمانان چاك بکاتەوە و خەڵکی لە دەستدرێژی دەوڵەتی ئێران رزگار بکات و ئاسایش و ئاسوودەییان بۆ بەدەستبێنێ. بەڵام لە جووڵانەوە و هەڵسوکەوتی ئەم لەشکرەی کە لە ژێر دەسەڵاتی شێخزادە و هەمزە ئاغادا بوون، ئەمانە نەدەهاتنە دی. بەڵکو بە پێچەوانەوە هەم خاکی موکری و هەم خاکی عەجەم لە دەستدرێژی و تاڵان و برۆیان کاول و لە دەست چووبوون. هەرچی بیریان دەکردەوە ئەمانە بۆ وادەکەن، سەریان لێدەرنەدەکرد. نە شێوازی موڵکداری لەم چەشنە رەفتارەدا بووە، نە شێوەی یارمەتی و دەستگیرۆیی. بەڵکو هەرجۆرێك بوو لە رێگری و چەتەگەری. برێك لەم ئاغایانە دڵنیا بوون ئەم شێوە رەفتارە سەرئەنجامێکی ناباری دەبێ. ئەمانە لەشکرێکی یاخی بێسەروبەرن، کە دوای ئەوەی دنیایان لە شەڕ و خڕاپە پڕکرد، لە بەرامبەر هێزی ئێراندا لەناو دەچن. ئەو زۆردارانەی بوونەتە هۆی داگیرسانی ئەم ئاگرە؛ شێخزادە و هەمزەئاغا و کەس و کاریان. هەموویان خێڵاتی و خێوەتنشین و چیاییین. هەڵدێن و پەنا دەبەنە بەر لوتکەی بەرزی کێوان و بە تاڵانییەکانیانەوە ژیان بە سەر دەبەن. ئەگەر شوێنیشیان بکەون، رووەدەکەنە خاکی عوسمانی و خۆیان دەرباز دەکەن. شێخزادە بە پیادە بەرەڵڵاکانییەوە خۆی دەگەیێنێتە لای باوکی لە نوچە، یان نەهری، ئەوسا ئاغا و بەگزادەکان ناتوانن موڵکەکانیان جێبهێڵن، چونکە مایەی بژێوییانە. بۆیە لە تۆڵەی ئەواندا ئەمان دەکەونە ژێر دەست و پێی

لەشکری ئێرانی. هەموویان ئەم ڕۆژە ڕەشەیان لە بەرچاو بوو، نائومێدانــە دەیـانزانی تـەریش بە گوناحی وشکەوە دەسووتێ و ئەوانەش کە هەمیشە دۆستی دەوڵەتی ئێران بـوون و خۆیـان لە شێخزادە دەپاراست و بێلایـەن دانیشـتبوون، لـە رق و قینـی دەوڵـەتی ئـێران رزگاریـان نەدەبوو. چونکە دەیانوت لە دەوڵەتی ئێراندا لێکۆڵینەوەیـەك نییە و حوكـم بـە دادگـەری و یاسا نادرێ. هەرچی تاوانبار و بێتاوانە وەك یەك حوکم دەدرێن. هـەر تـاوانێك بـۆ یـەکێك درووست بکەن ئیتر بەسە بۆ تاوانبار کردنی.

قادر ئاغای دوورووو کە لە سەرەتادا دەیتوانــی بـە زەبـری دەسـەڵاتی خـۆی و تـەکبیر و چارە، ئــەم ئاژاوەیـە دووربخاتــەوە، ئێسـتا کـە ئـەم چەشـنە جوڵانــەوە کێوییانــەی دەدی، بیرورای گۆڕا و هیچ نەچووە لای شێخزادە و هەمزە ئاغا و وەڵامی نامەی بانگهێشتنەکانیشی نەدانەوە و لە بەرامبەر هەڕەشە و گوڕشـەی ئـەواندا کشـابووە دواوە. هـەموو چـاوەڕێی ئـەوە بوون کە ئەم سەرکێشییەی ببێتە هۆی ئەوەی شێخزادە لەشکر بکاتــە سـەری و ئاواییـەکانی تالانبکا و بیسووتێنێ. بەڵام هەمزە ئاغا لە ژێرەوە لەگەڵیدا یەك بوو و نامـەش لـە نێوانیـاندا ئاڵوگۆڕ دەکرا، کە ئەمەش بووە هۆی پاراستنی ئاواییەکانی. لەباتی ئـەو، کـوڕە یاخیەکـەی کردە سەرۆکی لەشکرەکەی کە (٨٠٠) سوارە و تفەنگچی بوون و خستنییە سەر ئۆردوەکـەی. خەڵکی هەموو دڵنیا بوون قادر ئاغا دەستی لە هەردوولادا هەیە و دوا ڕۆژی لەبەر چاوە، کـە هەرواشبوو. چونکە سەرۆکایەتی لەشکر و دەسەڵاتی بە سەر گونددا، لە ڕواڵەتدا بە دەسـت قادر ئاغاوە نەمابوو، بە سەد نۆکەر و سوارەوە چوو بۆ ئاوایی جوانمەرد، کە نزیکـی خـاکی هەوشار بوو، لەوێ مایەوە تا لە کاتی پێویستدا، بداتە پاڵ لەشکری دەوڵەتی ئێران.

بێینە سەر باسی گوڵاوی ئاغا کە ریش چەرموی دیبوکریانە. کەسێکی تۆبـەکار و سـۆفی و داوێنپاکە. لە هەموو کـارێکدا دژی هـەمزە ئاغایـە. هەمیشە بـە کوێـرە و شـێتە و هـەمزە پاڵەوان ناوی دەبات. لە ڕوانگەی ئەوەوە شێخ عوبـەیدوڵلا پیـاوێکی نەزانـە، کـە هەوسـاری منداڵێکی گەوجۆکەی داوەتە دەست هەمزە ئاغا. دەبوایە هەر لە سـەرەتاوە لـە داروبـاری ئـەو بگەیشتایە. ئەوەی شێخزادە دەیکا، کایەی منداڵانە. دەیوت شێخزادە و هــەمزە ئاغـا کـافر و بێدینن. چۆن دەبێ موسلمانێك کە کتێبی هەیە و نوێژ دەکـا، ماڵــی بـە حـەڵاڵ بزانـرێ و فەتوای غەزای لە سەر بدرێ؟ مەلا عەبدوڵڵاش کـە لـە گوندەکـەی ئـەمدا نیشـتەجێیە و لـە هەموو موکریانیشدا لە زانینی شەرع و عیلمدا بە ناوبانگــە، ئـەویش وەك ئـەو سـەبارەت بـە شەرکەرەکان بیری دەکردەوە.

لەم سەروبەندەدا ناو بە ناوێك نامەی هاورێکانی لە ناو ئۆردووی شێخزادەوە بە گوڵاوی ئاغا دەگەیشتن و داوایان لێدەکرد کە ئەمجۆرە قسانە نەکا و ئاگای لە خۆی بێ و لەشکر بـۆ ناو ئۆردوو بنێرێت و خۆیشی بێت. چونکە هەموو ڕۆژێ شێخزادە و هەمزە ئاغاش پـاش ملـە هەڕەشــەی لێدەکــەن و دوورەپەرێزییەکــەی بــە جــۆرێ لــە کەمتەرخــەمیی و گـوێ پێنــەدان دادەنێن. گوڵاوی ئاغاش کە پیاوێکی کەللەڕەق بوو، بیانووی دەهێنایەوە و خۆی لەو ڕۆیشتنە

دەپاراست و دەیوت: ئەوپەڕی گوندەکەم تالآن دەکەن و خۆشم دەکوژن، لەوە باشترە من بچم و ملکەچی ئەم تاقمە شەڕخوازە بم.

برایم ئاغای برای و ئاغا ڕەشی هاوڕێی و هەموو خەڵکی ناو ماڵ و کەسوکاری، هەر لەوە دەترسان سەرئەنجام ئەم ملنەدانەی گوڵاوی ئاغا ببێتە مایەی تالآنی ئاواییەکانی بە دەست لەشکری شێخزادەوە. پاشان لە سەر پێداگرتنی کەسوکار، ناچار برازایەك و برایەك و چەند تفەنگچییەکی ناردە ناو ئۆردووی شێخزادەوە. خۆیشی کەوتە قایمکاریی خۆی. نامەی بۆ خزم و خوێش و بەتایبەتیش بۆ محەمەد ئاغای مامش نووسی و داوای لێدەکردن دژ بە شێخزادە و هەمزە ئاغا یەگگرن. مستەفا ناوێکیشی ناردە لای سەلیم خانی چاردۆڵی، تا تێیبگەیەنێ کە نیازی وایە بە هاوکاری ئەوان هەمزە ئاغای سەردار لە ناو بەرێ و کەسوکارەکەی، کە بوونەتە هۆی ئەو هەموو ئاژاوە و خراپەیە، لە ناو ببا و ئەوسا شێخزادەش هەڵدێ و دنیا ئاسوودە دەبێ.

گوڵاوی ئاغا پیاوێکی سست و تەمەڵە. زۆرتر خەریکی نوێژ کردنە. هیچ لەوە نەدەچوو کاری وای لە دەست بێت، چونکە لە کاری گرنگدا لێزانی و کارزانی و دەستوبرد و ڕاوێژی گرنگ پێویستە.

ماوەیەك لەمەوبەر کە شێخعوبەیدوڵلا خوازبێنی کچی سەرداری خوالێخۆشبووی کردبوو بۆ شێخ عەبدولقادری کوڕی، بەلآم وەلآمیان دابووەوە، کە وەکالەتی کچانی سەردار بە دەست جەنابی ولیعەهدە، ئەمجارەش کە شێخعەبدولقادر دوای کارەساتی میاندواو لە سابلاخ بووە، بە هەلی زانیوە و بە دوای زێڕوزیو و شتومەکی گرانباییەوە بووە، بۆئەوەی لە کاتی خۆیدا ژنەکەی بگوێزێتەوە.

کاتێ ئۆردووی شێخزادە دوای کارەساتی میاندواو لە سابلاخدا بارگەیان خستبوو، چەکدارەکان تالآنییەکانیان بردبووەوە ماڵی خۆیان و گەڕابوونەوە، نامەکانی شێخزادەش بە درشتی هەڕەشە و گوڕەشە بوو بۆ هەموو ئاغایانی گەورە و بچوك، کە دەبێ بە هەموو پێویستی و کەلوپەلێکەوە بگەڕێنەوە ناو ئۆردوو. چونکە پەلەیان بوو کە بەرەو بناو و مەراغە بەرێکەون و ئەو ناوچانە داگیربکەن. چونکە بیستبووشیان چوار فەوج بە سەرۆکایەتی ئیعتمادولسەڵتەنە لە تەورێزەوە بەرەو بناو بەرێکەوتوون.

ئاغا ڕەش کە پیاوێکی کاسب و هەژار و هەمیشەش لای گوڵاوی ئاغا بوو، نامەیەکی لە خان بابا خانەوە بەم ناوەڕۆکەوە بۆ هاتبوو: «برای ئازیز. ئەم نامەیە بە حەسەنبەگی کولیجە و خەلیلبەگ و محەمەد سەلیمبەگ بگەیەنە. ئەگەر ئێوە دوای ئەوان تا سبەی نیوەڕۆ بە پیادە و سوارە و ئازوخە و چادر و کەلوپەلیترەوە بگەنە ئۆردووی شێخزادە، ئەوە بەلآیەکی گەورەتان لە کوڵ خۆتان کردوەتەوە، ئەگینا بەلآیەك بە سەر ماڵ و گیان و دەستو پێوەندەکانتاندا بێت، من هیچم پێناکرێ. من نە ولآخم هەیە، نە بە پێش دەتوانم بڕۆم.

دایکیشم مردووە و پرسەدارم – چونکە دایکی یەکێکیان مردبوو– ئەمانەش بە گوێـی کەسدا ناچیٚ، ئیتر خۆتان دەزانن، ئەوا من بۆم نووسین.»

ئاغارەشی بێچارەش کە هیچ دەسەڵاتێکی نەبوو، ناچار لە ترسی گیانی نامەکانی بەوان گەیاند و خۆیشی هەرچی سوارە و پیادەی بوو، کەوتە تەك ئۆردوو.

هەواڵی هێرشی شێخزادە بۆ سەر شارە گەورەکان بە وڵاتدا بڵاو بووەوە. تاڵانکـەری چـاو چنۆك کۆمـەڵ کۆمـەڵ یـەکانگیربوون و تێکـەڵاوی هۆردووبـوون، هـەندێ لەوانـەش کـە لـە میاندواو هیچیان دەست نەکەتبوو، ئێستا خۆیان تەیار کردبوو، بە جۆرێ کەوتبوونە رێ کـە موکریان کەسی تێـدا نـەما بـوو. ئـۆردووی شـێخزادەش هێشـتا نـەجوڵابوو، کـە لـە هـەموو لایەکـەوە بـە هـەزاران کەوتبوونـە دەستپێشـکەریی و ببوونـە پێـش قـەرەوڵ و بـەرەو خـاکی ئازەربایجان هێرشیان دەبرد و تا دەستیان گرتی، لە هەڵمەت و تالان و برۆ درێغییان نەکرد.

هەموو ئاواییەکان هەر لە سابلاخەوە تا نزیکەو تەوریز، کەوتە بەر هەڵمەت و پەلاماریان و کاولکران. کەس نەبوو تەقەیەکیان لێبکات. هەرچەند سوارەیەك روویـان دەکـردە دێیـەك، کەسێ نەبوو بەریان پێبگرێ و تفـەنگێکیان تێـدا خاڵـی بکاتـەوە. زۆربـەی ئەوانـەش کـە توانای هەڵاتنیان نەبوو، دەکـەوتن بـە سـەر دەسـت و پێـی ئـەو سـوارانەدا تـا نـەیانکوژن. هەڵاتنی ئەمانەش ئەوەندەی‌تر کوردەکانی ئازا کردبوو، گریمان لە جێی ئەو عەجەمانە کـورد بوونایە، وەك ئەوان و بگرە خراپتریش دەبـوون. خـۆ زۆر دەمێکیـش نییـە کـە (١٠٠) کـورد عەجەمێکیان دەبینی، ئەبڵەق دەبوون و کونە مشکێکیان بە سەد تمەن دەکری! بۆیـە ئـەوە درۆیە کە کورد بە ئازا ناوی دەرکردووە. لە هیچ خێڵێکی کێویدا ئەو ئازایەتییە راسـتەقینەیە نییە، کە پێی دەوترێ جوامێریی. چونکە جوامێری و ئازایەتی جۆرە غیرەت و تووڕەبوونێکی ئەوێ، تا هانیبدات وەك ئایندارێی و نیشتمانپەرستیی و پاراستنی شکۆی کەسایەتیی. بـەڵام کـورد هیچ یـەکێ لەمانـەی نییـە و دەمارگیریشـی نییـە. چونکـە هیچ لـە ئـایین نـازانێ! مەبەسـتیان هـەر تالانکردنـە و ملکەچییـەکی کوێرانەیـە بـۆ شـێخ و ئاغاکـانی خۆیـان، کـە ئـەوانیش هـەموو جـۆرە خراپـە و خوێنرشـتنێکیان پێدەکـەن. لەبەرئەمـــە ئازایـــەتییان وەك ئازایەتی گیانلەبەرانی دڕندەیە. جا چ کورد بێ و چ خێڵی کێوی‌تر، ئەگەر زەبریان پێبگات، (١٠٠) کەس لەبەرامبەر یەك کەسـدا هـەڵدێن. ئێسـتاش بـا هـەندێ سـەبارەت ئێقلیمگـیری شێخزادە بدوێین.

وەك وتمـان شـێخزادە جەسـتەیەکی بێگیانـە و ئەگـەر دەنـگ و فەرمانێکیشـی لــە دەم دەردێت، ئەوە دەنگ و فەرمانی هەمزە ئاغایە کـە لـەودا بەرجەسـتە دەبێـت و بـە گوێـرەی نیازی ئەو پیادە دەکرێ. وتیشـمان کە لە ماڵـی خۆیان دەرکـەوتن دینارێکیـان پێنـەبوو. ئـەم گەلە کێویە رووت و برسییەی کە شێخ خستبوونییە تەك کورەکەی و لە ژێر دەسەڵاتی هەمزە ئاغادا بوون، تامەزرۆی تالان و کاولکردنی وڵات بوون. ئیتر نە بەر لە کارەساتی میاندواو نـە ئێستاش کە لەشکرەکەیان گەیشتوەتە (١٠٠٠٠)، نە چنگـێ ئازوخـە و نـە پاشەکەوتێکیشی

هەبوو. کەچی هەر بە خەیاڵیشیدا نەدەهات، هەمیشە وەکو ئەو کەسە دەژیا کە دوای سەعاتێك هەرچییەکی هەیە بەجێی دێڵێ و کۆچ دەکات. ئەم دە هەزار کەسەش بە دزی و دەغەلی و تالان، لەباتی نان،برێشکە و ترێ و کشمیش و کالەکی میاندواویان دەخوارد و ئالفی ئەسپەکانیشیان یان گژ و گیای کوێستان بوو، یان ئەو کاوجۆیەی کە بە زۆرەملێ لە خەڵکە مسکێنەکەیان دەسەند. یان کاروانیان رووت دەکردەوە. بەو هیوایە دەژیان کە بچن و ئێرانییەکان رووت بکەنەوە و غەزایان کردبێ. ئەگەر تالانی نەبێ هیچی تیا نامێنێتەوە. لەشکرێکی ئاوا رووت و قووت لە شوێنگەلی کاول و بێپەنادا، لە داوێن کێو و پانتایی دەشتدا، بە بێئازوخە و بژێو، تاکەی بردەکا! بەلام باشیان بۆ هاتبووە پێشێ، چونکە نە لە تەورێز و نە لە تارانەوە هێز و لەشکرێك نەدەهات. سەرەرای ئەمەش بۆ پێشخستنی بەرنامە و کارەکانیان یەگجار کەمتەر خەم بوون. چەندیشمان بیر کردموە، تێنەگەیشتین کە شێخ عوبەیدوڵلا لەم ئیقلیمگیرییەدا چ مەبەستێکی هەیە! نیازی چی بوو؟ ئەگەر لە پێناوی قازانجێك و ئازادیدایە، ئەم خوێنرشتن و کاولکارییە بۆ بکرێ! چونکە ئەو کارانەی خۆ لە یاسا و چوارچێوەی ولات گرتندا نەبوو. ئەگەریش لە پێناوی هاومەزهەبی و هاونەتەوەیی خۆیدا بووایە و بۆ چاکتر کردنی ئەوانە و بەدەستهێنانی دەستکەوت بووایە، چۆن دەبوو کورەکەی خۆی بداتە دەست کەسێکی تاوانباری وەك هەمزە ئاغا، کە مەبەست و بیروڕای لەگەڵ ئامانجەکانی شێخدا یەگجار لێك دوور بوون. کەواتە ئێمە شێخ عوبەیدوڵلا بە کەسێکی بێمێشك و گەوج و کەللەرەق و تالانکەر و نەزان دەناسین و ئەوەی روویداوە هەموو لەبری تۆڵەی هەمزە ئاغادایە. چونکە هەمزە ئاغا وەك خۆی چەندان جار دانی پێدانا‌وە؛ کەسێکە تاوانبار کراوە و شیاوی کوشتنە! لە سێدارە و جەللاد هەلاتووە، ئازادی بە نرخی گیان و لەناوچوونی لەشی بەدەست هێناوە. هیوای لە ژیان بریوە و رووی ئاسوودەیی نەدیوە. دەستی نەگەیشتوەتە سەرۆکایەتی و دەسەلات. نە هەوای کەیف و شادی دنیای لە دڵدایە و نە ئەوەیە هەناسەیەکی ئاسوودە هەڵکێشێ و هەنگاوێ بە ئازادی هەڵبێنێ. پزیسکەی تۆڵە لە دڵییەوە دەپرژێت و خەڵکی نەفرین دەکات. خۆی بە مردووی زیندوو بووەوە دەزانێ. ژیان لە روانگەی ئەوەوە نە نرخی هەیە و نە خۆشیی. چارەنووس لە دنیای مرۆڤایەتییەوە بەرەوجیهانی درندایەتی بردووە و گۆریوێتی و دڵی کردووە بە بەرد. تاقە ئاواتی تۆڵەسەندنە لە ئێران! لە خوێن رووبار هەڵسێنێ و لە لاشەی کوژراو دروست بکات و دێهات بسووتێنێ و شاران کاول بکات. شوورەی شاران بروخێنێ و ئەو بەرتیلانەی حاکمانی موکری لە مێژەوە وەریانگرتووە، بە زیادەوە لە قورگیان دەرکێشێ. وتوویەتی ماوەیەکی دوور و درێژ، زنجیر لە گەردن، تالیی و سوێریی ژیانم چەشتووە، تامەزرۆی حەسانەوە بووم، هەلم دەستکەوت ماوەیەك بحەسێمەوە، بەلام شازادە لەبەر چاوچنۆکیی دەیویست تووشی بەلام بکا و ژینم لێبسێنێ، منیش دەبێ ئەوەندەی لە توانامدا بێ، بەرامبەرکێی لەگەڵدا بکەم و بوونم لە پێناویدا دانێم. بەو ئاغایانەی کە دژایەتییان لەگەڵ دەکرد وتبووی: من ئێوەشم وەك خۆم

لێکرد و تاوانبارم کردن، ئێستا دەیکەن بیکەن، نایکە مەیکەن! ئەمەبوو رادەی تێگەیشتن و جۆری تۆڵەسەندنەوەی هەمزە ئاغا.

لە ئۆردووی شێخزادەدا بەرلەوەی لە سابلاخ دەرکەون قات و قڕی داکەوت. هەمزە ئاغا فەرمانیدا هەماری ئەوانەی هەڵاتبوون چ لە دەرەوەو چ لە ناو شاردا داگیر بکەن.

شێخزادە لە (١٥ / ١٠ / ١٨٨٠ز)[1]دا بەرەو کەلاوەکانی میاندواو بەرێکەوت و فەرمانی دەرکرد، کە دەبێت هەموو خەڵکی سابلاخ بدەنە پاڵ ئۆردو. تەنانەت زانا و حاجی و هەرچی هەیە، ناچار تێکەڵاوی ئۆردوو بوون. ئیمام جومعە نەبێ، کە بەوپەڕی رەزامەندییەوە دەیکێشا بە ملیدا و دەیوت: بڕۆن غەزایە و تاڵان بکەن و تاوانەکەشی بە ئەستۆی من.

لەشکر بەم گشتە خەڵکەوە بەرەو بناو کەوتنە رێ.

لەم کاتەدا سوار ئاغای برازای هەمزە ئاغا، کە سەرۆکی خێڵی زوودی بوو، لەگەڵ حەسەن ئاغای قومقەڵا هاتنە وەتەمیش و لەلایەن شێخزادە و هەمزە ئاغاوە راسپێردرا بوون بچنە جەوانمەرد و بە هەرجۆرێك بێت وا بکەن قادر ئاغا بنێرن بۆ ناو ئۆردووەکە. نیوەرۆژەیان لەوێ کرد و لە کاتی قسەکردندا سەریان لە داروباری گوڵاوی ئاغا سوور مابوو، دەیانوت: لە کاتی وادا بۆچی دەبێ دوورەپەرێز بێ و لە ماڵی خۆیدا دانیشێت و لەگەڵ هەمووواندا یەك نەبێ! وتوویژ لەمبارەیەوە دەستی پێکرد و گوڵاوی ئاغا لە وەڵامی سوار ئاغادا، کە هەر لە سەر باسەکە دەڕۆیشت، وتی: هەڵسوکەوتی شێخزادە و هەمزە ئاغا منداڵبازارە و خەسارەتە بۆ خاکی موکریان. ئەگەر ئێوە کەسانێکی راستگۆ و پاکن، بۆچی ژن و منداڵی خۆتان ناهێننە ناو شار، تا خەڵکەکەش باوەری پێتان هەبێت! ئێوە کە خەڵکی عەشایەر و دەشتنشینن، دیارە کاتی لێقەومان و تێشکان بەرەو کوێستانە بەرزەکان هەڵدێن و خەڵکی لەبەردەستی دوژمندا جێدێڵن.

رووی قادر ئاغا رەشبێ ئەگەر هەڵوێستێکی راستی بووایە، کارەکە ئاوای لێنەدەهات. دڵنیام ئێستا پەشیمانە. بەڵام کەڵکی نییە. دوای ئەم وتوویژە سوار ئاغا و حەسەن ئاغا لە وەتەمیش دەرکەوتن. چونکە قادر ئاغا لە هەوشاردا نەمابوو، لەوێشەوە چوو بوو بۆ گەڕووس بۆ لای حەسەنعەلیخان، ئەوان بێئەوەی بە ئاکام بگەن لە رێگەیەکیترەوە و لەوکاتەدا کە هێرشەکە بەرەو بناو بوو، گەیشتنەوە ناو ئۆردووەکە.

عوسمان ئاغای گەورك کە تا ئێستاش لە شوێنەکەی خۆیەوە (سەردەشت) رێنەکەوتبوو، ئەمجار نیوەی لەشکرەکەی خستە رێ و تێکەڵاوی ئۆردووی شێخزادە بوون. ئێمەش لەم کاتەدا لە وەتەمیشەوە هاتینە ناو شار و چەند رۆژێك لەو شارە چۆڵەدا ماینەوە. رۆژێکیان لە شاردا برایم خانم بینی، عەبدوڵڵاخان و برایم خان سەرۆکی خێڵی زەرزان، لە

[1] ٩ – ی زیقەعیدەی ١٢٩٧ کۆچی – ٢٢ / ٧ / ١٢٥٩ هەتاوی.

سەرەتاوە تا ئێستا هەر سەر بە شێخ و لە ئێران یاخیببوون. بە دیتنی مـن سـەریان سوورما. وتم من لە ئێوە زیاتر سەرم سورماوە. من ئێوەم بە پیـاوێکی زانـا و وردبـین دەهاتـە بـەرچاو، ئەی ئێستا چۆن وا تێکەڵاوی ئەم شۆڕش و خراپەکارییە بوون و بە دەستی خۆتان بیرتان بۆ خۆتان هەڵکەندووە و داوی بەڵاتان بۆ خۆتان تەنییوە؟ هەروا برێ لە سەری ڕۆییم. وتی: تـۆ ڕاست دەکەی. بەڵام هەرکەس دەست لە گیانی هەڵگرێ، هـەرچی لەدەسـتبێت دەیکـات. ئەو زوڵم و بێدادییەی کـە مـن لـە فـەرمانڕەوای ورمـێ (موعینولدەولـە) و کوڕەکـەی حـاکمی (شنۆ)م دیوە، چۆن لە یادم دەچێ! تۆ منت لــە تـەورێزدا دی، دوای ئـەوەی موعینولدەولـە لابرا، بـەلای کاربەدەسـتانی ئازەربایجانـەوە گەلــێ سـکالاَ و شـکاتم لـە دەسـتدرێژییەکانی شازادە کرد. هەموو ئەو بێدادییەم بە بە لگەوە سەلماند کە شازادە نزیکـەی (١٢٠٠٠) تمـەنی لە ئێمە بە زۆر سەندووە. هەمووشیان ڕاستی وتەکانی منیان بۆ دەرکەوتبوو.بەڵام کەس گوێـی نەدایـە داد و بێدادییەکـەی مـن و نـەمتوانی ئـەو کچانـە بهێنمـەوە کـە بـە زۆرەملــێ لــە قەومەکەمیان زەوت کردبوو. هەرچی داوای من بوو، بوو بە (٨٠٠) تمەن و ئەویشـیان نـەدا. لەبەرئەوەیە ئاگری تۆڵە لە دڵمدا هەڵگیرساوە و هانیداوم بۆ شۆڕش و یاخیبوون.

سەرەڕای ئەمانەش کە شێخ شنۆی وەرگرت و ئێمە هاتینە ژێر دەسـەڵاتییەوە، بـەرگری لە چوونم دەکرد بۆ تەورێز و بەڵێنی پێدام حەقم بسێنێ، بەڵام من گوێم نەدایــە. هەرچـەندە لە ژێر دەسەڵاتیشیدا بووم، چووم بۆ تەورێز و شکاتم کرد. تەنانەت بەدرێژییەوە باسی شێخ و ڕادەی دەسەڵات و هێزەکەیم کرد. بەڵام وەڵامێکی بەکەڵکم نەبیست، بەڵکو سووکایەتیشـیان پێکردم و دەیانوت: جا شێخ چییە و چی پێدەکرێ؟ وتم شێخ موریدی زۆرە و کاتی پێویسـت دەتوانێ ٢٠٠٠٠ کەس کۆبکاتەوە. بە کورتی زامی دڵم زۆرە و دەبێ شەڕ بکەم.

هەروەها ڕۆژێ حاجییەکم بینی، دەیوت تا ئێستا بانگدان بە شـێوەی شیعە لـێرەدا بـاو نەبووە، مانگی ڕەمەزان لە حکومەتی شازادەدا ئەویش پەیدا بوو. برێ ئاکاری لە حاکمـەکان دەگێڕایەوە هەموو دژ بە مەزهەبی سوننی بوو. هـەموو ئەمانـە لـە دڵـەوە ببـووە هـۆی قـین، باسی ئەوانە لێرەدا جێگەی نییە. لە نمونەی ئەوانەدا دەیوت: لە ماوەی حکومـەتی شـازادە میرزا تەقی دا، بناغەی زۆر یاسای تازە دانراوە، وەك‌ئەوەی کاتی قـاتوقڕی، فەراشـەکانی حکومەت لەباتی ئەوەی ئاگایان لە خەڵك بێ، لە بازاڕدا دەگەڕان و بە زۆر شتیان لە خەڵك دەسەند.

لە (٢٠ / ١٠ / ١٨٨٠ن)دا[1]، ئۆردووی شێخزادە لە میاندواوەوە بـەرەو مەلکـەندی چـوو. ئەمجارەیان تەماحی تالان، کۆمەڵـێ لە ژمارەبەدەری کۆ کردبووەوە. (٨ – ٩) هەزار سوارە و تفەنگچی خەڵکی بەرەڵلاَ و بێ‌سەروبەری بێ چەکیش کـە لـە هـەموو لایەکـەوە بـە هیـوای تالانی کۆببوونەوە، لە (١٠)هەزار کـەمتر نـەبوون. بـەلاَم ئـەم ئـۆردووە لەوپـەڕی بێ‌سـەر و

---

[1] ٩ – ی زیقەعیدەی ١٢٩٧ کۆچی – ٢٢ / ٧ / ١٢٥٩ هەتاوی.

بەریدا بوون. نە مەزنێك، نە سەرۆكێك، نە فەرماندەیەك، نە رابەرێكیان هەبوو. هەر كەسێ بەدەسەڵات ببووایە دەبووە فەرماندە. چونكە ئەم لەشكرە گەورە و گرانە هیچ جۆرە ئازوخەیەكیان پێنەبوو. بەڵكو نانیان لە سابلاخەوە بۆ شێخزادە بەتایبەت دەهێنا. ئاغا و بەگزادەكانیش لە ئاواییەكانی خۆیانەوە دەیانهێنا. بەشێكیش لەم لەشكرە كەنەفت و زەبوونە، بەو دانەوێڵەیە دەژیان كە لە دێهاتە كاولكراوەكاندا بەجێما بوون. (١٠٠٠٠) كەسێك لەبەر نەبوونیی، ئازەربایجانیان دەرووتانەوە و زیاتر ئەو مەڕ و ماڵاتەی لە دەشت و دەردا بەر چنگیان دەكەوت تالانیان دەكرد.

شێخزادە كە داروباری ترسناكی لەشكرەكەی دی و زانی هۆردوو بێبژێو و برسین، ئەوسا لە خەوی بێخەبەری راچەنی و فەرمانیدا هەرچی ئازوخە لە دێهاتەكاندا هەیە، كۆی بكەنەوە و بیبەنە سابلاخ و لە رێگەی (نایبولحكومە)، كە كوڕی فەیزوڵلابەگە، بگاتە دەست حاجی سەیید ساڵحی موریدی تایبەتی شێخ.

بەمجۆرە نزیكەی (٧٠٠) بار دانەوێڵە لە چەند رۆژێكدا هەمار كرا. لەو كاتەدا شێخزادە لە مەڵكەندی بارگەی خستبوو.

گوڵاوی ئاغا بە تەنیا لە ماڵەوە دانیشتنی بە كارێكی بێهودە زانی و بۆ بەكارخستنی خەیاڵاتی خۆی، یانی یەكخستنی دیبوكرییەكان هاتە دڵاری و خۆی گەیاندە لەشكرەكە. ئەوسا لەگەڵ كەسوكار و خزم و خوێشەكەیدا كۆ بووەوە و راوێژی كرد. بۆی دەركەوت ئەوانیش دژی شێخن. ئینجا خان بابا خانی خستە پێش خۆی و ویستی كارە خوارەكانی شێخی پیشاندا، تا بەڵكو دڵی لە هاوكاریكردنی شێخ هەڵكەندرێ و دەست لە شۆڕش هەڵگرێ. كاتێ هەموویان پێكەوە دەچنە ناو چادرەكەی شێخزادە، گوڵاوی ئاغا سەرنجدەدا خان بابا خان پێچەوانەی پەیمانەكەیان سست بۆتەوە و ملكەچی و فەرمانبەری خۆی بە شێخزادە دەنوێنێ. گوڵاوی ئاغا گیانەسەر دەبێ و دەست دەكا بە خراپە وتن و قسەی ناخۆش كردن. دەڵێ ئەم چەشنە جووڵانەوە دڕندانە و كوشتوبڕە، كە پێچەوانەی ئایین و رەوشتە و لەگەڵ یاسای وڵاتگرتندا یەكناكەوێ.

شێخزادە كە دوای هاتنی گوڵاوی ئاغا بە هۆی یەكێ لە ئاغا دڵسۆزەكانییەوە نیازی خراپ و گەلە كۆمەكی دیبوكرییەكانی بۆ دەركەوت، بە گوڵاوی ئاغا دەڵێ: من لە تۆ باشتر ئاگاداری ئایینم و وڵاتگرتنیش بێكوشتار و تالان نابێ. گوڵاوی ئاغا بە پێچەوانەی ئەوەوە دەڵێ: من شەڕ ناكەم. ئەگەر بێتو ئێوەش ببنە خاوەنی مەملەكەت، من لەم وڵاتەدا نامێنم و دەچمە جێگایەكیتر. بەمجۆرە دەتۆرێت و لەوێ دەچێتە دەرەوە.

هەر لەم كاتەدا نامەیەكی هەڕەشە ئامێز لە شێخعوبەیدوڵلاوە دەگاتە دەست شێخعەبدولقادری كوڕی، كە ئەم چەشنە ئاكارە و ئەم كوشتن و تالانەی میاندواو، هەمووی پێچەوانەی بیروڕا و رەفتاری ئەو بووە. لەولاشەوە هەمزە ئاغا ئاگادار دەكەنەوە كە دیبوكرییەكان قەستی كوشتنی تۆیان هەیە. ئیتر گوڵاوی ئاغا و برا و برازا و كوڕ و

تفەنگچییەکانی دەگەڕێنەوە بۆ ماڵی خۆیان. بەڵام دوای خۆرئاوا ڕێ دەگۆڕن و ماڵ و ژیانی خۆیان لەبەر دەستی دوژمندا بەجێدێڵن و لە بناو خۆ بە دەست هێزەکانی ئێرانەوە دەدەن. لەو سەروبەندەدا ئێرانییەکان لە بناودا مەتەرێزیان دامەزراند بوو. چوونی گوڵاوی ئاغا بۆ ناو ئۆردووی ئێرانییەکان مەترسی لەولا کەمتر نەبوو. چونکە ئەگەر شێخزادە سەر بکەوتایە، گیان و ماڵ و موڵك و ژن و منداڵی هەموو لە مەترسیی تیاداچووندا دەبوون. بەڵێ هەواڵی ناکۆکی و جیاوازیی بیروڕای ناو هێزەکەی شێخزادەی بە ئۆردووی ئێران گەیاند و تیژی کردن تا بچنە سەریان و پێی وتن کە نابێ لە زۆری ژمارەی سپای دوژمن بترسن. چونکە گەرچی زۆرن بەڵام برێکیان شەڕ دەکەن و ئەوانیتریان کەسوکاری خۆمن، یان دێبوکرین و لەگەڵ مندا پەیمانیان بەستووە، دەست ناکەنەوە. ئەمجار لەو سەرەڕێگانەدا، کە سەنگەر و مەتەریزی پێویست بوو، لەشکری ئێران گوێیان نەدابویە، سەنگەری پێدرووستکردن. گوڵاوی ئاغا بۆ لەشکری ئێران خێر و بەرەکەتێکی چاوەڕوان نەکراو بوو. دیار بوو ئەوەی سەبارەت بە لەشکرکێشیی و خەیاڵی پووچ و بێهودەی شێخزادە و ئاکامەکانی ئەم لەشکرکێشییە، کە بە نموونە هێنانەوە وتبوومان، لە دڵی گوڵاوی ئاغادا کاری کردبوو. ئەگەر ئاغاکانیتریش وەك ئەو لە سەرەتاوە قسەی شارەزایانیان ببیستایە، ئاگربڕی هەزار جۆرە خراپە و ماڵوێرانییان دەکرد.

کاتێ شێخزادە و هەمزە ئاغا بە ڕۆیشتنی گوڵاویئاغایان زانی، ئێجگار توورە بوون و بە چاوی خیانەت سەیری قەوم و خێڵی دێبوکرییەکانیان کرد و دڵڕەقانەتر هەڵوێستیان لە بەرامبەردا گرتن. تەنانەت دەیانویست ئاواییەکانی گوڵاوی ئاغا و خزمەکانی بسووتێنن، بەڵام چونکە محەمەد ئاغای مامش و دێبوکرییەکانیتر هاوکاری خۆیان بوون، ئەم کارەیان لەگەڵدا نەکردن.

لەم گیرودارەدا مەنگوورێك و پیاوێکی فەیزوڵڵابەگ لە سەر شتێکی تاڵانیی دەبێتە قڕەیان. وردەورده وای لێهات کوڕانی هەمزە ئاغا و کوڕانی فەیزوڵڵابەگ بە پیاوەکانیانەوە تێوەگلان. هەرکەس دەست و پێوەندی خۆی جیا کردەوە، بەڵام شێخزادە ناوبژی کردن و ئاشتی کردنەوە.

دڵساردیی و دژایەتی نێوان دەستەودایەرەکەی شێخزادە و دێبوکری و هەندێ لە بەگزادەکان تەشەنەی سەند. بە جۆرێك کە ئۆردووەکە بوو بە دوودڵ و دوو دەستە. بۆ شەوێ دێبوکری و محەمەد ئاغای مامش و هەندێ لە بەگزادەکان چونکە زانیبوویان ئەوەی لە دڵیاندایە دەرکەوتووە و بە خاین ناویان دەرچووە، هەڵسان و یەکترییان دەنگ کرد و (١٠٠٠) کەسێك پیادە و سوارە، ڕەشماڵیان بەجێهێشت و بەرەو ئۆردووی ئێران بەڕێ کەوتن، دوای سەعاتەرێیەك بەرەو بناو، لە ڕێگەدا بیریان کردەوە و لەو کارەی کردبوویان دڵکرمێ بوون و لەبەر دوو هۆ گەڕانەوە. یەکەم: دەیانوت چۆن لەم ئۆردووەی ئێران دڵنیا بین؟ لەوانەیە هەر لە خۆوە بێ پرسوڕا هەموومان بگرن و بمانکوژن. ئەگەریش بڕوامان

پێبکەن، کەی بە قسەی ئێمە دێن و لەگەڵماندا لەشکری شێخزادە دەشێرزێنن؟ کە وابێ شێخزادە و هەمزە ئاغا بەیانی بەرلەوەی خۆر هەڵبێ بەم کارەی ئێمە دەزانن و لە تۆڵەیدا ئاواییەکانمان ئاگر دەدەن و ژن و منداڵمان بە دیل دەگرن. چاکتر وایە بگەڕێینەوە و دیسانەوە رەشماڵ دامەزرێنین و بێلایەن دانیشین و بزانین سەرئەنجام چ دەبێ.

بەیانی شێخزادە سەیر دەکا هۆردوو شێرزە و زۆربەشیان بە هیوای تاڵان پەرتوبڵاو بوونەتەوە و شیرازەیان هەڵوەشاوەتەوە، لەولاشەوە هەواڵ دێت گوایە (٦٠) مەنگوور و (٥٥) پیادە و (٥) سوارەیتر، کە لە تالآنی گوندەکانی دەوروبەری مەراغە گەڕاونەتەوە، لە نزیک مەراغە تووشی سەرباز و سوارەی مەراغە دەبن، چواریان دەرباز دەبن و ئەوانیتر هەموو دەکوژرێن.

شێخزادە فەرمان دەدا کە بەرەو بناو بجوولێن. کارێزە بازار کە لە نیو قۆناغەرێی بناو دایە، دەکاتە بارەگای لەشکرە سەرەرۆکەی خۆی و لەوێوە لە سەر تەپۆڵکەکانی دەوری شارەوە هێرش دەباتە سەر بناو، هەر کە لە شاریش نزیك دەبنەوە، فەرمان بە لەشکر دەدا کە هەموو پێکەوە لە سەر تەپۆلکەکانەوە شۆڕ ببنەوە و لە شیوەکانەوە هەڵمەت بەرن. بەیداخەکەش دەداتە دەست سەیید کەماڵ و دەیخاتە پێش لەشکرەوە، خۆیشی بە دەنگی بەرز و زوڵاڵ خەڵکەکە هاندەدا بۆ هێرشبردن. نزیکەی چارەکە سەعاتێ بە هەموو جۆرێ لەشکرەکەی خۆی بۆ جەنگ هان دەدا، بەڵام ئەوانەی نەیاندەویست شەڕ بکەن هەریەکە لەگەڵ دەست و پێوەندی خۆیاندا لە شیوو دۆڵەکاندا خۆیان دەخلافاند و هیچ بە تەنگی سەرکەوتنەوە نەبوون، ئەگەر جارجار تەقەیەکیان بکردایە، بێئامانج و رووی تفەنگەکانیان دەکردە ئاسمان.

شێخزادە لەبەرئەوەی شەرمەزاری خۆی نەبێ و بە هۆی لووتبەرزییەوە لەگەڵ سوارەی خۆی و هەمزە ئاغا و مەنگوور و زەرزا و زوودی و پیران و عەزیزی فەتاح و مینا ئاغای قادر ئاغا، بە هەموویانەوە ٤٠٠ –٥٠٠ سوار و ٣٠٠ پیادە دەبوون، دابەزین و لە خوار تەپۆڵکەکان و پشت دیواری باخەکانی بناوەوە دەست دەکەن بە شەرکردن و بێپسانەوە وەك تەرزە، گوللەی تفەنگی مارتینی بە سەر چادری ئێرانییەکاندا دادەبارێنن و کونکونی دەکەن، ولاغ و چوارپای زۆر، کە لە پشت سەنگەرەکانەوە بوون تیاچوون. بەڵام خەڵکەکە لە پشت سەنگەرەکانەوە پارێزراو بوون و پەیتاپەیتا تۆپیان دەتەقاند. سەرۆکەکانیش لە چادرەکانی خۆیاندا سەنگەری قووڵیان بۆ خۆیان هەڵکەندبوو، خۆیان دەپاراست؛ کە جگە لە هەندێ نۆکەر و پێشخزمەت نەبێ، کەس نەکوژرا. ئۆردووی شێخزادەش چونکە دوور و لە سەر تەپۆلکەکان و ناو شیوەکاندا بوون، ئەوانیش ئەوەندەیان زیان لێنەکەوت. لەولاوە سوارەی کورد گەڕەکەکانی دووره شاریان تالآنکرد و ئاگریاندا و تێی رژان. هەر کوییەکیش دەستیان بیگەیشتایەتێ بە گوێرەی توانایان کاولیان دەکرد.

ئەو کوردە سوارە و پیادانەی کە بە گەڕەك و باخەکانی شاردا بڵاو بوونەوە و بە دەستی ئاغا عەلی قازی و خەڵکی بناو، کە دەستەدەستە بۆ پارێزگاری شار دەگەڕان - دەکوژران. چەندان جاریش بە فەرمانی شێخزادە کوردی پیادە بە خەنجەری رووتەوە هەڵمەتیان بردە سەر تۆپەکان. بەڵام سوارەی بەختیاری بە فەرمانی محەمەد حسەین خان و بە هاوکاری سوارەی‌تر لە سەنگەرەکانەوە دەهاتنە دەرەوە و پێشیان دەگرتن. سوارەکان دەپانزەیەکیان لێ‌دەکوژن و ئەوانیتر هەڵدێن. دە رۆژ و دە شەو بڵێسەی ئەم شەڕە هەر دایسا. لە هەردوولاوە گوللەی بێ‌شومار تەقێنرا. بەڵام هەر چەندە ئەوان بە تفەنگی مارتینی دەستڕێژیان لەمان دەکرد. ئەمان بە گوللە تۆپ وەڵامیان دەدانەوە.

شێخزادە لەبەر بێ‌لایەنی بەشێکی گرنگی لەشکر و بڵاو بوونەوەیان و بێ‌بژێوی و بێ‌کەڵك بوونی ئەم شەڕە و بە هۆی ئەوەوە کە تفەنگی ئەمان دەگەیشتە سەنگەرەکانی ئەوان، ئۆردووی کێشایە دواوە بۆئەوەی لە گوللە تۆپەکانیان کە زەندەقیان لێی چووبوو، دوور بکەوێتەوە. لە کاتێکیشدا کە شێخزادە لە ژێر بورجەکەدا خەریکی چا خواردنەوە دەبێ، گوللە تۆپێك بەر بورجەکە دەکەوێ و خانووەکە دەلەرێنێتەوە، شێخزادە دەتۆقێ و هەڵدێ و تا کارێزەکەندی ناوەستێ و شەو لەوێ دەمێنێتەوە و بەیانی بەرەو مەڵکەندی دەگەڕێتەوە. هەر چەندە مەراغە بە قەد بناو بورج و قەڵا و سەرباز و کەرەسەی تیا نەبوو و داگیر کردنیشی زۆر ئاسان بوو، بەڵام شێخزادە هەر رووی نەکردە ئەوێ. شێخزادە لەوە دەترسا لە نێوان دوو شاردا گیر بخوا و مەترسی گەورەشی تووش ببێ. لە لایەکی‌تریشەوە بە هیوا بوو دوای ماوەیەك دیسانەوە بگەڕێتەوە و بناو بگرێ و دوای ئەویش مەراغە داگیر بکات. لەم شەڕەدا وەك لە دواییدا دەرکەوت نزیکەی (٣٠٠) کورد چ لە سەنگەردا و چ لە گەڕەکەکانی بناودا کوژران.

تەنیا هۆیەك کە بووە مایەی ئەوەی بناو نەگیرێ، ئەمە بوو کە زۆربەی دیبوکرییەکان نەکەوتنە شەڕەوە و بێ‌لایەن دانیشتبوون، ئەگینا بە (١٥٠٠٠) کەسی یەککرتووەوە کارێکی ئاسان بوو. چونکە لە سێ فەوج سەرباز زیاتر و چەند دەستە سوارێکی‌تر لە بناودا نەبوون. لەم کاتەدا گوندنشینەکانی دامێنی بناو هەموویان لە عەجەبشێر کۆ ببوونەوە و چووبوونە سەنگەرەوە و خۆیان بۆ شەڕی کورد ئامادە کردبوو. سوارەی کوردیش کە (٥٠٠) کەسێك دەبوون، لەوێ نائومێد بوون و ئاواییەکانی‌تریان تاڵان دەکرد و دەڕۆشتن.

لەم سەروبەندەدا کاکەڵڵا خانی برای هەمزە ئاغا و برێ لە خزم و کەسی لەبەرئەوەی پێشبینی ئایندەیان کردبوو و سەرئەنجامی ئەم شۆڕشەیان بۆ دەرکەوتبوو، هەروا لەبەر برێ کۆنە قینی کە لەگەڵ هەمزە ئاغادا بوویان کەوتنە تەشقەڵە و دەسکەوتە بێ‌ئەندازەکەی لەم شەڕەدا هەڵگرت و بە سوارەی مەنگوڕەوە کە لە دەست و پێوەندەکانی خۆی بوون، لە ئۆردودا برا. بە هیوای ئەوەی لە سنووری ئێران دەرچێ و بگاتە خاکی عوسمانی و بەرەو موڵکەکانی خۆی بگەڕێتەوە. بەڵام لەسەر سنوور رێی دەرباز بوون بەسترا بوو. سەربازی

عوسمانی لە هەموو لایەکەوە بەرگری گەڕانەوەیان دەکرد. ناچار گەڕایەوە ناوچەکەی خۆی بەڵام دیار بوو هێشتا ئەو تاڵانییە تێری نەکردووە. لەبەر چاوچنۆکی و بە هیوای هێنانەوەی تاڵانیتر، (٨٠) سواری خۆی بەرەو بناو رەوانە کرد بۆئەوەی کاتێ ئەو وڵاتە بکەوێتە ژێردەسەڵاتی لەشکری خراپەکار، لە تاڵان و بڕۆی ئەوێدا بێبەش نەبێ، بەڵام چونکە سوارەکان بۆیان دەرکەوتبوو کە بناو ناگیرێ، رەنج بە با و دڵتەنگ بە دەستی بەتاڵ گەڕانەوە.

شێخزادە یەك دوو رۆژ لە مەڵکەندی مایەوە، ئەوسا لەوێوە چوو بۆ چلیك. لەوێ لەبەر بێبژێوی و برسێتی، سوارە و پیادەی ناردەوە.

ئێمە لە شاردا بووین، چاومان لێبوو پیادەکانی زەرزا و مەرگەوەڕ لەوێوە تێپەر دەبوون، لەبەر برسێتی کەوتبوونە کوڵانان و هەرچییەکیان بەر دەست بکەوتایە لە توێکڵە کاڵەك و گەڵا کەلەرم و چەوندەر و لەو جۆرە شتانە دەیانخوارد.

لە چلیك شێخزادە و هەمزە ئاغا، سوارەی قەرەپەپاخ و مامش و سەرۆکەکانیان ناردنەوە، چونکە لە دەروونەوە ئەمانەیان بە خاین و نەیار دەزانی و مانەوەیان هەر دەبووە هۆی خراپە و دووبەرەکی و خەیاڵی تۆڵەسەندنەوە داوایان لێکردن بچنە ناو ئۆردووی شێخی گەورەوە کە لەو کاتەدا هێرشی هێنا بووە سەر ورمێ، نامەیان بۆ شێخ نووسی و باسەکەیان گێڕایەوە و داوایان لێکرد لەباتی ئەم چەشنە سوارانە سواری ملکەچ و بە دڵ خزمەتگوزار بنێرێ.

محەمەد ئاغای مامش بە سوارەی خۆی و قەرەپەپاغەوە لە ئۆردووی شێخزادە جیا بوونەوە، لەباتی ئەوەی لەگەڵ شێخی گەورەدا یەك بکەون، هەر کەس گەڕایەوە ناوچەکەی خۆی و چاوەڕێی رووداوی تازە بوون.

سەلیم خان کە گوندەکانی کەوتبوونە قەڵەمڕەوی موکریانەوە، هەر لە سەرەتای ئەم شۆڕشەوە چۆڵی کرد بوون و لەگەڵ سوارە ئازاکانی خۆیدا چووبوونە شوێنە قایمەکانەوە کە لەبەر سەختی پێیان دەوترا (تەلیسمات)، ئیتر لەوێوە بەرامبەر بە دوژمن سەنگەر هەڵدەکەنێ و جارجاریش هێرشێ دەکاتە سەریان و دەستیان لێ‌دەوەشێنێ و چەند کەسێکیان لێدەکوژێ. جارێکیان کۆمەڵێکی زۆری ئەم قەرەپشییانە بۆ دزیکردن دەچنە گوندەکانی نزیك مەراغە. سەلیم خان چەند کەسێك لەمانە دەکوژێ و سەریان دەبڕێ و ئەوانیتریشیان تەفروتونا دەکات. سەلیم خان تەنیا کەسێکە کە لە بەرامبەر لەشکری شێخزادەدا خۆی گرتووە و ئازایانە هەموو جۆرە زیانێکی بە لەشکری شێخزادە گەیاندووە و تا دوایین ساتیش هەنگاوێکی بەرەودواوە نەناوە بەمجۆرە دلێری و پیاوەتی و خزمەتکردنی بە دەوڵەت و بە خەڵکیش لەبەر چاو بوو.

شێخزادە کاتێ لە چلیك بوو. لە گەڕانەوەیدا بەرەو بناو (٥٠٠) سواری هەڵکەوتووی هەڵبژاردو ناردنیە سەر سەلیم خان تا خۆی و دارودەستەکەی تەفروتونا بکەن و بیانکوژن و

نەیەڵن بچنەوە ناو لەشکری بناو. بەڵام ئەم سوارانە دوای سەعاتە رێیەك داروبارەکە هەڵدەسنگێنن و لە ترسی ئەوەی نەکا لە لایەکەوە یارمەتی زۆر گەیبێتە سەلیم خان و زۆربەی ئاغایان دانیشتوون و خۆیان لە مەترسی پاراستووە و ئەمانیش مەرگ و لە ناو چوونی خۆیان ناوێ و هەروا دەگەڕێنەوە.

شێخزادە کە ئەم هەڵسوکەوتانەی لێدەدین نەیدەتوانی خۆی لەگەڵیاندا بگونجێنێ، بۆیە گەڕانەوەی سابلاخی کەوتە سەر، تا لای باوکییەوە نامەی تازەی پێدەگات.

لەم کاتەدا ئاغایانی موکری جگە لە چەند کەسێکیان کە بە دڵ لەگەڵ شێخزادەدا بوون وەك سەرۆکەکانی زەرزا و مەنگوڕ و زوودی و پیران، مۆڵەتیان خواست بۆئەوەی بڕۆن و دوای چەند رۆژێکیتر بە هێزیتر و ئامادەترەوە بگەڕێنەوە. دوو رۆژ دوای ئەم مۆڵەت خواستنە، خانباباخان کە لەلایەن شێخزادەوە کرا بووە فەرمانڕەوای سابلاخ لە گوندەکەی خۆیەوە روو دەکاتە لەشکری ئێران و تێکەڵیان دەبێ. ئاغاکانیتر بێئەوەی بچنەوە ناو شار لە جێی خۆیانەوە چاوەڕێی نزیکبوونەوەی ئێرانییەکان دەکەن، تا وەك خانباباخان تێکەڵیان بن.

لە (٢ - ١١ - ١٨٨٠ز)(٢٧ زیقەعیدە - ی ١٢٩٧ کۆچی ١٠ - ٨ - ١٢٥٩ هەتاوی)دا کونسولی ئینگلیز لە ورمێ گەیشتە سابلاخ و نامەی تایبەتی لە شێخی گەورەوە بۆ شێخزادە هێنا بوو. شێخزادەش هەمزە ئاغا و عەزیزی فەتاح و مینا ئاغا و قادر ئاغای بە (١٠٠) سوارەوە خستە تەك تا لە خاکی موکری بیپەڕێننەوە. ئەوانیش تا گردە رەش لە گەڵیدا چوون کە دەکەوتە چوار قۆناغەرێی میاندواو، لەوێ ئیتر بەجێیانهێشت و دوو رۆژ دوای گەشت و گەڕان بەو ناوەدا گەڕانەوە بۆ شارەکەی خۆیان. کونسولی ئینگلیزیش وەك خۆی گێڕایەوە چووە بناو و دیداری سەر کردە و فەرماندەکانی کرد و هانیدان بۆئەوەی هێرش بکەنە سەر دوژمن و لەبارەی هێز و توانای دوژمنەکەیانەوە ئاگاداری کردن.

حەسەنعەلیخانی وەزیری (فەواید) بە فەوجی گەرووسی لەگەڵ قادر ئاغادا کە لەو رۆژەوە هەڵاتبوو چووبوو بۆ گەڕووس لە لای وەزیر بوو. گەیشتنە نزیکی مەراغە. خەڵکی ئەم شارە ئاگاداری ئاکارە شەڕانییەکانی قادر ئاغا و مینا ئاغای کوری بوون، لەبەرئەوە رێیان پێنەدا بچێتە ناو شار و میوانداریيان نەکرد. قادر ئاغا ناچار دەبێ شەو لە ئاواییەکی نزیك مەراغەدا رۆژ بکاتەوە. حەسەنعەلیخان دەچێتە ناو شاری مەراغە و خەڵکەکەش بە جوانی پێشوازی لێدەکەن، رۆژی دوایی فەوجەکەی خۆی هەڵدەگرێت و لەگەڵ قادر ئاغادا دەچن بۆ بناو.

بەڵام لەشکری ئێران لەوکاتەدا کاتێ لە دەست خۆیدا بوو و چەند رۆژێك چاوەڕێیان کردبوو. لە (٥ - ١١ - ١٨٨٠ز)(١ زیحەجەی ١٢٩٧ کۆچی - ١٣ - ٨ - ١٢٥٩ هەتاوی)دا بەرەو چلیك رێدەکەوێ. ئۆردووی ئێران دەگاتە چلیك بە (٦٠٠٠) پیادە و (٥٠٠) سوارەوە دەیتوانی گورج بکەوێتە شوێن لەشکری شێخزادە کە بە هەموویانەوە مشتێ

سواره و پیادەی سەرلێشێواو بوون لە سابلاّخدا، ئەم کارەش زۆر ئاسان و بێقۆرت بوو. کەچی لە بری ئەوە، ئەم چەند ڕۆژەیان هەروا بەسەر برد. هەر چەندە گولاّوی‌ئاغا هێز و دەسەلاّتی لەشکرەکەی شێخزادەی بە ئیعتیمادوسەڵتەنە ڕاگەیاندبوو و داواشی کردبوو هەزار سواری بدەنێ تا بچێ و دەوری شار بگرێ و هەمزە ئاغا و شێخزادە یان بگرێ یان بیانکوژێ، بەلاّم داخوازییەکەی پەسەند نەکرا بوو.

لە چلیك دوو خزمی گولاّوی ئاغا: سمایل ئاغا و بایز ئاغا ملکەچی و فەرمانبەری خۆیان بە ئیعتیمادوسەڵتەنە ڕادەگەیێنن و وا بە باش دەزانن بەو زووانە بکەونە شوێن شێخزادە.

لەم ماوەیەدا (٥٠٠) سوارەی شاهسەوەن لە سەر داوای خۆیان بە سەرۆکایەتی فەرزی خان و نەجەفقولی یۆرتچی لە تەورێزەوە هاتبوون، بێئەوەی لە چلیك تێکەلاّوی ئۆردووی ئیعتیمادوسەڵتەنە بن، لە ڕێگەیەکی‌ترەوە دەچنە ناو خاکی موکری و تێکرای بەفرەوان و قوسقولان[1] و قزلجە تالاّن دەکەن و دەیسووتێنن و کۆمەڵێکی زۆر لە ژن و پیاو دەکوژن و بە تالاّنی زۆر و سەری براوی کوژراوەکانەوە تێکەلاّوی ئۆردووی ئیعتیمادوسەڵتەنە دەبن. ئیعتیمادوسەڵتەنەش لە سەرەتادا لەوەی سەربەخۆ کاریان کردووە، سەرۆکەکانیان سەرکۆنە دەکات و فەرمان دەدا تالاّنییەکانیان لێ‌بسیننەوە، بەلاّم سوارەی شاهسەوەن دەڵێن فەرمانی کوشتار و تالاّن و دیل کردنمان لە تەورێزەوە پێدراوە، ئەگەر تۆش قایل نەبیت تێکەلاّوی هۆردوونابین. دوای ئەم وتووێژە تالاّنییەکانیان پێدەدەنەوە شاهسەوەنەکان دیسانەوە خوازیار دەبن بدەن بە سەر شێخزادە و هەمزە ئاغادا، بەلاّم ئیعتیمادوسەڵتەنە ڕێی پێنەدان.

لەم کاتەدا شێخزادە بە (٤٠٠ – ٥٠٠) کەسەوە لە شاردا دەمێنێتەوە، بۆی دەردەکەوێ هیچکام لە ئاغا و بەگزادەکان ناگەڕێنەوە شار. چەند کەسێکیشیان لەگەڵ ئێرانییەکاندا ڕێکەوتوون. دەزانێ دەرەقەتی ئۆردووی ئێران نایە، توورە دەبێ و چەند ئاواییەك لەوانەی کە لەگەڵ ئێرانییەکاندا هاو پەیمانن ئاگر تێبەر دەدا و دەگەڕێتەوە ناو شار. لەگەڵ هەمزە ئاغا و زەرزاکاندا خۆیان ئامادە دەکەن تا لە شار دەرباز بن. خەڵکیش هان دەدەن بۆئەوەی شار چۆڵکەن.

دوای ڕۆیشتنی ئەوان دەستەیەك سوارەی مەنگوور، کە دوا کەوتبوون، دەکەونە کۆلاّن و بازار و هەڵدەکوتنە سەر گوزەری بازرگانانی ئێرانی کە تا ئەو کاتە دەستیان بۆ نەبرا بوو. بەلاّم خەڵکی شار دەست دەکەنەوە و تەقە لە هەردوولاوە دادەمەزرێ و چەند کەسێك لە هەردوولا دەکوژرێ. سەرەرای ئەمەش هێشتا هەر دوانزە دوکانی کاسبکارانی کورد دەشکێ و تالاّن دەکرێ. شێخزادە لە ترسی ئەوەی نەك تووشی ببێ بە تووشی لەشکری ئێرانەوە، ڕێی لاجان دەگرێتە بەر تا لەوێوە بگاتە شنۆ و مەرگەوەر.

---

[1] قزقەلاّشی پێدەڵێن.

به باوەری نووسەر: گەرچی سەرەتای رووداوەکـان لـە میـاندواوەوە بـووە هـۆی مـەرگ و خوێنڕشتن و تالاّنی و کاولـی و ئێمە یەکـەم کەسێك بووین بـۆ خـووی دڕندەیـی و شێتیی بنەچەی مرۆڤ گریـاین و فرمێسـکمان رشـت و وتمـان ئەمـەش مێژوویـەکیتری فاناتیزمـە و دەستکەوتەکانی ئەمەیە، کە راستە دەسەلاّتی پێشـەوایانی ئـاییني هەمیشـە بـۆ دنیـا زیـانی هەبووە، بەلاّم ئەگەر کەسێ باش ورد بێتەوە تێدەگا کە لـە کارەسـاتی میـاندواودا، لـە نـاو بردنی خراپە بە خراپترکراوە. بەمجۆرە ئەم سەرەتایە بووە هـۆی لێکـبڕانی هـەموو ئاغایـانی موکری. لە پێشدا قادر ئاغا لێیان بـێزار بـوو و ئەوانیتریشـی هـاندا. شـێخی بـە مرۆڤێکـی بیٚمێشك و نەفام لای ئەوان نواند، کە گوایە خۆی و ئەو رێگەیـەی گرتویەتییـە بـەر، هـۆی لـەناوچوون و زیانـە بـۆ هـەموو خـەلّکی موکریـان. کوشـتار و تـالاّنی میـاندواو بـووە هـۆی لێکپچڕانی لەشکری شێخزادە و دواکەوتنی هێرشەکەی بۆ سەر ناوچەکانیتر تا ئەو کاتـەی یارمەتی لە ئێرانەوە گەیشت. ئەگەر وا نەبوایـە و ئـۆردووی بیٚوەسـتان و بـە کۆمـەلّ و بـە هەموو توانایەوە، هێرشی بکردایەتە سەر بناو و مەراغە کە (ئەو کات هـێزی شـەڕکەری تیـا نەبوو، خۆشیان توانای بەرگرییان نەبوو) ئەم شـوێنانە ناچـار خۆیـان بـە دەسـتەوە دەدا و دەرپەڕاندنیان دەبووە کارێکی دژوار و دەبووە هـۆی خوێنڕشـتنی پەیتاپـەیتا و بـرێ رووداوی ناشایست و ناخۆش روو دەدا کە دژ بە ئابرووی میللەت بـوو، ئەوانـەی کـە زانـا و بینـان و سەریان لە سیاسەت دەردەچیٚ تێدەگەن. ئەوەش بلّێین کە ئەم یەکێتییە پێویستی بە کوشـتن و تالاّن نەبوو. هەموو تەکبیرێکی سەربازی و ئەرك و کاریان بە دەست هـەمزە ئاغـاوە بـوو، ئەویش وای بیر دەکردەوە، هەقیشی بوو، ئۆردوویەکی ئاوا برسـی و تینـوو و رەش و رووت و بیٚپـارە هـەلّناکا، بۆیـە ئـەم کوشـتار و تالاّنـە چەشـەی کردبـوون و هـەر لـە سـەرەتای لەشکرکەشییەوە کوشتن و برۆیان کردبـووە مـەرجی کارەکـە، لەبەرئـەوە بـوو لـە سـەفەری دووەمیدا، ئەوەندەی لەشکر لـیٚکۆببۆوە ئەم هەلّە گەورەیە بە قازانجی دەولّەتی ئـێران تـەواو بوو. بەر لەوەی لەشـکری شـێخزادە لـە بنـاو پاشەکشـیٚ بکـات و بێتـە نـاو ئێمـە، شـارمان بەجێهێشتبوو چونکە دەمانزانی لەشکر دێت و شێخزادە و هەمزە ئاغاش کە خۆیان بـە لاواز دەبینی و ئاغاکانیش بلاّوەیـان لێکـردووە، ئـەوە یـا دەبـیٚ دەربـاز بـن، یـان راوەسـتن و لـە بەرامبەر لەشکری ئێراندا خۆ بگرن. ئەگەر هەلّێن ئەوە لەگەلّ دەرچوونیاندا تـاقمیٚ رێگریـان ئەوەندەی بتوانن زیان لە خەلّکی شار و لە شار دەدەن، ئەگـەریش بمێننـەوە ئـەوە لەشـکری ئێران شار دەداتە بەر تۆپ. لە هەموو سەرێکەوە ئاسایش لە ئێمـە تێـك دەچـوو! لەبەرئـەوە چووین بۆ گوندەکانی مەجید خـان لـە نزیکـی میـاندواو، لـەویٚ هـاتنی لەشـکری ئـێران بـۆ تیکانتەپە و هەوالّی مەرگی سەرداری مەزنی لەشـکری ئـێران (هـەمزە مـیرزا) و چ لـە بـاری راگرتنی ئۆردوو و چ لە بابەت سزادانی کوردانەوە هەموویمان بیسـت. لەوێشـەوە چـووین بـۆ محالّـی شارویران، کە لە نێوان چلیك و سابلاّخدایە و بریتیە لـە پـەنجا ئـاوایی پـڕ پیـت و بەرەکـەت. ئـەم دێهاتانـە هـەموویان لەلایـەن سـەرباز و لەشکری ئێرانـەوە تـالاّن و چـوّلّ

کرابوون. که گەیشتیینه لەج، تووشی ڕەحیم خـان بووین، بۆ سابلاخ دەچوو، تا ببێتـه جێگری فەرمانداری ئەوێ (نایب‌الحکومه)، خان‌باباخانی کوڕی مەجید خانیشی لەگەڵدا بوو.

لێرەدا حاجی بایەزید و قازی و شێخولئیسلامم له شاردا چاو پێکەوت کـه بـه هـەزار چەرمەسەری له دەست لەشکر دەرباز ببوون و خۆیان گەیاندبووه لەشکری ئێران بۆ دەربڕینی ملکەچی و فەرمانبەری حاجی سەیید بایەزید له نێوان قسەکانیدا وتـی: هـەر ئـەو ڕۆژه کـه تفەنگی مارتینیم لـه دەسـت خێـڵ و عەشـایردا بینـی، وتـم ئـەوەی ڕۆژی مـن ڕەش بکـا، شتێکی‌تره، که چەکێکی نادیاره، بەڵکو چەکی فیتنه و خراپەکارییه له دەست ئەم تاقمەدا و هەرگیز بۆ دەوڵەت باش نییه. لەم بارەیەوه چەند جار هەواڵم نارده تاران و بەرپرسانی وڵاتـم لەم مەبەسته ئاگادار کردەوه. بەڵام وەڵامیان نەدامەوه. جارێکیش له تـەورێزەوه فەرمانبـەرێك هاتبوو بۆ موکریان.بۆ کۆکردنەوەی چەکەکان، بەڵام بەرتیل کاری خۆی کرد.

ئاوایی لەج و (٢٠) گوندی‌تر، چ گوندەکانی مەجید خان و چ گوندەکـانی‌تر بـه دەسـت ڕەعییەتی ڕووسەوەن و تا ئەوکاتەش له تاڵان و بڕۆی لەشکری کورد پـارێزرا بـوون، چونکـه ئەم ئاواییانه چ لەلایەن تەورێزەوه پێش بزووتنی لەشکری ئـێران و چ لـه بنـاوەوه بـه نامـەی تایبەتی ئیعتمادوسەڵتەنه داوای پاراستنیان کراوه و دەبوایه له زەبری سـپای ئـێران بـه دوور بوونایه، بەڵام به پێچەوانەوه سەربازی گەرووسی تاڵانیان له لەج - وەوە دەست پێکـرد. لـەم کاتەدا هەر تەنیا چوار گوندی ئاوەدان به خەڵکەکەیەوه مابوونەوه: قەرەقشلاخ که لەشـکری ئێرانی له پاڵدا بوو، ئیندرقاش که حەوسەد ماڵه و موڵکی قادر ئاغایه، دارەلەك که زۆربـەی دانیشتووانی ئەرمەنین و قومقەلا، ئەمانەش هەر جێی مەترسی بوون.

ئیعتمادوسەڵتەنه لەشکرەکەی له چلیکەوه بەرێخست و له قەرەقشلاخی موڵکـی گـولاوی ئاغادا چادری بۆ هەڵدان، لەوێ له سەر داوای ئەو ئاغایانەی ملیان دابوو، ئیعتمادوسەڵتەنه فەرمانیدا بەو سەرۆك سەربازانه، که گوندە چۆڵەکان دەپارێزن له تاڵان و سـووتاندنی ئـەو لەشکره بێ‌شیرازەیەیان بپارێزن که پۆل‌پۆل به نیازی تاڵانی لەوپەڕی جەغەتووەوه ڕوودەکەنه ئاواییەکان. بەڵام سەربازیش هەر چەند ڕۆژێك ئاگایـان لێیـان‌بوو و دوایـی ئـەوانیش لەگـەڵ تاڵانکەراندا یەکیان گرت و پێکەوه خەریکی ڕاو و ڕووت بوون، ئیتر چ ئاوایی ئاغاکانی سەر به دەوڵەت و چ ئاواییەکانی شارویران بەو بۆنەیەوه پێشێل و کـاولکرا ن و کەسـێکیش نـەبوو سزایان بدات.

قەرەپەپاخ هەر که هەواڵی هەڵاتنی شێخزاده و به ڕێکەوتنیان بـەرەو شنۆ، بیست لـه ترسی ئەوەی ئەو ئاواییانەیان که له سەره ڕێگەدان و کاول و تاڵان نەبن، به پەله دێنـه لای ئیعتیمادوسەڵتەنه و داوای یارمەتی لێدەکەن. بۆئەوەی بڕۆن و بەرەنگاری شێخزاده بن و ئەم بەڵایه دوور بخەنـەوه، ئیعتیمادوسـەڵتەنەش (٧٠٠) سـواری شاهسـەوەنیان دەخاتـه تـەك و فـەرمانیان پێدەکا کـه دەبێ بگەنـه شـنۆ و لـەوێ شـەڕی شـێخ بکـەن. ڕۆیشـتن و دوای

تێکەڵچوون و کوشتار، هەندێ لە قەرەپەپاخەکان دەکوژرێن. سەرئەنجام شنۆ داگیر دەکەن، شێخزادە دەبەزێنن و سەرلەبەری شنۆ تالآن و کاول دەکەن.

ئێمە چەند رۆژێك لە دارەلەك بووین، رۆژی دووەم لەگەڵ برای تاجرباشی رووسدا چووین بۆ ناو لەشکر، کە قۆناغ و نیوێك لەوێوە دوورە. دەشت و دەر پڕ ببوو لەو سەرباز و سوارە و پیادانەی کە لەوبەر جەغەتوومەوە بە نیازی راووڕووت و چنینەوەی داهاتی گوندە چۆڵەکان هاتبوون. دوایی چووینە ناو ئۆردوەکەوە و چادرگەلێکی یەگجار زۆرمان دی. لە سەرەتادا چووینە ناو چادرەکەی حاجی سەدەرودەولە، کە کرا بووە فەرمانداری سابلاخ. دانیشتبوو نوقمی بیر و خەیاڵ بوو، لە پێشدا برێ وردە باسمان لە بابەت قازانجی تایبەتی خۆمانەوە بۆ کرد و دوایی باسی ئەو هەڵانەی ئیعتیمادولسەڵتەنەمان بۆ کرد کە لە گرتنی شێخزادە و هەمزە ئاغا و تەمێ و سزادانی یاخییە کوردەکاندا کردوونی و هەمووشی پێچەوانەی تەکبیر و دژی قازانجی لەشکرەکە بوون. وتیشمان، ئەم هەڵسو کەوتە پڕ هەڵانە بووە مایەی ئەوەی یاخی و خراپەکارە دەستڕۆیوەکان و تاوانبارە سەرەکییەکان هەموو دەرباز بن و بەردەست نەکەون.

بە سەدرولدەولەم وت من یەکێکم لەو خێرخوازانەی دەوڵەتی ئێران و ئاواتم ئەوەیە ئەم کوردە دڕندە و عەشایەرە بێڕەوشتە کێوییە، بەقەرایی ئەوە سزا بدرێن کە ئەم هەموو زیانەیان بە خاکی ئێران گەیاند و ئەو هەموو خوێنەیان بە نارەوا رشتووە. بۆئەوەی دەستکەوتێکی وەهای ببێ، رێوڕەوشتێکی دیکە پێویست بوو. یەکەم ئیعتیمادولسەڵتەنە دەبێ ئۆردووەکەی خۆی بێنێتە سەر یاسایەکی رێکوپێکی وا کە هیچ کەس، بێفەرمانی ئەو نەتوانێ کوردێك سزا بدات، بۆئەوەی ئەوان ئاوا نەتۆقن و ئاواییەکانی خۆیان چۆڵ نەکەن و هەڵنەیەن. هەروەها دەبێ هەموو ئاغاکان دڵنیا بکەنەوە و لە ئاواییەکانی خۆیاندا نیشتەجێیان بکەن. بە مجۆرە دەتوانێ وایان لێبکات کە لەگەڵ پیادە و سوارەی خۆیاندا تێکەڵاوی ئۆردووی ئێران ببن و ئەوسا دابەشیان بکات و بیاننێرێتە سەر هەمزە ئاغا و شێخزادە و مینا ئاغا و عەزیزی فەتاح و تێکرای سەرکردە گەورەکانیتریان کە بیانگرن و بیانکوژن و هەروەها هانیان بدا بۆ کوشتار و تالآنی هەموو ئەو شوێنانەی عەشایەری مەنگوور و زوودی و پیران و زەرزایان لێیە، کە هەموو خەلکی موکریانیش بەمە رازین کاربەدەستی بکاتە سەر ئەو گوندانەی شێخ کە لە خاکی ئێراندایە و داگیری بکات، ئینجا فەرمان دەرکات بۆ هەموو ئاغا و بەگزادەکان و دەست و پێوەندەکانیان تا هەرچی ماڵاتێکی مەراغەیان بردووە بیاندەنەوە دڵنیام بەمە هیچ نەبێ نیوەی ماڵ و تالآنییەکانیان بۆ دەگەرێتەوە. دوای ئەو کارانە و بۆ رێکخستەوەی سەرەتای هەموو کارەکانی دەبێ هەموو ئاغا و بەگزادەکان بانگ بکرێنە تەورێز یا لە سابلاخدا کۆ ببنەوە و لە کۆڕێکی دادگایی کردندا هەڵسوکەوتیان چ پێش شەر و چ دوای شەڕ هەڵسەنگێندرێ و لێکۆڵینەوەیان لەگەڵدا بکرێ تا سزای تاوانبارە سەرەکییەکان بدرێ و دەست بە سەر موڵکەکانیاندا بگیرێ و هەر کەسیش بە

گوێرەی تاوانی خۆی سزا بدرێ و لە وڵات دوور بخرێتەوە. ئەو چەند کەسانەش کە سەر بە دەوڵەت بوون و بەرژەوەندی دەوڵەتیان لەبەرچاو گرتووە، نەك هەر شەڕیان نەکردووە بەڵکو خزمەتیشیان کردووە، ئەوانەش بە قەدەر خۆیان ئاوڕیان لێبدرێتەوە و سۆز و خۆشەویستییان بەرامبەر بنوێنرێ. بەمجۆرە هەم بەرژەوەندی دەوڵەت دەپارێزرا و هەم بارێ لە ئەستۆی ئەم کۆمەڵە سووکتر دەبوو، هەم دوژمن بە توندی سزا دەدرا و هەم داد و تۆڵە بە پێی یاسای ئێران لە هەموو شوێنێك دەچەسپی و هەم هەژارانیش شتێکیان بەر دەکەوت و بێبەش نەدەمانەوە.

لەم کاتەدا ئەو لەشکرەی لە تارانەوە هاتبوو بێ‌ڕاگیر بوون چوو بۆ ورمێ، ئەوێشی دامرکاندەوە و رێکووپێکی کرد و یاخییەکانی سزادا. بەڵام دڵی سەربازەکانی ئیعتیمادولسەڵتەنە بە ئاگری تۆڵە بڵێسەی سەندبوو و بە بێ‌لێكجیاکردنەوەی چاکە و خراپە و بەبێئەوەی بەرژەوەندی دەوڵەت لەبەر چاو بگرن بە چاك و خراپ دەیانویست ناوی کورد لە سەر لاپەڕەی رۆژگار بسڕنەوە و گوندەکان ئاگر تێبەردەن. سەربازیش خۆ سەری لە رامیاری دەرناچێ. باشترین شێوە لە روانگەی ئەوەوە کوشتن و تاڵانییە. ئەمەش بووە سۆنگەی ئەوەی سەرلەبەری دانیشتوانی موکریان چ ئاغا و چ مسکێن گوندەکانیان چۆڵ بکەن و پەنا بەر کێوە سەختەکان بەرن، تاوانبارە گەورەکانیش لە بەرزاییە سەختەکاندا خۆیان حەشاردا، بۆیە ئیتر گرتنیان دژوار و خەرج و ماندو بوونی زۆری دەویست، چونکە ئەمانە عەشایەرن و شەڕی رێکوپێك نازانن، هەر کامێکیان لە سوچێکدا خۆیان شاردوەتەوە و کێشانە دەرەوەیان سەختە، لەبەرئەوە ئەوەی چوو چوو، ئێستاش لە باتی ئەوە فەرمان بدەن و ئاواییە چۆڵەکان کە پڕن لە شت و ئالیك و ماڵات، لە چنگ تاڵانکاران و سووتێنەران بیانپارێزن ،یان لە جێگایەکدا بۆ خۆراکی سەرباز و باربەرەکان کۆیانبکەنەوە، یان بیانبەن و لە یەکێ لەو شارانەدا بیانفرۆشن و داهاتەکەی بدەنە دەوڵەت، چونکە ماڵی دوژمن ماڵی دەوڵەتە، لەبەرئەوەش کە ماڵی دوژمن ماڵی دەوڵەتە، بیاندەن بەو خەڵکە تاڵانکراوە داماوەی لە گوندەکانیتردا بێ‌خانومان ماونەتەوە، چونکە خێریان پێدەشێ، یان ئەو گوندنشینانەی گوندەکانیان تاڵان کراوە بیانهێنن بۆ ئەم گوندە ئاوەدانانە و ئەم زستانە چاودێریان بکەن، کەچی لە جیاتی ئەوەی ئەم کارانە بکەن، ئاواییەکان بە تفاق و ئالفەوە دەسووتێنن. ماڵی ئاغاکان چ دۆست بێ و چ دوژمن دەرووخێنن. ئەم کارەش نە لە بەرژەوەندی دەوڵەتە و نە ئۆردوو، نە تاڵانکراوی بێچارە. چونکە ئەم شوێنانە، ئەو سوارانە تێیاندا دەسووڕێنەوە کە لە ژێر دەستی بەگزادە و ئەو سوپاسالارانەدان کە بۆ چاودێری دانراون و تەنانەت ئەگەر شتێ بە دەست کەسێکی هەژاریشەوە ببینن، لێیدەسێنن و ئەوەش دەمێنێتەوە بە ئاگری تۆڵەی سەرباز و چەتە دەسووتێ. کەواتە سەرچاوەی ئەم کارانە هەر خودی ئیعتیمادولسەڵتەنەیە کە رێ لە لەشکر ناگرێ، یان لە بێ‌دەسەڵاتی و بێ شیرازەیی ناو لەشکرەوەیە کە ناتوانێ قەدەغەیان بکات. هەرچییەك بێت، چاك و خراپ ئەو بەرپرسە

و لەوانەشە لەم نەزانکاریانە زۆرتر رووبدا. واتە کاتێ کە خەڵکی موکری، ئاغا و بەگزادە، زانا و رەشۆکی چاویان لێبوو سەرۆك لەشکری ئێران بێهیچ چاودێری و جیاوازییەك، تاوانبار و بێ تاوان پێکەوە دەداتە بەر کوشتوبڕ و تالان و سووتان، تا لە توانایاندا بێ دەسووتێنن و بە دیل دەگرن و دەکوژن، ناچار بۆ رزگاری خۆیان پەنا دەبەنە بەر ئەو شێخانەی کە لەسەر سنووری ئێران و عوسمانیدا نیشتەجێن. ئەگەر ئەو شێخانەش تا ئەوکاتە هیچ جولانەوەیەکیان دژی دەوڵەتی ئێران نەبووبێ. تەنانەت لە وەلامی شێخزادەدا کە بۆ هاوکاری بانگهێشتنی کردبوون، وتبوویان ئێمەومانان دەروێشین و خەریکی پارانەوە و نوێژین و کاری ئێمە هەر ئەمەیە. بەلام دوای ئەوەی زانییان ئێرانییەکان بۆ سزادانی ئاژاوەچی و رێگر و بکوژ نەهاتوون، بەڵکو نیازیان ئەوەیە سەرلەبەری موکریان رەشەکوژ بکەن، ئەوسا ئەم کارەیان وەك جۆرە شەڕێکی مەزهەبی و میللی هاتۆتە بەر چاو و ناچار کراون هەموو کوردانی سەر سنوور هان بدەن و زستانی پار دەست بکەن بە ئاژاوە و ببنە هۆی ئەوەی هەزار چەشنە زیانی لەڕادەبەدەر بە دەوڵەت بگەیەنن. دەوڵەتی عوسمانیش کە هەموو مەبەستێکی دژایەتیکردنی ئەمانەیە و ئەیەوێ خراپەکار تەمێ و سزا بدرێ، بەلام پێملکردنیانی لە سەرووی دەسەلاتی خۆیەوە دیوە. هەموو ئەم زیان و نالەبارییانەش لە هەڵە و تاوانی سەر کردەی نەزانەوە پەیتاپەیتا روو دەدات.

حاجی سەردرودەولە کە بە وردی گوێی بۆ هەموو ئەم قسانە شل کرد و پیشەی ئیعتیمادولسەڵتەنە و سەرکردەکانیتری نەك هەر بە درۆ دەخستەوە، بەڵکو سەرکۆنەشی دەکردن و دەیوت: منیش هەر بیرم لەمانە دەکردەوە کە لەم کاتەدا لەشکری ئێمە لەوپەری بێ سەروبەریدایە و هەریەکە بە دوای تالانیدا و بە لایەکدا چوون و لە یەکتر دابڕاون، لەبەرئەوە ئەگەر لەناکاوێکدا (٣٠٠) سوار بدەن بە سەرماندا کێ توانای بەرگری هەیە. پاشای گەورەش نایەوێ سەرلەبەری میللەتێك بە جارێ رەشەکوژ بکات و لایەکی ولاتەکەی کاول بکات، بەڵکو دەیەوێ یاخی و خراپەکار تەمێ و سزا بدرێ. دەشیوت گوایە منیان کردۆتە بەڕێوەبەری سابلاخ. بەلام چ سابلاخێك؟ ئەو شارەی کە هەر چواردیواری چۆڵ و هۆڵە وگیانلەبەرێکی تێدا نییە. بەڕێوەبەری کێ بم؟ دیسان دەیوت: دوێنێ هەندێ لەو سەرکردانە برێ لەو گوندانەیان پیشان دام کە بڵێسەی ئاگری لەشکریان لێ بەرز دەبووەوە و دووکەڵیان دەگەیشتە حەوت تەبەقەی ئاسمان و دەیانوت ئەوە چراخانی جەژنی جەنابتە! بەلام من لە باتی ئەوان شەرمەزار دەبم. من ئەمجۆرە قسانەی ئێوەم چەندان جار بۆ سوپاسالار نووسیوە. چاکتر وایە تا زووە ئێوە خۆتان بچنە تەورێز و بیروبۆچوونی خۆتان بە دەمیی عەرزی سوپاسالار بکەن تا بەڵکو چارەیەکی بەپەلەی بۆ بدۆزێتەوە. بەڵێنی زۆریشی دا، نامەیەك لەم بارەیەوە بۆ سوپاسالار بنووسێ و بە هۆی منەوە بینێرێ. ئەمجار پێی وتم: برۆن بۆ لای ئیعتمادولسەڵتەنە و ئەوەی بە منتان وت، بەویشی بڵێن. مونشیباشییەکەی خۆیشی لەگەڵ ناردین و لە ئیعتیمادولسەڵتەنەی گێڕایەوە کە فلانەکەس هەر لە سەرەتاوە تا

ئێستا لە هەموو ڕووداوەکان ئاگادارە و لە هەرچی بووە و نەبووە بێ کەموکووڕی تێتان دەگەیێنێ و هەواڵی بە کەڵکتان دەداتێ.

کە ئێمە چووینە چادرەکەی ئیعتیمادولسەڵتەنە لەوێ نەماندی، چووین بۆچادری وەزیر «فەواید»، قاوەڵتییان دەکرد. ئیتعیمادولسەڵتەنە لەگەڵ چەند کەسێکدا بێئاگا دانیشتبوو، وەك ئەوەی لە کۆڕی بەزمدا بێ و ئاگای لە هیچ نەبێ، بە جلوبەرگی ناوماڵەوە تەنانەت بێ پانتۆڵ و گۆرەوی و کڵاو قسەی خۆشی دەکرد. ئەم نیوەڕۆژە کردنەی هیچ لەو نیوەڕۆژەی ناپلیۆنی نەدەکرد کە لە مەیدانی شەڕدا دەیخوارد.

بەڵێ ئێمە باسی ئەو گوندانەمان کرد کە لە بندەستی ئێمەدا بوون و هەمووشیان لە بەر مەترسی لە ناوچووندا بوون. ئیعتیمادولسەڵتەنە دڵنیای کردین کە لە هەندێ لەو دێهاتانەدا سەربازی داناوە و لە هەموو سەرێکەوە پارێزراون. بەڵام وتمان کە هەر ئەو سەربازانەی بۆ پارێزگارییان دانراون، لەگەڵ خەڵکی تردا ڕێككەوتوون و خۆیان خەریکی تاڵانکردنن و ئەو ئاواییانەی کە سەرباز سووتاندبوویانن نیشانماندان. وەڵامی ئێمە ئەوە بوو: بە ئێوە چی؟ وەزیری فەواید وەڵامی دایەوە کە ئەمجۆرە سووتاندن و کاولکردنانە لە شەڕی فەرانسە و پرووسیشدا بوون. بەمجۆرە ئێمەش بە باشماننەزانی باسی دەوڵەتخوازی ئێران بکەین.

ئیعتیمادولسەڵتەنە ئەوەیشی وت: فەرمانی توندم دەرکردووە تەنانەت بۆ میرزا ئەبولقاسمیشم نووسیوە کە لە میاندواو و لە بەردەم گوندەکانی مەجیدخانە، تەنانەت ئەگەر جلوبەرگی خۆشتان لەبەر کوردێکدا دییەوە، نابێ لەبەری داکەنن، وادیاربوو ئەوەی ئۆردوو دەیکا پێچەوانەی بۆچوونی ئیعتیمادولسەڵتەنە بوو. بەڵام ئەو نە ڕاوێژ و نە دەسەڵاتی کۆنترۆڵ کردنیانی بوو. لەمەوە دەردەکەوێ کە پلەی سەرکردایەتی بۆ ئەو زۆربوو. بەوجۆرەی ئێمە تێیگەیوین، ئیعتیمادولسەڵتەنە و وەزیری فەواید و سەدرولدەولەش هەر چاویان لەیەك دەکرد. هیچکامیان لەوە نەدەچوون ئەویتر تاوانبار بکەن. لەوانەشە یەکێ لە هۆگەلی ئاژاوە و شڵەژاوی ئەم ئۆردووە، هەر ئەوە بووبێ.

ئەمجار ئیعتیمادولسەڵتەنە فەرمووی فەرمانێك بۆ ئەو بەرپرسە بنووسە کە بە چەند سەربازێکەوە لە گوندی دارەلەکی ئەرمەنییەکانە، تا ئاگایان لەو گوندە بێ کە ئەرمەنن و شەڕ و دەستدرێژیان پێنەکەن. ئیتر ئێمە ئیعتیمادولسەڵتەنەمان بەجێهێشت و هاتینە دەرەوە. بەڵام کاربەدەستەکەی لە باتی ئەوەی فەرماننامەکە بنووسێ، ئەو تفەنگە مارتینییەی بە شانی پیاوەکەی ئێمەوە بوو، وەکوو دیارییەك هەڵیگرت و دواییش نە نامەی نووسی و نە تفەنگەکەشی دایەوە.

کە لە چادرەکە هاتینە دەرەوە چاومان بە بڵێسەی ئاگری ئاوایی لەج کەوت کە بە دەست تاجر باشییەوە بوو. ئیتر بەرەو ئەوێ چووین، سەیرمانکرد کە هەموو خانووەکانی ناو دێ و کۆشکی ئاغاکان ئاگریان تێبەر ببوو، هەمارەکان تاڵانکرابوون و هەریەکەیان ببوونە

مشتیٚ خۆڵەمێش. لەمبارەیەوە دیسانەوە نامەمان بۆ ئیعتیمادولسەڵتەنە نووسییەوە و ئاکامی ئەو بەڵێنەیمان تێگەیاندەوە کە سەعاتیٚ لەوەوبەر پێی‌دابووین!

نیشانەی پشێویی لە ناو لەشکرەکەی ئیعتیمادوسەڵتەنەدا

ئەو کاتەی ئێمە لە چادرەکەی وەزیری فەوایددا، لە خزمەت ئیعتیمادولسەڵتەنەدا بووین، خانێکی قەرەپەپاخ بە هەناسەبرکیٚ هاتە ناوەوە و بە دەنگی بەرز کردییە هاوار و سکاڵا، کە ئەوە چ پیاوەتی و دادگەرییەکە، ئێمە خۆ کورد و کافر نین و پیاوەکانی ئێمە لە شنۆ لەگەڵ شاهسەوەنەکاندا لە بەرامبەر دوژمندا سەریان داناوە و چل کەسمان لیٚ‌کوژراوە، کەچی لەملاوە گوندەکانمان تالاٚن دەکەن و لەوانەیە ژنەکانمان بە دیل ببەن، ئەوەتا تالاٚنییەکانمان دەهێنن.

ئیعتیمادولسەڵتەنە فەرمانیدا ئەو تالاٚنییانە بگرن و بیدەنەوە دەست خاوەنەکانیان. بەلاٚم ئاوی رژاو کۆناکرێتەوە.

لەم ناوەدا مینائاغا یەکیٚ لە ئاژاوەچی و خراپەکارە سەرەکی و دەستڕۆییوەکان و هۆی چەندین خوێنڕشتن و ئاژاوە بووە، بە دوو هەزار پیاوی جەنگییەوە لە قەڵای ئیندرقاش‌دا خۆی بۆ بەرگری و شەڕ تەیاردەکا. قادرئاغا بە خەیاڵی ئەوەی کە گوندە گەورەکەی خۆی لە تۆپباران و تفەنگ و خوێنڕشتن و تالاٚن رزگار بکات، ئەگەر ئەمە بە کوشتنی کوڕەکەی خۆشی بێتەدی - کە لەم کارەدا لێی یاخی ببوو - لەگەڵ محەمەد سادق‌خانی ئاجودانباشیدا سازدەبیٚ و لەگەڵ خۆیدا هەڵیدەگرێت و لە (١٨٨٠/١١/١٣ز)دا[1] بەرەو گوندەکەی خۆی دەچیٚ، تا کوڕەکەی خۆی دڵنیا بکات و پەشیمانی بکاتەوە و لەگەڵ خۆیدا بیگێڕێتەوە بۆ ناو لەشکر. بەلاٚم بێئەوەی رێی بدەن بچێتە ناو دیٚ، قسەی رەق دەبیستیٚ و بەرەو هۆردوودەگەڕێتەوە. ئەوسا ئیتر لەشکر کەوتە تۆپبارانی گوندی ئیندرقاش. بەلاٚم قادرئاغای دووڕوو بە هەرجۆرە فێڵ و تەڵەکەیەك بوو کوڕەکەی خۆی بە (١٠٠)سوارەوە بلاٚوە پێدەکا و ئاواییەکەی خۆی لە تۆپ دەپارێزیٚ.

خان‌باباخانی کوڕی مەجیدخان بە نامەی راسپێری ئیعتیمادولسەڵتەنەوە بۆ پاراستنی گوندەکانی، کە دەکەوتنە سەر رێی لەشکری تاران، بە چەند سوارێکەوە رووەو لەشکری تاران دەڕوا و ملکەچی خۆی رادەگەیەنی و دەگەڕێتەوە. لە کاتی گەڕانەوەدا لە یەکیٚ لە ئاواییەکانی خۆیدا خەریکی ئامادەکردنی کەرەسە و پێویستی سپا بوو، کە لە نێوان پیاوەکانی ئەم و سەربازەکانی لەشکردا دەبێتە قڕە و خۆی و چەند نۆکەرێکی بە دەست سەربازی تاران دەکوژرێن.

---

[1] ٩ زیحەجەی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٨/٢١ هەتاوی

ئێمەش کە داروباری لەشکرەکەمان بەمجۆرە دی، ئەو هیوایەی بە لەشکری ئێرانمان بوو بۆ چاکەی خۆمـان، نەهاتـە دی. لەولاشـەوە ژنـەوتمان دوای مردنـی شـازادە هـەمزەمیرزا، لەشکری تاران بە حاجی سیهامولدەولە سپێردراوە و لە رێی هەوشارەوە دێن و تێکەڵاوی ئـەم ئۆردووە دەبن. هەرچی گوندێکیش لە سەرەرێگەدا هەیە دەیسووتێنن و تاڵانیان دەکەن و هـەر کەسێکیشـیان بەردەسـتکەوتووە کوشـتوویانە، کـە بەشـێکی گـەورەی ئەوانـــە گوندەکـانی فەیزوڵڵابەگ بوون. فەیزوڵڵابەگیش لە مەبەستی کوشتوبڕی ئەو تێدەگا و دوو کوڕی خۆی بـە بارمتە و (١٠)هەزار تمەنیش بە ناوی دیارییەوە دەنێرێ تا دەست لە گوندەکانی ئەو نە دەن. بەڵام لێی قبوڵ ناکەن و سەرلەبەری گوندەکانی تاڵان دەکەن، تا ئەو رادەیەی کە ژمارەیەکی زۆریش لە سوارەکانی لە کاتی بەرگریدا دەکوژن.

ئـۆردووی تـاران هـەموو ئاواییـەکانی سـەرە رێگـا، جەوانمـەرد و پـانزە گوندیتـری مـەجیدخان، کـە بەدەسـت بیانییـەوە بـوون سـەرلەبەریان تـاڵان دەکرێـن و ئاگریـان تێبـەر دەدرێن. خـەڵکەکـەی ئەوبـەریش کـە ئەمانـە دەبیسـتن، شـوێنەکانی خۆیـان چۆڵدەکـەن و دەستی ژن و منداڵیان دەگرن و بـەرەو شـوێنە سـەختەکان هـەڵدێن. چونکـە لەشـکرەکە هـەر کەسێکی بەردەست بکەوێ، بێ سـێ و دوو دەیکـوژن. بۆیـە مانـەوەمان لـەم داروبـارەدا پـڕ مەترسی بوو و خۆمان کۆکردەوە و بەرە و بناو کەوتینە رێ. کە چووینـە نـاو بنـاوەوە، دوای ١٠ رۆژ، لە (١٨/١١/١٨٨٠ز)دا جەنابی سوپاسالاری ئـەعزەم کـە دەیویسـت بچـێ بـۆ نـاو لەشکرەکە، تەشریفیان هێنـا و لـە ماڵـی حـاجی عەلـی قـازی لایـدا. لـەوەی هـەرچیم بـە خزمەت راگەیاند و بەو وەڵامانەشدا کە لێیم بیست ئەوەی دەرخسـت کـە هـەرچی کـارێکی بێسەروبەری و بێیاسایی لەلایەن لەشکرەوە کراوە، پێچەوانەی خواسـتی ئـەوبووە، ئـەوەی ئێمـە تێگەیشـتین ئەوەیـە کـە ئـەم هـەموو ئـاژاوە و پشـێوی و کـارە ناشایسـتانەی لەلایـەن ئۆردووەوە کراون، بوونەتە هۆی پێویستی هاتنی، بۆیە هاتنی ئەو بووە هۆی شادی و خۆشـی هەمووان. خوازیار بووین کە تەشریف بردنیان بۆ ئۆردوو، ئەو تـەکبیر و راوێژانـەی ئـەم بـۆ ئۆردووی دەکات، قەرەبووی هەموو هەڵە و خەتا و نەشارەزایی سەرکردەکانی هۆردووبکاتـەوە و لەشکر رێکوپێك بکات و سەرئەنجام ئـەم شـەڕ و شـوڕە بـە لێهـاتوویی و کـارزانی ئـەوەوە ئاکامی خێری بێت.

لە بناودا لە هەرچی شوێنە، لە باسی ئازایەتی و پیاوەتی ئاغا عەلـی قـازی بنـاو زیـاتر هیچیتر نەبوو، هەمووان بە رزگارکەر و پارێزەر ناویان دەبرد و دەیانوت ئەگەر ئەو نەبوایـە بنـاو لەدەسـتچووبوو، چونکـە چ لـە رووی یارمـەتی لـە ئازەربایجانـــەوە بێـت و چ دوای ئەوەش، قازی وەك کەسێکی شەڕکەری ئازار و نیشتمانپەروەر، کە شاری لە مەترسـیدا دی، لە هەر لایەکی شاردا مەتەرێزی درووستکرد و خەڵکی کردەیەك و لای خۆی کۆیکردنـەوە. لە کاتی نەبەرددا ماوەی هەفتەیـەك بـە بێئـەوەی مـاندووبوونی پێـوە دیـاربێ، یـان تـۆزێ بحەسێتەوە، لەگـەڵ کوڕەکـەیدا هـەموو خـەڵکی شـاری لـە بەرامبـەر دوژمنـدا راگـرت و

جارجارەش سەری لە سەنگەرەکان دەدا و هەرچییەك پێویست بوایە لە گوللە و بارووت بە سەریاندا دابەش دەکردن و لە هیچ چەشنە یارمەتییەك چ بە پول و چ بە نان دریغی نەدەکرد. پیاوی زانای ئاوا لە ئێراندا بە دەگمەن هەڵدەکەوێ. من چوومە زیارەتی ئەم زاتە گەورەیە. برێ لە زانایان و برای حاجی میرزا جەلیلی موجتەهیدی مەراغەشمان لەوێ دی. شێوە و قەڵافەتێکی پیاوانە و باڵایەکی بەرزی بە ئەندازەی هەبوو. رەفتار و هەڵسوکەوتی عالمانە و گفتوگۆی زانایانەی ئەم پیاوە تاقانەیە هەموو ئەوانەی دەسەلماند کە لەبارەیەوە وترابوو. بە پێویستی دەزانم وتەکانی ئەو بێ کەموزیاد کردن سەبارەت بە شەڕ لێرەدا بنووسمەوە، چونکە وتار و راگەیاندنەکانی ئەمجۆرە پیاوە مەزن و بێوێنانە قازانجی هەمووان و جێی متمانە و باوەڕی هەموو خەڵکە.

سەبارەت بە شازادەی فەرمانڕەوای سابلاخ وتی: کە شازادەی فەرمانڕەوای سابلاخ بە هەڵاتن رووی‌کردە ئێرە، پێکەوە وتووێژمان کرد. رەخنەی زۆرم لێگرت. شازادە لە وەڵامدا وتی: لە کاتێکدا ئێمە ئاشت ببوینەوە و خەڵاتم کردبوو و بۆ تەورێزیشم نوسیبوو، کەچی حکومەتی تەورێز. نامە لەسەر نامە جەختی لەسەر گرتنی هەمزاغا دەکرد و فەرمانی گرتنی بە من دەدا، ئیتر تاوانی من چییە؟ ئەوسا ئیتر ئەو چەند فەرماننامەیەی کە میرزا ئەحمەد مونشی باشی نووسیبوونی، هەموویانی نیشاندام و ناوەڕۆکی هەمووشیان راستیی قسەکانی ئەویان دەسەلماند.

سەبارەت بە حکومەتی تەورێز و مونشی‌باشی وتیان: کاتێ کوردەکان چلیکیان تالانکرد، کە دێی ئیمامقولی میرزایە، من نامەیەکم بۆ ئیمامقولی میرزا نووسی تا بەرلەوە شۆڕش و یاخیگەری کوردان دەست‌پێبکات بەری بگرن. راوێژی پێویست و رێگاچارەی باش بدۆزنەوە و بیخەنەکار. شازادە نامەکەی ناردبوو بۆ میرزا ئەحمەد مونشی باشی پێشکاری ئازەربایجان. منیش ویستم نامەیەك بۆ مونشی‌باشی بنووسم و باسەکان شی‌بکەمەوە، بەڵام ترسام نامەکەی من نەگاتە خزمەتی پیرۆزی بەرێز و ئەم لەسەرڕۆیشتنەش بێ‌کەڵك بێت. لەبەرئەوە وتم خۆم راستەوخۆ بیدەمە خزمەتی پێشگای وەلیعەهد، ئەویشم پێ باش نەبوو. لە ئاکامدا چۆنێتی باسەکەم بۆ جەنابی موجتەهید نووسی، بەو هیوایەی کە بە هۆی ئەوانەوە بگاتە بەر دیدەی پیرۆزیان و حەقیقەتی رووداوەکەیان بۆ دەرکەوێ. نامەکەی بۆ موجتەهیدم ناردبوو مونشی باشی ئاوای وەڵام دابووەوە؛ ئەوەی رویداوە ئەوەندە گرنگ نییە. ئەمانە چەند رێگریکن. جارجارە دێن و شرەخۆری و کاولکارییەك دەکەن و دەگەرێنەوە. لە پەراوێزی ناوەکەی ئیمامقولی میرزاشدا کە بۆ منی نوسیبوو: تۆ چەنێ ترسنۆك و کەمجیکەلانەی، بەم وردە هەوالانە دەشپرزێی. کۆمەڵێك دز و چەتە ئەگەر هاتوون و تالانییەکیان کردووە، لەسەرهەڵدانی ناوێ. ئەی گوایە (مقرب الخاقان) قادر ئاغا و محەمەد سادق ئاجودان‌باشی لەوێ نین! وا تۆ ئەوەندە خۆت تەنگەتاو کردووە؟

که باسەکە گەیشتە ئێرە، وتی: دوای تالاْن و کوشتاری میاندواو بۆ ئاغەمونشی باشیم نووسی: ئەمانە چەند دزێکی بەرەڵلاْ نین، بـەڵکو لەشکرێکی گـەورە و راپـەڕیوی کـوردن و شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلاْ یە و دەبێ بەریان پێ بگیرێ، بەلاْم ئێوە کەمتەرخـەمن. راسـتە مـن پیرەپیاوێکی ترسنۆکم، بەلاْم بە ئەزموونم و دەزانم ئەم کارە گەورە دەبێ و دەتەنێتەوە، دەبێ هێز بنێرن و تەدارەك سازبکەن. مونشی باشی لە ولاْمدا نووسی: «هیچمان پێ‌رانەگەیندراوە، جەنابی بەڕێز شـێخ عوبـەیدوڵلاْش ئـەمجۆرە بەرنامانـەی نییـە، چونکـە خـۆی نامـەی بـۆ نووسیوین و لەم رووەوە ئەرخایەنی کردووین.

براکەی موجتەهیدی مەراغە لە کۆڕەکەدا بەشـدار بـوو، وتـی: دوای رووداوی میـاندواو کـاکم نامـەی بـۆ مونشی‌باشی نوسیبوو و ئـەم رووداوانەشـی بـۆ گێڕاوەتـەوە، ئـەویش ئـەم وەلاْمانەی بیستووە. لە دوانامەیدا زۆر زبر وەلاْمی مونشی‌باشـی دابـووەوە و وتبـووی: هـەموو دنیا کاول بوو، تۆ هەر دەڵێی هیچ نییە! مونشی‌باشیش بە بیر و بۆچوونی خـۆی ئـەوەندەی لە لەشکر ناردنذا درەنگ کرد، تا هەموو گوندەکان کاول و تـالاْن کـران. سـەیفولعولەما وتـی: ئەو کاتە ئۆردووی شێخزادە لە میاندواوەوە بەرەو بناو کەوتبووە رێ، محەمەد ئاغـای مـامش بە شێخزادەی وتبوو: پێشتر دەبێ پەیامنێرێك بنێرینە لای قـازی بـەڵکو بێ‌خوێنرشـتن بنـاو بگرین. ئەوسا کەسێکیان ناردە لای من، کەسەکەش ئیسـماعیل‌ئاغای قەرەپـەپاخ بـوو. دوای ئەوەی مەبەستەکەیان راگەیاند من پێموت، شیخ عوبەیدوڵلاْ مەلایـە. منیـش مـەلام، مـن لـە مەلامحەمەدی زەنگان کەمتر نیم وا ئەو هەمووە لە بەرامبەر دەوڵەتدا خۆی راگـرت و شـەڕی کرد. منیش دەتوانم بە یارمـەتی ئەوانـەی لەگـەڵمدان لـە بەرامبـەر مەلایـەکدا خـۆم راگـرم. بێ‌شەڕکردن ملکەچی نابم. بە زمانی خـۆش بـڕێ وەلاْمـی دیکەشـم دانـەوە. یـەك دوو رۆژ دوای ئەوە، حاجی سەدرولدەولە و ئاغاخانی سەرتیپ گەیشـتنە شـار. دیسـانەوە بـەراوێژی محەمەدئاغا پەیامنێرێکیان ناردەوە و قسەمان کردەوە. ئەمجار من وەلاْمم دایـەوە: ئەگـەر تـا ئێستا من تەنیا بـووم، ئـەوە ئێسـتا کاربەدەسـتی سـپای دەوڵـەتیش لێرەیـە. پرسـیار و وەلاْم بەدەسـت ئـەوە. ئەگـەر لـە دەسـت ئـەو دەرچـوو، ئەوسـا منیـش پیـاوانی ئـاییني مەراغـە کۆدەکەمەوە و لەو بارەیەوە راوێژیان لەگەڵدا دەکەم و وەلاْم دەدەمەوە. ئەمکارەش پێویستی بە چەند رۆژێك هەیە قسەی لە سەر بکرێ. مەبەستیشم لـەم خۆخلاْفاندنـە ئـەوە بـوو، بـەڵکو چەند رۆژێك سەری کوردەکان قاڵ‌بکەم تا یارمەتی لە تەورێزەوە بگات.

پەیامنێرێك لەلایەن محەمەد ئاغای مامشەوە نامەیەکی نهێنی بەم ناوەرۆکەوە هێناوە: لە کاتی شەڕدا بەیداخەکەی ئێمە سەوزە، ئەگەر هێزەکەی ئێمـە و قەرەپـەپاخ بکەوینـە پشـتی لەشکرەکەوە، ئەوە ئێمە لە پشتەوە و ئێوەش لە پێشەوە تێیان دەکـەوین. بـەلاْم ئەگـەر ئێمـە لەبەرەوە دەبین، چونکە شێخزادە و هەمزاغا دڵیان لێمان رەشە و ئێمـە بـە خایـەن دەزانـن، لەوانەیە بمانخەنە بەر لەشکرەکەوە، ئەگـەر وابـێ ئیـتر ئێمـە توانـای بـەرەنگاری لەشـکری

ئەوانمان نییە. پەیامنێرەکە لەگەڵ حاجی سەدەرولدەولەشدا راوێـژی کـرد، بـەڵام وەڵامێکـی راست و درووستی دەستنەکەوت.

دەربارەی ئیعتیمادولسەڵتەنە لە بناو

ئـەمجار قـازی باسـی بێشـیرازەیی ئیعتیمادولسـەڵتەنەی کـرد لـە بنـاو و وتـی ئیعتیمادولسەڵتەنە لە سەروبەرکردنی ئۆردووەکەیدا ئێجگـار دەستەوەسـتان بـوو. هیچ نـەبێ دەیتوانی دەستدرێژیانی بۆ سـەر خـەڵکی بنـاو نەهێڵـێ. زۆربـەی باخـەکانی بنـاویش هـەر لەشکرەکەی ئەو خراپیان کردبوون و خەڵکیشیان لە رادەبەدەر ئازار دابوو.

ئیعتیمادولسەڵتەنە نەیدەتوانی سەروبەریان بکا! نەیدەتوانی سزایانبدا. لە ماوەی شەڕدا شکوربەگ ناوێك لە بۆکانەوە بۆی نووسیبووم کە لە تەورێزەوە چەك دەهێنن. دەبـێ سوار لـە ئیعتیمادولسەڵتەنە وەرگرێ و بیاننێرێ، چونکە هەر دە سواریان لەگەڵدایە. سوارەی کوردیش لەم ناوەدا بینراون، دەترسم ئەم چەکانە ببەن.

منیش چووم بۆ لای ئیعتیمادولسەڵتەنە و نامەکەم پیشاندا، وتیان درۆیە چیدەڵێی؟ هیچ نەبێ بیست سواریان لەگەڵە. ئەمجار فەرمانیدا سوارەی رەحیمخـان و محەمـەد سادقخانی ئاجودان باشی برۆن و چەکەکان بێنن. سوارەکان بە دەم رێـوە هـێرش دەکەنـە سـەر ئـاوایی قـەرەزکری موڵکـی باباخانئاغـا کـە جێگـری پێشـووی میرئـاخوڕ بـووە و رەعییەتەکانیشـی هەموویان شیعە بوون، لەوێ کابرایەکیان گرتووە بەناوی حاجی عەلـی عەسکەر، کـە برێـك مـاڵ و سامانی بـووە و گونیـان خستۆتە نێـوان دار و ئەشـکەنجەیان داوە و داوای پارەیـان لێکـردووە. حـاجی عەلـی عەسـکەریش ناچـار هەرچییـەکی بـووە داویـەتی. دوایـی شایەتینامەیەکی لەمبارەیەوە کۆکردۆوە و هێنای بۆ من و وتـی: ئـەوەی شیعە بـە شیعەی دەکـا، بڵبـاس پێینـەکردوون. حـاجیم بـردە لای ئیعتیمادولسـەڵتەنە و باسـەکەم گێڕایـەوە. ئیعتیمادولسەڵتەنە بەڵێندەدا ئەوەی لە حاجییان سەندووە بیدەنەوە، دواییـش ئـەم بەڵێنـەی لەبیرچووەوە و هەرگیزیش ئەنجامنەدرا.

کۆمەڵـێ سـەربازیش ئـاوایی ئـەرزەواق تـاڵان دەکـەن و کەسیش هیچیـان پێنـاڵێت. قەرەچەپۆق کە لە ئاقاری بناودایە لە بەردەم هێرشی کوردەکاندا خـۆی راگـرت و ئـەوەندەی زیـان پێنەگەیشـت. بـەڵام لـە دەسـتڕێژی عەسـکەر نـەپارێزرا و سـکاڵایان بـردە بـەر ئیعتیمادولسەڵتەنە، ئەویش لە وەڵامدا وتبووی «بیلـەبیل» «گوێـی مـەدەرێ، وابزانـە بڵبـاس هێرشی کردوەتە سەرتان!» خەڵکی ئەو ئاواییە کاتێ ئەمەیان بۆ گێرامەوە، زۆرم پێگرانبوو. بووە مایەی دڵتەنگیم. دیسان وتیان: بەشێك لە لەشـکرەکەی شـێخزادە گـەرەکێکی دەرەوەی بناویان داگیرگردەوە و ویستوویانە لەوێوە گەمارۆی لەشکری ئـێران بـدەن. ئەمـە بـووە هـۆی ترس و لـەرز و تۆقـاندنی خـەڵك و هـەڵهاتنیان بـە هـەموو لایـەکدا. کـە مـن بـەوەم زانـی، خەڵکەکەم کۆکردنەوە و بۆ شەڕ هانمدان و کوردانمان دوورخستەوە.

شەوێکیان لە گەرمەی شەڕدا ئیعتیمادولسەڵتەنە نامەی بۆ نووسیبووم کە ئەگەر ئەمشەو نان بۆ سەربازەکان نەکەن، هەموویان بڵاوە دەکەن و منیش بە پەلە و هەڵەداوان نانی تەواوم بۆ پەیدا کردن و ناردم. دەیانوت: کاتێ لەشکری شێخزادە پاشەکشێی کردوە و من ئەم هەموو ئاژاوەیەم لە ئۆردووی ئێراندا دی، خۆم پێنەگیرا، ویستم سوار بم و بچم بۆ مەراغە. خەڵکی بناوم لێ‌کۆبووەوە و پارانەوە و لالانەوە و نەیانهێشت بناو بەجێ‌بهێڵم و هۆی ئەم رۆشتنە بێ‌وادەیان لێ‌دەپرسیم، منیش لە وەڵامدا وتم: سوپاس بۆ خوا کە مەترسی لێرە رەویوەتەوە و دەبێ بچم و یارمەتی خەڵکی مەراغە بدەم. بەڵام نەمتوانی هەموو شتێکیان بۆ روونبکەمەوە. خەڵکی بناو دەیانوت ئەگەر خوانەخواستە لە رێگا تووشی مەترسییەك بیت، ئێمە وەك لاشەی بێ‌سەرمان لێ‌دێ. لە ئەنجامدا چوونی منیان بە ئیعتیمادولسەڵتەنە راگەپاند. منیش کە چووم بۆ لای و هۆی ئەمچوونەی پرسی، وتم: سەربازەکانت کەوتونەتە خراپە و بەرەڵلایی و تۆشی هیچیان پێ‌نالێی، لەبەرئەوە دەترسم خەڵکی بناو بە هۆی ئەم بێ‌شیرازەیی سەربازانەتەوە بێزار بن و راپەڕن، ئەوسا دەڵێن من هانمداون و ئەو گشتە خزمەتەی بە خەڵك و دەوڵەتم کردووە دەبێ بە هیچ. بۆیە دەمەوێ چەند رۆژێك دوورەپەرێز بم. ئیعتیمادولسەڵتەنە نەیهێشت من بڕۆم و بەڵێنیدا لەشکرەکەی رێكوپێك بکا. ئیعتیمادولسەڵتەنە دوای ئەوەی لە بناو رۆیی، بۆی‌نووسیوم کە ناوی ئەوانەی بۆ بنووسم کە لەگەڵ مندا ماندووبوون تا منیش بۆ دەوڵەتی بنووسم و پاداشتێکیان بۆ وەرگرم. منیش وەڵامم دایەوە، کە من پارێزەری شار نەبووم، بەڵکو ئەرکی نیشتمان پەروەری خۆمم بەجێهێناوە. پارێزەران و خزمەتگوزاران، تۆپچییەکان بوون و قەرەبووکردنەوەی خزمەتی ئەوان پێویستە. پاداشتی من و ئەوانەش کە لەگەڵ مندا بوون ئەوەیە کە فەرمان دەرکەیت سەربازەکانت تەنگ بە کەس هەڵنەچنن.

سەبارەت بە گوڵاوی ئاغا

دیسانەوە وتیان: بەراستی هاتنی گوڵاوی‌ئاغا بۆ ناو لەشکر، کەڵك و قازانجی زۆر بوو. برا و برازاکەش لە بەرامبەر دوژمندا شەڕێکی تەواویان کرد، بەڵکو زیانیشیان لێکەوت. هەرچەند لە جێی خۆیدا باسی دید و هەڵەکاری ئیقبالودەولەمان کردووە، بەڵام دووبارە لێرەشدا بە پێویستی دەزانم باسیان بکەمەوە، وەك بیرورای گشتی خەڵکی ورمێ دەڵێن کە ئەگەر بە وردی سەرنجی بدرێتێ، هۆی ئەم شۆرش و ئاژاوەیە تا رادەیەکیش ئیقبالالدولە بوو.

لە مانگی شەعباندا محەمەدئاغای مامش هات بۆ ورمێ و ملکەچیی خۆی نواند. بە ئیقبالالدولەی وت: لەبەر خاتری ئێوە ئامادەم دژی شێخ عوبەیدوڵلا راوەستم. دوایی تکا دەکا بەرێوەبەرایەتی شنۆ و دەوروبەری پێبدرێ، چونکە لەمکاتەشدا عەلیخانی شکاك یاخی‌ببوو. دوورخستەوە و لەناوبردنی پێویست بوو، لە سەر داوای ئیقبالالدولە

محەمەدئاغای مامش ٤٠٠ سواری مامش لە ورمێ ئامادە دەکا. چەند ڕۆژێ دوای ئەمە محەمەدئاغا هاتنی لە ناکاوی شێخ عوبەیدوڵلا و عەبدوڵلاخانی زەرزا بۆ ورمێ و دیداریان لەگەڵ ئیقبالالدولەدا دەبینێ. ئەنجامی ئەم دیدارەش محاڵی شنۆ و سۆما و برادۆست و دەشتەبێل و مەرگەوەڕ بە شێوەی کرێ دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی شێخ عوبەیدوڵلا وە، محەمەدئاغا لەوە دەڕەنجێ و نائومێد دەبێ و هەموو سوارەکانی خۆی کۆدەکاتەوە و لە ورمێوە دەچێ بۆ لاجان، کە شوێنی خێڵی مامشە. کارەکە بەمجۆرە مایەوە تا شێخ کوڕەکەی خۆی لەگەڵ هەمزاغادا نارد بۆ سابلاغ و خۆشی بەوپەڕی دەسەڵاتەوە میوانداریی ئیقبالالدولە بوو، کەچی لێی ڕاپەڕی و هێرشی هێنایە سەر ورمێ.

لە ١٨٨٠/١٠/١٣[1]دا خەلیفەیەکی شێخ، کە ناوی محەمەد سەعید بوو لە قۆڵی برادۆستەوە بە چوار هەزار تفەنگچی و سوارەوە هێرشی هێنایە سەر ورمێ و لە قەڵای ئیسماعیلدا دادەمەزرێ، کە سێ قۆناغەرێ لە شارەوە دوورە. ئیقبالالدولە فەرمانڕەوای ورمێ بە هێرشی دوژمن دەزانێ و خەسرەوخان و محەمەدرەزاخانی سەرتیپ بە چەك و دوو فەوج سەرباز و دوو تۆپەوە ڕوو دەکەنە کوردەکان لە قەڵای (بەدربود)[2]، بەرامبەر بەوان سەنگەر لێدەدەن. سەرەتا سوارەی کورد هێرش دەبەنە سەر ئاوایی (گوڵان). گەرچی کونسوولی ئینگلیس فەرمانی پاراستنی ئەم ئاواییەی (کە خەڵکەکەی هەموو فەلەبوون)، لە شێخ وەرگرتبوو، بەڵام نەك هەر لە تاڵان و ڕووتانەوە درێغیان نەکرد، بەڵکو شەش کەسیشیان لێکوشتن. ئەوسا چوونە پێشترەوە و شەش ئاوایی‌تری فەلەکان و ١٠ ئاوایی شیعەنشینیان تاڵانکرد و بێ‌پەروا چەند کەسێکیان لێکوشتن. خەڵکی گوندەکان لە ترسی تاڵان و کوشتارەکەی میاندواو تۆقیبوون و سەرلەبەریان ڕایاندەکرد و خۆیان دەگەیاندە ناو شار، ئەمجار ئیقبالالدولە ڕوودەکاتە کوردەکان و لە هەردوولاوە ئاگری شەڕ خۆش دەبێ و دەمەوئێوارە هەردوولا دەست لە شەڕ هەڵدەگرن. لە گەڕانەوەدا تۆپەکانی ئیقبالالدولە لە چەمێکی قووڵدا گیردەکەن و هەرچی دەکەن بۆیان دەرنایەن. ئیقبالالدولە خۆی دەچێتە ناو قەڵاکە و دەرهێنانەوەی تۆپەکانیش بە محەمەدرەزاخان دەسپێرێ. ئەویش (٦٠) کەسێك دەداتە دەست عەلی سوڵتانی بۆ هێنانەوەی تۆپەکان و خۆیشی بە دوای ئیقبالالدولەدا دەڕوا.

کوردەکان بەمە دەزانن. ئەم هەلە دەقۆزنەوە و لە قەڵا دێنە دەرەوە و هێرش دەبەنە سەر ئەو (٦٠) کەسە. ئەو سەربازە داماوانە و سوڵتانیش دەدەنە بەر شمشێر و تۆپەکانیش دەگرن. لەوکاتەدا کە سەربازەکان هاواریان لێبەرز بووەوە، ئەگەر خەڵکی ناو قەڵاکە بە هاواریانەوە بچوونایە، یەك کەسیان لێنەدەکوژرا و کوردەکانیش سەرنەدەکەوتن. بەڵام

---

[1] ٧ زیقەعدەی ١٢٩٧کۆچی ١٢٥٩/٧/٢٠ هەتاوی

[2] بە دەلبوو-یشی پێدەڵێن

ئیقبال‌الدولـه قـەڵای چـۆڵ نـەدەکرد. کوردەکـان دەوری قـەڵایان گرتبـوو و تــەنگیان پێ‌هەڵچنیبوون. هەرچەندە لە قەڵاوە بە گوللە تۆپ و تفەنگ کوردەکانیان دەکوشت، کـەچی ئەوان جەربەزانەتر هێرشیان دەهێنا و خەریكبوو دیواری قەڵاکە کون بکەن. شێخ عـەلیخانی سەرتیپی ئامۆزای تەیمووریاشاخان و فەوجی «خـۆی» کـە بەسـتێنێك بـوو لـە نێـوان شـار و لەشکردا، لەم رووداوە ئاگادار دەبنەوە و بـە شـەش دەسـتە و فـەوجی «خـۆی» بـە هـاواری گەمارۆ دراوانەوە دێن. دانیشتووانی ناو قەڵاش بە هاتنی شێخ‌عەلـی‌خان، گیانی تازەیـان بـە بەردا چـووەوە، دەروازەیـان بـۆ کردنـەوە و هێرشـیان کـردە سـەر لەشـکری دوژمـن، چـەند کەسێکیان لـێ‌کوشتن و راویان‌نان و دیسانەوە خۆیان کردەوە بە قەڵادا.

شێخ عوبـەیدوڵلا کـە لـە شـەڕی محەمـەد سـەعید و ئیقبال‌الدولـە ئاگـادار بـوو، لـە ١٨٨٠/١٠/٢٠[1]دا لە قۆڵـی مەگەوەڕەوە بـە(٣٠٠٠) سـوارە و پیـادەوە لـە عەشـایر و خێڵاتـی هەرکی و زەرزا و دەشتەبێڵ هێرشیان هێنایە سەر ورمێ و لە چیای (سیر)ی سەن‌سێرکیس‌دا ئۆردوویان خست. چیای (سیر) هەوارگەی مسیۆنێرەکانی ئەمریکایە و لە دامێنی ئەم کێـوەدا کۆشکی بەرز و قەڵا درووست‌دەکەن. شێخ فەرمان‌دەدا لــە هـەموولاوە ئـاوی شـار دەبەسـتن. محەمەد سەعیدی خەلیفە ئاگاداری هاتنی شێخ دەبێ و لە قەڵای ئیسماعیل دێتە خوارەوە و تێکەڵاوی ئۆردووی شێخ دەبێ. ژمارەی لەشکرەکە بە هەردوویانەوە نزیکـەی (٧٠٠٠) کـەس بوو. بەڵام بەشێکی زۆری ئەمانە بەرەڵلا و لات و لووت بوون و چەکەکانیشیان گورز و گۆپاڵ و نێزەی شکاو و شـمشێری خـوار و تفـەنگی قۆناغ‌داکـەوتوو بـوو. خـەڵکی شـار لـە ترسـان هاواریـان دەگەیشـتە ئاسـمان و چـەند رۆژێکیـش لەوەوبـەر بـازاڕ و دووکانیـان داخسـتبوو، خەریکی مەتەرێز سازکردن بوون و بە چەکەوە ئامادەی جەنگ بوون.

شێخ عوبەیدوڵلا دوای راوێژ لەگەڵ خەلیفە و ئاغاکاندا. نامەیەکی هەڕەشـەئامێزی بـۆ شێخولئیسلام و موجتەهیدی شار بەمجۆرە نووسی: ئەگـەر خوازیـاری خوێنڕشـتن و ئـازار و زیانی خەڵك نین و کوشتار و تاڵانی خەڵکیتان ناوێ، دەبێ شار بدەن بە دەسـتەوە. دڵنیـابن کە من رێسا و یاسا لەبـەرچاو دەگـرم و چـاودێری خـەڵك دەکـەم و شـار رێـك دەخـەمـەوە و رێگەش نادەم دەستدرێژیی بکرێتە سەر کەس و زیانی ماڵـی و گیانی و نامووسـیی بـە کـەس ناگات.

دوای گەیشتنی ئـەم نامەیـە پیـاوانی ئـایینی لـە شـوێنێکا کۆدەبنـەوە و راوێـژ دەکـەن. لەبەرئەوەش کە نە ئیقبال‌الدولە و نە سـوارە و سـەربازێك لـە شـاردا بـوون تـا لـە بەرامبـەر دوژمندا بوەستن و بیانخلافێنن، بۆیە تا یارمەتی لە لایەکەوە دەگات وا بە چاك زانرا، کات بەسەر ببرێ. وەڵامی شێخیان بەمجۆرە نووسـییەوە: جـەناب. ئێـوە کـە داوای پاشـایەتی و عالەمگیری دەکەن. پادشایان دەبێ لەگەڵ هاوشانی خۆیـاندا قسـە بگۆڕنـەوە، نـەك لەگـەڵ

[1] ١٤ زیقەعدەی ١٢٥٩ کۆچی ١٢٥٩/٧/٢٧ هەتاوی

دەست و پێوەندی بێدەسەڵاتدا. لە کاتێکدا کە لە ئێمە گەورەتر سەریان دانەواندبێ ئێمە چمان پێدەکرێ. لە دابینکردنی (سیورسات / پێویستی)شدا هەر دریغی ناکەین.

شێخ گوێی نەدایە قسەی ئەوان، بەلاّم دوو رۆژ دەرفەتی پێدان تا شار بە دەستەوە بدەن. لەملاشەوە ئیقبالالدولە ئاگادار دەکەنەوە. چەند کەسێکیش لە دانیشتووانی شار (کە لایەنگری شێخ بوون)، برێ هەوڵیاندا تا شار بە دەستەوە بدرێ، بەلاّم تەقەللاکەیان کەڵکی نەبوو.

لەم سەروبەندەدا کلۆزێل، خەلیفەی کاتولیکەکانی دانیشتووی ورمێ بە مەبەستی پاراستنی هاوئایینەکانی خۆی کە مەسیحی بوون، خواجە داودی نوێنەری کۆنسولی عوسمانی لەگەڵ مسیۆ سولۆمانی واعیزدا، ناردە خزمەت شێخ تا داوای پاراستنیان بکات لە ترسی ئەوەی لەم شەڕ و کوشتارەدا ئەوان کە بێلایەنن، بەر زەبر و زیانی کوردان نەکەون. ئەم دوو کەسە بە راسپاردە دەچنە خزمەت شێخ. لە کاتی چاوپێکەوتندا مەبەستەکەی خۆیان رادەگەیەنن. بەمجۆرە وەلاّمیان دەدرێتەوە: شێخ دەپرسێ: ئێوە کێن؟ مسیۆ سولۆمان دەڵێ : ئەمکەسە هاورێی من و جێگری کونسۆلی عوسمانییە لە ورمێ. شێخ دەڵێ : من بڕیارم داوە ئێران و توران و خاکی عوسمانی بخەمە ژێر دەسەلاّتی خۆم، ئیتر پێویست بە کۆنسوڵ و گەورە باڵوێز ناکات.

سەرەتا دەمەوێ ئێران بگرم و دایمەزرێنم و زوڵم و زۆر لەسەر هەمووکەس هەڵگرم. دواییش نۆرەی عوسمانی دێت، لەوێش بە گوێرەی یاسایەکی دامەزراو، ئاسایش بۆ خەڵکی دەستەبەر بکەم و درەختی زۆرداری لەبن دەرکێشم و درەختی ئازادی بروێنم.

دوای ئەم قسانە چەند کەسێ کە لە خزمەتیدا کەمەربەستە وەستابوون، نیشانی ئێمەی دان و پێمانی وت: ئەمانەی لێرەدا دەیانبینن هەریەکەیان سەرۆکی خێلاّتی خاکی عوسمانین کە لەدەست زوڵمی کاربەدەستانی عوسمانی هاتونەتە لای من، ئێستا ئاوا لێقەوماو و نائومێد ژیان بەسەر دەبەن. دەبێ تۆڵەی ئەمانە وەربگرمەوە.

تێکڕای ئەو خەلیفە و پیاوە ئایینییانەی لە خزمەت شێخدا بوون، ئەم قسانەیان سەلماند.

دیسانەوە بە نوێنەرەکانی وت: ئەگەر ورمێم بە بێشەڕ و شۆر نەدەنەدەست، دڵنیابن دەیکەم بە میاندواو و هیچی لێناهێڵمەوە. بەلاّم لەمکاتەدا تەنگ بە پاراستن و چاودێریکردنی مەسیحییەکان هەڵناچنین.

لەم داروبارەدا کە ئەم دوو نوێنەرە لای شێخ بوون، ئیقبالالدولە هەواڵی رووداوەکانی پێگەیشتبووەوە و رۆژی (٢٤/١٠/١٨٨٠ز)[1] گەڕایەوە ناوشار و دەستە و سەربازەکانی بە دەوری شوورەی شاردا دابەشکرد و تۆپەکانیش کە لە ناوشاردا بوون هێنایە، سەر قولیپەکان

[1] ١٨ی زیقەعدەی ١٢٩٧ کۆچی ١٢٥٩/٨/١ هەتاوی

و لەگەڵ خەڵکی شاردا خەریکی قایمکردنی سەنگەر و مەتەریزی دەوری شار دەبن. ئەو سوارانەش کە لە شاردا بوون بە سەر گەڕەکەکاندا دابەشکردن تا بۆ پاریزگاری شار ئامادە بن. بە مەبەستی کات بەسەربردنیش، بە هۆی حەکیم ساحیبی کاتۆلیکەوە،[1] میرزاکەی دەنێرێتە خزمەت شێخ و دووبارە داوای سێ ڕۆژ مۆڵەتی‌تری لێدەکەن، بۆئەوەی لە بابەت بەدەستەوەدانی شارەوە بتوانن وەڵامێکی تەواو بە شێخ بدەنەوە، شێخیش لە وەڵامدا بە نوێنەرانی کاتۆلیکەکان دەڵێ : من دەزانم ئەوان بەهیوای چین. دەیانەوێ دەستی دەستیم پێبکەن، تا یارمەتی لە تەورێزەوە دەگات. دەمێکە لە نیازی ئەوان گەیشتووم. ئەم زانیارییانەی (لەو نامە و ڕۆژنامانەوە زانیبوو کە تەتەرێکیان گرتووە و بردوویانەتە لای لە مەبەستی حکومەتی تەورێز و هاتنی تەیمووریاشاخان بە هاواری ورمێ و هەرچی سەبارەت بە لەشکری دەوڵەتی ئێران بووە، دەیزانی) بەڵام خەیاڵیان خاوە چونکە هەرچی سەرباز و لەشکرێك بە هاواری شارەوە بێت، من هەموویان تەفر و توونا دەکەم. بە هەرحاڵ ئێستاش تا سبەی نیوەڕۆ مۆڵەتیان دەدەم. ئەگەر تا سبەینێ ئەم کاتە، شارم نەدەنە دەست، جەنگ دەستپێدەکەم و ئاگرتان بە سەردا دەبارێنم. ئەوسا کەس بەهیوا نەبێت لە رق و قین دەرباز بێت. ئینجا نوێنەرەکان چ ئەوانەی ئیقبالالدوله و چ ئەوانەی کلۆزیل دەگەڕێنەوە و باسەکە بۆ ئیقبالالدوله دەگێڕنەوە. ئیقبالالدولەش بەرەنگاری دوژمن دەبێ.

ڕۆژی دوایی، واتە (٢٥/١٠/١٨٨٠ز)[2] شێخ عوبەیدوڵڵا ، سدیقی کوڕە گەورەی و خەلیفە محەمەد سەعید بە (٥٠٠٠) کەسەوە دەنێرێتە سەر ورمێ. ئەم لەشکرە لە دەروازەی عەسکەرخانەوە – کە دەکەوێتە خۆرئاوای ورمێوە، هێرش دێننە سەرشار و ئابلۆقەی دەدەن و سێ ڕۆژ شەڕ درێژە دەکێشێ. بەڵام دەستریژی گوللە و تۆپبارانی سەربازان لە سەر قولییەکانەوە و سەنگەری خەڵکەکەش کە لە نزیك دەروازەکانەوە بوون، دەرفەتیان نەدان بێنە پێشەوە و دوای ئەوەی (٣٠٠) کەسیان لێ‌دەکوژرێ، پاشەکشێ دەکەن و لە ئاواییەکی پچووکدا دەگیرسێنەوە. لەم شەڕەدا چونکە لەشکری دەوڵەت لە پشت سەنگەرەکانەوە خۆیان قایمکردبوو، لە چەند کەسێ زیاتریان لێ‌نەکوژرا. لەمکاتەدا کونسولی ئینگلیز (لە تەورێز) کە بە سەردان هاتبووە ورمێ، بە ئەرکی سەرشانی خۆی دەزانێ بچێ بۆ لای شێخ. یەکەم بۆ مۆڵەتخوازی خەڵکی شار لێی بپارێتەوە! بەڵکو خوێنرشتن و کوشتار و تاڵان ڕاگرن و دووەمیش بە نیازی پاراستنی مەسیحییەکانی ناوشار، کە لەبەر مەترسیدا بوون. بە شێخ دەڵێ ئەمانە نابێ بە هیچ چەشنێ لەلایەن لەشکرەکەتەوە زیان بە سەر وماڵیان بگا. هەروەها برێ داخوازی‌تر سەبارەت بە هێشتنەوەی ئاشتی و لەناوبردنی خراپە دێنێتە ئاراوە. دوایی لەگەڵ سیمۆن پێشکار و هەمەکارەی شێخدا دەگەڕێنەوە بۆ شار و پەیامی شێخ

---

[1] مەبەست لە «کۆچران»ی پزیشکی میسیۆنێرەکانی ئەمریکاییە.

[2] ١٩ی زیقەعدەی ١٢٩٧ کۆچی ١٢٥٩/٧/٢ هەتاوی

دەگەیێنێتە ئیقبالالدولە و مەسیحییەکانیش لە شار دەگوێزێتەوە و بۆ شوێنێکی تریان دەنێرێ. بەڵام کە دەگەنە نزیك باخ و سەنگەرەکان، لە سەنگەرێکەوە بە قەستی کوشتن تەقەی لێدەکەن. کۆنسۆڵ کە چاوی بەمە دەکەوێ، بەوپەڕی ترس و لەرزەوە نائومێد دەبێ و جڵەوی ئەسپ وەردەسوورێنێ و لەگەڵ سیمۆن و خزمەتکارەکانیدا بەرەو لای شێخ دەگەڕێنەوە. شێخ کە ئەوە دەزانێ چەند سوارێکی دەخاتە تەك و لە ڕێی سندووسەوە ڕەوانەی سابلاخی دەکاتەوە. نامەیەکیش بۆ شێخ عەبدولقادرى کوڕی دەنووسێ، کە سوارەی بخاتە تەك و بیگەیێنێتەوە تەورێز. کاتێ ئیقبالالدولە دەزانێ تەقە لە کۆنسۆڵکراوە؛ بێئەوەی ئاگای لەوەبێ کە بەرەو سابلاخ ڕەوانە کراوە، بە مسیۆ سولۆماندا پەیامی بۆ دەنێرێ، کە مانەوەی کۆنسۆڵلە هەلومەرجێکی ئاوادا لە ورمێ چاك نییە. چونکە خەڵکەکە بڕوایان وایە هێرشی شێخ بە هاندانی کونسولی ئینگلیزە، بۆیە چاك وایە ناوبراو لە شاردا نەمێنێ نەکا ڕووداوێکی ناخۆش ڕووبدا و ببێتە هۆی قڕەوچڕەی نێوان هەردوو دەوڵەتی مەزن و من بەرپرس ببم.

ئیقبالدولە و کوڕەکانی هاتنە سەر بورجەکە و فەرمانی تۆپباران کردنیاندا. ئەو باڵەخانەیەی کە شێخ سدیقی کوڕی شێخ کردبوویە بارەگا، بە گوللە تۆپ دارووخا. محەمەد سدیق دەتۆقێ و دەترسێ و سواری ئەسپەکەی دەبێ و هەڵدێ. تۆپچییەکە تۆپێکی تری تێگرت و بەر ئەژنۆی ئەسپەکە و پێی سدیق کەوت و هەردووکیان برینداربوون. کوردەکان کە ئەمە دەبینن لە ترسی گوللەی تۆپ، تێکڕا هەڵدێن. ئەوشەوە چوارسەد کەسێك لە کوردان کوژران. شێخ لە برینداربوونی کوڕەکەی و شکانی لەشکرەکەی ئاگادار دەبێ. بڵێسەی قینی هەڵدەکشێ و فەرمانی تاڵانکردنی ئاواییەکان دەردەکا. شێخ فەرمان دەردەکا تا شەوانە هێرش بکەنە سەر سەنگەرەکان و گوللەبارانیان بکەن، بەڵام نەیاندەتوانی هیچ چەشنە زیانێك بە ئۆردووی ئێران بگەیێنن و بەپەلەش دەگەڕانەوە و سوارەکانی خۆشی دەناردە سەر گوندەکانی ئەو دەوروبەرە تا تاڵانی بکەن و هەر کەسێکیشیان دەستبکەوێ بیکوژن. ئەم چەتە زاڵمە، بێدەسەڵات کوژانە! ڕوویان دەکردە هەرلایەك کاولیان دەکرد و درێغیان لە خراپە نەدەکرد. پانزە ڕێبواری داماوییان لە دەرەوەی شاردا گرت و بردیان بۆ لای شێخ. گەرچی شێخ حەزیدەکرد ئازادیان بکەن، بەڵام کوردەکان، کوژراوە زۆرەکانی خۆیانیان بیری شێخ هێناویەوە و لەت و کوتیان کردن.

لەم ڕۆژانەدا ڕێی هاتووچۆ لە هەموولایەکەوە بەسترابوو، قات و قڕی لە ورمێ-دا پەرەیسەند و نان بوو بە نرخی گیان. شێخ لەشکرەکەی خۆی جووڵاند و لە خۆرئاواوە بەرەو باشووری برد. باخی دڵگوشای ئیقبالالدولە و باخی نەزەر، کە لە دەرەوەی شاردایە کردییە مەتەرێزی خۆی و فەرمانی هێرشیدا. باخی نەزەر بەرامبەر بە دەروازەی ئەرك بووە، کوردەکان هاتنە سەر سەربانی باخی نەزەر و لەوێوە ئەرکیان دایە بەر گوللە. تۆپچییەکەی سەر قولیپەکەش بێ فەرمانی ئیقبالالدولە بەو چەند سەربازە کەمەیەوە کە لە

سەنگەری قولیپەکەدا بوو، باخی نەزەری کردە نیشانەی گوللە تۆپ. کۆمەڵێ لە کوردان کوژران و ئەوانیتر خۆیان لە دیوارەکەوە خستە خوارەوە و لە لای دەشتەکەوە خۆیان گەیاندە باخی دڵگوشا.

ئیقبالالدولە کە زانی کوردەکان چوونەتە باخی دڵگوشاوە، کە باخی خۆیەتی، فەرمانی بە تۆپچیدا بە گوللە تۆپ دڵگوشا بڕووخێنێ. بێئاگا لەوەی ئەو دیوارە ئەستوورەی دڵگوشا بە گوللە تۆپی شەش پۆندی ناڕووخێ. هەرچەند تۆپچی هاواریکرد ئەم تۆپە دڵگوشا ناڕووخێنێ، ئەو سەردارە گەوجە گوێی ناداتێ و فەرمانی تۆپباران دەدات. تۆپچیش دڵگوشا دەداتە بەرتۆپ. هەر گوللە تۆپێك کە لە دیوارەکەدا دەتەقێتەوە، لەجیاتی ئەوەی بیڕووخێنێ دەلاقەیەك دەکاتە دیوارەکە و کونێ بۆ تفەنگەکانی دوژمن دەکرایەوە!

کوردەکان لوولەی تفەنگەکانیان دەخستە ئەو کونانەوە و لەوێوە شاریان پێگوللەباران دەکرد. ئەمکارە لە نیوەڕۆدا تەشەنەی کرد. کوردان ئەو شەو و ڕۆژەیان بە دەسکەوتی خۆرایی دەزانی، کارێکی وایان بە شار کرد کە چاوی گەردوون شتی وای نەدیوە.

ئەمیر ناوێکی تۆپچی کە جێگری سەرۆکی تۆپخانە بوو، لەم ڕۆژەدا لەگەڵ چەند کەسێکیتردا بەم گوللانە کوژران. ئیقبالالدولە ناچار دەروازەی بەست و کەوتە بیری ڕزگارکردنی دڵگوشا. ڕۆژێکیتر گەمارۆدراوان سەیری دڵگوشایان کرد و هیچ نیشانەیەکی کوردەکانیان تێدا نەدی، شاد و خۆشحاڵ دەروازەیان کردەوە و بەرەو باخ هەڵاتن. ئیقبالالدولەش سەد سەربازی ناردە ناو باخەکە. خەڵکی شار و سەربازەکانی دەستبەجێ لە ترسی ئەوەی نەوەك دووبارە شێخ بێتەوە و دیواری باخ بکاتەوە بە سەنگەر، دیوارەکەی ڕووەو شاریان بە پاچ و خاکەناز هەڵتەکاند.

کوژراوێکی زۆر لە باخەکەدا بەجێمابوون. دەرکەوت لەو کاتەدا کە لە دڵگوشادا بوون ژمارەیەکی زۆری کوردان بەر گوللە تۆپ و تفەنگ کەوتبوون. بە کورتی چونکە شێخ لە هیچلایەکەوە نەیتوانی دەست بەسەر شاردا بگرێ، ناچار دەوری شار چۆڵ دەکا و لە چیای «سیر»دا دادەمەزرێ.

لەم ڕۆژانەدا نزیکەی (٥٠٠) بار چەك و جبەخانە بە یارمەتی محەمەدبەگی یاوەر، لە تەورێزەوە بۆ ورمێ دێت. خەڵکی شار ئەوەندە بۆ شەڕکردن بێئارام ببوون، هەموو ڕۆژێ ورد و درشت داوای کردنەوەی دەروازە و هەڵمەتبردنە سەر کوردەکانیان دەکرد. ئیقبالالدولە لە ناو شاری گەمارۆ دراودا و شێخیش لە دەرەوەی شاردا، خەریکی ئازاردانی خەڵکی بوون! دوای پازدە ڕۆژ هەوڵ و تەقەللا، لە کوشتنی کوردەکان بەولاوە، شێخ هیچ دەستکەوتێکی نەبوو.

تەتەرێك هەواڵی هێنا کە تەیموورپاشاخان بە ٦ فەوج سەرباز و (٢٠٠٠) سوارەی ئازا و ٦ عەرادە تۆپەوە گەیشتوونەتە نزیك شەش قۆناغەڕێی شار، تەیموورپاشاخان خۆی لە هاتنە ناو شار دەپاراست و خەڵکی دەیانوت لە بەر دوژمنایەتی و ڕقەبەرایەتی نێوان ئەو و

ئیقبال‌الدوله و خێڵەکەیدا نایەتە ناوشار و خۆی دوادەخات، بۆئەوەی ورمێ بکەوێتە دەست کوردان و ئیقبال‌الدولەش لەناوبچێ. بەڵام تەلگرافی سوپاسالای ئەعزەم کە لەمبارەیەوە بۆ تەیموورپاشاخانی ناردبوو، بواری ماتڵبوونی نەهێشتبۆوە، ئەگەرچی درەنگیش بوو، بەڵام سپاکەی رووەو ورمێ رەوانە کرد. شێخ هەواڵي زانی و سەرەتا سدیقی بریندار بە (٥٠٠) کەسەوە بۆ پێشوازی نارد و خۆیشی بە هەموو لەشکرەکەیەوە رۆیشت. دوو لەشکر بەرەنگاری یەكبوون و بگرە و بەردە کەوتنە نێوان. کوردەکان نزیکەی (٣٠) بار وشتر چەك و جبەخانەیان بەبەر لەشکرەکەی تەیموورپاشادا برد، بەڵام تەیموورپاشا لە دواوە هێرشی‌هێنا و گەلێکی لێکوشتن و زۆریشی لێ بەدیل گرتن و ئەوانیتر پەنایان‌بردە بەر کێوەکان. تەیموورخان ئیتر دوای دوژمن نەکەوت و بەرەو شار هات. کە هەواڵي سەرکەوتنی تەیموور گەیشتە شار، ژن و پیاو بە پیریەوە چوون. لەشکرەکەی تەیموور لە باکووری ورمێ، لە دەرەوەی دەروازەدا چادریان هەڵدا.

شێخ دوای تێشکان لە چیاکەوە چووە قەڵای ئیسماعیل. دێی عەسکەرئاوا کە (٣٠٠) بنەماڵەیە و سەنگەریان لە دەور هەڵکەندبوو. لە تێشکانی شێخ ئاگاداربوون و بەریان پێگرتن. شێخ هێرشی کردە سەر ئەم گوندە و خەڵکەکەش بەرگرییان کرد و (٣٠) کەسیان لە لەشکری کورد کوشت. بەڵام چونکە گوللە و بارووتیان نەما و لە بەرامبەر شێخدا خۆیان پێ‌نەدەگیرا، شێخ بە زۆر بە سەریاندا زاڵبوو و هەموو خەڵکی ئەوێی دایە بەر شمشێر.

تەیموورپاشا و لەشکرەکەی لە نزیك ئەم ئاواییەدا بوون، بەڵام بە دەنگییانەوە نەهاتن و هۆی ئەم چەشنە بێ‌دەروەستییانە لە کاتێکی ئاوادا نادیارە. تەیموورپاشاخان لە رۆخی شار و لە دامێنی کێوێکدا بە ناوی (چوارباش)، دادەمەزرێ. شێخ لە ناکاوێکدا هێرش‌دەکاتە سەر چوارباش، واعیزێکی کاتۆلیك لەوێ بووە، هەواڵ دەداتە تەیموورپاشاخان کە ناوبراو گەیشتووە و جەنگ دەست‌پێ‌دەکا. ئەم جەنگە تا نزیك گوندی ئالوجی دەتەنێتەوە کە قۆناغەرێیەك لە شارەوە دوورە، کوردەکان دیسانەوە تێدەشکێن و (٢٠) کوژراویان لێ‌جێدەمێنێ. چەند کەسێکیش لە ئێرانییەکان دەکوژرێن. شێخ پاشەکشێ دەکا و چەند گوندێکی ئەو ناوە کاول و تاڵان‌دەکا، گەرچی مەودای نێوان ئۆردووی شێخ و تەیموورپاشاخان لە چل و پێنج دەقیقە رێگە زیاتر نەبوو، بەڵام تەیموورپاشاخان هێرشی نەکردە سەریان تا بە یەکجاری لەشکرەکەیان لەناوبەرێ و رەگ و ریشەی فیتنە هەڵکەنێ.

لە (١٨٨٠/١١/١٢ز)[1]دا شێخ بە بەردەم لەشکرەکەی تەیموورپاشاخاندا تێدەپەرێ و بەرەو برادۆست کۆچ‌دەکا؛ بێئەوەی، تەیموورپاشاخان هێرش بەرێتە سەری و بیگرێ. چونکە ئەم دەیتوانی ئەمکارە بکات.

[1] ٨ی زیحەجەی ١٢٩٧ کۆچی ١٢٥٩/٨/٢٠ هەتاوی

وەك دەرکەوت لەشکری شێخ لە برادۆست لەبەریەك هەڵدەوەشێ و شێخ بە تەنیا دەمێنێتەوە. لە خەفەتدا نەخۆش دەکەوێ و لە ترسی ئەوەی نەکا تووش بێتەوە، لەوێوە دەچێتەوە ناو موڵك و ماڵەکەی خۆی لە نەهری.

دوای ئەوەی شێخ گەڕایەوە بۆ نەهری، یان نوچە، خاکی ورمێ بەدەست ئۆردووی تەیموور پاشاخانەوە پێشێل و تاڵانکرا. خەڵکێکی لە رادەبەدەر کوژران و خەڵکیش زیانێکی بێ‌سنووریان لێکەوت. لەشکرەکەی تەیموور پاشاخان گوێی بە هیچ ئایینێك نەدا. لە روانگەی ئەوانەوە شیعە و سوننی و موسوڵمان و فەلە و گاور و بتپەرست و جوو وەك‌یەك بوون. باکیان لە رووتاندنەوەی کەس نەبوو. ژنانی شاریان بە زۆرەملێ و تۆپزی لە ماڵ دەکێشایە دەرەوە و شەوان رایاندەگرتن و دواییش بە رووت و قووتی دەیاننناردنەوە. هەرشتێکیان لە شاردا بکڕیایە، پارەیان نەدەدا. ئەگەر بچوونایەتە چێشتخانە سەرەڕای ئەوەی پارەیان نەدەدا سەرانەشیان لێ‌دەسەندن. کەمترین کاریان دزی و ڕێگری بوو. هاواری خەڵك دەگەیشتە ئاسمان. روو دەکەنە ئیقبال‌الدولە و سکاڵا دەکەن و رەحمەت بۆ کفن‌دز دەنێرن و دەڵێن شێخ گەرچی قینی ئایینی لە دڵیدا بوو بەڵام ئەم بێ‌ئابڕوویی و بەدناوییەشی بە سەردا نەهێناین. هۆی چییە تەیمووریاشاخان خۆی خزمەتکاری دەوڵەتە، کەچی هەر خۆیشی بۆتە جەللادمان؟ ئیقبال‌الدولە لە وەڵامدا دەڵێ : تەیمووریاشاخان دوای مەرگی شوجاع‌الدەولەی برام چاوەڕێی ڕۆژێکی وابووە کە بە مەبەستی تۆڵە و دوژمنایەتی، هەرچی خراپە و دڵڕەقی لە دەست بێ، دەرحەق خەڵکی ورمێ و ئێمە بیکات، چونکە سەردەمانێك براکەی من لەلایەن دەوڵەتەوە راسپێردرابوو تا بچێ و خۆی و بنەماڵەکەی سزا و تەمێ بکات. ئێستاش کاری من نییە بچمە ناو ئەم کێشەیەوە.

کە سکاڵا و هاواری خەڵکی ورمێ لە سنوور تێپەری و لە تواناد نەما و خەریك بوو راپەڕن و یاخیبوونێك ورمێ بگرێتەوە، بۆیە تەیمووریاشاخان چۆڵکردنی ورمێی بە قازانج‌زانی و بە بیانووی ئەوەی دەچێ بۆ مەرگەوەڕ بۆ سەر شێخ، لە دەوروپشتی ورمێوە دەگوێزێتەوە و ئەو شوێنانەش تاڵان دەکا و کاروانی بێ‌ئەندازە و لە ژمارە نەهاتووی تاڵانی دەنێرێتەوە بۆ وڵاتەکەی خۆی. بەشێ لە سوارەکانیشی بە دەوروپشتی ورمێدا بڵاو دەکاتەوە و هەرکەسێکیان بەردەست بکەوتایە رووتیان دەکردەوە.

لەم ماوەیەدا هەموو ڕێگەکان بەسترابوون، لە هیچ لایەکەوە هاتووچۆ نەبوو، کەسیش نەیدەوێرا نە لە شار دەرچێت و نە بۆ شار بێت، بەم بۆنەیەوە قات‌وقڕی لە شاردا تەشەنەی کرد. بە کورتی خراپە و کاولکاریی تەیمووریاشا لە چاو شێخدا، دە ئەوەندە بوو.

سونییەکانی ورمێ چ لە شار و چ لە دەرەوە هەموویان تاڵانکران. شت و مەکیان برا، بەڵام خۆیان لە ترسی ئەوەی نەبن بە ژێردەست و پێی لەشکری ئێرانەوە، شوێنەکانی خۆیان جێهێشت و لەو سەر سنوورانەی ئێران و عوسمانی، لەو کەژ و کێوانەدا برسی و تینوو دەژیان.

لەمکاتەدا شێخ‌هیدایەت ناوێك بە (٦٠) کوردەوە هاتنە ناو شاری ورمێ و لە سەردەستی شێخولئیسلامدا بوون بە شیعە. برایم‌خان و عەبدوڵلاخانی زەرزای هاودەستانی شێخ، ژن و منالی خۆیان هەڵگرت و لە سەر سنووری ئێران و عوسمانیدا نیشتەجێ بوون. لە دەوڵەتی عوسمانییەوە فەرمان بە قایمقامی رەواندوز دەکرێ تا نەیەڵن شێخ و لایەنگرەکانی بچنە ناو خاکی عوسمانییەوە. نیعمەت‌ئاغا ناوێك کە ئاغایەکی کوردی قەڵەمڕەوی عوسمانییە، لە شێخ دادەبڕێ و دەیەوێ بچێتەوە بۆ ناو خاکی عوسمانی. لەوێ پارێزەرانی سنوور دەیگرن و سەری دەبڕن و ماڵ و سامانی داگیر دەکەن.

پاشکۆی ژمارە(٨)

نامەی کارگێڕی سابلاخ بۆ وەزارەتی کاروباری دەرەوە
هەواڵی (ئەبولقاسم) سەبارەت بە بارودۆخی سابلاخ[1]

ساڵی حەوتەمی سەرکەوتنەکانی ئێوەی (ئەستێرە)، کە وەکو بەختێکی گەشاوە، جیهانی مرۆڤایەتیتان گەیاندۆتە هەموو راستییەکان و تا دوا ترۆپکی گەورەیی، هەڵتانکشاندووە.

... نیازمە بابەتێك باس بکەم، ئەگەر بەرچاوی جەنابتان بکەوێت و گەورەییتان بیبینێت، لەوانەیە بێ‌کەڵك نەبێت. هەروەها دەبێتە هۆی داچڵەکان و پەند و عیبرەتیش بۆ ئەو بەختەوەرانەی کە دەیخوێننەوە.

پوختەی رووداوەکە، بە حوکمی پێویستی جیاواز نووسراوە و لێرەدا من بە کورتی عەرزی دەکەم. من قتل نفساً بغير نفس او فساد في‌الارض فكأنما قتل الناس جميعا

دوای ئەوەی شێخ عوبەیدوڵڵای مەلعوونی ئاوەز کورتی چارەڕەش، بە هۆی خەیاڵی شەیتانیی و نەفسی خراپی خۆیەوە، کەوتە بیری حوکمداریی و دامەزراندنی وڵاتەوە... ئەو گێلە پێی‌وابوو تەختی دەسەڵات و خونکاریی، بە یارمەتی دەستەیەك چەتە و دوژمن، کە بەر رق و نەفرەتی دەوڵەتە بەتواناکانی ئێران و عوسمانی کەوتوون وەکو هەمزاغا و هەروەها چەند سەرۆك خێڵێکی بێ‌شارستانیی و درندە، پێدەستێنرێت و دەکارێ سەربەخۆیی لە دەوڵەتانی عوسمانی و ئێران دەست بکەوێت. لەبەرئەوە شێخ عەبدولقادری کوڕە ناوەنجی خۆی، لەگەڵ هەمزاغادا بەرەو شنۆ و سابلاخ بەرێکرد.

رۆژی دووشەممە: (١٨٨٠/٩/٢٧ز) نەواب لوتفعەلی خانی حاکمی سابلاخ، لەگەڵ ئاغاکان و حەشیمەتەکانیاندا بەرەومیانداو بەڕێ‌کەوتن.

رۆژی چوارشەممە: (١٨٨٠/٩/٢٩ز) ، دوای دوو رۆژ، شێخ عەبدولقادر و هەمزاغا لە نیوەڕۆدا، بە (٢) هەزارکەسی دەرەوەیی و ناوخۆییەوە، چوونە ناو سابلاخەوە و رۆژی پێنج شەممە: ١٨٨٠/٩/٣٠ ز ، خان باباخانیان کردە حاکمی سابلاخ. لە ماوەی (٣) رۆژدا جەماوەری ژێر سێبەری وەحشییەتی عەبدولقادر، خۆیان بۆ (١٢) هەزار کەس دەکوتا.

رۆژی هەینی (١٨٨٠/١٠/١ز) ، پێش هەتاو کەوتن، بەرەو (مەرەحەمەت ئاوا) بەڕێ‌کەوتن. دوای نیوەڕۆی هەینی، هەواڵی کوشتوبڕ و تاڵانی مەرحەمەت ئاوا و تەرمی

---

[1] ئەم بەڵگەنامەیە لە زنجیرەی بەڵگەنامەکانی پاشکۆی ژمارە (١)دا، ژمارەی ٥٨٠ی درابووە.

(نوری بەگ)[1]ی ئالاهەلگر و خالۆی شێخ عەبدولقادر گەڕایەوە سابلاخ. جگە لە مەسیحی و جووەکان و منداڵان، کە سووتاندبوویانن، (٣/٤٠٠) پیاو و ژنی کوژراویان لێکەوتەوە و هەندێ مزگەوتی بەناوبانگ بە قورئانەکانیانەوە لە ئاگردا سووتان.

لام وایە شێخ عوبەیدوللا، جگە لە سەرشێتی، بڕوایەکی ڕاست و پتەویشی بە یاسای بەڕێز و حورمەت نییە؛ کە ڕاستەقینەی ئیسلامە. ئەمەش لە کردەوەی دەست و پێوەند و لایەنگرەکانیدا دەردەکەوێت. چونکە ئەوان قورئان دەسووتێنن، ژن و منداڵ بە بێ‌سووچ و تاوان دەکوژن و ئەتکی نامووسی ئافرەتان، لە ژنی (٥٠) ساڵەوە، تا کچانی (٥) ساڵان بەڕەوا دەزانن و جیاوازیی لە نێوانیاندا ناکەن.

لە کاتێکدا ئەوەی ئەم تاقمە لارێیە گرتوویانەتە بەر، کە لە سەرەتای خلقەتەوە، تا ئێستا شتێکی وا سەیر و نارەوا و چەپەڵ نەبووە و نەبیستراوە.

لە (مەرحەمەت‌ئاوا) و (مەلکەندی) و (مەحالی تۆپخانە) و (ساتلەمیش) و (مەحالی چیچەك) و (قەرەوێران)ەوە، تا دەگاتە (هەشترود)[2] و هەوێلی تەورێز؛ لە هەموویانەوە ماڵی تالانییان هێنا. مەرحەمەت ئاوا لە هەمویان خراپتری لێقەوماوە، کە تێیدا هەرە چاکەکان بە پەند بوون و بە دەستی ئەم تایەفە وەحشییە چوون. بێ‌گەورە کردنەوە، نزیکەی (١٠٠ کرور) تمەن، هەر ڕەعیەت زیانیان پێگەیشتووە. ئیتر جگە لە زەرەر و زیانی دەوڵەت.

لە (١٨٨٠/١٠/١ ز)ەوە تا (١٨٨٠/١٠/١٥ ز)، هەر بەم ناوەدا تەراتێن و ڕمبازێنیان‌بوو، بە دڵی خۆیان ئەسپیان تاودەدا. خێڵی مەنگوور و پیران و زوودی و مامش و تایەفەی زەرزا، کە خزمایەتییان لەگەڵ شێخدا هەیە و هەروەها ئاکۆیی و باڵەکی و گەورکی و ... هتد. دەسکەوت و دیلەکانی خۆیان بردەوە لای خۆیان. ئەم تالانە، تا سەر سنوورەکانی عوسمانیش دەنگی‌دایەوە و بەردەوام لەو سنوورانەشەوە پووزەوانەیان لێهەلکێشاوە و بەرەو خوار دەبنەوە و دێن.

لە (١٨٨٠/١٠/١٥)ەوە، تا (١٨٨٠/١٠/٢٥)، لە سابلاخ بارگە و بنەیان خستووە و ژمارەیان گەیشتۆتە (٤٠) هەزار، لەبیری تالانی و داگیرکردنی (بناو)یشدان. تایفەی قەرەپەپاغ و خەڵکی سابلاخ بۆ ئەم سەفەرەیان ناچار دەکرێن.

باسی ئەمری (ئیعتیمادسەڵتەنە) بۆ (بناو) و سەنگەرگرتنی گەیشتووە و دەمگۆی ئەوەش داکەوتووە، کە شێخ عەبدولقادر، هەر بە ئاسمانەوە گوللە تۆپ دەگرێتەوە و ئەم تایەفە سەرلێ‌شێواوەش بەهیوای تالانیی تازە، لەوانەیە باڵ بگرنەوە.

ڕۆژی ١٨٨٠/١٠/٢٥، هێرشیان کردە سەر (بناو) تا (١٨٨٠/١١/٣)، چەندجارێك سەنگەرەکانیان تاقیکردەوە و تێکشکان و گەڕانەوە. ئەگەرچی لەو کاتەدا ژمارەی

---

[1] ڕاستییەکەی (میربەگ)ە.

[2] هەشتەرۆ – یشی پێدەڵێن

سەربازەکانی (ئیعتیمادسەڵتەنە) نەدەگەیشتنە (٣) هەزاریش. لەشکری مەرحومی (حشمت‌الدولە)ی بە ناوبانگ لە تارانەوە ریکەوتووە و جەنابی (حەسەن عەلی خان)ی وەزیری فەوائیدیش لەگەڵ فەوجی گەرووس و سوارەی هەوشاری (ساییەن قەڵا) و سوارەی (شاهسەوەن) و (دەویرون)دا، فرمانیان پێکراوە، تا زووە خۆیان بگەیەننە هۆردووی بناو.

ئەم هەواڵەش بەرگوێی دارودەستەی شێخ عەبدولقادر گەیشتووە و ترسیان لێی نیشتووە و لە چاوتروکاندنێکدا دەردەچن و دەتوێنەوە.

گوڵاوی ئاغای دیبوکری و خان باباخانی حاکمی سابلاخ، خۆیان دا بە دەست لەشکری بناو و گەلێك چاکەیان لەگەڵدا کرا[1]. شێخ عوبەیدولقادریش خۆی پێ رانەگیرا و گەرایەوە سابلاخ. جەنابی وەزیری فەوائیدیش لەگەڵ فەوج و سوارەی هەوشار و سوارەی دەویروندا لە ریگەی کوێستانەکانی مەراغەوە خۆیان گەیاندە لای هۆردووی بناو.

لەم کاتەدا دانیشتووانی (مەحاڵی شارویران) ئاژەڵ و ماڵ و منداڵی خۆیان هەڵگرتووە و لە ترسی لەشکری دەوڵەت، بەرەو سندووس و سەردەشت و لاجان بڵاوەیان کردووە و بێهەدادان دەرۆن، هۆردووش لە بناوەوە بەرەو سابلاخ کەوتۆتە رێ.

شێخ عەبدولقادریش دوای گەرانەوە لە بناو، خەڵکی سابلاخی لە تالان و برۆی هێزەکانی دەوڵەت ترساندووە و دانیشتووان لە ترساندا دەستی ژن و منداڵیان گرتووە و داویانەتە کوێستانەکانی ئاقاری شار و دەرەون.

شەوی (١٠/١١/١٨٨٠ز) ، شێخ عەبدولقادر و هەمزاغا، سابلاخیان بەجێهێشتووە و نزیکەی (٥٠٠) بنەماڵەش، هەر ئەو شەوە سابلاخیان بەجێهێشتووە و بەرەو سەردەشت و بانە رادەکەن. دەنگی شریخەی تفەنگ و دەمانچە و هاوار و ناڵەی ژن و منداڵ لە سابلاخ و دەور و پشتیدا دەبیستریێ. هەواڵ هاتووە داروودەستەی شێخ عەبدولقادر و هەمزاغا، کاروانسەرایەکی بازرگانییان تالانکردووە. هەروەها ئەو رەعیەتەش کە بە قسەی ئەوان، پەرەوازە و ئاوارە بوون، هەر لە سەردەستی ئەم داروودەستەیە، رووتدەکرێنەوە. (٧) کەسیان کوشتووە و دەستەیەك بریندارن و ئەتکی نامووسیش کراوە.. ئەوەی رەحم بە دایکی خۆی نەکات، بڵێی چی لە خەڵکی بکات!

تا بەرەبەیان شریخەی تفەنگ و دەمانچە و هاوار و زریکە، لە سابلاخ و دەوروبەری نەکەوت، کە رۆژ بووەوە؛ لە (١/٤٠٠) بنەماڵەی دانیشتووی سابلاخ، تەنیا (٣٠٠) ماوەتەوە.

---

[1] ئەمە راست نییە، چونکە هەر ئەو رۆژەی خان باباخان، خۆی بەدەستەوەدا، لەگەڵ (١٥) کەسیتردا کوشتیان.

تـەلارەکان بوونەتـە گۆڕسـتان، زانایـان و قـازی و سـەییدەکان و ئـەو دانیشـتووانەی ماونەتەوە. ئەمڕۆ چوونە لای لەشکری دەوڵەت، لە گوندی (قەرەقشلاق-ی سـێ قۆناغـەرێی سابلاخ) گەلێك ئەوازش کران و ڕێزیان لێگیرا.

(ولکم في‌القصاص حیوه یا اولواالالباب). ئەم ئایەتانە بۆ پاراستنی گیان وماڵە و دەوڵەت مافی خۆی بوو، تا بە حوکمی ئەم ئایەتە پیرۆزە، سزای تاوانباران بدات و سیاسەت بکات. بەڵام چونکە بنەڕەتی ئەم بەڵا ناوەختە، لە خاکی دەوڵەتی عوسمانیدا بوو؛ سزادان چـاوی لـێ پۆشرا. بە پێی ئایەتی (الكاظمين الغيظ والعافين عن الناس)یـش، لێخۆشـبوون بـۆ هـەموو بەشداران و تاوانبارانی ئاژاوەی ئەم سنوورانە دەرکرا.

لەم ڕۆژانەشدا (حشـمت‌الدوله) لە گوندی (تیکان‌تەپە)ی هەوشار، بە ڕەحـمـەتی خـوا چوو.

ڕۆژی (١٨٨٠/١١/١٢ ز)، حاجی (سەدردەوله)یان لـە لەشـکری قەرەقشـلاقەوە لەگـەڵ فەوجی گەرووس و سوارەی نەسرەت‌دا، بۆ فەرمانڕەوایی سابلاخ بەرێکرد. مانگێك فەرمانڕەوا بوو، چونکە شێوازی بەڕێوە بردنەکەی لەگـەڵ خواستی بەرپرسـانی دەوڵـەتدا نـەدەگونجا، بۆیـە بـەرێز و خاوەن‌شـکۆ، سوپاسـالاری مـەزن، حـاجی سـەدردەولەی بـۆ هێمنایـەتی و دامەزراندنی ئەم ناوچەیە بە پەسەند نەزانی و جەنابی حەسەن عەلـی وەزیری فەوائیدی بۆ ئەم ئەرکە هەڵبژارد، کە پیاوێکی بڕوا پێکراو و پەروەردە کراوی لە کڵ دەرهاتوو بوو. سابلاخ و لاجان و سندووس و سایین قەڵای هەوشاریشی خستە سـەر ناوچـەی دەسـەڵاتدارییەکەی. جەنابی وەزیر فەوائیدیش دوای ئەوەی کە داروباری شپرزە و پەشـێوی دانیشـتووانی بینـی و زاڵبوونـی ترسـی لـە هـەموو ئـەندامێکی گیانیـاندا هەسـت پێکـرد و زانـی کـە ئەگـەر بـۆ چارەسەرکردنی ئەم ناخۆشیی و دژوارییە، کـاری پێویسـت نـەکرێت، زۆر ناخایـەنێت ئـەم وڵاتە سەرپاکی دەبێتە کەلاوە و بەردی بە سەر هەردەوە نامێنێ. بۆیە بەڕێزیان هـەموو کـات توانای خۆیان ڕ حکوومەتیان بۆ دڵدانەوەی خەڵك و چاکەکردن و بەخشـینەوە تـەرخانکرد و ئەم کارەشی گەباندە لووتکەی خۆی... ئەو خەڵکـەش کـە لـە ترسـاندا پـەنایان‌بردبووە بـەر خاکی عوسـمانی و لە شارانی بێگانەدا پەرتەوازە و بێ‌چارەنووس و داماوبوون و چارەنووسـی کردەوەکانی خۆیان نەدەزانی، لە ماوەیەکی کورتدا لەوپەڕی دڵخۆشیدا ڕوویـان‌کردەوە وڵاتـی خۆیان و وەکوو جاران دوعابێژی خاوەن‌شکۆ بـوون. سـووتان و وێرانییـەکانی مەحاڵـی شـار وێرانیش گەلێك چاکتر لە خۆیان چاککرانەوە و خەڵکە ڕەیوەکەش هەموویان گەڕاونەتەوە.

کە باسـی بەخشـش و چاکـە و دلگـەورەیی وەزیـری فـەوائید گەیشـتە سەرسنوورەکانی عوسـمانیش، ئەو تاوانبارانـەی لـە خـاکی عوسـمانیدا بـوون نامەیـەکیان بـەرێکرد و باسـی پەشیمانیی خۆیان تێدا نووسی و داوای لێبووردنیان لێکرد، بەرێزیشـی بـە پێـی بـەرژەوەند، بریاری توند و پڕ لە هەڕەشەی دەنووسییەوە. تا ئەوەی کە کاکەڵڵای برای هەمزاغا، لەگەڵ دەست و پێوەندەکانیدا بە ناوبژیی محەمەد ئاغـای سـەرۆك‌خێڵی مـامش، هاتـە سـابلاخ و

داوای لێبووردنی کرد، چاکە و دلۆڤانیی لەگەڵدا کرا و کرایە سەرۆکی تایەفەی ناوبراو، بە بڕیار و خەڵاتەوە نێردرایەوە.

بەمبۆنەیەوە هەمزاغا غیرەت گرتی و نامە و پیاوی ناردە لای وەزیر فەوائید و جەنابیشیان دوای پرس و ڕاوێژ بە سەرانی دەوڵەت، گەڕانەوەی هەمزاغایان بە پێی چەند خاڵ و مەرج بە چاك زانی و گەورە پیاوانیش لە ڕێگەی سیاسەتەوە ئەم گەڕانەوەیەیان پەسەندکرد، قادر ئاغا، گەورە و ریش‌سپی تایەفەی دێبوکری و بەڕێز میرزا ئەبولقاسم برای بەڕێز میرزا عەبدولوەهابی قازی لە وەڵامی هەمزاغادا و گەڕانەوەی بۆ سابلاخ، ئەوەی بە پێویستیان دەزانی، نووسییان.

پاش دوو سێ ڕۆژ، سوارئاغای برازای هەمزاغا - سەرۆك تایەفەی زوودی و سولێمان ئاغای برازای هەمزاغا هاتن بۆ سابلاخ، لەو کاتەدا بەڕێز وەزیری فەوائید لەگەڵ تاقمێك سوارەی قوجەبێگلووی شاهسەوەن و هەوشاری سایین‌قەڵا و نزیکەی ٥٠ سەربازێکی فەوجی پێنجەمی شوقاقدا لە نزیك باخی موزەفەردەولە خێوەتیان هەڵدابوو و دامەزرابوون، ئەوان لەم کاتەدا لەگەڵ میرزا ئەبولقاسمدا هاتن و جەنابی وەزیریش گەلێك دڵنەوایی‌کردن.

سەبارەت بە هەمزاغاش بڵێم کە جەنابی وەزیر ئەمری بە سوارەی قەرەپەپاغ و سوارەی مامش کرد، کە پاراستنی سنوورەکانی لاجانیان پێ سپێردراوە، کە ئەگەر هەمزاغا و دارودەستەکەی سنووریان شکاند و دەرباز بوون، بە چەك وەڵامیان بدەنەوە.

لەم کاتانەدا بوو کە نامەیەك لەلایەن هەمزاغاوە بۆ میرزا ئەبولقاسم هات، تێیدا نووسیبووی: ئێستە من دێم بۆ گوندی بستام بێگ (کە لە مووچەکانی نەعلەین و ماڵی هەمزاغایە) و لەوێ یەکتر دەبینین. دوای ڕۆژێك نامەیەکی دیکەی هەمزاغایان هێنا، نووسیبووی ئەمجارە نەکرا یەکتر ببینین.

جیاوازی نووسینەکانی بوونە هۆی دڵەخورپە و مەترسیی. بەڕێکەوتیش تەتەری تایبەتی هەمزاغا کە دەهات بۆ سابلاخ، لە لاجان تووشی سوارەی قەرەپەپاغ و سوارەی مامش دەبێت و هەواڵی هەمزاغای لێدەپرسن، ئەویش دەڵێ لەگەڵ ١٠٠ سواردا لە بستامبێگە و ئەمەش نامەی ئەوە، کە دەیبەم بۆ سابلاخ. سوارەی قەرەپەپاغ و مامش بە پێی ئەو ئەمرەی پێیان‌کرابوو، هێرش دەبەنە بستام بێگ و دەبینن کە هەمزاغا و سوارەکانی لە سەر زنارێکدا سەنگەریان‌گرتووە و ئەمانیش گەمارۆیان دەدەن. دوایی چەند کەسێکی مامش و قەرەپەپاغ دادەبەزن و ڕوودەکەنە سەنگەرەکان. هەمزاغا بەرەنگاری پێ ناکرێت و لە یاڵی پشتەوەی زنارەکەوە سەرەوخوار دەبنەوە و دەردەچن، دەیانەوێ لە بواری چۆمەوە بپەڕنەوە، کە کەکەڵڵای برای هەمزاغا، سوارەکانی و سوارەی مامش و قەرەپەپاغ ڕێگەیان پێدەگرن. هەمزاغا و سوارەکانی دادەمێنن و ناچار لە چۆمەکە دەدەن و بە سەلامەت دەردەچن. هەرچەند لە پەڕینەوە چەند ئەسپ و پیاوێك ئاو دەیانبات.

پاش ئەوەی تەتەری هەمزاغا هاتــە سـابلاخ و نووسـیبووی: مـن ئێستا لـە بسـتام بیـگ چاوەنوارتان دەکەم، بەڕێز و خاوەنشکۆ وەزیری فەوائید، خـێرا میرزئەبولقاسـمی بـۆ لایـان بـەڕێکرد. هەرچـەندە تـا ئـەو کاتـە خەبـەری ئـەم ڕووداوە تازەیـەی (ڕاکردنـی هـــەمزاغای پێنەگەیشتبوو)، میرزا، هەمزاغای لەوێ نەبینی و هەواڵی ڕووداوە تازەکانیشی پێگەییشـت. سەرەڕای ئەمانە هەمزاغای بینی و دڵنەوایی‌دەکات و ئەویش بەڵێن‌دەدات کە خـێراتر بـەرەو سابلاخ بەڕێکەوێت.

ڕۆژی ١٨٨١/٧/٢٩ (ڕۆژی هـەینی ٢ی ڕەمـەزانی ١٢٩٨)[1] محەمـــەدئاغا ســـەرۆك‌خێڵی مامش و کەکەڵلای برای هەمزاغا لە سابلاخ بوون، کە خەبەریان هێنا ئـەوا هـەمزاغا و ١٥٠ سوارە ئەمڕۆ دێنە سابلاخ، جەنابی وەزیر دوای بیستنی ئەو هەموو بەڵێنە درۆیە و پاش ئەو هـەموو ئاژاوەیـە، کـە هـەمزاغا بـۆ یارمـەتیدانی شـێخ عوبـەیدوڵلای مـەلعوون نابوویـــەوە، بڕوای‌نەدەکرد هەمزاغا جەسارەتی وەها بکات متمانە بە بـەڵێنی چـەند کەسێکی ناوچەکـە بکات. لە لایەکی‌دیکەشەوە هەڵسوکەوتی نەزانراو و چاوقایمی و سەرەڕۆیی هـەمزاغا، شـتی وەهایـان بـە دوور نـەزانی، بۆیـە خـێرا پێویسـتی کوشـتنی خــۆی و هاوڕێکــانی دابـین و دەستنیشان‌کرا.

دوو سەعاتێك بۆ ئێوارەی هەینی مابوو، کە هـەمزاغا و سـێ بـرازای، کـە بـۆ ئـازایی و جوامێری لەو ناچەیەدا بەناوبانگ بوون، پیاوەکــانی هـەمزاغا بـە تفـەنگی مـارتین و خـودی هەمزاغاش بە تفەنگی تۆکمەدارەوە لەگەڵ میرزا ئەبولقاسـمدا گەیشـتنە نـاو شـار و یەکسـەر خۆیان کرد بە خێوەتی جەنابی وەزیری فەوائیددا.

«داماوە پەلەی تێداچوونی خۆی بوو». سوارەکانی هەمزاغا لە پشت باخی قیبلــەدا، کـە دوو هەزار مەترێك لە ئۆردوگاکەوە دووربوو، چاوەڕێیاندەکرد کە ئاخۆ چی ڕوو بدات.

جـەنابی وەزیـر دووسـەد مـەترێك لـەولاترەوە بەوپـەڕی وریاییـەوە خـۆی دادەگرێـت و پیلانیشی بە سوارەی هەوشار و قوجە بێگلوو ڕاگەیاندووە. بەڵـێ هەمزاغا و هاوڕێکانی خۆ بە خێوەتیکی چۆڵ و هۆڵدا دەکەن.

سوارەی کاکەڵلاو سوارەی تایەفەی مامش و قەرەپەپاغ لە پاڵ باخدا چاوەڕێدەکەن، کـە ئاخۆ چ حەشر و قالووبەلایەك بەڕیا دەبـێ؛ کـە لـە ناکـاو دەنگـی هـاوار و تەقینـەوە لـەناو خێوەتی جەنابی وەزیرەوە هەڵدەستێ. بەڵـێ لە یەك چرکەدا سوارەی هەوشار و قووجەبێگلوو ڕەگوڕیشەی هەمزاغا و هاوڕێکانی دەردێنن و سەری ناپاکیان لە لــەش دەکەنـەوە و زەوی لـە بوونی ناپاکیان، دەسڕنەوە.

---

[1] لـە ڕاستیدا هـەمزاغا و هاوڕێکـانی لـە ڕۆژی هـەینی: (٢)ی ڕەمـەزانی (١٢٩٨) کۆچـی، (١٨٨١/٧/٣٠) کوژراون. (بنواڕە: گزارشها و نامەهای دیوانی و نظامی امیر نظامی گرووسی – ل ٤٤٨).

روودانی ئەم ئاژاوە و فیتنەیەی شێخ عوبەیدوڵلاّ و پاڵدانی هەندێ لە ئاغاکانی ئەم هەوێڵە بە هەمزاغاوە، هەروەها یاریدەدانی شێخ عەبدوڵقادر لەلایەن هەندێ تایەفەی وەحشی و تەبەعەی (ئێران) و (عوسمانی)ەوە، باسی تالاّنی میاندواو و ...هتد، بووە هۆی هەڵگیرسانی دوژمنایەتییەکی گەورە و قووڵ لە نێوان دوو رەعیەتی خزمەتکاری دەوڵەتی ئێران، واتە تورکان و کوردانددا، کە بەردەوام خزمەتکار و دوعابێژی شای ئێران بوون (خودا پایەداری بکات).

لە سەرەتای ئەو فیتنەیەوە تا ئێستە کە ساڵێکی رەبەق دەخایەنێت، یەك تاکە کەسی کوردیش بە هۆی ئەو کردەوە دزێو و وەحشیانەی ئەم تایەفە تالاّنکەرەوە لە ترسی سزادان نەیانوێراوە قەرەی بەشی تورك‌نشین بکەون و لە بیر و پەژارەی ئەوەدان کە چۆن و بە چ شێوەیەك دڵنەوایی تورکان بدەنەوە.

کە جەنابی وەزیر بەم باسەی زانی و چارەرەشی و داماوی خەڵکی ئەم ناوچەیەی بینی، لەبەر خێرخوازی و لەبەر مەسڵەحەتی دەوڵەتی بەرێز، هەوڵیدا ئەم دوو دەستەیە رێك‌بخاتەوە و ناوبژییان‌بکات، بەم بۆنەیەوە، جەنابی حاجی میرزا یوسفی دایی تەورێزی و جەنابی حاجی مەلا عەلی قازی بەیات - ناسراو بە سیف‌القضاة - دەستەیەك لە ریش‌سپیانی ناوچەی میاندواو و کاربەدەستانی مەراغە لە تورکان و لەملاش بەرێز جەنابی میرزا عەبدولوەهابی قازی و میرزا عبدالقادری قازی و ئاغایان و گەورەکانی سابلاّخی لە یەك کاتدا لە میاندواو کۆکردنەوە و جەنابی وەزیریش خۆیان لە گوندی سابلاّخەوە چوونە میاندواو و چەندرۆژێك مانەوە و هۆی یەکیەتی تورکان و کوردانی سەرلەنوێ درووست کردەوە. لە سایەی سەری دەوڵەتی بێ‌کۆتایی و هەمیشەیی ئێوە و نەفەسی خێری خۆی، وڵات چاکتر لە هەوڵی دامەزرایەوە.

چونکە لە سەروبەندی هەڵمەتەکەی شێخ‌عوبەیدوڵلاّی نەفرەتی و هاتنی شێخ عەبدولقادر بۆ سابلاخ، بەندە ماوەیەکی کەم بوو بە ماڵ و منداڵەوە و بۆ هەڵسووڕاندنی کاروباری وەزارەتی دەرەوە لەوێدا نیشتەجێ ببووم، لەوکاتەدا تەنیا شیعەیەکیشی تێدا نەمابوو، بۆیە هەستی میللی و نەتەوەپەرستی بووە بەربەستێك لەبەردەم بەندەدا. هەرچەندە تیاچوونی خۆم و بەدیلگرتنی ماڵ‌ومنداڵیشم لەبەرچاو بوو، بەڵام بە پارانەوە لە حەزرەتی یەکتا و پێغەمبەران و پیاوچاکان (درووودی خوایان لێ‌بێت) توانیم بە دڵێکی قایمەوە تێیدا بمێنمەوە.

هاتن و هەڵاتنی عەبدولقادر نزیکەی ٥٠ رۆژ درێژەی کێشا، کە لەم ماوەیەدا و لە یەك رۆژدا سێ جار دەستەی سەرلێشێواوان و چەواشەبووان پەلاماریان داین، بۆ ئەوەی بەندە بکوژن و ژن ومنداڵم بە دیل‌بگرن، بەڵام پارێزەری راستەقینە پاراستینی. ئیتر لەم پێشەکییەوە دەتوانرێ حاڵ‌وباڵی بەندە و ماڵ‌ومنداڵی بێچارە هەڵبگۆزرێ و بزانرێ لە سەروبەندی دەسەڵاتی ئەو خێڵە بێ‌ویژدان و درندەیەدا، رۆژگاری چۆن بەسەر بردووە. نەناردنی زانیاریی تەواویش هەر لەبەر ئەمە بووە. ئەگەریش تەمەن مەودا بدا، ئەوا لە

سەرەتاوە تاکۆتایی دەنووسرێ و بۆ شوێنی تایبەت دەنێردرێ. ئەڵبەتە باسی ئەو ڕووداوانە و بزووتنەوەی چەواشەبووان، هەرچی پێوەندی بەو کێشەیەوە ببێ، بە دوورودرێژی و بەقەرایی دوو نامێلکە یادداشت کراوە. بۆیە ئەم نووسراوە کە بۆ جەنابتانی دەنێرم، ئەگەر کورت بێت، ئەوا فەرمایشی جەنابی وەزیری فەوائیدم خستۆتە سەرچاو.

ئەبولقاسم

(پشتەوەی پاکەتی نامە، دەستنووسی ناسرەدین شا):

جەنابی وەزیری دەرەوە، تەلەگرافێکی ڕەمزی بۆ موعینولولک بنێرە بەڵکو بە هەر شێوەیەك بووە وێنەی چەپەڵ و ناپاکی شێخ عوبەیدوڵڵا لە ئەستەموولّ دەستبخات و بە پۆستەدا بۆمانی ڕەوانە بکات.

پاشکۆی ژماره ۹

یادداشتی میرزا حەسەن مونشی

ئەم بیرەوەرییانە، میرزاحەسەنی کاتب ئەسرار نووسیویێتی، کە ساڵانێکی زۆر نووسەری میرزا حسینخانی سوپاسالار و هاوسەفەری و هاودەمی سەردانەکانی بووە لە ئەستەموول و تاران. ئەم بیرەوەرییانە (کە تا ئێستا لە هیچ سەرچاوەیەکدا ئاماژەی بۆنەکراوە) لە کۆتایی ئەو کتێبەدا نووسیویێتی، کە ناوی‌ناوە: «تبصره المسافرین» و بریتیە لە رووداوە گرنگەکانی ژیان و شەرحی سەفەرەکانی خۆی، لە ساڵی ١٢٧٢ کۆچی - ١٢٩٨ - کۆچی (١٨٧٣ز - ١٨٨١ز)دا؛ ئەم بیرەوەرییانەی تایبەتن بە راپەرینی کوردەوە، ئاوا دەست‌پێدەکەن:

کاتێ کە میرزا حسینخان بە فرمانی شا، بوو بە فەرمانڕەوای قەزوین (٨ی شەوالی ١٢٩٧ کۆچی - ١٨٨٠/٩/١٤ز)، شا فرمانی پێکردبوو بۆ ئاوەدانکردنەوەی: دەشتی قەزوین‌ئاوا، چۆمی شاهروود دابینبکات.

میرزا حسینخان داوای ناردنی ئەندازیارێکی کردبوو، تا لەو کارە بکۆڵێتەوە. نەسروڵڵاخانی سەرتیپ - ئەندازیار لە تارانەوە نێردرا. گەیشتنەکەی هاوکات بوو لەگەڵ دەستپێکردنی شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا.

میرزا حسەین بە فرمانی شا، بۆ ئازەربایجان دەنێردرێ، ئەمەش ئەو باسەیە، کە لەوبارەیەوە لە «تبصره المسافرین»دا نووسراوە: (بیرەوەرییەکان لە زمانی حسینخانی سوپاسالارەوە دەگێڕێتەوە)

نامەی دەستخەتی هومایوونیم بە تەلگراف بەم ناوەڕۆکە پێگەیشت:

لە هەموو سنوورەکانی ئازەربایجاندا ئاژاوەیەك بە هۆی بزووتنەوەی چاوقایمانەی کوردەکان، بە سەرۆکایەتی شێخ عوبەیدوڵڵا دەستی‌پێکردووە، کە سەرکردەیانە. ئامادەبوونی نۆکەرێکی لێوەشاوە و بەراویژ و کارزانی وەك ئێوە لەو ناوچەیەدا پێویستە، تا کاروبارەکانی ئەو پارێزگەیە رێكبخاتەوە، بەتایبەتیش لێدان و گەڕانەوەی کوردەکان.

دوای ئەوەی کە دەستووری کارەکانت لەلایەن فەرەجخانی تفەنگداری سەرکارەوە پێگەیشت؛ بێ دواکەوتن بەرەو ئازەربایجان بڕۆن.

مانەوەمان لە قەزوین، لەبەر چەند هۆیەك، (١٧) رۆژی خایاند. بـەندەی دانـەری ئـەم لاپەرانە، چـەند رۆژێـك لـە نووسینگەی دەوڵـەتی و بـە ئامـادەبوونی مسـتەوفییەکانی ئـەو پارێزگەیە، پەراوێزی بەراتەکانم نووسی و مۆرمکرد.

فەرەجخانی تفەنگدار گەیشت. نامەی پڕ لە نیشـانەکانی بـەزەیی شـای جیهانموتـاع و دەستوورکارێکی تێروتەسەلـی (١٦) بەشی، کە بە خەتی موعجیزەنووسی خۆی نووسـرابوو، زیارەتکرا و لە فەرمایشت و فەرمانە بەرزە شاهانەکەی ئاگادار بوومەوە.

رۆژی ١٠/١٠/١٨٨٠ز، هـەموو ئەرکـەکانی قـەزوینم بەجێهێشـت و بـە مەبەسـتی بەجێهێنانی فرمانی هومایوونی، بە پەلە و تەنیا بە چەند سوارێك و کەژاوەیەکەوە، جەنابی ئەشـرەف و جـەنابی حاجیمـیرزا محەمـەد وەلـی پـیرزادەی نـائینی و بـەندەی نووسـەر، بەشێوەی چاپاری کەوتینە رێ.

لە ١٦/١٠/١٨٨٠دا، لە دارولسەڵتەنەی تەورێز گەیشتینە خزمەت حـەزرەتی ئەشـرەفی ئەعزەم، شازادەی مەزن: موزەفەرەدین وەلیعەهدی دەوڵەت بەردەوام و فەرمانڕەوای ناوچەی بەرینی ئازەربایجان.

شـێخ عوبـەیدوڵلاّ کـوڕی شـێخ تەهایـە و لـە سـەردەمی سـەڵتەنەتی شـای پێشـوو: محەمەدشـای غـازی - قاجـار (طیب الله مضجعه) و لـەم دەورە و سـەردەمی هومـایوونی، مووچەخۆری دەوڵەتی هەمیشە بەردەوامی ئێران بووە و چـەند گوندێکـی بـە - تیـول - پـێ مەرحەمەت کرابوو. ناوبراو لە جلوبەرگی دەروێش و سۆفیگەرییدا (کە جۆرێکە لە تەفرەدانی خەڵك و بە رواڵەت چاکـەخوازە) ژیـانی دەبـردە سـەر و لای کوردانـی وان و هـەکاری (کـە بەشـی وڵاتـی عوسـمانییە) گـەورەیی و پێگەیـەکی پـەیداکردبوو. بەگـەورەزانین و رێـز و حورمەتیان بە ئەرکی پێویستدەزانی و لە نەفسی پاکژی، داوای یارمەتییان دەکرد. تا ساڵی ١٨٧٧ز، کە جەنگێکی سەخت لە نێوان وڵاتانی رووس و عوسمانیدا دەسـتیپێکرد. نـاوبراو وێڕای کوردانی ئەو وڵاتە، لـە بایـەزید بـەناوی یارمـەتیدانی عوسـمانییەوە لـە گوندەکـاندا دەستیدایە راووڕووت و سووکایەتی بە دەوڵەتەکەی. هەندێ کەرەسەی جـەنگ، وەك تفـەنگ و شـتیتری چنگکـەوت و بـە خەیاڵـی خـاوی ویسـتوویەتی سـەرجەمی کـوردی ئـێران و عوسـمانی بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆی. ئـەمر و نـەهی - یـان بکـات و بـە کورتـی ببـێ بـە حاکمی هۆزە کوردەکان و ئەم تاکە بەیتەی لە سەر زمان بووە:

ئەمە منم، تاوسی بەرزترین جێگەی بەهەشت.

لەم سەروبەندەدا هەمزاغای مەنگووریش، کە لەدەست فـەرمانڕەوای سـابلاخ هـەڵاتبوو، خۆی گەیاندە لای شێخ عوبەیدوڵلاّ و بووە مایـەی هـاندان و جێگـیربوونی ئـەو بیروبـاوەڕە و لەگەڵ شێخدا یەکدڵ و یەکلایەن بوون.

لەو ماوەیەشدا، کە هێزەکانی ئێران بە گوێرەی داوای دەرباری هومایونی، بۆ قایمکردنی سنوورەکانی وڵات نێردرابوون، ئەوان بە هەلیانزانی و ناوچەکـەیان بێهـێز و پـارێزەر هاتـە

بەرچاو. شێخ قادری کوری شێخ عوبەیدوڵلاّ دەرفەتی هێنا و بە سوارەیەکی زۆرەوە لە ناکاو دەستیدایە کوشتار و تالاّن و حاکم و دراوّغەی بۆ سابلاّخ دانا. لەوێوە هێرشی بردە سەر میاندواو و بناو. هەرچیشی لەدەستهات؛ لە تالاّنیی ماڵ و کوشتاری ژن و پیاو و منداڵ، درێغی نەکرد. گوندەکانی دەوروبەریشی تالاّنکرد و خانووەکانی بە ئاگری رق سووتاند.

تا ئەم هەواڵە سامناکە گەیشتە تەورێز و فەرماندەکان هێزیان لە شارەکان کۆکردەوە و ناردیانە سەریان، ئەو شەرفرۆشانە ئاگرێکیان لە ئازەربایجاندا کردەوە، کە هەرگیز عوبەیدوڵلاّی کوری زیاد لە رووداوی کەربەلادا نەیکردبوو.

پێش گەیشتنی جەنابی موشیردەولە بۆ تەورێز، میرمیرانی گەورە: مستەفا قولیخانی ئیعتیمادسەڵتەنەی قەرەگوێزلووی هەمەدانی، کە فەرماندەی هێزی چەکداری تەورێز بوو، بە لەشکرێکی کەمەوە، بۆ سەرکوتکردنی کوردان، لە تەورێزەوە کەوتە رێ و لە میاندواو ژمارەیەکی زۆریانی کردە خۆراکی تۆپ و تفەنگ. جەنابی حەسەن عەلی خانی گەرووس- ئەمیر تومان و وەزیر موختاری پێشووی دەرباری ئێران لە فەرانسا و عوسمانی و وەزیری فەوائیدی عام، بە هێزەکەیەوە، کە بریتیبوو لە سوارە و پیادە، لەگەڵ ئیعتیمادسەڵتەنەدا پێکەوە بەرەو سابلاّخ کەوتنەرێ.

جەنابی ئەشرف (موشیردەولە)، کە گەیشتنە تەورێز، هەرچۆنێك بوو قشوونێکیتری رێکخست و بەدوای ئەواندا رەوانەیکرد.

لەولاشەوە، لە تاران لەشکرێکی (١٥) هەزاری لە سوارە و پیادە و (١٢) تۆپ، بە سەرۆکایەتی نەوابی بەرێز: حشمت‌الدولە - هەمزەمیرزا بە پەلە بەرەوسابلاّخ کەوتە رێ.

هەر کە گەیشتنە سایینقەلاّ، نەوابی سەرۆك لەشکر بە هۆی نەخۆشییەوە لە گوندی «گۆك ئاغاج»ی سەر بە سایینقەلاّ، بە گوێرەی ئایەتی: کل نفس ذائقه النفس - دنیای فانی بەرە و ماڵی هەتاهەتایی جێهێشت.

بە پێی دەستخەتی تەلگرافی هومایونی، نازناوی گەورەی سوپاسالاری ئەعزەم، وەکو چۆن لە رابووردوودا بووە، جەنابی ئەشرەف موشیردەولە - حاجی میرزا حسینخان، مەرحەمەتکرا و مۆرەکانی ئەم کار و نازناوە، کە لە رێگەی موتمن السلطان - میرزا رەحیمخان پێشخزمەتی تایبەتی هومایونی، کوری خوالێخۆشبوو: مستەفاخان (بهاالملك)ی هەوشاری ورمێ؛ بەرەو سابلاّخ و ورمێ و خۆی و سەلماس بروات، سەردانێکی سنوورەکانی ئەو ناوچەیە بکات و دەرباری هومانی، لە شەرحی کەموکوورییەکانی ئاگاداربکاتەوە.

جەنابی سوپاسالاری ئەعزەم دوای وەرگرتنی مۆر و ئاگاداربوونەوە لە فەرمانە بەرزەکانی شاهانە، رۆژی ١٨٨٠/١١/١٤ز، جەژنی قوربانی ١٢٩٧ کۆچی، بە (٥) هەزار سوار و پیادە و چەند عەرادە تۆپەوە لە تەورێزەوە بەرەو سابلاّخ بەرێکەوت. رۆژی ١٨٨٠/١١/٢٠ز، گەیشتە سابلاّخ و دڵنەواییدا بە جەماعەتی کوردان، کە زۆر دەترسان.

لەوێوە بەرەو خۆی و سەلماس و ورمێ ڕۆیشت و دوای گەڕان و ڕێکخستنەوەی کاروباری ئەو ناوچانـــە، ڕۆژی ١٨٨١/١/٢١ز، هاتـەوە تـەوریز. گەشـتەکەی (٢) مـانگ و (١٠) ڕۆژی خایاند.

دەستێك خەرقەی تورمەی خەزی زێرکفت، لەلایەن خاوەنشەرەفی شاهانە پێبەخشرا.[١]

[١] گزارشها و نامەهای دیوانی و نظامی امیرنظام گرووسی – ل ٥٤٩–٥٥١

یادداشتی عەلی‌ئەکبەر فەیز

زانیارییەکانی سەرۆکی تەلگرافخانەی گەرووس

میرزا عەلی ئەکبەری فەیز (۱۸۲۹-۱۸۹٤)، کە لە زانایان و ئەدیبانی بەناوبانگی قوم بووە؛ بە خۆشییەوە فرەیەك لە بەرهەم و نووسینەکانی بەجێماون. شەرحێکی ڕووداوەکەی شێخ عوبەیدوڵڵای لە کەشکۆڵێکدا، لە زمانی «میرزا عەلی ئەسغەر» نووسیوەتەوە، کە ئەم کوڕەی لە کاتی ڕاپەڕینەکەی شێخدا، سەرۆکی تەلگرافخانەی گەرووس بووە و لە بیجاڕ دانیشتووە. ئەم نامێلکەیە ساڵی (۱۸۸٥) نووسراوە و ئێستا لە کتێبخانەی ئایەتوڵڵا مەرعەشی لە قوم، ژمارە (۱٥۲)ی دراوەتێ.

دکتۆر سەیید حسین تەباتەبایی، ئەم نامێلکەیەی بە پێشەکییەکی خۆیەوە لە گۆڤاری (وحید) ژمارە (۲٥٤-۲٥٥) ل ۲۳-۲٦ بانەمەڕی ۱۹۷۹دا بلاوکردبووەوە؛ کە ئەم دەفە، وتاری ناوبراوە.

شێخ عوبەیدوڵڵا کوڕی سەیید تەهایە و باوکی ڕێبەری زنجیرەی نەقشبەندی بوو. زیاتر لە کرۆرێك (۲۰۰هەزار) موریدی گیانفیدای بووە و لە خوالێخۆشبوو: شای پێشوو - محەمەد شای غازی - انارالله برهانە- موڵکی پاوانی و مووچەی پێدرابوو. دوای مردنی؛ کوڕەکەی دەبێتە جێگری. هەمیشە لە مێشکیدا بیری سەروەریی و لەشکرکێشیی بوو، تا کێشەی جەنگی ڕووس و عوسمانی هاتە ئاراوە. ئەویش کەوتە بیری جیهاد. (٦) هەزار تمەنی وەك یارمەتی لە دەوڵەتی عوسمانی وەرگرت. ئەو پارەیەی بەناوی ئەوەوە پێشکەشکرا. وێڕای (٥) هەزار سوارەی کوردی بلباس و هۆزەکانیتر، خۆی گەیاندە خاکی بایەزید و لەبری جیهاد و شەڕی ڕووس، شەبەیخوونێکی لە ئۆردووی حەوتەمی عوسمانی کرد و نزیکەی (۱۰) هەزار تفەنگی مارتینی دەستکەوت. کاتێ بە ئاواتی خۆی گەیشت، بۆ بارەگاکەی خۆی گەڕایەوە.

خەیاڵی خاو لە کەللەی ئەو ئاخر شەڕە دابوو، تا سەرەتای ڕەمەزانی ۱۲۹۷ کۆچی - مانگی ۸/۱۸۸۰، کە نەواب لوتفعەلیخانی کوڕی خوالێخۆشبوو موئەیدودەولەی سەرۆکێشکچییەکانی حەزرەتی وەلیعەهدی فەلەك بێشکە، خوا شەوکەتی زیاد بکات - شانازیی حکومەتی سابلاخی موکری پێدرا.

هەمزاغای بلباس، کە سەرۆکی مەنگوڕ و سەرهەڵداوێکی دەوڵەتی ئێران و ڕۆم بوو، ماوەیەك لە دارولسەعادەی ئەستەمووڵ دەستبەسەر بوو، هەڵاتبوو. پیاوێکی جەربەزە بوو، عەرەبی و تورکی عوسمانی و کوردی بە باشی زانیوە. وەك کوردەکانی قزلباش دەڵێن:

سەرێکی زلی هەبووە. هەمیشە وتوویەتی: لەم سەرە زلەی مندا، سەودایەکی مەزن هەیە... هەرچۆنێك بێت لوتفعەلی‌خانی حاکم هەمزاغای دڵنیاکردبوو، هێنابوویەوە بۆ قەڵای سابلاخ. چەند رۆژێك بە فێڵ (لطائف الحيل) رایدەگرێ. رۆژی ١٢ی رەمەزان، لەگەڵ چەند کەسێکدا لە ژووری فەراشباشی خەریکی ئاس‌کردن (جۆرە یارییەکە بە وەرەقە) بوون. حاکم فەراشباشی بانگدەکات. کە دەگەرێتەوە زنجیرێکی پێیە و روودەکاتە هەمزاغا و پێی‌دەڵێ: ئەم زنجیرەم بۆ ئێوە هێناوە. هەمزاغاش دەڵێ: تۆ ئەو پیاوە نیت کارێکی وا بکەیت و دەست بۆ خەنجەرەکەی دەبا و فەراشباشی هەڵدێ. هەمزاغا لە ژوورەکە دێتە دەر و دەچێتە حەوشە. حاکم لە تالار بووە، هاوڕێیەکی هەمزاغا دەپێکێ. پاسەوانەکان دەرگای حەوشە گاڵەدەدەن. هەمزاغا بە خەنجەرەکەی سەربازێك دەکوژێ. دەرگا دەشکێنێ و دەردەپەرێ و دەستبەجێ سوار دەبێ و تا لای شێخ عوبەیدوڵلاّ ناوەستێ. لەوکاتەدا شێخ لە قەڵای «نوچە - ناوچیا» بوو، کە لە سەر سنووری ئێران و رۆمدایە و لە قەڵا سەختەکانە. شێخیش کە چاوەنوار و ئارەزووی رۆژێکی وابووە، بە پیاوەتی دەزانێ یارمەتی‌بدات و هەواڵ بۆ دەوروبەر دەنێرێ لە نوچە ئامادەبن. نزیکەی (٢٠) هەزار سوارەی چەکدار و رەشۆکی ئامادەدەبن. پێیان‌دەڵێ: دوێنێ‌شەو، حەزرەتی رەسوول(د.خ) و باوکم هاتنە خەوم. حەزرەت بە باوکمی فەرموو: بە کوڕەکەت بڵێ راپەرێت! ئامادەبووان نەیاندەویست شۆرش‌بکەن. دەڵێ گوایە ئێوە باوەرتان بە باوکم نییە؟ دەڵێن: بەڵێ باوەرمان پێی هەیە. دەڵێ چوار شەوی‌تر، کە دەکاتە شەوی هەینی، برۆنە سەر مەزارەکەی و پرسیاری لێ‌بکەن، ئەوسا دەزانن کە فرمانی راپەرین دەدات. لەو چوار شەوەدا لە بارەگاکەی خۆیەوە تا سەر مەزاری باوکی، رەهەندێك لێدەدا. رۆژی هەینی، کە دێنەوە، پێیان دەڵێ: تێکرا بچنە سەر مەزاری سەیید تەها و پرسیاری لێ‌بکەن. من هەر لێرەم، هەتا هەواڵم بۆ دێننەوە. دوای رۆیشتنی ئەوان، لەو رەهەندەوە دەچێتە سەر گۆری باوکی. ئەو جەماعەتەش کە دەگەنە مەزارەکە، دەڵێن کوڕە ئازیزەکەت وادەڵێ. ئایا ئەم هەواڵە راستە و ئێمە ئەمر کراوین راپەرین؟ شێخ عوبەیدوڵلاّ لە ژێرزەوییەوە دەڵێ: ئەوەی کە کوڕەکەم ئەمری پێتان کردووە، راست و بێ‌خەوشە و دەبێ گوێڕایەڵ وملکەچی فەرمایشتەکانی بن. ئامادەبووان لە سەر مەزارەکە کۆڕی زیکر دادەبەستن.

شێخ دەگەرێتەوە بۆ جێگاکەی خۆی، کاتژمێرێك دواتر، کە ئەو جەماعەتە دەگەرێنەوە، دەستی شێخ ماچ‌دەکەن و بەڵێنی پێدەدەن و رۆژی دواتر بەرەو سابلاخ بەرێ دەکەون.

نەوابی حاکم کە هەواڵەکەی پێدەگات، هەڵدێ. ئەو جەماعەتە دەگەنە سابلاخ و (٣) رۆژ دواتر، شێخ بەرەو ورمێ دەروا و عەبدولقادری کوریشی رەوانەی مياندواو دەکا، کە دراوسێی موکریانە. کاتێ کوڕەکەی دەگاتە (١) قۆناغە رێی مياندواو، شێخ سدیقی خاڵی[1] لە

[1] راستییەکەی «میربەگ»ە.

میاندواو رادەسپێری تا بیاندوێنێ و رازی‌بن تەسلیم‌بن. سەلیم‌خانی چەرداوەروو[1] لە ئاوایی دەرکەوت و بێ‌سێ‌ودوو دەیانداتە بەر گوللە. شێخ سدیق دەکوژێ و رادەکات. هەواڵی ڕووداوەکە دەگاتەوە بە عەبدولقادر. ئەویش دوای بیروورا گۆڕینەوە، لەگەڵ هەمزاغا، فرمانی قەڵاچۆکردنی میاندواو دەدا و لە پەلامارێکدا دەست بەسەر میاندواودا دەگری. ژن و منداڵ، گەورە و بچووك دەسووتێنێ و دەکوژێ و لەوێوە بەرەو مەڵکەندی و بناو ڕێ‌دەکەون، کە دوو شارە دێی گەورە و نزیکی یەکترن.

ئیعتیمادسەڵتەنە لە دەرەوەی بناو ئۆردووی خستووە. سەیفولعولەمای بناو، کە لەو کاتەدا قازی بوو و دواتر ئەم ناوەی پێ‌بەخشرا؛ دەکەوێتە پێش و فرمانی نیشانەگیریی دەدا. لە هەموو کۆڵانەکاندا دەروازە هەڵدەخەن و سەنگەر و مەتەرێز دادەمەزرێنن.

جەماعەتی کوردان هێرش دەکەنە سەر بناو، کە لەشکری تێدابوو. خەڵکی بناو پەیتاپەیتا تۆپەکانیان پڕدەکردەوە و پێیانەوە دەنان. ئەم شەڕ و هەرایە (٣) ڕۆژ دەخایەنێ. لە ئەنجامدا هێزی سوارەی پەلاماردەران دەکشێنەوە و هەڵدێن و سەرجەم ئاغاکانی موکری پاشگەز دەبنەوە. چارەی خۆیان لە پەنابردنە بەر تۆپخانە دەبینن. یەك‌یەك و دوودوو پەنا دەبەنە بەر ئۆردوو. ئەوانیتریش کە سەیری ئەم دیمەنە دەکەن، تێکرا بە تاڵانییەکانیانەوە ڕوو لە عەبدولقادر وەردەگێڕن و بەرەو ماڵ و جێگاکانی خۆیان دەگەڕێنەوە.

لەولایشەوە حەسەن‌عەلی‌خانی وەزیری فەوائید و سالاری لەشکر، لەگەڵ فەوجی گەرووس بە هانای ئیعتیمادسەڵتەنەوە هات. لە تەورێزیشەوە سوارە و هێزی یارمەتیدەر دەگات.

هەواڵی هاتنی نەواب حشمت‌الدولەی هەمزەمیرزاش بە فەرماندەیی هێزێکی ڕێکوپێك لە پایتەختەوە دەگاتە بەرگوێی شێخ عوبەیدوڵڵا. هەمزەمیرزا بەرەو سابڵاخ دەڕوا و لەوێوە بەرەو ورمێ و لە باخی ئیقباڵدەولە، کە لە دەرەوەی شاردایە، نیشتەجێ دەبێ. لە تەورێزیشەوە تەیموورپاشاخانی سەرتیپ و برازای ئاغاقاسمی وەزیری محەمەدشا، بە (١٠) هەزار سوارە و سەربازەوە، بە مەبەستی یارمەتیدانی ئیقباڵدەولە، بەرەو ورمێ دەکەوێتە ڕێ.

شێخ کە لە باخێکی دەرەوەی ورمێ بوو، شەوێك لە سەر دەروازەی شارەوە، پیاوێکی شێخ دەپێکن کە بەلایەوە وەستابوو. بە شێخ دەڵێن ئەم کوژراوە بە نەفەسی پاکی خۆت زیندوو بکەوە. دەڵێ فۆتەیەك بەسەر تەرمەکەیدا بدەن. خۆیشی دەچێتە ژێری. هەندێ ورتەورت دەکات. بە پێکەنینەوە فۆتەکە لە سەرخۆی لادەبا و دەڵێ: پێم‌وت بگەڕێوە بۆ سەر ئەم دونیا. وەڵامی‌دایەوە: ئیتر بەسمە لە دنیای فانیدا بم و پێم‌خۆشە لە دنیای باقی و بەهەشتی لە عەنبەر سازکراودا بمێنمەوە.

---

[1] لە بەڵگەنامەکاندا چواردۆڵی نووسرابوون، بەڵام لە کوردەواریدا پێیان‌دەڵێن چەرداوەروو

به کورتی دوای گەیشتنی تـەیموور پاشـاخان، شـێخ خـۆی پیێنـەگیرا و هـەڵات و لـەو ماوەیەدا هۆردووی تاران لە ڕێگەی گەڕووسەوە گەیشت.

حشـمت‌الدوله، کە بە هێزێکی سوارە و پیادەوە لە تارانەوە بەڕێکەوتبوو، کاتێ گەیشتە گۆك ئاغاج، کە خاکی هەوشار و نزیك گەڕووسە، بە ڕەحـمـەت چوو. کەسانێکی‌تر کە لـەم ئاژاوەیەدا و لەلایەن دەوڵەتـەوە راسپێردران، یـەکێکیان جـەنابی حاجی‌مـیرزا حسـین‌خانی سەدری ئەعزەم، کـە لەوکاتـەدا سوپاسالار و حـاکمی قـەزوین بـوو، کـاری ڕێکوپێك‌کردنـی لەشـکر و کاروبـاری ولاّتـی ئازەربایجـانی پێ‌سـپێردرابوو، هاتـە بنـاو و لـەوێ هۆردوویـەکی جێ‌متمانەی تەیارکرد و بەرەو سـابلاّخ کەوتـە رێ. لـە تەورێزیشـەوە حـەزرەتی وەلیعـەهد، حـاجی سـەدردەولەی کـوڕی خاڵـی سـەدری ئەسفەهانی لەگـەڵ هـێزی گـەڕووس، بـە فەرماندەیی خەسرەوخانی برای حەسەن‌عەلـی‌خانی سالار لەشکر هاتن و خەسرەوخان کرایە حاکمی سابلاّخ. پاشان خەسرەوخان وێڕای ژێردەستە و پێوەندەکانی بەرەو ورمێ کەوتنە رێ. یـەکێکی‌تر: عەزیزاللـەخانی سـەرکردەی شاهسـەوەن و ئەسـفەندیارخانی بـەختیاری و عەلـی‌ڕەزاخانی سەرتیپی تۆپخانەی گەڕووس، کە ئەویشـیان بـەرەو سەردەشـت نـارد، کـە شوێنی دانیشتنی هۆزی مەنگووڕ و مامشە.[1] حیسامولمولکیان بە فەرماندەیی هـێزی سـییانەی هەمەدان نارده مەرگەوەڕ لە سنووری عوسـمانی. ئیعتیمادسەڵتەنە و نصرالملـك وێـڕای هـێزی ژێردەستیان نێردرانە ورمێ.

کاتی شێخ لە ورمێ‌وە بەرەو بارەگاکـەی خـۆی گەڕایـەوە، حـاجی مـیرزا حسـین‌خانی سەدری ئەعزەم، کە سوپاسالار بوو بانگکرایـەوە بـۆ تـاران و بـۆ پیرۆزبـایی لـە ئیمـپراتۆر – نیکۆلا ئەلێکساندەری سێیەم، ناردیانە ڕووسیا.

لەم ماوەیەدا سوڵتان مـوراد مـیرزای حسام‌السـلطنه، کـە تەشـریفی چووبـووە مەککـەی پیرۆز، گەیشتە ئەستەمووڵ، لەگەڵ حەزرەتی سوڵتان عەبدولحەمیدی عوسـمانی گفتوگۆیـان کرد و پێکهاتن.

ساڵی (١٨٨١ز) شێخ عوبەیدوڵلاّ یـان بـۆ ئەسـتەمووڵ بـانگکرد و گرتیـان. لەمکاتەشـدا محەمەدڕەحیم‌خان (علا الدولەی ئەمیرنیزام) لە تەورێزەوە بەرەو سابلاّخ و ورمێ و مەرگـەوەڕ چوو. تێکڕای هێزەکانیان مۆڵەت‌دا.

دوای گرتنی شێخ، هەمزاغا (کە بنـاوانی هـەموو ئـەم ئاژاوانـە بـوو)، تـەنیا و بێ‌یـاوەر مایەوە. داوای‌کرد چاوپۆشیی لـێ‌بکەن و لە تاوانەکانی ببوورن. تکای لە حـەسەن‌عەلـی‌خانی وەزیری فەوائید کرد، کە بچێتە ماڵەکەی و لە خزمەت حـەزرەتی شاهەنشـا شـیفاعەتی بـۆ بکات. وەزیری فەوائید ڕێگەی‌دا و قازی قاسـم، کـە دۆسـتێکی هاوبەشـی وەزیـر و هـەمزاغا بوو، ناردە لای هەمزاغا و هێنای.

[1] ئێستا شوێنی هۆزی مەنگووڕ و گەورکە.

رۆژی هەینی ١١ی ڕەمەزانی ١٢٩٨ کۆچی - (١٨٨١/٨/٧ز)،[1] دوو سەعات بەر لە خۆرئاوابوون، گەیشتە هۆردووی جەنابی سالار لەشکر، کە لە باخی« قیبلە»ی نزیك سابلاخ هۆردووی لێدابوو. چادرێکیان بۆ هەمزاغا تەرخانکردبوو. دەوروبەریشی بە چەکدار ئامادەکرابوو. سالارحسەینی قولیبەگی یاوەر و فەوجی شقاقی تێگەیاندبوو هەر کە هەمزاغا دانیشت، فەرمانی تەقە و دەسترێژ بدات.

خودی سالار لە چادرەکەی هاتەدەر و چووە جێگەیەکیتر. هەمزاغا و هاورێکانی کە دەچنە ناو چادرەکە و هەوالی وەزیر دەپرسن، دەڵێن ئێستا دێت. هەمزاغا و یاوەرەکانی کە دادەنیشن، حسینقولیبەگ فرمانی تەقە دەدا و گوللەبارانیان دەکەن. هەریەکێکیان چەند گوللەیەکیان بەرکەوتبوو. نۆکەرەکانی وەزیر دەچنە ناو چادرەکە سەریانببڕن. سواراغای برازای هەمزاغا، کە پێکرابوو، بەڵام گیانی تێدا مابوو، دەستدەداتە تفەنگێکی مارتینی وەزیر، کە لە سووچێکی چادرەکەدا بووە. لەپێشدا حسین قولیبەگ دەپێکی و پاشان خەنجەرێك بە سنگی سوڵتان قوجەبێگلوودا دەکات، کە لە پشتییەوە دێتەدەر. هەمزاغاش هەرچەند بە خەستی بریندارکرابوو، چوار پێنجێکی بەوجۆرە کوشت. سەرئەنجام نۆکەرەکان رژانە ناو چادرەکە و سەری هەموویانیان بڕی و کردیانن بە نێزەوە و لە سابلاخەوە بردیاننە ورمێ بۆ لای علاالدولەی ئەمیرنیزام.

حسین قولیبەگ دوای برینداربوون بە دەستی سواراغا، دوای ماوەیەك مرد و چەند نۆکەرێکی دیکەی سالار لەشکریش کوژران.

خەڵکی گەرووس بەم نیعمەتە شاد و شکور بوون و (٣) رۆژ و شەو چراخانیان کرد.

لە ناسراوانی ئەو کەسانەی لەم ئاژاوەیەدا دەوریان دیوە، ئەمانەن - کە بە ڕەحمەتی خوا چوون: حشمتالدولەی هەمزەمیرزای مامی - شا - کە لە تارانەوە لەگەڵ فەوجێکی لێهاتوو، سوارە و چەندین تۆپ، راسپێردرابوو، لە مانگی زیحەجەی ١٢٩٧ کۆچی (١٨٨٠/١١ز) بە ڕەحمەتی خوا چوو. ئەکبەرخانی سەرتیپی ورمێ، کە لە مانگی شەوالی ١٢٩٨ کۆچی (١٨٨٠/١٠ز) کۆچی دوایی کرد. ئیقباڵدەولە لە مانگی زیقەعدەی ١٢٩٨ کۆچی (١٨٨٠/١١ز) کۆچی دوایی کرد. ئیعتیمادسەڵتەنە کە لە مانگی زیقەعدەی ١٢٩٨ کۆچی (١٨٨٠/١١ز) لە ورمێ بە ڕەحمەتی خوا چوو. حاجیمیرزا حسینخانی سەدری ئەعزەم سوپاسالار لە مانگی زیالحەجە ١٢٩٨ کۆچی (١٨٨٠/١١ز) لە مەشهەد مرد. ئەمیر نیزام علاالدولە، لە زیقەعدەی ١٢٩٩ کۆچی ١٨٨٢/١٠ز) لە ورمێ مرد. خەسرەوخانی سەرتیپ، برای سالار لەشکر، لە زیالحەجەی ١٢٩٩ کۆچی (١٨٨٢/١١ز) لە سابلاخ مرد.

---

[1] وەك پێشتر وتمان: هەمزاغا و هاورێکانی لە رۆژی هەینی: ٢ی رەمەزانی ١٢٩٨ کۆچی(١٨٨١/٧/٣٠ز) کوژراون. بنوارە: گزارشها و نامەهای دیوانی و ... ل ٤٤٨ .

لە سەرەتای مانگی شەوالی ١٢٩٩ کۆچی (١٨٨٢/٩ز) شێخ عوبەیدوللاّیان بۆ ئەستەموول برد. کە گەیشتە ئەوێ، پەیامی بۆ سوڵتان عەبدولحەمید ناردبوو، کە خەتمێکی (٤٠) شەوەم هەیە و نابێ لە ماڵ بێمەدەرێ. بەم فێڵە سێ چوار رۆژ لە ماڵ نایەتە دەر و شەوێك بەرەو نوچە هەڵدێ. کە هەواڵ دەگاتە بەرگوێی سوڵتان، هێزێك بۆ گرتنی رادەسپێرێ و دەیگرن و دەیبەنە مووسڵ، شێخ و عەبدولقادری کوڕی و چەندێکیتر لە دەست و پێوەندەکانی، تا ئێستاش لەوێ دەستبەسەر کراون و رێگەی هاتنەوەیان بۆ ئێران نادرێ.

لەم ئاژاوەیەدا (٦٠ تا ٧٠) گوندی سابلاّخ و شوێنی دیکەیان وێرانکرد. ماڵەکانیان بە تالاّن برد و ژن و پیاو و گەورە و بچووکیان کوشت و ئاگریان تێبەردان. بە کورتی نزیك دوو تا سێ کروور زیانیاندا و نزیکەی (١٠) هەزاریان کوشت.

ئەمەش کورتەیەك بوو لە رووداوی شێخ عوبەیدوڵلاّی مەلعوون، کە میرزا عەلی ئەسغەری کوڕی بەندە و سەرۆکی ئەوکاتەی تەلگرافخانەی گەڕووس نووسیبووی، کە لە بیجاڕ دادەنیشت و رۆژانە هەواڵی هۆردووی هەردوولای بۆ پایتەخت دەنارد. زانیارییەکی تەواوی لەو رووداوانە هەبوو، کە دەیناردن. لە توێی ئەو نامانەدا کە بۆ قوم بۆی دەناردن، هەندێکی پێڕادەگەیاندن. ئێستاش بەندە ئەو زانیارییانەی نووسیوەتەوە.[1]

عەلیئەکبەر فەیز – ساڵی ١٣٠٣ کۆچی ١٨٨٥ز

---

[1] گزارشها و نامەهای دیوانی و نظامی امیرنظام گرووس – ل ٥٤٤–٥٤٨

پاشکۆی ژماره(١١)

سکالانامەی خەڵکی کوردستان

«ضبط در صفحهٔ ۹۹ جلد اول الدراسات الکردیه – چاپ پاریس – فرانسه»

ڕوونووسی بەڵگەنامەکە بە فارسی

عرض حال (بنام کلمه‌نا خوانا) سیاجرین و اهالی مظلومه کردستان
بخاکپای معدلت آرای قنسول دولت فخیمه روسیه (نا خوانا)

معروض اهالی سیاجرین خاک دولت ایران بدولت علیه روسیه اینکه ما اهالی کردستان که درخاک ایران نشسته مبلغ صد هزار نفر رعیتیم بسبب انواع ظلم و تعدیات دولت ایران وبی قانونی آنها نتوانستیم با ایشان گذران و معاشات نمائیم با رسال از روی ناعلاجی که بهیچ وجه نتوانستیم تحمل اجحاف و تعدیات ایشان بکنیم بعضی از ملت کردستان با دولت ایران بمقام دفع ظلم و تعدیات ایران آمدند از یک طرف دولت عثمانیه تهدیدات و تخویفات شدیده برسرما کردند و از یک طرف دولت ایران خصم و دشمن خونی ما بود هرچند سعی نتوانستیم که دفع ظلم دولت ایران بکنیم ما از خوف دولت عثمانی دست از محاربه ایران کشیدیم – تا چهار مبلغ صد هزار نفر را از ما هجرت اختیار کردیم بعد از هجرت کردن دولت ایران درمیان اهالی کردستان که درخاک ایران مانده بود عوض عسکر خودش کردند در قتل نفوس ذکور اناث و بچه و پیرزن امیر و شیخ و غارت هرچه از دست ایشان آمد هیچ تقصیر نکردند اگرچه آن فقرای اهالی کردستان که درخاک ایران مانده بودند هیچ گناه و خطائی نکرده بودند اهل رعیت و اهل کسب که هیچ خطا از ایشان صادر نشده بود و محاربه با ایران نکرده بودند چه ملت اسلام و چه ملت عیسوی ویرانی همه را بتمامی خراب و ویران کردند الحال از دولت معظمه روسیه استرحام میکنیم که بوجهی من الوجوه دست ظلم و تعدی ظالمان از مظلومان قطع و کوتاه بنماید ما کافه کردستان چه سیاجرین و چه غیره همه در این استرحام متفقیم که دول معظمه از راه الفت کافه ملت و مرحمت عامه خودشان مرحمت فرمایند که از هر دولت معظمه یک مامور صاحب انصاف و مروت مخصوص بفرستند که بدقت تفتیش احوال کردستان و مظلومیت آنها بکنند و بینا بین بنشینند که هر ملت با آسودگی در جای خود بتوانند در وطن مالوف خودها با امنیت بمانند بعد از تفتیش احوال کردستان از جانب دول معظمه معلوم خواهد شد که آیا اهالی کردستان بدوی و وحشی القدر چنانچه آنها بدوی هستند که صاحب کردستان میکنند درمیان دول معظمه نام بدی و بدویه و غیر مدنیه برسر اهالی کردستان بوجه افترا شهرت داده‌اند و تحقیق کرده‌ایم که وظیفه و مسلک دولت معدلت پرور روسیه همیشه ترحم بحال فقرا و مظلومان بوده است الحال استرحام می کنیم که تحقیق کیفیت مرحمت فرمایند و رفع ظلم و تعدی ظالمان از مظلومان بکنند

تاجر قصبه ساوجبلاغ
مُهر

تاجر قصبه ساوجبلاغ
مُهر

الداعی مفتی
قصبه ساوجبلاغ
مُهر

الداعی امام جمعه
قصبه ساوجبلاغ
مُهر

تاجر قصبه اشنویه
مُهر

تاجر قصبه اشنویه
مُهر

رئیس عشیرت
مُهر

الداعی قاضی
قصبه اشنویه
مُهر

رئیس سیاجرین
محال اشنویه
مُهر

تاجر محال ارومی
مُهر

تاجر محال ارومی
مُهر

الداعی مفتی
محال ارومی
مُهر

الداعی قاضی
محال ارومی
مُهر

رئیس سیاجرین محالات ارومی
مُهر

((تاریخ تنظیم این سند سال ۱۸۸۰ میلادی می باشد))

پاشکۆی ژمارە (١٢)

دوو نامەی مەولانا خالیدی نەقشبەندی بۆ سەیید تاهای نەهری

سواد نامهٔ که حضرت مولانا خالد قدس الله سره الانور در جواب حضرت سید طه [illegible] فرموده اند

معروض فدوی است که [illegible] پناه خدا باشید و [illegible] از شر شهرت در آفت عظیم است [illegible]

نوشته اید که کثرت مریدان برای من [illegible] بلای عظیم است حق سبحانه شما را از آن نگهدارد

و [illegible] قلب را به بلا [illegible] تا [illegible] در هر بلائی [illegible] صاحب [illegible] به بلا دارند [illegible]

[illegible] قول [illegible] از حسن ظن [illegible] بغداد [illegible]

[illegible] اگر [illegible] الطلبه باید رفت [illegible]

[illegible] جواب [illegible] است ما درویشیم [illegible] انقطاع است از دنیا [illegible] برای

[illegible] والسلام حضرت [illegible] سید الانام علیه و علی آله [illegible] افضل الصلوة والسلام

[illegible] صحبت [illegible] و در طریقه است —

والزم ما ادرک [illegible] ایام [illegible] ضعیف العباد خالد النقشبندی المجددی

وسلام فقیر به ملا مصطفی [illegible] نوشته [illegible] برای

[illegible] حضرت [illegible] که [illegible] شوند [illegible]

[illegible] نوشته [illegible] ضعیف العباد خالد النقشبندی المجددی [illegible]

سواد دستخط مبارک حضرت قطب الارشاد مولانا ملاذنا قدس الله تعالی سره العزیز —
به قطب المرشدین سید طه آشمزینی قدس الله سره العزیز

بسم الله الرحمن الرحیم الحمد لله والسلام علی عباده الذین اصطفی برادر طریقت سید طه را
بعد ادای سلام که زند شر پر شین عنی شین شهرت و شیطان شهره معروف و بعبارة اخری
بالطبع بر عیب [نفس] اماره متعارف مخلوط باشد آمین. آنچه نوشته بودید از صلاح حال بعضی از
فساق امت مرحومه محمدیه علیه وعلی آله افضل الصلوات والسلام دانسته در ترک فساد و تجدید اعتقاد
و رابطه هم بران سلسله علیه عطف نموده گردید لکن از شیمه های نفس خبیثه اعتقاد [illegible]
[illegible] مبارک است که در خدمتی سوم [illegible] شود و با خودم نفس را
مانند نفس با محبوب خود بین و خود را بطبع [illegible] دیده ایم [illegible]
و بدل مجهود [illegible] در وجود و دفع [illegible] تمام [illegible] مرام بر نفس [illegible]
و هر که بر جهه حکام را قبول ندارم مگر آنکه به ما رسیده و شرط اخلاص بر حضور ما باشد
و اعتراض را نیز بر آنها قبول نمی کنم بلکه تعالی حق تعالی ایشان را اصلاح کند شیمه باشد
باشند [illegible] امراء و سعادت [illegible] و فقراء [illegible] به سود نصیر [illegible]
[illegible] دیگر منعقد نشوند و خود را از [illegible] خود را [illegible]
بیاورد [illegible] شود و آن ابوبکر نام [illegible] اگر توبه نصوح نمود [illegible]

خذ العفو وأمر بالعرف وأعرض عن الجاهلين

نص کلام قدیم است - زنهار زنهار قولاً [illegible] کل [illegible] شغل [illegible] تا [illegible]

در موارد جدیده و تحقیقات آنها [illegible] ذلک لیس [illegible] بلکه [illegible]

[illegible] از ایشان [illegible] نفس [illegible] تا [illegible] شرایط دارد [illegible]

و معرفت عقیده ناجیه اهل بهاء است و آن [illegible] اکنون [illegible]

بالغیب [illegible] آن موهوم شرط تعیین [illegible] جلوس [illegible]

هرگز از [illegible] برگ [illegible] نشوند [illegible] توصیه [illegible]

[illegible] تا [illegible] مطهر و آثار [illegible] - [illegible] توضیح [illegible]

[illegible] باهم [illegible] باشد و دوری [illegible] شما را [illegible]

[illegible] خدا [illegible]

[illegible] أحسن من خط العباد [illegible]

[illegible] الجلی [illegible] برای [illegible]

[illegible] باشد [illegible] والسلام —

پاشکۆی ژمارە ١٣

«ئابۆت»ی سەرکونسۆلی گشتی ئینگلستان لە تەوریز، (٣) مانگ دوای گرتن و بردنی شێخ عوبەیدوڵلاّ بۆ ئەستەموول، ئەم راپۆرتەی بۆ وەزیری دەرەوەی ئینگلستان (ئێرل گرانڤێل) نووسیوە، کە تیایدا باری سەرنجی خۆی بەرانبەر شۆڕشی ١٨٨٠ و داهاتووی کێشەی کورد دەردەبڕێ.

لە کۆنسۆلی گشتی «ئابۆت»ەوە بۆ ئێرل گرانڤێل

(ژمارە ١٦ ، نهێنی)

(١٨٨١/٩/٦ وەرگیراوە)

شانازی ئەوەم هەیە لەگەڵ ئەم نامەیەدا نووسینێکتان بۆ بەرێ بکەم، کە هەر خۆم نووسیومە و لەسەر پێوەندی کێشەی کوردە، بە کۆمەڵە ئەرمەنییەکانەوە.

ساڵی پار، بازی بەختی ئەرکی پشکنین لە هەموو لایەنەکانی ئەم کێشەیە، لەسەر شانی من نیشتەوە. کە دەبێ بڵێم: کەسێکی تر لە قەڵەمڕەوی ئەم دەزگا مەزنە، بەختی وای نەبووە.

داوای لێبووردنیشتان لێدەکەم ئەگەر بە ناردنی ئەم هاوپێچە، سەرئێشەتان بۆ ساز دەکەم. چونکە ئەوی راستی بێت ئەم نووسینە، زیاتر بۆ ئیدارەیەکی سیاسی دەبێ؛ تا بۆ ئەفسەرێکی کۆنسوڵ.

ئەم داوای لێبوردنەشم لە بارودۆخێکی نائاساییدایە، واتە: لەو ماوەیەی کورد هێرشی کردە سەر ئێران، من لێرە کاربەدەست بووم.

من بە نیاز بووم ئەم هاوپێچەی بەردەستتان، هەر زوو بە مۆرەوە بۆ بەرپرسی باڵوێزخانە بنێرم، بەڵام بە چاکم زانی خۆ لەمە ببوێرم، چونکە پێم وایە جەنابتان باشترین دادوەرن بۆ ئەوەی کە بزانن ئەم نووسینە، شتێکی وا بەکەڵکی تێدایە بۆ ئەوەی جەنابت سەرنجی پێبدات.

ئیمزا: ویلیام جی، ئابۆت

نهێنی:

کاتێك شێخ عوبەیدوڵلاّ دەگاتە قوستەنتەنیە؛ ئێران داوا لە لەشکری تورکیا (porte?)دەکات تا نەهێڵێ شێخ و لایەنگرەکانی بگەڕێنەوە بۆ سنووری هەردوو وڵات. لەوە دەچێ فەرماندەکانی لەشکری تورکیا هەموو فێڵ و تەڵەکەیەك بەکار دێنن و بەپەلەش هەوڵدەدەن بە شێوەیەکی راستەوخۆ لەگەڵ ئەم کێشەیە رووبەڕوو ببنەوە.

بیٚشك حکومەتی تورکیا خۆی لە پشت ئەم قسەیە حەشار داوە، کە ئەم هێرشەی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ سەر ئێران، هێرشێکی زۆر ئاساییە و یەکێکە لەو هێرشە دەگمەنانەی هەندێك یاخی و جەردە، کە جاروبارە هەڵدەکەوێ لەو ناوچە هاوبەشانەی نێوان سنووری ئێران و تورکیا سەر هەڵبدات.

دووپاتبوونەوەی شەڕ و پێکدادان و خوێنڕێژیی، کە دوابەدوای شۆڕشەکەی ساڵی پاری کورد درێژەی بووە و بوەتە هۆی کوشت و بڕی خەڵکی بێ پەنای ئەرمەنی و مەسیحی و هەروەها راسانی جوولەکە و موسڵمانەکان، بە هۆی هەندێك هۆی تەواو مرۆڤانە، پاکانە بۆ دژایەتی یەگکرتووانەی لەشکری تورکیا و هێزەکانی ئەوروپا لەو ناوچەیە دەکات. بەلاّم لەشکری تورکیا دەبێ لەو راستییە ئاگادار بێت کە غافڵ بوون لەو بزووتنەوەیەی، کە بوونی ئەرمەنەکان دەخاتە مەترسییەوە، کارێکی زۆر نائاقلانەیە. هەروەها بە شێوەیەکی ترسناکیش بنچینەکانی برگەی (٦١)ی پەیماننامەی بەرلین دەخاتە مەترسییەوە.

من پێم وایە پێزانین بەم راستییە دەبێتە هۆی چارەسەرکردنی گێرەوکێشە تازەکانی کوردان، کە ئەم کێشانە، ئاسایشی کۆمەڵی مەسیحییە ئاشتیخوازەکانی ناو قەڵەمرەوی (شا) و (سوڵتان) دەخاتە مەترسییەوە.

بە سەرنجدان بە پێکهاتنی کوردستان بۆ حکومەتێکی جیاواز و ئەو پێوەندییە نزیکەی کە من بە ناچاری ساڵی پار لەگەڵ شێخ عوبەیدوڵلا هەمبوو، هەروەها ئەو وتووێژەی پێکەوە هەمانبوو لەسەر ئەوەی پارێزەرم لەگەڵدا بنێرێ بۆ ئەو ناوچانەی شۆڕشیان تێدا کراوە، ئەمانە هەمووی وام لێدەکەن بڕوای خۆم بەمجۆرە دەرببڕم، کە ئەگەر «ئەو»، ئەم خەیالاّنەی لە مێشکمدا بووایە، ئەوە شتێکی تەواو فریوکارانە بوو.

ئاکاری جوانی شێخ عوبەیدوڵلا، هوشیاریی و تێگەیشتوویی خواپێداوی، دڵپاکیی و میهرەبانیی لە هەڵسوکەوتیدا، دەروون پاکیی و میواندارییەك ئەو پیشانی منی دا، ئەوکاتەی من تەواو لە بەردەستی ئەودا بووم، ئازایی و زانایی شێخ لە کاتی باس و دەمەتەقێدا، ئەوانە هەمووی راستیگەلێکن، کە من دەبێ وەك بەشێکی سەرنج راکێشی ژیانم پیایاندا بچمەوە. کاتێك کوردەکان شایانی وەرگرتنی ئۆتۆنۆمین و لە هەمان حاڵدا شێخ، یان هەر سەرۆکێکی‌تری هاوتای ئەو، لە ژیاندا هەن، کاتی ئەوەیە سەرنجێکی وردی کێشەکە بدرێتێ. ئەگەر لەشکری تورکیا بەڕاستی پێی وایە شێخ خەیاڵی وای لەسەردا بوو؛ دەی پیاو سەری سوور دەمێنێ، ئەی بۆ بەرگرییان لێ نەکرد!

بە چاوگێرانەوەیەك بەسەر رابووردوودا، بۆ من دەردەکەوێ کە شۆڕشی کورد رەنگە دەبێ وەك یەکێك لە نیشانەکانی ئەم سەردەمەی لە خۆرهەلاّتدا تیایدا دەژین، لە بەرچاو بگرین.

ئەم شۆڕشە لەناو شۆڕشەکانی تردا یەکێك لەو پرووسە (رەوت) سرووشتییانە بوو، کە بە نیازی لێك‌جیاکردنەوەی ئیمپراتۆری عوسمانییە. بەلاّم ئەوە هەڵەیە ئەگەر وابزانین کە ئەم

بزووتنەوەیە بەتەمابوو بۆ هەمیشە حکومەتێکی کوردی سازبکات، کە ئەمە هۆکارێکی گرنگە لە کێشەی خۆرهەڵاتدا، یان ئەم شۆڕشە دەیتوانی وا وەرسووڕێت، کە وەك کەرەسەیەك بۆ کەمکردنەوەی شێواویی ناوچەکە لەبەرچاو بگرین.

لەوە دەچوو پەرەسەندنی ئۆتۆنۆمی بۆ کوردان، کۆمەڵی عەرەبەکانیشی بۆ داواکردنی ئەو مافانە بوروژاندایە.

باردۆخێکی لەمجۆرە لەوە دەچوو دەسەڵاتی خەلیفەی تا رادەیەکی زۆر، کەم کردبایەتەوە. ئێستاش من پێم وانییە ئەوروپا دوایین دەنگی ئەو کێشەیەی کوردی بیستبێ. رەنگە دواڕۆژ ئەم پرسیارە بێتە ئاراوە: دەبێ لەگەڵ کوردستان چ بکرێ؟

با بگەڕێینەوە بۆ سەر ئێران: کاتێك ئێران بەوە بزانێ کە لەشکری تورکیا هەست بە مەترسیی و جموجوڵ و هەوڵی بەردەوام بۆ سەر سنوور دەکات؛ ئینجا ئامادە دەبێ گوێ بۆ رێنوێنییەکانی ئینگلستان شل بکات و پرسیاریان پێبکات، تا بتوانێ هەوساری عەلی خانی شکاك و خێڵە کوردەکانیتری ئێران بگرێتە دەست، کە زۆر لە مێژە تورکیا شکاتیان لێدەکات، ئەوا دوای مانەوەیەکی دوور و درێژ لەم وڵاتە، بێ دوودڵی دەتوانم بڵێم: ئێران پێوەندی خۆی لەگەڵ رووسیا، دژی تورکیا پتەو دەکات، بەو مەرجەی ئەگەر تورکیا دیسان ئاشتی و هێمنیی سنوور وەکو پار بشێوێنێ.

بەڵام ئەگەر ئێران لە پێکهێنان و راگرتنی ئۆقرە و رێکوپێکیی خێڵ و عەشیرەتەکانی خۆی خافڵ بێت، ئەوا وەك چۆن ئێستا ئەم ئەرکەی تەواو بەجێهێناوە، ئەوسا دڵە راوکەیەك سەرهەڵدەدا و جۆرە حاڵەتێکی ئاڵۆزیی و شێواویی بەدی دێت، هەروەك چۆن لە پارێزگەی ئازەربایجان روویداوە، ئەوکاتەش (شا) ناتوانێ خۆی لە پێشنیار و داوای رووسیا ببوێرێ؛ ئەو رووسیایەی لە سنوورەکانی نزیکە و هەموو جارێك وەك هاوسێیەك لێی نزیکتر دەبێتەوە.

تەورێز ١٠/١٠/١٨٨١

CONFIDENTIAL.

No. 1.

Consul-General Abbott to Earl Granville.—(Received September 6.)

(No. 16. Confidential.)

My Lord,

Tabreez, August 11, 1881.

I HAVE the honour to transmit herewith to your Lordship a Memorandum which I have drawn up regarding the Kurdish question in its relation to the Armenian communities.

It fell to my lot last year to have an opportunity, which no other member of Her Majesty's Service has had, of investigating that question from every point of view.

At the same time, I beg to solicit your Lordship's indulgence towards me for having troubled you with the present Memorandum, which belongs rather to the department of a Diplomatic than a Consular Officer.

My apology for doing so is the exceptional position in which I was placed during the Kurdish invasion of Persia.

I had intended sending the present despatch to Her Majesty's Ambassador at the Porte under flying seal, but, on consideration, deemed it proper to abstain from doing so, as your Lordship will be the fittest judge whether the Memorandum contains anything likely to interest his Excellency.

I have, &c.

(Signed) WILLIAM G. ABBOTT.

(Confidential.)

WHEN Sheikh Obeidullah arrives at Constantinople, and Persia calls upon the Porte to prevent him or his adherents returning to the vicinity of the two frontiers, the Porte's officials will probably bring forward endless subterfuges, and hesitate to deal with the question in a straightforward manner.

The Turkish Government will, doubtless, intrench itself behind the assertion that the invasion of Persia by Sheikh Obeidullah was merely an ordinary raid—one of those isolated acts of brigandage incidental to conterminous States, situated as Turkey and Persia are.

A repetition of the havoc and bloodshed which followed in the wake of the Kurdish insurrection last year, resulting in the massacre of unoffending populations of the Armenian and Nestorian, as well as Mahommedan and Hebrew persuasions, would, on purely humanitarian grounds, justify a joint remonstrance to the Porte on the part of the European Powers; but the Porte must be aware that to connive at proceedings which imperil the existence of her Armenian subjects would be highly impolitic on her part, and strangely at variance with the principles involved in the LXIst Article of the Treaty of Berlin.

A recognition of this fact on the part of the Porte would, I believe, tend to obviate a renewal of Kurdish troubles which endanger the safety of peaceful Christian populations in the dominions of the Sultan and the Shah.

With regard to the formation of Kurdistan into a separate Principality, the close relations in which I was unavoidably placed with Sheikh Obeidullah last year, and the conversation I had with him on the occasion of his furnishing me with an escort through the revolted districts, enable me to express the opinion that, if he entertained such a scheme, it was perfectly illusory. The charm of the Sheikh's manner, the intellectual gifts with which nature has endowed him, the nobility of his demeanour, the courtesy and hospitality he showed me when I was entirely in his hands, his powers of persuasive argument, are facts which I shall look back upon as forming an interesting episode in my life. If the Sheikh or any other Chief of equal attainments be in existence when the Kurds are fit for autonomy, it will be time to give serious attention to the subject. If

PUBLIC RECORD OFFICE
Reference:
FO 248/376 XC 2522
COPYRIGHT - NOT TO BE REPRODUCED PHOTOGRAPHICALLY WITHOUT PERMISSION

the Porte really believed that the Sheikh entertained such views, it is surprising that they did nothing to restrain him.

On reviewing past events, it appears to me that the Kurdish rising may be considered as one of the signs of the times in which we live in the East. It was one of the natural processes which, amongst others, is at work for the disintegration of the Ottoman Empire; but it would be a fallacy to suppose that such a movement could have contributed to building up a permanent Kurdish Principality; that it was an important factor in the Eastern question, or could have been turned to account as an instrument for reducing order out of chaos. The probabilities are that the extension of autonomy to the Kurds would have prompted the Arab populations to clamour for the same privileges. Such a condition of things would have curtailed the power of the Caliph to a great extent. Still, I am far from thinking that Europe has heard the last of this Kurdish question. It will probably be asked hereafter, What is to be done with Kurdistan?

Reverting to Persia, the probabilities are that, when she perceives that the Porte recognizes the danger of fomenting chronic strife on the frontier, and is disposed to be guided by the lights of common sense, she will be ready to listen to the advice of England, counselling her to place an effectual control upon Ali Khan Shekak and other Persian Kurds and tribes of whom Turkey has long complained.

After a lengthened residence in this country, I have no hesitation in saying that Persia will strengthen her relations with Russia against Turkey if the latter again disturbs the peace of the frontier in the way she did last year.

But if Persia neglect to maintain order amongst her own tribal subjects after Turkey has fulfilled her duty in that respect, there would be reason to fear that, as far as the Province of Azerbaijan is concerned, a state of anarchy would take place, and that the Government of the Shah would find it difficult to resist the overtures of Russia, who is so close to her frontiers, and becomes a nearer neighbour every day.

(Signed) WILLIAM G. ABBOTT.

Tabreez, August 10, 1881.

تەلگرافی میرزا حسین خان (سوپاسالار) لە تەورێزەوە بۆ ناسرەدین شا
بەڕێوەبەرایەتی تەلگرافخانەی دەوڵەتی مەزنی ئێران
لە تەورێزەوە بۆ تاران:

بۆ خاكی بەرپێی وەك گەوهەری هومایوونانەی شاهەنشاهی سێبەری خوا (ڕۆحمان بە قوربانی بێت). بەوپەڕی لالانەوە و نۆكەرایەتی و خاكەسارییەوە عەرز دەكەم كە: ئەمڕۆ، هەر لە سەرەتای هاتنمەوە تا ئێستا، كە سەعاتێك لە شەو تێپەڕیوە، دەتوانم بڵێم ماوەی ئەم مانگە، كە لە كاردام، پێویستییەكانی فەوجی گەرووس، لە فیشەك و چادر باركردووە و ناردوومە. هەندێ توورەكە ساچمەی تۆپی هێزەكەی ئیعتمادولسەلتەنە، كە پێم وابوو كەمی بۆ ناردوون، بە قەرایی (٤٠٠) گوللەیەكی‌تریش ساچمەم بۆ پەیدا كردوون و سبەی عەسر دەیاندەمێ. لە سەرلەبەیانیشەوە تا ئێستا لەگەڵ تەیمووریاشادا خەریكی تەلگرافین.

چەند ڕۆژێك لەمەوبەر (٥) هەزار تمەنی داواكردبوو، وەك عەرزی دەروازەی پیرۆز كراوە، ئێستا وردەوردە گەیوەتە (١٥) هەزار تمەن و هێشتاش هەر لەگەڵیدا خەریكی تەلگرافم. ڕەنگە ئەو زووتر بیزوێنم. ئێوە لەو ڕووەوە دڵنیا بن، هەرچی لە توانادا بێ و بكرێ؛ بەڵكو لە سەروو تواناشەوە بێت، بەجێی دەهێنم.

هەندێ نامە، كە شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ ئیقبالدەولەی نووسیون و بەرنامەی كارێكیش، كە بە نوێنەرەكەی خۆیدا بۆ كۆنسوڵی ئینگلیسی[1] ناردبوو تا لەگەڵیدا بدوێت، ئیقبالدەولە هەموویانی بۆ ناردووم. ویستم ئەوانە بە تەلگراف عەرز بكەم، بەڵام كە زانیم ئەم كارە بەلای كەمەوە، دەبێتە مایەی سەرقاڵكردنی یەك ڕۆژی تەواوی تەلگرافخانە و ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی لەو ڕۆژەدا عەرزی ترم هەبن، یان فرمانی‌تری پەلەی ئێوە هەبن و لێی بێبەش بم، بۆیە سبەینێ بە ڕێگەی پۆستدا دەیانگەیەنمە خاكی بەرپێی موبارەكتان.

پوختەكەیشی ئەوەیە كە: مانەوەی كۆنسوڵی ئینگلیس لەم كاتەدا لە ورمێ، بە چاك نازانرێ (باش نییە)، بۆیە بەندەی خانەزاتان، بە شێوەیەكی جوان نامەم بۆ نووسیوە و بانگهێشتنم بۆ تەورێز كردۆتەوە. بە جیاش تەلگرافم بۆ خاكی بەر پێی موبارەكتان كردووە، تا وەزیری دەرەوە، هەمان تەلگراف نیشانی گەورە باڵوێزی ئینگلیس[2] بدات و لە ورمێ بانگی بكەنەوە.

---

[1] مەبەست لە «ئابۆت»ە.

[2] مەبەست لە «تۆمسن»ە.

ئەوەندە داوا زۆرن، نازانم کامیانت عەرز بکەم. داواکان بەرودوا عەرز دەکرێن... ئەوەی ئێستا بە پەلە دەیڵێم ئەوەیە کە یەك دەقیقەش خەیاڵتان سەبارەت بە کورد، ئاڵۆز نەبێ و خوا یار بێ بەم زووانە هەواڵی لەناوبردنیان عەرز دەکەم. **الامرالاقدس الاعلی مطاع مطاع مطاع.**

نۆکەری خانەزاتان: حسەین.[1]

١٨٨٠/١٠/١٨ (١٢ زیقەعیدەی ١٢٩٧ کۆچی)

---

[1] رۆژنامەی «همشهری» رۆژی دووشەممە: ١٩٩٤/١٢/١٩ ، ژمارە ٥٧٧ ،ساڵی سێیەم.

پاشكۆی ژماره (١٥)

بەیتی هەمزاغا:

ئەگەرچی ئەم بەیتە وا ناونراوە، بەڵام وەک دەردەکەوێ باسێکی پچرپچڕ و ناتەواوی شۆڕشی ١٨٨٠ بێت.

خالق هەر ئەتۆی لەسەر — رەببی هەر ئەتۆی لەسەر
چی تۆ پێت بێ ئیرادە — رانابرن هیچ موقەددەر
سێ موقەددەرن بەسەر دێن — مردن و کوشتن و گرانی
لە موکریان دوو خێڵ بوون — بەگزادە و قارەمانی*
یەکێك بوو لە بەگزادان — حەیفێ بۆ عەلیخانی
بانگی خانبابای بکەن* — لە ئەحمەدبەگی وەگێڕن
قادرئاغا پێبزانێ* — ئەو دەبیرێکی چاکە

گەورەی دێبوکریانی

کاغەزێکن بۆ بنووسێ — خزمەت پادشای ئێرانی
حاکمێکن بۆ بەرێ کا — چاك بێ پێ بە هەرزانی
پادشا تەکبیری دەکرد — شازادێکی بانگ دەکرد
زۆر چاکی نسحەت دەکرد — بەو دەیارە و زەمزەمە
بۆ سابلاخی بەرێ کرد — دە بەرۆ رامەمێنە
خەڵکی تەفرەقە مەکە — مەخلووقی مەتۆقێنە
دەسەر ئاغەوەتان کە — حەمباراتان بشکێنە
بەو قەتار و بە باران — لە بۆ سابلاخی بێنە
حاکم هات و وای نەکرد — دەسبەجێ نامووسی کرد
پیاوێکی وسێن ئاغای گرت — ئەو بێ سووج لووتی کون کرد
وسێنئاغا مودەبیر بوو — زۆر چاکی خزمەت دەکرد
دەچۆوە بۆ ماڵە خۆی — لە حەیفی ئەو قسەی دەمرد*
لە ئاغاوەتان بوغوڵو — راو و بێڕایان دەکرد
گەر ئەمە هەمزاغا نەگرین* — ئەو وڵاتی خەرا کرد
هەمزە مەردی کارخانی — هیچ بەو کارەی نازانی

بەخۆ و بە قلیانداری   دەهات لە بۆ دیوانی
لە خواجا بێداریان دا   حاکم چوو باڵەخانی
خەرەی زنجیران دەهات   فەراش گەیینە پێشخانی
کاك هەمزە تۆ ماچی کە   موقەسیری دیوانی
دە لاقەت دەکەم، کۆتی   دە ملەت دەکە زەولانی
لێرەشت لێناگەڕێم   دەتنێرم بۆ تارانی
لەو هەمزاغای جوت غیرەت   دەستی برد بۆ خەنجەری

هەڵدەکێشێ دەبانی

بە زەبرینگان لێی دەدان   زیرەی برد بۆ عاسمانی
تەقەتەقی مارتینان   لە بلێسەی دە شەشخانان
چرپانچرپان پەیدا بوو   لە کووچە و لە دالان
هەمزاغا دەنەڕێنێ   تفەنگم لە بۆ بێنن
دەرزی و دەمەرقۆپانی   دە ئەسپم لە بۆ بێنن

مەتاڵ و حەیزەرانی

بە گەل وەدەردەکەوتن   کادەروێشی* کوێستانی
دەچوون بۆ باغی قیبلەی   لەوی‌دەدران لە سانی
هەمزاغا ئاوڕی داوە   حەمەد و سلێمان کوانی
حەیفێ لەبۆ حەمەدی   گوژاوە مەردی مەیدانی
سێتەلاقەی فڕێدەدان   بە سی جزمەی قورعانی
لێرەشی لێناگەڕێم   دەیماڵم تا تارانی
کۆنە خوێنم وەبیر دێن   وی سالی سەربڕانی
دەبێ بچمە نەهرییەی   بە سەنەد شێخی بێنم*

لە بۆ عەجەم قڕانی

ئەو دەمەی دەچووە نەهری   ئەگەڵ وەردووی شێخی هات
ئەو دەمەی شنۆی دەگرت   لە مامەشان بوغوڵو

را و بێڕایان دەکرد   حەمەدئاغا سوار دەبوو*
دەهات لە بۆ سابلاغی   پرسی بە حاکمی دەکرد
ماشەڵڵا چەند نادرم   بە تیپ و بە لەشکرم
پیاوێکی ساحێب نێوم   بە بێ ئەجەل نامرم
دەستم لەگەڵ بدەنێ   ئەز رێیەی لێ دەگرم
مەجلیسی وا هەڵدایە   بەگزادە و قارەمانی
گەر ئەمە لەشکری بکەین   وەك دەوری نۆشیروانی
دەڵێن شێخی دەگەڵە   پاك تەلاقن دەکەوێ

دەمرین بە بێئیمانی

حەمەدئاغا سوار دەبوو   قەرەپەپاغی گاز کرد
دەگەڵ وەردووی شێخی هات   تاجران خۆیان خەلاس کرد
لە هەمووی هەڵاتهەڵات   وەخەر بوو هەزار میللەت
خرنالّ دە بەیتی دەکات   ئەگەر حاکم وایزانی
هیچکەس لە سەری ناکات   دەسبەجێ حاکم هەڵات*
با بدەین دەنگی لەشکری   دەبا بێن رەمەك و پیران
زەرزا بێن بە نادری   مەنگووڕ و مامش و پیران
گەورك بێنە لەشکری   خێڵی فەیزوڵڵابەیکی
بەگزادە و دێبوکری   ئەوها دەڵێ کاك هەمزە
پاك کاغەزم بدەنێ   سەبەب بە سبحەی رۆژێ
کەس خەتای کەس نەگرێ   شێخ داوای مولکی دەکا
تا تەورێزێ دەگرێ*   تا تەورێزم ئێ وییە
یەکێ وا لە شارییە   ئەو برای تاجرباشییە
حوجرەی نەکرد خۆراییە   دەڵێ ئەو ئالایەی بە شێخییە
سابلاخیان دروست کردییە   لە لرفەلرفەی ئالایە
تەماحی مالّی دنیایە   زۆر بترسن لەدوایە

بێن وەگێڕن ئەو قەزایە

هەمزاغا سوار دەبوو   دە نۆکەران دەفکرێ
دە کورە بدەن لە تەپڵی   دەگەڵسبحەینێ تاو دەنگوت

دەورەی میاندواوی دەگرێ — هەمزاغا دەنبەرێنێ
سەلیم‌خانی چەرداوەڕوو* — وەك پۆڕێ دەچریکێنێ
دەگەڵ تفەنگی دەیهاویت — لە خاڵی شێخی دەدا*

لە زینی دەترازێنێ

وەك جەللاب دەبڕێ سەری — وەك هەلۆی دەڕفێنێ
فەسڵێکی وا قەڵماوە — هێندێك لە پیاوی شێخی
«کاڵە موونی»یان ناوە — جوابیان دێنا بۆ شێخی*
یا شێخ خاڵت گوژاوە — شێخ ئەوە گوێی خۆی لێیە
پیاوێکی خوێندەوارە — هەم مەلایە و فەقێیە
دە بڕۆن لەو قسەی گەڕێن — چبکەم کاری خودێیە
دە بڕۆن ڕەدوای کەون — بزانن مزڵی لەکوێیە
ئاوری بەردەنە شاری — بێت بە ڕۆژی حەشرێیە
تەقەتەقی مارتینان — لە بلێسەی دە شەشخانان
چرپان‌چرپان پەیدا بوو — لە کووچە و لە دالآن
منداڵ و خێزان قوریەن — دەپەڕێنە سەر بانان
چەندیان عەجەم دەکوشتن — لەسەر باغ و بێستانان
دە دەڕێنن کلیلان — دە بشکێنن دووکانان
ئەتلەس و کیمخوا و خارا — بۆ گاوان و شوانان
بۆ گاوان و شوانی — لەو حەمەدئاغای مامش
چەن پیاوێکی زۆرزانی — دەگەڵ عەجەمان یەکە*
بە مەنگووڕان غەیانی — لای بناوی لێدەگرتن
بەری بەرەڵلا کردن — خلاسی کردن کرمانی
میاندواویش تالآن دەکرا — دەگەڵ بەری بەیانی
ئەو تالآن و ماڵی هات — پاکی تاقەت کراوە
یەکێك لە دێبوکریان — مینەی قادرئاغای ناوە*
لە بنەبنەی سەهەندی* — تالآن و ماڵ گیراوە
بەوەش ڕازی نەدەبوو — بەو حەڕابەی کێشاوە
نایب و مودەببیران — لە تێلگرافیان داوە
سەلام لە شاری ئێرانی — خەراپن لێ قەڵماوە
ئەو ڕەژی‌فرۆشی گەورکی — پاکی هاتو لەولاوە

ئەو سەردەشتی وا دیوتە — ماڵ بە ماڵی سووتاوە
ئەو حەجەمی میاندواوێ — بە سیکبەریش نەماوە*
شا دەڵێ ئەهوا ناکەم — بە قسەی ئەنگۆ بڕوا ناکەم
وڵاتی خۆ خەرا ناکەم — لەو شێخەکەی چاومەستە
سبحەینێ لە خەو هەستا — لەو شێخەکەی دە چاومەست
کە تفەنگی گرتبوو بە دەست — بانگی هەمزەی کرد لەقەست
هەمزە بڵند بوو لە ناوی — لە بریقەی زرێ و قەڵاوی
ئەوچەل دەچمە سەر بناوی — هەمزاغا سوار دەبوو
«سوارە»ی برازای کەوتە دوو* — هەمزە لەلێ برازا
دەمانچەی پشتیم سازە — لێی دەن راوە بەرازە
هەمزا خۆ دەخێوێ — سەرتاپای خۆی دەبزێوێ
رمبی لێ کردوون بە گەز — خارا و کیمخوای دەکەوێ*

---

* قارەمانی: لە عەشرەتی دێبوکریانن، چونکە لە بەرەی «قارەمان»ی کوڕی بارامئاغای دێبوکرین و پێیان دەڵێن قارەمانی.

* مەبەست لە خانباباخانی کوڕی مەجیدخانە کە لە ئازادکردنی سابلاخدا کرایە فەرمانبەری ئەوێ.

* مەبەست قادرئاغای ئیندرقاشی دێبوکرییە، کە لەو کاتەدا دژی شۆڕشی کورد، هاوکاریی لەشکری دەوڵەتی ئێرانی کردووە. ئەو تایفەیە لەنێو دێبوکرییەکاندا بە تایفەی «هەباسئاغا» ناسراون.

* مەبەست لە هەمزاغای مەنگوورە.

* باسی زوڵمی لەڕادەبەدەری لوتفعەلیخانی فەرمانڕەوای سابڵاخە.

* مەبەست لە مەنگوورەکانە. وەك دەڵێن رەچەڵەکی ئەوان دەگەڕێتەوە بۆ سەر کاك «دەرویش».

* مەبەست شێخعوبەیدوڵڵای نەهرییە.

* مەبەست لە محەمەدئاغای مامشە.

* مەبەست لە لوتفعەلیخانی فەرمانڕەوای سابڵاخە.

* دیارە بەرنامەی شێخ عوبەیدوڵڵا گرتنی تەوریز بووە.

* سەلیمخانی چواردۆلیشی پێدەڵێن.

* مەبەست لە میربەگی خاڵی شێخ عەبدولقادرە.

* مەبەست لە کێوی سەهەندە.

* مەبەست لە «سوارئاغا»ی برازای هەمزاغایە.

* مەبەست لە شێخ عەبدولقادری کوڕی شیخ‌عوبەیدوڵڵایە.

* دەیسەلمێنی کە محەمەدئاغای مامش، هاوکاریی لەشکری عەجەم دەکات.

* مینەئاغای کوڕی قادرئاغای دێبوکری، خۆی لەگەڵ لەشکری کورد و باوکیشی لەگەڵ لەشکری ئێران (لەگەڵ هێزەکەی حەسەن‌عەلی‌خانی گەڕووس) بووە. وەك لێرەدا دەردەکەوی مینەئاغا بەوناوەوە کە لەگەڵ لەشکری کوردە، هەر خەریکی دزی و تالانییە.

* واتە لە سێ بەشی عەجەمی میاندواو، دوو بەشی کوژراوە.

* قیام ملا خلیل و رد فرمان رضاخان ، ابراهیم افخمی، انتشارات محمدی، چاپ اول ۱۳٦۸شمسی

فارسی:

١- مارتین ڤان‌برۆیین‌سن - (آغا، شیخ و دولت) جامعه‌شناسی مردم کرد - ترجمه: ابراهیم یونسی - نشر بانیذ تهران چاپ اول ١٣٧٨ش
٢- هراند پاسدر ماجیان - تاریخ ارمنستان - ترجمه محەمەد قاضي - انتشارات زرین - تهران چاپ دوم - ١٣٧٧ شمسی
٣- رابرت اولسن - قیام شیخ سعید پیران - ترجمه ابراهیم یونسی - مؤسسه انتشارات نگاه - تهران چاپ اول ١٣٧٧ ش
٤- ایرج افشار - گزارشها و نامه‌های دیوانی و نظامی امیرنظام گروسی - بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار - چاپ اول - تهران ١٣٧٣ش
٥- اسکندر غوریانس - قیام شیخ‌عبیدالله شمزینی در عهد ناصرالدین شاه - به اهتمام عبدالله مردوخ - انتشارات دنیای دانش - چاپ مسعود - چاپ اول، تهران ١٣٥٦ش
٦- علی‌اکبر دهخدا - لغت‌نامه - مؤسسه لغت‌نامه دهخدا - چاپ دوم تهران ١٣٧٧ ش
٧- شرح حال عباس‌میرزا (ملك‌آرا) به کوشش دکتر عبدالحسین نوایی - جلد ٢ تهران بابك - ١٣٥٥ش
٨- میرزا رشید ادیب‌الشعرا - تاریخ افشار - به کوشش محمود رامیان - ضمیمه : شورش شیخ عبیدالله - پرویز شهریارافشار - تبریز - چاپخانه شفق - ١٣٤٦ ش
٩- استاندارد . جی. شاو و ازل کورال شاو - تاریخ امپراتوری عثمانی و ترکیه جدید - ج ١ و ٢ ترجمه: محمود رمضانزاده - انتشارات معاونت فرهنگی آستان قدس رضوي - چاپ اول - ١٣٧٠ش
١٠- جورج. ن. کرزن - ایران و قضیه ایران - جلد ١ و ٢ - ترجمه: غ. وحید مازندرانی - مرکز انتشارات علمی و فرهنگی - چاپ دوم ١٣٦٢ش
١١- گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی - دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی (وزارت امور خارجه) واحد نشر اسناد - جلد ٣ - چاپ اول ١٣٧٠ ش
١٢- محمدرضا نصیری (دکتر) - اسناد و مکاتبات تاریخی ایران (قاجاریه) جلد ٣ - انتشارات کیهان - چاپ اول ١٣٧١ش
١٣- کریس کوچرا - جنبش ملی کرد - ترجمه ابراهیم یونسی - مؤسسه انتشارات نگاه - چاپ اول تهران ١٣٧٣ش
١٤- حمید احمدی - - قومیت و قومیت‌گرایی در ایران - از افسانه تا واقعیت - نشر نی - تهران چاپ اول ١٣٧٨ش

۱۵– شیخ محمد مردوخ – تاریخ کرد و کردستان (توابع) – انتشارات غریقی – سنندج – جلد دوم – چاپ اول ۱۳۵۱ش
۱٦– اسکندربیگ ترکمان – تاریخ عالمآرای عباسی – جلد ۲ تهران امیرکبیر – ۱۳۵۰ ش
۱۷ – نصرالله فلسفی – زندگانی شاه عباس اول – ج ۳ و ٤ – علمی – پاییز ۱۳٦۹ش
۱۸– مجیر شیبانی (دکتر) – عالمآرای صفوی – تشکیل شاهنشاهی صفوی – تهران – دانشگاه تهران – ۱۳٤٦ش
۱۹ – بابامردوخ روحانی – تاریخ مشاهیر کرد – جلد ۳ – انتشارات سروش – تهران ۱۳۷۱
۲۰– محمدرضا عباسی – حکومت سایهها – اسناد محرمانه و سیاسی میرزاحسین سپهسالار – انتشارات سازمان اسناد ملـی ایران – تهران ۱۳۷۲ش
۲۱– علـی دهقان – رضائیه یا سرزمین زردشت – تهران – ابن سینا – ۱۳٤۸ ش
۲۲– مرتضی راوندی – تاریخ اجتماعی ایران – ج ۲ – تهران امیرکبیر
۲۳– ابراهیم افخمی _ قیام ملا خلیل و رد فرمان رضا خان – انتشارات محمدی ۱۳٦۸ ش.
۲٤– روزنامه «همشهری» دوشنبه: ۱۹/۱۲/۱۹۹٤ _ شماره ۵۷۷ _ سال سوم.
۲۵– حدیقه ناصریه: علـی اکبر وقایع نگار. به اهتمام محمد رئوف توکلـی. تهران ۱۳٦٤
۲٦– تحفه ناصری: میرزا شکرالله سنندجی (فخرالکتاب)، دکتر حشمتالله طبیبی. ۱۳٦۸ شمسی – ۱۹۸۹ م –

عربی:

۲۷– هەڵکەوت حەکیم – ابعاد ظهور الطریقة النقشبندیة فی کردستان فی اوائل القرن التاسع عشر- مجله دراسات کردیه – العدد ۱ – کانون الثانی – پاریس ۱۹۸٤
۲۸– سیامەند . ز . عثمان - ملاحظات حول نشأه الحرکة القومیه کردیه – مجله دراسات کردیه – العدد ۱ – کانون الثانی – پاریس ۱۹۸٤ – ص ۲۲
۲۹– کمال مظهر احمد (الدکتور) دراسات من تاریخ ایران الحدیث و المعاصر – بغداد – مطبعة ارکان – ۱۹۸۵
۳۰– عباس العزاوی – مولانا خالد النقشبندی – مجله المجمع العلمی الکردی – العدد الاول – بغداد ۱۹۷۳
۳۱– الشیخ محەمەدالخال – الشیخ معروف النودهی البرزنجی – بغداد ۱۹٦۱
۳۲– فصیح البغدادی – المجد التالد فی مناقب الشیخ الخالد – استانبول ۱۸۷۲

٣٣- مینورسکی - الاکراد - ترجـمه الدکتور معروف خزنەدار - بغداد ١٩٦٩٣٤- علـی الوردی (الدکتور) - لمحات اجتماعیه من تاریخ العراق الحدیث - الجز الثالث - مطبعة الشعب - بغداد ١٩٧٢

کوردی:

٣٥- کەمال مەزهەر ئەحمـــەد (دوکتۆر) - کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا - کۆڕی زانیاری کورد - چاپی یەکەم - بەغدا ١٩٧٥

٣٦- ن. ا. خالّفین - خەبات لە ڕێی کوردستاندا - وەرگێڕانی لە رووسییەوە بۆ کوردی: جەلال تەقی - چاپی یەکەم - چاپخانەی راپەڕین - سلێمانی ١٩٧١

٣٧- سالّح محەمەدئەمین - کورد و عەجەم - چاپی دووەم - سلێمانی ١٩٩٢

٣٨- جەلیلـی جەلیل (دوکتۆر) - راپە ڕینی کوردەکان - ١٨٨٠ - وەرگێڕانی لە رووسییەوە : دوکتور کاوس قەفتان - چاپی یەکەم - چاپخانەی الزمان - بەغداد ١٩٨٧

٣٩- عەزیز شەمزینی (دوکتۆر) - جووڵانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان - وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: فەرید ئەسەسەرد - چاپی سێیەم - سلێمانی ١٩٩٨

٤٠- جەمال میرزاعەزیز - لە تاریکییەوە بۆ رووناکی - بەڵگەنامەکانی شۆڕشی ١٨٨٠ - چاپی یەکەم - سلێمانی ١٩٩٩

٤١- جەمال میرزا عەزیز - دەنگوباسەکانی کوردستان لە هەشتاکانی سەدەی نۆزدەهەمدا- رۆژنامەی کوردستانی نوێ - ژمارە ٢٠٦٣ - رۆژی چوارشەممە ٢٠٠٠/٢/٢

٤٢- فەیسەڵ دەبباغ - یەکەمین کۆمەڵەی کوردیی - رۆژنامەی برایەتی - ژمارە ٢٩٤٦ رۆژی چوارشەممە ١٩٩٩/١٠/١٣

٤٣- دیوانی حاجی قادری کۆیی - لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی : سەردار حەمید میران و کەریم شارەزا - پێداچوونەوەی مەسعوود محەمەد - ١٩٨٦

٤٤- کلودیوس جیمس ریچ - گەشتی ریچ بۆ کوردستان (١٨٢٠) - گۆڕینی لە عەرەبییەوە بۆ کوردیی: محەمەد حەمەباقی - چاپی دووەم تەورێز ١٩٩٤

٤٥- وەفایی - بیرەوەرییەکانی وەفایی - وەرگێڕانی لە فارسییەوە محەمەد حەمەباقی - چاپی یەکەم هەولێر ١٩٩٩

٤٦- بلەچ شێرکۆ (دوکتۆر) - کێشەی کورد - گۆڕینی لە عەرەبییەوە بۆ کوردی : محەمەد حەمەباقی - چاپی سێیەم - هەولێر١٩٩٢

٤٧- ژیننامەی سەیید تەهای شەمزینی - لە تورکییەوە کراوەتە فارسی و ئێمەش کردوومانەتە کوردی (هێشتا چاپ نەکراوە)

فەرهەنگی ناو

«ئ»

ئـابۆت: ۲۲، ٥٤، ٥٦، ١٠٤، ١٠٦، ١٢٠، ١٢١، ١٢٤، ١٢٥، ١٦٤، ١٨٠، ١٨٣، ١٨٧، ١٨٨، ١٩٠، ١٩١، ١٩٢، ١٩٥، ١٩٦، ٢١٧، ٢٣٩، ٢٥٣، ٢٥٤، ٢٥٧، ٢٩٤، ٢٩٥، ٦٢٩

ئارماکسیاس: ٨٢

ئازیز خان سەردار: ١٤٢

ئاسووری: ٤٣، ٤٤، ٤٦، ٨١، ١١٦، ١٢٤، ١٤٨، ١٦٣، ٥٥٦

ئاسەفولدەولە: ٥٠٥

ئاغا بەگی یاوەر: ٤٠٢

ئاغا پاشا: ٤٠٨

ئاغا حسەین سوڵتان: ٤٠٩

ئاغاخان ئێرانلویی: ٤٠٤

ئـاغاخانی ئـەفشار: ١٧٤، ١٧٥، ١٩٥، ٢٦٣، ٣٩٤، ٤١٠، ٥٩٠

ئاغا خـانی سـەرتیپ: ١٧٤، ١٧٥، ٣٩٤، ٤١٠، ٤١١، ٥٩٠

ئاغاخانی سەرهەنگ: ١٩٥، ٥٢٤

ئاغا رەش: ٥٦٢، ٥٦٩

ئاغا سەیید ئاغا: ٥٢٥

ئاغاسەییدئیسماعیلسەرۆک:٤٠١،٥١٥

ئاغا سەیید موحسین: ٥١٢

ئاغا شازادە: ٣٨٧، ٣٨٨، ٣٨٩، ٣٩٣

ئاغا عەلی قازی: ٣٩٨، ٥٧٧، ٥٨٨، ٦٠٩

ئاغا مورتەزای ئەمینولشەرع: ٥١٥

ئاغامیر جەعفەر: ١٨٦، ٥١١، ٥١٥

ئاغا میر جەعفەری پێش نوێژ: ١٨٥، ٥١٥

ئاغا میرزا سەمیع: ٥١٣

ئاغا میرزا محەمەد حسەین: ٣٩٩، ٤٠٠

ئاقا میرسادق: ١٣٥، ٢٧٣، ٢٧٤

ئاکۆ: ٢٣٣، ٦٠٤

ئایەتوڵڵا مەرعەشی: ٦١٥

ئوبەر میللەر: ١١٧

ئۆسکارمان: ٦٤٥، ٢٢٣

ئەحمەد ئاغا: ٣٨٨

ئەحمەد بەگ: ٥٥٣

ئەحمەد بەگ (وەکیل ئەلرەعایا): ٥٦١

ئەحمەدبەگی کوڵۆنێل (یاوەر): ٢٤، ٢٣٣، ٢٣٤، ٢٣٥، ٢٣٦، ٢٣٧، ٥٥٣

ئەحمەد بەگی وەکیل ئەلرەعایا: ٥٥١، ٥٦١

ئەحمەد فاروقی: ٤٨

ئەحمەد موختار پاشا: ٥٩، ٦١، ٦٢

ئەحمەد میرزا: ٥٠٨، ٥٥٧

ئەحمەدوەند چەلەبی: ٢٩٠، ٢٩٧، ٣٥٩، ٣٦٠

ئەحمەدی خانی: ٢٥٣

ئەرخیماندریت ئۆگانیس: ١٠٥، ١٠٦

ئەردەشێر: ٢٢، ٨٢، ٥٠٤

ئەسفەندیار خانی بەختیاری: ٦١٨

ئەسکەندەر: ٨٢

ئـەسکەندەرغوریانس: ٢٧، ١٠٨، ١١١، ١٦٧، ١٦٨، ١٧٠، ١٧٣، ١٧٧، ١٨٢، ٢٥٧، ٥٤٩، ٦٤٣

ئەسکەندەری دووەم: ٨٦، ٢٢٠

ئەکبەرخانی سەرتیپ: ٦١٩

ئەلبێرت ساسۆن: ٧٢

ئەلیکساندەر رەینارت: ١٧٨

ئەمانوڵڵاخان: ٤٠٤

ئەمیر ئاغای شکاک: ١٨٣، ٤٠٠
ئەمیر بەدرخانی بۆتان: ٤٣، ٤٤، ٤٥، ٧٣، ٧٧، ١٤٨
ئەمیر تومان: ٣٥٦، ٦١٣
ئەمیرخانی برادۆست (میری لەپزێزین): ١٦١، ١٦٢، ٢٥٣
ئەمیرولمولک: ٢٦٨
ئەمین ئاغای قادر ئاغا: ١٧٢، ١٨٠، ٣٥٩، ٣٩٠، ٥٥٠
ئەمین ئەلسوڵتان (ئاغا ئیبراهیم): ٣٦٦
ئەمین بەگ: ١٨٣، ٥٢٥
ئەمین‌بەگی سەعیدبەگ: ١٨٣، ٤١٠
ئەمین تەزکەرە: ٥٥٢، ٥٥٣
ئەمین خەڵوەت کاسی: ٣٦٦
ئەمینولئیسلام: ٣٠٤
ئەنوەر قادر محەمەد (دکتۆر): ٣٥
ئەنوەری سوڵتانی: ٣٤
ئەورەحمان ئاغا: ١٧٢، ٢٧٦، ٣٩٠
ئەورەحمان پاشای بابان: ٤٩
ئەی. ج. دیلن: ٩٠، ١٦٨
ئیبراهیم ئاغای قەراچەداغی: ٥٣٣
ئیبراهیم خانی زەرزا: ١٧١، ٣٩٠، ٥٦٣
ئیبراهیم سەفائی: ٣٦٧
ئیبراهیم یونسی: ٥٥
ئیڤانۆڤ: ٥٢، ١٢٩
ئیحتشامولسەڵتەنە ئەمین سوڵتان: ٢٨٥
ئیحسان فوئاد (دوکتۆر): ١٠٠
ئیحسان نوری پاشا: ١٥٨
ئیدریس بەدلیسی: ١٢
ئێرڵ دەڤەرین: ٢١٩
ئێرڵ شەفتسبێری: ٧٢
ئێرڵ گرانڤێل: ١٦، ٣٤، ٥٦، ٧٢، ٧٧، ٩٣، ١٠٧، ١٢٠، ١٢١، ١٤٢، ١٤٨، ١٦٩، ٢١٨، ٢١٩، ٢٣٠، ٢٣١، ٢٣٢، ٢٥٧، ٦٢٩
ئیسحاق پاشاخان: ٤٠٤
ئیسماعیل ئاغا: ١٧٢، ١٧٦، ١٧٨، ١٨١، ٣٩٠، ٣٩٧
ئیسماعیل ئاغای قەرەپەپاغ: ٥٩٠
ئیسماعیل ئەفەندی: ٢٨٣
ئیعتمادولسەڵتەنە(مستەفاقولی‌خان): ١٧٥، ١٧٧، ١٨٠، ١٨١، ١٨٢، ٢١٠، ٢١١، ٢١٣، ٢١٨، ٣٩٤، ٣٩٦، ٣٩٧، ٣٩٨، ٤٠٩، ٤١٣، ٥٣٣، ٥٣٤، ٥٦٩، ٥٨٠، ٥٨٢، ٥٨٣، ٥٨٤، ٥٨٥، ٥٨٦، ٥٨٧، ٥٩١، ٥٩٢، ٦٠٥، ٦١٢، ٦١٣، ٦١٧، ٦١٩
ئیقباڵدەوڵە: ١٤٤، ١٧٣، ١٨٤، ١٨٥، ١٨٦، ١٨٧، ١٨٨، ١٩٢، ٢٠٠، ٣١٣، ٣٨٦، ٣٩٩، ٤١٣، ٥٠٨، ٥٢٢، ٥٣٢، ٥٩٧، ٦١٧، ٦١٩
ئیلیۆت: ١١٧
ئیمامقولی میرزا: ٥٥١، ٥٨٩
ئیمیلیەس‌کلایتۆن: ٢١، ٢٢، ٧٦، ١١٩، ١٢٠، ١٢١، ١٤٨، ١٥٣، ١٦٩
ابراهیم افخمی: ٦٤٤
ابولفتح: ٣١٧
ازل کورال شاو: ١٢، ٣٩، ٦٤٣
استانفورد.جی.شاو: ١٢، ٣٩، ٥٨، ٦١، ٦٤، ٦٦، ٧١، ٨٥، ٨٦، ٩٦
اسدالله طباطبایی: ٣١١
اسکندر بیگ ترکمان: ٦٤٤
ا. گرەی متیلاند: ٧٣
الشیخ محمدالخال: ٦٤٤، ٥١
امیر کبیر: ٣٩٦، ٦٤٤
ایرج افشار: ٦٤٣

« ب »

بابامەردوخ روحانی: ٤٣
بابان: ١٣، ١٤، ٣٨، ٤٩، ٥٠، ٥١، ٩٧، ٩٩، ١١٥، ١٥٧، ٢٥٣، ٣٥٩

بـــابیعالی: ٥٨، ٦٦، ٨٧، ٨٩، ٩٣، ١٠٣، ١١٤، ١٣٠، ٢١١، ٢١٥، ٢٢٠، ٢٣٠، ٢٣٩، ٢٤٨، ٢٦٠، ٢٨٦، ٢٩١، ٣١٠، ٣٦٢، ٥٥٥
بارام ئاغا: ٦٣٧
بارکلی فری: ٧٣
بایز ئاغای نەقیب: ١٧٢، ٣٩٠
برایم خانی قادربەگ: ١٨٣، ٤٠٠
بلباس: ٩٧، ١٧٢، ١٧٣، ١٩٥، ٣٩١، ٥٢٤، ٥٩١، ٦١٥
بلەچ شێرکۆ: ٤٢، ٦٤٥
بەحری بەگ: ٧٧، ١٤٨، ١٤٩
بەرنارد لویس: ٥٢
بەکربەگ: ١٥٠
بەگداساریان: ١١٩
بەندەرگاهی: ٢٩٩
بیسمارک: ٢٨٣
بیوک ئاغاکورەزای سلێمان خان: ٤٠٥
بیوک ئاغاکوری ئەسکەندەر: ٥٣٢، ٥٦٠، ٥٦١
بیوک ئاغای خەتیبی: ٢٨، ١٧٥، ٥٤٩
بیوک خانی ئەسکەندەر خان: ٣٨٩، ٣٩٣
بیوک خانی سەرهەنگ: ٣٩٤
بیوک خانی قەرەپەپاغ: ١٧٠، ١٧١، ٥٦٠
بیوک خانی نایبی ئاجودان: ٣٨٩

« پ »

پاپازیان: ٨٩
پاشاخان: ٣٦٠، ٤٠٤، ٥١٢
پوبیبە دونستسف: ٩١
پەتریارک: ٧١، ٧٧، ٨٥، ٨٧، ١٠٧، ١٤٨، ١٤٩
پەرویز شەریار افشار: ٢٨، ٥٠٣، ٦٤٣
پیاڵە (پاپۆر): ٢٤٠

« ت »

تـۆمسن: ١٠٤، ١١٨، ١٤٢، ١٤٣، ١٦٩، ٢١٨، ٢١٩، ٢٣٠، ٢٣١
تەتەر: ٨٢
تەمر ئاغای گەورە: ٢٤٢، ٣٠١
تەهماسب قولی خانی یوزباشی: ١٧٤
تـەیموورپاشاخانیسەرتیپ(مـاکۆیی): ١٩٤، ١٩٩، ٢٠٠، ٢٠١، ٢١٢، ٢٤٦، ٢٩١، ٢٩٥، ٣١٣، ٣٥٧، ٣٦٦، ٤٠٣، ٤٠٤، ٥٢٣، ٥٢٧، ٥٢٨، ٥٢٩، ٥٣٠، ٥٣١، ٥٣٢، ٥٩٤، ٥٩٦، ٥٩٨، ٥٩٩، ٦٠٠، ٦١٧، ٦١٨، ٦٣٥
تیۆخۆس: ٨٢

« ج »

جاف: ٩٧
جۆرج کرزن: ٥٤، ٥٥، ٦٣، ٢٠٩، ٢١٠، ٦٤٣
جوقندی: ٦١
جون میور: ٧٣
جەعفەر قولی خانی ئیلخانی: ٥٠٥
جەلال تاڵەبانی: ١٠٠
جەلال تەقی: ٣٤، ٦٤٤
جەلال خان (حاکمی قەرەپەپاغ): ٣٨٩
جەلال خانی ئەفشار: ١٧٣
جەلالەدین ئەفەندی: ٦٢
جەلیل ئاغا: ١٧٣، ٣٩١
جەلیل ئاغا برای باباخان: ٥٦٥.
جـەلیلیجەلیل(دکـتۆر): ١٦، ٣٤، ٣٩، ٤١، ٤٢، ٥٢، ٥٤، ٥٦، ٦٠، ٦١، ٦٢، ٧٢، ٧٣، ٧٥، ٧٦، ١٠٥، ١٠٧، ١١٤، ١١٥، ١١٧، ١١٨، ١١٩، ١٢١، ١٢٤، ١٤٥، ١٥١، ١٨٤، ٢٣٣، ٢٤٧، ٦٤٥
جەمال میرزا عەزیز: ٣٣، ٧٣، ٦٤٥
جەنەرال زێلیونی: ١٤٧
جەهال خانی قەرەپەپاغ: ١٧٨
جێمس براس: ٧٣

جیهانگیرخان بیگلەربەیگی: ٣٩٩

« چ »
چەرکەس: ٨٧، ٨٩، ٩٤
چیرینکۆف: ٥٣، ٥٤
چیلینگارۆف: ١٣١

« ح »
حاجی پاشاخان: ٥١٢
حاجی حەبیب بەگ: ٢٦٣
حاجی رەجەب عەلی خانی ئەفشار: ٥٣٤
حاجی رەحیم خان: ٣٨٥، ٣٨٦، ٤٠٠، ٥٥٧
حاجی رەزا قولیخانی ئیسفەهانی: ٣٩١، ٣٩٧،
حاجی رەفیع خان: ٣٠٨، ٣١٥
حاجی سادق ئاغای کلاّودوور: ١٨٧، ٥١٦
حاجی سەدەرولدەولە (صەدرولدەولە): ٥٩٠
حاجی سەیید ئاغای پێشنوێژ: ٣٩٩، ٥١٣، ٥٢١
حاجی سەیید بایەزید: ٥٦٢، ٥٨٢
حاجی سیهامولدەولە: ٥٨٨
حاجی عەلائەدین: ٤٠٠
حاجی عەلی عەسکەر: ٥٩١
حاجی غەفوور: ١٢١
حاجی قادری کۆیی: ٩٦
حاجی موحسین خان: ٢٣١
حاجی مورتەزا: ٥٣
حاجی مەحموودخان: ٣٨٧
حاجی مەلا جەعفەری تاجر: ١٨٦، ٥١١
حاجی مەلا سمایل: ١٢٢، ١٤٤
حاجی میرزا جەباری رەوزەخوێن: ١٨٥، ٤٠١، ٥١٥
حاجی میرزا جەلیلی موجتەهید: ٥٨٩
حاجی میرزا حسەین خان سەدری ئەعزەم: ٦١٨، ٦١٩
حاجی میرزا عەلی قازی: ١٧٧، ٣٩٨، ٥٧٧، ٥٨٨، ٦٠٩
حاجی میرزا موحسین: ٢٤٤، ٣١٢، ٣٩٩، ٤٠١
حاجی میرزا یوسفی دایی تەورێزی: ٦١٠
حاجی نایبوسەدر: ٥١٣
حاجی یوسف خان: ١٣٣
حاجی یوسف خان (شوجاعولدولە): ١٢١، ١٣٣، ١٣٤، ١٣٥، ١٣٦، ٢٤٥، ٢٧٤، ٢٧٥، ٢٧٨، ٢٨٢، ٣١٢، ٥٣٠، ٥٥٦، ٦٠٠
حسەین بەگ: ٧٣، ٧٤
حسەین تەباتەبایی: ٦١٥
حسەین عەلی: ٥٢٣
حسەین قولی بەگی خەلەج: ١٨٥، ٥١١
حسەین قولی خان بیگلەربەگی: ٥١٣
حشمت‌الله طبیبی: ٣٣
حەبیبوڵلاّخانی سەرتیپ: ٥١٣
حەزرەتی بارتیلمی: ٥٥٦
حەسەن ئاغا: ١٧٢، ٣٩٠، ٥٧٢
حەسەن ئاغای قومقەڵا: ٥٧٢
حەسەن ئەفەندی: ٣٠٧
حەسەن بەگی بەردەسوور: ٣٨٥
حەسەن بەگی دەشتی: ٥٢٦
حەسەن بەگی کولیجە: ٥٦٩
حەسەن پاشای والی: ٣٦١، ٣٦٢
حەسەن عەلی خان سالار: ٦١٨
حەسەنعەلی خانی سەرهەنگ: ٣٨٩، ٣٩٣
حەسەنعەلی‌خانی‌گەرووس (میرزا، ئەمیرنیزام): ٢١١، ٢١٢، ٢٢٤، ٢٢٥، ٢٢٦، ٦١٧، ٦١٨، ٦٤١
حەکیم ساحێب (دکتۆر کۆچران): ٥١٦، ٥١٧، ٥١٨، ٥٩٦
حەمزەمیرزا (حەشمەتدەولە): ١٣٨، ١٧٥، ١٧٦، ٢١١، ٢٦٦، ٢٩٤، ٣٥٦، ٣٦٥، ٣٩٣، ٣٩٥، ٣٩٦، ٤٠١،

٤٠٩، ٦٠٥، ٦٠٦، ٦١٣، ٦١٧، ٦١٨، ٦١٩
حەمید ئەحمەدی (دکتۆر): ١٥٨، ٦٤٣
حەیدەر خانی سەرهەنگ: ٤٠٤

« خ »

خاڵفین: ١٦، ٣٤، ٤١، ٤٢، ٤٣، ٤٥، ٥٣، ٥٥، ٥٩، ٦٠، ٦١، ٦١، ٦٣، ٧١، ٧٦، ٧٧، ١١١، ١١٦، ١١٨، ١٢٠، ١٣٠، ١٣٤، ١٤٦
خان باباخان: ١٨٢، ٥٦٣، ٥٧٩، ٥٨٢، ٥٨٧
خان کیش خان (خان کەشی خان): ٣٨٩، ٤١٠
خانیکۆف: ٤٥، ٥٣، ٥٤
خریمیان هایریک: ٨٩
خواجە داوود: ١٩١، ٥٩٥
خەدیجە خانم: ١٣٢
خەسرەو خان: ٣٠٤، ٣٨٥، ٣٩٩، ٥٩٣، ٦١٨، ٦١٩
خەسرەوخانی سەرتیپ: ٣٠٤، ٦١٩
خەسرەوخانی سەرهەنگ: ٣٨٥
خەلیفە قولی خان: ٤٠٤
خەلیفە کلۆدیک: ١٩١
خەلیفە محەمەد سەعید: ٢٢، ١٢٩، ١٣٠، ١٨٣
خەلیل ئاغا: ١٧٢، ٣٩٠
خەلیل بەگ: ٥٦٩

« د »

داریووش: ٨١
داوود پاشا: ٥٠، ٥١
دۆک ئارجیل: ٩٠
دەرباسی خان: ٢٤٢، ٣٠١
دەروێش ئاغای هەرکی: ١٧١، ٣٩٠
دەروێش پاشا: ١٤٨
دیسرائیلی: ٨٨، ٨٩، ٩٠، ٩٢، ٩٣
دیلن: ٩٠

« ر »

راسام: ١١٦
رامسان: ٢١، ١١٨
راوڵنستۆن: ٧٢
رحمەت الله خان اقبالی: ٢٨، ٥٠٣
روبەرت ئۆڵسن: ١٤، ١٥، ٥٥، ٧٤، ٧٧، ١٠٩، ١١٦، ١٣٠، ١٦٤، ٦٤٣
رۆژنامەی (حاجی خەبیب): ٢٦٣
رۆسچوک: ٥٨، ٦٣
روکن الدەولە: ٢٦٢
رەئیس ئاغا: ٣٩٠
رەحمان ئاغا: ١٧٢، ٢٧٦، ٣٩٠
رەحیم‌خانی چەلبیانی: ١٧١
رەزابەگ: ١٤٣، ١٨٦، ٥١١
رەزاخان (یاوەری شا): ٢٣١
رەزاقولی کوری مەلەک قاسم میرزا: ١٧٣، ٥٦٦
رەزا قولی میرزا: ١٧٢، ٣٩٠، ٥٦٦
رەشید بەگی نوچە: ١٨٣، ٤٠٠
رەمک: ٦٣٩
رەوەند: ١٧١، ٣٨٥، ٣٨٨، ٣٩٠، ٥٠٨

« ز »

زاریادزس: ٨٢
زیائەدین خالیدحەسەین (مەولاناخالید): ٤٣، ٤٨، ٤٩، ٥٠، ٥١، ٥٢، ٢٥٧، ٦٢٣، ٦٤٥
زینۆفێف: ٢٢٠، ٢٤١

« س »

ساحیب دیوان: ٢٧٤، ٥٥٠
ساخلو: ٣٩٣
سادق خانی سەرتیپ: ٥١٣
ساسانی: ٨٢

ساسۆن: ٧٧، ١١٩، ١٥٣
ساعیدولمولک: ٢٨٤
ساڵح محەمەدئەمین: ١١، ١٣، ١٧، ٣٥، ٤٣، ٤٥، ٦٢، ٧٦، ٧٩، ١١٣، ١٢٦، ١٣١، ١٥١، ١٥٢، ١٦١، ١٦٢، ٢١٠، ٦٤٥
سالیسبۆری: ٧٢، ٨٩، ٩٢، ٩٣
سلاڤی: ٥٨
سلووکس: ٨٢
سلێمان پاشا: ٣٠٦، ٣٠٩
سلێمانی قانونی: ١٢
سمایل ئاغا: ٣٩٩، ٥٨٠
سوارئاغای زوودی: ٥٥٨، ٥٦٣، ٦٠٧
سۆران: ١٣، ١٤، ٣٨، ٩٨، ١١٢، ١٥٧، ٢٥٣
سوڵتان سەلیم: ١٢
سوڵتانعەبدولحەمید: ٢٤، ٥٨، ٦٨، ٩٣، ١٠٩، ١١٦، ١٤٨، ١٦٩، ٢٣٣، ٦١٨، ٦٢٠
سوڵتان عەبدولمەجید خان: ١٣
سوڵتان قوجەبەگلو: ٦١٩
سوڵتان مورادی میرزا حیسام سەڵتەنە: ٦١٨
سوڵتان مەحموودی دووەم: ١٣
سۆلۆمان (سۆلۆمون): ١٩١، ٥٩٥، ٥٩٧
سەدرولدەولە: ٥٨٣، ٥٨٦، ٥٩٠
سەدرولعولەما: ٥١٣
سەربدلی حەمزە: ٥٩
سەرتیپی ئەفشار: ١٧٤
سەردار بەگی قۆجە بێگلو: ٤١٠
سەردار حەمید میران: ٣٦، ٦٤٥
سەرهەنگ ئاغاخانی ئەفشار: ١٩٥
سەعید ئاغای هەرکی: ١٨٤، ٤٠٠
سەعید بەگ: ١٨٣، ٤٠٠
سەفەوی: ١٢، ١٣، ٨٢، ٨٣، ١٦١، ١٦٢، ١٦٣، ٢٥٣، ٥٠٦
سەلجوقی: ٨٢
سەلیم بەگ: ١٧٢، ٣٩٠، ٥٦٩
سەلیمخانی چارداوەروو(چواردۆڵی): ١٧٢، ١٧٣، ٣٨٩، ٣٩١، ٤٠٥، ٤٠٨
سەمەد خان: ١٨٣، ٤٠٠
سەمیح پاشا: ١٤٧
سەیفولعولەما: ٥٩٠، ٦١٧
سەیفەدین خانی کوری سەردار: ٤٠٨
سەیدتەها(شێخ تەهای نەهری): ٢١، ٤٣، ٤٤، ٤٥، ٥٠، ٥٣، ٥٤، ١٣٢، ١٥٤، ١٩٣، ٥٢٢، ٦١٥، ٦١٦، ٦٤٥
سەید حەسەنی سابڵاخی: ١٣٤، ٢٤٥، ٣١٢
سەید رەزای دەرسیمی: ١٥٨
سەید محەمەدخان: ١٧٥، ٣٩٤
سەید محەمەد سدیقی تەرجومان: ١١٩
سیامەند.ز.عثمان: ٦٤٤
سیڤەر: ١٠١، ١٥٨
سیر ئیلیوت: ٨، ١١٧
سیرهنری لایارد: ٤٣، ٤٤، ٩٢، ٩٣
سیفالقضات: ٦٠٩
سیمون ئاغای ئەرمەنی: ١٠٥، ١٠٦، ١٩٠، ١٩٢، ٥٢٢، ٥٩٦، ٥٩٧

«ش»

شابەندەری عوسمانی: ١٩١، ٢٧٢، ٢٨٤، ٣١٥
شارژ دافر: ٢٩٢
شازادە: ١٣٨، ١٦٦، ١٦٧، ١٧٠، ١٧١، ١٧٤، ٢٨٦، ٣٩٠، ٤١٤، ٥٠٥، ٥٥٠، ٥٥١، ٥٥٢، ٥٥٣، ٥٥٤، ٥٥٧، ٥٥٨، ٥٥٩، ٥٦٠، ٥٦١، ٥٦٢، ٥٧٣، ٥٨٨، ٥٨٩، ٦١٢
شازادە ئەحمەد میرزا: ٥٥٧
شازادە کێشکچی باشی: ٥٥٠
شازادەلوتفعەلی: ١٦٦، ١٧٤، ١٧٥، ٣٥٦، ٣٨٧، ٣٨٨، ٣٩٤، ٦٠٣، ٦١٥، ٦١٦

شاعەباس: ۸۳، ۱٦۱، ۱٦۳
شـــاهسەوەن: ۱۸۱، ۱۸۲، ۳۹۸، ٤۰٥، ٤۰۷، ٤۰۸، ٤۰۹، ٤۱۰، ٥۳۳، ٥۸۰، ٥۸۲، ٥۸۷، ٦۰٥، ٦۰۷، ٦۱۸
شقاقی: ٤۱۰، ٦۱۹
شکرالله سنندجی: ۳۳، ۱٥۹
شکور بەگ: ٥۹۱
شـوجاعولدەولە(شـوجاعدەولە): ۱۲۱، ۱۳۳، ۱۳٤، ۱۳٥، ۱۳٦، ۲٤٥، ۲۷٤، ۲۷٥، ۲۷۸، ۲۸۲، ۳۱۲، ٥۳۰، ٥٥٦، ٦۰۰
شوجاعولمولک پاشاخان: ۳٦۰
شەجیع عەلی خان: ۱۷۳، ۳۹۳
شەداد: ٥۰۷
شەرەفخانی بتلیسی: ۲٥۳
شێخ ئەبولقاسم: ۱۸٤
شێخ بەهائەدین نەقشبەند: ٤۸
شێخ جەسیمی ئیمام جومعە: ۱۷۲، ۳۹۰
شێخ جەلال: ۳۸٥
شێخ جیهانگیر: ۱۷۱، ۳۹۰
شێخ سەعیدی پیران: ٥۲، ۱٥۸، ۲٤۸، ۲٥٥
شێخ شامیل: ٥۲، ٥۳، ۱۳۰
شێخ عوسمانی سیراجوددین: ٤٦
شێخ‌عەبدولقادر: ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲٥، ٥٦، ۱۲٥، ۱۳۷، ۱٥٤، ۱٦۷، ۱٦۸، ۱۷۰، ۱۷۲، ۱۹٥، ۲۱۲، ۲۳٥، ۲٤٦، ٥۰۸، ٥٦۹، ٥۹۷، ٦۰۳، ٦۰۹
شێخ عەبدولقادری گەیلانی: ٤۳
شێخ عەبدولکەریم: ۱۸٤، ۲٤٤، ۳٦۲، ٤۰۰
شێخ عەبدوڵڵای دەهلەوی: ٤۸
شێخ عەبدولوەهاب سوسێی: ٥۱
شێخ عەلی خان: ٥۲٥، ٥۹٤
شێخ عەلی خانی سەرتیپ: ۱۸٦، ٥۱۱، ٥۹٤
شێخ فەهیم: ۱٥٤، ۱٥٥
شێخ کەمال: ۱٦۷، ٥٥۷
شێخ مارفی نودێ: ٥۱
شێخ محەمەد ئەمین: ۱۸۳
شێخ محەمەد ساڵح: ۲۱، ٤٥، ٤٦، ٤۷
شێخ محەمەد سدیق: ۱٥٤، ۱۸۳، ۲۰٥، ۲۲۷
شێخ محەمەد مەردوخی کوردستانی: ٤۳، ۱٦۰
شێخ مەحمودی حەفید: ۱٥۸
شێخ نوورەدین: ۱۸٤
شێخولئیسلام: ۳۹۰، ٤۰۱
شێخ هیدایەت: ٦۰۱

«ص»

صدیق الملک: ۲۹۳

«ع»

عاشقلو: ۲۱۳، ٤۱۳
عبدالحسین بەگی نایب: ٤۱۲
عبدالحسین نوائی: ۱٤۱
علی اکبر دهخدا: ٥۳، ٦٤۳
علی الوردی: ٦٤٤
عوبەیدوڵڵای ئەحرار: ٤۸
عوسمان ئاغای گەورک: ۱۷۱، ۲۲٦، ۳۹۰، ٥٥۹، ٥۷۲
عومەر بەگ: ۳٦۰
عەباس ئاغا: ۳٦۹، ٦۳۷
عەباس قولی خان سیستانی: ٤۰٤
عەباس میرزا: ٥۱
عەبداڵ بەگ: ۱۷۱، ۱۸۳، ۳۹۰، ٤۰۰
عەبدولخالق غونچەوانی: ٤۸
عەبدولڕەحمان پاشا: ٤۹
عەبدولڕەحیم: ۱۳۹، ۱٤۲
عەبدولسەمەد بەگی بناری: ۱۸۳، ٤۰۰
عەبدوڵڵا ئاغا: ۱۷۲، ۳۹۰
عەبدوڵڵا بەگ: ۱۲۱، ۱۷٦، ۳۹٦، ۳۹۷

عەبدوڵلا پاشای کورد: ٢٨٩
عـەبدوڵلاخان: ١٢١، ١٢٥، ١٧١، ١٩٦، ٣٨٥، ٣٨٦، ٣٩٠، ٤١٢، ٥٠٨، ٥٥٧، ٥٦٣، ٥٧٢، ٥٩٣، ٦٠١
عـەبدوڵلاخانی زەرزا: ١٢٥، ١٩٦، ٣٨٥، ٣٨٦، ٤١٢، ٥٩٣، ٦٠١
عەبدوڵلای مەردووخ: ٢٨
عەبدە ئاغا: ٣٠١، ٣٠٢
عەزیز ئاغا: ١٧٢، ٣٩٠، ٥٥١، ٥٥٢، ٥٥٣
عەزیز بەگی بابان: ٣٥٩
عەزیز بەگی دەشتی: ١٨٣، ٤٠٠
عەزیز شەمزینی (دوکتۆر): ١٦، ٣٤، ٤٤، ٧٧، ١٥٥، ١٥٦، ١٥٧، ٦٤٥
عەزیزوڵلاخانی سەرتیپ: ٤٠٥، ٤١٠
عەزیزوڵلاخانی شاهسەوەن: ٤٠٥، ٦١٨
عەزیزی فەتاح: ١٧٢، ١٨٠، ٣٨٢، ٣٩٠، ٥٦٦، ٥٧٦، ٥٧٩، ٥٨٣
عـەسکەرخـان: ١٨٩، ١٩٠، ٤٠٢، ٥٠٩، ٥١٢، ٥١٨، ٥١٩، ٥٢٠، ٥٩٦
عەلائودەولە ئەمیر نیزام: ٥٣٣، ٥٣٤، ٥٣٥
عەلی ئاغا: ١٧١، ٣٩٠، ٤٠١
عەلی ئاغای شکاک: ١٢٣
عەلی ئاغای هەرکی: ١٧١، ٣٩٠
عەلی ئەفشار: ١٩١، ١٩٢، ١٩٣، ١٩٤، ٢٠٠، ٢٠١
عەلی ئەکبەر خانی سەرهەنگ: ٤٠٦
عەلی ئەکبەر فەیز: ٢٥٧، ٦١٥، ٦٢٠
عەلی بەگلو: ٥٢٩
عەلی خان گونەخانی ئەفشار: ٢٨، ٣٤، ١٨٣، ٥٠٣
عەلی خانی حاکمی مەراغە: ١٧٢، ١٧٣، ٢١٠، ٣٩١، ٥٦٥
عەلی خانی حیسام الدەولە: ١٧٥، ٣٩٤
عەلی خانی شکاک: ٢٧٢، ٤٠٤
عەلی دهقان: ٢٨، ١٩١، ٥٤٩، ٦٤٤
عەلی رەزاخانی سەرتیپ: ٥٣٣، ٦١٨
عەلی رەزاخانی گەرووس: ٢١٣، ٤١٣
عەلی سوڵتان: ١٩٨، ٤٠٢، ٥٢٥، ٥٩٣
عەلی سوڵتان بەگی ئاغا خەلەج: ١٩٨، ٥٢٥
عەلی قاسم ئوغلی: ١٣٠
عەلیقی: ٢٩٩
عیزەت پاشا: ٢٨٨
عێزەدین مستەفا رەسووڵ (دوکتۆر): ١٠٠

« ف »

فایەق پاشا: ٥٩، ٦١، ٦٢، ٦٣
فصیح البغدادی: ٥١، ٦٤٤
فورد ئەسکیس: ٧٣
فۆن لیتنیوری: ٢٣١
فووزێر: ٢١، ١١٨
فەتحعەلی شای قاجار: ٥٠، ٥١، ١٣٢، ٢٣٩
فەتحوڵلاخان: ١٧٢، ٣٥٩، ٣٩٠
فەتحوڵلاخانی موزەفەردەولە: ٣٥٩
فەخری بەگ: ٥٥، ٢٤١، ٣٥٨
فەراشباشی: ١٤١، ٣٨٨، ٥٥٢، ٥٥٣، ٦١٦
فەرزی خانی نەجەف قولی یۆرتچی: ١٨١، ٥٨٠
فەروخ خانی چەلبیانلو: ٢١٣، ٤١٤
فەرەج خان: ٤٠٥، ٦١١، ٦١٢
فەرەج خانی تفەنگدار: ٦١١، ٦١٢
فەرەجوڵلاخان: ١٢١
فەرەجوڵلاخانی حاجی غەفوور: ١٢١
فەرید ئەسەسەرد: ٣٤، ٦٤٥
فەزل عەلی خانی شاهسەوەن: ٤١٠
فەزلوڵلاخانی سەرهەنگ: ٤١٠
فەقێ یوسف: ٥٠٨
فـــەیزوڵلابەگ: ١٧٢، ٢٢٣، ٤٠٥، ٤٠٦، ٤٠٧، ٥٥٠، ٥٥٣، ٥٥٤، ٥٦٠، ٥٦١، ٥٧٤، ٥٧٥، ٥٨٨
فەیسەڵ دەباغ: ٧٧، ٦٤٥

فیرعەون: ٥٠٧
فیسکاونتس سترانگفورد: ٧٣
فینچیستێر (تفەنگ): ٢٣٧

«ق»

قادر ئاغای دیبوکری: ٢٢٦، ٦٤١
قادر ئاغای موکری: ٤٠٨
قادر بەگ: ١٨٣، ٤٠٠
قازی محەمەد خزری شنۆ: ٣٥٠
قاسم ئاغای شکاک: ١٧١، ٣٩٠
قاسم ئاغای عەلی خان: ١٧١، ٣٩٠
قرم: ٣٩، ٤٢، ٥٣، ١١٦
قوربان عەلی خان: ٤١٠
قۆیتاس ئاغا: ١٧١، ٣٩٠
قەراچەداغی عالیشان بەگ: ٤١٠
قەرەگوێزلو: ٤١٠، ٤١٢، ٤١٤، ٦١٣
قەرەنی ئاغای زوودی: ١٧٢، ٣٩٠
قەشە نەربەی: ٨٩

«ك»

کابتن واگنر: ٢١٣
کادەروێش: ٦٣٩
کاکەڵڵای مەنگوور: ١٧٠، ٢٢٦، ٥٣٣، ٥٥٤، ٥٧٧، ٦٠٦، ٦٠٨
کامساراکان: ١٠٧، ١٢٨، ١٢٩، ١٣٠، ١٣١، ١٤٧، ٢٣٧
کامەران میرزا: ١٧٥، ٣٩٥
کامیل بەگی لیوا: ٢٤٧، ٢٤٨، ٣١١، ٣١٥، ٣١٩
کانتەربری: ٧٢
کاوس قەفتان (دکتۆر): ٣٤، ٦٤٥
کریبلی: ١٢٩
کریس کۆچیرا: ٣٨، ٤٣، ٤٤، ٤٥، ١١١، ٢٥٤
کلارکسون: ٧٣
کلایتۆن: ٢١، ٢٢، ٧٢، ٧٦، ١٠٤، ١١٩، ١٢٠، ١٢١، ١٤٨، ١٥٠، ١٥٣، ١٦٩، ٢١٨
کلۆدیۆس جیمس ریچ: ٤٩، ٦٤٥
کورد عەزیز: ٢١٢، ٣٦٠، ٥٠٨
کۆلۆنیل گرانتلی: ٧٢
کۆلۆنێل یوسف بەگ: ٢٤٧
کوێخا مولهیم: ٣٩٠
کەبوودوەند: ٣٠
کەریم خانی رەواندز: ٥٣
کەریم شارەزا: ٣٦، ٦٤٥
کەمال بەگ: ٢٤٧
کەمال مەزهەر ئەحمەد: ٩٤، ٦٤٤
کێشکچی باشی: ٥٥٠

«گ»

گرۆڤدێر: ٢١، ١١٨
گرەی متیلاند: ٧٣
گلادستۆن: ٧٢، ٩٣
گۆشن: ٧٧، ٩٣، ١٠٣، ١٠٤، ١٢٠، ٢١٧، ٢١٩
گولاوی ئاغای دیبوکری: ١٧٢، ١٧٦، ١٨١، ٢٠٧، ٢٢٤، ٣٩٠، ٣٩٦، ٣٩٧، ٥٥٩، ٥٦٢، ٥٦٣، ٥٦٧، ٥٦٨، ٥٦٩، ٥٧٢، ٥٧٤، ٥٧٥، ٥٨٠، ٥٨٢، ٥٩٢، ٦٠٥
گوڵ عەلی ئاغا: ١٧٨
گەراگلی: ٧٤

«ل»

لابارین: ١٨٨
لابانۆڤ رۆستۆڤیسکی: ٤١
لافۆیان: ٧١
لایارد: ٤٣، ٤٤، ٩٢، ٩٣
لوتف عەلی خانی سەرهەنگ: ١٧٤، ١٧٥، ٣٩٤
لورد برایس: ٩١

لورکانی: ۲۹، ۵۰۳، ۵۰٤، ۵۳٦

«م»

مارتین ڤان بروبین سن: ٤٤، ٤٥، ٤٨، ٦٤٣
مارتینی(تفەنگ): ۷۸، ۱٤۳، ۱۷۷، ۲۳۷، ۳۰۹، ۵۵۳، ۵۷٦، ٦۱۵، ٦۱۹
مارشەمعون: ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۷
مارف ئاغا: ۳۹٦
ماریوسفی مەترانی نەستوری: ۱۲٤، ۱۸٤
مامۆستا رەسووڵ ئاغا: ۱۷۲، ۳۹۰
مامەند ئاغای پیران: ۱۷۰، ۱۷۱، ۲۳٤، ۲۳۸، ۳۹۰، ۵۵٤، ۵۵۸، ۵٦۳
مجیر شیبانی: ۱۲، ۱٦۲، ٦٤٤
محمد رضا عباسی: ۳۳، ۱٤۳، ٦٤٤
محمدرضانصیری(دکتۆر): ۳۱، ٤۷، ۱۳۵، ۱۳٦، ۱۵۳، ۲٤۲، ۲۵۷، ۳۵۵، ٦٤۳
محمد مشیری: ۲۸، ۵٤۹
محمود افشار: ٦٤۳
محمود رامیان: ٦٤۳
محمود رمضانزاده: ٦٤۳
محەمەد ئاغای ئاکۆ: ۲۳۳
محەمەد ئاغای رەوەند: ۱۷۱، ۳۹۰
محەمەدئاغای‌مامش: ۱٦۷، ۱۷۳، ۲۰۷، ۲۲٤، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۹۲، ۵۹۳، ٦٤۰، ٦۳۹، ٦٤۰
محەمەد ئاغای مستکانی: ۱۷۱، ۳۹۰
محەمەد ئاغای یاوەر: ٤۱۰
محەمەد ئال عەلی خان: ۳۵۹
محەمەد ئەمین‌بەگی نایب: ۱۹۷، ۵۲۵
محەمەد بەگی فەراشباشی: ۳۸۸، ۵۵۲، ۵۵۳، ٦۱٦
محەمەد تاهیر مونیف: ۲۷۵، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۲
محەمەدحسین‌خانی‌بەختیاری: ۱٦۷، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۵، ۳۸۹، ۳۹۱، ۳۹٤، ۵٦۵
محەمەد حەسەن خانی سالار: ۵۰۵
محەمەدخان حاکمی میلان: ۲٤۲، ۳۰۱
محەمەد خانی سەرهەنگ: ۱۷٤، ۱۷۵، ۳۹٤
محەمەد رەئووف تەوەکوللی: ۳۳، ٦٤٤
محەمەدسادق‌خانی‌ئاجودان‌باشی: ۱٦۷، ۱۷۱، ۱۷۲، ۳۸۹، ۳۹۱، ۵۵٤، ۵٦۱، ۵۸۷، ۵۸۹، ۵۹۱
محەمەد سادق خانی چەلبیانی: ۳۸۹
محەمەد سادق خانی موقەدەم: ۱٦۷، ۵۵٤
محەمەد شای قاجار: ۱۳۲، ۱۳٤، ۵۰٦، ٦۱۲، ٦۱۷
محەمەد عەلی پاشا میسر: ۳۹
محەمەد قولی خان شاهسەوەنی مشکین: ٤۱۰
محەمەد قولی خانی یاوەر: ۳۹۵، ۵۱۳
محەمەد کەریم بەگ: ۱۷۲
محەمەد هاشم: ۲۹٦
محەمەدی قولی خانی حیسام دەولە: ۱۷۵، ۳۹۵، ٤۰۵
محەمەدی مەلاکەریم: ۱۰۰
مخبرالدوله: ۲٦٤
مستوفی الممالک: ۲۹۳
مستەرتۆمسن(فرۆنالد): ۱۰٤، ۱۱۸، ۱٤۲، ۱٤۳، ۱٦۹، ۱۷۹، ۲۱۸، ۲۳۰، ۲۳۱، ٦۳۵
مستەر شێر: ۱۸۹
مستەر فون لیتوری: ۲۳۱
مستەفاخان (بهاءالملک): ٦۱۳
مستەفا قولیخان: ۱۷۵، ۲۱۰٦۱۳
مسیۆ ئەمانۆئێل: ۱۹۱، ۵۲۰
مسیۆ بارن: ٤۱۱، ٤۱۲
مسیۆ غرس: ۲٦٤
مسیۆنێر کلوزێل: ۵۹۵، ۵۹٦
معاون الملک: ۳۱۷
معروف خزنەدار (دکتۆر): ٦٤٤
مقلی میرزا: ۳۸۷، ۳۹۹

مۆئەیدلدەولە: ۱۷۰، ٦۱٥
مؤتمن الملک: ۲۹۸
موحسین پاشا(ی باڵوێزی ئێران): ۳۲، ۱٤٤، ۲۱٥، ۲۳۱
موحەمەدسادق‌خانی‌کەبودوەند: ۳۰
موحەمەدسادق‌خانی‌موقەدەم: ۱٦۷، ۱۷۱، ۱۷۲، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ٥٥٤، ٥٦۱، ٥۸٦، ٥۸۹، ٥۹۱
موختار پاشا: ٥۹، ٦۲
موزەفەردەولە: ۳٥۹، ٦۰۷
موزەفەرەدین میرزا: ۱۷٤، ۲۱۰، ۲۹٦، ۱۳۸، ۱٤۳، ۱٤٤
موسابەگ میری هەکاری: ٤٤
موساپاشا: ۳۱۱
مۆسکۆسکی: ۲۹۷
موسولو محەمەد: ٥۹
موشیردەولە: ۳۲، ۱۳۸، ۱٤٤، ۲۱۱، ۲۹۹، ۳٥٥، ۳٦٥، ٤۰٤، ٤۱۰، ٦۱۳
موشیر سامی پاشا: ٦۲، ۱٤۸، ۱٥۰
موشیر سەمیح پاشا: ۱٤۷
موعتەمەدولمولک: ۳٦٥، ۳٦٦
موعینولدەولە: ۱۲۱، ٥۷۳
موعینولسەدارە: ٥۳۲
موعینولمولک: ۲٦۰، ۲٦٤، ۲٦۸، ۲٦۹، ۲۷۱، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۳، ۳۰٤، ۳۰۹، ٦۱۰
موفتی (وان): ۱٤۷
مولک‌ئارا (عەبباس میرزا): ۱۳۹
مولکەم: ۳۰٦
مەتران: ۷۱، ۹۷، ۹۸، ۱۲٤، ۱۸٤
مەجید خان: ۱۷۱، ۱۷۲، ۳۹۰، ٥۸٦، ٥۸۷، ٥۸۸، ٦۳۷
مەحموود ئاغا: ۱۷۲، ۳۹۰
مەحمەڵ ئاغای رەوەند: ۳۸٥، ۳۸٦
مەسعوود محەمەد: ۳٦، ۱۰۰، ۱۰۲، ٦٤٥
مەلائەحمەدی کاتوونەیی: ۱۰۲
مەلا حەسەن: ۱۷۸
مەلا سمایل: ۱۲۲، ۱٤٤
مەلا عەبدولکەریم مودەریس: ٦٤٥
مەلا عەبدوڵڵا: ٥٦۸
مەلەک جیهان خانم: ۱۳۲، ۱۳۳
مەلەک قاسم میرزا: ۱۷۳، ۳۸۷، ٥٦٦
مەلیک نیازخان: ۳٦۰
مەنسوور پاشا: ٥۱۹
مەنوچێهر خان: ٥۱۳
مەهد عولەییا: ۱۳۲
مەهدی لقەدومی: ٥۱۲
مەیجەر ترۆتێر: ۷٥، ۹۲، ۱۰۳، ۱۰٤، ۱۲۰، ۱٦۹، ۲۱۷
میجەر چارلز ویلسن: ۹۲
میربەگ: ۱۷۲، ۱۷۳، ٥٦۱، ٦۰٤، ٦۱٦، ٦٤۰
میربەگی بەردەسوور: ٥٦٥
میر جەمالەدین شێخولئیسلام: ٥۱۲
میرزا ئاغاخان: ۲٦۳، ۲٦۸
میرزا ئەبولقاسم: ٥٥۱، ٥۸٦، ٦۰۷، ٦۰۸
میرزا ئەحمەد: ۱۳۸، ٥۸۹
میرزا ئەحمەد مونشی باشی: ٥۸۹
میرزا ابولفضل حکمت: ۲۸، ٥٤۹
میرزا تەقی: ۳۸۸، ٥٥۲، ٥۷۳
میرزا جەعفەری خەڵخاڵی: ٥۱۱
میرزا جەواد: ۲۷۰، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۱٥، ۳٦۷
میرزا حسەین موجتەهید: ۱۸٥، ٥۱۰، ٥۱۲
میرزاحسین‌خانی‌سوپاسالار: ۳۱، ۳۳، ۱۸۰، ۱۸۲، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۸، ۲۲٤، ۲٤٥، ۲٥۷، ۲۸۷، ۳٦٥، ۳۸۸، ۳۹۹، ٥۳۲، ٥٦۳، ٦۰٦، ٦۱۳
میرزا رشید ادیب الشعرا: ۲۸، ٥۰۳، ٦٤۳
میرزا رەزاخان: ۲۳۱، ٥۳۲

میرزا ڕەزای کرمانی: ١٣٣
میرزاسەعیدخان(وەزیری‌دەرەوەی‌ئێران): ٣٢، ١٤٤، ٢١٥، ٢٣٠، ٢٤٠، ٢٤١، ٢٩٨، ٣٥٥، ٣٥٩، ٣٦٢
میرزا عەبدوڵلا: ٣٩٩، ٥٦٦
میرزا عەبدولوەهابی قازی: ١٧٢، ٣٩٠، ٦٠٧
میرزا عەلی ئەسغەر: ٦١٥، ٦٢٠
میرزا عینایەتوڵلا: ٢٩، ٥٠٣، ٥٣٦
میرزا غەفوور: ١٨٥، ٤٠١، ٥١٢، ٥١٦، ٥١٧
میرزا قادری قازی: ١٧٢، ٣٩٠، ٦٠٩
میرزا قاسمی قازی: ١٧٢، ٢٢٤، ٢٢٦، ٣٩٠
میرزا محەممەد خان: ٣٦٦، ٥٥٢
میرزا محەممەد وەلی: ٦١٢
میرزا موحسین لەشکرنووس: ٣٩٩
میرزا مەحموود: ٣١٥
میرزا مەهدی خان: ٢٦١، ٢٦٥
میرزا نەسروڵلاخان: ٢٨٥
میرزا هاشم خان: ٢٣١، ٢٩٤، ٥٣٢
میرزا یوسف خان: ٢٧٣
مینائاغا: ١٨٠، ٥٨٧
میناس راز: ٨٩
مینۆرسکی: ١٢٧، ٦٤٤
مینەخان: ٥٥٠، ٥٦٦، ٦٤١
میهردادی یەکەم: ٨٢

«ن»

نادرشا: ١٣
نادر میرزا: ٢٧، ٥٤٩
نـــاسرەدین‌شای‌قاجار: ١٧، ١٩، ٢٧، ٣٠، ٣١، ٣٣، ١٣٢، ١٣٣، ١٣٧، ١٤٠، ١٤٣، ١٥٩، ١٧٥، ٢١١، ٢٢٥، ٢٦١، ٢٧٠، ٢٩٧، ٣٦٥، ٥٤٩، ٦٣٥
نافیز پاشا: ٢٨٨، ٣٠٢
نصرالله فلسفی: ١٦١، ٦٤٤
نۆڤیکۆف: ١٣٤، ٢١٩، ٢٦٤
نورتۆن: ٧٣
نورفۆلک سکویر: ٧٣
نوری بەگ: ١٧٢، ٣٩١، ٦٠٤
نەجەف قولی خان یورتچی: ١٨١، ٥٨٠
نەرسیز: ٨٧
نەسروڵلاخانی سەرتیپ: ٦١١
نەسروڵلای ئاشپەز: ٥٣١
نەسیرولمولک: ٥٣٢، ٥٣٣
نەوشیروان مستەفا ئەمین: ٣٣، ٦٣٩
نیعمەت ئاغا: ٦٠١
نیکاتۆر: ٨٢
نیکۆلا: ٦١٨
نیلسۆن: ٢٤١
نیلۆف: ٣١٠

«و»

وادینگتن: ٨٩
وحید مازندرانی: ٦٤٥
وەفایی: ٣٥، ٤٥، ٥٤، ٤٦، ٦٠، ٦٤، ٧١، ١٠٢، ١٣٥، ٢٤٠، ٢٤٢، ٦٤٥
وەلی خانی یاوەر: ٤٠٧، ٤١٠، ٤١٢
وەلیعەهد: ٣٣، ١٣٢، ١٣٧، ١٣٨، ١٤٣، ١٤٤، ١٧٢، ١٧٤، ٢٠٤، ٢١٠، ٢٢٤، ٣٦٥، ٣٦٦، ٣٦٧، ٣٨٧، ٣٩١، ٣٩٣، ٥٠٨، ٥٦٩، ٥٨٩، ٦١٢، ٦١٥
وەهاب خان: ١٨٣، ٤٠٠
ویلسون.ن. هاول: ١٢٣

«ە»

هراندپاسدرماجیان: ٨٤، ٨٦، ٨٧، ٨٨، ٨٩، ٩٤، ١٠٧، ١٠٩، ١٦٥، ٦٤٣

هەرکی (هۆز): ١٢٣، ١٧١، ٣٩٠، ٥٩٤

هەمزاغای‌مەنگوور: ٢٢، ٣١، ١٢١، ١٣٧، ١٦٧، ١٨٠، ٢١٢، ٢٢٥، ٢٥١، ٢٧١، ٢٩٤، ٣٥٦، ٣٦٠، ٣٨٨، ٤١٣، ٥٠٨، ٥٥٢، ٥٩٣، ٦٠٨، ٦١٥، ٦٣٧

هەمزە ئەفەندی: ٦٢

هەمزە میرزا: ١٩٤، ٢١١، ٥٨٨، ٦١٣، ٦١٧، ٦١٩

هەمزە میرزای نەوایی: ١٩٤

هەمەوەند: ٢٩٢

هەنجاک: ٧٩

هەوشار: ٣٨٦، ٣٩٣، ٤٠٥، ٤١٣، ٤١٤، ٥٠٩، ٥١٠، ٥١٢، ٥١٣، ٥١٥، ٥١٩، ٥٢٤، ٥٢٦، ٥٦٤، ٥٦٨، ٥٧٢، ٥٨٨، ٦٠٥، ٦٠٦، ٦٠٧، ٦٠٨، ٦١٣

«ی»

یاکیمانسکی: ٤١

یورتچی: ١٨١، ٢١٢، ٥٨٠

یوسف ئاغا: ١٢٨

یوسف بەغدادی: ٢٨٤، ٢٨٥

یوسف خان: ١٣٣، ٢٤٢، ٢٧٣، ٢٧٤، ٣٠١، ٤١٠، ٤١١، ٥٥٦

یوسف عەلی خان خاڵخاڵی: ٤١٠

یونس پاشای فەریق: ٣٥٨

یەحیا خانی چەهریق: ١٣٢

یەزدان شێر: ٤٢، ١١٦

فەرهەنگی جوگرافیا

«أ»

ئاجۆ (چەم) ١٨٦ ، ٦٠١

ئاخسفە: ١٣

ئارارات: ٧٢ ، ٨١ ، ٦٣

ئاراس: ٤٧

ئاستانی قودسی رەزەوی ٢٨ ، ٦٣٧

ئاسیا... ٣٩ ، ٤٨ ، ٥٩ ، ٨١ ، ٩١ ، ٩٢ ، ١٠٩ ، ١١٥ ، ١٦٤

ئاغباغ: ١٤٥ ، ١٤٩

ئاغبلاغ: ٥٠١

ئالاداخ: ٦٤

ئاڵمانیا: ٦٧ ، ١١٦ ، ١٢٧

ئالوجی: ٥٩٩

ئامازیا: ١٠٨ ، ١٠٩

ئامێدی: ٧٤ ، ٧٧ ، ١٢٥ ، ١٥٣ ، ١٥٤

ئانگورا: ١٠٩

ئوتریش: (نەمسا): ٦٥ ، ٢٠٩ ، ٤٠٨ ، ٥٣٣

ئۆرارتوو: ٨١

ئوستراباد: ٣٠٠

ئەپەر برووگ ستریت: ٧٣

ئەترەک: ٩١

ئەچمیادزە: ٨٢

ئەراک: ١٧٧ ، ١٨٠ ، ١٩٤ ، ٣٥٦ ، ٤٠١ ، ٤٠٤ ، ٥٢٣

ئەردەبیل: ٣٠٠

ئەردەلان: ١٣ ، ١٥٨

ئەردەهان: ٥٨ ، ٦٤ ، ٦٨ ، ٧٠ ، ٨٧ ، ٨٨ ، ٨٩ ، ١٢٦

ئەرزنجان: ٧٤ ، ١١٩ ، ٢٢٠ ، ٢٤٢

ئەرزەڕۆم: ٤١ ، ٥٢ ، ٥٨ ، ٥٩ ، ٦٢ ، ٦٤ ، ٧١ ، ٧٣ ، ٧٤ ، ٧٥ ، ٨٧ ، ٨٩ ، ٩٠ ، ٩٢ ، ٩٤ ، ٩٥ ، ١٠٠ ، ١٠٨ ، ١١٧ ، ١١٩ ، ١٢٠ ، ١٢٨ ، ١٣٤ ، ١٤٩ ، ١٦٩ ، ٢١٧ ، ٢٤٣ ، ٢٤٩ ، ٢٧٨ ، ٢٨١ ، ٣٠٣ ، ٣٠٥ ، ٣٠٨

ئەرزەواق: ٥٩١

ئەرگ: ٥٩٧

ئەرمەنستان: ٨١ ، ٨٢ ، ٩٢ ، ٩٦ ، ١٠٩ ، ١١٠ ، ١١٦ ، ١٢٦

ئەرمینا: ٨١

ئەرمینیا: ٣٥ ، ٧٢ ، ٨١ ، ٩٤ ، ١٠٩ ، ١٤٩ ، ١٦٣

ئەرەم: ٨١

ئەریوان: ٨١ ، ٨٢

ئەزمیر: ٨٤ ، ٩٣

ئەستەمووڵ: ٢٤ ، ٢٥ ، ٢٧ ، ٣١ ، ٣٦ ، ٤١ ، ٥٨ ، ٦٥ ، ٦٦ ، ٧٠ ، ٧٣ ، ٨٤ ، ٨٩ ، ٩٢ ، ٩٣ ، ٩٦ ، ١٠٠ ، ١٠٦ ، ١١٦ ، ١١٧ ، ١١٨ ، ١٢٠ ، ١٣٠ ، ١٣١ ، ١٣٣ ، ١٣٤ ، ١٤١ ، ١٤٣ ، ١٤٤ ، ١٦٧ ، ٢٠٣ ، ٢١٤ ، ٢١٧ ، ٢٢٢ ، ٢٢٦ ، ٢٣٩ ، ٢٤٠ ، ٢٤٤ ، ٢٦١

ئەسفەهان: ٣٠٠

ئەسکەندەورروونە: ٢٤ ، ٥٨ ، ٢٥٢

ئەسکیس: ٧٣

ئەفریقیا: ٢٩ ، ٣٩ ، ٥٠٢
ئەفشار (هەوشار): ١٦٢ ، ١٧٣ ، ١٨٣ ، ١٩٥ ، ٢٠٥ ، ٢١٢ ، ٥٠٠
ئەفغانستان: ٥١٤
ئەلاشگیرد (ئەلاشگیر): ٢٤٢ ، ٥٥٦
ئەلکان: ١٥٠
ئەلالکساندری دووەم: ٦٥
ئەلیزابوت پول: ٨٢
ئەماسیە: ١٣ ، ١١٦
ئەمریکا: ٥٢ ، ٨٤ ، ٨٦ ، ١٢٤ ، ٢٥٤ ، ٥٥٩ ، ٥٩٤ ، ٥٩٦
ئەنادۆڵ: ٦٤ ، ٦٥ ، ٦٧ ، ٧٠ ، ١٠٥ ، ١٤٨
ئەندەلوس: ٦١
ئەنزەلی: ٣٠٠ ، ٣٠٩
ئەواجیق: ٢٦٣
ئەوروپا: ١٥ ، ١٦ ، ٣٠ ، ٣٩ ، ٤٠ ، ٤٥ ، ٥٨ ، ٦٥ ، ٦٦ ، ٦٧ ، ٧٠ ، ٥٧ ، ٨١ ، ٨٤ ، ٨٦ ، ٩٢ ، ٩٣ ، ٩٨ ، ١٠٤ ، ١٠٦ ، ١٠٧ ، ١٠٨ ، ١٠٩ ، ١١٠ ، ١١١ ، ١١٢ ، ١١٣ ، ١١٤ ، ١١٥ ، ١١٦ ، ١٢٧ ، ١٤٦ ، ١٤٩ ، ١٥٠ ، ١٥٣ ، ١٦٤ ، ١٦٥ ، ٢٠٩ ، ٢١١ ، ٢١٦ ، ٢٢٠ ، ٢٣١ ، ٢٤٧ ، ٢٤٩ ، ٢٥٠ ، ٢٥٣ ، ٢٥٤
ئەهواز: ٥٠٣
ئیتالیا: ٦٧ ، ١١٦ ، ١٢٧ ، ٢٥٣
ئیجە: ٦٦
ئیسماعیل ئاغا (قەلا): ١٨٣ ، ٢٠٠
ئیندەرقاش: ٢٢٤
ئینگلتەرا: ١٦ ، ١٠٤ ، ١٦٩ ، ١٨٧ ، ٥١٣
ئینگلستان: ١٦ ، ٣٣ ، ٦٥ ، ١١٦ ، ١٨٠ ، ٢١٧ ، ٢٥٠ ، ٢٩٠ ، ٦٠٤ ، ٦٢٩

«ب»
بابل: ٨٢
باتوم: ٦٧ ، ٨٧ ، ١٢٦
باخی دلگوشا: ١٩٧ ، ٤٠٢ ، ٥١٢ ، ٥٢٤ ، ٥٣٦ ، ٥٩٧
باخی سیاوەش: ١٩٥ ، ٤٠٢ ، ٥٢٤
بادینان: ١٣ ، ٣٨
باراندوز: ١٨٠ ، ٤٠٠ ، ٦٠٠
بارزان: ٣٤ ، ٤٩ ، ٥٢
بازارپاش (بازارپاشی): ٥١٣
باسن: ٨٦
باشقەلا: ٢١ ، ٥٦ ، ٧١ ، ١١٨ ، ٢٢٠ ، ٣٠٥ ، ٣١٦ ، ٥٥٦
باغسایی: ٣٦٠
بالتیک: ٩١
بالکان: ٣٩ ، ٦٤
بالەخچی: ٤١٢
بانە: ١٧٤ ، ١٨١ ، ٢٠٣ ، ٣١٧ ، ٦٠٥
بایبورت: ٧٤
بایەزید: ٥٥ ، ٦٣ ، ٦٨ ، ٧١ ، ٨٦ ، ٨٩ ، ١٠٤ ، ١٨١ ، ٢٤٧ ، ٥٥٥ ، ٥٦١ ، ٥٨٠ ، ٥٨٢ ، ٦١٥
بەتلیس: ١٣ ، ٤٢ ، ٧٢ ، ١١٩ ، ٢٥٣
برادۆست (سۆمای برادۆست): ٢٣ ، ١٦١ ، ١٧١ ، ٢٠٦ ، ٢٠٨ ، ٢١٣ ، ٢٢١ ، ٢٩٥ ، ٣١٥ ، ٣٦٦ ، ٣٩٠ ، ٥٥٦ ، ٥٩٣ ، ٥٩٩ ، ٦٠٠
بسارابیا: ٦٧
بستام بەگ: ٦٠٧ ، ٦٠٨
بناری: ١٧١ ، ١٨٤ ، ٣٨٨ ، ٤٠٠

بناو: ٢٧ ، ١٢٥ ، ١٣٧ ، ١٧١ ، ١٨٠ ، ١٩٧ ، ٢٠٣ ، ٢٥١ ، ٢٩٤ ، ٣٥٦ ، ٣٩٣ ، ٥٠٩ ، ٥٧٢ ، ٥٨٨ ، ٦٠٥ ، ٦١٧ ، ٦٤١
بۆتان: ١٣ ، ٢١ ، ٣٨ ، ٤٣ ، ٧٢ ، ٩٦ ، ١٢٠ ، ١٤٠ ، ١٥٣ ، ٢٣٥ ، ٢٦٢ ، ٢٨٦
بوخارا: ٤٧ ، ٦١
بۆسفۆر: ٨١
بۆسنەو هەرزەگۆین: ٦٦ ، ٦٨
بۆکان: ١٨٢ ، ٤٠٧ ، ٤٠٨ ، ٤٠٩ ، ٥٩١
بولگارستان: ٦٣ ، ٦٦ ، ٧٠ ، ٨٧ ، ٩١
بووشەهر: ٣٠٠ ، ٥٠٣
بەختیاری : ٢١٢ ، ٤٠٨ ، ٤١٠ ، ٥٥٤ ، ٥٥٩ ، ٥٧٨ ، ٦١٨
بەدلبۆ (بەدربۆ): ١٨٤ ، ١٨٧ ، ٥٠٩ ، ٥٨٧ ، ٥٩٣
بەردەسوور: ٣٨٥ ، ٦٠٣
بەرلین: ٦٨ ، ٧٠ ، ٨٠ ، ٨٩ ، ١٠٨ ، ١٢٠ ، ١٢٧ ، ١٤٦ ، ٢٢٠ ، ٢٥٠ ، ٣٠٠
بەریتانیا: ٣٤ ، ١١٧ ، ١٢٥ ، ١٣٠
بەسرا: ١٣
بەغدا: ٥٥٦
بەفرەوان: ٥٨٠
بەلّخ: ٤٧
بەلووجستان: ٣٠٠
بەندەر عەباس: ٣٠٠
بەرووت: ٢٤ ، ٢٤٨
بێتوێن: ٢٣٨
بیجاڕ: ٣٠ ، ١٧٥ ، ٢١٠ ، ٣٩٥ ، ٤٠٤ ، ٤١٦ ، ٦١٥ ، ٦١٦
بیزانس: ٨٢
بێستوون: ٨١

«پ»

پاریس: ٢٧ ، ٥٠ ، ٨٩ ، ٩٣ ، ٥٤٩ ، ٦٤٤
پرووس: ٢٢٨ ، ٢٣٨ ، ٥٨٦ ، ٦٣٠
پۆلّۆن: ٩١

«ت»

تاجر باشی: ١٩٦
تراکی: ٨١
تفلیس: ٢٤٢ ، ٢٦٤ ، ٢٩٥
تۆپخانە: ٤٠٢ ، ٥٣٤ ، ٦٠٤
توچراڵی قەلا: ٥١٣
تورکمانچای: ٨٣
تونکوی: ١٢١
تەتەهوو: ١٩٦
تەختی جەمشید: ٨١
تەرگەوەڕ: ٥٦ ، ١٢٤ ، ١٦١ ، ١٧٠ ، ٢٠٤ ، ٣٦٦ ، ٥٥٧ ، ٥٦٢
تەکت: ١١٠
تەورێز: ١٦ ، ٤٥ ، ١٠٧ ، ١٣٨ ، ١٧٥ ، ٢٠٠ ، ٢١٠ ، ٣٦٦ ، ٤٠١ ، ٤١٠ ، ٥٣٣ ، ٦١٣
تیاری: ٤٣
تیکان تەپەی هەوشار: ٤٠٥ ، ٤٠٦ ، ٤٠٧ ، ٤٠٩ ، ٥٨١ ، ٦٠٦

«ج»

جزیر (جزیره): ٧٢ ، ٧٤ ، ٩٥ ، ٩٧
جولّفا: ٢٢٠ ، ٢٢٧
جوله مێرگ: ٧٤ ، ٢٢١

جەعفەرئاوا: ٤٠٤
جەغەتوو: ١٩٦ ، ٣٩٨ ، ٤٠٧ ، ٥٨٢
جەوان مەرد: ٤٠٨ ، ٥٧٢ ، ٥٨٨
جهوودلەر: ٢٠٠ ، ٤٠٣

«چ»
چاڵدێران: ١٢ ، ١٥٩
چرووک: ٨١ ، ٨٢
چلیک: ١٧٧ ، ١٨٠ ، ١٩٦ ، ٣٩٨ ، ٥٧٨ ، ٥٨٩
چواربەخش (چواربش): ١٩٦ ، ٦٠٠
چەلیپانلو: ٢١٣ ، ٤١٤
چەلەب: ٣٥٩
چەمەن خاتوون خان: ٣٩٩
چەهریق: ١٣٢
چیای سیر: ١٨٨ ، ١٩٦ ، ٥٩٤ ، ٥٩٨
چیچەک: ٦٠٤
چیمەن درشکی: ١٩٤ ، ١٩٩ ، ٥٢٣ ، ٥٢٨
چیمەن عەلی بەگلوو: ٢٠٠

«ح»
حاجی حەسەن: ١٧٢ ، ٣٩٠
حەسەن قەلا: ٣٨٤
حەمامیان: ٤٠٩
حەیدەرانلو (حەیدەرانلی): ٧٤ ، ٤٠٤
حیجاز: ٢٤٢ ، ٢٤٨

«خ»
خاڵخاڵ: ١٨٦ ، ٤١٢ ، ٥١١
خانەقا: ١٧٤ ، ٣٩٤
خشنو: ٤٠٧
خۆراسان: ١٦١ ، ١٦٢ ، ٢٠٩ ، ٣٠٠ ، ٥٠٣
خوسرەو ئاباد: ٥١٢
خووزستان: ٨٢
خۆی: ١٩٩ ، ٥٠٨ ، ٥٢٣ ، ٥٢٨
خەرپووت: ١٠٩
خەزەر: ٨١
خەمسە: ٣١٠
خێوە: ٦١

«د»
داردانێل: ٥٨
دارەلەک: ٥٨٢ ، ٥٨٦
داغستان: ٤٧ ، ٥٢ ، ١٢٦
دالانپەڕ: ٢١٠
دانووب: ٥٨ ، ٦٣ ، ٦٦ ، ٧٠
دزە(ی مەرگەوەڕ): ٢١٤ ، ٢٤٥ ، ٣١٢
دڵسینە: ٢٨٧ ، ٢٨٩
دوبرجا: ٦٣
دوودەر: ١٤٩
دەرسیم: ٦٠ ، ٧٣ ، ٧٤ ، ١٥٨
دەروازەی ئەرگ: ٥١٣ ، ٥٩٧
دەروازەی بازارباشی: ٥١٣
دەروازەی باڵوو: ١٩٧ ، ٥١٣ ، ٥٢٥
دەروازەی عەسکەرخان: ١٨٩ ، ١٩٠ ، ٥١٢ ، ٥١٨ ، ٥١٩ ، ٥٢١ ، ٥٨٩
دەوازەی زاران: ٥١٣
دوازەی یۆردشە: ١٩ ، ٥١٢ ، ٥١٨ ، ٥٢٢
دەشتەبێڵ: ٣٨٤ ، ٥٥٦ ، ٥٩٣ ، ٥٩٤
دەماوەند: ٢١٠
دیادین: ٨٦
دیاربەکر: ١٢ ، ٤١ ، ٥٥ ، ٧٤ ، ٩٤ ، ٩٥ ، ١٠٩ ، ١٢٩ ، ١٧٨ ، ٢٢٠
دێبوکری: ١٧٧ ، ١٨١ ، ٢٠٧ ، ٥٧٥ ، ٦٠٥ ، ٦٠٧ ، ٦٣٧

دیجلە" ٨١
دیخ: ٧٤
دێخورگان: ٥٣٣
دیزەجی لەیلی ئاوا: ١٩٠ ، ٥١٦ ، ٥١٩

«ر»

ڕۆسچۆک: ٦٣
ڕۆم: ٤٧ ، ٩٩ ، ٢٥٢ ، ٥٠٦ ، ٥٣٢ ، ٦١٥
ڕۆما: ٨٩ ، ٩٣
ڕۆمانی: ٣٩ ، ٢٥٣
ڕۆمیلیا: ٦٧
ڕووسیا: ٣٤ ، ٤٠ ، ٥٨ ، ٦٤ ، ٧٩ ، ٨٩ ، ١٠٨ ، ١٢٦ ، ١٥٠ ، ٢١٧ ، ٥٤٩ ، ٦٣١
ڕەفوان: ١٨١
ڕەمک: ٦٤٠
ڕەواندز: ١٥٧ ، ٢٢٥ ، ٢٣٤ ، ٢٣٧

«ز»

زاخۆ: ٧٤
زەریاچەی وان: ٥٨ ، ٧٤ ، ١٢٥
زەریاچەی ورمێ: ١٢ ، ١٧٠
زەریای ڕەش: ٥٨ ، ٢٤٢
زەریای سپی: ٥٨ ، ٢٤٢
زەریای قەزوین: ٦١
زەهاو: ١٣ ، ٨٣ ، ١٤٦ ، ١٧٠ ، ١٦٣ ، ٢٢٠
زیلان: ٤٠٣

«س»

سابلاخ: ٢٢ ، ٢٧ ، ٧٣ ، ١٢١ ، ١٦٦ ، ١٨٠ ، ١٨٤ ، ١٩٥ ، ٢٥٧ ، ١٩٥ ، ٣٥٦ ، ٣٩٨ ، ٥٠٨ ، ٥٥٤ ، ٦٠٣
ساتلەمیش(ساتلمیش): ٢٩٤ ، ٦٠٤
ساسۆن:٧٧ ، ١١٩ ، ١٥٣
سان ستیڤانۆ:٦٦ ، ٦٨ ، ٨٧ ، ١٠٨ ، ١٤٦ ، ٢٥٠
سایین قەڵا: ٤٠٥ ، ٤١٦
سرب:٣٩ ، ٢٣٦ ، ٢٥٣
سفتاق: ٤١٢
سلووکس: ٨٢
سلێمانی: ٣٣ ، ٣٤ ، ٤٨ ، ٥٥ ، ٧٧ ، ١٢٠ ، ١٥٣ ، ٢٢٥ ، ٢٣٥ ، ٣٥٧ ، ٦٤٤
سن پترزبورگ: ٩٣ ، ٢٨٣
سندووس: (سلدووز): ٢٢ ، ١٢٥ ، ١٧١ ، ١٩٥ ، ٢٠٣ ، ٣٨٣ ، ٣٩٩ ، ٥٠٦ ، ٦٠٦
سن سەرگیز (سن سەرگیس): ٥٩٤
سنە: ٤٩ ، ٧٣ ، ١٤٥ ، ٢٠٧
سوودان: ١٠٠ ، ١٠١
سووریا: ٤٩
سەبیل: ٤٠٤ ، ٤٠٥
سەردەشت: ١٨١ ، ٢٢٥ ، ٢٢٧ ، ٢٧١ ، ٣٦٠ ، ٥٧٢ ، ٦٠٥ ، ٦١٨ ، ٦٤٢
سەرەخس: ٢١٠ ، ٥٠٥
سەقز: ١٧٥ ، ٢٠٣ ، ٣١٧ ، ٥٦٤
سەلماس: ١٩٩ ، ٥٠٨ ، ٥٢٣ ، ٥٢٨ ، ٥٣٢
سەنگەر: ١٩٨ ، ٥٢٦
سیاوەش: ١٩٥ ، ٤٠٢ ، ٥١٦ ، ٥٢٤
سیر: ١٨٨ ، ١٩٦ ، ١٩٨ ، ٥٩٨
سیرت (سیعرت): ٤٢ ، ٧٤ ، ٧٧ ، ١٢٠ ، ١٥٣

سیستۆڤا: ٥٦٤
سیلکی: ٥٦٤
سیواس: ٩٢ ، ١١٩

«ش»

شاتاخ:٢٣٧
شارویران:٥٨١ ، ٥٨٢ ، ٦٠٥
شارەزوور:١٣ ، ٤٣ ، ٤٨ ، ٩٩
شاهروود:٦١١
شاهەسەوەن (شاسەوەن):١٨١ ، ١٨٢ ، ٣٩٨ ، ٤٠٥ ، ٤٠٧ ، ٤٠٨ ، ٤٠٩ ، ٤١٠ ، ٥٣٣ ، ٥٨٠ ، ٥٨٢ ، ٥٨٧ ، ٦٠٥ ، ٦٠٧ ، ٦١٨
شنۆ: ٢٢ ، ٢٣ ، ٢٧ ، ٣٥ ، ١٢١ ، ١٢٤ ، ١٢٥ ، ١٣٥ ، ١٦٦ ، ١٦٨ ، ١٧٠ ، ١٨٢ ، ١٩٥ ، ٢٠٤ ، ٢١٢ ، ٢١٣ ، ٢٢٣ ، ٢٢٥ ، ٢٥١ ، ٢٧٤ ، ٢٧٩ ، ٢٨٠ ، ٢٨١ ، ٢٨٢ ، ٣٥٦ ، ٣٦٦ ، ٣٨٣ ، ٣٨٥ ، ، ٣٨٨ ، ٣٨٩ ، ٣٩٨ ، ٤١١ ، ٤١٢ ، ٤١٥ ، ٥٠٨ ، ٥٠٩ ، ٥٢٤ ، ٥٣٢ ، ٥٣٣ ، ٥٥٦ ، ٥٥٧ ، ٥٥٨ ، ٥٥٩ ، ٥٦٠ ، ٥٦٢ ، ٥٧٣ ، ٥٨٠ ، ٥٨٣ ، ٥٨٧ ، ٥٩٢ ، ٥٩٣ ، ٦٠٣ ، ٦٣٩
شوشتەر: ٥٠٥
شەمزینان: (شەمدینان): ٤٤ ، ١٠٢ ، ١٠٣ ، ١٠٦ ، ١١٩ ، ١٢٠ ، ١٦٨ ، ٢٠٦ ، ٢٤٠
شەیتان ئاوا: ١٩٥ ، ٥٢٤
شیبکا: ٦٤
شیراز: ١٤ ، ١٣٧, ، ٢١٠
شیروان: ٤٧

«ع»

عەجەب شێر: ٥٧٧
عەرەبستان: ٣٦٠
عەسکەر ئاوا: ٢٤٦ ، ٣١٣ ، ٤٠٣ ، ٤٠٤ ، ٥٢٩ ، ٥٣٠ ، ٥٩٦
عەلی بەگلور: ٥٢٩
عێراق: ١٥ ، ٤٩ ، ١٥٨ ، ١٥٩ ، ٢٣٤ ، ٣٩٣ ، ٣٩٨ ، ٣٩٩ ، ٤٠٩ ، ٤١٠ ، ٥٢٣ ، ٥٢٧

«ف»

فارڤۆلۆمیا: ١٠٦
فارس: ٦٧
فورات: ٨١
فەرانسە: ٣٥ ، ٤٤ ، ٧١ ، ٨٥ ، ٨٩ ، ١٠٣ ، ١٠٩ ، ٢٣٦ ، ٢٨٣ ، ٢٩٢ ، ٥٨٦
فەلەستین: ٤٩
فینلەند: ٩١

«ق»

قادرا ئاوا: ٤١١
قارس (کارس): ١٢٦ ، ٥٠٧ ، ٥٣٥
قاسملوو: ٣٨٥
قاشوق: ٤٠٧
قاین: ٢١٠
قزڵجە: ١٨١
قوبرس: ٦٧ ، ٨٢ ، ٨٩
قوتوور: ١٤٦ ، ١٥٠ ، ١٥١ ، ٢٢٠ ، ٢٩١ ، ٢٠١
قورەبەراز: ٤٠٧
قوسقولان: ٥٨٠
قۆشچی: ٣١٥

قوم: ٣٠ ، ٦١٥ ، ٦٢٠
قوم قەلا: ٣٠ ، ٦١٥ ، ٦٢٠
قووتی ئاوا: ٣٩٥
قەراجەداغ: ٥٣٣
قەرەتەپە: ٤٥٧
قەرەحەسار: ٣٥١
قەرەداغ: ٢٨٧ ، ٢٨٩
قەرەزکر: ٥٩١
قەرەسوو: ٨١
قەرەقشلاغ (قەرەقشلاق): ٢٣ ، ١٨٠ ، ١٨٢ ، ٢١٢ ، ٣٩٨ ، ٤٠٤ ، ٤٠٨ ، ٤٠٩ ، ٤١٠ ، ٤١١ ، ٤١٤ ، ٥٨٢ ، ٦٠٢ ، ٦٠٦
قەزوین: ٦١ ، ١٣٨ ، ٢١٠ ، ٢١١ ، ٢١٣ ، ٣٩٥ ، ٤٠٤ ، ٤٠٧ ، ٤١٣ ، ٥٣٢ ، ٦١١ ، ٦١٢ ، ٦١٨
قەفقاس: ٣٢٠
قەلای برورش: ٣١٥
قەلای سمایل خان: ٣٩٩
قەلای نوچە: ١٨٣ ، ٢٤٤ ، ٣٥٧ ، ٣٦٣ ، ٣٨٦ ، ٣٨٨ ، ٣٨٩ ، ٤٠٠ ، ٥٦٧ ، ٦٠٠ ، ٦١٦ ، ٦٢٠
قەندیل: ٢٠٨
قەهرومین: ٣٩٦
قەهرەمانیە: ٢١٢ ، ٤١٠
قیزلاز: ٢٠٠ ، ٥٢٩

«ڤ»

ڤیدین: ٥٨
ڤییەنا: ٩٣ ، ٣٦٠

ک

کاپادۆکی: ٨١
کارێزە بازاڕ: ٥٧١
کارێز کەندی: ٥٧٧
کرماشان: ١٤٥ ، ٢٠٧ ، ٢١٠ ، ٢٥٢
کرواس: ٨٢
کلیساکەندی: ٥١٥
کۆرال: ٢٧٧
کول تەپە: ٤٠٤
کۆیە: ٢٣٨
کەدۆک قوشچی: ٣١٥
کەرکووک: ٥٥ ، ٧١ ، ٢٢٦
کەرەج: ١٧٥ ، ٣٩٥
کەزاز و زاهان: ٢١٠
کەلات: ١٧٥ ، ٣٩٥
کەنداو: ١٣ ، ٤٠ ، ٦٧
کیا کزارسین: ٨١
کیلیکیە: ١٠٨

«گ»

گردوان: ١٣٤ ، ٢٤٥ ، ٣١٢,
گردەڕەش: ١٨٠ ، ٥٧٩
گورجستان: ٨١ ، ٩٠ ، ١٢٦ ، ٥٥٩
گۆڕستانی موعەللا: ٢٤٨
گۆک ئاغاج (گویێ ئاغاج): ١٧٥ ، ١٧٦ ، ٤٠٤ ، ٦١٣ ، ٦١٨
گۆگان: ٥٣٣
گۆلپایەگان: ٢١٠
گەوەڕ (گەڤەر): ١٠٢
گەیلان: ٤٣ ، ٤٥ ، ١٥٤

«ل»

لاجان:٢٧ ، ١٧٠ ، ١٧٤ ، ٢٠٤ ، ٢١٢ ، ٢١٣ ، ٢٢٣ ، ٢٢٤ ، ٢٢٥ ، ٣٥٧ ، ٣٨٣ ، ٣٨٦ ، ٣٨٨ ، ٣٩٩ ، ٤١٠ ، ٤١٣ ، ٤١٤ ، ٤١٥ ، ٤١٦ ، ٥٠٩ ، ٥٣٣ ، ٥٥٦ ، ٥٨٠ ، ٥٩٣ ، ٦٠٥ ، ٦٠٦ ، ٦٠٧

لبنان:٨٩

لوڕستان:١٢ ، ١٣ ، ٢١٠ ، ٣٦٠

لەج:٥٨٢ ، ٥٨٦

لەندەن:٢٩ ، ٣٥ ، ٧٢ ، ٨٩ ، ١١٨ ، ١٩٢ ، ٢٩٢ ، ٥٠٣ ، ٥٠٤

«م»

ماردین:٧٤

مارسورعینس:١٨٨

مازندەران:٢١٠

ماکۆ:١٣٨ ، ١٩٤ ، ١٩٩ ، ٢٢٧ ، ٢٩٣ ، ٤٠٣ ، ٤:٤ ، ٥٢٣ ، ٥٢٧ ، ٥٢٨ ، ٥٣١ ، ٥٦٦

ملختاوی:٣٦٠

موحممەرە:٢١٠

مودیکی:٣١٦

موکریان:١٣ ، ٢٢ ، ٢٣ ، ٢٧ ، ٣٥ ، ٤٦ ، ١٣٧ ، ١٦١ ، ١٦٢ ، ١٦٦ ، ١٦٨ ، ١٧٠ ، ١٧١ ، ١٧٨ ، ١٨٠ ، ١٨١ ، ١٨٣ ، ٢٠٤ ، ٢٠٥ ، ٢٠٦ ، ٢٠٧ ، ٢٠٨ ، ٢١٢ ، ٢١٨ ، ٢٣٣ ، ٢٥١ ، ٣١٧ ، ٣٨٣ ، ٥٥٠ ، ٥٥٩ ، ٥٦٨ ، ٥٨٥ ، ٦١٦ ، ٦٣٧

مووسڵ:١٢ ، ٢٤ ، ٤٢ ، ٥٥ ، ٧١ ، ١١٦ ، ١٣١ ، ١٤٣ ، ١٤٨ ، ١٥٢ ، ١٥٤ ، ٢٤٨ ، ٣٠٩ ، ٣١١ ، ٣١٨ ، ٣١٩ ، ٦٢٠

مووش:٥٩ ، ٧٣ ، ٧٤ ، ٧٧ ، ٨٧ ، ٨٩ ، ٩٠ ، ٩٤ ، ٩٥ ، ١١٩ ، ١٢٠ ، ١٥٣

مهاباد:٣٤

مەدینە: ٢٥ ، ٥٣ ، ١٥١ ، ٢٤٧ ، ٢٤٨ ، ٣١٩

مەراغە:١٣٧ ، ١٣٨ ، ١٧١ ، ١٧٢ ، ١٧٣ ، ١٨٠ ، ٢٠٤ ، ٢١٨ ، ٢٥١ ، ٢٩١ ، ٣٥٦ ، ٣٩٠ ، ٥١٧ ، ٥٣٣ ، ٥٦٩ ، ٥٧٩ ، ٥٨٩ ، ٦٠٥ ، ٦٠٩

مەرحەمەت ئاوا:١٧٢ ، ٢٩٩ ، ٥٦٥ ، ٦٠٣ ، ٦٠٤

مەرو:٥٠٥

مەشهەد: ٢١٠ ، ٢٩٩ ، ٦١٩

مەککە:٢٥ ، ٥٦ ، ١٣١ ، ١٥١ ، ١٥٢ ، ٢٤٨ ، ٣١١ ، ٣١٤ ، ٣١٦ ، ٦١٨

مەلاتیە:١٠٨

مەلازگرد:١١٩

مەلالەر:١٨٢ ، ٤٠٩

مەلایەر:٢١٠

مەلکەندی:١٣٧ ، ١٧٤ ، ١٧٦ ، ١٧٧ ، ١٧٩ ، ١٨٠ ، ٢٠٤ ، ٥٦٦ ، ٥٧٣ ، ٥٧٤ ، ٥٧٧ ، ٥٧٨ ، ٦٠٤ ، ٦١٧

مەنگوور:٢٢ ، ٢٣ ، ٣١ ، ٧٦ ، ١٢٥ ، ١٣٧ ، ١٥٤ ، ١٦٧ ، ١٦٨ ، ١٧٠ ، ١٧٨ ، ١٩٦ ، ٢١٢ ، ٢٥١ ، ٢٩٤ ، ٣٥٦ ، ٣٨٨ ، ٤١٠ ، ٥٣٣ ، ٥٥٠ ، ٥٦٠ ، ٥٧٦ ، ٦٠٤ ، ٦١٥ ، ٦٤٠

میاندواو:٢٧ ، ١٢٥ ، ١٧١ ، ١٧٢ ، ١٨٣ ، ٢٠٤ ، ٢٤٥ ، ٣١٣ ، ٣٩٠ ، ٣٩٢ ، ٣٩٩ ، ٤٠٨ ، ٤١٦ ، ٥٠٩ ، ٥١٦ ، ٥٢٠ ، ٥٦٤ ، ٥٦٩ ، ٥٧٩ ، ٥٩٠ ، ٦٤٠ ، ٦٤٢

میانە:١٩٤ ، ٥٢٣

میدیات:٧٢

میسر:٣٩ ، ٨٢ ، ١٥١ ، ١٥٢ ، ٣٠٢ ، ٣٠٧ ، ٣٠٩

«ن»

ناوچیا:٥٣ ، ١٢٤ ، ١٨٤ ، ٢٦٧ ، ٢٧٤ ، ٣١٥ ، ٣٨٤ ، ٣٨٥ ، ٣٩٢ ، ٥٠٦ ، ٥٣٥ ، ٥٣٤ ، ٥٥٤ ، ٦١٦
نۆڤی پازار:٦٧
نوچه:١٨٣ ، ٢٤٤ ، ٣٥٧ ، ٣٦٣ ، ٣٨٦ ، ٣٨٨ ، ٣٨٩ ، ٤٠٠ ، ٥٥٤ ، ٥٦٧ ، ٦٠٠ ، ٦١٦ ، ٦٢٠
نەخچەوان: ٢٢٠
نەخشی رۆستەم: ٨١
نەزەر:٥٩٧ ، ٥٩٨
نەسرەت ئاوا: ٢١٠
نەغەدە:١٨٢ ، ٢٥١
نەوگێجەر:٥١٢
نەهاوەند: ٢١٠
نەهری:١١ ، ١٤ ، ١٨ ، ٢١ ، ٢٢ ، ٢٤ ، ٣١ ، ٤٣ ، ٤٤ ، ٤٥ ، ٤٩ ، ٥٠ ، ٥٣ ، ٦٤ ، ٧١ ، ٧٨ ، ١٠٢ ، ١٤٧ ، ١٥٣ ، ١٦٦ ، ٢٠٦ ، ٢٢٧ ، ٢٤٢ ، ٢٦١ ، ٢٩٩ ، ٣١٥ ، ٣٦٢ ، ٥٥٧ ، ٦٠٠
نەینەوا: ٨١
نێرغی:١٨٣
نیکۆپۆلیس:٥٨ ، ٦٣

«و»

وان:٢٢ ، ٧٧ ، ٨٧ ، ١٢٠ ، ١٢٨ ، ١٣٠ ، ١٤٧ ، ١٤٨ ، ١٥٣ ، ١٥٤ ، ٢٢١ ، ٢٣٢ ، ٢٤٣ ، ٢٢٤٣ ، ٢٦١ ، ٢٦٨ ، ٢٧١ ، ٢٧٨ ، ٢٨٥ ، ٣٠١ ، ٣٠٧ ، ٣١١ ، ٣١٦ ، ٣٦١ ، ٣٦٢ ، ٥٥٥ ، ٦١٢
ودفۆرد:٧٣
وەتەمیش:٥٦٧ ، ٥٧٣

«هـ»

هایت: ٨١
هایسدان: ٨١
هایک: ٨١
هوورەمار:٧٧ ، ١٢٠ ، ١٥٣ ، ٢٤٧
هەرات: ٥٠٥
هەرتووش:٢٧٢ ، ٢٧٣ ، ٢٧٥ ، ٢٧٦ ، ٣٥٩ ، ٣٦٠
هەشترورد: ٦٠٤
هەکاری:١٣ ، ٢١ ، ٢٢ ، ٤١ ، ٧١ ، ٧٣ ، ١١٤ ، ١٣٠ ، ١٤٨ ، ٢٠٦ ، ٢٣٣ ، ٢٨٩ ، ٣٥٩
هەمەدان: ٣٠ ، ٤٨ ، ١٧٥ ، ٢١٠ ، ٢١١ ، ٣٩٥ ، ٣٩٦ ، ٤٠٤ ، ٤٠٥ ، ٤٠٧ ، ٤١٣ ، ٤١٤ ، ٥٣٢ ، ٥٣٤ ، ٦١٣ ، ٦١٨
هەورامان:٤٦ ، ٤٩ ، ١٤٥ ، ٢٠٧ ، ٢٥٢ ، ٣٦٠
هەولێر:٣٥ ، ٢٢٥ ، ٢٣٤ ، ٢٣٥ ، ٢٣٧ ، ٢٣٨
هیتی: ٨١
هیندستان: ٩٠ ، ١١٦ ، ١١٧ ، ١٢٧

«ی»

یوزگت:١٠٨
یونان:٣٩ ، ٨٥ ، ٢٥٣ ، ٢٦٩ ، ٢٩٢ ، ٣٠٦
یەریڤان:٥٩ ، ٨٥ ، ١٢٦ ، ٢٤٢

شێخ عەبدولقادری کوڕی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری
لەگەڵ «دکتۆر کۆچران»ی پزیشکی مسیۆنێری دەستەی ئەمریکایی و
دوو پێشمەرگە بە «پێوە وەستاون» لە شاری ورمێ، لە ساڵی ١٨٨٠ دا

بەرهەمی چاپکراو:

١ ـ **زووان ـ شیعر** ـ چاپی یەکەم ـ چاپخانەی زانکۆی سلێمانی ١٩٨٠
٢ ـ **گەشتی ریچ بۆ سلێمانی** ـ وەرگێڕان ـ چاپی یەکەم ـ بەرگەڵوو ١٩٨٤
٣ ـ **کێشەی کورد** ـ وەرگێڕان ـ چاپی یەکەم ـ یاخ سەمەر ١٩٨٦
چاپی دووەم ـ ئێران ـ تەورێز ـ ١٩٩٠
چاپی سێیەم ـ هەولێر ـ ١٩٩٢
٤ ـ **گوڵەکانی دۆزەخ** ـ شیعر ـ چاپی یەکەم ـ ئێران ـ تەورێز ١٩٩٠
چاپی دووەم ـ هەولێر ـ ١٩٩٢
٥ ـ **گەشتی ریچ بۆ کوردستان** ـ وەرگێڕان ـ چاپی یەکەم ـ ئێران ـ تەورێز ـ ١٩٩٢
چاپی دووەم ـ ئێران ـ تەورێز ـ ١٩٩٥
٦ ـ **ئەفسانەی ئەدۆنس** ـ وەرگێڕان ـ ئێران ـ تەورێز ـ ١٩٩٤
٧ ـ **گۆرانی کوردی** ـ وەرگێڕان ـ چاپی یەکەم ـ ئێران تەورێز ـ ١٩٩٤
٨ ـ **مێژووی مۆسیقای کوردی** ـ چاپی یەکەم ـ ئێران ـ شهر کرد ـ ١٩٩٦
٩ ـ **سەیید عەلی ئەسغەری کوردستانی** ـ چاپی یەکەم ـ هەولێر ـ ١٩٩٨
١٠ ـ **راوە گزنگ** ـ وتارو رەخنەی ئەدەبیی ـ چاپی یەکەم ـ هەولێر ـ ١٩٩٨
١١ ـ **بیرەوەرییەکانی وەفایی(تحفة المریدین)** وەرگێڕان ـ چاپی یەکەم ـ هەولێر ـ ١٩٩٩
١٢ ـ **کەروێشکی زیرەک و گورگی دانا** ـ چیرۆکی منداڵان ـ وەرگێران ـ چاپی یەکەم ـ سلێمانی ـ ٢٠٠٠
١٣ ـ **شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری لە بەڵگەنامەی قارجاری دا** ـ چاپی یەکەم ـ هەولێر ـ ٢٠٠٠

بەرهەمی داهاتوو:

١ ـ **شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلا لە بەڵگەنامەی نێودەوڵەتیدا**
٢ ـ **شینی خواوەند** ـ شیعر
٣ ـ **کورد لە بەڵگەنامەی قاجاریدا و عوسمانیدا**
٤ ـ **کورد لە سەفەرنامەی بیانی دا** ـ وەرگێڕان لە فارسییەوە
٥ ـ **دیوانی مەولەوی تاوەگۆزی**
٦ ـ **خوێندنەوەیەکی نوێی مەولەوی تاوەگۆزی** ـ لێکۆڵینەوە

Therefore because of following reasons Shaikh Obaidolla can be . viewed a different leader from previous ones who wanted to establish only a self-determined govement:

1. It was for the first time that a political Kurdish leader didn't belong to the class of capitalists; on the contrary the majority of previous leaders were either capitalist or chiefs of tribes.

2. Unlike former leaders Shaikh Obaidolla tried to unite different Kurdish tribes, thus being able to change the matter of Kurds from a regional crisis to an international problem.

3. More important than two previos mentioned cases was the pla of shaikh to communicate with representatives of foreign countries because he always liked to get them acquainted with the problems of Kurds diplomaticall. He is the unique leader of Kurds who could build a safe bridge of dialogue for exchanging views between his rivals and himself.

It was because of these characteristics of Shaikh that the revolution of 1880 commenced a new epoc of political life in Kurdistan. Though the life of this revolution lasted no longer than a few months, it could draw the attention of lovers of freedom. Once Earl Granville, the minister of foreign affairs of England, said, "I think Europe has not heard the last voice of Kurds' matter. One day this question may be propounded, "what should be done with Kurdistan?"".

sides a destroying war broke out on a plain called Chalderan in which a large number of soldiers of two sides were Killed, resulting in Safavi army's terrible defeat. Because of this irreparable failure subsequent Iranian kings considered Kurds their old enemy for the reason that they had protected Ottoman empire during the wars. On the other hand, as a rewar for Kurds' protection, Sultan Salim (1512-1520) returned all emirates to Kurd emirs.

After 20 years hositile quarrelling two goverments came to an agreement to stop fight and made peace. According to their conciliatory convention Kurdistan was diveded into two devisions, the western and southern parts was annexed to Ottoman empire and eastern part to Iranian Kingdom. This convention is called Amasieh (1555).

But after 84 years occasional wars another contract was concluded. This contract, Knwn as Zahaw (1639), is considered as the first step to divide Kurdistan. Like previous instances, after concluding several contracts which caused to lessen the political tension between two sides Kurdistan underwent a historical change. Because of dividing of Kurdistan, as mentioned above, Kurdish emirates couldn't take a step to be united. On the other hand, most of them, according to directions of two intrigant goverments, tried to fight and defeat each other. Thereafter, from the middle of the nineteenth century, Kurdistan faced a more confusing condition which brought more disturbance for all Kurds.

At the very time Shaikh Obaidolla made known himself as a political and religous leader and announced his political plans to settle the affairs of Kurdistan. Doubtless he has really been the first, and perhaps the greatest, religous and mundane Kurdish leader who revealed his intention to establish an independent Kurdistan most clearly.

Introduction

There is no doubt that among those democratic movements and revolutions of Kurds, taken place in the nineteenth century, the revolution of 1880 is the most important and considerable one which was paid a carefull attention by leaders and Kings of neighbour countries. At the same time there are a lot of historical, social and political researches, carried out by both foreigner and Kurd writers, on the different aspects of this movement. The documents of the world archives attach much importance to this revolution for the reason that it happened in a strategic geographical site. In addition, the leader of this revolution, Shaikh Obaidolla Nahri, had some contemporaneous opinions which affected next events. Much of information on Sheihk's revolution stems from these excessive documents.

When Seikh Obaidolla, as a religous and political leader, tried to establish an independent Kurdish goverment, all people of Kurdistan were oppressed by two goverments, i.e, Ghajar and Ottoman. Whithin a period of four centuries these two goverments have rivaled each other on the land of Kurdistan, and in each bloody battle Kudrs' villages and towns became the main slaughter-house of innocent people. Consequently the society of Kurds couldn't progress both politically and economically.

At the beginning of the fifteenth century Shah Ismaiel I (1487-1525) attempted to spread the frontiers of his realm and impose Shiite, as the formal religion of all parts of the country, on Kurds. Subsequently he made an attack on Lorostan and Diarbakir, two regions of Kurdistan, and massacred a lot of Sunnite Kurds.

These threatening raids, as a result, created contradiction between two goverments. After some continious conflicts between two

Shaikh Obaidolah's Revolution

«1880»

in

Gajarian Documents

By:

Muhammad Hama Baqi

2000

سمیوئل نوآ کرامر

الواح سومری

مترجم

داود رسائی

تهران ۱۳۸۵

سرشناسه	:کرامر، سمیوئل نوآ م ـ ۱۸۹۷ Kramer, Samuel Noah
عنوان و پدیدآور	:الواح سومری / نویسنده سمیوئل نوآ کرامر؛ مترجم داود رسائی
مشخصات نشر	:تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳.
مشخصات ظاهری	:سیزده، ۲۸۵ ص. نمونه
یادداشت	:چاپ سوم: تابستان ۱۳۸۵
یادداشت	:عنوان اصلی: From the tablets of sumer
کتابنامه و واژه‌نامه	:نمایه
موضوع	:سومریان
موضوع	:کتیبه‌های میخی سومری
شناسه افزوده	:رسائی، داود، مترجم
شناسه افزوده	:شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
رده‌بندی کنگره	:۱۳۸۳ ۷ الف ۴ک / DS۷۲
رده‌بندی دیویی	:۰۱/۹۳۵
شابک	:ISBN 964-445-552-5
شماره کتابخانهٔ ملی ایران	:۱۸۵۷۷ ـ ۸۳م

الواح سومری

نویسنده: سمیوئل نوآ کرامر

مترجم : داود رسائی

چاپ نخست : ۱۳۴۰

چاپ سوم : تابستان ۱۳۸۵؛ شمارگان : ۲۰۰۰ نسخه

حروفچینی و آماده‌سازی : شرکت انتشارات علمی و فرهنگی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: شرکت چاپ و نشر علمی و فرهنگی کتیبه

حق چاپ محفوظ است.

شرکت انتشارات علمی و فرهنگی

o **ادارهٔ مرکزی :** خیابان افریقا، چهارراه حقانی (جهان کودک)، کوچهٔ کمان، پلاک ۴، کد پستی ۱۵۱۸۷۳۶۳۱۳؛ صندوق پستی ۳۶۶ ـ ۱۵۱۷۵؛ تلفن : ۷۱ ـ ۸۸۷۷۴۵۶۹؛ فاکس: ۸۸۷۷۴۵۷۲

o **مرکز پخش:** شرکت بازرگانی کتاب گستر، خیابان افریقا، بین بلوار ناهید و گلشهر، کوچهٔ گلفام، پلاک ۱؛ کد پستی ۱۹۱۵۶۷۳۴۸۳ ؛ تلفن: ۴۲-۲۲۰۲۴۱۴۱؛ تلفکس: ۲۲۰۵۰۳۲۶

آدرس اینترنتی: info@ketabgostarco.com www.Ketabgostarco.com

o **فروشگاه یک:** خیابان انقلاب ـ روبروی در اصلی دانشگاه تهران؛ تلفن : ۶۶۴۰۰۷۸۶